UC-NRLF
B 3 870 744

Digitized by Google

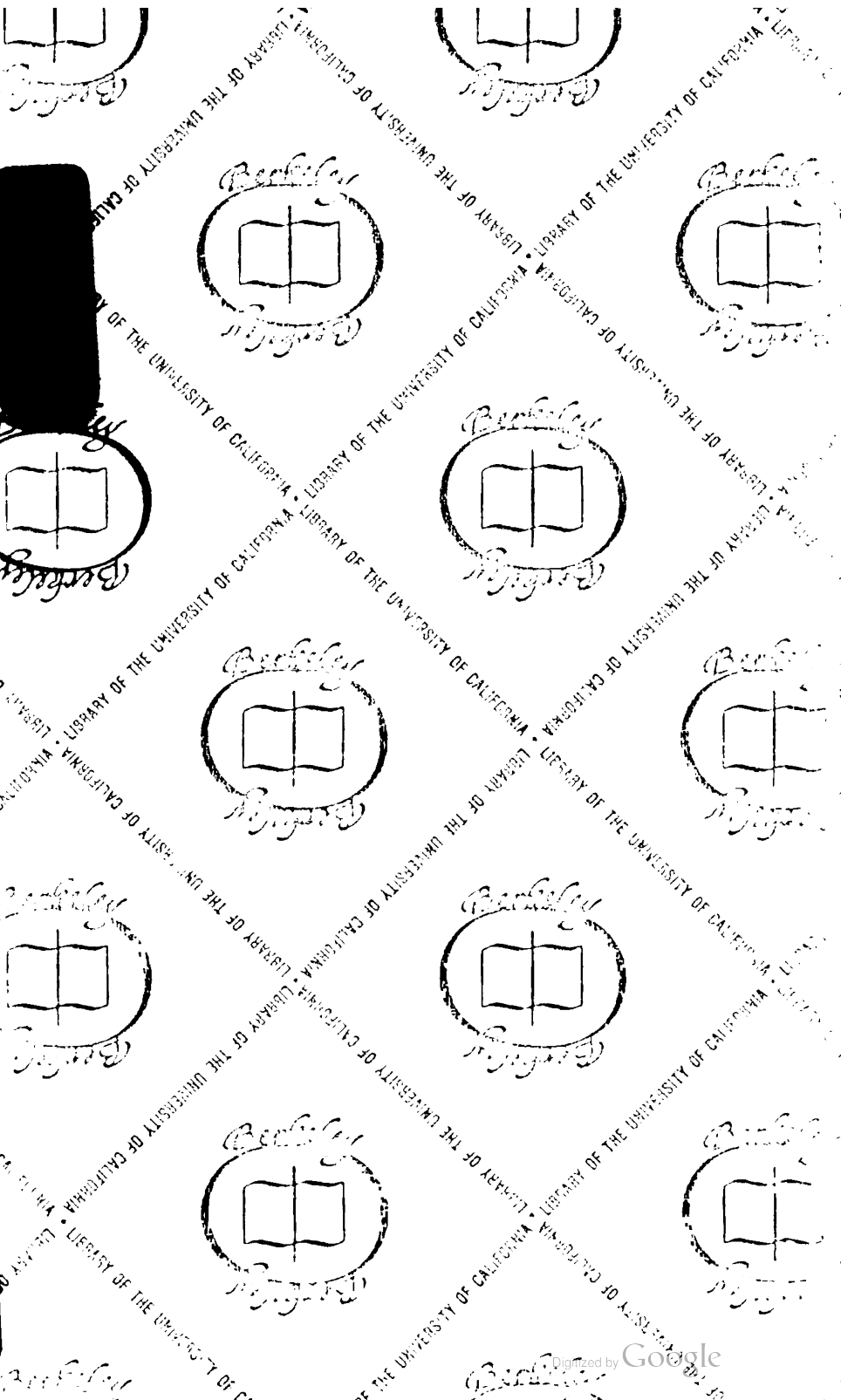
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA
Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

LIBRARY
DEC 7

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAIN/UC-B

LIBRARY

6
1980

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 300 dinara. Za inostranstvo 600 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

UNIVERSITY OF CALIFORNIA BERKELEY

Sadržaj

Godina XXIII 1980 Broj 6

Studije i članci

Marijan Korošić

Ekstradohoci i rente u privredi 3

Ivo Burić

O kategorijalnom značenju minulog rada u uvjetima udruženog rada 19

Dušan Pirec

Lamentacije nad ekonomskom situacijom i razvojna orijentacija 39

Jovan Andrijašević

Kriterijumi i parametri u raspoređivanju i neposrednom prisvajanju dohotka 59

Slobodan Inić

Marksovo shvaćanje materijalnih pretpostavki revolucije 77

Jokica Hadži Vasileva

Društveno-ekonomski preobražaj zemalja u razvoju 93

Prilozi

Ljiljana Pađen

Mogućnosti ekonomskog rasta i razvoja 111

Milovan Pavlović

Mogućnost i neophodnost konstituisanja političke ekonomije socijalističkog (samoupravnog) društva 121

Slobodan Jakšić

Socijalni razvoj i položaj žene u svetu 133

Boris Iljenko

Informisanje kao ideologija 147

Eseji

Vladimir Milanović

Anahronizam i humanizam 156

Osvrti

Ramadan Marmulaku

Slobodni Zimbabve 169

Prikazi 180

Digitized by Google

Содержание

Научные работы и статьи

Мариян Короших
Превышение дохода и ренты в экономике 3

Иво Бурич
О категориальном значении прошлого труда при условиях объединенного труда 19

Душан Пирец
Ламентации над экономическим положением и курс развития 39

Иован Андрияшевич
Критерии и параметры при распределении и непосредственном присвоении дохода 59

Слободан Инич
Марксово понимание материальных предпосылок революции 77

Иокица Хаджи Васильева
Общественно-экономические преобразования развивающихся стран 93

Очерки

Лильяна Паджен
Возможности экономического роста и развития 111

Милован Павлович
Возможность и необходимость конституирования политической экономии социалистического (самоуправляемого) общества 121

Слободан Якшич
Социальное развитие и положение женщины в мире 133

Борис Ильенко
Информация как идеология 147

Эссеи

Владимир Милановић
Анахронизм и гуманизм 156

Обзоры

Рамадан Мармулаку
Свободное Зимбабве 169

Рецензии 180

Contents

Studies and Articles

Marijan Korošić
Extra-income and Rents in Economy 3

Ivo Burić
On the Categorial Significance of Past-work under the Conditions of Associated Labour 19

Dušan Pirec
Lamentations Concerning the Economic Situation and the Developmental Orientation 39

Jovan Andrijašević
Criterions and Parameters of Distribution and Direct Appropriation of Income 59

Slobodan Inić
Marx's Conception of the Material Suppositions of Revolution 77

Jokica Hadži Vasileva
The Social-economic Transformation of the Developing Countries 93

Contributions

Ljiljana Pađen
The Possibilities of Economic Growth and Development 111

Milovan Pavlović
The Possibility and Necessity of Constituting a Political Economy of the Socialist (Self-managing) Society 121

Slobodan Jakšić
Social Development and the Position of Women in the World 133

Boris Iljenko
Informing as Ideology 147

Essays

Vladimir Milanović
Anachronism and Humanism 156

Surveys

Ramadan Marmulaku
Free Zimbabwe 169

Reviews 180

Digitized by Google

Marijan Korošić

Ekstradohoci i rente u privredi

Određenje problema

Ekstradohodak i renta kao ekonomske kategorije imale su do sada vrlo slab »ugled« u jugoslavenskoj ekonomiji. Slično je i s nekim drugim kategorijama, na primjer, s dobiti, gubitkom i ekstradobiti.[1] To je, čini se, posljedica uvjerenja da navedene kategorije nisu u skladu s dohodovnim sistemom, odnosno uvjerenja da ruše dohodovni odnos.[2]

Međutim, pokazuje se da ekonomska nauka i društvena praksa moraju objasniti i ustanoviti te kategorije ne zato da ih konzerviraju ili unapređuju, nego zato da bi njihovi izvori mogli biti presječeni, a ekonomska moć koja leži u osnovi svake rente da bude okrenuta prema progresivnim ciljevima. Ako se to neće ili

[1] Edvard Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, »Radnička štampa«, Beograd, 1976, str. 157. — Dodali bismo ovome da je takvu sudbinu u socijalističkoj teoriji nekada doživljavao zakon vrijednosti.

[2] Savez ekonomista Hrvatske je organizirao u junu 1977. godine savjetovanje na temu »Problemi rente kao dohodovne kategorije u socijalizmu«. O tome svjedoči tematski broj »Ekonomskog pregleda« (br. 1—3/1978). Tako je nakon dužeg vremena problem rente vraćen u rasprave, što ipak ne znači da će uskoro doći na pravo mjesto.

Digitized by Google

ne može učiniti, to će činiti praksa nezadrživog »nadimanja« tih kategorija i odnosa koji stoje u njenim ishodištima, u osnovi stihijski, a nepredvidivo u krajnjem rezultatu.

Sve vrste dohodaka ostvarenih bez vlastitog rada u proturječnosti su s osnovama samoupravnog sistema. Autonomne snage tržišta, seljenje rada i društvenog kapitala mogu ih samo djelimično smanjiti, jer su dohoci bez rada rezultat različito raspoređenih prirodnih uvjeta, rezultat derogiranog tržišta, to jest monopola, stihije, spekulacije, moći, izborenog povoljnijeg položaja u institucijama sistema i u mjerama ekonomske politike.

Renta u pojedinim dijelovima privrede ipak postoji, premda ne svugdje i ne na svakom mjestu. Ona čak nije anakronizam i samo rezultat robne proizvodnje, to jest zakona ujednačavanja prihoda na uložene resurse. Ona će postojati i u budućnosti u okviru robne proizvodnje, jer su prirodna dobra ograničena, jer je zemljište različite plodnosti, a neki prirodni izvori iscrpivi; uglavnom, jer će jednaki rad ili jednaki »društveni kapital« davati nejednaki rezultat. Osnovno pitanje sistema nije, međutim, u postojanju rente, već u tome tko i u kakve svrhe koristi taj dio natprosječnog dohotka. Problematika rente je zato kompleksna, pokriva ukupnost društvenih odnosa i od važnosti je za zemlju kao cjelinu.

Funkcioniranje sistema privređivanja i raspodjele danas se ostvaruje kod nas u uvjetima djelovanja čitavog kompleksa činilaca koji u značajnoj mjeri deformiraju funkcionalni i društveno prihvatljiv sistem raspodjele. To dovodi do prisvajanja dohotka bez rada i prelijevanja tog dohotka u osobne dohotke pojedinih organizacija udruženog rada.

Rezultat opće suglasnosti o postojanju takvih oblika prisvajanja sažet je u članu 18. Ustava. On glasi:

»Dio dohotka koji je rezultat rada u izuzetno povoljnim prirodnim uvjetima ili koji je rezultat izuzetnih pogodnosti na tržištu ili drugih izuzetnih pogodnosti u stjecanju dohotka koristi se, u skladu sa samoupravnim sporazumom i zakonom, za razvoj organizacije udruženog rada u kojoj je ostvaren ili za razvoj materijalne osnove udruženog rada u općini i republici, odnosno autonomnoj pokrajini.«

Značenje, izvori i namjena rente istaknuti su i članom 116. Ustava SR Hrvatske, koji glasi:

»Renta koja nastaje na zemljištu ulaganjem društvenih sredstava radi njegova korištenja za građevinske, prometne i privredne namjene pripada društvu i u pravilu se koristi za razvoj i uređenje prostora na kojem renta nastaje.

Renta se realno utvrđuje, zahvaća i usmjerava zakonom i odlukama općinskih skupština na osnovi zakona.

Zakonom se može uređivati zahvaćanje i usmjeravanje drugih oblika rente koja nije rezultat ulaganja sredstava vlasnika ili korisnika nekretnine.«

Digitized by Google

Također se u članovima 111. i 124. Zakona o udruženom radu govori o dohotku koji je rezultat izuzetnih pogodnosti i namjeni tog dijela dohotka, i to na istovjetan način kao u Ustavu SFRJ.

U vezi s realizacijom navedenih ustavnih članova i Zakona o udruženom radu postoje tri temeljna problema: prvi, koji su izvori ekstradohotka i iz njega izvedene rente; drugi, kako ustanoviti veličinu ekstradohotka, odnosno rente; i treći, kako usmjeravati ustanovljenu rentu.[3] Na neka od tih pitanja osvrnut ćemo se u ovom radu.

Izvori ekstradohotka i rente

Ekonomski zakoni imaju svoju osnovu u načinu proizvodnje i proizlaze iz njega. Ali, postoji i određeni identitet uvjeta egzistencije određenih ekonomskih zakona u raznim načinima proizvodnje.

U prvom redu, to je razvijena robna proizvodnja kad opći (nacionalni) prosječni osobni dohodak po radniku i prosječna stopa akumulacije reguliraju narodnu privredu.

Pored robne proizvodnje, vlasništvo je drugi bitni faktor rente. Zemlja i rudnici su prirodno ograničeni, a iz te ograničenosti proizlazi monopol koji se ispoljava u monopolu vlasništva ili u monopolu prisvajanja, što igra bitnu ulogu u prisvajanju zemljišne i rudničke rente.

Treći razlog postojanja rente u socijalizmu jest činjenica zaostajanja poljoprivrede, a i još nekih sektora u tehničkom nivou s obzirom na razvijenost drugih sektora.

Proces ekonomskog razvoja utječe čak na tendenciju povećanja nekih oblika rente. Osobito to vrijedi za gradilišnu rentu u gradovima, gdje povećani proces urbanizacije uvjetuje naročito veliku tražnju za zemljištem; to utječe na cijenu zemljišta koja je kapitalizirana zemljišna renta. Slično može biti i s turističkom rentom. A imputiranje rente u cijenu iscrpivih sirovina čak je nužna mjera, što je došlo do izražaja u cijelom svijetu povećanjem cijena nafte.

Sve navedene okolnosti nisu toliko sporne u teoriji koliko je važno pitanje kojim metodama učiniti mogućim procese podruštvljavanja a da u isto vrijeme renta bude poticajni element razvoja.

Ipak valja naglasiti historijski karakter pojave i oblika rente. To znači da u različitim sistemima proizvodnje renta ima različit ekonomski sadržaj i oblike. U historijskoj se kategoriji povezuje teorijska i empirijsko-povijesna strana. U vezi s ustanovljivanjem pojedinih oblika rente ta se okolnost mora imati u vidu. Sigurno

[3] Ekstradohodak je širi pojam od rente. Jedan dio ekstradohotka pripada kolektivu jer je izraz njegovog rada i poslovanja, a stanoviti dio nije; taj dio nazivamo rentom. Inače, u cijelom radu izraz »ekstradohodak« upotrebljavamo kao skraćeni naziv za ono što se u Ustavu naziva »dio dohotka koji je rezultat rada u izuzetno povoljnim uvjetima ili izuzetnim pogodnostima«.

Digitized by Google

je, naime, da postoje razlike u trajnosti i intenzitetu djelovanja supstrata rente.

Postoje i određeni specifični uvjeti koji diktiraju postojanje pojedinih vrsti rente. Osobito aktuelnim treba kod nas smatrati ove oblike rente: poljoprivrednu, šumarsku, rudarsku, elektroprivrednu, gradilišnu, od prometa nekretnina, turističku, tehnološku i monopolističku. Ima i drugih renti, na primer, spekulativne rente, rentna bolovanja, rente za nesposobnost, institucionalne ili rente moći (koje nisu uvijek devijacije) i druge.

Nejednaki prirodni i ekonomski uvjeti proizvodnje u *poljoprivredi* omogućavaju pojedinim učesnicima u proizvodnji da pri jednakom ulaganju činilaca proizvodnje ostvaruju, pored dohotka koji se javlja kao rezultat uloženog rada, i ekstradohodak. Apsolutna renta u poljoprivredi je jedan od najvažnijih indikatora odnosa poljoprivrede prema industriji ili, kako se kod nas kaže, položaja poljoprivrede. Ta renta mora rasti s pogoršanjem tog položaja i obrnuto, ona će opadati kad se položaj poboljšava. Perspektive apsolutne rente zavise, prema tome, od unapređenja poljoprivrede, i to posebno od promjena u relativnom značaju poljoprivrede. »Puna likvidacija ove rente vezana je za takvo unapređenje poljoprivrede kada ona prestaje da bude ono što je danas, kada postane samo jedna od niza industrijskih grana sa osobenostima koje po značaju ne odstupaju bitno od drukčijih osobenosti drugih industrijskih grana.«[4]

U *šumskoj proizvodnji* stiče se različit dohodak koji je funkcija geološke podloge, bonitetnih razreda staništa, vrste drveća, količine i kvalitete sortimenata, izvoznih i prijevoznih prilika, udaljenosti na koju se drvna masa prevozi te drugih objektivnih uvjeta.[5] Istovremeno, šume i šumska zemljišta su dobra od općeg interesa, specifično prirodno bogatstvo, te s općekorisnim funkcijama predstavljaju prirodne i ekonomske uvjete rada.

U oblasti ekstraktivne proizvodnje pojavljuje se *rudnička renta* kao rezultat izuzetnih prirodnih uvjeta, natprosječnog sadržaja korisnih materijala u rudi, bogatijih prirodnih izvora nafte i slično. Rudnička renta ima svojih posebnosti, ali je po mnogo čemu slična poljoprivrednoj renti.[6] Cilj ustanovljavanja rudničke rente je trojak. Prvi je da se u datoj vremenskoj jedinici promatranja i obračuna rezultata za svaku radnu organizaciju utvrdi da li postoji natprosječni sadržaj korisnih materijala i da li se to odrazilo na dohodak. Drugi je da se u širim razmjerima dobije procjena pri-

[4] Dr Stevan Mezei, *Zemljišna renta u teoriji i praksi*, Ekonomski institut, Novi Sad, 1969, str. 110.

[5] Usp.: Dr Uroš Golubović, *Koliko je stjecanje dohotka u šumarstvu posljedica diferencijalnih renta plodnosti i položaja;* Dr Zvonimir Potočić, *Renta u šumskoj proizvodnji*, referati za savjetovanje »Problemi rente kao dohodovne kategorije u socijalizmu«, Opatija, jun 1977, »Ekonomski pregled«, br. 1—3/1978.

[6] Za specifičnosti vidi: Branko Horvat, *Ekonomska teorija planske privrede*, »Kultura«, Beograd, 1961, str. 56.

Digitized by Google

rodnih izvora. Treći je možda najvažniji: da se u vezi s nalazima o stupnju iscrpivosti prirodnih izvora imputira rudnička renta svugdje gdje ona nije realizirana, odnosno da se poveća cijena takvih izvora.

Živimo u vrijeme kad u pogledu iscrpivosti sirovina vlada pesimizam. S »dobrima uskladištenim od strane prirode« treba pažljivo postupati. Korisno je teretiti rudničkom rentom cijene nekih sirovina čiju upotrebu treba ograničiti u sadašnjosti radi budućnosti, kao i one proizvode koji dolaze iz marginalnih naslaga. S time neće doći samo do redistribucije proizvodnje u korist kasnijih godina, već će biti omogućena proizvodnja supstituta, što dodatno osigurava kontinuitet proizvodnje u budućnosti.

U *elektroprivredi* se renta u pojedinim organizacijama može pojaviti kao posljedica prirodnih uvjeta rada, korištenja potencijala rijeka, jezera i rudnog bogatstva te povoljnosti lokacije prirodnih resursa prema uvjetima trošenja električne energije. U cijeloj elektroprivredi pojavljuje se renta djelovanjem visoke opremljenosti radnika u toj djelatnosti.

Izgradnja jednog energetskog sistema posljedica je dugovremenih napora mnogobrojnih sudionika u projektiranju i gradnji sistema. Cjelokupan se taj napor financira iz akumulacije koju u pravilu ne realizira elektroprivreda. Nakon što je tehnički sistem dovršen pojavljuje se grupa ljudi čiji je zadatak da održavaju tehnički sistem. Brojčano mali kolektiv raspolaže enormnim sredstvima društva.[7]

Kod proizvodnje hidroenergije izuzetna je pogodnost kad se koriste vodne snage koje su besplatne, dok se u isto vrijeme kod termoelektrana koristi gorivo čiji troškovi sudjeluju s najmanje 50% u cijeni koštanja.

Gradska renta, ili renta u gradovima, pojavljuje se u obliku korištenja gradskog zemljišta i u obliku rente od prometa nekretnina. I jedan i drugi oblik nastaje ili zbog korištenja gradske zemlje ili objekata vezanih za zemljište.

Renta od korištenja građevinskog zemljišta (gradilišna renta) predstavlja specifičan oblik djelovanja zakona vrijednosti u gradskim naseljima (snažnije) ili seoskim naseljima (slabije). Ukidanje vlasništva na zemlju nije akt ukidanja zemljišne rente, nego njenog prenošenja na društvo, iako u preinačenom obliku. Zato gradilišna renta postoji kako u kapitalizmu tako i u socijalizmu.[8] Od zemljišne politike gradova i općina zavisi kako će se ona zahvaćati i usmjeravati.

Diferencijalna gradilišna renta u suštini potiče ili od prirodnih pogodnosti tog zemljišta (diferencijalna renta I) ili od komunalne

[7] Božidar Gluščević, *Renta i rentijerstvo*, Institut za društveno-ekonomska istraživanja, Titograd, 1973, str. 24.

[8] O oblicima gradilišne rente vidi: Dr Lazo Antić, *Gradilišna renta — pojavni oblici i način zahvatanja*, referat za savjetovanje »Problemi rente kao dohodovne kategorije socijalizma«, Opatija, jun 1977, »Ekonomski pregled«, br. 1—3/1978.

Digitized by Google

opremljenosti zemljišta na kojem se gradi, ne samo prirodom, već i urbanističkim planom, to utječe i na postojanje apsolutne rente. Korištenje »najnepovoljnije« lokacije direktno je povezano s manifestacijom apsolutne rente.

Na pojedinim turističkim područjima i kod nekih organizacija pojavljuje se *turistička renta*. Prirodne ljepote, klimatski uvjeti i slični prirodni uvjeti su najznačajniji činioci rente u turizmu. Ali, i objekti materijalne kulture, nacionalne historije, arhitekture, urbanizma i slično, premda su rezultat čovjekova djelovanja, imaju iste efekte kao i prirodni činioci. S obzirom na veliku međunarodnu konkurenciju, kao i na relativnu malobrojnost lokaliteta koji bi kod nas mogli biti atraktivni, značaj turističke rente se može smanjiti.

Tehnološka renta može se javiti kod jedne ili više radnih organizacija unutar pojedine grane kao posljedica različitih tehnologija u smislu njihovog stupnja modernosti. I čitave grane mogu biti u povoljnijem položaju zbog stupnja opremljenosti radnika sredstvima. Organski sastav faktora proizvodnje u našim je uvjetima izuzetna pogodnost u stjecanju dohotka i u kvantitativnom smislu predstavlja jedan od najvažnijih oblika ekstradohotka.

Pod *monopolskom rentom* se podrazumijeva ekstradohodak koji nastaje isključivo uslijed nesavršenog djelovanja tržišnih zakonitosti. To nesavršeno djelovanje može nastati zbog raznih razloga, ali u osnovi svih leži već klasični obrazac: mogućnost da se ekonomska moć koristi za ograničavanje autonomnog djelovanja subjekata iz drugih prostora, nametanje vlastitog sistema potreba, takav tehnološki prodor koji onemogućava angažiranje raspoloživih resursa ili neki drugi način onemogućavanja razvoja i ekonomskog racionalnog djelovanja drugih.

Monopolske rente u pravilu nisu kolebljive. Neke privredne grane su kod nas konstantno u monopolskom položaju, a druge konstantno posluju u uvjetima savršenije i djelotvornije konkurencije. Međutim, monopolske rente se ne pojavljuju samo kao izraz koncentracije proizvodnje, već mogu biti rezultat izvanrednih, to jest kolebljivih konjunkturnih kretanja.

Za izvore ekstradohodaka moglo bi se zaključno navesti slijedeće. Ekstradohoci su posljedica više različitih uzroka. U nekim oblastima privrede postoje specifičnosti. Tekućom ekonomskom politikom moguće je i potrebno djelovati na sve izvore. Pojava monopolske rente najbolje se sprečava stabilnošću tržišta, otvorenošću prema inozemstvu, kao i otvorenošću pojedinih općinskih, regionalnih, pa i republičkih tržišta, samoupravnim sistemom formiranja cijena i drugim ekonomskim mjerama. Ipak treba uzeti kao realnost da će se uvijek pojavljivati neočekivani gubici i dobici. Djelovanje u pravcu likvidacije uzroka je primarno, ali treba uzeti u obzir da je utjecanje na uzroke dugotrajan proces. Stoga se postavlja pitanje: što činiti s rentom dok ona egzistira?

Digitized by Google

Metode utvrđivanja ekstradohotka

Ekstradohodak je razlika između na tržištu ostvarenog dohotka (u sektoru, regiji, organizaciji udruženog rada) i normalnog dohotka. Normalni dohodak je onaj koji bi se ostvario pri jednakim uvjetima rada i poslovanja; on bi se ostvario u uvjetima potpunog djelovanja tržišta kad bi tržište — neometano i nederogirano — bilo preovlađujuća tendencija.

Definicija, naravno, traži operacionalizaciju. Može se uzeti da postoje u osnovi dvije alternative za utvrđivanje i definiranje ekstradohotka: po prvoj, široj definiciji, ekstradohodak je razlika između dohotka i normalnog dohotka, a po drugoj je to razlika između ostvarenog čistog dohotka i normalnog čistog dohotka. Razne obaveze iz dohotka se po prvoj alternativi također normaliziraju, dok se po drugoj izdvajaju iz dohotka u obujmu u kojem su te obaveze nastale, pa se normaliziraju samo osobni dohoci i akumulacija. Svaka od ovih alternativa može imati i nekoliko varijanti, što ćemo prikazati u nastavku.

Dio dohotka koji se može smatrati ekstradohotkom po prvoj se alternativi utvrđuje kao razlika između dohotka ustanovljenog prema zakonskim propisima o utvrđivanju i raspoređivanju ukupnog prihoda i dohotka te normalnog dohotka koji se dobiva (1) množenjem prosječne veličine potrošnje radnika i obaveza iz dohotka ostvarenih po radniku u privredi republike i broja radnika u organizaciji udruženog rada uvećane za (2) umnožak prosječne akumulacione stope u republici i korištenih sredstava.

Međutim, s obzirom na različite mogućnosti definiranja akumulacije i tretiranja dogovorenih i zakonskih obaveza, nekoliko je mogućnosti izražavanja ekstradohotka.

Razlika, naime, može biti u definiranju akumulacione stope. Jedna varijanta pod akumulacijom uzima samo neto novčanu akumulaciju (zajedno s akumulacijom koja prelazi u druge OUR-e i za rezervni fond), a druga uvećava tu neto novčanu akumulaciju za ugovorene obaveze (gdje su kamate na kredite najvažnija stavka).

Po drugoj alternativi, ekstradohodak se utvrđuje kao razlika između čistog dohotka ustanovljenog prema zakonskim propisima o utvrđivanju i raspoređivanju ukupnog prihoda i dohotka te normalnog čistog dohotka koji bi organizacije udruženog rada ostvarile (1) množenjem prosječne veličine osobnih dohodaka i sredstava zajedničke potrošnje (sredstva osobne potrošnje) ostvarenih po radniku u privredi republike i broja radnika u organizaciji udruženog rada uvećane za (2) umnožak prosječne akumulacione stope u republici i korištenih sredstava.

Ova druga alternativa može također imati dvije varijante. Pod sredstvima osobne potrošnje mogu se u jednom slučaju smatrati ukupna primanja radnika, a po drugom se mogu uvećati za dio dohotka izdvojen za zajedničke potrebe društva.

Digitized by Google

Položaj pojedinih grana i grupacija može se izraziti u prvom redu kao apsolutna veličina ekstradohotka. Nju će izraziti razlika između ostvarenog dohotka (odnosno čistog dohotka) i normalnog dohotka (odnosno čistog dohotka). Položaj se može izraziti i odnosom između ostvarenog dohotka (ili čistog dohotka) i normalnog dohotka (ili čistog dohotka). Prikazujući rezultate empirijskog istraživanja, položaj pojedinih grana izrazili smo na ovaj drugi način, pa smo s obzirom na naprijed rečeno dobili četiri pokazatelja: DD1, DD2, ČDD1, ČDD2.

U vezi s opisanim načinom utvrđivanja ekstradohotka treba upozoriti na neke relevantne elemente koji su uzeti u obzir.

Prvo, kao »osobni dohodak« treba uzeti bruto osobne dohotke, osobna primanja iz dohotka, sredstva zajedničke potrošnje i dio doprinosa za stambenu izgradnju koji ostaje OOUR-u. U stvari, pod osobnim dohocima podrazumijevaju se sva sredstva namijenjena tekućoj potrošnji radnika u obračunskom razdoblju.

Drugo, tekući rad se mjeri »uvjetno kvalificiranim radnikom uz prosječne uvjete rada«. Broj zaposlenih, odnosno stvarno izvršenih sati rada ne multiplicira se samo koeficijentom stručnosti, kao mjerom kvalitete rada, već je potrebno koristiti i koeficijente koji obilježavaju uvjete rada. Za neke sektore privrede je izvanredno značajno da se i po toj osnovi precizira uloženi rad. Koeficijenti uvjeta rada mogli bi biti i značajan instrument pri društvenom dogovaranju i samoupravnom sporazumijevanju o raspodjeli.

Treće, pri normiranju pojedinih elemenata čistog dohotka ne treba uzeti u obzir samo ostvarenja u nekom proteklom razdoblju i to normirati za ideće razdoblje. Društvenim planom razvoja privrede republike mogu se predvidjeti veći ili manji normativi. Suvremenim metodama ekonomske analize i bilančnim metodama mogu se indirektnim putem identificirati, kvantificirati i ocijeniti utjecaji na čisti dohodak mnogih relevantnih faktora, pored utjecaja tekućeg rada i angažiranih sredstava, koji nisu jedini faktori stvaranja čistog dohotka. Te metode mogu zato dati elemente za korigiranje osnovnih normativa zavisno od kvalitete djelovanja svakog pojedinog od njih ili nekih trećih, još nedovoljno upoznatih faktora.

Svaki od pokazatelja ekstradohotka koji smo naprijed iznijeli ima svoj ekonomski smisao. Po jednom pokazatelju, grana može pokazivati bolji, a po drugom slabiji položaj, već prema tome kolikim je pojedinim obavezama opterećena ili koliki je udio vlastitih izvora u ukupnim sredstvima. I veličinu rezervnog fonda stavljali smo na različita mjesta u formulama. Kakvi se rezultati konkretno dobivaju po različitim alternativama, može se vidjeti iz pregleda gdje iznosimo rezultate empirijske kvantifikacije četiri od pet iznijetih mogućnosti.

Digitized by Google

Rezultati empirijskog istraživanja

Da bismo dobili uvid u kojim se granama ostvaruje ekstradohodak, definiran na naprijed iznijete načine, kao i da bismo provjerili metodološke postupke, utvrdili smo četiri relevantna koeficijenta odnosa između ostvarenog dohotka i normalnog. Za tu smo svrhu koristili podatke iz završnih računa za svaku godinu od 1971. do 1978. Analiza je izvršena na nivou grana zbog mogućnosti objavljivanja podataka. Pri obradi je korištena metodska osnova razrađena u Ekonomskom institutu iz Zagreba, koji je za tu svrhu koristio svoje programe i kompjutorsku obradu.

Rezultate prikazujemo u dvije tabele. U prvoj su sadržani rezultati za period 1971—1976. S godinom 1976. završava se stara statistička klasifikaciona shema grana. Iza te godine slijedi nova klasifikacija, pa neke grane nisu usporedive u vremenu zbog različitosti u definicijama grana. U drugoj su tabeli zato posebno prikazani rezultati po novoj klasifikaciji grana. Nismo prikazali rezultate izračunavanja za svaku godinu jer bi to zauzelo prevelik prostor, a i preglednost bi se izgubila. Zato smo u prvoj tabeli prikazali aritmetski prosjek za šest godišnjih veličina, a u drugoj prosjek za dvije godišnje veličine. Ova analiza nema operativni karakter niti je izvršena dublja analiza. Osnovna nam je želja da damo prvi uvid u stanje i veličine ostvarenog ekstradohotka. Nemamo pri tome mogućnosti da ulazimo u analizu faktora koji opredjeljuju da se u nekoj grani ostvaruje pozitivan ekstradohodak, a u drugoj negativni rezultati rada i poslovanja.

Sintetskim prikazom ekonomskog natprosječnog položaja iskazuje se postojanje dosta značajnih međugranskih razlika. Praktično u čitavom razdoblju od 1971. do 1978. u povoljnom se ekonomskom položaju nalaze ove grane: proizvodnja i prerada nafte; cijela vanjska trgovina; organizacije za pružanje financijskih i drugih usluga; cijela trgovina na veliko; najznačajniji sektori građevinarstva; grafička djelatnost; prerada kemijskih proizvoda; PTT usluge; zračni saobraćaj; najveći dio prehrambene industrije; zanatstvo.

U novije vrijeme (uglavnom od 1973. ili 1974. godine) iz spiska grana koje ostvaruju ekstradohodak izašle su ove dosta značajne proizvodne grane: crna metalurgija; industrija građevnog materijala; obojena metalurgija; pomorski saobraćaj.

Za ove grane dajemo poseban grafički prikaz pokazatelja ekonomskog položaja (ČDD1) po pojedinim godinama da bi se vidjele prijelomne godine kada te grane dolaze u nepovoljan položaj.

U međuvremenu, dok navedene grane pogoršavaju ekonomski položaj, neke druge grane ga poboljšavaju. Nalazimo da su to ove grane: cjevovodni transport; brodogradnja (zbog pozitivnih rezultata u 1977); proizvodnja ugljena; cestovni saobraćaj; trgovina na malo (bez prehrambenih proizvoda).

Neki zaključci već se mogu izvući iz ovog sumarnog pregleda. Na spisku grana koje ostvaruju ekstradohotke nalazimo dosta

Digitized by Google

Tabela 1

Ekstradohoci u privredi Jugoslavije 1971—1976.

Red. broj	Grana	DD1	DD2	ČDD1	ČDD2
1.	Nafta	2,155	1,974	2,230	2,128
2.	Pomorski saobraćaj	1,400	1,490	1,693	1,609
3.	Poslovna udruženja	1,158	1,055	1,614	1,533
4.	Vanjska trgovina	1,208	1,103	1,538	1,470
5.	Projektiranje	1,426	1,352	1,511	1,463
6.	Trgovinske usluge	1,348	1,267	1,351	1,318
7.	Premjeravanje i kartiranje zemljišta	1,327	1,285	1,351	1,308
8.	Trgovina na veliko	1,176	1,164	1,309	1,261
9.	Ispitivanje zemljišta i materijala	1,229	1,177	1,299	1,195
10.	Montaža	1,231	1,197	1,269	1,231
11.	Grafička industrija	1,225	1,188	1,268	1,231
12.	Kemijska industrija	1,172	1,143	1,245	1,226
13.	PTT saobraćaj	1,203	1,177	1,219	1,176
14.	Završni radovi u građevinarstvu	1,144	1,126	1,185	1,148
15.	Industrija duhana	1,006	1,036	1,176	1,116
16.	Rudarska istraživanja	1,082	1,065	1,139	1,088
17.	Lov	1,206	1,127	1,134	1,139
18.	Industrija gume	1,083	1,069	1,132	1,101
19.	Turističko posredovanje	1,056	1,078	1,123	1,131
20.	Crna metalurgija	1,005	0,959	1,116	1,103
21.	Industrija građevnog materijala	1,082	1,065	1,113	1,095
22.	Zračni saobraćaj	1,000	1,091	1,087	1,125
23.	Prehrambena industrija	1,011	1,030	1,085	1,075
24.	Obojena metalurgija	1,001	1,030	1,084	1,096
25.	Zanatstvo	1,047	1,040	1,080	1,055

Napomena: (1) Redoslijed grana prema pokazatelju ČDD1; (2) Pokazatelji predstavljaju aritmetske prosjeke za vrijednost u godinama od 1971. do 1976.

Simboli označavaju:

DD1 = odnos dohotka i normalnog dohotka, s time da u dohodak (ostvareni i normalni) nisu uključene zakonske obaveze;

DD2 = odnos dohotka i normalnog dohotka, kao i kod pokazatelja DD1, ali su u dohodak uključene zakonske obaveze;

ČDD1 = odnos čistog dohotka i normalnog čistog dohotka (u čisti dohodak ulaze ukupna primanja zaposlenih i ukupna novčana akumulacija);

ČDD2 = odnos čistog dohotka i normalnog čistog dohotka, ali je čisti dohodak iz formule ČDD1 uvećan za zakonske obaveze.

značajan broj grana iz uslužnih djelatnosti. Mali dio direktnih proizvođača uvrstio se u taj spisak. Najveći broj grana koje ostvaruju ekstradohotke ima stabilnu poziciju, to jest njihov nat-

Digitized by Google

prosječni ekonomski položaj se ne mijenja. Postoje, međutim, grane kod kojih se pozicije mijenjaju, ili na bolje ili na gore. To govori da postoje stanoviti faktori — vjerojatno egzogeni za granu kao cjelinu — koji su u stanju da u nekim slučajevima naglo promijene položaj neke grane. Ipak preovlađuje zaključak da grane koje ostvaruju natprosječne rezultate rada i poslovanja uglavnom zadržavaju svoj natprosječni položaj i da im institucije privrednog sistema i mjere ekonomske politike u tom pogledu uglavnom ne mijenjaju poziciju.

Detaljnija i dubinska analiza pokazala bi, vjerojatno, stanovite specifičnosti kod pojedinih grana. Grane su, naime, dosta glomazne i unutar sebe heterogene, pa prikazivanje ekstradohotka po granama ima vrijednost prvog uvida u stanje privrede, a ne i operativni značaj.

Tabela 2

Ekstradohoci u privredi Jugoslavije 1977—1978.

Red. broj	Grana	DD1	DD2	ČDD1	ČDD2
1.	Cjevovodni transport	1,738	1,365	2.187	2,242
2.	Proizvodnja nafte i plina	2,872	2,291	2,146	2,197
3.	Vanjska trgovina	1,280	1,096	1,619	1,539
4.	Financijske i druge usluge	1,457	1,369	1,513	1,442
5.	Niskogradnja i hidrogradnja	1,293	1,263	1,346	1,271
6.	Trgovina na veliko	1,247	1,215	1,344	1,294
7.	Proizvodnja derivata nafte	1,448	1,346	1,312	1,408
8.	Prerada kemijskih proizvoda	1,246	1,213	1,282	1,239
9.	Instalacije i završni radovi	1,212	1,198	1,265	1,197
10.	Grafička djelatnost	1,247	1,217	1,249	1,214
11.	Strojogradnja	1,185	1,200	1,245	1,200
12.	Proizvodnja saobraćajnih sredstava	1,118	1,146	1,213	1,135
13.	PTT usluge	1,177	1,163	1,184	1,145
14.	Proizvodnja stočne hrane	1,232	1,191	1,175	1,249
15.	Proizvodnja električnih strojeva	1,110	1,149	1,169	1,133
16.	Pretovarne usluge	1,283	1,202	1,160	1,207
17.	Brodogradnja	1,075	1,079	1,160	1,167
18.	Metaloprerađivačka djelatnost	1,107	1,119	1,158	1,118
19.	Prerada obojenih metala	1,194	1,167	1,152	1,189
20.	Proizvodnja prehrambenih proizvoda	1,111	1,130	1,144	1,121
21.	Prerada kaučuka	1,054	1,071	1,121	1,065
22.	Proizvodnja kamena i pijeska	1,081	1,111	1,107	1,075
23.	Zračni saobraćaj	1,161	1,137	1,106	1,154
24.	Proizvodnja ugljena	1,047	1,037	1,072	1,065
25.	Visokogradnja	1,025	1,028	1,087	1,053
26.	Zanatstvo	1,069	1,058	1,066	1,056
27.	Trgovina na malo	0,993	1,016	1,036	1,007
28.	Cestovni saobraćaj	1,034	1,105	1,029	1,033

Napomena: (1) Redoslijed grana prema pokazatelju ČDD1; (2) Pokazatelji predstavljaju aritmetske prosjeke za vrijednosti u godinama 1977. i 1978.

Digitized by Google

Ustanovljivanje dijela ekstradohotka koji se može smatrati rentom

Osnovne organizacije udruženog rada realiziraju svoje proizvode na tržištu. Na tržištu se susreću s platežno sposobnom tražnjom, s konkurentskim proizvodima iz domaće proizvodnje i uvoza, s tehnološkim i organizacionim inovacijama te mjerama ekonomske politike. Pri realizaciji svojih proizvoda one vode računa i o programiranim elementima dohotka, uz materijalne troškove i amortizaciju. Za ponašanje ekonomskih subjekata od izvanredno velikog je značaja da budu obaviješteni i obavezani da vode računa o regulativnim elementima cijena, to jest o regulativnom osobnom dohotku po radniku i regulativnoj akumulativnoj stopi.

Ostvari li se prodajom proizvoda veći dohodak od ravnotežnog, pokazuje se ekstradohodak.[9] Međutim, ta ostvarena pozitivna razlika nije homogena. Ona se sastoji iz tri dijela. Prvi dio viška dohotka iznad programiranog raspoređuje se u fondove akumulacije ako je to ekonomski nužno. Drugi dio proizlazi iz izabranih metoda organizacije, izbora proizvodne varijante, inovacija, racionalizacija. Treći dio ekstradohotka je renta.

Jedan dio viška dohotka iznad programiranog raspoređivat će organizacije udruženog rada svojim autonomnim odlukama u dodatne fondove akumulacije. Pored prosječne programirane akumulacije, utvrđene zajedničkom politikom dohotka kao minimalne obaveze, organizacije bi imale i potrebu da u slučaju veće nezasićene tražnje ili većih potreba u razvoju zbog tehničkog progresa formiraju akumulaciju veću od programirane. Na to će ih prisiljavati ekonomska nužda. Za takvo izdvajanje akumulacije ne bi trebala postojati posebna ograničenja u samom momentu nastajanja i upotrebe tog viška, ali ipak treba naglasiti da i to treba prethodno planirati u sklopu usaglašavanja planskih prioriteta. Veće izdvajanje akumulacije u funkcionalnoj je vezi s relativnim cijenama proizvoda i usluga i može se realizirati samo u slučaju vrlo povoljnih odnosa cijena. Zato i taj dio dohotka ima svoje ekonomske limite o kojima politika raspodjele i cijena moraju voditi računa.

Drugi dio viška dohotka iznad programiranog proizlazi iz izabranih metoda organizacije, izbora proizvodne varijante, inovacija, racionalizacija; jednom riječju, iz pozitivnih rezultata upravljanja. Taj dio dohotka zato također pripada organizaciji udruženog rada i raspoređuje se u masu osobnih dohodaka, a iza toga samostalnom odlukom na radnike-upravljače koji su svojim radom i prijedlozima pridonijeli stvaranju natprosječne produktivnosti rada i efektivnosti sredstava. S obzirom na to da se programiranom i dodatnom akumulacijom podruštvljava dio dohotka koji je rezultat društvenog rada i produktivnosti, proizvodnja viška dohotka iznad programiranog može se uzeti kao rezultat tekućeg i

[9] O mogućoj negativnoj razlici — gubicima — ovdje ne raspravljamo, iako bi za sagledavanje ekonomskog položaja svih grana to bilo značajno.

Digitized by Google

minulog rada radnika i proizvodne jedinice. Na taj se način priznaju ukupnom, to jest tekućem i minulom radu radnika i proizvodne jedinice veći efekti od prosječnih. U isto vrijeme, izdvajanjem dijela dohotka koji proizlazi iz društveno priznatih rezultata upravljanja (»zalaganja radnika«) povećava se stopa aktivnosti društvenih sredstava. Veći osobni dohoci radnika iz tog naslova posljedica su natprosječne efektivnosti, a ne prisvajanja dijela dohotka koji proizlazi iz rente ili dijela dohotka koji pripada društvenim sredstvima.

Oba do sada razmatrana dijela viška dohotka iznad programiranog mogu se nazvati ekstradohotkom koji pripada radnom kolektivu. Postoji, međutim, treći dio koji zaslužuje posebno tretiranje. Taj se dio ekstradohotka naziva rentom.

U vezi s raspoređivanjem ekstradohotka na tri sastavne komponente treba iznijeti nekoliko pravila. Te dijelove je teško razdvojiti i kvantificirati; oni nisu stalni i ne stoje u određenoj vezi s količinom upotrebljenih sredstava ili zaposlenih radnika; najzad, renta se može transformirati u druge oblike i preliti u druge dijelove privrede.

Već do sada opisani postupak ustanovljivanja ekstradohotka zahtijeva obilje ažurnih informacija, meritornih i obavezujućih dogovora o referentnim veličinama i zato je dosta kompliciran i ne uvijek lako sprovediv. Daljnja razdvajanja ekstradohotka na njegove sastavne komponente su moguća. Na primjer, moguće je precizirati »kvalitetu« privređivanja na strani oba inputa. Na strani angažiranih sredstava moguće je korigirati prvotne veličine ustanovljenog ekstradohotka za stupanj korištenja kapaciteta u grani i pojedinačno, iako se u početnim izračunavanjima uložena sredstva ne korigiraju za različitu upotrebu raspoloživih kapaciteta. Na strani angažiranog rada također je moguće uzeti u obzir iskorištenje raspoloživog vremena, jednako kao i poboljšanja u vezi s kvalitetom radne snage, stručnim osposobljavanjem i drugim akcijama. Na strani outputa moguće je i potrebno interpretirati razlike u dinamici cijena izlaza i ulaza robe i usluga.

Nikakvo teorijsko rješenje, a ni praktična preporuka o problemu rente nije moguća prije nego što se utvrdi koji faktori uvjetuju njeno nastajanje. Međutim, utvrđivanje činilaca rente treba prepustiti svakom ekonomskom subjektu koji mora »dokazati« da je potreban sa stajališta društvene proizvodnosti i korisnosti, odnosno da će natprosječne rezultate svog privređivanja koristiti najvećim dijelom za proširenje materijalne osnove rada i poslovanja.

Međutim, dok se te analize i dokazivanja obavljaju, samoupravna politika dohodaka treba poći od toga da se raspodjela ili, preciznije, raspodjela ekstradohotka uvijek zasniva na konvencijama. Takva je, na primjer, konvencija kad se u članu 18. Ustava

Digitized by Google

govori o izuzetnim, a ne jednostavno o povoljnim uvjetima.[10] Društveni dogovori i samoupravni sporazumi su metoda dolaženja do konvencija. Dogovorom će se, zbog nemogućnosti egzaktnog razdvajanja komponenti ekstradohotka, ustanoviti slijedeće: »Organizacija udruženog rada koja u obračunskom razdoblju ostvari ekstradohodak u odnosu na čisti dohodak od iks postotaka može iz čistog dohotka za osobne dohotke izdvojiti po jednom radniku svotu — u odnosu na osobni dohodak po radniku privrede republike ostvaren u protekloj godini i uvećan za višu kvalifikacijsku strukturu i teže uvjete rada — od ipsilon postotaka.« Time se izdvojio dio koji pripada osobnim dohocima. Ostatak ekstradohotka služi unapređenju materijalne osnove rada.

Takve tablice mogu progresivno umanjivati razliku između osobnog dohotka osnovne organizacije udruženog rada i osobnog dohotka nacionalne privrede. One moraju biti podvrgnute promjenama zavisno od konkretnih prilika u ekonomskoj razvijenosti i planova razvoja regija i zemlje kao cjeline.

Dio osobnog dohotka koji proizlazi iz ekstradohotka može se nazvati poduzetničkom dobiti. To je izraz koji se koristi u građanskoj ekonomiji. Za razumijevanje te kategorije, kao i prijedloga da se taj dio utvrđuje pomoću »tablica«, nužno je uzimati u obzir slijedeće. Ni jedan ekonomski proces, pa ni uspješno uvođenje tehnoloških, komercijalnih ili organizacionih poboljšanja, ne obavlja se samo od sebe. U našem se sistemu o tome brinu svi radnici donošenjem odluka. Pri tome na sebe uzimaju rizik gubitaka. Ali, poduzetnička dobit se pojavljuje iz niza događaja koji praktički uvijek imaju neku vezu s monopolističkom cijenom. Ta dobit je rezultat nečega što u datom momentu drugi ne mogu. Dovoljno je za ilustraciju podsjetiti se na uvođenje novog proizvoda uz zaštitu proizvodnje patentom. Poduzetnička dobit može se povezati i s elementom slučaja. Nije za zanemarivanje da se poduzetnička dobit u građanskoj ekonomiji nazivala i »rentom za sposobnost«[11]. Taj termin uzima u obzir »sposobnost« kao najopćenitiju osobinu poduzetnika, ali ipak poduzetničku dobit izjednačava s »rentom«.

Rente se mogu transformirati u druge oblike i preliti u druge dijelove privrede, naravno, prije nego što se iskažu u nekom sektoru privrede. Neakumulativnost neke grane ili organizacije nije sasvim pouzdan znak da se tu loše posluje.

Sistemom ekonomskih instrumenata rente će se smanjiti: (1) povećanim doprinosima društvenoj zajednici; (2) umjetno niskim cijenama proizvoda; (3) kupovinom zemlje od privatnika; (4) troškovima obnavljanja, održavanja i istraživanja rezervi rudnog i drugog mineralnog blaga; (5) troškovima proizvodnog otkrivanja mineralnih sirovina; (6) troškovima osvajanja nove proizvodnje.

---

[10] Riječ »izuzetan« navedena je u tom članu na tri mjesta.

[11] Vidi: J. A. Schumpeter, *Povijest ekonomske analize*, »Informator«, Zagreb, 1976, str. 416. i dr.

Digitized by Google

Rente će se povećavati u ovim slučajevima: (1) regresima i premijama (kompenzacijama); (2) umjetno višim cijenama proizvoda; (3) olakšicama i povlasticama (u kamatama, porezima, carinama i dr.); (4) pokrićem gubitaka nepovratnim sredstvima.

Ako su prelivanja dohotka putem navedenih instrumenata stalna pojava, posljedica je da su proizvođači nedovoljno zainteresirani da brže i sa što manje troškova unapređuju svoju proizvodnju. Poželjno je da se renta iskaže kad faktički postoji. Samo tako će se otvoriti jasnije perspektive svakoj proizvodnji, a privredna kretanja stabilizirati. Poželjno je, zatim, ustanovljenu rentu namjenski koristiti.

Korištenje rente

Osnovna namjena rente jest da se njenim korištenjem za unapređenje materijalne osnove rada smanje razlike u dohotku, odnosno da se iscrpive sirovine štede za budućnost ili da se traže novi izvori. Zbog posebnih obilježja pojedinih renti treba uzeti u obzir specifični instrumentarij usmjeravanja, a ponegdje (kod privatnog sektora) i zahvaćanja renti. To znači da, u osnovi, rentom raspolažu osnovni privredni subjekti, ali je oni ne mogu koristiti za povećanje vlastitog osobnog dohotka i individualnog standarda, kao ni za alimentiranje općinskih i drugih budžeta u cilju podmirenja potreba administrativnog aparata ili neprivrednih djelatnosti.

Zemljišna renta, na primjer, može biti jedan od osnovnih izvora za kupovinu zemljišta. Podruštvljavanjem zemljišta stvaraju se uvjeti za povećanje ukupne poljoprivredne proizvodnje. Privredna funkcija rente od šuma sastoji se u tome što je ona obično glavni, a negdje i jedini izvor sredstava za reprodukciju i unapređenje šuma. Rudarsku rentu treba ostaviti na raspolaganje vrsti proizvodnje gdje je realizirana, u prvom redu za financiranje troškova istraživanja novih nalazišta, a zatim za pokrivanje sve većih investicionih ulaganja u tu proizvodnju, koja se također povećavaju iscrpljivanjem. Zahvaćanje gradske rente predstavlja realnu osnovicu za daljnje uređivanje i komunalno opremanje gradova u cjelini. Turistička renta se mora koristiti prvenstveno za zaštitu prirodnih rijetkosti i vrijednosti kulturno-historijskih spomenika, za izgradnju infrastrukture, a potom za unapređenje turističke djelatnosti. Tehnološka i monopolska renta ustanovljuju se procesom koji vrijedi za sve rente i koriste se isključivo za proširenu reprodukciju. To dovodi povećanjem ponude do smanjivanja razlika među proizvođačima po osnovi tehnologije i položaja na tržištu.

Renta može biti podvrgnuta i društvenom usmjeravanju. To će se učiniti na osnovi planova općine, republike i pojedinih njenih

Digitized by Google

grupacija. Usmjerena renta treba da potiče skladan razvoj materijalne osnove udruženog rada na širem teritoriju. Pri tome se društveno usmjereni dio rente ne vraća niti se za nju obračunava naknada onim osnovnim organizacijama udruženog rada u kojima je renta iskazana. Može se pretpostaviti, premda to ne može biti predmet unaprijed stvorenog reguliranja (dogovora), da će se renta u tom slučaju koristiti prvenstveno za financiranje razvoja privredno nedovoljno razvijenih krajeva u republici, za izgradnju i rekonstrukciju prometnih, energetskih i vodoprivrednih objekata, za izgradnju drugih objekata infrastrukture koji su od interesa za privredni i društveni razvoj te za kompenzacije. Stvar je ekonomsko-političkog opredjeljenja i ekonomske analize da se u planovima utvrdi koji i koliki dio rente će koristiti same organizacije udruženog rada, a koji će se dio društveno usmjeravati.

Digitized by Google

Ivo Burić

O kategorijalnom značenju minulog rada u uvjetima udruženog rada

(Prilog za daljnju suštinsku i zakonsku razradu)

Izradom Nacrta zakona o osnovama društveno-ekonomskih odnosa u privređivanju sredstvima proširene reprodukcije i brionskom raspravom ponovno je aktualizirano pitanje minulog rada. Ako bismo sudili samo po naslovu pod kojim se pojavio Nacrt, tada se minuli rad kao njegova izvorna i centralna kategorija negdje zagubio od izrade prve do ove sadašnje verzije. Iako bi se ovo ispuštanje pojma minuli rad iz naslova Nacrta zakona moglo smatrati više formalnim nego suštinskim, moguće je, ipak, zamjeriti autorima da nisu dosljedno poštivali ni dijalektički odnos u kojem je vanjski oblik uvijek relativno korespondentan svojoj suštini ni formalno-pravni zahtjev prema kojem naslov ma kojeg zakona mora što eksplicitnije izražavati, odnosno ukazivati na njegov stvarni sadržaj. Da li je pojam minuli rad ispušten zbog duljine samog naslova zakona ili zbog nekih drugih razloga, može se samo nagađati. U tome neće biti zacijelo rijetke ni one interpretacije što će

Digitized by Google

u tom ispuštanju minulog rada iz naslova vidjeti osnovu za svoj daljnji animozitet što ga imaju prema njemu od njegovog pozitivnog određenja kao nove društveno-ekonomske kategorije udruženog rada.

Interpretaciji i naslova i cijelog konteksta novog zakona neće zasigurno mnogo doprinijeti ni sadašnja posebna naznaka (u naslovu i sadržaju) da se radi o sredstvima proširene reprodukcije, a ne o ukupnim sredstvima društvene reprodukcije. Jer, iako se minuli rad može kvantitativno poistovjetiti sa sredstvima proširene reprodukcije, taj njihov naziv i naslov ničim ne pokazuje da je ovdje riječ o potpuno novom društvenom obliku materijalne osnove samoupravno udruženog rada. A upravo po tome što će sredstva proširene reprodukcije imati jednu novu društveno-ekonomsku funkciju u odnosima udruženog rada išlo se na njihovo novo ustavno određenje i novi naslov koji sam po sebi ukazuje da je ovdje riječ prvenstveno o radu radnika što su ga oni stvorili i uložili u proširenje materijalne osnove svoga i ukupnog društvenog rada.

Što se tiče sadržaja Nacrta što je bio pripremljen za održanu raspravu, moguće je već uvodno kazati da je on od svih dosadašnjih najviše respektirao objektivne uvjete u kojima će se ostvarivati nova kategorija minulog rada i njeno programsko i ustavno određenje. No, unatoč tome, ni ovaj Nacrt još nije odgovorio na nekoliko suštinskih i još više praktičnih pitanja njegove konkretne društveno-ekonomske i samoupravne realizacije, na što je, uostalom, ukazala i rasprava. (Autoru nisu poznati detaljniji rezultati rasprave, ali iz fragmentarnih napisa u štampi moguće je zaključivati da je i ona ostavila još značajan broj otvorenih pitanja.) Nešto zbog toga, a dijelom i zato što je u mnogim članovima Nacrt ostao na uopćenim programskim i ustavnim određenjima, ponovno se mogu čuti glasovi od osporavanja do nedoumica.

Međutim, takvi polemički i upitni glasovi i ovaj put nisu iznenađujući, jer bez obzira na to što je minuli rad već skoro deceniju ustavna kategorija, on još do sada nije dobio svoju dublju teorijsku razradu i društveno-ekonomsko obrazloženje. Kao što je poznato, do takve relevantne interpretacije nije došlo uglavnom iz dva razloga. Prvi je u nepokrenutoj široj znanstveno-teorijskoj i idejno-političkoj aktivnosti na istraživanju i osmišljavanju same kategorije minulog rada u uvjetima samoupravno udruženog rada. Drugi je u nepripremljenosti općih društveno-ekonomskih preduvjeta u kojima bi moglo doći do njegovog razvoja i afirmacije kao realne kategorije. Valja, naime, znati da su ti preduvjeti društvene i materijalne prirode, a jedinstveno ih izražava stupanj razvijenosti i samoupravne udruženosti udruženog rada u svakoj konkretnoj OOUR i društvu u cjelini.

Digitized by Google

O nekim osnovnim poticajima i preprekama socijalističke afirmacije minulog rada

Pozitivno određenje kategorije minulog rada kao novog društveno-pravnog oblika materijalne osnove udruženog rada nailazilo je od početka na mnogo nerazumijevanja i suprotstavljanja. Međutim, takvo opredjeljenje minulog rada za odgovarajuće uvjete proizvodnih odnosa nije neka dijalektički nepredvidiva ideja. Ako se, naime, samoupravnu organizaciju udruženog rada smatra novom društvenom podjelom rada, podjelom koja ukida podvojenost izvršnih i upravljačkih funkcija u procesu rada, tada ona, po Marxu, proizvodi i sebi adekvatan društveni oblik sredstava, odnosno vlasništva, jer »... svaki stupanj podjele rada (a isto tako i integracije rada, op. I. B.) određuje i uzajamne odnose individua u odnosu na materijal, oruđa i proizvode rada«.[1]

Za naše uvjete to bi bio domašaj koji ne uspostavlja »... iznova radnikovo privatno vlasništvo, ali uspostavlja individualno vlasništvo na osnovi tekovina kapitalističke ere (i našeg dosadašnjeg materijalnog i samoupravnog razvoja, op. I. B.), na osnovi kooperacije i zajedničkog posjeda zemlje i sredstava za proizvodnju koje je proizveo sam rad«[2]. Uspostavljanje takvih novih odnosa mora biti, međutim, društveno osmišljeno, te se jedino tako može izbjeći ponovno fiksiranje društva »... kao apstrakcije nasuprot individuumu, dakle da zajednica ne postane opći kapitalist, a kapital prizna kao općenitost i moć zajednice«[3].

Novim određenjem minulog rada naše samoupravno društvo nastoji da izbjegne takvu opasnost. No, to ne zavisi uvijek samo od volje i programskih ciljeva, nego i od društveno-ekonomskih uvjeta, pravnih rješenja, pa i odnosa snaga u društvu. Ako se u toj svjetlosti ocjenjuju dosadašnji više nego skromni rezultati u ostvarivanju nove kategorije minulog rada, može se kazati da su razlozi za to u svemu tome ponešto. Između ostalog, kritika pozitivnog opredjeljenja minulog rada još je uvijek uporna u dokazivanju da će ga ono odvući prema restauraciji kapital-odnosa. U svojoj osudi ona, međutim, minulom radu prilazi sa stajališta nepromijenjenih odnosa. Ona, izgleda, nije u stanju da minuli rad zamisli u jednim drugačijim uvjetima i s drugačijom društveno-ekonomskom funkcijom u danim odnosima kao što će biti odnosi samoupravno udruženog rada.

Teškoće u pobijanju njenih pogrešnih shvaćanja su u tome što do sada nema nikakvih realnih dokaza o njegovom novom realitetu i ponašanju, jer se minuli rad kako se nastoji afirmirati još nigdje nije razvio. No, on se ne pojavljuje i zato što ni odnosi udruženog rada, kao njegova autentična sredina i osnovna pretpostavka, još nisu razvijeni. »Mi smo na početku udruživanja i

[1] K. Marx, *Njemačka ideologija*, u: *Sabrana djela*, tom VI, str. 20.
[2] K. Marx, *Kapital*, tom I, »Kultura«, Zagreb, 1947, str. 684.
[3] K. Marx, *Rani radovi*, »Kultura«, Zagreb, 1967. str. 278.

Digitized by Google

naš rad još nije udružen. Radi se o procesu udruživanja.«[4] Minuli rad će se, prema tome, razvijati uporedo s razvojem samoupravnih odnosa udruženog rada. U tome neće ići ni brže ni mnogo sporije, jer se mora istovremeno razvijati i kao konkretna materijalna osnova, odnosno kao stvarno nova sredstva za proširenu reprodukciju. Sredstva što su do sada ulagana u proširenje materijalne osnove rada nisu, naime, ulagana kao kategorija minulog rada. Ona su bila samo prirodno minuli rad, a u kategorijalnom smislu opći oblik društvenih sredstava, odnosno društveno vlasništvo. Zbog razlikovanja te do sada prirodne kategorije minulog rada i njenog općeg društvenog oblika (vlasništva), od one što će se razvijati s razvojem samoupravnih odnosa udruženog rada, bilo bi bolje tu prethodnu kategoriju, odnosno sredstva što su išla u proširenu reprodukciju nazvati »prošli rad«.

Spomenuta kritika minulog rada ima, međutim, unekoliko pravo kada kritizira ono shvaćanje koje minuli rad smatra prvenstveno ili isključivo raspodjelnom kategorijom. Jer, dajući mu samo tu funkciju, on se može doista pretvoriti u neku vrstu vlasničke kategorije, odnosno pravo s osnova vlasništva. Stoga njegovu novu funkciju treba uzeti šire i suštinu izvući iz ukupnosti ne samo odredaba koje ga ističu kao osnovu za raspodjelu, nego svih odredaba koje govore o samoupravnom organiziranju udruženog rada i njegovim pravima i obavezama iz tog udruživanja. U tom smislu uvijek je poučno tumačenje E. Kardelja kojim kaže: »Ahilova peta u nekih savremenih marksističkih ekonomista i sociologa u tumačenju društveno-ekonomskih odnosa upravo je u tome što sredstva za proizvodnju, to jest podruštvljeni ili »opredmećeni«, ili »minuli rad« koji je namenjen proširenoj reprodukciji posmatraju kao društveni kapital za sebe, odvojeno od rada pojedinačnog radnika ili radnog kolektiva. Takav pristup nas može dovesti u ozbiljnu zabludu — da smatramo da radniku pripada kao »njegovo« samo ono što dobije kao udeo u dohotku njegove radne organizacije, odnosno lični dohodak iz njegovog tekućeg rada, a da nije njegovo, odnosno da je »tuđe«, to jest »društveno« sve ono što se od njegovog rada odvaja u vidu podruštvljene akumulacije.«[5]

U širem pregledu objavljenih mišljenja o minulom radu moguće je zapaziti i drugačije iznijansiranih pro i kontra stajališta. Među njima bila su dosta eksponirana ona koja pitanja minulog rada i prava radnika s njegove osnove razrješavaju na razini klase (radnika) i opće kategorije društvenog vlasništva. U jednoj drugoj, dosta sličnoj, zastupa se stajalište da je taj odnos sredstava i rada potrebno i moguće razrješavati na razini OOUR kao društveno-pravnog subjekta i njenog radnog kolektiva. Ne treba opširnije dokazivati da se u prvom i drugom slučaju kategorija minulog rada svodi također na vlasničku kategoriju, jer se posred-

[4] V. Bakarić, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, »Informator«, Zagreb, 1974, str. 80.

[5] E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, »Socijalizam«, br. 4/1972, str. 405—406.

Digitized by Google

stvom sredstava nastoji organizirati bilo društvo u cjelini bilo rad u svakoj pojedinoj organizaciji. Jedan i drugi koncept temelji se u osnovi na shvaćanju da je sadašnja kategorija, odnosno definicija društvenog vlasništva, u smislu da je ono »ničije i svačije«, neko definitivno rješenje u razvoju društvenog vlasništva, jer se time došlo do »finalizma« poslije kojeg se nema više što filozofirati. Na njega se nadograđuje i ono koje smatra da takva otvorena definicija omogućava njegovo daljnje prilagođavanje određenim uvjetima i odnosima proizvodnje. Njegova je slaba strana u tome što takva definicija omogućava i stvaranje grupnog, ali i etatističkog vlasništva na »ničijim i svačijim« sredstvima, na što je, uostalom, već ukazala i naša praksa u razdobljima njihove monopolizacije čas s jedne, čas s druge strane.

Ni jedno ni drugo shvaćanje, kao ni njihove praktične premise nisu, međutim, i ekonomski održive. Jer u sadašnjim uvjetima niti je moguće, a niti racionalno da sredstva za proizvodnju budu »ničija i svačija« u ekonomskom pogledu. To bi faktično značilo da se društvo već od sada pa ubuduće može osloboditi njihove ekonomske determinacije. A svakodnevna praksa, koja je mnogo bogatija oskudicom nego obiljem, ukazuje da je to nemoguće i da se u takvim uvjetima mora uvijek znati što je tko proizveo i koliko mu zbog toga pripada. Zbog toga je svako daljnje naprezanje da će sredstva za proizvodnju biti to društvenija što će biti više ničija i svačija u najmanju ruku pretjerani optimizam.

Već na osnovi ovog što je rečeno zaključak o daljnjem smjeru podruštvljavanja sredstava za proizvodnju kao da se nameće sam po sebi. Taj smjer nije zacijelo u daljnjem uopćavanju ni statusa ni subjekta vlasništva, već u njihovoj što dosljednijoj društvenoj konkretizaciji i nominaciji. Izlaz za to je na onoj strani na kojoj će sredstva udruženog rada postati društvenija kategorija ne preko općeg pojma (definicije), nego preko društvenijih proizvodnih odnosa što će ih radnici uspostavljati kod udruživanja svoga rada i u toku rada. Izlaz je, dakle, ne preko stvaranja fetiša od društva i vlasništva, nego preko personifikacije proizvodnih odnosa u radu i povodom rada. To je onaj put podruštvljavanja stvari i odnosâ o kojem je govorio K. Marx. »Svaki tip proizvodnih odnosa među ljudima daje stvarima posredstvom kojih određeni ljudi stupaju u neposredne proizvodne odnose specifično »društveno svojstvo«, »društveni oblik«.«[6]

Ako bi se već ovdje pokušalo naznačiti rezultat takvog podruštvljavanja, tada bi se novi vlasnički status sredstava za proizvodnju u uvjetima udruženog rada trebao razvijati prema obliku po kojem bi ona bila istovremeno sredstva »svih i svakoga« tko je sudjelovao u njihovom stvaranju. To bi trebao biti oblik koji bi svojim kvalitetom i kvantitetom potvrđivao zajedničke i individualne rezultate radnika ostvarene u odnosima njihovog samoupravno i funkcionalno udruženog rada u stvaranju materijalnih pre-

[6] Prema I. I. Rubin, *Marksova teorija fetiša robe*. »Marksizam u svetu«, br. 10—11/1976, str. 258.

Digitized by Google

duvjeta njihovog rada. Na taj način stvorena sredstva za proizvodnju bila bi, dakle, »... u isto vrijeme zajednička klasna svojina svih radnika i oblik individualne svojine svakog tko radi«. To bi ujedno značilo da »poslije 30 godina natezanja s imaginarnim subjektom društvenog vlasništva, koje je kulminiralo u nesvojini, sada postaje jasno da pored, a naročito iznad, svih i svakoga nema drugih pravnih subjekata društvenog vlasništva. Vlasništvo je društveno jer je vlasništvo svakoga. Društvo nije nešto što bi postojalo pored pojedinaca, a još manje iznad njih«[7].

O suštini i oblicima prava radnika s osnova njihovog minulog rada

Određujući minuli rad kao rezultat stvaralačkog rada radnika, odnosno čovjeka, on povratno određuje i samog radnika. Jer, kao što je potencijalni rad subjektivno svojstvo i konkretna sposobnost čovjeka, tako je minuli rad njegova objektivna realizacija i potvrda. Ili, drugim riječima: koliko je rad opća kvaliteta čovjeka, a njegova radna sposobnost osobna vrijednost čovjeka, bez kvantiteta minulog rada prva je samo pretpostavka, a druga mogućnost. Minuli rad im daje jednu društvenu dimenziju koja na svoj način potvrđuje čovjekovu individualnu i društvenu vrijednost. Po svome općem radu i konkretnim sposobnostima čovjek je još uvijek više privatno nego društveno biće. Tek po svojoj društvenoj proizvodnji i po tome koliko svojim tekućim i minulim radom doprinosi egzistenciji i razvoju sebe samog i svoga društva, toliko on postaje sve više stvarni društveni proizvođač i društveni čovjek.

U takvom slijedu zaključivanja o podruštvljavanju čovjeka i njegovog rada moguće je kazati da su i odnosi danog društva toliko društveni koliko svakom čovjeku priznaju njegov ukupan, a to znači njegov tekući i njegov minuli rad, a toliko asocijativni koliko mu omogućuju ostvarivanje prava s njegove osnove.

Kada se to ima u vidu, tada se priznavanje jednih novih odnosa i prava radnika s osnova njihovog minulog rada ne smije poistovjećivati doslovno sa odnosima i pravima koja bi imala svoju osnovu u sredstvima i još manje vlasništvu. Utemeljenost i izvornost tih odnosa i prava je isključivo i prije svega u priznavanju originernih prava radnika s osnova:

— rada što ga je uložio u minuli rad;

— rada koji ulaže u privređivanje minulim radom;

— rada uloženog u upravljanje minulim radom i ukupnim uvjetima rada.

Ovdje je potrebno istaknuti da se novi odnosi i prava radnika s osnova njihovog minulog rada ne smiju smatrati i razvijati jednostrano, to jest samo kao odnosi i pravo na raspodjelu. Minuli

[7] A. Bajt, *Društvena svojina u Nacrtu ZUR*, »Ekonomist«, Zagreb, 1976, str. 375.

Digitized by Google

rad je, naime, isto toliko proizvodna koliko i raspodjelna kategorija, jer je on uvijek i neko sredstvo za proizvodnju ili uvjet rada i osnova za uspostavljanje društveno-ekonomskih odnosa. Kao takav predstavlja uvijek dvije strane procesa društvene reprodukcije u kojem je stvaranje uvjeta proizvodnje, odnosno minulog rada ujedno i osiguravanje uvjeta raspodjele.

Imajući sve to na umu, moguće je zaključivati da se prava radnika s osnova minulog rada mogu i moraju razvijati u smjeru osiguravanja:

— prava na stvaranje dohotka i minulog rada;

— prava na društveno-ekonomski integritet tekućeg i minulog rada;

— prava na raspodjelu s osnova minulog rada;

— prava na sigurnost radnog mjesta i egzistencije;

— prava na mirovinu s osnova minulog rada.

Iz nabrajanja tih i takvih prava, a moguće je da se sa daljnjim razvojem novih odnosa razvijaju i druga, vidljivo je da je to osnovno pravo, u stvari, pluralitet nekoliko posebnih prava što bi ih radnik ostvarivao u određenim situacijama u skladu sa zakonom i samoupravnim odlukama svoje OOUR. No, istovremeno s priznavanjem tih prava neophodno je da se uspostavljaju i određene obaveze radnika prema minulom radu.

Prema sadašnjem saznanju i realnim potrebama te je obaveze moguće definirati kao:

— obavezu stvaranja minulog rada;

— obavezu racionalne namjene i očuvanja integriteta sredstava društvene reprodukcije;

— obavezu uzajamnosti i solidarnosti radnika u radu i ukupnom procesu društvene reprodukcije.

Ostvarenje tih i takvih obaveza omogućuje da se uspostavljaju i razvijaju odnosi neposredne međuzavisnosti između njih i prava, odnosno između subjekta prava i objektivnih uvjeta njihovog ostvarivanja koje oni moraju sami objektivizirati svojim radom.

Teorijska kritika takvih opredjeljenja, odnosno ekonomskih i klasnih prava radnika s osnova minulog rada, najčešće je polazila od Marxove teorije radne vrijednosti, uporno dokazujući da samo rad stvara vrijednost i da, prema tome, samo on može biti osnova za raspodjelu. Time se nastojalo izazvati sumnju u ispravnost pozitivnog opredjeljenja prema minulom radu uopće. Ako bi, naime, uspjelo dokazati da je to opredjeljenje u koliziji s teorijom radne vrijednosti, time bi se automatski porekle sve postavke o potrebi i mogućnostima socijalističke afirmacije minulog rada. Za takvu kritiku moguće je i ovdje kazati da nije realna ni principijelna, jer Marxov dokaz o tome da samo rad stvara vrijednost pogrešno interpretira i dovodi u vezu s minulim radom u njegovoj novoj društvenoj funkciji i ulozi. Ona, prvo, minuli rad, odnosno sredstva za proizvodnju drži bukvalno za pasivan faktor u procesu proizvodnje i zato mu odriče svaku ekonomsku funkciju

Digitized by Google

u stvaranju vrijednosti. Drugo, ona iza minulog rada ne vidi njegovog stvaraoca, već samo vlasnika ili kapitalistu. U svome površnom prilazu ona nije svjesna da time ujedno negira i potrebu ekonomskih odnosa među ljudima u radu, jer, u želji da ukine svaki vlasnički odnos, ona se zalaže, u stvari, za ukidanje ekonomskog odnosa. I zato, ako se želi postaviti pravo pitanje i dobiti odgovor da li je priznavanje određenih prava radnika s osnova minulog rada u suprotnosti s Marxovom teorijom vrijednosti, treba pitati da li se mogu i pod kojim uvjetima uspostavljati ekonomski odnosi među ljudima u radu a da to ne budu vlasnički odnosi.

Poznato je, naime, da se ekonomski odnosi u kapitalizmu izražavaju kao vlasnički odnosi, jer oni u klasnom društvu izražavaju suštinu vlasništva. U odnosima udruženog rada, to jest odnosima koji ukidaju dominaciju vlasništva nad radom i ekonomija dobiva jednu drugu funkciju, a po tome drugačiji smisao i kriterije. Odnosi među ljudima u radu i povodom rada svode se u njemu sve više na radne i funkcionalne, a sve manje na vlasničke i imovinske. U tim odnosima ekonomija izražava kvantitetu i kvalitetu rada, a ne vlasništva, jer preuzima funkciju osnove i mjerila za uređivanje odnosâ ljudi u radu i raspodjeli njihovih rezultata, a ne ostaje u funkciji mjere oplođivanja kapitala. Ukratko, u njima ekonomija postaje ekonomija rada, a ne ekonomija kapitala.

Da bi se još potpunije razumjelo Marxovo stajalište o tome kako se stvara višak vrijednosti, potrebno je znati da je on, po Marxu, također samo društveni odnos koji u svojoj suštini izražava odnos između upotrebne vrijednosti radne snage i njene vrijednosti. Za kapitalizam je karakteristično da taj odnos determinira na način što radniku isplaćuje samo vrijednost njegove radne snage, a višak vrijednosti pripisuje sebi, odnosno svome kapitalu, smatrajući da je on doprinio njegovom stvaranju. U odnosima udruženog rada radnik, međutim, sam određuje vrijednosne elemente svoje radne snage. On u tome nije potpuno slobodan, jer mora voditi brigu o proizvodnoj snazi svoga rada. Zbog toga vrijednost njegove radne snage mora sadržavati sada ne samo elemente njene vrijednosti, odnosno »proste« reprodukcije, nego i elemente za povećanje, odnosno proširenje materijalne osnove njegovog i ukupnog društvenog rada. Tu se odigrava onaj proces u kojem nestaje višak vrijednosti u smislu kapitalističke kategorije, to jest u smislu izvora profita, jer postaje potreban rad, odnosno potrebna vrijednost o kojoj zavisi efikasnost upotrebne vrijednosti rada.

Kao što vidimo, to je sada obrnut proces u stvaranju vrijednosti u kojem čovjek kao udruženi proizvođač postaje vredniji, a ne jeftiniji, za povećanu upotrebnu vrijednost svoga rada, a time i ukupnu svoju vrijednost, i to u razmjeru u kojem premaša dio svoje ukupne vrijednosti na povećanje svoga minulog rada. Takav se obrat događa u vanjskim odnosima organizacije društvenog procesa reprodukcije. Udruženi rad, razvijajući sve svoje odnose

Digitized by Google

prvenstveno kao odnose rada, suzbija i stihijno djelovanje zakona konkurencije, koji su uvijek najviše pogađali radničku klasu, jer su joj i oni u zajednici s kapitalom stalno obarali vrijednost.

Preuzimajući brigu o proširenoj reprodukciji svoje materijalne osnove, udruženi rad mijenja, dakle, i kvantitativan i kvalitativan sadržaj same vrijednosti, jer nju sada ne određuju i ne čine odnosi stvari, odnosno kapitala, nego odnosi ljudi u radu u kojem oni proizvode stvari za svoje osobne i ukupne društvene potrebe. Vrijednost, kao i višak vrijednosti nisu, dakle, svojstveni stvarima, nego društvenim odnosima u kojima ih ljudi proizvode i na koji ih način proizvode i koriste. Budući da su odnosi udruženog rada odnosi kooperacije, suradnje i sporazumijevanja u radu, oni su kao takvi funkcionalni odnosi rada, odnosno odnosi u funkciji ostvarivanja rada, pa njima i stvarima koje rad koristi u tome nije potrebno pristupati kao objektu vlasništva i prava, »... već s funkcionalne strane, pa se odnos pokušava odrediti ne u pogledu stvari, nego u pogledu korištenja, upravljanja i raspolaganja. A postojanje tog društvenog odnosa registriraju ljudi u svojoj svijesti putem formiranja određenih prava. Odstupanje od klasične dogmatike vidi se i u tome što objektom prava nisu direktno stvari, nego njihove funkcije, njihova ekonomska i društvena svojstva«[8].

Time se dolazi i do pitanja stvarnih prava radnika s osnova minulog rada. Ima, naime, mišljenja da se na osnovi i u povodu minulog rada ne mogu razvijati neka određena, odnosno stvarna prava radnika, s obzirom na to da su sredstva za proizvodnju udruženog rada u cjelini, a po tome i minuli rad samo sredstva u društvenom vlasništvu. Zbog toga što su ta sredstva »svačija i ničija«, odnosno što ona ne pripadaju nikome u cijelosti i nikome isključivo, na njima nije moguće, po takvom shvaćanju, razvijati ni neka stvarna prava, to jest prava koja isključuju prava drugih subjekata. Poricanje te mogućnosti pokazuje da se odnosima udruženog rada i minulog rada i ovdje prilazi od elemenata klasičnih vlasničkih odnosa. A ti su elementi isključivost, statičnost i formalnost. S razvojem odnosa udruženog rada treba stoga i kategoriji stvarnog prava pristupiti sa strane njenog sadržaja, a ne institucionalne, odnosno pravne forme.

Stvarno pravo radnika ne samo s osnova i u povodu minulog rada, nego i mnogim drugim aspektima odnosa udruženog rada morat će se razvijati kao polivalentna pravna kategorija, čiji sadržaj i djelovanje moraju biti zavisni o oblicima i stanju udruživanja i udruženosti radnika u cjelini odnosa udruženog rada (nešto slično kao što je s pravnim subjektivitetom OOUR-a). Time kategorija stvarnog prava ne mora izgubiti ništa na svojoj konzekventnosti i značaju kao pravni institut ili se shvatiti kao neko podvojeno pravo. Unošenje takvih elemenata u pravne kategorije samoupravno udruženog rada znači samo to da će u jednoj situ-

[8] M. Vedriš, *Međusobni odnosi radnika u udruženom radu, osnovni produkcioni odnosi*, Zagreb, »Vjesnik« od 25. VI 1976.

Digitized by Google

aciji nosilac stvarnog prava biti sam radnik, a u drugoj njegova OOUR, a u specifičnim uvjetima i šira društveno-politička zajednica.

Kraće naznake o konkretnom sadržaju i oblicima prava radnika s osnova minulog rada

Iz prethodnih dijelova je vidljivo da se sadržaj i oblici prava radnika s osnova minulog rada mogu i potrebno je da se razvijaju kao pluralitet različitih odnosa radnika i njihovog minulog rada, zavisno o tome što će zahtijevati realna situacija i omogućavati ostvareni stupanj razvoja samoupravnih odnosa udruženog rada. Ti odnosi predstavljat će određena samoupravna, ekonomska, socijalna i druga prava i odgovornosti radnika s osnova minulog rada, odnosno rada što su ga uložili u njegovo stvaranje, upravljanje i privređivanje njime i ukupnim sredstvima društvene reprodukcije udruženog rada. Njih će radnici ostvarivati kroz pojedine konkretne vidove samoupravnih ovlaštenja, ekonomskog interesa i društveno-ekonomsku, odnosno socijalnu zaštitu, sve u zavisnosti o tome kako će ostvarivati svoju obavezu prema proširenju materijalne osnove svoga i ukupnog udruženog rada i odnosima uzajamnosti i solidarnosti radnika u cjelini procesa njegove društvene reprodukcije.

Idući slijedom kojim su navedena pojedina osnovna prava radnika s osnova njihovog minulog rada u prethodnom dijelu, moguće je već danas predviđati da će se ona razvijati prema ovakvom svom unutrašnjem sadržaju:

Sadržaj prava na stvaranje dohotka i minulog rada

Sadržaj ovog prava već je normativno utvrđen članom 13. Ustava. Po njemu, »... radnik ima pravo rada društvenim sredstvima kao svoje neotuđivo pravo da radi tim sredstvima radi zadovoljavanja svojih osobnih i društvenih potreba i kao slobodan i ravnopravan s drugim radnicima u udruženom radu upravlja svojim radom, uvjetima i rezultatima svoga rada.« Pravo na ostvarivanje svih tih prava on osigurava preko svog klasnog prava rada i konkretnog rada, odnosno njegovih rezultata koje u sadašnjim uvjetima izražava dohodak.

U ovoj fazi svoga materijalnog razvoja naše društvo još nije u stanju da osigurava pravo rada na društvenim sredstvima svakom svom članu. Zbog toga to ostaje trajna obaveza i ukupnog društva i svakog već zaposlenog radnika nad tim sredstvima. Međutim, u sadašnjim uvjetima još nije omogućeno ni značajnom broju radnika koji već rade u udruženom radu da ostvaruju dohodak u onoj visini koja bi omogućavala zadovoljavanje (na jednoj prosječnoj razini) njihovih osobnih i posebno društvenih potreba. Za razvoj novih odnosa radnika i njihovog minulog rada od po-

Digitized by Google

sebnog je značaja da svim radnicima nije iz raznoraznih razloga omogućeno da stvaraju sredstva za proširenu reprodukciju, odnosno svoj minuli rad. A stvaranje tih sredstava u novim uvjetima postaje njihova primarna osobna i društvena potreba, jer bez nje neće imati svog minulog rada, odnosno prava s njegove osnove, a neće udovoljavati ni svojoj društvenoj obavezi. Zbog toga s razvojem tih novih odnosa treba stvarati uvjete da svakom radniku bude omogućeno ostvarivanje tog prava. To je moguće i neophodno činiti kroz daljnji materijalni i samoupravni razvoj društva osiguravajući konkretno:

— da se što dosljednije ostvaruje član 45. i 82. ZUR-a, prema kojima se dohodak u cjelini stiče i raspoređuje u OOUR;

— da se što brže i šire razvijaju odnosi slobodne razmjene rada;

— da se preko razvojnih planova i mjera tekuće ekonomske politike uspostavljaju što ravnomjerniji odnosi primarne raspodjele;

— da se u svemu tome društveno-politički, odnosno upravni organi služe što je moguće manje vanekonomskim, a što više ekonomskim sredstvima.

Ostvarivanjem tih preduvjeta društvo, u stvari, osigurava općeklasno pravo radnika na neotuđivost dohotka od rada, a u svakoj konkretnoj OOUR da ostvaruju dohodak prema svome radu i rezultatima rada. Na osobnom, individualnom planu radnika time se osigurava da on ostvaruje sredstva za proširenu reprodukciju, odnosno svoj minuli rad. Takvu obavezu društvo je preko svojih organa nastojalo ispunjavati i do sada. U novim uvjetima, međutim, ono će morati daleko dosljednije i rezolutnije raditi na tome, jer će nejednaki uvjeti stjecanja dohotka, ili direktno otuđivanje dohotka, što se do sada vršilo na različite načine (od društvenog zahvaćanja preko kreditnih odnosa i monopolističke pozicije pojedinih djelatnosti u društvu), daleko otvorenije materijalno diferencirati udruženi rad. A notorno je da će takva diferencijacija rađati i sve otvorenije društvene proturječnosti, pa i sukobe između onih koji će ostvarivati minuli rad i imati prava s njegove osnove i onih koji neće moći i neće imati adekvatnih prava. To je, uostalom, bila i jedna od najvećih dosadašnjih prepreka zbog koje se nije moglo ići u brži razvoj novih odnosa. Zbog toga se ujednačavanje uvjeta stjecanja dohotka i osiguravanje prava na raspodjelu prema radu i rezultatima rada nameće sada kao nezaobilazan imperativ za cjelinu društva i za svaku OOUR.

Sadržaj prava na društveno-ekonomski integritet tekućeg i minulog rada

Kao što je osiguravanje prava na stvaranje dohotka i minulog rada opći društveni i materijalni preduvjet za razvoj novih odnosa radnika i minulog rada u cjelini društva, tako je osiguravanje prava na društveno-ekonomski integritet tekućeg i minulog rada osnov-

Digitized by Google

ni preduvjet za ostvarivanje tih prava na individualnoj razini svakog radnika. Jer, ako se ne ispunjava onaj prvi i ovaj drugi preduvjet, nema ni realne ni pravno-institucionalne osnove za ostvarivanje samog minulog rada i prava s njegove osnove.

U konkretizaciji sadržaja tog općeg, odnosno osnovnog prava to bi značilo osiguravati trajnu društveno-ekonomsku vezu između radnika i njegovog minulog rada. Da bi se mogla uspostaviti i održavati takva veza, bolje kazati, nova dijalektička međuzavisnost radnika i uvjeta rada, potrebno je pronaći odgovarajuća društveno-ekonomska, organizaciona i tehnička rješenja preko kojih će se uspostavljati i održavati ta međuzavisnost. U vezi s tim do sada je bilo najviše, uz ona načelna pitanja nominacije, odnosno evidencije minulog rada po individualnoj osnovi pojedinih radnika, i pitanja kako i da li uopće ustanovljavati takve neposredne individualne relacije i za koje razdoblje. Moguće je, međutim, s dosta argumenata ustvrditi da bez takve individualne nominacije minulog rada i održavanja stalne društveno-ekonomske veze s radnikom nije moguće uopće doći do realne veličine minulog rada, a time i osnove za ostvarivanje prava pojedinog radnika s te osnove.

U najnovijem Nacrtu novog zakona ta dva pitanja su, izgleda, konačno razrješena, ali je ostalo još dosta nejasnoća oko vremena u kojem bi se ta veza trebala održavati i u kojem bi radnik mogao ostvarivati određena prava s osnova svoga minulog rada. U vezi s tim pitanjem valja najprije istaći da se pravo radnika s osnova minulog rada ne smije poistovjećivati s pravom na sudjelovanje u raspodjeli s osnova udruživanja sredstava. Ovo prvo pravo treba smatrati izvornim i temeljnim pravom radnika s osnova njihovog minulog rada društvenim sredstvima, a ovo drugo kao izvedeno pravo OOUR kada ona, kao njihov društveno-pravni subjekt, udružuje sredstva sa drugim takvim subjektom. Zbog toga što je takvo i što bi se moglo postaviti u odnosu na radnika kao pravo vlasništva, ono je vremenski ograničeno. Pravo radnika s osnova minulog rada je sasma drugog karaktera. Ono je, već smo kazali, izvorno pravo s osnova rada i rezultata rada i, drugo, njega radnik ostvaruje uvijek u svojoj OOUR. Zbog toga se ono ne može nikome direktno nametnuti kao monopol prava ili vlasništva, jer ga radnici ostvaruju između sebe, zavisno o svome radu i rezultatima. Ono, dakle, ne može samostalno istupati iz okvira njihove OOUR, jer to ne može ni njihov minuli rad. Zbog toga, ali i zbog onog važnijeg primarnog razloga i potrebe da se uopće ide na razvoj novih odnosa radnika i njihovog minulog rada, pravo radnika s njegove osnove se ne bi smjelo ograničavati za sve vrijeme njegovog aktivnog radnog staža, a u vidu osnove za mirovinu ni poslije toga. Ako se ne uspostavi takva i tako dugoročna veza, odnosno društveno-ekonomski integritet između radnika i njegovog minulog rada, otpast će mnogi od onih stimulativnih faktora s kojima se također računa. Ako, naime, radnik ne bi mogao računati da će sa sve većim iznosom svoga minulog rada, što će ga akumulirati u zavisnosti od visine sredstava koja

Digitized by Google

će izdvajati za proširenu reprodukciju i godina tog izdvajanja, imati i veći osobni dohodak, te druga prava po njegovoj osnovi, tada neće voditi ni neku povećanu brigu ni o njegovoj količini (iznosu) ni o kvalitativnom angažiranju.

Ovdje se još postavlja praktično pitanje kako ustanoviti i osiguravati taj potreban integritet. Rješenja mogu biti različita, ali su najbliža funkcionalnoj potrebi ona kojima se predlaže da bi se on ostvarivao preko »vrijednosnica minulog rada« ili preko posebne društvene evidencije (društvenog knjigovodstva minulog rada). I jedan i drugi način omogućava, naime, da radnik i njegova OOUR može u svakom momentu utvrditi koliki je njegov minuli rad i prema tome koja i kolika prava može ostvarivati s te osnove. Ovdje se još postavlja pitanje kako taj integritet održavati u posebnim slučajevima fluktuacije, odnosno prelaska radnika iz jedne OOUR u drugu. I to je moguće pozitivno razriješiti jer se radi uvijek o društvenim sredstvima koja, kao takva, mogu biti samo u funkciji i cirkulaciji materijalne osnove udruženog rada. Zbog takve njihove primarne kategorijalne i funkcionalne namjene mogu se naći i rješenja kako će se kretati prava radnika s njegove osnove, bilo kroz kretanje samog minulog rada ili kroz zadržavanje samo prava s njegove osnove.

Sadržaj prava raspodjele s osnova minulog rada

O suštini i sadržaju tog prava već je bilo govora. Ovdje je, uz mogućnosti i način njegovog ostvarivanja, potrebno navesti i podvući slijedeće:

Prvo, kada se govori o minulom radu kao osnovi i mjerilu za raspodjelu, tada se treba strogo pridržavati načela da to može biti samo »vlastiti«, odnosno onaj minuli rad što ga pojedini radnik, odnosno njegova cijela radna generacija, stvara kroz svoj rad u odnosima udruženog rada. To, dakle, ne može biti ničiji tuđi minuli rad, dakle, minuli rad što su ga stvorile prethodne generacije ili radnici u drugim OOUR-ima. S tog generacijskog aspekta stvaranja minulog rada treba stoga razlikovati minuli rad prethodne generacije i minuli rad sadašnje generacije. Onaj prvi bilo bi svrsishodnije, upravo radi ove vremenske, ali i suštinske distinkcije, nazivati prošlim radom.

Prema tome, samo oni radnici koji svojim radom stvaraju sredstva za proširenu reprodukciju i koji ih svojom samoupravnom odlukom opredjeljuju kao svoj minuli rad mogu imati i prava s njegove osnove. Minuli rad, odnosno prošli rad prethodnih generacija je u tome samo opći materijalni preduvjet njihovog i tekućeg i minulog rada i s te osnove mogu imati samo određene obaveze prema njegovom trajnom obnavljanju. Takva podjela i gledište omogućuju da se razriješe i dileme od kada je moguće početi s ostvarivanjem samog minulog rada i prava radnika s njegove osnove.

Digitized by Google

Ovdje je nužno još istaći da se sudjelovanje u raspodjeli s osnova minulog rada mora vezati uz još dva bitna preduvjeta. Jedan od njih je da se ima što raspodjeljivati. Ako pojedina OOUR, odnosno radnici u njoj nisu ostvarili odgovarajući dohodak, tada se nema što dijeliti ni po osnovi tekućeg ni po osnovi minulog rada. Zbog toga se sudjelovanje u raspodjeli po osnovi minulog rada ne može pretvoriti u kamatonosni odnos po kojem bi to pravo i odnos bili unaprijed fiksirani. Međutim, za ispunjavanje tog preduvjeta nije bitno da li je u tom dohotku ostvarena neka posebna dobit. Minuli rad je osnova i mjerilo koje daje pravo radniku na raspodjelu u svim slučajevima kada ostvareni dohodak prelazi iznos zajamčenih osobnih dohodaka. On je u tome, kao i u procesu rada, samo drugi oblik rada radnika i druga vrsta osnove i zbog toga treba biti ravnopravan i kao raspodjelna kategorija sve do momenta kada se raspodjela vrši u skladu s načelom raspodjele prema radu i rezultatima rada. Samo u slučaju kada se isplaćuju zajamčeni osobni dohoci na osnovi solidarnosti i uzajamnosti radnika on to ne bi trebao biti.

Drugi preduvjet, bolje kazati, zahtjev jest u tome da se u raspodjeli dohotka na isti, to jest jedinstven način valorizira, odnosno uzima u obzir kao raspodjelna osnova minuli rad i sadašnje generacije radnika i one prošle. I jedan i drugi su, naime, jednako pridonijeli stvaranju tog dohotka, pa zbog toga zahtijevaju i jednaku ekonomsku valorizaciju svog doprinosa. Ukupno izdvojena sredstva iz dohotka po osnovi tog jedinstveno valoriziranog doprinosa ukupnog minulog rada (ukupno korištenih materijalnih sredstava) kasnije se dijele proporcionalno na alikvotni dio što pripada »prošlom radu« (minulom radu generacija kojih više nema u procesu rada) i na dio što pripada minulom radu sadašnje generacije. Ona prva sredstva pripisuju se kao akumulacija tom »prošlom radu«, to jest ukupnim sredstvima društvene reprodukcije. A ovaj drugi dio, koji pripada minulom radu sadašnje generacije može se isplatiti kao osobni dohodak s osnova njihovog minulog rada. Takav način valorizacije ukupnog minulog rada i način raspodjele s njegove osnove osigurava jedinstveni tretman jednog i drugog rada (»prošlog« i minulog) u raspodjeli i uspostavlja istovremeno međuzavisan odnos između radnika i materijalne osnove njihovog rada. Jer oni su (radnici), prvo, obavezni da po jednakim kriterijima vrednuju ekonomski doprinos svoga minulog rada i ukupnih sredstava društvene reprodukcije što su ih koristili u svome radu. Drugo, oni kroz to jednako vrednovanje i izdvajanje sredstava iz dohotka ispunjavaju onu opću društvenu obavezu stalnog proširivanja materijalne osnove rada, što se, inače, u mnogim drugim varijantama predlaže osigurati preko neke obavezne stope akumulacije.

Praktično to znači da radnici koji rade na sredstvima visokog organskog sastava, ili koji koriste velika materijalna (novčana) sredstva u svome radu, imaju i velike obaveze prema njima. Razlika u ispunjavanju te obaveze je sada u tome što se ona ugra-

Digitized by Google

duje kao međuzavisan odnos između radnika i materijalne osnove njihovog rada, jer su oni sada obavezni s jednakom pažnjom valorizirati je i uopće koristiti je kao svoj minuli rad.

O sadržaju prava osiguranja uvjeta rada s osnova minulog rada

U uvjetima procesa društvene reprodukcije u kojima djeluju zakoni robne proizvodnje i dohodovni odnosi sigurnost radnog mjesta može doći u pitanje iz raznovrsnih razloga. Stoga samoupravna afirmacija minulog rada mora dati i novu osnovu sigurnosti radnika u udruženom radu. Dosadašnje pozitivno zakonodavstvo tu je sigurnost rješavalo najčešće preko zakona, što je značajno, ali može biti izraz više socijalne nego ekonomske zaštite, odnosno izraz više dobre namjere nego realiteta. Zbog toga je tu sigurnost, odnosno novo pravo na sigurnost uvjeta rada potrebno razvijati s neposrednim osloncem na neku konkretnu materijalnu osnovu. Razvoj novih odnosa radnika i njihovog minulog rada omogućava da se ta materijalna osnova sada utemelji na minulom radu i izvede iz prava s njegove osnove. U tom smislu trebalo bi dalje razraditi i predloženi 108. član u Nacrtu zakona.

O sadržaju prava na mirovinski dodatak s osnova minulog rada

Mogućnost i potrebu da se na osnovi minulog rada osigurava materijalni položaj radnika i preko njegovog radnog vijeka najodređenije je izrazio Marx kada je rekao »da je to rad od jučer za rad od danas«. Ako je taj rad od jučer uvjet za rad od danas, tada je on još više uvjet za dostojan život radnika kada izađe iz njega. Praksa je, međutim, većine dosadašnjih sistema mirovinskog osiguranja u socijalističkim odnosima da osigurava uvjete života radnika u mirovini u ovisnosti od dužine njegovog radnog vijeka i visine osobnog dohotka. Takav sistem temelji se na načelima, nazovimo to uvjetno, »proste reprodukcije«, jer stimulira prisvajanje dohotka za osobnu potrošnju, a ne upućuje na potrebu proširivanja materijalne osnove rada. Razvitak odnosa udruženog rada mora se stoga prenijeti i u sistem mirovinskog osiguranja i početi s valorizacijom i uzimanjem u obzir onog dijela dohotka što ga je radnik uložio u proširenu reprodukciju, odnosno opredijelio u svoj i time ukupan minuli rad. Da bi se došlo do osnove koja bi ukazivala na taj doprinos, potrebno je uvesti evidenciju o veličini ostvarenog minulog rada, odnosno sredstava za proširenu reprodukciju što ih je radnik ostvario u toku svog radnog vijeka. Ta veličina bila bi sada druga osnova koja bi s visinom ostvarenog dohotka po radniku predstavljala jedinstvenu osnovu za utvrđivanje mirovine.

Digitized by Google

Praktična konzekvenca takve dvojne, ali jedinstveno izražene osnove bila bi da onaj radnik koji je ostvario manji iznos minulog rada imao bi u odgovarajućem srazmjeru i manju mirovinu, pa bi i njena preferencija bila stimulativan faktor u raspodjeli dohotka za proširenu reprodukciju, kao što je sada stimulativno u tom pogledu i izdvajanje što većih osobnih dohodaka.

Koliko je moguće izvući točnu interpretaciju iz jednog, po broju riječi najmanjeg (116) člana predloženog Nacrta, kojim se utvrđuje pravo radnika i na mirovinu s osnova minulog rada, tada su ova dva stajališta načelno sukladna. Međutim, može biti da su i različita jer se u tom članu govori da »radnik u udruženom radu ostvaruje pravo na ličnu penziju i na osnovu doprinosa koji je dao rezultatima u privređivanju sredstvima reprodukcije u skladu sa zakonom«. Nejasno je u takvoj formulaciji da li će visina mirovine zavistii od visine ostvarenih (stvarnih) sredstava proširene reprodukcije ili od visine njihovog doprinosa rezultatima privređivanja. Nejasnoća može biti, naime, metodološke i suštinske prirode. Ako je metodološke prirode, tada će biti lako otkloniti je kroz praktično rješenje. Ali, ako je suštinske, tada će visina mirovine i dalje zavisiti samo od visine ostvarenog osobnog dohotka, jer je na drugi način, osim kroz visinu osobnog dohotka, teško utvrditi doprinos što ga je radnik dao kroz sredstva proširene reprodukcije. Zbog te nejasnoće, ali i zbog velikog značaja što ga može imati razvoj novih odnosa radnika i minulog rada za cio mirovinski sistem, potrebno je u narednom radu na zakonu posvetiti daleko veću pažnju i produbljivanju i ekspliciranju ovih pitanja.

O strategiji razvoja i ostvarivanju prava radnika s osnova minulog rada

Kada se govori o strategiji razvoja i ostvarivanju prava radnika s osnova njihovog minulog rada, tada se pod tim razumijeva stvaranje i osiguravanje svih onih društvenih, ekonomskih, organizacionih i tehničkih preduvjeta da bi se ta prava mogla ostvarivati kao novi i originalni vid odnosa udruženog rada općenito. U smislu te strategije potrebno je zauzeti gledište da se odnosi i prava radnika s osnova minulog rada moraju razvijati na jedinstven način u cjelini udruženog rada. To praktično znači da se temeljni odnosi i rješenja o pravima radnika i njihovo ostvarivanje ne mogu provoditi u svakoj organizaciji na drugačiji način i početi s velikim vremenskim razlikama. Odnosi i prava radnika s osnova minulog rada moraju biti, uz jedinstvo sistemskih rješenja, i praktično korespondentni i ostvarljivi unutar svake OOUR. O potrebi takvog jedinstvenog i strateškog prilaza ostvarivanju ustavne odredbe o minulom radu pokazuju najposlije i sadašnji napori što se poduzimaju izradom zakona, kao i višegodišnji zastoj do kojeg je došlo u tome sve do ove zakonske inicijative.

Digitized by Google

Budući da još ima dilema oko podesnosti sadašnjih uvjeta za početak novih odnosa, može se konstatirati da za to postoje toliko pripremljeni i neophodni uvjeti koliko su oni pogodni i za razvitak samog udruženog rada općenito.

Kao prvo od konkretnih suštinskih i metodoloških pitanja, ukoliko su prevladane sve one dileme o kojima je bilo govora naprijed, postavlja se pitanje tko sve može biti subjekt ostvarivanja prava s osnova minulog rada i kao takav biti uključen u nove odnose. Ovo pitanje nije toliko složeno sa stajališta kategorijalnog određenja tog subjekta koliko s realnog. Po Ustavu i ZUR-u, svi radnici u udruženom radu imaju jednaka prava i jednake obaveze, dakle, svi su po tome klasno jednaki i zato mogu i moraju imati jednaka prava i s osnova minulog rada. Na osnovi tog svog ustavnog, odnosno klasnog prava svaki radnik koji je udružio svoj rad s drugim radnicima u jednoj konkretnoj OOUR, ugovornoj organizaciji i radnoj zajednici postaje time formalno subjekt odnosa minulog rada i prava s njegove osnove. Na tom konceptu dosljedno je izveden i najnoviji Nacrt. Realni odnosi su, međutim, danas još takvi da svakom radniku, iz raznoraznih razloga, ipak nisu osigurane i stvarne mogućnosti da bi došao u tu poziciju.

Jedan veliki broj radnika to neće moći ostvariti zato što je udružio svoj rad u društvenim djelatnostima, koje još nisu šire razvile slobodnu razmjenu rada iz, možemo uvjetno kazati, objektivnih razloga. Većina tih djelatnosti još se, naime, financira na budžetski ili fondovski način, pa u tome ne ostvaruju ukupan, nego takozvani »krnji« dohodak. Takav dohodak ne sadrži najčešće upravo sredstva za proširenu reprodukciju, jer se ona osiguravaju van njihovih dohodovnih odnosa. Zbog toga radnici u tim djelatnostima ne mogu ostvarivati ni »svoj« minuli rad, a po tome ni prava s njegove osnove. Nadalje, jedan znatan broj radnika je udružio svoj rad u radnim zajednicama koje po članu 95. i 96. ZUR-a imaju pravo na dohodak koji sadrži osobne dohotke i sredstva za zajedničku potrošnju, dakle, također na »krnji« dohodak. Iako to nije isključivo rješenje, najveći broj radnih zajednica stavljen je na takav dohodak, pa i radnici u njima ne ostvaruju »svoj« minuli rad. Za razliku od radnika u društvenim djelatnostima, radnicima u tim zajednicama je takav društveno-ekonomski položaj proizašao iz našeg sistemskog opredjeljenja. No, bez obzira na te različite uzroke, posljedice po njih su iste.

Zbog toga, dok se ti uzroci ne otklone, u novim odnosima radnika i njihovog minulog rada bit će dvije vrste radnika, to jest onih koji će i onih koji neće ostvarivati minuli rad. Pošto bi to bilo neprincipijelno rješenje, neophodno je ovim drugima osigurati, umjesto prava s osnova minulog rada, određena prava s osnova njihovog radnog staža, jer za sada nema drugog rješenja.

Ovdje se postavlja i pitanje po kojoj će osnovi ostvarivati svoja prava vezana uz minuli rad i oni radnici koji su do sada proveli velik dio svog radnog vijeka u odnosima udruženog rada, ali im se za te godine ne može utvrditi njihov minuli rad. Bilo je, naime, raznih pokušaja da se on retrogradno utvrdi, ali do

Digitized by Google

sada nije bilo uspjeha. Pa čak i da jeste, to što bi se izvelo kao izvjestan iznos minulog rada po radniku ne bi bio »pravi« minuli rad, jer on to postaje po novim odnosima, a takvih do sada nije bilo. Radnici moraju, naime, sami i unaprijed utvrditi pod kakvim uvjetima stvaraju minuli rad i što će ostvarivati po njegovoj osnovi. A to se ne može učiniti ni za jednu retrospektivu, već samo za perspektivu. Pošto ni ovdje nema drugog rješenja, to će i svi ti radnici za sve vrijeme svog radnog staža do uvođenja novih odnosa minulog rada morati ostvarivati određena prava na osnovu godina svog radnog staža. Kod njih će, dakle, osnova za ostvarivanje prava s temelja minulog rada biti kombinirana, jer će za jedan dio radnog vijeka to pravo imati po godinama provedenim u radu, a od dana uvođenja novih odnosa minulog rada po njemu.

S tog gledišta nije moguće osuđivati ni sadašnju praksu koja se pretežno opredijelila za godine radnog staža, jer druge osnove za to nije mogla razviti, pošto se nisu razvijali ni odnosi ni uvjeti u kojima bi došlo do novih odnosa radnika i njihovog minulog rada.

O mogućim praktičnim rješenjima za ostvarivanje minulog rada i prava radnika s njegove osnove

Potrebno je razmotriti i naznačiti neke praktične mogućnosti i rješenja te način ostvarivanja minulog rada i prava radnika s njegove osnove. Ovdje valja istaći da još uvijek postoje velike dileme oko tih praktičnih rješenja sve do toga da se zbog njih stavlja pod znak pitanja i samo pozitivno određenje minulog rada.

Jedna od takvih dilema je do koje se razine može i treba ići u razvoju novih odnosa, odnosno da li je potrebno i moguće ići u tome do individualne razine svakog pojedinog radnika. U tom pogledu ni Ustav ni ZUR nisu sasvim eksplicitni, a sada je i pripremljeni Nacrt to riješio više implicitno nego konkretno, prepuštajući da same OOUR nađu podesna rješenja.

Iz osnovnih odredaba Ustava (član 20) proizlazi da »svakom radniku u skladu s načelom raspodjele prema radu i porastom proizvodnosti njegova i ukupnog društvenog rada... pripada iz dohotka OOUR osobni dohodak za zadovoljenje njegovih osobnih, zajedničkih i općih društvenih potreba prema rezultatima njegova rada i njegovom osobnom doprinosu koji je svojim tekućim i minulim radom dao povećanju dohotka osnovne organizacije«. Nadalje, u članu 128. ZUR-a stoji: »U osnovama i mjerilima iz st. 1. ovog člana posebno se utvrđuju osnove i mjerila prema kojima se obavlja raspodjela sredstava za osobne dohotke po osnovi minulog rada.«

Iz takvog zakonskog određenja nije moguće zaključiti ništa drugo nego da se zakonodavac odlučio za individualno ostvarivanje prava, pa prema tome i za individualno sudjelovanje u raspodjeli. Zbog toga se morao odlučiti i za individualno iskazivanje minulog rada kao osnove i mjerila za sudjelovanje u raspodjeli i ostvari-

Digitized by Google

vanje drugih prava po njegovoj osnovi. No, ako ni takva interpretacija ne bi bila sasma točna, inzistiranje da se svakom radniku utvrdi individualno njegova osnova minulog rada, odnosno sam minuli rad, jest neophodnost bez koje nije moguće ostvarivati ni pojedinačna osobna prava. Bez individualne osnove i mjerila u vidu samog minulog rada moralo bi se, naime, uzeti neko drugo mjerilo, a to već ne bi bilo neposredno, već posredno vrednovanje.

Iz dosadašnje prakse znamo da se minuli rad, odnosno sredstva za proširenje materijalne osnove utvrđuju i određuju za tu funkciju raspodjelom iz dohotka OOUR-a krajem svake poslovne godine. Godišnji iznos minulog rada poznat je, dakle, najprije za cjelinu OOUR-a. Da bi se došlo do njegovog individualnog iznosa po radniku, potrebno je taj globalni iznos formalno razračunati na sve koji su sudjelovali u njegovom stvaranju. Ti iznosi predstavljaju sada individualni iznos minulog rada za pojedinog radnika i on će se tokom godina povećavati na »računu« minulog rada svakog zaposlenog. Taj kumulativni iznos bio bi u funkciji osnove i mjerila po kojem će radnik ostvarivati svoja prava s osnova »svoga« minulog rada u srazmjeru i na način kako će to radnici samoupravno odlučivati.

Samu računsku raspodjelu minulog rada na individualne osnove moguće je vršiti u odnosu na ostvareni osobni dohodak pojedinog radnika što ga je on ostvario tokom godine svojim tekućim radom. Na taj način uspostavlja se međuzavisnost iznosa minulog rada i rada pojedinog radnika, a s uključivanjem i minulog rada u raspodjelu ovisnost visine ukupnog osobnog dohotka radnika od njegovog doprinosa koji je svojim tekućim i minulim radom dao povećanju dohotka svoje OOUR. Time se udovoljava i članu 128. ZUR-a, kojim je izričito određeno da se u osnovama i mjerilima utvrđuju posebno osnove i mjerila prema kojima se obavlja raspodjela sredstava za osobne dohotke po osnovi minulog rada.

U vezi s uvođenjem minulog rada u raspodjelu potrebno je naglasiti da se time ne bi smjeli narušiti do sada uspostavljeni osnovni odnosi raspodjele dohotka na fond potrošnje (osobne i društvene) i fond reprodukcije (proširenje i rezerve). Temeljna raspodjela dohotka na ova dva dijela odvija se, naime, po diktatu objektivnih uvjeta, odnosno postignute proizvodnosti rada i treba pretpostaviti da se ona do sada odvijala u tim okvirima. Svako zanemarivanje do sada uspostavljenih odnosa moralo bi ići na uštrb jednog ili drugog dijela potrošnje, što bi moglo izazvati negativne posljedice po opći tok procesa društvene reprodukcije.

Ovdje je neophodno još istaći da svako uvođenje novih osnova i mjerila za raspodjelu mora biti što jednostavnije i razumljivije za svakog radnika. Zbog toga se i uvođenjem minulog rada u raspodjelu ne bi smjelo komplicirati i onako složena pitanja i rješenja koja iziskuje raspodjela prema rezultatima tekućeg rada. U tom pogledu nije do sada tako eksplicitan ni predloženi

Digitized by Google

Nacrt, jer je u njemu ta operacionalizacija razrađena za sada samo do toga da radnici imaju pravo sudjelovanja u raspodjeli s osnova minulog rada »prema doprinosu koji su privređivanjem sredstvima proširene reprodukcije dali povećanju dohotka osnovne organizacije« (član 109). Naime, bez utvrđivanja minulog rada na način kako je prethodno izneseno nije moguće doći do osnova i mjerila kako utvrditi taj doprinos, a po tome ni osobni dohodak koji bi bio u srazmjeru s njim.

Digitized by Google

Dušan Pirec

Lamentacije nad ekonomskom situacijom i razvojna orijentacija*

Posle 1965. godine jugoslovenska ekonomija je prešla iz relativno kratkotrajnog perioda usporavanja privredne ekspanzije u razdoblje manje ili više pregrejane konjunkture. Takav trend podsticao je rast proizvodnje i potrošnje, ali i sve izrazitije disproporcije između ponude i tražnje i izvoza i uvoza. Otuda, možda, može biti od interesa svaki osvrt na ekonomsku situaciju i neke nedorečenosti. Pogotovo što se češće govori o situaciji u koju je zapala naša privreda nego o tome *šta* bi valjalo preduzeti da se jednom stane na put tim tendencijama.

Otuda nije, čini se, bez interesa osvrt na neke odnose u privredi. Ovde je, u stvari, reč o pokušaju da se dade nekoliko predloga koje bi, možda, trebalo imati u vidu pri izradi predstojećeg plana razvoja. Pri tom neće biti reči toliko o empirijskoj strani jugoslovenske ekonomske problematike, već više o teorijskoj (zar ima za praksu nešto bolje od dobre teorije, kako to reče Kant). Pri tom ćemo se ograničiti samo na neka pitanja.

* Članak je napisan decembra 1979. godine.

Digitized by Google

I

Da kažemo, pre svega, nešto o konkretnoj ekonomskoj situaciji. Budući da »okosnica politike razvoja u 1980. godini treba da bude jačanje položaja naše privrede u međunarodnoj razmeni« (Zaključci PCK SKJ, »Politika«, 24. novembar 1979), težište u izlaganju biće upravo na tom aspektu problema.

Dva su razloga što se spoljnotrgovinskim odnosima naše zemlje mora dati prioritetno mesto: prvi, stepen zavisnosti naše zemlje od spoljnotrgovinske razmene; drugi, protivrečnosti između želja i mogućnosti moraju se reflektovati na platni bilans (to jest ako se *svi* subjekti potrošnje obilato koriste troškovnim principom, odnosno ako prvo planiraju sredstva, a tek posle — čime će to pokriti). Jer, zakonitosti u spoljnoekonomskim odnosima se ipak ne mogu »ukidati« voluntaristički, što se inače često primenjuje u unutrašnjim ekonomskim odnosima.

Uzroci deficita platnog bilansa mogu biti endogenog ili egzogenog porekla (alternativno ili simultano).[1] Kada je reč o zemljama u razvoju (dakle, i Jugoslaviji), ti uzroci su najčešće simultanog karaktera.[2] I, kao što inflacija može postati autonomni proces koji sam sebe podstiče i generira, sa platnim bilansom je identičan slučaj ako je reč o zemlji (kao što je slučaj sa našom) velike uvozne zavisnosti. Jer nigde nije (pa ni u našoj zemlji) politika supstitucije uvoza do sad dala (dugoročno posmatrano) neke posebne rezultate na planu uravnoteženja trgovinskog bilansa.[3] Štaviše, takav pravac industrijalizacije pre je podsticao uvoz nego obrnuto,[4] što je opet zahtevalo rigorozne restriktivne mere (retko i uspele) i na unutrašnjem i na uvoznom planu (sa svim implikacijama na donošenje što objektivnijih ekonomskih odluka).[5] Što su te mere uzimale veći zamah, sve više je bujala i izvozna stimulacija. Međutim, raskorak između uvoza i izvoza se i dalje povećavao. Upravo u tome se i sadrži paradoks same zaštite, pa i problem njegovog rešavanja.[6] Naime, ako imamo, pri datoj strukturi

---

[1] Proces uspostavljanja relativne stabilizacije ne može se obično ograničiti *samo* na unutrašnje ekonomske odnose, kao što se ne može ograničiti ni *samo* na spoljnoekonomske odnose.

[2] Drugo je, međutim, pitanje da li veću težinu imaju endogeni uzroci deficita od egzogenih. U zavisnosti od odgovora na to pitanje, primenjuje se i takav splet mera koji će najefikasnije uticati na suzbijanje tih izvorišta.

[3] To je danas slučaj i sa svim istočnoevropskim zemljama.

[4] Politika supstitucije uvoza bila je naročito izrazita kod trajnih potrošnih dobara. Međutim, kako se taj proces nije odvijao (ili nije do sad mogao) neposredno sa autohtonim tehnološkim razvitkom, nije ništa neobično bujanje takozvane sklapajuće industrije. Stoga je i razumljivo zašto je na sastanku tri savezna saveta održanom početkom novembra 1979. godine podvučena potreba podvrgavanja jugoslovenske privrede »kritici« svetskog tržišta i cena.

[5] U biti nema razlika između jednih i drugih u pogledu uticaja na trgovinski bilans, sem što je zahvat posredan u prvom slučaju, a u drugom — neposredan. Doduše, efekti se ipak razlikuju međusobno.

[6] Primetna je tendencija sve većeg zatvaranja naše zemlje u odnosu na svetsko tržište (1966. godine udeo Jugoslavije u svetskom

Digitized by Google

proizvodnje i pri datom bujanju ostalih vidova potrošnje, nesrazmerni *porast* realnih ličnih dohodaka u odnosu na rast produktivnosti, onda elastičnost tražnje ne zavisi od cena, nego od dohotka.[7] Stoga i buja tražnja za potrošnom robom, a time i ulaganja, bilo u proširenje postojećih kapaciteta bilo u izgradnju novih. Najčešće to zahteva kupovinu licenci i uvoz odgovarajuće opreme. Svi ti kapaciteti vezani su (većim ili manjim delom), isto tako, i za uvoz polufabrikata, kao što zavise, usled malih serija (brojnost samih kapaciteta), od većih ili manjih direktnih ili indirektnih subvencija zajednice (usled korišćenja troškovnog principa), što dodatno impulsira inflaciju. Sve veći uvoz polufabrikata, opet, dalje podstiče ne samo razno-razne uvozne restrikcije, već i ulaganja u ove ili one uvozno supstitutivne kapacitete itd.

Ako, pak, troškovi proizvodnje uvoznih supstituta premašuju (reč je o Paretovom optimumu) troškove proizvodnje dobara koji nisu supstituisani (to je pre pravilo nego izuzetak dokle god data zemlja ne postigne nivo svetske produktivnosti), onda to obično zahteva dodatne protekcionističke mere, što utiče na cene unutar zemlje (takozvana solidarnost cena),[8] ali i dodatno subvencioniranje izvoza itd.[9] Dalje, do povećanja trgovinskog deficita (pa i inflacije) dolazi (što je, konkretno, sada slučaj) i kada je porast uvoznih cena brži od porasta izvoznih.[10] Najzad, pogoršanje trgovinskog bilansa može biti prouzrokovano kada je inflacija u zemljama glavnih spoljnotrgovinskih partnera niža od one u datoj zemlji (smanjenje sklonosti za izvozom, a povećanje za uvozom).[11]

Rekli bismo da svi ti razlozi doprinose (neki više, a neki manje) širenju raskoraka između uvoza i izvoza. Njihovi multiplikativni efekti, pak, usložnjavaju rešavanje tog problema, što zahteva vremensko dimenzioniranje tog procesa. Može se, naime, trajnije obezbediti relativno sporiji rast uvoza, a brži izvoza ukoliko je moguće da se obezbedi sinhronisano odvijanje tog procesa

---

izvozu iznosio je 0,6%, a 1978. godine 0,42%; opao je i udeo uvoza — ali sporije), pa i pogoršanja strukture izvoza (od 1970. godine opalo je učešće izvoza proizvoda visoke obrade, a povećano učešće sirovina i polufabrikata).

[7] Jedan od razloga (ako ne i najbitniji) zašto je to tako leži u tome što radnička klasa, u najširem smislu te reči, ne upravlja celinom procesa reprodukcije. Usled toga je ona, nezavisno od proklamacija, još uvek u nekom statusu kvazinajamnog odnosa. To samo potkranjuje takvo njeno ponašanje.

[8] Ove mere manifestuju se bilo u povećanju poreskih dažbina bilo u kvantitativnom ograničavanju (alternativno ili simultano)

[9] Primera radi, od 110 proizvoda čije su cene upoređivane sa inostranim, u 78 slučajeva one su skuplje od inostranih od 14% do 200%. Ovde je, očigledno, reč o simultanim efektima i produktivnosti rada i naše strukture troškova na cene.

[10] Jer, dokle god je domaći kupac u mogućnosti (ili je primoran) da plaća svaki i svačiji trošak, teško se može pretpostaviti da bi faktor cena mogao primoravati organizacije udruženog rada, radne i složene organizacije (pa i društveno-političke zajednice na svim nivoima) na racionalnije ponašanje.

[11] Što je taj raskorak veći, utoliko je brži porast uvoza od izvoza, odnosno veći su izvozni podsticaji.

Digitized by Google

kako sa procesom uravnotežavanja globalne i strukturne tražnje (pre svega investicione) sa raspoloživom ponudom tako i sa procesom intenzivnijeg privređivanja.

II

1. Ako je tražnja (globalno ili strukturno) veća od ukupne ponude, doći će ili do porasta cena ili do pritiska na porast cena (ako su zamrznute) ili do povećanja uvoza. Povećanje cena jednog broja proizvoda uticaće, manje ili više, na porast cena drugih proizvoda itd. Porast cena, pak, prati povećanje nominalnih dohodaka i obrnuto (pri nepromenjenoj produktivnosti rada). To utiče na povećanje tražnje (nagon za potrošnjom u uslovima inflacije) i povećanje troškova proizvodnje, a time i na povećanje i cena i dohodaka itd.

U taj proces interpoliraju se i uslovi spoljnotrgovinske razmene. Naime, ako su cene izvoznih proizvoda više od cena odgovarajućih proizvoda ili njihovih supstituta u zemlji u koju se izvoze, nužno će biti odgovarajuće podsticanje izvoza (bilo da unutrašnja tražnja buja ili ne), što pretpostavlja i tome saglasnu preraspodelu unutar same privrede, pa i na potezu privreda — neprivreda (pre simultano nego alternativno). Naravno, i jedno i drugo deluje na strukturu i obim ulaganja ako se ta preraspodela vrši unutar raspoložive akumulacije. No, ako ne dođe do sužavanja investicione aktivnosti, moraće se povećati ili zaduživanje u inostranstvu ili cene (simultano ili alternativno). Ukoliko to prate uvozne restrikcije i neka druga ograničenja, doći će (pri ostalim nepromenjenim pretpostavkama), usled povećanja tražnje koja nije i ne može biti pokrivena domaćom proizvodnjom, i po tom osnovu do porasta cena, a time i do realnog usporavanja porasta standarda, odnosno do posebnog vida kompresije ličnih dohodaka. Ukoliko se taj proces odvija u uslovima zamrznutih cena, onda ne dolazi do porasta cena, već do povećanja prinudne štednje. I u jednom i u drugom slučaju dolazi ili do zamrzavanja nivoa potrošnje ili do relativnog usporavanja rasta potrošnje. Ukoliko je ona niska (što obično i jeste u jednoj relativno zaostaloj zemlji), njeno dalje relativno snižavanje dovešće do pada produktivnosti. Ako je određena stopa rasta proizvodnje cilj prvog reda, mora se pad produktivnosti kompenzovati povećanim zapošljavanjem, što je samo dalji pritisak na tražnju (pre svega proizvoda prvog reda). Prema tome, kao što se ne može savladati (ili bar umeriti) inflatorna bujica izvoznim podsticanjima i uvoznim restrikcijama, tako se ne može uspostaviti ni relativna platnobilansna ravnoteža ako impulsi bujanju inflacije potiču iz globalne raspodele. Zapravo, to su samo dve strane jednog te istog problema, čije rešavanje treba da otpočne unutar zemlje.

Upravo to nas i upućuje na razmatranje alternativnih modaliteta — šta bi valjalo učiniti, posmatrano sa stanovišta kvalita-

Digitized by Google

tivnog pristupa problemu.[12] Jer, dok nas kvantitativni pristup upućuje na to *šta* bi trebalo uraditi, dotle nam kvalitativni pristup govori *kako* bismo to ostvarili, kojim društvenim snagama i na koji način.

a) Pri datoj strukturi proizvodnje i strukturi tražnje postoji uvek »kritička tačka« stope rasta, i sa stanovišta spoljnotrgovinske ravnoteže i sa stanovišta ravnoteže između ponude i tražnje unutar zemlje (naravno, ovde je reč samo o dva aspekta jednog jedinstvenog problema — problema globalne ravnoteže, to jest odnosa između globalne ponude i globalne tražnje).[13] Tako, ukoliko rast više premaši tu tačku, ili ukoliko duže potraje ta tendencija, utoliko će brže rasti uvoz (ili pritisak za uvozom)[14], odnosno biće potrebno više vremena za smirivanje te tendencije.[15] Da bi se, pak, predupredilo probijanje te kritičke tačke (ili da bi se rast proizvodnje sveo na racionalnu meru), nužan je aktivan odnos neposredno neekonomskih činilaca naspram stopi rasta, bilo neposrednim putem (preko proizvodnje) bilo posrednim (preko tražnje).[16] Da razmotrimo i te mogućnosti:

---

[12] Razlozi zbog čega smo odatle pošli, pa i zašto podvlačimo taj i takav pristup su jednostavno u tome što najčešće ni u ekonomskoj misli (vidi, na primer, stavove iznete na skupu ekonomista u Opatiji 1979. godine; odgovore nekih naučnih poslenika date »Politici« na pitanje »Zašto ne uspevamo da obuzdamo inflaciju«, objavljene 9. decembra 1979), ni u rezolucijama ni u planovima nije obezbeđena (bar ne dovoljno) međusobna isprepletenost, međuuslovljenost kvantitativnog i kvalitativnog aspekta, već se taj kvalitativni aspekt (reč je o sistemskim premisama) najčešće pripaja (na mehanički način) kvantitativnim određenjima (naravno, ni obrnuto ne valja). Otuda nije ništa neobično što niču počešće razno-razne »teorijice« o načinu rešavanja specifičnih problema na specifičan način ili bujaju tendencije zakonskog rešavanja otvorenih problema na način koji *direktno* protivreči zakonitostima dohotka, što je, inače, kičma samoupravnog socijalističkog sistema.

[13] Istina, ima naučnih poslenika koji zastupaju stanovišta što bržeg rasta, ističući da se problemi stabilizacije mogu rešiti samo na taj način (na primer, B. Horvat, *Analiza privredne situacije i prijedlog programa za akciju*, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 1970; takozvana »Žuta knjiga« iz 1962, i dr.).

[14] To je jedan od osnovnih razloga (mada ne i jedini) porasta zaduženja Jugoslavije sa 2,12 milijardi dolara u 1969. godini na 11,83 milijarde u 1978. godini, odnosno sa 20% društvenog proizvoda na 23,9%. Teorija govori, međutim, da veće učešće zaduženja u društvenom proizvodu od 20% primorava datu zemlju na uzimanje novih kredita radi otplate postojećih.

[15] Ta, na izgled, paradoksalna pojava je tim očiglednija (pa i teže rešiva) što je, u datim uslovima, veći intenzitet impletiranja u celinu društvene reprodukcije (neposredno neekonomskih činilaca), počev, pre svega, od investicionih odluka. Da bi se rešili usled toga nabujali problemi, obično se grešni jarac traži ne tamo gde postoji i odakle se reproducira, već u tržištu i njegovim zakonitostima. Krnjeći, pak, ulogu tržišta koja mu pripada u ostvarivanju principa raspodele prema radu, stiče se privid da je na taj način, eto, uspostavljen tako željeni sklad, iako procesi koji to uslovljavaju i dalje tinjaju, pa i razgorevaju se unutar same privrede

[16] Pretpostavlja se aktivan odnos i kada stopa rasta padne ispod tolerantnog društveno-ekonomskog nivoa i ako premaši taj nivo.

Digitized by Google

Ako se neposredno utiče na stopu rasta proizvodnje (ograničenjem uvoza reprodukcionih materijala, prolongiranjem sa izgradnjom investicionih objekata itd.), doći će do relativnog usporavanja rasta, ali i do zaoštravanja privredne nestabilnosti, posmatrano na kratak rok. Naime, relativno smanjenje stope rasta industrijske proizvodnje uticaće na zaoštravanje problema prikrivene nezaposlenosti, s obzirom na relativno nesrazmerno visoku stopu zapošljavanja u prethodnom periodu, a eventualno će doći i do nezapošljavanja priraštaja radno sposobnog stanovništva. U određenim uslovima verovatnije je da će doći do povećanja prikrivene nezaposlenosti nego do nezapošljavanja. To će uticati na relativno usporenje rasta produktivnosti, s obzirom na to da se može pretpostaviti usporeniji rast proizvodnje pri nepromenjenom porastu (ako ne i povećanom) zaposlenosti. To će, dalje, uticati i na veće ili manje smanjenje porasta dohodaka (pod pretpostavkom da postoji relativno čvrsta korelacija između porasta dohodaka i porasta produktivnosti) ili će dohodak rasti nezavisno od rasta produktivnosti (što bi samo pogoršalo nestabilnost)

Drugi način smanjenja stope rasta proizvodnje bio bi posredan, preko usporavanja rasta tražnje. Mere koje bi dovele do toga mogu se ograničiti samo na jedan vid tražnje, a mogu i na sve (to jest alternativno ili simultano). Da razmotrimo i te mogućnosti:

Lična potrošnja može se ili smanjiti ili zadržati jedno vreme na dostignutom nivou. Prvo rešenje je i ekonomski i društveno neprihvatljivo. Čini se da to ne treba dokazivati. Ostaje drugo rešenje. Zadržavanje jedno vreme lične potrošnje na dostignutom nivou uticaće (samo u prvo vreme) na usporenje rasta globalne proizvodnje, ukoliko ono neće biti kompenzovano povećanom ekspanzijom drugih vidova potrošnje, odnosno izvoza. Međutim, mogućnosti toga su (bar jedno vreme) ograničene, s obzirom na to da ili nema slobodnih kapaciteta koji bi mogli da apsorbuju tu ekspanziju ili su ograničene mogućnosti relativno brže adaptacije proizvodnje strukturi tražnje. Stoga je sasvim verovatno da će, pri datoj strukturi proizvodnje i tražnje, ekspanzija ostalih vidova potrošnje izazvati pre povećanje cena nego povećanje proizvodnje. Jer povećanje cena u jednoj oblasti ne može da ne utiče (pre ili posle, na ovaj ili onaj način) na opšte pomeranje cena. Dakle, u slučaju prihvatanja ove solucije, tendencije bi bile identične već izloženim.

Ali, šta biva ako bude došlo do usporavanja rasta proizvodnje usled zamrzavanja lične potrošnje na već dostignutom nivou, a da to neće biti kompenzovano ekspanzijom drugih vidova potrošnje? I u ovom slučaju treba očekivati, s obzirom na datu strukturu proizvodnje, porast cena. Zapravo, ovde je reč o autonomnom impulsu za porastom cena izazvanom već uspostavljenim odnosima unutar proizvodnje. Jer samo usporavanje rasta globalne industrijske proizvodnje usled usporavanja rasta dela proizvodnje neće, po pravilu, uticati istovremeno, iz nama poznatih razloga, na srazmerno smanjenje i apsolutnog nivoa troškova proizvodnje. Naprotiv, relativno posmatrano — ti troškovi će porasti.

Digitized by Google

Šta se, pak, zbiva ako se vrši kompresija investicione tražnje? Usporavanje rasta tog vida tražnje može se postići ili tezaurisanjem (što je izuzetan slučaj usled potrošnje *ex ante)* većeg ili manjeg dela raspoloživih »sredstava« nosilaca investicionih odluka (i posrednih i neposrednih) ili rehabilitacijom politike stečenog dohotka na svim nivoima (konkretno rečeno, to znači stati na put anticipiranoj investicionoj tražnji, bar jedno vreme, to jest dokle god se ne uspostave smireniji odnosi u privrednim tokovima). Usporavanje rasta investicione tražnje neće se odmah reflektovati na usporenje rasta proizvodnje, već će pre uticati na povećanje zaliha.[17] Razlika između prethodno opisane i ove situacije sastoji se u tome što u ovom slučaju dolazi prvo do smanjenja građevinske aktivnosti, a tek posle do usporavanja rasta proizvodnje (razlike u *time lagu).* Zato će pre smanjenja rasta proizvodnje doći do smanjenja zaposlenosti u građevinarstvu, pa i do relativnog usporavanja porasta produktivnosti (mada po drugom osnovu).

Što se tiče unutrašnje akumulacije, ona je *in extremis* objektivno uvek data veličina (relativno posmatrano), bilo da je globalno određena raspodelom ili ne (Bakarić). Stopa rasta investicija, pak, može se smanjiti u datoj zemlji (gledano na kratak rok) u meri u kojoj se odnosno smanjenje može kompenzovati izvozom (pri datoj strukturi proizvodnje), odnosno u meri u kojoj to smanjenje neće uticati na apsolutno smanjenje stalno zaposlenih u građevinarstvu. Posmatrano, pak, na dugi rok, u svakoj zemlji postoji objektivno determinisana granica kako smanjenja stope rasta investicija tako i njenog povećanja.[18] U prvom slučaju unutrašnji razvitak date zemlje bio bi ugrožen, a u drugom — u privredni organizam unosi se inflacija sa svim negativnim implikacijama. Prema tome, granica izvoza investicionih dobara na kredit je određena, pri ostalim nepromenjenim uslovima i uz apstrahovanje platnobilansne strukture, akumulativnom sposobnošću date zemlje i njenom razvojnom perspektivom.[19] Zapravo, platnobilansna struktura čini treći član funkcije, s obzirom na to da izvoz na kredit (uglavnom) ide u zemlje meke valute, a uvoz — bilo iz zemalja čvrste valute bilo iz klirinških zemalja.

Najzad, ostaje još jedan vid potrošnje. Reč je o zajedničkoj potrošnji *(social overhead capital).* Po pravilu, ona nema sama po sebi *neposrednog* uticaja na platni bilans (što nije slučaj sa našom zemljom). Njeno posredno delovanje, pak, sastoji se u tome što može da utiče na privrednu stabilnost zemlje. Stoga njeno zadržavanje na apsolutno nepromenjenom nivou za određen period vremena može olakšati prenapregnutost ostalih vidova tražnje.

---

[17] Ovde je reč o čisto tehnološkim razlozima. Naime, ne može se očekivati, s obzirom na trajanje ciklusa proizvodnje investicionih dobara, trenutni prekid sa proizvodnjom već započetih proizvoda.

[18] Naravno, na kratak rok posmatrano, ona može oscilirati oko te veličine.

[19] Na ovom nivou analize apstrahovali smo protivrečnosti između nominalne i realne akumulacije, jer bismo time samo otežali plastičnost iskazivanja problema.

Digitized by Google

Do sad je bilo reči o alternativnom sužavanju rasta pojedinih vidova tražnje i njihovim efektima. Ostaje još da se osvrnemo ukratko na efekte simultanog usporavanja rasta tražnje. Naime, simultano usporavanje svih vidova rasta tražnje na izvestan način deluje divergentno, a time i efikasnije. Usled toga se, naime, amortizuju (donekle) »trenutno« nepovoljni efekti alternativnog pristupa usporavanju rasta tražnje. Reč je, naime, o tome da usporavanje rasta investicione tražnje dovodi, kao što smo videli, do relativnog smanjenja rasta proizvodnje. Na to utiče i stagnacija lične i opšte potrošnje na apsolutno nepromenjenom nivou. No, budući da je usporenje rasta investicione tražnje blaže, bili bi delom neutralisani »trenutno« nepovoljni efekti zamrzavanja ostalih vidova tražnje.[20] Usporavanje rasta proizvodnje do koga dolazi usled usporavanja rasta tražnje dovelo bi i do smanjenja udela akumulacije u nacionalnom dohotku.

Dakle, smanjenje stope rasta proizvodnje uticaće pri datim uslovima na usporavanje rasta uvoza, a time i na poboljšanje platnog bilansa (pod uslovom da to ne deluje i na smanjenje rasta izvoza). Istina, usporenje rasta izvoza može se predupredi povećanjem njegove atraktivnosti. No, u tom slučaju trebalo bi deo *raspoložive akumulacije* dodajno *odvojiti u tu svrhu.* U protivnom, poremetila bi se unutrašnja privredna stabilnost. Naravno, ubrzanje rasta izvoza ili nepromenjena stopa izvoza pri smanjenom rastu proizvodnje uticaće dalje (u tom slučaju) na smanjenje raspoložive akumulacije za ulaganje u zemlji. Znači, dva činioca bi delovala u slučaju smanjenja stope rasta proizvodnje na usporenje rasta investicionih mogućnosti zemlje, i to: samo usporavanje rasta proizvodnje i ubrzanje rasta izvoza. Bitno je pri tom da smanjenje akumulacije, inače jedne od bitnih pretpostavki razvoja, ne sme da ugrozi realno opravdanu strategiju razvoja. Tu je i granica relativnog smanjenja stope akumulacije.

b) Da rezimiramo. Mere koje bi trebalo preduzeti u slučaju prekoračenja »kritičke tačke« mogu biti, dakle, samo simultanog karaktera i sinhronizovane. Znači, povećanje izvoza je uslovljeno povećanjem izvozne atraktivnosti uz njeno pokrivanje iz raspoložive akumulacije. Smanjenje rasta uvoza treba da se ostvari, u

[20] U teorijskim razmatranjima pošli smo od pretpostavke (inače sasvim opravdane u našem slučaju) da je investiciona tražnja dominantni vid tražnje niz godina, zbog čega je i struktura tražnje (dobrim delom) tome prilagođena. Ukoliko bi, pak, dominantni oblik tražnje bila lična tražnja, onda bi usporavanje tog vida tražnje trebalo da bude sporije od usporavanja ostalih vidova tražnje.

Kada smo već kod toga, ne možemo se složiti sa mišljenjem da je jedan od bitnih uzroka inflacije taj što se u razdoblju 1960—1970. godine učešće bruto ličnih dohodaka povećalo sa oko 40% na preko 60%. Upravo odatle i naše neslaganje. Naime, nije reč o tome što su porasli lični dohoci, nego o tome što porast udela ličnih dohodaka u društvenom dohotku nije bio praćen odgovarajućim smiženjem udela akumulacije i zajedničke potrošnje. Jer, ukoliko bi odnos između ličnih dohodaka i investicija ostao kakav je bio, recimo, 1960. godine, samoupravljanje ne bi imalo svoj *ratio*, bar što se tiče te njegove komponente, po meni — bitne.

Digitized by Google

prvom redu, smanjenjem rasta uvoza opreme.[21] Najzad, privremeno usporavanje stope rasta proizvodnje dovelo bi do stabilnijih privrednih kretanja, a time i do racionalnijeg korišćenja raspoloživih resursa.[22] No, usporavanje rasta proizvodnje do koga dolazi usled usporavanja rasta tražnje dovelo bi i do smanjenja udela akumulacije u nacionalnom dohotku. Međutim, samim tim što bi lična i opšta potrošnja bila zadržana (za određen period vremena) na nepromenjenom nivou, deo nacionalnog dohotka namenjen akumulaciji relativno bi, istina, opao, ali ne u onoj meri kao kada bi se lična, a eventualno i opšta potrošnja kretala u određenoj proporciji sa porastom proizvodnje. Na taj način bi efekat svih vidova smanjenja tražnje bio postupniji, a time i ekonomski racionalniji. Uporedo s tim nužno je i usmeravanje investicija u pravcu povećanja izvoza. To je od osobitog značaja za zemlju koja je primorana, usled relativno uskog unutrašnjeg tržišta, da paralelno sa ekspanzijom privrede ekspandira i izvoz, kao jednu od poluga ekonomskog rasta.[23]

2. Da razmotrimo još neke teorijske aspekte svođenja nepovoljnih tendencija spoljnotrgovinskog bilansa u snošljivije okvire.

— Povećanje pokrića uvoza izvozom može se ostvariti bilo zadržavanjem uvoza na nepromenjenom nivou uz povećanje izvoza bilo bržim porastom izvoza od uvoza. Što se tiče prve solucije, teško se može pretpostaviti njena ostvarljivost na određen rok, s obzirom na to da povećanje izvoza pretpostavlja, pri datoj strukturi, i određeno povećanje uvozne sadržine. Povećanje izvoza, opet, uslovljeno je, u datim međunarodnim ekonomskim i političkim uslovima, ili podizanjem produktivnosti na svetski nivo (što, globalno posmatrano, nije ni tako lako ni tako brzo ostvarljivo) ili odgovarajućim subvencioniranjem izvoza, naporedo sa svođenjem rasta unutrašnje potrošnje na stopu koja bi bila niža od stope rasta izvoza.[24] Doduše, usporavanje rasta unutrašnje tražnje uticaće na sporiji rast (ali ne i na stagnaciju) uvoza, a time i (posrednim putem) na poboljšanje odnosa uvoza i izvoza.[25] Otuda je, po

---

[21] To je imperativ pogotovo za one zemlje gde je udeo uvoza opreme u ukupnom uvozu nesrazmerno visok (25% uvoza u našoj zemlji odnosi se na opremu).

[22] Naravno, ako to dovede i do srazmernog porasta produktivnosti rada.

[23] Ekonomski rast neposredno deluje na razvoj izvozne industrije, a posredno — povećani izvoz omogućava povećani uvoz. Povećani uvoz, opet, deluje na dalju izgradnju domaće industrije i proširivanje i diversifikaciju unutrašnjeg tržišta.

[24] Pri tom smo pošli od sasvim verovatne pretpostavke da se na porast izvoza ne može delovati samo putem usporavanja rasta unutrašnje tražnje, bar ne dovoljno efikasno.

[25] Da bi subvencioniranje izvoza uopšte bilo ekonomski racionalno, ono treba da obezbedi, u datim dohodovnim odnosima, veću sklonost izvozu od sklonosti za plasman na domaćem tržištu. Istina, to se može postići i administrativnim putem (na primer, vezivanjem uvoza za izvoz). No, dugotrajnost takvog zahvata i njegova efikasnost sumnjive su vrednosti, budući da se na taj način deluje na osiromašenje

Digitized by Google

našem mišljenju, druga solucija daleko prihvatljivija (to jest bržim porastom izvoza od uvoza). To, naravno, ne znači da ona ne bi trebalo da bude funkcionalno povezana sa usporavanjem rasta unutrašnje tražnje. Međutim, efikasnost te funkcionalne veze može potrajati samo jedno vreme. Jer bi ta solucija, u protivnom slučaju, nepovoljno delovala na stimulativnost sistema, a time i na njegova kvantitativna obeležja (međuzavisnost kvalitativne i kvantitativne strane jednog sistema). Ali, da bi ta solucija mogla da urodi, koliko-toliko, zadovoljavajućim plodom, ona mora biti programirana bar na *srednji rok*. Ne može se, naime, pretpostaviti neki spektakularan preobrat na kratak rok, kao što se ne može pretpostaviti ni poboljšanje odnosa između uvoza i izvoza ako se tome ne da mesto cilja prvog reda.[26] Samim tim što je to višegodišnji zadatak, ne može se, onda, posmatrati ni odvojeno od plana investicione izgradnje i strukture date privrede.

— Povećanje izvoza, pak, može se ostvariti, pored već rečenog, i na drugi način (na primer, boljim korišćenjem raspoloživih kapaciteta, pod pretpostavkom da struktura proizvodnje odgovara izvoznoj tražnji; ili porastom produktivnosti; ili proširenjem postojećih kapaciteta, odnosno izgradnjom novih). Ukoliko porast izvoza zavisi i od ulaganja, onda se u izboru investicija mora poći i od što boljeg korišćenja kapaciteta i od sporijeg rasta uvozne sadržine od porasta izvoza.[27] Valja pri tom napomenuti da bi ulaganja koja su namenjena pretežno proizvodnji izvoznih roba nužno uticala na smanjenje stope rasta zapošljavanja s obzirom na to da su kapitalintenzivna, što je, inače, bitna pretpostavka povećanja konkurentnosti na svetskom tržištu.[28] Doduše, ako se na izvoznom sektoru pođe od kriterijuma opremljenosti »kapitalom«, onda se ne može ili bar ne bi trebalo (po pravilu) dozvoliti ni da kapaciteti čija je proizvodnja namenjena unutrašnjem tržištu zaostaju (kada se dostigne određeni nivo razvitka) mnogo za ovim prvim u tehnološkom pogledu zbog nepovoljnih efekata takozvane dualne privrede na celinu razvoja date zemlje.

---

proizvodne matrice samim tim što se sužava polje međuzavisnosti privrede i njenih segmenata. To će, pre ili posle, negativno uticati i na materijalne tokove i na društvene odnose.

[26] Naravno, cilj prvog reda može biti i nešto drugo. Samo bi trebalo, u tom slučaju, sagledati šta to znači za stabilnost, platni bilans, inflaciju itd.

[27] Zapravo, to je analogno tezi da i porast investicija mora biti sporiji od porasta proizvodnje s obzirom na postojanje međuzavisnosti tih parametara. Međutim, kod nas se u analizi često ne uzimaju ti parametri u obzir, bar ne u onoj meri u kojoj bi to bilo celishodno. Jer, kako, inače, možemo tumačiti činjenicu da je porast investicija praćen još bržim porastom uvoza od porasta izvoza, pa i porasta društvenog proizvoda.

[28] Naša zemlja je još uvek, čini se, u ponekoj oblasti proizvodnje konkurentna na svetskom tržištu zahvaljujući nižim troškovima rada. Međutim, ta margina je sve uža, zbog čega treba odatle izvući odgovarajući zaključak u pogledu tehnološke opremljenosti rada.

Digitized by Google

III

1. Često se u planovima razvoja privrede susreću raznovrsni, pa i kontroverzni stavovi (pokušaj pomirenja datog i očekivanog; stope rasta i jačanja reproduktivne sposobnosti; kompleksnog uključivanja u međunarodnu podelu rada i otklanjanja deficita u međunarodnoj razmeni; punog zapošljavanja priraštaja aktivnog stanovništva, pa i prikriveno nezaposlenog stanovništva i porasta produktivnosti; skladnog razvoja privrede i visoke stope ulaganja itd.). Stoga se i postavlja pitanje: koja su polazišta daljeg razvoja da bi ona dala željene rezultate?[29]

S obzirom na to da smo donekle već raščlanili *šta* i *zašto*, u daljem izlaganju biće pre svega reči — *kako* sa stanovišta prakse, datosti.[30]

a) Već godinama problem inflacije i njenih uzroka razmatra u našoj zemlji i nauka i politika shvaćena kao praksa. Stoga nećemo govoriti ni o tome da sam sistem podstiče potrošnju preko raspodele (način zahvatanja sredstava i njihove preraspodele) ni o ulozi pojedinih organizama u podsticanju inflacije usled njihove nemoći, pa ni o tome da su »izgubljeni ekonomski parametri ponašanja i ekonomskih prinuda«, što je supstituisano bilo prinudom države (ne uvek uspelom) bilo apelom na svest. Osvrnućemo se, sa nekoliko reči, na *investicionu potrošnju* i njene inflatorne efekte. Naime, prema nekim računima, godišnje se investira kod nas između 37—40% društvenog proizvoda, a investiciona potrošnja već se godinama anticipira. Stoga nije neobično što i jedno i drugo generira inflaciju,[31] pogotovo ako se zna ko raspolaže najvećim delom te, dobrim delom pretpostavljene akumulacije i kako se ona raspodeljuje. Štaviše, mogli bismo reći da je ta »investicio-

---

[29] Naravno, do preraspodele dohotka, u uslovima delovanja zakona vrednosti, dolazi već u primarnoj raspodeli (preko cena). No, tada se taj proces odvija unutar same privrede, što nije slučaj sa sekundarnom raspodelom (porezi i doprinosi, kamate i dr.). No, to ne znači da se jedno društvo može reprodukovati bez sekundarne raspodele (njena društvena, pa ni sama ekonomska celishodnost ne dolazi uopšte u pitanje), već samo da bi ona morala biti (i u svom kvantitativnom i u svom kvalitativnom izrazu) u funkciji reprodukcije (i u širinu i u dubinu) samoupravnih odnosa.

[30] Stabilizacija privrede i ostvarivanje društveno-ekonomskog sistema čine dve strane jedne neodvojive celine (na kratak rok posmatrano, ne nužno i simultan proces).

[31] Istina, postoji tesna korelacija između učešća investicija u BDP i ekonomskog rasta. Tako su u IFO institutu u Minhenu izračunali da su visoke stope rasta (1950—1970) imale zemlje sa visokim učešćem investicija (Japan 29,9%, a stopu rasta 8,4%; Z. Nemačka 23%:5,5%; Francuska 21,2% : 4,8%; Italija 20,7% : 4,6%; V. Britanija 16,9 : 2,5% itd.). Međutim, udeo investicija u BDP je u našoj zemlji daleko veći, ali ne i rezultati primereni tim ulaganjima. Uostalom, po J. Štahanu (*Bruto investicije svijeta prema ljestvici privredne razvijenosti*, u: *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije*, str. 184. i dalje), udeo bruto investicija u DP iznosi oko 26% u srednje razvijenim zemljama (to jest onim čiji se dohodak *per capita* kreće između 801—2.200 dolara).

Digitized by Google

manija« bitni činilac generiranja inflacije (pa i teškog platnobilansnog opterećenja) samom činjenicom neusklađenosti nominalne i realne akumulacije i nemogućnošću brzog otklanjanja tog neskladа putem spoljnotrgovinske razmene, pa i tendencijom bržeg porasta investicija od porasta društvenog proizvoda, a zapošljavanja od produktivnosti rada. Očigledno, ovde je reč o ekstenzivnom, a ne o intenzivnom razvoju. Izgleda kao da je ceo sistem *via facti* daleko više okrenut investicijama nego proizvodnji.

Ako je tako, moglo bi se pretpostaviti da će se problemi stabilizacije (uglavnom) rešiti zasecanjem investicija. To se može prihvatiti, ali — pod određenim pretpostavkama. Međutim, tih pretpostavki (uglavnom) nema, s obzirom na to da je struktura industrijske proizvodnje usmeravana tokom proteklih trideset godina dobrim delom na investicije. Stoga bi naglo zasecanje investicija dovelo pre do ozbiljnih poremećaja u ekonomskom tkivu nego do stabilizacije. Stoga je i racionalnije da to zasecanje potraje izvesno vreme. Pri tom je samo bitno da se taj proces odvija naporedo kako sa procesom prestrukturiranja investicija samoupravnim putem ka delatnostima koje su od posebnog društvenog značaja (sada su, po meni, te delatnosti isuviše široko određene) i procesom *snižavanja učešća investicija* u društvenom proizvodu na društveno-ekonomski tolerantan nivo putem rehabilitacije politike stečenog dohotka kao dimenzije kojom je određen obim ukupnih ulaganja u određenom razdoblju — tako i sa daleko radikalnijim menjanjem mesta i uloge subjekata odlučivanja na način koji bi bio saglasan osnovnim samoupravnim opredeljenjima, odnosno uspostavljanju najtešnje međuzavisnosti donosilaca investicionih odluka i rezultata rada po puštanju objekata u pogon (pa i u toku izgradnje).[32] Tek na taj način će verbalni iskazi o odgovornosti biti supstituisani materijalnom odgovornošću za eventualne posledice slabih investicionih odluka. To je preduslov da samoupravljanje zaživi u samom tkivu društvenih odnosa, pa i trajnosti stabilizacione politike.[33]

b) Jugoslavija se ubraja u zemlje sa izrazito visokom stopom investiranja. Međutim, *reproduktivna sposobnost udruženog rada* (to jest mogućnost privrede da samofinansira svoj razvoj) jeste tako niska (povećava zaduženost) da se pretpostavlja da će neto akumulacija udruženog rada (akumulacija udruženog rada umanjena za tekuće obaveze) plus amortizacija jedva pokriti obaveze po otplatama za već postojeće kredite u 1979. godini.[34] Očigledno,

[32] Po svemu sudeći, u Zakonu o posebnim uslovima odobravanja kredita za investicije daje se isuviše malo prostora samoupravnom rešenju problema racionalnijeg ulaganja u investicije (puteva ulaganja u opremu). Rekli bismo, čak, da jača uloga administrativnih organizama. Stoga i taj zakon protivreči Zakonu o udruženom radu. Ali, kad se već morao doneti, onda ga je trebalo i vremenski ograničiti.

[33] D. Pirec, *Ekonomska situacija i ekonomska politika*, »Ekonomska politika«, 10. jun 1979.

[34] Zaustavljanje opadanja stopa akumulativnosti i reproduktivnosti udruženog rada zapisano je kao najvažnija obaveza radnih ljudi i komunista u Rezoluciji Jedanaestog kongresa.

Digitized by Google

visoko učešće investicija ostvaruje se kako na račun smanjenja produktivne sposobnosti udruženog rada tako i zahvaljujući preraspodeli putem inflacije.[35] Zar se, na taj način, *via facti* ne odvija proces podržavljenja akumulacije, nezavisno od toga da li je zamagljen prividom samoupravnih odnosa. Otuda i nestabilnost privrede unutar zemlje i neravnoteža u spoljnotrgovinskim odnosima, ali i neophodnost daleko rigoroznijeg afirmisanja usvojenih samoupravnih opredeljenja i na planu raspolaganja viškom rada. U protivnom, teško se može pretpostaviti zaokret ka stabilizaciji i intenzivnijem privređivanju, kao što se ne može očekivati ni zadovoljavajuće odvijanje procesa udruživanja rada i sredstava, pogotovo što se, na taj način, pothranjuje ne samo velika zavisnost udruženog rada od banaka i društveno-političkih zajednica, već i ne uvek odgovarajuća struktura ulaganja za koja udruženi rad snosi neposredne posledice, iako nije učestvovao u donošenju investicionih odluka. Stoga je pitanje i sticanja i upravljanja celinom dohotka danas, posle usvajanja Ustava iz 1974. godine i Zakona o udruženom radu, postalo stvar svakodnevne organizovane borbe svih subjektivnih snaga. I, dokle god radnička klasa ne postane dominantna snaga u procesu izgrađivanja samoupravnih odnosa, dotle ne bi trebalo prenebregavati mogućnosti restauracije ovih ili onih oblika etatizma. To, pak, znači da teško može koncept udruženog rada (pa i udruživanja rada i sredstava) da zaživi dokle god novostvorena vrednost svake osnovne organizacije udruženog rada ne bude *efikasno zaštićena* od dodatnog zahvatanja neekonomskih organizama. *Tertium non datur.* Tu je, u stvari, reč o oduzimanju sredstava od organizacija udruženog rada preko određenog iznosa utvrđenog društvenim dogovorom. Štaviše, kada je reč i o primarno društveno dogovorenom iznosu, on je limitiran ostvarivanjem cilja prvog reda — stalnim povećavanjem akumulativne i reproduktivne sposobnosti udruženog rada.[36]

Ako, dakle, pođemo od premise da društvenom akumulacijom (i stečenom i pretpostavljenom) treba da upravlja neposredno (najvećim delom) udruženi rad, onda to pretpostavlja i menjanje načina uticaja društveno-političkih zajednica na proces proširene

[35] *Koncepcija dugoročnog razvoja SR Srbije do 2000 godine*, Ekonomski institut, Beograd, septembar 1979, str. 82—94; *Akumulativnost organizacija udruženog rada*, »Jugoslovenski pregled«, maj 1979; Lj. Madžar, *Akumulativnost privrede i efikasnost investiranja*, »Ekonomska politika«, 16. jul 1979; G. Nikić, *Opća ocjena privrednih kretanja u 1979. godini*, u: *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije*, D. Vojnić (red.), »Informator«, Zagreb, 1979, str. 11. i dalje; R. Lang i D. Vojnić, *Aktualni problemi sistema privrede i društvene reprodukcije*, u: *Aktuelni...*, str. 99. i dalje, i dr.

[36] Zakonom o udruženom radu (član 113) predviđeno je izjašnjavanje radnikâ o predlozima za utvrđivanje obaveza osnovnih organizacija udruženog rada. Što to, ipak, nije bila dovoljna brana oticanju dela viška rada, odgovornost nije na strani radnikâ, već organizama unutar radnih organizacija i van njih koji smatraju da su samo oni pozvani da štite neki opšti interes, nezavisno od interesa radnikâ, pa i protiv njihovog interesa.

Digitized by Google

reprodukcije (na obim i pravce) i sredstva putem kojih se to ostvaruje. U prvom slučaju (to jest u pogledu načina uticaja), neposredno neekonomski organizmi koristili bi širok dijapazon puteva i načina ekonomskog privlačenja sredstava udruženog rada radi ulaganja tamo gde je udruženi rad tek posredno ekonomski zainteresovan. Što se, pak, tiče sredstava (to jest onog dela akumulacije koji udruženi rad ustupa društveno-političkim zajednicama radi ekonomskog podsticanja ulaganja), granice prinudnog zahvatanja tih sredstava bile bi dogovorno određene. No, pri tom treba nastojati da se povećava, iz godine u godinu, reproduktivna sposobnost OOUR-â. U tom slučaju bi društveno-političke zajednice mogle računati samo sa *stečenom akumulacijom* (eventualno plus pozajmljenom sa strane u unapred određenoj visini), dok bi udruženi rad mogao da ulaže računajući i na pretpostavljenu akumulaciju (naravno, on bi snosio, u tom slučaju, punu odgovornost). To pretpostavlja i objektivizaciju onog dela akumulacije koji ostaje OOUR-ima za ulaganja u svoju ili neku drugu organizaciju. Taj deo ne bi bio jednom zauvek data, ali ni opadajuća veličina (relativno).

c) Prošle su tri i po godine od donošenja Zakona o udruženom radu. Pretpostavljalo se da će posle izvesnog vremena proces intenzivnijeg povezivanja, udruživanja i stvaranja dohodovnih odnosa krenuti, što bi umnogome olakšalo rešavanje otvorenih problema. Ali, rezultati su ipak mršavi. Pogotovo to važi za povezivanje radnih organizacija iz dveju ili više republika, odnosno pokrajina.[37] Stoga nije slučajno što se o problemu *samoupravnog udruživanja* govori kao o nečemu što se danas imperativno nameće. Pogotovo što je udruživanje rada i sredstava, po meni, bitan preduslov uspostavljanja ekonomske ravnopravnosti naroda i narodnosti.[38] Mogli bismo, naime, reći da dobar deo teškoća sa kojima naša zemlja ulazi u sledeće godine treba tražiti pre svega u partikularizaciji interesâ (ekonomski i politički, inače, neosnovanoj), pa i u podsticanju te partikularizacije.[39] Jer na ruku udruživanju rada i sredstava nije do sad išla ni praksa društveno-političkih zajednica, s obzirom na to da tome stoje na putu razno-razne teritorijalne prepreke (od opštinskih pa do republičkih).[40]

---

[37] Raspoloživi empirijski pokazatelji ne govore samo o smanjenju pokretljivosti društvenog kapitala van republičkih, odnosno pokrajinskih granica (samo 5% privrednih investicija je obezbeđeno udruživanjem, od čega je oko 2/3 zakonom obavezno udruživanje i usmeravanje investicija), već se smanjio i međurepublički robni promet (Korać).

[38] Sekcija za međunacionalne odnose Marksističkog centra CK SK Srbije organizovala je u Beogradu 31. oktobra i 11. novembra 1977. godine raspravu o temi »Udruženi rad i razvoj međunacionalnih odnosa«. Pisani prilozi i rasprava objavljeni su u zborniku pod tim nazivom u izdanju »Komunista« (Beograd, 1978). Na savetovanju su učestvovali naučni i društveno-politički radnici iz svih republika i pokrajina.

[39] »Svuda se ide na... podjelu rada. Ko se zatvara u sebe, nema uslova ni da opstane, a kamoli da napreduje« (Tito).

[40] Ne mali broj učesnika u diskusiji na Jedanaestom kongresu ukazao je na tu tendenciju i na njene posledice. Pokazalo se, naime,

Digitized by Google

Ali, da bi se tu uopšte krenulo s mesta, nije dovoljno samo da se poveća reproduktivna sposobnost udruženog rada, već i da dohodak postane ključna kategorija sistema i osnovni motiv udruživanja. Dohodak kao ključna kategorija sistema samoupravljanja otuđuje se (skoro po pravilu) od mesta gde se stvara umesto da služi kao osnova udruživanja i merilo stvarne moći udruženog rada. I, kao što se dohodak nacionalizuje na taj način, tako se podruštvljavaju i gubici. Znači, treba *per oppositum* učiniti »decentralizovani društveni kapital zajedničkim kapitalom svih radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada i istovremeno svake osnovne organizacije posebno u jedinstvenom sistemu samoupravnog udruženog rada i jedinstvenom sistemu dohodovnih odnosa« (Kardelj).

Ako već samoupravno i na ekonomskim podsticajima zasnovano udruživanje rada i sredstava (to jest dohodovno i reprodukciono povezivanje osnovnih organizacija udruženog rada, bilo posrednim ili neposrednim putem) čini (i danas i ubuduće) jedan od bitnih preduslova daljeg razvitka samoupravnih odnosa i premošćivanja jaza u razvijenosti između razvijenih i nedovoljno razvijenih delova zemlje, onda to zahteva i slobodnije delovanje tržišnih zakonitosti.[41] Jer, ukoliko se ono prigušuje, imaćemo i dalje sektorske neusklađenosti, nedostatak raznih proizvoda i usluga, deformacije u položaju pojedinih privrednih delatnosti i područja u raspodeli društvenog proizvoda, pogoršavanje platnobilansne situacije itd. Time se povećava privredna efikasnost, kao što se podstiče i inicijativa svih ekonomskih aktera. Naravno, tržište ne može samo po sebi obezbediti optimalan razvoj. Ali, zato ono može obezbediti daleko veću objektivizaciju odnosâ nego u slučaju dominacije subjektivističkih merila.[42]

---

da postojeći odnosi u sticanju i raspodeli dohotka ne samo što generiraju inflatorne tendencije, već rađaju svojevrsne protivrečnosti. Opšti rast reproduktivne sposobnosti društva i jačanje materijalne osnove razvoja ostvaruju se kako na račun reproduktivne i akumulativne sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi tako i nesrazmerom između intenziteta investicione aktivnosti (u biti inflatorne prirode), naporedo sa zidanjem barijera između pojedinih regiona. Ovde je, očigledno, reč o prividu rasta reproduktivne sposobnosti društva. Samoupravljanje u udruženom radu svodi se, pak, na odlučivanje o ličnim dohocima i zajedničkoj potrošnji, čime se samo generira najamna svest, a ne i otvaranje procesa njenog dokidanja.

[41] Svega 0,71% ukupnih ulaganja u nerazvijene republike i Pokrajinu Kosovo potiče po osnovu udruživanja sredstava.

[42] Međutim, kada se raspravlja o nekim nacrtima zakona (na primer, o zakonu o proširenoj reprodukciji), pa i o drugim sistemskim pitanjima, ima nekih iskaza sa kojima se ne možemo složiti (primera radi, tekst D. Kneževića *Traganje za rešenjem*, NIN od 11. novembra 1979. ili intervju ing. Dragovića, »Politika« od 12. novembra 1979. ili mišljenje prof. Bandina o dohotku i dr.). U osnovi, tržište i njegove zakonitosti postaju pastorčad pretpostavljenih odnosa, pa i pukog normativizma. Time se, zapravo, negiraju zakonitosti dohotka *in extremis*, nalazeći u nazovi solidarnosti opravdanje za otuđenje dohotka od udruženog rada.

Digitized by Google

d) O socijalnim razlikama na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru i njenim mogućim efektima se poprilično govori. Tom problemu može se, naravno, prići sa različitih stanovišta. Ali, ako pođemo od *nagrađivanja prema rezultatima rada* (a time i od respektovanja zakona vrednosti), onda i nagrađivanje može biti samo rezultat radnog doprinosa svakog proizvođača, odnosno rezultat rada osnovne organizacije udruženog rada kao osnovne društveno-ekonomske ćelije našeg društva, unutar koje se, pre svega, i odvija proces dezalijenacije neposrednog proizvođača od uslovâ i rezultatâ rada. Drugo je, međutim, pitanje da li se nagrađivanje prema radu respektuje u svakodnevnoj praksi, svuda i na svakom mestu. Daleko smo od toga da to tvrdimo. No, to ne znači da se razmatranju te problematike (i na teorijsko-metodološkom nivou i na nivou prakse) može uopšte pristupiti na drugojačiji način.

Uostalom, zna se da je Marks još u *Kritici Gotskog programa* ukazivao da će se nagrađivanje rada i u socijalizmu rukovoditi jednakim kriterijumima za nejednak ljudski rad usled razlika u psihofizičkim svojstvima, nasleđenim ili stečenim prednostima, udaljenošću mesta stanovanja od mesta rada itd. Pošto se ljudi *još uvek* međusobno razlikuju, razumljive su za sad (to jest na datom nivou razvoja) i socijalne razlike. Međutim, te socijalne razlike nemaju u uslovima podruštvljenih sredstava za proizvodnju svoje izvorište u svojinskim odnosima, već unutar samog rada i njegovih rezultata.

Ukoliko ne bismo respektovali tu premisu (rekao bih čak da je to čeona premisa), otisnuli bismo se ka uravnilovci. Poznato je, pak, i u teorijskoj misli i iz empirijskih iskustava da uravnilovka protivreči, pre svega, samom sistemu samoupravljanja i njegovim stimulativnim pretpostavkama, ako ni zbog čega drugog, onda stoga što bi tada neko morao *in extremis* odozgo da određuje lične dohotke, raspone, a time i strukturu proizvodnje i potrošnje. Time bi izostala i neposredna ekonomska motivisanost neposrednih proizvođača; isto tako, uravnilovka bi negativno delovala i na našu konkurentnost na svetskom tržištu (to nije ni najmanje nevažno, pogotovo kad se ima u vidu stepen zaduženosti naše zemlje), s obzirom na to da izvozni stimulansi ne bi poticali iz same proizvodnje i unutar odnosâ proizvodnje, nego od subvencioniranja izvoza.

Međutim, davanje naglaska nagrađivanju prema rezultatima rada ne odudara ni najmanje od *drugog* konstitutivnog principa socijalističkog samoupravljanja, od solidarnosti. Jer i to je ugrađeno u same temelje naših društvenih odnosa. To nimalo nije sporno. No, ne bi trebalo brkati nagrađivanje prema radu i solidarnost. Jer, ako tako postupimo, lako možemo izgubiti kriterijum šta je prvo, a šta drugo (čega je, uostalom, već bilo u našoj praksi). To bi, u stvari, značilo samo vraćanje na prevaziđeno, staro. Pogotovo što takva opasnost egzistira, s obzirom na to da brojne organizacije udruženog rada posluju još uvek sa gubitkom.

Digitized by Google

2. *Trgovinski deficit* je danas najizrazitiji simptom poremećaja procesa reprodukcije, kako zbog tendencije nadimanja tako i zbog njegovih posledica po odvijanje procesa reprodukcije. Stoga bih rekao da njegovo rešavanje treba da bude jedan od osnovnih zadataka razvojne politike u narednom periodu. To nije sporno. Sporni su, međutim, putovi njegovog rešavanja (to jest da li više ili manje administriranja).

Poznato je da je skup mera kojima je regulisana razmena sa inostranstvom menjan posle rata više puta. U osnovi, sve te promene išle su za tim da se usaglasi spoljnotrgovinski sistem sa unutrašnjim sistemom i zadacima koje je trebalo rešavati u toku privredne izgradnje. Međutim, rekao bih da se i pri tom uvek davao primat rastu. Ostali segmenti celine privrede su odatle izvedeni, iako bi trebalo da oni naporedo i ravnopravno egzistiraju, pa i da se međusobno prepliću. Razumljivo je otuda zašto još ne postoje dovoljno čvrste i relativno trajnije spone između strukture i nivoa proizvodnje i njenih komparativnih prednosti. Stoga i sticanje konkurentnosti na svetskom tržištu mora da ima određenu vremensku dimenziju.[43] Mogućnost skraćivanja te dimenzije je ograničena, pre svega objektivnim razlozima (to jest dokle god se ne ostvari odgovarajuća adaptacija strukture proizvodnje i efikasnosti privređivanja). Otuda bi i preterane restriktivne spoljnotrgovinske i devizne mere dovele pre do produženja te dimenzije nego obrnuto.

Svojevremeno se pretpostavljalo da će novi sistem ekonomskih odnosa sa inostranstvom ojačati ulogu udruženog rada i ograničiti moć države, ali i obezbediti uravnoteženije platnobilansne odnose. Međutim, kako sada stoje stvari, nije podignuta brana izgradnji industrije čija rentabilnost zavisi od uvoza, kao što dati odnosi ne podstiču ni ponudu proizvoda namenjenih izvozu, pa ni jačanju ekonomskih odnosa sa *zemljama u razvoju*. To zahteva ne samo odgovarajuću koncepciju srednjoročnog razvitka zemlje, već i punu afirmaciju samoupravnih opredeljenja i na tom polu društveno-ekonomske delatnosti.

Pojednostavljeno je, uostalom, verovanje da automatizam uvoza može linearno, brzo i bezbedno uticati na formiranje optimalne strukture proizvodnje i investicija. Stoga treba i razvijati takav sistem zaštitne politike koji bi, pored već tradicionalne carinske politike, obuhvatio širok dijapazon drugih mera ekonomske politike, usmerenih (posmatrano na duži rok) ka povećanju konkurentnosti jugoslovenske proizvodnje na svetskom tržištu.[44]

---

[43] To danas važi i pod pretpostavkom da je stopa inflacije u našoj zemlji približno jednaka stopi inflacije naših najvećih spoljnotrgovinskih partnera.

[44] Reč je o uvođenju depozita na uvoz (koji treba da bude vrlo brižljivo i selektivno određen), o nemogućnosti velikog broja banaka da finansiraju uvoz (to zahteva i odgovarajuću kreditnu politiku, povećanje poreza na promet za određene robe i dr.).

Digitized by Google

Prema tome, rešenje problema konkurentnosti našeg izvoza i poboljšanja tim putem trgovinskog bilansa treba u datim uslovima tražiti u oblasti mera i na kratak i na dugi rok. Naime, neophodno je, pre svega, da se otvori proces postupnog usklađivanja svih vidova tražnje u zemlji (pre svega, investicione) sa raspoloživim materijalnim resursima; zatim, da se obezbedi samoupravnim putem i politikom cena prelivanje kapitala u izvozno usmerene grane, odnosno u proizvodnju energije i sirovina; najzad, da se spoljnotrgovinski i devizni sistem usaglasi sa bitnim sistemskim opredeljenima.

IV. Umesto zaključka

> »Činjenica je da se u našim ekonomskim odnosima samoupravljanje još uvek prepliće sa veoma jakim elementima administrativnog upravljanja, i to centralizovanog i decentralizovanog. A to dovodi do toga da, s jedne strane, jača pritisak, a, s druge, i centralistička reakcija na njih, pri čemu se odgovornost za ostvarivanje planu gubi.« ,
>
> E. Kardelj

1. Uvođenjem samoupravljanja ostvareni su značajni rezultati u ekonomskom i društvenom razvoju. Ti se rezultati ogledaju u relativno brzom porastu materijalne proizvodnje, nacionalnog dohotka i društvene produktivnosti rada, u izmeni celokupne strukture zemlje, u porastu društvenog standarda i lične potrošnje radnih ljudi. Međutim, brz privredni razvitak doneo je sobom i brojne probleme i nesklade, kako unutar zemlje (pre svega, u pogledu kvalitativnih indikatora privređivanja) tako i u trgovinskim odnosima naspram drugih zemalja. Ti problemi su doprineli, zahvaljujući aktivnosti neposredno neekonomskih činilaca, ugrađivanju troškovnog principa u tkivo materijalnih odnosa, u same principe raspodele.[46] To je unosilo nestabilnost u funkcionisanje tržišta, otežalo delovanje ekonomskih zakonitosti, onemogućavalo razvitak samoupravnih odnosa, pa i sužavalo prostor za tržišno ponašanje i dalji razvitak udruživanja rada i sredstava.

Da li je uopšte opravdano potiskivanje ekonomskih zakonitosti kada se zna da one ipak deluju? Može se, istina, naći hiljadu razloga i zašto je tako, pa i šta bi trebalo učiniti. Po meni, međutim, ima samo jedan jedini odgovor — respektovanje ekonomskih zakonitosti. To znači, zapravo, da se ne bi smelo potčinjavati kvantitativnoj logici razvoja, već treba obezbediti (što proizlazi iz sistemskih opredeljenja) proces kvalitativnog menjanja odnosa pre-

[46] Doduše, radne organizacije se pojavljuju sa naplatom gubitaka, koristeći troškovni princip, *ex post*, a društveno-političke zajednice *ex ante*.

Digitized by Google

ma ekonomiji (to jest deetatizacija) i unutar same ekonomije.[46] Stoga nisu dovoljne samo konstatacije o slabostima, propustima i slično, već je nužno da se pristupi otklanjanju svega onog što, zapravo, neprestano podstiče reprodukovanje uzroka koji dovode do toga. To, opet, pretpostavlja, pre svega i iznad svega, podsticanje stvaralačke inicijative svakog proizvođača, a ne traženje »spasa« u zakonodavnim zahvatima. Jer gomile papira ipak ne mogu obezbediti potrebnu ekonomsku ravnotežu.

I predstojeći plan razvoja sadržaće sve one slabosti koje su i dosadašnje planove činile neefikasnim ako se danas ništa ne uradi. »Izlaz iz sadašnjih ekonomskih teškoća i put za ostvarivanje budućih razvojnih ambicija najsigurnije se nalazi idući *putokazom razvoja odnosa socijalističkog samoupravljanja*« (I. Stambolić). U protivnom, nužno je stalno osciliranje između onoga što treba i onoga što jeste. Time se usporava i dinamika na planu promena ponašanja aktera privredne delatnosti *na raznim nivoima*. Dokle god ne dođe do promena i na tom polju, ostvarenje kvalitativnog preokreta biće, svakako, više nego otežano. To, pak, znači da utemeljenje našeg društveno-ekonomskog sistema, shvaćeno kao proces, zavisi, u velikoj meri, od otklanjanja postojećih disproporcija i osnovnih uzroka nestabilnosti, od stvaranja uslova za brži porast produktivnosti rada, od ponovnog zapošljavanja zaposlenih.

Stoga i razvojna strategija treba da bude usmerena na intenzifikaciju privređivanja i racionalnije uključenje u međunarodnu podelu rada. To bi, svakako, doprinelo potpunijoj afirmaciji samoupravnih odnosa, a time i uspostavljanju efikasnijeg i elastičnijeg ekonomskog sistema. To je, nema sumnje, bitna pretpostavka *kvalitativne transformacije* i uspona jugoslovenske privrede, a time i *optimalizacije spoljnotrgovinskih odnosa*. U tom pravcu su bile usmerene i intencije reforme. Treba ih, možda, samo reafirmisati i usaglasiti (tamo gde je potrebno) sa našim osnovnim opredeljenjima. Jer, ako je *situacija vanredna*, onda se mora tragati i za vanrednim odgovorom.

2. Prema tome, posmatrano u celini, ostvarivanje nekih zahvata, možda, ipak treba programirati na rok duži od godine dana. Dužina tog roka uslovljena je, pored ostalog, i stepenom odstupanja od sistemskih opredeljenja i od kvantitativnog raskoraka između pretpostavljenih i ostvarenih veličina.

Ne može se isključiti mogućnost da će ostvarivanje programa stabilizacije zahtevati (u jasno definisanim slučajevima) dogovoreni zahvat u homogenost dohotka ili veću ingerenciju neposredno neekonomskih činilaca u regulisanju kreditno-monetarnih tokova, deviza i dr. Pogotovo što se može pretpostaviti da su se i radne organizacije već adaptirale uslovima nestabilnosti, usled če-

[46] Ne može se, primera radi, smatrati doprinosom stabilizaciji to što u Nacrtu rezolucije Skupštine SR Srbije stoji da je porast mase ličnih dohodaka i porast bruto investicija veći od društvenog proizvoda.

Digitized by Google

ga i njihovo »ponašanje« ima (u izvesnom smislu) autohtonu inerciju.

U stvari, postavlja se pitanje: ne bi li (u datim uslovima) stabilizacioni impulsi bili ograničeni sposobnošću privrede da istovremeno efikasno i brzo reaguje i na sve ekonomsko-društvene zahvate? Ako je tako, onda je ipak nužno napuštanje pojednostavljene logike kratkoročnih zahvata i pristupanje razradi premisa čiji bi mehanizmi funkcionisali dugoročnije, izdržavajući udare i povoljnih i nepovoljnih situacija. Ovde je, naime, reč o bržem ili sporijem otklanjanju svih onih naslaga koje stoje na putu ostvarivanja bitnih opredeljenja, budući da su te naslage realno ili potencijalno osnovni uzročnici i nestabilnosti. To, međutim, ne znači da ne bi trebalo koristiti i neke kratkoročne mere ukoliko one ne derogiraju bitna sistemska određenja. Pogotovo ako mogu doprineti smirivanju tražnje. Otuda borba za »optimum« rasta jugoslovenske privrede zahteva stalno kombinovanje najrazličitijih prirodnih, demografskih, tehničkih, socijalnih, političkih i drugih faktora. Ako je tako, onda se može govoriti (u najboljem slučaju) o maksimalnoj i minimalnoj stopi razvoja.

Digitized by Google

Jovan Andrijašević

Kriteriji i parametri u raspoređivanju i neposrednom prisvajanju dohotka*

1. Motiv dohodnosti

Iako se bruto dohodak strukturno udvaja na bruto lični dohodak (BLd) i akumulaciju (Ak), ne udvaja se i motiv organizacije udruženog rada.

Unutar organizacije udruženog rada postoji samo jedan motiv — *motiv dohodnosti.*

Radnici kao neposredni proizvođači u okviru organizacije udruženog rada motivisani su dohotkom radnika ili bruto ličnim dohotkom, tim istorijski novim oblikom dohotka u sistemu udruženog rada.

Međutim, da bi u uslovima duboke društvene podele rada i razmene proizvodâ koja joj odgovara radnici u udruženom radu, shvaćeni kao sveukupni radnik u osnovnoj organizaciji udruženog rada, mogli da ostvaruju načelo maksimizacije dohotka, moraju

---

* Ovaj rad predstavlja deo šire građe koja je u Centru za ekonomska istraživanja rađena u okviru projekta: „Dohodak u sistemu udruženog rada".

Digitized by Google

stalno, i to u rastućim razmerama, da odvajaju jedan deo bruto dohotka za proširenje materijalne osnove rada, to jest da uvek iznova postojećim proizvodnim fondovima pridodaju nove proizvodne fondove jer je samo tako moguće ostvarivati načelo maksimizacije bruto ličnog dohotka na duži rok. Tako se akumulacija ili proširena reprodukcija pojavljuje kao nužan uslov ostvarivanja ciljne funkcije organizacije udruženog rada. To praktično znači da se akumulacija u sistemu udruženog rada pojavljuje u isto vreme i kao USLOV i kao REZULTAT maksimizacije bruto ličnog dohotka. Kao uslov u smislu da se akumulacija pojavljuje kao *trošak prirasta proizvodnih fondova* u funkciji sticanja bruto ličnog dohotka, a kao rezultat u smislu *da se proširivanjem proizvodnje i proizvodnih fondova stvaraju uslovi za povećanje nove vrednosti i bruto dohotka.* Otuda možemo reći da akumulacija u sistemu udruženog rada ima dvojak karakter: ona se, s jedne strane, pojavljuje kao *trošak prirasta proizvodnih fondova i proizvodnje,* određenije — *trošak buduće proizvodnje i dohotka,* a, s druge strane, uvek iznova se u rezultatu pojavljuje kao deo novostvorene vrednosti, odnosno bruto dohotka, koji se zbog osobenosti svoje namene uvek iznova nakon akta pretvaranja novčane akumulacije *u stvarnu transformiše* od elementa outputa (rezultata) ili nove vrednosti, odnosno bruto dohotka u element inputa ili troškova reprodukcije.

Pored toga, treba imati na umu da akumulacija igra dvojaku ulogu u razvitku bruto ličnog dohotka: prvo, ona ograničava fond bruto ličnih dohodaka u onom vremenskom periodu u kome se odvija proces akumulacije (novčane i stvarne); drugo, obezbeđuje njegov rast u perspektivi u meri ostvarivanja efektivnosti investicija. Sintetički rezultat ovih dvaju dejstava akumulacije na bruto lične dohotke moguće je proveriti samo u toku relativno dužeg vremenskog perioda. Na kratak rok akumulacija se pojavljuje kao faktor koji ograničava rast bruto ličnih dohodaka. Rast bruto ličnih dohodaka na duži rok zavisi, u krajnjoj instanci, od dvaju faktora: prirasta bruto dohotka u svakom datom periodu i od odnosa između potrošnje i akumulacije.

2. Ekonomski karakter dohotka

Validno objašnjenje kriterijâ i merilâ u raspoređivanju i neposrednom prisvajanju dohotka na deo za društvenu zajednicu i čisti dohodak osnovne organizacije udruženog rada pretpostavlja izvesnost u pogledu osobitog ekonomskog karaktera dohotka u sistemu udruženog rada.

Svi oblici dohotka, te prema tome i bruto dohodak u sistemu udruženog rada imaju dvojak karakter.

Dvojak karakter dohotka proizlazi iz dvojakog karaktera osnovne i druge organizacije udruženog rada kao nosioca društvenog procesa reprodukcije. Naime, osnovna i druga organizacija udruženog rada je, s jedne strane, KARIKA asocijacije neposrednih

Digitized by Google

proizvođača, a, s druge strane, KARIKA u sistemu društveno podeljenog rada, to jest robni proizvođač.

Iz dvojnosti ekonomskog karaktera osnovne i druge organizacije udruženog rada proizlazi i dvojnost ekonomskog karaktera dohotka: *kao dohotka osnovne i druge organizacije udruženog rada kao karike asocijacije neposrednih proizvođača i kao dohotka osnovne i druge organizacije udruženog rada kao robnog proizvođača.*

Sa stanovišta osnovne i druge organizacije udruženog rada kao robnog proizvođača *dohodak je njen dohodak*, ona je samostalna (bez ograničenja) u pogledu njegove raspodele i upotrebe, to jest u raspolaganju njime. Takav sistem privređivanja u kome bi osnovni subjekti monopolistički raspolagali ostvarenim dohotkom[1], objektivno i subjektivno, nije moguć u sistemu udruženog rada.

Sa stanovišta osnovne i druge organizacije udruženog rada kao KARIKE asocijacije neposrednih proizvođača *dohodak je rezultat rada svih neposrednih proizvođača koji sarađuju u proizvodnji, odnosno u lancu reprodukcije datog proizvoda ili grupe proizvoda ili pružaju usluge članovima u tom lancu reprodukcije.*

Pod pojmom neposrednih proizvođača proizvoda i usluga u lancu reprodukcije podrazumevaju se i naučni, obrazovni, zdravstveni i drugi radnici koji su uključeni u proces proizvodnje proizvoda date vrste, odnosno u proces stvaranja nove vrednosti i dohotka.

To je ključno pitanje za razumevanje ekonomskog karaktera dohotka u sistemu udruženog rada.

Radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada su stvaraoci dohotka koji su realizovali i kojim raspolažu, ali ne u celosti, već u onoj meri kojom su učestvovali u njegovom stvaranju. Otuda im on i može pripadati u celosti.

3. Mehanizam realizacije i prisvajanja dohotka

Po logici stvari trebalo bi da se svi stvaraoci dohotka u proizvodnji date vrste institucionalno okupe i organizuju u okviru jedne jedinstvene ili zajedničke organizacije i da između sebe na neposredan [ili uglavnom na neposredan] način raspodeljuju dohodak na sve radnike koji su učestvovali i sarađivali u proizvodnji u datom lancu reprodukcije.

Pošto je takav oblik organizacije udruženog rada na sadašnjem stupnju razvoja proizvodnih snaga nemoguć, to se problem prisvajanja dohotka ne može rešavati na ovako neposredan način, to jest putem raspodele među učesnicima u procesu njegovog stvaranja, već preko jednog posredujućeg mehanizma koji je kod nas institucionalizovan kao raspoređivanje dohotka osnovne organiza-

[1] Uporediti: E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad (Brionske diskusije)*, „Radnička štampa", 1978, str. 120.

Digitized by Google

cije udruženog rada na subjekte u procesu njegovog stvaranja preko dva mehanizma: prvo, preko mehanizma tržišta i, drugo, mehanizma slobodne razmene rada. U ishodištu i središtu tih mehanizama jeste osnovna organizacija udruženog rada. Naime, saglasno Ustavu i Zakonu o udruženom radu, *dohodak se prisvaja, tačnije — raspoređuje na mestu realizacije, to jest u osnovnoj organizaciji udruženog rada.* Osnovna organizacija udruženog rada jeste prvi prisvajač dohotka i raspolaže njim u okvirima i na osnovama kriterijâ i merilâ sadržanih u zakonima, društvenim dogovorima, samoupravnim sporazumima i pravilnicima, to jest u okvirima i na osnovama ograničenja sadržanih u ovim aktima. Otuda osnovna organizacija udruženog rada nije grupni vlasnik nad realizovanim dohotkom, već institucionalizovani oblik njegovog raspoređivanja, tačnije — osnovna organizacija udruženog rada je institucionalizovani oblik društvenog dohotka.

4. Raspoređivanje dohotka

Dohodak osnovne organizacije udruženog rada raspoređuje se na deo dohotka za društvenu zajednicu i čisti dohodak. Čisti dohodak osnovne organizacije udruženog rada pojavljuje se kao ostatak dohotka po izmirenju obaveza prema društvu.

Dohodak osnovne organizacije udruženog rada raspoređuje se na: (1) obaveze prema osnovnim organizacijama udruženog rada koje vrše društvene delatnosti; (2) obaveze za socijalno osiguranje radnikâ; (3) obaveze za zadovoljenje opštih društvenih potreba utvrđenih zakonom; (4) obaveze prema radnim zajednicama koje obavljaju zajedničke poslove; (5) izdatke za očuvanje, unapređenje i zaštitu čovekove radne i životne sredine; (6) izdatke za opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu; (7) amortizaciju preko iznosa obračunatog po minimalnim stopama; (8) novčane kazne za prestupe i prekršaje, administrativne takse i sudske troškove; (9) premije za osiguranje društvenih sredstava; (10) članarine, odnosno doprinose komorama i drugim opštim udruženjima; (11) izvršenje zakonom određenih obaveza koje su preuzete sporazumom ili ugovorom; (12) čisti dohodak.[2]

Ukoliko se u dohotku osnovne organizacije udruženog rada sadrži i deo dohotka od izuzetnih pogodnosti (prirodnih, tržišnih i drugih), njegovo raspoređivanje se vrši u skladu sa odredbama Zakona o udruženom radu, dakle, po posebnom režimu.

Ovaj deo dohotka se raspoređuje na sledeće potrebe i namene: (1) »za proširenje i unapređenje osnove rada u društveno-političkoj zajednici, kada je zakonom odnosno odlukom skupštine društveno-političke zajednice, u skladu sa zakonom, određena tak-

[2] Raspoređivanje dohotka osnovne organizacije udruženog rada i elementi tog raspoređivanja dati su prema: Dipl. oec. Momčilo Tomić, *Obračunski sistem i sistem plaćanja*, PB, Zagreb, 1979, str. 156.

Digitized by Google

va upotreba ovog dela dohotka«[3]. U ovom slučaju taj deo dohotka osnovne organizacije udruženog rada ne ulazi u čisti dohodak osnovne organizacije udruženog rada; (2) za proširenje i unapređenje materijalne osnove rada u drugim osnovnim organizacijama u radnoj organizaciji, odnosno složenoj organizaciji udruženog rada, kada je to predviđeno samoupravnim sporazumom o osnovama plana«[4]. Ni u ovom slučaju taj deo dohotka ne ulazi u čisti dohodak osnovne organizacije udruženog rada; (3) »za proširenje i unapređenje materijalne osnove rada i za rezerve u osnovnoj organizaciji, u kojem se slučaju ovaj deo dohotka prethodno unosi u čisti dohodak i u njegovom okviru raspoređuje na navedene namene pre primene osnova i merila za raspoređivanje čistog dohotka«[5].

4. 1. *Osnovna klasifikacija raspoređivanja dohotka osnovne organizacije udruženog rada*

Kao što se vidi, DOHODAK osnovne organizacije udruženog rada raspoređuje se u okviru udruženog rada u širem smislu te reči i za zadovoljenje opštih društvenih potreba.

Pod raspoređivanjem dohotka unutar udruženog rada u širem smislu te reči podrazumevamo raspoređivanje dohotka na osnovne organizacije udruženog rada u privredi i društvenim delatnostima. To pretpostavlja da se i sâm udruženi rad shvata u tom širem smislu.

Deo dohotka osnovne organizacije udruženog rada koji se raspoređuje za zadovoljenje opštih društvenih potreba jeste deo dohotka koji se raspoređuje izvan udruženog rada u širem smislu. Reč je praktično o delu dohotka koji se raspoređuje na budžete društveno-političkih zajednica i odatle preraspodeljuje na zadovoljavanje opštih društvenih potreba.

Ovakvo razgraničenje dveju osnovnih oblasti raspoređivanja dohotka osnovne organizacije udruženog rada ima posebno značenje jer se bitno sužava sfera raspoređivanja dohotka osnovne organizacije udruženog rada na bazi odluka društveno-političkih zajednica, a proširuje sfera raspoređivanja dohotka osnovne organizacije udruženog rada na bazi odlučivanja unutar udruženog rada.

4. 2. *Osnovni oblici raspoređivanja dohotka osnovne organizacije udruženog rada*

Sve oblike raspoređivanja dohotka osnovne organizacije udruženog rada preko kojih se jedan deo dohotka odliva iz osnovne organizacije udruženog rada možemo svrstati u četiri glavne grupe.

[3] *Isto*, str. 157.
[4] *Isto.*
[5] *Isto.*

Digitized by Google

U prvu grupu spada onaj deo dohotka osnovne organizacije udruženog rada koji se izdvaja za *zajedničke potrebe udruženog rada i za potrebe bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo*. U drugu grupu spadaju oni oblici izdvajanja dohotka osnovne organizacije udruženog rada koji služe za zadovoljenje *opštih društvenih potreba*. U treću grupu se svrstavaju oni oblici izdvajanja dohotka osnovne organizacije udruženog rada za *opšte društvene potrebe koji imaju specifičnu namenu*, to jest za pokriće izdataka za *opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu* i za naknadu troškova *očuvanja radne i životne sredine*. Izdaci za očuvanje radne i životne sredine se naknađuju iz dohotka osnovne organizacije udruženog rada ukoliko zakonom nije određeno da se naknađuju iz materijalnih troškova. U četvrtu grupu spadaju oni oblici izdvajanja iz dohotka osnovne organizacije udruženog rada preko kojih se na osnovu samoupravnih sporazuma i zakona izdvaja jedan deo dohotka osnovne organizacije udruženog rada koji je stečen *pod izuzetno povoljnim uslovima* (prirodnim, tržišnim i drugim).

Kroz sva četiri data oblika raspoređivanja dohotka osnovne organizacije udruženog rada ne odliva se samo deo neto dohotka ili bruto ličnog dohotka, već i deo akumulacije, koja je realizovana u osnovnoj organizaciji udrženog rada, a usmerava se za potrebe razvoja raznih društvenih delatnosti. Odliveni deo bruto ličnog dohotka i akumulacije iz osnovne organizacije udruženog rada, u kojoj su realizovani, slivaju se u osnovnim organizacijama udruženog rada društvenih delatnosti kao sastavni deo njihovog dohotka.

Jedan deo sredstava akumulacije koja se odliva iz dohotka osnovne organizacije udruženog rada, u kojoj su stvorena i realizovana, odliva se u za to određene »zajedničke razvojne fondove«, odnosno u fondove »za finansiranje zajedničkih srednjoročnih programa i planova«[6].

4. 3. *Kanali raspoređivanja i odliva dohotka osnovne organizacije udruženog rada*

Raspoređivanje dohotka osnovnih organizacija udruženog rada ostvaruje se preko *tri* osnovna kanala: prvo, preko stalnih fondova udruženog rada; drugo, preko slobodne razmene rada; i treće, preko budžeta društveno-političkih zajednica.

a) PRVI KANAL preko koga se odliva jedan deo dohotka osnovnih organizacija udruženog rada jesu stalni fondovi udruženog rada, gde spadaju: prvo, rezervni fond; drugo, fond za kreditiranje prodaje i izvoza opreme; treće, Fond Federacije za kreditiranje bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo i dr.

[6] E. Kardelj, *op. cit.*, str. 124.

Digitized by Google

b) DRUGI KANAL preko koga se odliva jedan deo dohotka osnovne organizacije udruženog rada, koja ga je ostvarila i realizovala, u osnovne organizacije udruženog rada društvenih delatnosti jeste slobodna razmena rada. Ovaj deo dohotka osnovnih organizacija udruženog rada služi za naknađivanje specifičnih troškova usluga društvenih delatnosti, odnosno deo dohotka osnovnih organizacija udruženog rada u kojima je stvoren i realizovan preko kanala slobodne razmene rada odliva se u osnovne organizacije udruženog rada u oblasti društvenih delatnosti kao što su nauka, obrazovanje, zdravstvo i dr. Ranije je ovaj deo dohotka odlivan iz osnovnih organizacija udruženog rada u ove delatnosti preko budžeta. Sada se ovaj deo dohotka odliva preko jednog posebnog kanala: *slobodne razmene rada*, tačnije — ovde nije reč o jednom, već o dva kanala: prvo, kanalu neposredne razmene rada osnovnih organizacija udruženog rada iz privrede i onih u društvenim delatnostima; i drugo, preko kanala razmene rada preko samoupravnih interesnih zajednica.

Kanal odliva dohotka osnovnih organizacija udruženog rada koje su ga stvorile i realizovale preko slobodne razmene rada je isto toliko objektivan i nužan kao i raspoređivanje dohotka preko mehanizma tržišta.

c) TREĆI KANAL preko koga se odliva jedan deo dohotka osnovnih organizacija udruženog rada jesu BUDŽETI društveno-političkih zajednica. Ovaj deo dohotka služi za zadovoljavanje *opštih* društvenih potreba koje se finansiraju preko budžeta društveno-političkih zajednica.

4.4. *Instrumenti regulisanja odnosâ u raspoređivanju dohotka osnovne organizacije udruženog rada*

Osnovni instrumenti pomoću kojih se reguliše celina odnosâ vezana za raspoređivanje dohotka osnovne organizacije udruženog rada su: prvo, *samoupravni sporazumi;* drugo, *društveni dogovori o osnovama društvenog plana;* i treće, u određenim slučajevima *zakon.*

a) Dohodak osnovne organizacije udruženog rada po pravilu se raspoređuje na bazi samoupravnog sporazuma, odnosno društvenog dogovora o osnovama društvenog plana.

b) U određenim slučajevima deo dohotka osnovne organizacije udruženog rada se raspoređuje na bazi zakona. Pri tome treba razlikovati dva moguća oblika pomoću kojih se zakon pojavljuje kao faktor raspoređivanja dohotka. Prvo, zakonom se može neposredno predvideti da se jedan deo dohotka izdvoji za određene namene i u obliku posebnog fonda. Drugo, zakon svoje dejstvo ne mora da ispolji u smislu da neposredno predvidi izdvajanje dela dohotka za određene namene, već može da ispolji svoje dejstvo u smislu regulisanja načina raspolaganja delom dohotka od strane organizacija udruženog rada. To se naročito jasno vidi kod raspoređivanja dohotka od izuzetnih pogodnosti.

Digitized by Google

Uzmimo najpre prvi slučaj.

Ustavom je predviđena mogućnost da društveno-političke zajednice, određenije — republike i pokrajine mogu u vidu zakona odrediti da jedan deo dohotka od izuzetnih pogodnosti (prirodnih) osnovne organizacije udruženog rada preliju u posebne društvene fondove. Ovu mogućnost u dosadašnjoj praksi republike i pokrajine nisu koristile.

Međutim, u slučaju dohotka od izuzetnih tržišnih pogodnosti koje osnovne organizacije udruženog rada steknu po osnovu monopolističkog položaja na tržištu može doći u obzir i izdvajanje dohotka ove vrste na osnovu zakona, »posebno u slučajevima koji su stvarno jasni i gde se to može na odgovarajući način meriti«[7].

Istini za volju, republike i pokrajine i u ovom slučaju imaju mogućnost da svojim zakonima izdvajaju dohodak od izuzetnih tržišnih pogodnosti ili da ga ostavljaju organizacijama udruženog rada.

Drugi slučaj, odnosno slučaj u kome se pomoću zakona ne reguliše izdvajanje dela dohotka ove vrste, već se reguliše način raspolaganja dohotkom ove vrste je uobičajeniji, bar prema dosadašnjoj praksi. Naime, u ovom slučaju zakonom se reguliše da osnovna organizacija udruženog rada deo dohotka stečenog u izuzetnim pogodnostima pre raspodele čistog dohotka izdvaja za potrebe akumulacije ili, što se svodi na isto, zakonom se zabranjuje upotreba ovog dela dohotka za ličnu ili zajedničku potrošnju. Raspoređivanje ovog dela dohotka bliže se reguliše samoupravnim sporazumom.

4. 5. *Odlučivanje o raspoređivanju dohotka*

U analizi odlučivanja o raspoređivanju dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje ići ćemo sledećim redom:

a) Odluka o raspoređivanju dela dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje koji pripada osnovnim organizacijama udruženog rada društvenih delatnosti donosi se u udruženom radu kao celini, koji čine organizacije udruženog rada u materijalnoj proizvodnji i u društvenim delatnostima.

Na taj način radnička klasa ili radnici u udruženom radu u širem smislu te reči ravnopravno odlučuju koliki će se deo dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje izdvojiti za potrebe osnovnih organizacija udruženog rada društvenih delatnosti.

Bitno je, dakle, da radnici u okviru udruženog rada u celini donose takvu odluku, a ne neko izvan ili pokraj njih.

U analizi kriterijâ i merilâ u raspoređivanju ovog dela dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje

[7] *Isto*, str. 125.

Digitized by Google

bliže ćemo izložiti kojim se kriterijima i merilima rukovode radnici u udruženom radu prilikom donošenja odluke o tome koliki će se deo dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje izdvojiti za društvene delatnosti.

b) Odluke o visini i načinu izdvajanja dela dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje za potrebe stalnih fondova udruženog rada radnici osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje ne mogu sami donositi, nego zajedno sa drugima, to jest putem odgovarajućih delegatskih tela udruženog rada koja upravljaju tim fondovima, a dobrim delom o tome odluke donosi i država kada za to postoji širi društveni interes. Drugim rečima, i ti izdaci iz dohotka su za radnike obavezni i ne zavise od njih.[8]

Ono što radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada materijalne proizvodnje u vezi s tim znaju ili mogu znati jeste »koliki se deo njihovog bruto dohotka izdvaja u te svrhe i kakvi se rezultati postižu korišćenjem tih sredstava. Osim toga, oni imaju mogućnost direktnog uticaja na odluke i kada zaključuju samoupravni sporazum ili društveni dogovor o osnovama društvenog plana. Ali su ipak dužni izdvojiti taj deo dohotka za pomenute potrebe«[9].

c) Odluke o delu dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje koji je namenjen za zadovoljenje opštih društvenih potreba, koje se, po pravilu, finansiraju iz budžeta Federacije, republike, odnosno pokrajine i opštine, donose skupštine navedenih društveno-političkih zajednica. I »taj deo dohotka se obavezno izdvaja i radnici osnovne organizacije udruženog rada ne mogu se takvoj odluci suprotstavljati. Ali takva odluka ne može se u skupštini doneti bez saglasnosti većine delegata veća udruženog rada. Time udruženi rad kao celina ipak odlučuje o tome«[10].

Prema tome, radnici osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje »imaju ne samo uvid u sredstva koja se izdvajaju iz njihovog dohotka za opšte društvene potrebe, nego i mogućnost da utiču na njihovo usmeravanje i korišćenje, putem svojih delegacija i delegata u skupštini«[11].

5. Mehanizam raspoređivanja dohotka

Ovde treba praviti razliku između mehanizma primarnog raspoređivanja ukupnog društvenog dohotka na osnovne organizacije udruženog rada ili, kako se to obično kaže, mehanizma tržišne alokacije dohotka, odnosno mehanizma alokacije dohotka preko slobodne razmene rada i mehanizma sekundarnog raspoređivanja

[8] *Isto*, str. 123.
[9] *Isto.*
[10] *Isto.*
[11] *Isto.*

Digitized by Google

dohotka (drugog raspoređivanja već raspoređenog dohotka) preko koga dolaze do svog dohotka oni subjekti društva koji ne učestvuju u raspoređivanju dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje u toku prve ili primarne raspodele.

Mehanizam takozvanog *primarnog* raspoređivanja dohotka bitno utiče na mehanizam sekundarnog raspoređivanja dohotka. Naime, kriteriji i merila primarnog raspoređivanja dohotka istovremeno se pojavljuju i kao kriteriji i merila sekundarnog raspoređivanja dohotka. Tako se postiže to da se na osnovu istih ili sličnih kriterija i merila raspoređuje dohodak u udruženom radu u celini.

Istraživanja koja smo obavili u toku ovog projekta jasno su pokazala da prirodi udruženog rada odgovara takav raspored ukupnog bruto dohotka na pojedine delatnosti i osnovne organizacije udruženog rada u njima pri kome se neto dohodak društva ili ukupan fond bruto ličnih dohodaka raspodeljuje prema broju uslovnih radnika, a akumulacija prema sredstvima. Odatle sledi zaključak da u sistemu udruženog rada deluje zakonitost *za isti tekući rad približno isti bruto lični dohodak po uslovnom radniku, a za ista sredstva približno ista akumulacija.* Na osnovu ovih istih kriterija bi trebalo vršiti i raspoređivanje dohotka između privrednih osnovnih organizacija udruženog rada i drugih subjekata u društvu.

Nas, razume se, ovde interesuju mehanizmi raspoređivanja onog dela dohotka osnovne organizacije udruženog rada koji se preko raznih kanala odliva izvan udruženog rada u materijalnoj proizvodnji.

1) Počećemo s mehanizmom raspoređivanja onog dela dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje koji pripada osnovnim organizacijama udruženog rada društvenih delatnosti.

Mehanizam preko koga se raspodeljuje ovaj deo dohotka jeste mehanizam slobodne razmene rada. Svaka razmena, pa i ova, zasniva se na saglasnosti volja subjekata u razmeni. Kako razlikujemo dva vida slobodne razmene radna (neposredna razmena rada između pojedinačnih osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti, to jest između korisnika i vršioca usluga ili u okviru samoupravnih interesnih zajednica) tako razlikujemo i dva vida saglasnosti volja subjekata u slobodnoj razmeni rada, dva vida samoupravnog sporazumevanja u okviru slobodne razmene rada. Prvo, to je neposredno sporazumevanje između pojedinačnih osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti. Drugo, samoupravno sporazumevanje u okviru samoupravnih interesnih zajednica. U prvom slučaju subjekti sporazumevanja su pojedinačne osnovne organizacije udruženog rada; u drugom slučaju delegati udruženog rada iz materijalne proizvodnje i delegati udružnog rada društvenih delatnosti koji ravnopravno odlučuju

Digitized by Google

o tome koliki će se deo dohotka osnovnih organizacija materijalne proizvodnje izdvojiti za potrebe osnovnih organizacija udruženog rada društvenih delatnosti.

I u jednom i u drugom slučaju osnov saglasnosti volja, sporazuma jeste »cena usluga« osnovnih organizacija udruženog rada društvenih delatnosti. Ali, u prvom slučaju ona se utvrđuje neposredno između osnovne organizacije udruženog rada materijalne proizvodnje i osnovne organizacije udruženog rada društvenih delatnosti, a u drugom slučaju uz učešće delegatâ više osnovnih organizacija udruženog rada i sa jedne i sa druge strane. U prvom slučaju imamo *dva* učesnika u razmeni, a u drugom slučaju *više njih* i na jednoj i na drugoj strani.

Prisustvo države u ovom procesu je samo u svojstvu posrednika ili arbitra, to jest država posreduje da bi se sporazum među učesnicima u razmeni postigao, a ukoliko do toga ne dolazi ili ne može da dođe, ona arbitrira u raspoređivanju dohotka osnovne organizacije udruženog rada materijalne proizvodnje za ove svrhe.

Raspoređivanje ovog dela dohotka osnovnih organizacija udruženog rada determinisano je veličinom ostvarenog dohotka kao i veličinom dohotka iz koga se naknađuju ostale obaveze, ostala izdvajanja iz dohotka osnovne organizacije udruženog rada materijalne proizvodnje.

2) Raspoređivanje dela dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje koji se odliva u stalne zajedničke fondove udruženog rada kao i u Fond Federacije za kreditiranje bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo ostvaruje se delom preko *mehanizma samog udruženog rada*, to jest putem »odgovarajućih delegatskih tela udruženog rada koja upravljaju fondovima«[12], a delom preko mehanizma budžeta društveno-političkih zajednica »kada za to postoji širi društveni interes«[13].

Razume se, i radnici u udruženom radu bitan su sastavni element ovog mehanizma. Naime, radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada materijalne proizvodnje su kako u posrednom tako i u neposrednom smislu te reči uključeni u ovaj mehanizam. U posrednom smislu — da »znaju ili mogu znati« koliki se deo »njihovog bruto dohotka raspoređuje za ove svrhe i kakvi se rezultati postižu korišćenjen tih sredstava«[14], a u neposrednom smislu — da neposredno utiču na raspoređivanje dela dohotka osnovne organizacije udruženog rada za ove svrhe onda kada se pojavljuju kao potpisnici samoupravnog sporazuma ili društvenog dogovora o osnovama društvenog plana.

3) Deo dohotka osnovne organizacije udruženog rada koji služi za zadovoljenje opštih društvenih potreba raspoređuje se preko

[12] *Isto.*
[13] *Isto.*
[14] *Isto.*

Digitized by Google

budžetskog mehanizma, to jest preko mehanizma porezâ i doprinosâ. Ali i u ovaj mehanizam je na određeni način uključen udruženi rad, tačnije — udruženi rad kao celina u opštini, republici, pokrajini i Federaciji, budući da se odluka o raspoređivanju dohotka za ove svrhe ne može doneti bez »saglasnosti većine delegata veća udruženog rada«[15].

6. Kriteriji i merila raspoređivanja dohotka

Polazeći od strukturne razdeobe bruto dohotka na bruto lični dohodak i akumulaciju, kao i od toga da se bruto lični dohodak raspoređuje na pojedine delatnosti prema broju uslovnih radnika, a akumulacija prema sredstvima, to se pitanje kriterijâ i merilâ raspoređivanja dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje postavlja kao pitanje merilâ raspoređivanja dohotka za potrošnju. Što se tiče akumulacije, to merilo je jasno određeno, budući da se akumulacija po pojedinim delatnostima unutar udruženog rada u širem smislu i izvan njega raspoređuje prema sredstvima, a ne prema novoj vrednosti ili dohotku.

Preostali deo bruto dohotka ili bruto lični dohodak raspoređuje se prema broju zaposlenih, tačnije — uslovnih radnika. Ali, tu postoji jedan opšti uslov koji važi za raspoređivanje bruto ličnog dohotka bilo da je reč o njegovom raspoređivanju u okvirima udruženog rada društvenih delatnosti bilo izvan udruženog rada, a naime — da svako od društva dobija u jednom obliku ono što mu daje u drugom obliku. To opšte pravilo, čak bih rekao zakon, raspoređivanja bruto ličnog dohotka u našem slučaju se može konkretizovati u smislu da svaki radnik zaposlen u osnovnim organizacijama udruženog rada dobija od društva upravo onoliko dohotka za potrošnju koliko on ulaže rada u proizvodnju ili društveni standard.

Da bismo ovo pravilo bliže definisali, neophodno je pre toga izvršiti klasifikaciju delatnosti izvan materijalne proizvodnje s obzirom na to da li one svojim radom daju svoj doprinos porastu produktivnosti rada i dohotka ili porastu društvenog standarda. Sa ovog stanovišta sve bi se delatnosti izvan materijalne proizvodnje mogle svrstati u dve grupe: u prvoj grupi su oni zaposleni koji svojim radom doprinose porastu produktivnosti rada, nove vrednosti i dohotka i po tom osnovu učestvuju u raspoređivanju dohotka za potrošnju ili bruto ličnog dohotka; drugu grupu čine delatnosti u kojima zaposleni svojim radom doprinose porastu društvenog standarda.

Sasvim je izvesno da u prvu grupu spadaju delatnosti nauke i obrazovanja. Diskutabilno je da li delatnost zdravstva spada u prvu ili u drugu grupu.

---

[15] *Isto.*

Digitized by Google

U drugu grupu spadaju sve ostale delatnosti izvan materijalne proizvodnje.

U odnosu na prvu grupu delatnosti, tačnije — u odnosu na delatnosti nauke i obrazovanja napred dato merilo raspoređivanja dohotka za potrošnju možemo ovako odrediti. Svaki radnik zaposlen u delatnostima nauke i obrazovanja dobija od društva, tačnije — od udruženog rada materijalne proizvodnje upravo onoliko dohotka za potrošnju *koliko on ulaže rada u tu proizvodnju*. Određenije govoreći, doprinos radnika delatnosti nauke i obrazovanja porastu produktivnosti rada, nove vrednosti i dohotka meri se porastom prosečnog nivoa znanjâ jednog radnika (ili po radniku) materijalne proizvodnje iskorišćenih u proizvodnji date vrste u datom vremenskom periodu. Tom porastu treba da odgovara porast bruto ličnog dohotka u ovim delatnostima.

Vezivanje porasta bruto ličnog dohotka radnika ovih delatnosti za porast prosečnog nivoa znanja iskorišćenih u proizvodnji date vrste po radniku proizvodnje predstavlja izraz ekonomskog interesa radnika ovih delatnosti za porast produktivnosti rada, nove vrednosti i dohotka. Jer, ako rast dohotka za potrošnju radnika ovih delatnosti zavisi od porasta prosečnog nivoa znanjâ jednog proizvodnog radnika, onda su radnici delatnosti nauke i obrazovanja neposredno zainteresovani za stalni porast prosečnog nivoa znanjâ proizvodnih radnika primenjenih u proizvodnji.

Ovo merilo omogućava ne samo da se utvrdi kriterij tempa rasta dohotka radnika ovih delatnosti, već i nivo tog dohotka u svakom datom momentu. Naime, nivo bruto ličnog dohotka radnika ovih delatnosti ravan je nivou proizvodnih znanja iskorišćenih u proizvodnji.

Značaj ovog merila posebno je u tome što će, u meri u kojoj nauka postaje dominirajuća proizvodna snaga rada, ovo merilo rasta bruto ličnog dohotka zaposlenih postati vladajuće i u delatnosti materijalne proizvodnje, dakle, opštevažeće.

Koristeći se metodom merenja opšteg nivoa znanja iskorišćenih u industriji, odnosno privredi u celini koji smo razvili u jednom od svojih ranijih radova[16], izračunali smo kretanje opšteg nivoa znanja iskorišćenih u industriji SFRJ, odnosno privredi u celini za period 1952—1976. godine, odnosno za period 1957—1976. godine kako u stalnim tako i u tekućim cenama.

Evo kako izgleda kretanje opšteg nivoa znanja iskorišćenih u industriji SFRJ u periodu 1952—1976. godine (u mlrd. dinara, cene 1972. godine):

[16] Videti: *Ekonomika industrije*, grupa autora, „Savremena administracija", Beograd, 1975, str. 224—226.

Digitized by Google

Tabela 1

Opšti nivo znanja iskorišćenih u industrijskoj proizvodnji SFRJ 1952—1976. godine

Godina	Nacionalni dohodak u mlrd. dinara (ND)	Specifični proizvodni fondovi u dinarima na 1 dinar nacionalnog dohotka (ND:S)	Opšti nivo iskorišćenih znanja u dinarima (ND:Sc) (2:3)
1	2	3	4
1952	11	0,25	2,75
1957	20	0,27	5,40
1960	29	0,30	7,70
1961	31	0,29	8,99
1962	33	0,28	9,24
1963	39	0,30	11,70
1964	45	0,32	14,40
1965	49	0,32	14,68
1966	50	0,31	15,50
1967	50	0,29	14,50
1968	53	0,29	15,37
1969	58	0,28	16,24
1970	63	0,29	18,37
1971	69	0,28	19,32
1972	74	0,31	22,94
1973	79	0,28	22,12
1974	88	0,29	20,52
1975	93	0,30	27,90
1976	97	0,28	27,16

Izvor: SGJ 1978, str. 150. i 216.

Iz podataka datih u tabeli 1 vidi se da je opšti nivo znanja iskorišćenih u industriji SFRJ u 1976. u odnosu na 1952. godinu porastao za oko 9 puta (27,16 : 2,75). Ako ovaj porast posmatramo po pojedinim užim vremenskim periodima, onda izlazi da je prosečni nivo znanja iskorišćenih u industriji SFRJ u 1962. u odnosu na 1952. godinu porastao za oko 3 puta. Isto toliko i u periodu 1962—1972, tačnije — u 1972. u odnosu na 1962. godinu. U 1976. u odnosu na 1972. godinu ovaj porast iznosi svega 1,2 puta.

Saglasno vezivanju porasta ličnog dohotka radnika delatnosti nauke i obrazovanja za porast prosečnog nivoa znanja iskorišćenih u proizvodnji date vrste po radniku proizvodnje, proizlazi da u svakom datom vremenskom periodu, za onoliko za koliko poraste prosečni nivo znanja iskorišćenih u proizvodnji date vrste, za toliko mogu porasti i lični dohoci radnika delatnosti nauke i obrazovanja, tačnije — sporije od rasta prosečnog nivoa znanja za iznos akumulacije. Saglasno ovom kriteriju, lični dohoci radnika ovih delatnosti u periodu 1972—1976. godine, tačnije — u 1976. u odnosu na 1972. godinu, mogli su porasti najviše za 1,23 puta ili za oko

Digitized by Google

1,04 puta prosečno godišnje. Svedoci smo da su lični dohoci radnika ovih delatnosti rasli znatno brže.

Ako opšti nivo znanja iskorišćenih u industrijskoj proizvodnji dovedemo u odnos sa brojem zaposlenih radnika, dolazimo do prosečnog nivoa znanja jednog industrijskog radnika (cene 1972), koji u 1972. godini iznosi 14.593 dinara ili mesečno 1.216. Ovi iznosi u 1976. godini su 13.845 i 1.154.

Ovaj proračun smo vršili i u tekućim cenama za privredu kao celinu (vidi tabelu).

Tabela 2

Opšti nivo znanja iskorišćenih u privredi SFRJ 1957—1976. godine

U mlrd. dinara, tekuće cene

Godina	Nacionalni dohodak u mlrd. dinara (ND)	Specifični proizvodni fondovi u dinarima na 1 dinar nacionalnog dohotka (ND:S)	Opšti nivo iskorišćenih znanja u dinarima (ND:Sc)
1	2	3	4
1957	18	0,49	8,82
1960	27	0,58	15,66
1961	31	0,56	17,36
1962	35	0,49	17,15
1963	42	0,53	22,26
1964	56	0,62	34,72
1965	76	0,78	59,28
1966	92	0,51	46,92
1967	94	0,50	47,00
1968	102	0,50	51,00
1969	120	0,65	78,00
1970	143	0,69	97,87
1971	186	0,49	91,14
1972	221	0,58	128,18
1973	276	0,63	193,88
1974	363	0,74	268,62
1975	454	0,50	227,00
1976	528	0,51	269,28

Izvor: SGJ 1978, str. 211.

Kao što se iz podataka datih u tabeli 2 vidi, u periodu 1957—1967, tačnije — u 1967. u odnosu na 1957. godinu opšti nivo znanja iskorišćenih u privredi SFRJ porastao je za oko 5 puta ili za oko 2 puta brže od rasta u istom periodu računato po stalnim cenama. U periodu 1967—1972. godine opšti nivo znanja iskorišćenih u privredi SFRJ porastao je za oko 2,7 puta ili približno kao i kod ovog rasta merenog u stalnim cenama. U 1976. u odnosu na

Digitized by Google

1972. godinu ovaj porast se nešto usporava: od 2,7 puta na 2,1 puta, što je znatno brže od rasta merenog stalnim cenama (1,2 puta). U slučaju merenja rasta opšteg nivoa znanja primenjenih u privredi preko tekućih cena očigledan je uticaj rasta cena na cenovni izraz fondova i nacionalnog dohotka, te, prema tome, i na cenovni izraz opšteg nivoa znanja iskorišćenih u privredi SFRJ. Ako cenovni izraz opšteg nivoa znanja iskorišćenih u privredi SFRJ po pojedinim godinama unutar posmatranog perioda dovedemo u vezu sa brojem zaposlenih, dolazimo do cenovnog izraza prosečnog nivoa znanja primenjenih u privredi po radniku u dinarima. Na bazi takvog proračuna se dolazi do toga da on u 1976. godini iznosi 67.335,15 dinara po zaposlenom za godinu dana. Ako ovu sumu podelimo na dvanaest jednakih delova, dolazimo do iznosa od 5.611,26 dinara. Cenovni izraz prosečnog nivoa znanja primenjenih u privredi SFRJ u celini trebao bi da posluži kao osnov nivoa ličnog dohotka radnika (prosečnog) zaposlenog u oblasti nauke i obrazovanja. Ilustracije radi, čist lični dohodak po radniku vanprivrednih delatnosti u 1976. godini iznosio je 4.233,00 dinara. Međutim, problem nije toliko u tome da se uskladi čist lični dohodak po radniku ovih delatnosti po svom nivou sa cenovnim izrazom prosečnog nivoa znanja primenjenih u privredi po radniku u dinarima, već u tome da se tempo rasta čistog ličnog dohotka po radniku ovih delatnosti uskladi s tempom rasta cenovnog izraza prosečnog nivoa znanja primenjenih u privredi po radniku, u smislu da rast čistog ličnog dohotka po radniku ovih delatnosti u datom vremenskom periodu mora da prati kretanje cenovnog izraza prosečnog nivoa znanja iskorišćenih u privredi, odnosno u proizvodnji date vrste. Primera radi, dok je cenovni izraz prosečnog nivoa znanja iskorišćenih u proizvodnji po radniku u 1976. godini u odnosu na 1973. godinu porastao za oko 1,4 puta, dotle je čist lični dohodak po radniku vanprivrednih delatnosti u istom periodu porastao za oko 2,3 puta[17]. Očigledno je da lični dohoci u ovom periodu u ovim delatnostima rastu brže od rasta cenovnog izraza prosečnog nivoa znanja primenjenih u privredi SFRJ po radniku.

Na osnovu svega toga možemo konstatovati da normalna cena usluga koje osnovne organizacije udruženog rada u oblasti nauke i obrazovanja vrše za organizacije udruženog rada materijalne proizvodnje, bilo da se te usluge ostvaruju preko neposredne razmene ili preko samoupravnih interesnih zajednica, ima sledeću strukturu: $Nc = Mt + Ak'. S + BLd'. Bz$, pri čemu Mt označava društveno priznate ili standardne troškove; Ak' normalnu akumulaciju određenu odnosom akumulacije prema sredstvima u udruženom radu u širem smislu; S sredstva u udruženom radu u širem smislu; BLd' bruto lični dohodak shvaćen kao normalan ili prosečan bruto lični dohodak po uslovnom radniku; a Bz broj

[17] Uporediti: SGJ 1978, str. 134.

Digitized by Google

uslovnih radnika. Prosečan bruto lični dohodak se dobija na taj način što se ukupan fond bruto ličnog dohotka društva podeli sa brojem uslovnih radnika u udruženom radu u širem smislu.

Što se tiče druge grupe delatnosti u okviru društvenih delatnosti, ostaje da ispitamo kriterije i merila raspoređivanja onog dela dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje koji pripada osnovnim organizacijama udruženog rada zdravstvenih i kulturnih delatnosti u najširem smislu te reči.

Organizacije udruženog rada u zdravstvenim delatnostima pod približno jednakim uslovima učestvuju u raspoređivanju dela dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje namenjenog za osnovne organizacije udruženog rada društvenih delatnosti. Raspoređivanje dohotka osnovnih organizacija udruženog rada se vrši na načelima raspoređivanja zajedničkog dohotka i zajedničkog ukupnog prihoda. U suštini, nije reč samo o raspoređivanju dohotka, već i ukupnog prihoda, to jest i materijalnih troškova i dohotka. Na tim načelima i zdravstvene delatnosti učestvuju u raspoređivanju pojedinih elemenata ukupnog prihoda udruženog rada u širem smislu te reči.

Materijalni troškovi sa amortizacijom kao element normalne cene zdravstvene usluge date vrste utvrđuju se na principima standardnih troškova i amortizacije.

Akumulacija kao drugi element ove normalne cene se utvrđuje kao normalna akumulacija opredeljena preko odnosa akumulacije i sredstava u ukupnom udruženom radu, to jest udruženom radu materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti (Ak/S).

Sredstva organizacija udruženog rada društvenih delatnosti, izuzimajući naučne, obrazovne i neke druge delatnosti, ne učestvuju u stvaranju dohotka, te, prema tome, ni onog njegovog dela koji služi za proširenje materijalne osnove rada, ali učestvuju u raspoređivanju akumulacije. Zbog toga i ova sredstva moraju biti uzeta u obzir pri izračunavanju opšte stope akumulativnosti. Uključivanjem ovih sredstava u opredeljenje opšte stope akumulativnosti ona biva manja u odnosu na njen nivo utvrđen iz odnosa akumulacije i sredstava u okviru udruženog rada materijalne proizvodnje.

Treći element normalne cene zdravstvenih usluga jeste normalni bruto lični dohodak ili normalni dohodak za potrošnju. To je, u stvari, jedina nepoznanica među elementima normalne cene zdravstvene usluge. Najjednostavniji metod za njegovo opredeljenje bio bi da se on odredi iz odnosa društvenog bruto ličnog dohotka i broja uslovnih radnika u udruženom radu u celini (BLd/Bur). Ovako određen bruto lični dohodak po uslovnom radniku je niži od onog njegovog nivoa koji bi se dobio iz odnosa BLd/Bur u udruženom radu materijalne proizvodnje.

U svakom slučaju, ovako opredeljen normalni bruto lični dohodak mora biti uzet kao neki orijentir.

Međutim, sam kriterij za učešće radnika zdravstva u raspoređivanju društvenog neto dohotka ili društvenog bruto ličnog

Digitized by Google

dohotka mora odgovarati uslovu da i zdravstveni radnici kao i svi ostali radnici u udruženom radu od društva mogu dobiti u jednom obliku (u obliku bruto ličnog dohotka) ono što mu daju u drugom obliku (u obliku društveno priznatog rada u zdravstvenoj delatnosti).

Ključno je pitanje ovde kriterija porasta bruto ličnog dohotka zdravstvenih radnika; šta određuje da li će tempo njegova rasta biti veći ili manji? Čini se da bi to u zdravstvu mogao da bude jedino rast prosečnog nivoa zdravstvenog standarda radnih ljudi, radnika u udruženom radu u određenom periodu vremena ili, još šire, prosečan nivo zdravstvenog standarda stanovništva (po stanovniku) na određenoj teritoriji i u određenom vremenskom periodu. Za koliko u datom vremenskom periodu raste prosečan nivo zdravstvenog standarda, za toliko treba da raste i bruto lični dohodak po uslovnom radniku u zdravstvu. Ovo pretpostavlja da se razradi metodologija utvrđivanja prosečnog zdravstvenog standarda radnih ljudi i njegovih promena u funkciji vremena.

Osnovne organizacije udruženog rada kulturnih delatnosti u raspoređivanju ukupnog prihoda i dohotka učestvuju preko normalne cene kulturnih usluga, koja u sebi sadrži one iste elemente kao i cena zdravstvenih ili drugih usluga ($Nc = Mt + Am + Ak'. S + BLd'. Bur$). Pojedini elementi normalne cene utvrđuju se na način kao i u slučaju cene zdravstvenih usluga. Razlika nastaje kod trećeg elementa normalne cene, to jest kod normalnog bruto ličnog dohotka.

Bruto lični dohodak zaposlenih u kulturi treba da prati rast prosečnog nivoa kulturnog standarda radnih ljudi i građana. Rast prosečnog nivoa kulturnog standarda radnih ljudi i građana određuje rast normalnog bruto ličnog dohotka po uslovnom radniku u delatnostima kulture.

Digitized by Google

Slobodan Inić

Marksovo shvaćanje materijalnih pretpostavki revolucije

Preobražaj društvene zbilje teorijom-praksom revolucije dopada u središte narodne volje 1789, sa velikom francuskom revolucijom, da bi i danas, u kolektivno-nacionalnoj memoriji, predstavljao najznačajniju idejnu tekovinu evropskog radništva kao revolucionarnog subjekta.

Ali, buržoaska revolucija, izuzevši oslobođenje čovjeka kao građanina, nije mogla zapravo izvršiti i ostvariti sveopće, ljudsko oslobođenje. Marksisti gotovo i sigurno vjeruju da će tu i takvu istorijsku zadaću provesti socijalistička/proleterska revolucija ukidajući egzistenciju svih oblika neslobode, od proizvodnje do viših, gornjih stratuma društvenog organiziranja. Revolucija će, kao preobražaj postojećeg, postati bitna tema teorijskog mišljenja i političke akcije, urgentno prouzročena stanjem i statusom društvene zbilje.

Projekt društvenog obrata umna je komponenta političkog pokreta radništva koje hoće povijesno dokinuti perpetuiranje klasnog društva i njegovih unutarnjih struktura. No, različite su ideje i koncepcije o revolucionarnim promjenama na nivou onto-

Digitized by Google

logije revolucije. To se posebno odnosi na problem materijalnih, proizvodećih pretpostavki socijalističke revolucije kao socijalnog prevrata.

Od elaboracije djelujućeg uticaja i autoriteta materijalnih prilika na zbivanje revolucije pa sve do relativne minimalizacije njihova udjela sastoji se jedna bogata, raznovrsna teorijska projekcija i projektualna volja revolucije, aktualna do savremenih i novijih dana i okružja našega vremena. Ipak, ono što je, na neki način, svim teorijskim planovima zajedničko jest problematsko ustanovljenje *materijalne uslovljenosti revolucije* eksplicirane kroz marksistički pojam »objektivnog« činioca revolucionarne izmjene.

Tako se subjektivnom, voljno-moralnom opredeljenju *za* revoluciju ravnopravno pridružuje, korektivno djelujući mišljenje o revoluciji kao mogućnosti/prepreci, povijesnom stanju kada društvena zbilja stremi revoluciji, svome vlastitome raspletu i rješenju[1].

Takvo shvaćanje prethodnog stava, razumije se, propituje postojanje objektivnih uvjeta za revoluciju, materijalnih pretpostavki jednog višeg, socijalističkog oblika društvenosti. Nema sumnje, svako olako zaključivanje ili pak potcjenjivanje »pasivnog elementa« revolucije može nanijeti ogromne i nenadoknadive štete revolucionarnom pokretu radništva.[2]

Na slijedećim stranicama pokušat će se izložiti teorijski osnov razumijevanja odnosa materijalnih pretpostavki socijalističke revolucije općenito i prema raščlambi određenih razvojnih elemenata materijalnih prilika za/protiv revolucije u konkretno-analitičkom pogledu.

Embrion je u kapitalizmu

Revolucionarna društvena promjena[3], kao proces socijalnog prevrata, jeste istorijski način ostvarivanja zajednice »slobodnih ljudi koji rade društvenim sredstvima za proizvodnju i svoje mnogobrojne individualne radne snage svjesno troše kao jednu društvenu snagu«. No, dopiranje društva do vlastitog preobrata zahti-

---

[1] „...gde bi socijalna revolucija postala potrebna..." (F. Engels, *Pitanje desetočasovnog radnog dana, Dela*, tom 10, str. 190).

[2] Čini se da je, u tom smislu, ključna jedna napomena Kauckog koju je izložio u *Materijalističkom shvatanju istorije*:

„Po Marksovom shvatanju istorije socijalizam je proizvod naročitih ekonomskih uslova, t.j. visoko razvijenog industrijskog kapitalizma, i da se nikakav masovni pokret ne može stvoriti samovoljno, voljom pojedinih individua ma koliko požrtvovanih i energičnih.

Ovo saznanje postavlja praktičnim ciljevima koje socijalisti jedne zemlje ističu i metodama njihove akcije često puta granicu koju strasne prirode teško osećaju i redovno probijaju, što stvar marksizma, ranije ili docnije, mora porazom plaćati" (K. Kaucki, *Materijalističko shvatanje istorije*, Štamp. Drag. Popović, Beograd, 1937, str. 26).

[3] U Marksovim radovima susreću se pojmovi: „socijalna", „socijalistička", „proleterska", „komunistička", „radnička" revolucija.

Digitized by Google

jeva odgovarajuće materijalne pretpostavke, istorijske prilike pod kojima je jedino i moguć preobražaj postojećih društvenih struktura u nove, više i naprednije.[4]

Stvaranje materijalne osnove novog svijeta kao zajednice slobodnih i slobodno udruženih ljudi pripada buržoaskom periodu istorije. Ovaj ima da razvije čovjekove proizvodne snage, da pretvori materijalnu proizvodnju u gospodarenje prirodnim silama. Revolucija se priprema buržoaskim razvojem, kao ovladavanje rezultatima buržoaske epohe, modernim, svjetskim proizvodnim snagama te njihovo potčinjavanje zajedničkoj i društvenoj kontroli.[5]

Proces je revolucionarne društvene promjene uslovljen materijalnim pretpostavkama, prethodnim i buržoaskim razvitkom.[6] Viši životni oblik kome društvo teži pripremljen je materijalnim uslovima, a elementi novog stanja svijeta razvijaju se u krilu kapitalističkih osnova.[7] Marks će ukazati da materijalnu pripremu proleterske revolucije kao *nacionalne revolucije* provodi industrijska buržoazija.[8]

U skladu sa teorijskom analizom materijalnih pretpostavki moguće socijalističke revolucije, znano je da je Marks ovu, u njezinom praktičnom bivanju, prognozirao u društvima kamo su materijalne pretpostavke najrazvijenije kao uslov novih, revolucionarnih odnosa i revolucionarnog oslobođenja. To je značilo obuhvaćanje evropskog civilizacijskog kruga i tačno u njemu Engleske.[9]

Engels će, slijedeći ovo Marksovo promišljanje o revoluciji gdje jesu njeni stvarni uslovi, prema razvijenosti evropskih zemalja toga doba, izložiti određene teškoće provođenja revolucije upravo s obzirom na materijalnu razvijenost nacija.[10] Evropsko povijesno, materijalno poprište sa razvićem industrijske buržoazije jeste rodno tlo socijalističke/komunističke revolucije kao oslobođenja proletarijata.

---

[4] „... takvu materijalnu osnovicu ili takav niz materijalnih uslova egzistencije koji su i sami opet samonikao proizvod duge i bolne istorije razvitka" (K. Marks, *Kapital, Dela*, tom 21, str. 81).

[5] Detaljnije: K. Marks, F. Engels, *Izabrana dela*, tom 1, „Kultura", Beograd, 1959, str. 332.

[6] „Buržoaski period istorije ima da stvori materijalnu osnovu novog svijeta..." (K. Marks, *Budući razvitak britanske vladavine u Indiji, Dela*, tom 12, str. 186).

[7] „Društveni preokret... imao je toliko malo osnova u tadašnjim materijalnim uslovima" (F. Engels, *Njemački seljački rat, Dela*, tom 10, str. 337).

[8] „Tek pod njenom vladavinom on dobija široku nacionalnu egzistenciju..." „Tek vladavina buržoazije čupa materijalne korene feudalnog društva i poravnava teren na kojemu je proleterska revolucija jedino moguća" (Vidi: *Klasne borbe u Francuskoj 1848—1850, Dela*, tom 10, str. 18—19).

[9] „Proces socijalnog prevrata može se u Engleskoj rukom opipati" *(Kapital, Dela*, tom 21, str. 17).

[10] Revolucija će u „Njemačkoj biti provedena najsporije, i najteže, a u Engleskoj najbrže i najlakše" *(Principi komunizma, Dela*, tom 7, str. 304).

Digitized by Google

Materijalna osnova[11] revolucije stvara se industrijsko-prometnim i privrednim razvojem kapitalizma. Između materijalne pripreme novog svijeta i nekih prirodnih procesa postoji komparativnost procesualnog toka.[12] Tekovine su staroga društva majka rodilica novoga.[13]

Odnos između staroga i novoga funkcionira kao nužna sveza. Uslov je revolucionarne socijalističke promjene jednom provedena buržoaska revolucija. Ova nije oslobođenje radništva. No, ono mora da pođe od realno postojanih građansko-demokratskih promjena[14] da bi ostvarilo svoju, radničku revoluciju, prijelaz od jednog tipa društva ka drugom.[15] Teorijska elaboracija socijalističke revolucije sabire procjenu istorijske izvodljivosti sa stajališta onih materijalnih prilika, uvjeta i pretpostavki pod kojima zbiljsko revolucionarno kretanje postaje moguće, ostvarljivo i djelotvorno, kao revolucija na djelu.[16] Društvo koje izlazi revolucijom kao socijalističkom/komunističkom promjenom jeste društvo razvijano na kapitalističkoj osnovi, u njegovoj utrobi pripremano i njime omogućeno.[17]

Materijalni uvjeti egzistencije za nove društvene odnose kao odnose revolucionarnog oslobađanja inkubiraju njihovu stvarnu društvenu provodljivost i postojanost. Nikada se novi i viši proizvodni i socijalni odnosi ne javljaju prije nego što su u krilu staroga društva stvoreni materijalni uvjeti njihove egzistencije.[18]

---

[11] „Materijalnu osnovu, „pasivni element"..." (R. Blackburn, *Marksizam — teorija proleterske revolucije*, „Marksizam u svetu", Beograd, br. 7—8/1978).

[12] „Buržoaska industrija i trgovina stvaraju... materijalne uslove novog sveta isto onako kao što su geološke revolucije stvorile Zemljinu koru" (K. Marks, *Budući rezultati britanske vladavine u Indiji*, str. 186).

[13] „Ljudi grade sebi novi svet... iz istorijskih tekovina svojeg propadajućeg sveta. Oni u toku svog razvitka moraju sami tek da produciraju materijalne uslove jednog novog društva, i nikakvo naprezanje mišljenja ili volje ne može ih od te sudbine osloboditi" (K. Marks, *Moralizirajuća kritika i kritizirajući moral*, *Dela*, tom 7, str. 275—276).

[14] „Oni (radnici — S. I.) mogu i moraju da uzmu buržoaske revolucije kao uslov radničke revolucije. Alj je oni nijednog trenutka ne mogu smatrati svojim konačnim ciljem" (K. Marks, *Moralizirajuća kritika*..., str. 286).

[15] „Marksov koncept socijalne revolucije koja je glavni — prijelaz od jednog tipa društva ka drugom" (T. Bottomore, *Political Sociology*, Hutchinson of London, 1979, p. 90).

[16] „...ono (društvo — S. I.) tek treba da stvori sebi revolucionarnu polaznu tačku, situaciju, okolnosti, uslove pod kojima moderna revolucija jedino postaje ozbiljna" (K. Marks, *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte*, *Dela*, tom 11, str. 93).

[17] „Ovde imamo posla s komunističkim društvom ne onakvim kakvo se ono razvilo na svojoj vlastitoj osnovi, nego... kakvo ono iz kapitalističkog društva upravo izlazi..." (K. Marks, *Kritika Gotskog programa*, „Kultura", 1959, str. 16).

[18] „Pašće u oči da Marks... govori... o materijalnim uslovima *opstanka* novih odnosa proizvodnje" (K. Kaucki, *Materijalističko shvatanje istorije*, str. 156).

Digitized by Google

Revolucija je, kao pokret koji ukida i mijenja postojeće stanje i odnose u njemu, bitno uslovljena materijalnim pretpostavkama prevazilaženja staroga i preživjeloga, ali i materijalnim prilikama za uspostavljanje naprednijih društvenih odnosa.[19] Ako je osnova postojećih proizvodnih i socijalnih odnosa buržoaska, onda se odnosi saglašavaju danoj osnovi, i obratno, svaka revolucionarna promjena mora imati pretpostavku u »ne-buržoaskoj osnovi«[20].

Materijalne uvjete opstanka novih, revolucionarnih odnosa čine kompleksna sredstva za rad, organske i anorganske materije, oruđa, znanje, disciplina i organizacija te tehničke sposobnosti čovjeka što ih ovaj sve umski združuje u savladi prirode i otuđenih društvenih sila u cilju stvaranja materijalnih pretpostavki i uslova nove socijalne egzistencije.[21] Od nivoa njihove, i čovjekove, razvijenosti i umješnosti kao cjelishodne primjene ovisit će sposobnosti nacionalnog održanja i produciranja novih društvenih odnosa smjerom oslobođenja i revolucionarnih preobrazbi.

Značaj materijalne utemeljenosti novih društvenih odnosa i moć njihova održanja s istodobnom reprodukcijom naći će mjesta u Lenjinovim razmišljanjima u danima pred kraj života.[22] No, i pored toga što su znaci opomene došli posthumno, već će staljinistički pogromi svratiti pažnju na teorijsku problematizaciju odnosa materijalne osnove i egzistencije revolucionarnih odnosa u okvirima demokratske sprovodljivosti. Aparatsko nasilje Staljin-vlasti posljedica je, između ostalog, nedovoljne razvijenosti materijalnih i društvenih pretpostavki, uslova za nove društvene odnose kamo postoji očigledna, na djelu, nesuglasnost između *sein* i *sollen*.

Svjetski proveden, kapital je stvaralac preduvjeta za svoj rasap. Njegova će globalna vladavina završiti svjetskom socijalističkom revolucijom, mislila je Roza Luksemburg.[23] Djela su kapitalizma djela napretka kao materijalnih pretpostavki za dokidanje i uništenje vladavine kapitala, za preobražaj klasnog društva. Franc Marek će to zadivljujuće formulirati: materijalna zrelost za socijalističku revoluciju, dokaz već u kapitalizmu, predvečerje socijalizma.[24]

Prijelaz u novo društveno stanje omogućen je pređašnjim razvojem. Njime se nanosi građa materijalnih preduvjeta za socijali-

---

[19] „Da bi se ugnjetena klasa mogla da oslobodi, mora biti dostignut stepen na kome već stečene proizvodne snage i postojeći društveni odnosi ne mogu da postoje naporedo" (K. Marks, *Klasne borbe*..., str. 82).

[20] Tomu momentu Marks pridaje poseban značaj kada kaže: „...što je osnova društvenih odnosa u ovom momentu veoma sigurna i... sasvim buržoaska" (isto, str. 82). Slično i F. Engels, *Njemački seljački rat*, str. 337.

[21] Detaljnije: K. Kaucki, *Materijalističko shvatanje*..., str. 156.

[22] *Posljednja Lenjinova pisma i članci*, „August Cesarec", Zagreb, 1974, str. 48.

[23] *Kriza socijaldemokracije, Izabrani spisi*, Zagreb, 1974, str. 252.

[24] *Filozofija svjetske revolucije*, „Stvarnost", Zagreb, 1973.

Digitized by Google

zam.[25] Prudonu pripada sva zasluga što je zajedno s Marksom ukazao na značaj ekonomskog momenta, u strukturi materijalnih pretpostavki, za pobjedu socijalističke revolucije.[26]

Klasični marksistički amanet o moćima revolucioniranja je ovaj: *ograničenja nedovoljne zrelosti istorijskih pretpostavki i pobjeda socijalizma neće pasti s neba kao fatum.*[27]

Već u Manifestu, zajedničkom borbenom i programskom Marksovom i Engelsovom spisu, sadržana je ideja socijalističke revolucije kao procesa *unutar* kapitalističkog društva, koja nikada nije ozbiljno shvaćena u radničkom pokretu. Kada su revolucionarni jurišnici u 1917. godini osvojili vlast, revolucija je i stvarno i praktički bila čin, zauzeće i akcija. Oni se nisu osvrtali nimalo na Marksova upozorenja o procesualnosti socijalističke revolucije: povijesnom toku njene pripreme u negvama kapitalizma. *Razvojne, društvene i demokratske teškoće u savremenom pokretu socijalizma znatno dûže tomu nesporazumu i zabludi.* No, Roza Luksemburg je otkrila u Marksovu djelu poimanje procesa socijalističke revolucije što se odvija unutarnjim zbivanjem svojstvenim kapitalističkom društvu.[28]

Revolucionarni proces kao put do promjene kapitalizma ugrađen je unutar kapitalske društvene egzistencije i, istodobno, neodvojiv je od samog kapitalističkog razvića. Revoluciji prethodi dugotrajni proces socijalizacije ekonomije i svih materijalnih uslova stvorenih kapitalizmom.[29] Revolucija je promjena kapitalističkog društva što je pripremljeno za socijalizam, odnosno novi način društvene egzistencije ljudi.

Industrija kao integralno-proizvodno poprište revolucije

Napredovanje je industrijskih promjena okončalo stari režim feudalizma. Mnogi su, kao Sen-Simon na primjer, bili uvjereni u nastavljajući permanentno-progresivni karakter industrije. To će znatno pripomoći da se ustali ideja o nepobitnom industrijskom načinu vršenja društvenih promjena. Marks slijedi liniju progresivnih nastojanja za industrijom.[30] Ako su već mašinska produkci-

---

[25] *Kriza socijaldemokracije*, str. 175.

[26] L. Baso, *Dijalektika revolucije Roze Luksemburg*, „Marksizam u svetu", Beograd, br. 7—8/1978.

[27] R. Luksemburg, isto, str. 306, 175.

[28] L. Baso, isto.

[29] „Pošto kapitalističko preduzeće... teži... da se raspadne pod pritiskom svog sopstvenog uspeha" (J. Šumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*, „Kultura", Beograd, 1960, str. 199).

[30] „...dok se u isti mah u rezultatima i proizvodnji krupne industrije uočavaju i otkrivaju stvarni uslovi proleterske revolucije, uslovi koje je sama istorija stvorila..." (K. Marks, F. Engels, Redakcijska primedba uz članak „Krojački zanat u Londonu ili borba između krupnog i sitnog kapitala" od J. G. Eccariusa, *Dela*, tom 10, str. 351).

Digitized by Google

ja i industrija omogućile kapitalizam, nije li onda logično da one dovedu i do rješenja istorije, do socijalizma, to jest komunizma?

Promišljajući proces povijesnog zadobijanja materijalnih pretpostavki kao uslova revolucije i društvenih preobražaja, Marks ističe da će potrebni stupanj/stanje razvijenosti materijalnih prilika za revoluciju najprije biti postignuto i ostvareno u zemljama industrijske produkcije, industrijskog tipa ekonomike, nadasve čuvenim: »... tada nastupa epoha socijalne revolucije«.

Marksova prognoza drži industrijske zemlje revolucionarnim poprištem, požarom sveopćeg preobraćanja. *Industrija kao integralno-proizvodna podgradnja društva jeste zbiljski uslov socijalističke, proleterske revolucije.*[31]

a) *Razvojni stupanj razvića materijalnih proizvodnih snaga društva*

U sklopu materijalnih pretpostavki socijalističke revolucije razvojni stupanj razvića materijalnih proizvodnih snaga društva (razvitak industrijskog proletarijata i modernih sredstava za proizvodnju) jeste sredstvo revolucionarnog oslobađanja radništva.[32] Stalni napredak u čovjekovom saobraćaju sa prirodom i način njenog iskorišćavanja omogućen je razvojem proizvodnih snaga, ali, istodobno, doprinosi njihovom daljem razvoju. Takav razvitak, sve više i dalje, dovodi u pitanje postojeće, kapitalističke društvene odnose. Odnosi proizvodnje bivaju razvojem materijalnih proizvodnih snaga dosegnuti i time postaju protivrječni sa ovim razvojem, linijom proizvodnog napredovanja. To je objektivna osnova mogućih preobražaja odnosa proizvodnje i postojećeg društvenog stanja. Za Marksa je ovo stanje eminentno i istorijsko stanje epohe socijalne revolucije.[33]

Također u *Kapitalu:* „Revolucija koju — krupna industrija izaziva... u društvenim odnosima..." (str. 444).

„Moderna industrija nikada ne posmatra i ne tretira dati oblik procesa proizvodnje kao konačan. Zato je njena tehnička osnovica revolucionarna, dok je u svih ranijih oblika načina proizvodnje bila u suštini — konzervativna" (str. 430).

[31] „Ona (revolucija — S. I.) će se u svakoj od tih zemalja razviti brže ili sporije, već prema tome da li ova ili ona zemlja ima izgrađeniju industriju, veće bogatstvo i znatniju količinu proizvodnih snaga." Slično tomu i Engels povezuje proletersku revoluciju sa napredujućim karakterom industrije (vidi: *Principi komunizma,* str. 304; *Preduslovi i izgledi za rat Svete alijanse, Dela,* tom 10, str. 406). Posebno je interesantno da A. Luis i M. Olson, moderni ekonomisti, smatraju da revolucija ne uspijeva ni u predindustrijskim ni u visokoindustrijaliziranim društvima, nego u društvima intenzivne industrijalizacije (o tome: V. Goati, *Politička sociologija,* „Mladost", Beograd, 1978, str. 386).

[32] K. Marks, *Klasne borbe...,* str. 18—19.

[33] „Na određenom stepenu svoga razvoja dospevaju materijalne proizvodne snage društva u protuslovlje s postojećim odnosima proizvodnje... u okviru kojih su se do tada kretale" (K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije,* „Kultura", Beograd, 1949, str. 8—9).

Digitized by Google

Na osnovi fundamentalne kontradikcije između razvoja materijalnih proizvodnih snaga i danih, postojećih odnosa proizvodnje, klasični marksizam projektira uvjete i pretpostavke revolucionarne društvene i političke promjene. U osnovi njegova shvaćanja revolucije, djelom razvoja materijalnih proizvodnih snaga, sadržana je deterministička protočnost istorije, zakonitost i nužnost preobražaja: odnosi vlasništva, odnosi reprodukcije razbijaju se kad su postali okovima i krletkom razvoja proizvodnih snaga.[34] Revoluciju nosi razvojni kompleks materijalnih proizvodnih snaga. Ona je neizbježna utoliko više ukoliko je neizbježan sam razvoj proizvodnih moći društva.

Tokom razvoja materijalne proizvodne snage dolaze u sukob sa odnosima vlasništva razbijajući ih, jer su ovi postali preuski za njihov dalji napredak. Tada nastupa revolucija u kontekstu istorijske tendencije epohalne promjene kapitalizma socijalizmom.

Zbivanje se revolucije temelji u postignutom stanju razvića materijalnih proizvodnih snaga društva i odsudno ovisi od njega.[35] U tome se sastoji »zrelost« situacije socijalnog prevrata, kamo je revolucija jedini izlaz i istorijska alternativa.[36]

Materijalne proizvodne snage, također, vode propasti kapitalističke formacije društva. One su glavni uzročnik takve propasti. Pojava »stanja propasti« moguća je *tek* razvojem svih proizvodnih snaga društva i društvene organizacije buržoaske sadržine života.[37]

Oslobađanje radništva i dokidanje proizvodnje čovjeka kao radnika smjerom socijalističke/socijalne revolucije zahtijeva dostignuti razvojni stepen razvića proizvodnih snaga kamo je istorijski moguće provesti revolucionarno oslobođenje.[38] U suprotnom ....

---

[34] Razlikujući pojmovno, u zbilji živuće, odnose dominacije i eksploatacije, Lefevr izlaže modernu interpretaciju gornjeg stava: „Ti raniji odnosi, stigavši do svoga kraja iscrpljeni, samo su još odnosi dominacije koji nasilno održavaju već prevaziđene odnose eksploatacije" (*Reprodukcija odnosa proizvodnje*, „Marksizam u svetu", Beograd, br. 1/1974).

[35] „Pri tom općem prosperitetu, kad se proizvodne snage buržoaskog društva razvijaju toliko bujno koliko je to uopšte moguće u okviru buržoaskih odnosa, o stvarnoj revoluciji ne može biti ni govora. Takva revolucija je moguća samo u periodima u kojima ova oba faktora, moderne proizvodne snage i buržoaski oblici proizvodnje, dolaze u međusobnu protivrečnost" (K. Marks, *Klasne borbe*... str. 82). Gotovo na isti način ovo je rečeno i u: *Otkrića o komunističkom procesu u Kelnu*, „Kultura", Beograd, 1961, str. 35).

[36] „... odnosi vlasništva nisu više odgovarali razvijenim proizvodnim snagama. Oni su... kočili... Oni su se pretvorili u... okove. Oni su morali biti raskinuti i bili su raskinuti" (K. Marks, F. Engels, *Komunistički manifest*, „Kultura", Beograd, 1966, str. 13).

[37] „Neka formacija društva nikada ne propada pre nego što su se razvile sve proizvodne snage za koje je ona dovoljno široka..." (K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, str. 9).

[38] „Da bi se ugnjetena klasa mogla da oslobodi, mora biti dostignut stepen na kome već stečene proizvodne snage i postojeći društveni odnosi ne mogu da postoje naporedo" (K. Marks, *Beda filozofije*, *Dela*, tom 7, str. 144).

Digitized by Google

Revolucionarna društvena promjena kao promjena postojećih proizvodnih odnosa nije u »interesu« ukoliko razvojni stupanj materijalnih proizvodnih snaga ne dovodi već dane odnose u pitanje, to jest kao preživjele i neodržive. Pokušaji da se obrazuju novi proizvodni odnosi mimo uslova egzistencije za ove odnose završavaju neuspjehom i po pravilu terorističkom praksom i ponašanjem revolucionarnih »namjernika«.[39]

No, sada je pitanje, imajući u vidu raniju napomenu, treba li radništvo da se odrekne osvajanja vlasti sve dok ne sazre skup prilika i uslova za taj istorijski čin. Naravno da ne! Problem je, zapravo, u tome na koji način će politički pokret radništva djelovati kada ostvari svoj dolazak na vlast. Hoće li on provesti socijalizaciju suglasno postojećim materijalnim prilikama ili će je, ospoljeno i normativistički, inaugurirati, pa i sa upotrebom nekontroliranih mjera nasilja?[40]

Druga korekcija teorije: *marksizam i Marksov nauk nisu bezdušna deterministička koncepcija — univerzalna zakonitost svijeta.* Razlog: *igra proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje provodi se aktivnošću ljudi koji je postaju svjesni razrješavajući je.*[41]

b) *Kapitalistički način proizvodnje ima revolucionarnu osnovu*

Istorijska djelotvornost socijalističke revolucije sadržana je u mjeri postignuća uzlaznog razvoja kapitalističke proizvodnje vrijednosti i života, poprimanja onog ekonomskog razvitka što je svojstven stvarnosti modernog društva.[42] Marks iznalazi u razvoju kapitalističke proizvodnje uslove i mogućnosti revolucionarne

---

[39] „... niko nema interesa ili povoda da postojeće proizvodne odnose zameni novim ako nove produktivne snage ne bi činile ove celishodnim i najzad nužnim.

A kad to nije slučaj, novačenja ne mogu opstati i brzo će postati mučenje i propašće, uprkos svim dekretima, pa i svem terorizmu kojima se želi nadoknaditi nedostatak istorijskih preduslova novih odnosa proizvodnje.

Ovo saznanje je čvrst branik protiv svih utopija. Sasvim je nepojmljivo da ima pristalica istorijskog materijalizma koji ignorišu u svojoj praksi baš ovaj fundamentalni stav" (K. Kaucki, *Materijalističko shvatanje istorije*, str. 155—156).

[40] „Ovim nije rečeno da marksistički predstavnici proletarijata treba da odbace priliku za dobijanje političke vlasti dok ne bude bilo uslova za egzistenciju skroz socijalističkog društva. Ali je iskazana obaveza za marksiste, gde god dođu na vlast, da ispitaju koliko su stvoreni uslovi opstanka novoga društva u krilu staroga i da prema tome podese svoju praksu u interesu radnih klasa, za koje se dâ mnogo učiniti i pre nego se pređe na „potpuno socijaliziranje" " (isto, str. 156).

[41] „Produktivne snage i odnosi svojine ne mogu osećati, hteti i misliti. One ne mogu da rešavaju svoje međusobne sukobe... da su ljudi ti koji postaju svesni ovih sukoba i rešavaju ih" (isto, str. 144—145).

[42] „... patimo ne samo od razvijanja kapitalističke proizvodnje nego i od oskudnosti njenog razvijanja..." (K. Marks, *Kapital*, str. 14).

Digitized by Google

promjene, ali i usljed nerazvijenosti proizvodnje određene granice i prepreke. Kapitalistički način proizvodnje, proces robnog ciklusa ima revolucionarnu tehničku osnovicu[43] koja revolucionira i odnose proizvodnje.

Revolucija preobražava postojeći način proizvodnje prema potrebama same proizvodnje omogućujući dalji razvitak proizvodnih snaga.[44] Kapitalistički društveni način proizvodnje života ima istinsku granicu u kapitalu samome. Ovaj je motiv i svrha proizvodnje. No, proizvodnja za kapital protivna je društvu proizvođača. Ona svojim razvojem, sve više i dalje[45], razvojem materijalnih proizvodnih snaga vremenom dolazi u trajni konflikt s ograničenim svrhama kapitala, ukratko, u sukob sa proizvodnim, društvenim odnosima kao uslovima i pretpostavkama proizvodnje. Klasični su marksisti projektirali završetak kapitalizma, u ispunjenju istorijske i civilizacijske misije razvitka materijalnih pretpostavki, revolucijom unutar kapitalističke formacije, novim oblikovanjem i proizvođenjem društvenog života.

Revolucija je prevladavanje kapitalističkog načina proizvodnje društvenog života unutar, i prije svega, same kapitalističke proizvodnje vrijednosti.[46] Ona, zapravo, legitimira postignuto stanje prema kojemu je moguć preobrat proizvodnje za kapital u proizvodnju na korist društvenih snaga.[47] No, revolucijom se mo-

---

[43] „... ona stalno revolucioniše tehničku osnovicu proizvodnje, a s njom i funkcije radnika i društvene kombinacije procesa rada. Time ona stalno revolucioniše i podelu rada u društvu ..." (isto, str. 430—431).

„Buržoazija ne može da postoji, a da neprekidno ne revolucioniše oruđa za proizvodnju, dakle, odnose proizvodnje, pa dakle i celokupne društvene odnose... Stalno revolucionisanje proizvodnje, neprekidno potresanje svih društvenih stanja..." (*Komunistički manifest*, str. 10).

[44] „... u društvenoj revoluciji, koja će... način proizvodnje i prometa preobratiti prema potrebama same proizvodnje što proističe iz modernih proizvodnih snaga i time omogućiti stvaranje novih proizvodnih snaga..." (K. Marks, F. Engels, *Pregled, Dela*, tom 10, str. 184).

„... distinkcija između „proizvodnje za profit" i „proizvodnje za upotrebu"" (G. Lichtheim, *A Short History of Socialism*, Fontana/Collins, 1977, p. 337).

[45] „Ali ta proširena proizvodnja ima izvesne granice: ona ne može da premaši postojeća tržišta. Ako to učini, nastaje recesija, a kao njena posledica propast, bankrotstvo i beda" (F. Engels, *Pitanje desetočasovnog radnog dana, Dela*, tom 10, str. 192).

[46] „Ovo je ukidanje kapitalističkog načina proizvodnje... suprotnost koje samo sebe ukida, koje se prima facie predstavlja kao gola tačka prelaza u novu formu proizvodnje" ili „Monopol kapitala postaje okov za način proizvodnje koji je s njim i pod njim procvetao" (K. Marks, *Kapital*, str. 672).

[47] „Poimanje procesa prelaza ili „tranzicije" jednog načina proizvodnje u drugi nikako nije... jedna šupljina, prekid veze između dva „perioda"..." (E. Balibar, *Elementi prelaza jednog načina proizvodnje u drugi*, „Marksizam u svetu", Beograd, br. 4/1974).

Digitized by Google

že zbiljski prevladati kapitalistički način proizvodnje[48] samo ukoliko postoje zreli ekonomijski uvjeti prevladavanja kao materijalna pretpostavka društvene promjene.[49]

Preobražaj proizvodnje smjerom revolucije moguć je tek razvojem proizvodnih snaga pod kapitalističkom proizvodnjom i buržoaskim načinom na koji se taj razvitak vrši.[50] Da bi proletarijat zadobio političku vlast kao trajno stanje, nužno je prethodno stvaranje onih materijalnih uvjeta što vode ukidanju buržoaskog načina proizvodnje i time omogućuju obaranje političke vladavine buržoazije.[51] U suprotnom, svaka pobjeda proletarijata kao politička pobjeda bit će ovisna od nerazvijenih materijalnih prilika.[52]

Ekonomija i revolucija

Neustrašivi revolucionarni martiri kao Blanki, Babef i Buonaroti prvi su postavili i aktualizirali problem osvajanja političke vlasti, simboličku i amblemsku stranu revolucije proletarijata. No, svi će oni zajedno osvajanje političke vlasti izolovati od istorijskog procesa »koji unutar društva dovodi do sazrevanja... objektivnih uslova za revoluciju...«, protežirajući je kao subjektivni zahvat u istoriju.[53] Prudon je, zapravo, podsjetio na značaj i značenje ekonomskog momenta u provedbi istorijskih mogućnosti revolucije.

Marks je u analizi revolucije u februaru 1848. godine posebno ukazao na djelovanje ekonomskog faktora u njenom prouzročenju. *Konkretno:* prikazana je uzročno-posljedična veza ekonomije i revolucije.[54] Na primjeru obaranja apsolutnih monarhija vidi se udio

---

[48] Marks kaže *„prevrnuti"*, a Engels *„ukloniti"* kapitalistički način proizvodnje *(Kapital,* str. 22, F. Engels, *Prilozi, Dela,* tom 10, str. 438).

[49] „... da stanje ekonomskog razvitka na Kontinentu tada još ni izdaleka nije bilo zrelo za uklanjanje kapitalističke proizvodnje..." (isto).

[50] „... preobraćanje uslova proizvodnje u opšte, zajedničke, društvene uslove proizvodnje..." (K. Marks, *Kapital,* III, str. 223).

[51] „Ako, stoga, proletarijat obori političku vladavinu buržoazije, njegova će pobeda biti samo prolazna, samo jedan momenat u službi same građanske revolucije, kao anno 1794, sve dok u toku istorije, u njenom „kretanju" ne budu stvoreni materijalni uslovi koji ukidanje buržoaskog načina proizvodnje, pa zato i definitivno obaranje političke vladavine buržoazije, čine nužnim" (K. Marks, *Moralizirajuća kritika...,* str. 275).

[52] Kaucki smatra zabludom shvaćanje po kojemu će društvo, kad bude raspolagalo sredstvima proizvodnje, moći da proizvodnju udesi po svojoj volji nezavisno od svih zakona ekonomije. „To isto važi i za socijalističko društvo. Boljševici, koji su verovali da je dovoljno postati gospodar sredstava za proizvodnju pa će moći privređivati po volji, skupo su platili svoju zabludu... ruski narod je imao da plati ceh, po onoj staroj poslovici: kad kraljevi (ili diktatori) besne, njihovi narodi dobijaju batine" *(Materijalističko shvatanje istorije,* str. 127).

[53] L. Baso, isto.

[54] K. Marks, *Klasne borbe...,* str. 15.

Digitized by Google

uticaja ekonomskih uvjeta (proizvodnje i ekonomske osnove društva) u provođenju revolucionarnih promjena, revolucije same.[55]

Ekonomski uslovi mogu doprinositi revolucionarnoj promjeni »subjektivno«, u predstavama ljudi, usljed siromaštva i bijede; dakle, objektivno se loše pretače u subjektivnim percepcijama postojećeg.[56] Ali, istovremeno i »objektivno« ima objektivizirajući učinak i djejstvo na izazivanje društvene promjene u slici i prilici revolucije. Zrelost ekonomskih uslova samo je druga strana zrelosti moći za trajno obaranje vladajuće buržoaske klase. Bez njih to bi bila trenutna pobjeda revolucionarnih snaga.[57]

Objektivno provođenje revolucije, djejstvom ekonomije i prirodnih nauka, ne može se ugušiti ili pak zaustaviti. Ona se, zapravo, uvijek iznova priprema: ekonomskoj revoluciji slijedi politička, kamo prva podupire zakonito drugu.[58]

Ekonomski faktor, ekonomija kao osnova društva[59], što se iskazuje u ekonomskom razvitku neprestano djejstvuje na umnažanju revolucionarnih elemenata, ljudi revolucije koji imaju interesa za revolucioniranje.[60] Odlučujući je značaj ekonomije za istorijske procese, za revoluciju kao način »kretanja« istorije. Revolucionarna društvena promjena se ostvaruje u ekonomskim odnosima kapitalističkog društva, ekonomskom nužnošću ukidajući kapitalizam.[61] U klasičnom marksističkom projektu revolucije ekonomija kapitalizma i razvoja ima najviša borbeno-revolucionarna svojstva i značenja.

Aplikacija pojma revolucije svodi se na proboj i pronošenje u stvarnosti ekonomskog činioca kao društvenog integrala.[62]

Drugointernacionalski marksizam izravno će sučeliti postojanje ekonomskih pretpostavki socijalizma u stvarnosti svoga vreme-

---

[55] „Marks je zastupao uvek samo gledište: da su ekonomski faktori u poslednjoj liniji odlučujući" (K. Kaucki, isto, str. 20).

[56] „U svojoj teoriji uzroka revolucije, Dž. Devis povezuje objektivna ekonomska kretanja sa njihovim uticajem na svest velikih grupa ljudi" (V. Goati, isto, str. 385).

[57] „Isto tako bi obaranje apsolutne monarhije bilo samo trenutno obaranje kad ekonomski uslovi za vladavinu buržoaske klase ne bi bili dozreli" (K. Marks, *Moralizirajuća kritika* ..., str. 275).

[58] U svojim sjećanjima na Marksa V. Libkneht kazuje kako se Marks rugao pobjedničkoj reakciji koja je smatrala svojim uspjehom ugušenje revolucije, a nije slutila da prirodne nauke pripremaju novu revoluciju. Marks je tada rekao: „Ekonomskoj revoluciji nužno mora slijediti politička revolucija, jer druga je samo izraz prve" (W. Liebknecht, *Sjećanja na Marxa i Engelsa*, „Globus", Zagreb, 1978, str. 29).

[59] K. Kaucki, isto, str. 125.

[60] „Istina, ovi revolucionarni elementi su pre svega samo revolucionarni u mogućnosti, a ne u stvari. Oni su regrutna oblast za „vojnike revolucije", ali nisu svi takvi vojnici" (K. Kaucki, *Put ka vlasti*, Socijalistička knjižara, 1911, Beograd, str. 67—68).

[61] R. Luksemburg, *Socijalna reforma ili revolucija?*, *Izabrani spisi*, str. 54. i 57.

[62] „Ali približava se čas kada će... politička ekonomija postati nacionalna metoda" (J. Fourastie, *Civilizacija sutrašnjice*, „Naprijed", Zagreb, 1968, str. 205).

Digitized by Google

na i istorijskih mogućnosti njegove sprovodljivosti.[63] U tome se išlo i do osporavanja, problematiziranja moći ekonomije kao moći/mogućnosti provođenja socijalizma. Eduard Bernštajn, je, zapravo, najdirektnije postavio problem odnosa revolucije i materijalnih pretpostavki uznošenih razvojem kapitalističkog privrednog pogona. Htio je dokazivati da ondašnji rezultati u industrijsko-privrednom razvoju kapitalizma i njegovoj ekonomiji ne mogu obezbijediti i osigurati normalan privredni i politički prijelaz u socijalizam, posebno putem revolucije. *Bernštajn je revoluciji protustavio reformu, a promjenu društva supstituirao njegovim principijelnim uređenjem.*[64]

Stanoviti nagovještaji u pravcu propitivanja marksističkog projekta revolucije smjerom »političkog juriša«, na liniji probijajućeg značenja *ekonomije* za istorijske granice i djelotvornost revolucionarne društvene promjene u fizionomiji socijalizma, nesumnjivo dûže dijelu uticaja Eduarda Bernštajna. Polazeći od realnih ekonomskih rezultata i mogućnosti kapitalizma uz sposobnost njegova prilagođavanja, Bernštajn nalazi da će socijalizam sigurno nastati kao razvojni plod kapitalizma, ali ne tako brzo, jednostavno i na prečac, a pogotovu nikako putem nezakonske sile, već principijelnim mijenjanjem društvenog poretka što se zove »socijalni preobražaj«.[65] Tomu posebno pridonose privredno-razvojne mogućnosti kapitalizma evropskih zemalja, otporne na depresije i zastoje, osigurane i ojačane u svojoj i unutarnjoj ekonomsko-etičkoj čvrstini,[66] u čijem se progresivnom kretanju pokazuje da postojeći razvoj kapitalizma posljedično osnažuje ekonomsku poziciju proletarijata. Savez radništva i profitornog kapitalizma svršava »ekonomijom standarda«, a ne obistinjavanjem predviđanja o apsolutnom osiromašenju radničke klase, koja potom želi revoluciju po svaku cijenu.

Kaucki je bio odlučni zagovornik uloge ekonomskih uvjeta u provođenju novog društva.[67] Njima se ishodi i započinje: socijalizam je nastavak kapitalizma. Nastajućem socijalizmu doprinosi

---

[63] „Bernstein osporava postojanje tih ekonomskih pretpostavki socijalizma u sadašnjem društvu" (R. Luksemburg, *Socijalna reforma ili revolucija?*, str. 54).

[64] „Revolucija se... upotrebljava isključivo u političkom značenju riječi, kao istoznačna s ustankom, odnosno — nezakonskom silom. Za principijelno mijenjanje društvenog poretka naprotiv će se upotrebljavati riječ „socijalni preobražaj..." (E. Bernstein, *Pretpostavke socijalizma i zadaci socijalne demokratije*, „Naprijed", Zagreb, 1958, str. 125).

[65] „Bernštajnov reformizam je pokušaj da se... spajanjem ideje o radikalnom preobražaju... i ideje o odbijanju nasilnih metoda — prirodna evolucija... odvede postepeno u socijalizam bez brutalnih preokreta" (M. Diverže, *Demokratija bez naroda*, „Rad", Beograd, 1968, str. 108).

[66] I. Dojčer, *Nedovršena revolucija*, CDI, Beograd, 1971, str. 58.

[67] „Odlučujući značaj tehnike i ekonomije za istorijski proces..." (*Materijalističko shvatanje...*, str. 114).

Digitized by Google

prethodni ekonomski sadržaj kao uvjet socijalističkog načina proizvodnje.[68]

U Lenjinovom modelu projektualne volje za revolucijom i socijalizmom izostajanje »pasivnog elementa«, to jest ekonomskih pretpostavki, na primjeru predrevolucionarne Rusije, dosiže status priznanja, no i volju da političku vlast usprkos tomu valja uzeti.[69]

Poslije 1917. ovi problemi su postali od drugorazrednog značaja, sem za klasične teoretike revolucionarnog marksističkog projekta. Kada su boljševici došli na vlast, sve je govorilo da su oni bili, zapravo, u pravu i činilo se da će presijecanje ekonomije kapitalističkog interesa rezultirati uspjehom revolucije smjerom revolucionarnog osvajanja vlasti.[70] Tako se Boljševička partija našla u jednom od rijetkih istorijskih trenutaka, u kojima je situacija fluidna, u kojoj je stvarni izbor moguć.

Stvari će se tek kasnije iskristalizirati. Ekonomski problemi socijalizma izbili su svom snagom pred one koji su htjeli izmijeniti čovjeka masovno i ništa nije preostalo nego provoditi ostvarivanje istorijske funkcije akumulacije kao što je to činio kapitalizam u ranim fazama svoga razvoja. *Vodeća uloga politike pokazala se nekorespondirajućom sa mjerom zbiljskog prodora ekonomije u evoluciji društva.*

Rusija, u kojoj je provedena najprije revolucija kao revolucionarno osvajanje vlasti, gotovo i da nije mogla ostvariti ekonomiju koja će *uzdići* radnike i svijet rada, stvoriti društvo koje bi za njih bilo demokratsko, slobodno i izvan eksploatirajuće težine neštedimičnog davanja rada državi. Eksploatacija radne snage nije prestala, ona se samo prikriva revolucionarnim verbalizmom i »govorom« revolucije koja to nije više.[71] U spisima Roze Luksemburg čita se o pobjedonosnom provođenju revolucije kao soci-

---

[68] „Dakle, ostvarenje socijalizma, svakako, zavisi od toga da li će postojati određeni ekonomski uvjeti..." (K. Kautsky, *Die materialistische Geschichtsauffassung*, Dietz Verlag, Berlin, 1927, I, S. 560).

[69] „... da postoji nesklad između naših ekonomskih snaga i političke snage..." (V. I. Lenjin, *O porezu u naturi, Izabrana dela*, tom 14, „Kultura", Beograd, 1960, str. 287).

„Upravo zato što se od sadašnjeg ekonomskog položaja Rusije ne može ići napred a da se ne prođe kroz ono što je zajedničko i državnom kapitalizmu i socijalizmu..." (V. I. Lenjin, *II Kongres naroda Istoka*, tom 13, str. 283).

„Državni kapitalizam je ekonomski neuporedivo iznad naše sadašnje ekonomike..." (isto, str. 281).

„Nemačka i Rusija su 1918... najočiglednije ovaplotile u sebi materijalno ostvarenje privrednih... socijalno-ekonomskih uslova, s jedne strane, i političkih uslova socijalizma, s druge strane" *(O porezu u naturi*, str. 282).

[70] Staljin je mislio da bi revolucionarna partija kontrolirajući državu mogla „poduzeti radikalnu reorganizaciju ekonomske infrastrukture" (G. Lichtheim, ibid., p. 282).

[71] „... Kariljo i Askarata otišli su nešto dalje nego njihovi francuski i italijanski drugovi. Oni su ukazivali da SSSR nije socijalistički" (R. Godson, S. Haseler, *„Eurocommunism", Implications for East and West*, The MacMillan Press LTD, London, 1978, p. 50).

Digitized by Google

jalizma na osnovi probijajuće ekonomije koja dovodi u pitanje egzistenciju kapitalističkih temelja podrivajući ih istovremeno.[72] Transponiranje, poprimanje ideje socijalizacije ekonomije, odnosno revolucionarnog socijalizma na djelu, nije u stvarnosti ruskog društva potvrđeno i samoostvareno. Revolucionarno i političko osvajanje vlasti izgleda revolucionarnim, ali ono nije zbiljski izmijenilo društvene strukture i način života ljudi. Ova situacija ne smije da zavarava. Ostaje problem moći revolucije kao moći ekonomije usmjerene ka socijalizmu, ekonomije što materijalizira oslobađanje i novo ustrojstvo rada te proizvođenja čovjeka kao radnika.

»Zavođenje« socijalizma ima sve teškoće u slučaju ekonomske zaostalosti.[73] Predrevolucionarna Rusija je bila na granici civilizirane zemlje,[74] ali i sa perspektivama da se izvuče iz matice nerazvijenih i zaostalih.[75] Zaostalost ruskog društva doprinijela je stvaranju socijalizma, kao što je ratnički karakter barbara doprinio rušenju Rimskog carstva. Marek je dopustio sebi da tu situaciju prozove: *pohvalom zaostalosti.*[76] Uspjeh ruskog boljševizma da ide istorijski dalje, usprkos činjenica koje su govorile suprotno, bio je posljedica snažnog komunizma što je htio samoostvarenje i realizaciju, prevrnuće svijeta. A sam Lenjin nosio je u sebi vrlo jake i nimalo prijatne uspomene na »socijalistička brbljanja« drugointernacionalskog marksizma.

Marksistička teorija nije smatrala mogućom revoluciju u nerazvijenim materijalnim prilikama. Još prije nastanka boljševičke revolucije Rusija je izgledala ekonomski nezrelom za događaj »drugog rođenja čovjeka«.[77] No, 1917. pokazuje se kako revolucija može ići protiv ekonomije.[78] Nesumnjivo da je radništvo, tačnije, politička partija proletarijata započela revoluciju prije uspostavljanja *dominantne vlasti* buržoaske klase i ispunjenja njene istorijske uloge u stvaranju materijalne osnove, ekonomskog poprišta novog svijeta, kako je to već Marks mislio.

---

[72] *Socijalna reforma ili revolucija?*, str. 57.

[73] „... smetnje zavođenju socijalističke proizvodnje u Rusiji zbog njene ekonomske zaostalosti" (K. Kaucki, *Diktatura proletarijata*, Socijalistička knjižara „Tucović", Beograd, 1923, str. 40).

[74] *Posljednja Lenjinova pisma i članci*, „August Cesarec", Zagreb, 1974, str. 52—53.
„To pokazuje koliko nas još pravog crnačkog rada očekuje da bismo dostigli nivo obične civilizirane države zapadne Evrope" (isto, str. 33).

[75] E. H. Carr, *The Bolshevik Revolution 1917—1923*, Vol. 2, Penguin Books, 1976, p. 19.

[76] No, Diverže smatra: „Do sada se komunizam nije razvio ni u veoma zaostalim nacijama ni u veoma razvijenim nacijama, već u srednje razvijenim..." *(Demokratija bez naroda*, str. 122).

[77] L. H. Haimson ističe da je Plehanov pokazao da je Lenjinova teorija bila u izravnoj kontradikciji sa Marks — Engelsovim zaključcima *(The Russian Marxists and the Origins of Bolshevism*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1955, p. 193).

[78] Diverže, isto, str. 119.

Digitized by Google

U svakom slučaju, Roza Luksemburg[79] je znatno pomogla da se razumije fenomen »nadslojavanja — istorijskih situacija«[80], kamo proletarijat može revolucionirati prethodno, u uslovima jednog društva u kojemu još nije provedena građanska revolucija.

Naprijed izloženo Marksovo i marksističko shvaćanje revolucije u povodu materijalnih pretpostavki, industrijske produkcije i ekonomije u širem značenju samo je *jedna* od mogućih i višeznačnih interpretacija/reinterpretacija i ne pledira za gotove teorijske uvide, postavke krajnjih prosudbi i znanja bez mogućih i potrebnih problematizacija. U svakom slučaju, moguća su implicite marksizma i drugačija shvaćanja, a naročito novi i življi načini prikazivanja određenih Marksovih i marksističkih ideja o materijalnim pretpostavkama socijalističke revolucije. Ovdje smo izložili ono viđenje udjela materijalnih pretpostavki revolucije koje je sam Marks smatrao *odsudnim* u uslovima kapitalističkog razvoja Engleske i evropskog »komada« Kontinenta. No, ni on nije dosljedno stajao uvijek na iznesenom stajalištu, jer je uviđao i druge mogućnosti, čak mogućnosti koje, s obzirom na njegovo mišljenje o revoluciji u razvijenim društvima, mogu biti iznenađujućim i neočekivanim, a koje su se pokazale u određenom smislu mogućim.[81]

---

[79] „Najzaostalija zemlja upravo zato što je tako neoprostivo zakasnila sa svojom građanskom revolucijom pokazuje puteve i metode daljnje klasne borbe proletarijata..." *(Masovni štrajk, partija i sindikati, Izabrani spisi,* „Naprijed", Zagreb, 1974, str. 148).

[80] L. Baso, *Dijalektika revolucije Roze Luksemburg,* „Marksizam u svetu", Beograd, br. 7—8/1978.

[81] „Ako ruska revolucija postane signal za radničku revoluciju na Zapadu, tako da jedna drugu dopunjuju, onda može sadašnja ruska zajednička zemljišna svojina poslužiti kao polazna tačka komunističkog razvitka" (K. Marks, F. Engels, Predgovor ruskom prevodu „Komunističkog manifesta" od Vere Zasulič, F. Mering, *Karl Marks,* „Kultura", Beograd, 1958, str. 516).

Digitized by Google

Jokica Hadži Vasileva

Društveno-ekonomski preobražaj zemalja u razvoju

1. Osnovne karakteristike ekonomskog stanja i razvoja

Posle Drugog svetskog rata ukupni potencijali zemalja u razvoju znatno su porasli[1], ali, uprkos ostvarenim rezultatima i relativno visokim stopama rasta proizvodnje prerađivačke industrije, povećale su se razlike između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, a udeo zemalja u razvoju, čije stanovništvo čini oko 70 odsto svetskog stanovništva, u ukupnoj proizvodnji prerađivačke industrije sveta iznosi osam odsto i nešto malo više. Ceo jedan kontinent sa ogromnim rezervama i prirodnim bogatstvima (koja koriste najviše drugi), kao što je Afrika, učestvuje sa svega 0,7 odsto u svetskoj industrijskoj proizvodnji.

Bez obzira na razlike u unutrašnjem društvenom uređenju, zemlje u razvoju ostale su, u ovoj ili onoj meri, i dalje u okviru

[1] Godine 1977. fizički obim industrijske proizvodnje zemalja u razvoju u celini je prešao nivo predratnog razvoja za 9,3 puta i nešto više (»Monthly Bulletin of Statistics«, 1978, February).

Digitized by Google

svetskog ekonomskog sistema kapitalizma, predstavljajući i dalje agrarno-sirovinsku periferiju. Čak i one najrazvijenije ostale su uglavnom izvoznici primarnih proizvoda u razvijene zemlje i uvoznici mašina, opreme i druge industrijske robe. One su i dalje u neravnopravnom položaju u svetskoj kapitalističkoj privredi i podvrgnute su eksploataciji nacionalnih izvora od strane inostranog monopolskog kapitala.

Otuda proističu, bez obzira na sve razlike u unutrašnjem ustrojstvu, uslovi za objedinjavanje svih zemalja u razvoju u borbi za nove međunarodne ekonomske odnose, odnosno novi međunarodni ekonomski poredak.

Ako se bliže istražuju osobenosti ekonomskog razvoja po kontinentima, uočava se određena regionalna diferencijacija.

Prema podacima Ujedinjenih nacija, brz tempo rasta sveukupne proizvodnje karakteriše zemlje Latinske Amerike, a većina njih koje su davno stekle političku nezavisnost krenule su kapitalističkim putem razvoja. U razdoblju 1950—1976. ukupan bruto proizvod uvećao se na ovom kontinentu oko četiri puta, dok u azijskim zemljama to povećanje iznosi 3,6, a u afričkim 3,2 puta.[2] Takav razvoj nisu postigle sve latinskoameričke zemlje. Brazil i Meksiko su dve zemlje u kojima je taj razvoj najuočljiviji.[3]

Povećanje neravnomernosti unutar regiona i podregiona postalo je poslednjih decenija tipično i za ostala dva nerazvijena kontinenta. U Africi, gde je kolonijalizam i dan-danas prisutan u nekim zemljama, a neokolonijalizam uzeo velikog maha, ekonomski razvoj u celini bio je veoma spor. Usled toga udeo tog kontinenta u proizvodnji ukupnog proizvoda zemalja Azije, Afrike i Latinske Amerike imao je tendenciju snižavanja, bez obzira na to što je ukupan obim bruto proizvoda afričkih zemalja u posleratnom periodu znatno uvećan. Tempo ekonomskog rasta bio je zapaženiji u zemljama na severu afričkog kontinenta, koje su stekle nezavisnost pre zemalja južno od Sahare i u kojima su, naročito zahvaljujući eksploataciji nafte u nekima od njih, stvoreni veoma povoljni uslovi za brz ekonomski razvoj.

U Aziji, gde žive dve trećine stanovništva zemalja u razvoju, diferencijacija u tempu privrednog rasta bila je još zapaženija. Prosečan tempo povećanja proizvodnje ukupnog bruto proizvoda na azijskom kontinentu 50-tih godina iznosio je 4,5 odsto, 60-tih

---

[2] Prema podacima koje navodi V. Rymalov: *Osobenosti ekonomičeskogo razvitija osvobodivšihsja stran*, »Međdunarodnaja žiznj«, br. 6/1978.

[3] Od početka 50-tih do sredine 70-tih godina prosečan tempo rasta bruto nacionalnog proizvoda u Brazilu je iznosio 6,85 odsto, u Meksiku 6,65, dok je u Argentini, trećoj po veličini zemlji u Latinskoj Americi, iznosio svega 3,8 odsto. U celini na ovom kontinentu tempo rasta iznosio je 5,3 odsto. Svetska privredna kriza sredinom sedamdesetih godina teško se odrazila na sve zemlje u razvoju, pa i na one u Latinskoj Americi. U 1975. godini rast proizvodnje bruto proizvoda u zemljama u razvoju iznosio je 3,9 odsto, a u Latinskoj Americi 3 odsto (»Handbook of International Trade and Development Statistisc 1976«, New York, 1976, str. 342; »Statistical Yearbook 1976«, str. 11—12).

Digitized by Google

godina 5,1 odsto, a u prvoj polovini 60-tih godina 6,5 odsto.[4] Ovakav rast objašnjava se petrolejskim bumom na Bliskom i Srednjem istoku i uspesima postignutim na planu nacionalizacije petrolejske industrije. Obim ukupnog bruto proizvoda na Bliskom i Srednjem istoku povećao se za sedam puta i više, postigavši u vrednosnom izrazu jednu trećinu ukupne proizvodnje čitave grupe azijskih zemalja, pri čemu stanovništvo tog regiona čini svega 6—7 odsto stanovništva azijskog kontinenta.

Demografski faktor je od posebnog značaja kad je reč o privrednom razvoju zemalja u razvoju. U nekim područjima i zemljama stopa rasta stanovništva viša je od stope privrednog rasta. U najvećim zemljama azijskog kontinenta (Indija, Pakistan, Bangladeš, Indonezija, u kojima ima blizu 900 miliona stanovnika) tempo rasta fizičkog obima proizvodnje samo je neznatno prelazio, a u nekim periodima bio je i niži od tempa rasta njihovog stanovništva.[5] Slični procesi odvijali su se i u Africi. Štaviše, moglo bi se reći da je ovde u većoj meri nego u Aziji došlo do raskoraka između tempa rasta proizvodnje i tempa rasta stanovništva.

Šta nam pokazuje analiza kretanja u granskoj strukturi proizvodnje?

Na sva tri kontinenta zapaža se tendencija pada uloge poljoprivrede u ukupnom društvenom proizvodu svih, bez izuzetka, agrarno-sirovinskih regiona. U Aziji ukupan udeo ove grane u bruto proizvodu pao je za poslednjih 25 godina na oko 2/5. U Africi pad je iznosio 43—45 procenata, a u Latinskoj Americi oko 40 odsto.[6] Ipak, u poslednjim decenijama relativno brži rast poljoprivredne proizvodnje ispoljen je u Latinskoj Americi, kao i u nizu zemalja Bliskog i Srednjeg istoka. Sredinom 70-tih godina latinskoameričke države prevazilazile su afričke gotovo za polovinu, a zemlje južne i jugoistočne Azije za oko 2/5.

Konferencija nesvrstanih u Havani konstatovala je da je proizvodnja hrane po stanovniku u zemljama u razvoju proteklih godina stagnirala, a u nekim zemljama i opala, sa čim u vezi je i povećani broj nedovoljno ishranjenih ljudi.

Borba za likvidaciju velike zaostalosti poljoprivrede ostaje i u nastupajućoj dekadi jedan od najaktuelnijih društveno-ekonomskih zadataka zemalja u razvoju. Ali, samo povećanje hrane ne rešava problem ishrane. Taj problem je tesno povezan sa celokupnom politikom i prioritetima ekonomskog i društvenog razvoja. Na Konferenciji nesvrstanih u Havani istaknuta je potreba da nesvrstane zemlje poduzmu zajedničku akciju na području agrarnih reformi i integralnog razvoja sela kao glavnih puteva za rešavanje problema siromaštva.

---

[4] *Op. cit.*, str. 57.

[5] Prosečan godišnji tempo rasta proizvodnje bruto produkta po stanovniku u periodu 1950—1974. bio je: u Indiji 1,1 odsto, u Pakistanu 1,7 odsto, u Indoneziji 1,9 odsto, a u Bangladešu dinamika rasta stanovništva u to vreme bila je viša nego tempo rasta proizvodnje.

[6] V. Rymalov, *op. cit.*, str. 60.

Digitized by Google

Druga značajna tendencija koja karakteriše strukturne promene u proizvodnji zemalja u razvoju je povećanje uloge industrije u ukupnom bruto proizvodu. Pri tome treba ukazati da je taj rast bio zapaženiji u zaostalijim područjima u svetu. Tako je ukupan obim industrijske proizvodnje u ukupnom društvenom proizvodu u poslednjih dvadeset pet godina uvećan u afričkom regionu za 2,3 puta (od 11 na 25,5 odsto), u azijskom gotovo dva puta (od 14 na 25 odsto), a u latinskoameričkom približno za jednu trećinu (od 23,5 na 31 odsto).[7]

Stručnjaci predviđaju da će po udelu industrije u ukupnom bruto proizvodu najveći deo azijskih i afričkih zemalja u dve do tri dekade dostići sadašnji nivo vodećih latinskoameričkih država. Dosadašnji industrijski razvitak u nerazvijenim područjima bio je najvećim delom povezan sa brzim porastom rudne i prerađivačke industrije, čija proizvodnja dospeva pretežno na kapitalističko tržište, a u ovoj ili onoj meri kontroliše je inostrani monopolski kapital. Teška industrija je slabo zastupljena u zemljama Latinske Amerike, a posebno Afrike i Azije.

Brojni podaci pokazuju da su privredno zaostali regioni, to jest zemlje Latinske Amerike, Azije i Afrike u poslednje vreme po tempu rasta industrijske proizvodnje prevazišle kapitalističke industrijske zemlje, iako je početna osnova tih nerazvijenih regiona bila vrlo mala, a ponegde je tako reći nije ni bilo. Tako se obim industrijske proizvodnje po stanovniku u razdoblju 1960—1976. povećao u zemljama južne i jugoistočne Azije za 2,5 puta, a Afrike 2,8 puta, dok u razvijenim kapitalističkim državama skupa uzetim taj rast iznosi 1,9 puta. I zemlje Latinske Amerike pokazale su u tom pogledu u odnosu na glavne kapitalističke privredne centre prosečno nešto veći rast.

Ali, i pored toga, reč je o veoma složenom i teškom problemu prevladavanja vekovne industrijske zaostalosti bivših kolonija i polukolonija u uslovima produžene eksploatacije od strane spoljnog monopolskog kapitala Smatra se da bi pri tempu rasta industrijske proizvodnje u zemljama u razvoju kakav je bio u periodu 1960—1976. bilo potrebno azijskim zemljama 60 godina, afričkim 40 i zemljama Latinske Amerike oko 30 godina da u industrijskoj proizvodnji dostignu razvijene zemlje. Ali bi i tada industrijskih proizvoda po stanovniku u tim područjima bilo znatno manje (osam, šest i jedan i po) prema nivou koji su razvijene kapitalističke zemlje dostigle sredinom 70-tih godina.

Industrijalizacija zemalja u razvoju je, i ubuduće će biti suočena s brojnim teškoćama, a posebno s protekcionizmom razvijenih zemalja, s ulogom transnacionalnih korporacija, s posledicama izbora tehnologije. Uvozi se najčešće tehnologija prilagođena uslovima relativno visokih troškova na kvalifikovanu radnu snagu, kao i razvijenu servisnu službu. Zato industrijalizacija stvara manje radnih mesta nego što je nerazvijenim zemljama potrebno.

[7] *Op. cit.*

Digitized by Google

Naime, takav razvoj ne doprinosi porastu unutrašnje tražnje ni odgovarajućoj raspodeli dohotka.

Porast protekcionizma u razvijenim zemljama Zapada ozbiljno je gušio razvoj izvoza nerazvijenih područja, što je jedan od uzroka smanjenja udela tih regiona u međunarodnoj trgovini. Obim izvoza u znatnom broju nerazvijenih zemalja se povećava (naročito u nekim zemljama Azije i Latinske Amerike), ali taj povećani obim izvoza ne prati i srazmerno povećanje njegove vrednosti. Ukupna vrednost izvoza 25 zemalja Latinske Amerike povećala se za 4 odsto, a uvoza za 9 odsto. Međutim, obim izvoza porastao je za 7 odsto, dok je jedinična vrednost pala za 3 odsto. S druge strane, u pogledu uvoza, obim se povećao za svega 2 odsto, a jedinična vrednost za 7 odsto. Ovi podaci pokazuju da je kupovna snaga latinskoameričkog izvoza pala za 3 odsto, dok su se odnosi razmene ovih zemalja pogoršali za celih 9 odsto.[8]

Akcenat je, kao i u kolonijalno doba, u najvećem broju tih zemalja na sirovinama, a u vezi s tim je i struktura izvoza i uvoza. U Africi 1970. godine 85 odsto izvoza činile su sirovine, dok je u 26 zemalja više od 60 odsto izvoza otpadalo na jedan ili dva proizvoda. Otuda i zavisnost od konjunkture svetskog tržišta. Državni prihodi zavise od kretanja svetske tražnje i svetskih cena. A nestabilnost svetskog tržišta sirovina čini nesigurnim povećanje deviznih prihoda.

U kompleksu složenih ekonomskih i monetarno-finansijskih problema s kojima su poslednjih godina bile suočene zemlje u razvoju — spoljna zaduženost predstavlja, možda, jedan od najvećih. Dugovi zemalja u razvoju krajem 1977. godine iznosili su gotovo 300 milijardi dolara, a u 1979. godini dostigli su cifru od 450 milijardi dolara.[9] Spoljna zaduženost zemalja Latinske Amerike je približno dvostruko veća od godišnje vrednosti latinskoameričkog izvoza. Zabrinjavajuće je to što spoljna zaduženost stalno raste. Smatra se da se spoljna zaduženost afričkih zemalja od početka 70-tih godina uvećala za tri puta. Ogromna sredstva zemalja u razvoju otiču na izmirenje obaveza koje proističu iz te zaduženosti, što strahovito osiromašuje akumulacione fondove zemalja u razvoju. U vezi s tim logično se nameću pitanja — kako je moguć razvoj u zemljama u razvoju kada su dugovi dostigli takve razmere, kako verovati u nova obećanja razvijenih zemalja kada nije postignut cilj ni u pogledu dogovorenog transfera javnih sredstava u zemlje u razvoju iz Druge dekade razvoja?

Posebno težak problem za zemlje u razvoju je veliki broj nezaposlenih i nedovoljno zaposlenih, kojih je 1975. godine bilo oko 300 miliona. U isto vreme, to jest 70-tih godina u razvijenim zemljama broj nezaposlenih je iznosio 16—20 miliona ljudi. Ali, uzroci nezaposlenosti u jednoj i drugoj grupi zemalja su različite prirode. U zemljama u razvoju nedovoljna zaposlenost proizlazi u najve-

[8] Dr Vladimir Grčić, *Privreda zemalja u razvoju — Latinska Amerika*, »Kretanja u svetskoj privredi«.

[9] Vidi Ekonomsku deklaraciju Konferencije nesvrstanih u Havani.

Digitized by Google

ćoj meri iz stepena nerazvijenosti. Afrički kontinent je u pogledu nezaposlenosti i nedovoljne zaposlenosti najviše pogođen. Smatra se da na tom kontinentu ima oko 40—45 odsto radne snage nezaposlene ili nedovoljno zaposlene. Brojna istraživanja su pokazala da je problem zaposlenosti najtešnje povezan sa siromaštvom i raspodelom dohotka. Nezaposlenost se u zemljama u razvoju ne može rešiti samo otvaranjem novih radnih mesta. Osnovno su promene u strukturi, u određenoj i adekvatnoj strategiji razvoja.

Dosadašnji rast i napori koji su ulagani nisu u skladu sa očekivanjima u pogledu poboljšanja životnih uslova u zemljama u razvoju. Povećao se apsolutni broj lica čije osnovne potrebe nisu zadovoljene. Prema izveštaju Svetske banke, oko 800 miliona ljudi u zemljama u razvoju nije u stanju da zadovolji egzistencijalne (biološke) potrebe, jer im je dohodak ispod ili oko 100 dolara godišnje. U azijskim zemljama životni uslovi 20—40 odsto stanovništva u poslednjoj deceniji su stagnirali ili su se čak i pogoršali. Slično je stanje i u Africi.

Porast troškova života zapažen je na sva tri kontinenta. Bez obzira na politiku zamrzavanja plata i nadnica i na druge deflacionističke mere, nastavljen je trend inflacije, što izaziva novo obezvređivanje nacionalnih valuta. Po visini stope inflacije, zemlje Latinske Amerike zadržale su »vodeću poziciju«. Rast indeksa troškova života iznosio je u nekim zemljama (Argentina, na primer) i preko sto.

Rast skupoće teško se odrazio na položaj radnih masa, dovodeći do velikog pada njihove realne zarade i pogoršanja životnog standarda u celini. Prema podacima Ekonomske komisije UN za Latinsku Ameriku, u regionu kao celini najbogatiji (30 odsto ukupnog stanovništva) prisvajaju 72 odsto ukupnog društvenog proizvoda, dok na siromašne (koji čine 50 odsto ukupnog stanovništva) otpada samo 14 odsto.[10]

Na kraju ovog kratkog pregleda ekonomske situacije u zemljama u razvoju želimo reći da se ekonomska kretanja u njima tokom poslednjih godina odlikuju nizom protivrečnosti. U pojedinim sektorima privrede, u pojedinim regionima i zemljama dolazilo je do tendencija stabilizacije, rasta i ekspanzije, dok je u drugima bilo zastoja, pa i nazadovanja. Tako je, na primer, u Latinskoj Americi bruto nacionalni proizvod povećan, stopa inflacije nešto smanjena, premda je ostala dosta visoka, postignut je spoljnotrgovinski suficit (što se za afričke zemlje ne može reći); u odnosu na znatan deficit ukupne devizne rezerve su povećane, a nešto je povećana i regionalna privredna saradnja. Ali, istovremeno su znatno porasli spoljni dugovi, problem nezaposlenosti je postao akutniji, stopa rasta ukazuje na tendenciju pada, a uvoz inostrane inflacije uticao je na veće poskupljenje uvoza.

I pored određenog napretka u složenom spletu međuzavisnosti u svetu, privrede zemalja u razvoju pokazuju vidne znake zavisnosti i potčinjenosti. Možda se ovo u najvećoj meri odnosi na

[10] Prema: Dr Vladimir Grčić, *op. cit.*, str. 15.

Digitized by Google

afričke zemlje, gde se sredstva za realizaciju planova ekonomskog i društvenog razvoja dobijaju u najvećem broju slučajeva spolja. Pored finansijske zavisnosti, afričke, kao i druge zemlje u razvoju, mnogo opterećuje i tehnološka zavisnost, ali ne treba zaboraviti ni zavisnost na kulturnom, vojnom, naučnom, religijskom planu, što je sve skupa velika kočnica za ubrzan i samostalan razvoj nerazvijenih područja.

Zaostalosti društveno-ekonomskih struktura i zavisnosti zemalja u razvoju najčešće su glavni uzroci politička nestabilnost, političke krize, državni i vojni udari u mnogim od tih zemalja.

II. Traženje novih razvojnih strategija

S obzirom na nezadovoljavajuće rezultate na planu privrednog i društvenog razvoja najvećeg broja zemalja u razvoju, na postojeću ekonomsku i drugu zavisnost, jasno ispoljenu težnju za ubrzanim i samostalnim, autentičnim razvojem, zemlje u razvoju pristupile su traženju drugačijeg pristupa politici privrednog razvoja, fazi kritičkog preispitivanja pređenog puta, odnosno razmatranju odgovarajućih strategija razvoja. Pri tome se podvrgavaju kritici metodi koje je Zapad naturao, a pre svega uloga inostranog kapitala i eksportna orijentacija privrede.

Razmatraju se i kritikuju teorije razvoja građanskih ekonomista, eksperata Ujedinjenih nacija, ali i teorije koje su nicale na samom tlu zemalja u razvoju. Znatan broj tih kritika mogli smo uočiti znatno ranije, ali sada se one, moglo bi se reći, intenziviraju.

Već su davno podvrgnuti oštroj kritici predstavnici građanske misli o problemima razvoja (Rostow i drugi), koji su nerazvijenost nastojali da objasne isključivo istorijskim razvojem kapitalizma kao svetskog sistema i koji nisu uočavali ni nejednaku razmenu ni eksproprijaciju akumulacije. Budućnost Azije, Afrike i Latinske Amerike sagledavala se u evropskoj prošlosti, strukturnim reformama, povampirenju prvobitne akumulacije kapitala, u privatnim ulaganjima iz razvijenih zemalja. Kritiku građanske misli o problemima nerazvijenosti dali su poodavno P. Baran, P. Svizi, Š. Betelhajm, O. Lang, Robinson, A. Emanuel.

Baranova knjiga *Politička ekonomija rasta* bila je značajan korak ka marksističkoj spoznaji savremenih uzroka zaostalosti, na koju su se nadovezali drugi teoretičari problema odnosa između razvijenih i nerazvijenih zemalja, kao što su Gunder Frank, Samir Amin, Đovani Arigi i drugi. Zatim su došli drugi, najvećim delom iz Latinske Amerike, koji su podvrgli kritici sve dotadašnje teorije razvoja, čak i one na kojima su se sami formirali. Jedan od najistaknutijih protagonista teorije zavisnosti *(teoria de la dependencia)*, nastale početkom 60-tih godina, bio je Teotonio dos Santos. Prihvatajući Frankovo mišljenje o svetskom sistemu kapitalističke razmene kao određujućem za položaj latinskoameričke privrede i shvatanje zavisnosti kao uzroka nerazvijenosti, Dos San-

Digitized by Google

tos ukazuje i na neke slabosti Frankovih razmatranja u kojima je izostala analiza klasne strukture kao socijalne podloge uslovâ zavisnosti. Možda jasnije nego drugi, novi teoretičari problema nerazvijenosti istakli su da zavisnost nije fenomen zaostalih struktura, nego proizvod svetske situacije ekspanzije kapitalizma, njegovog prodora, odnosno da je nerazvijenost posebna forma njegovog razvoja — zavisnog kapitalizma.[11] Po Dos Santosu, Latinska Amerika je područje bitno novog karaktera zavisnosti, koje u multinacionalnim korporacijama ima novog nosioca akumulacije kapitala.

Moglo bi se reći da je »teorija zavisnosti« odgovor latinskoameričkih marksističkih intelektualaca na mnogobrojna pitanja savremenog kapitalističkog razvoja u zemljama Latinske Amerike i o putevima revolucionarne strategije u borbi za promenu postojećeg stanja. Pored ekonomske analize o savremenom imperijalizmu i neokolonijalizmu, ova teorija ima i svoju određenu političku obojenost. Naime, ona ne dovodi u pitanje samo mogućnost autonomnog društveno-ekonomskog razvoja u uslovima ekonomske i druge zavisnosti latinskoameričkih zemalja, već rešenje postojećih problema i protivrečnosti sagledava u socijalističkoj alternativi.

»Teorija zavisnosti« je i odgovor na dve koncepcije društveno-političkog razvoja Latinske Amerike nastale posle Drugog svetskog rata u Latinskoj Americi — koncepcije komunističkih partija ovog kontinenta o »savezu eksploatisanih klasa sa nacionalnom progresivnom buržoazijom«, u okviru koga se proletarijat bori za svoju hegemoniju, i koncepcije nastale u okviru Ekonomske komisije za Latinsku Ameriku (CEPAL). Iza teorije CEPAL-a o razvoju Vania Bambirra, jedan od istaknutih protagonista »teorije zavisnosti«, uočava teze koje odgovaraju potrebama nacionalne industrijske buržoazije zemalja Latinske Amerike.[12] Usled ekonomskih i političkih pritisaka imperijalizma odnosi zavisnosti se konzerviraju, a zavisne nacionalne buržoazije nemaju uslovâ da se oštro suprotstave imperijalizmu i okrenu autonomnom razvoju sopstvenih zemalja.

Očito je danas da strategije razvoja zasnovane na koncepciji transmisije rasta od bogatih na siromašne, prenošenjem »modernog« prema »dole«, u »tradicionalni sektor«, strategije zasnovane na inostranom kapitalu, kapitalno intenzivnim ulaganjima, velikim projektima, velikim sistemima i slično — nisu donele očekivane rezultate. Štaviše, kao što smo već videli, povećali su se problemi nezaposlenosti i akcentirana je zavisnost zemalja u razvoju od razvijenih zemalja.

Strategije Prve i Druge dekade razvoja UN u svojoj doktrinarnoj osnovi, kao i u realizaciji, oslanjale su se takođe na inducirani

---

[11] Vidi: Dr Ljubomir Paligorić, *Obeležja komunističkog prilaza nerazvijenosti*, »Marksistička misao«, br. 2/1979.

[12] Vania Bambirra, *Teoria de la dependencia: Una anticritica*, Editions Era, Mexico, 1978.

Vidi takođe prikaz ove knjige od Trive Inđića objavljen u časopisu »Socijalizam u svetu«, br. 13/1978, str. 177—178.

Digitized by Google

i zavisni rast, satelizirani razvoj zemalja u razvoju, razvoj »odozgo«, razvoj »prema spolja«, te nije ni čudo što nije bilo očekivanih efekata.

Ali, ni svaki model razvoja »prema unutra« ne daje uvek očekivane rezultate. Tako je bilo sa modelom razvoja (prihvaćenim još početkom 50-tih godina u Latinskoj Americi) koji se ogleda u politici supstitucije uvoza. Ta politika proizlazila je iz ideologije desaroljizma[13] (snažnog nacionalizma), koja je predstavljala demokratsko-liberalnu viziju razvoja, proizvodnje i strukturiranja društva. Smatra se da se osnovni zahtevi desaroljizma sastoje u: (1) izmeni razvoja »prema spolja« ka razvoju »prema unutra«, u supstituciji uvoza, sa ciljem da se latinskoameričke zemlje izvuku iz zavisnosti od spoljne trgovine i da se stvore privrede koje bi se kontrolisale iznutra; (2) stvaranju društva potrošnje.[14]

Supstitucija uvoza (koja je krajem 60-tih godina dostigla svoj limit) u velikoj je meri doprinela porastu industrije u Latinskoj Americi. Proizvodnja prerađivačke industrije u tim zemljama rasla je znatno brže nego u razvijenim. Ali, model supstitucije uvoza ubrzo je pokazao i svoja ograničenja. Zemlja koja sprovodi proizvodnu supstituciju uvoza smanjuje uvoz datog proizvoda, koji se lokalno počinje proizvoditi, ali je istovremeno primorana povećavati izdatke za uvoz opreme, a često i za uvoz sirovina za datu proizvodnju. S druge strane, ograničeno domaće tržište i kupovna moć stanovništva ne dozvoljavaju obimniju proizvodnju, a visoki troškovi lokalne proizvodnje smanjuju mogućnost plasiranja na druga tržišta. Posle izvesnog vremena nacionalni protekcionizam lokalne proizvodnje pokazuje se skupim.

Za negativne strane u realizaciji ovog modela odgovorne su pre svega subjektivne snage — nosioci ovog modela, koje nisu ispoljile spremnost za radikalne promene privrednih i društvenih struktura. Stare agrarne strukture su u najvećem broju zemalja ostale netaknute, što se odrazilo i na razvoj potrošnje ogromnog procenta negradskog stanovništva. Faktički nije došlo do stvaranja nezavisnih nacionalnih država zasnovanih na snažnoj industrijalizovanoj privredi i orijentisanih ka unutrašnjim tržištima.

Na političkom planu desaroljizam je dobio izraz u takozvanom populizmu, u stvari, raznim strujama buržoaskog reformizma koje su u sebi sadržavale određene zahteve za promenu postojećeg društvenog sistema. Ali, i pored ispoljenog antiimperijalizma i nacionalizma (koji je podrazumevao razvijanje državnog intervencionizma), nacionalne buržoazije, zastupnici ove ideologije, uključile su se u aktivnosti i strukture inostranog kapitala, što je vodilo kontroli pretežno severnoameričkog kapitala nad proizvodnjom latinskoameričkih država i apsorbovanju nacionalnih preduzeća u krupne transnacionalne kapitalističke kompanije.

Sve je ovo imalo odraza i na političke oblike vladavine. Vladajuće klase napuštale su reformističke projekte autonomnog na-

[13] Desarolio — razvoj.

[14] Vidi: Zoran Stanojević, *Protivurečnosti društveno-ekonomskih transformacija u zemljama Latinske Amerike*, »Socijalizam«, br. 3/1980.

Digitized by Google

cionalnog razvoja, što je vodilo ukidanju populističkih režima (koji su se karakterisali, pored ostalog, i zadovoljavanjem osnovnih zahteva masa) i stvaranju većeg broja vojnih autoritarnih režima. Ali, ni ti vojni režimi nisu mogli zaobići politiku forsiranog izvoza uz određeni stepen industrijalizacije, kao trenutno dominantnog modela razvoja koji treba da otvori puteve za razrešavanje osnovnih problema pred kojima se danas nalaze nacionalne privrede Latinske Amerike. A kad je reč o konzervativnim režimima i krugovima krajnje desnice, razmišljanja oko izbora varijanti modela kreću se u krugu postojanja i održavanja društvenih odnosa kapitalističkog sistema. Koncept supstitucije uvoza kao modela razvoja, ukoliko bi uključio i određene socijalističke solucije, mogao bi dati drugačije rezultate.

U vezi s razvojnim strategijama poniklim na tlu nerazvijenih zemalja interesantno je osvrnuti se i na shvatanja Samira Amina, koji ističe model takozvane introverzije, to jest autocentriranog razvoja, razvoja iznutra podsticanog (za razliku od prethodnog spolja podsticanog, to jest modela perifernih kapitalističkih privreda), koji počiva na nadmoćnosti sektora proizvodnje opreme i sektora za masovnu potrošnju. Da bi služila brojnom seljaštvu i siromašnim gradskim masama, industrijalizacija, po ovom autocentriranom modelu razvoja, treba da se koncentriše najpre na poboljšanje poljoprivredne proizvodnje i ne sme dugo da se koristi kriterijumom profita. Uz to je potrebno odreći se luksuzne proizvodnje za lokalno tržište i staviti akcenat na izvoz, s obzirom na to da je i jedno i drugo zasnovano na reprodukciji jeftine radne snage.

Prelazak zavisnog na nezavisni autocentrirani model odgovara, po mišljenju Samira Amina, procesu razvoja; to implicira »oslobađanje koje treba da bude raskid sa svetskim tržištem«.[15] Tom raskidu doprineće prevazilaženje kapitalizma unutar »periferije«, otvaranje ka socijalizmu.

Današnji vladajući krugovi u zemljama »trećeg sveta« (sem nekoliko zemalja u kojima je oslobodilački pokret prekinuo sa svetskim imperijalističkim sistemom i time ostvario autonomiju i uslov za nezavisan i socijalistički razvitak, kao što je slučaj sa Kinom, Vijetnamom, Kampućijom, Laosom i Kubom) predstavljaju, po mišljenju Samira Amina, lokalnu buržoaziju, a to nije snaga koja će otvoriti proces ka socijalizmu, nije snaga koja može da tuče imperijalizam, bez obzira na to što je nosilac zahteva za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka. Čak kad bi neki zahtevi ove buržoazije, odnosno ovih vladajućih krugova, i bili ostvareni, to, po Samiru Aminu, ne bi značilo stvaranje nove faze. I dalje bi ostao zavisan tip razvitka, poljoprivreda bi nazadovala, nejednaka razmena se pogoršavala, a podela rada bi i ubuduće bila zasnovana na izvozu jeftinih proizvoda.[16]

---

[15] Samir Amin, *L'Acumulation a l'echelle mondiale*, »Antrophos«, 1970, str. 47.

[16] Samir Amin, *The Self-Reliance and the New International Economic Order*, »Monthly Review«, vol. 29, br. 3/1977, str. 14—15.

Digitized by Google

Samir Amin je, nesumnjivo, u pravu kad smatra da razvoj uslovljen spolja ne vodi stvarnom razvoju, kada ukazuje na značaj poboljšanja poljoprivredne proizvodnje i proizvodnje za masovnu potrošnju, kada ističe negativno dejstvo transnacionalnih kompanija, kada misli da kapitalizam nije u stanju da obezbedi stvarni razvoj niti, pak, da se u zemljama u razvoju razvija u onakvom vidu kakav ima u razvijenim kapitalističkim zemljama, kada ukazuje na nužnost socijalizma radi obezbeđenja nezavisnosti, razvoja i progresa.

Međutim, njegova teorija autocentriranog razvoja postavlja mnoga pitanja, jer u njoj ima i elemenata autarkizma. Jedno od njih je — na koji način obezbediti toliko potrebna sredstva za razvoj proizvodnje opreme i tehničkih usluga, kako razvijati sektor masovne potrošnje, ako bi se išlo na znatno smanjenje izvoza u sadašnjoj situaciji? Danas je privredna situacija zemalja u razvoju takva da one, ako žele da obezbede opremu za industrijski i poljoprivredni razvoj i tehničke usluge, moraju računati na izvoz onoga čime raspolažu, a to su pretežno sirovine.

Sem toga, model razvoja Samira Amina ne uzima dovoljno u obzir različitosti političkih sistema među zemljama u razvoju, različitost u odnosima društvenih snaga. Naime, svaka državna intervencija kvalifikuje se kao državno-kapitalistička, a vladajuća snaga — kao buržoazija, čvrsto vezana za imperijalizam, koja nije u stanju, kako kaže Samir Amin, da vodi bitku za novi međunarodni ekonomski poredak.

U mnoštvu modela razvoja koji se u razvijenim zemljama Zapada razrađuju naročito od kraja 60-tih godina zapaža se i takav koji svoj pristup zasniva na *koncepciji osnovnih ljudskih potreba*,[17] prihvaćenoj od nekih snaga i krugova i u zemljama u razvoju.

Potrebno je, međutim, istaći da ima različitih prilaza toj koncepciji, možda ne toliko u pogledu cilja koliko u pogledu sprovođenja odgovarajuće strategije. Najuži pristup ovom konceptu podrazumeva rešavanje osnovnih potreba u biofiziološkom domenu (minimum kalorija i proteina, odeća, stan, kao i minimalni sanitarno-medicinski uslovi), dok širi pristup zahvata i neke psihosociološke komponente, kao što su zaposlenost, socijalna i politička sigurnost i slično.

Od posebnog je interesa onaj pristup konceptu osnovnih ljudskih potreba koji polazi od razvoja ljudske ličnosti. Njega možemo zapaziti u Deklaraciji iz Cocoyoca, 1974. godine, u kojoj se kaže da »cilj razvoja predstavlja razvoj ljudi, a ne stvari«[18]. Na sličnoj koncepciji razvoja zasniva se i Bariloche model, to jest latinskoamerički model razvoja sveta Bariloche fondacije, koji u osnovi predstavlja reakciju latinskoameričkih naučnika na Midov model »granice rasta«, dat u prvom izveštaju Rimskog kluba.

---

[17] Vidi: Dr Edita Vajs, *Koncepcija i strategija zadovoljavanja osnovnih ljudskih potreba*, »Kretanja u svetskoj privredi«, jun—jul 1979.

[18] Uzeto iz članka dr Zorana Trputeca o konceptu osnovnih ljudskih potreba, »Kretanja u svetskoj privredi«, 1979.

Digitized by Google

Reč je o modelu normativnog karaktera, koji polazi od pretpostavljenih i željenih vrednosti svetskog razvoja, o modelu maksimiziranja trajanja života na postulatima četiri vrste osnovnih potreba (ishrana, zdravlje, odevanje i stanovanje) koje zemlje Latinske Amerike mogu da ostvare do 1992, a zemlje Afrike i Azije do 2020. godine. Reč je o modelu koji se zasniva na regionalnom kolektivnom osloncu na sopstvene snage. Navedeni minimum zahtevi su pretpostavka maksimum zahtevâ koji podrazumevaju demokratsko društvo zasnovano na punoj participaciji slobodnih, jednakih i ravnopravnih pojedinaca. Na međunarodnom planu to bi bio svet ravnopravnih nacija i država.

Autori ovog modela smatraju da se većom primenom savremene tehnologije u poljoprivrednoj proizvodnji i odgovarajućim sistemom zemljišnog vlasništva može rešiti nedostatak osnovnih prehrambenih proizvoda. U centru pažnje je, pored načina upotrebe postojećih resursa i društveno-ekonomskih uslova, i sistem obrazovanja. Nosioce društvenih promena autori ovog modela vide u seljaštvu, radničkoj klasi, naučnoj i tehničkoj inteligenciji, omladini, ženama, vernicima itd. Model ne uključuje problematiku međunarodnih ekonomskih odnosa, ali ipak podvlači ulogu pomoći razvijenih zemalja nerazvijenima u cilju zadovoljavanja osnovnih ljudskih potreba.[19]

U najvećem broju slučajeva strategija bazirana na koncepciji osnovnih ljudskih potreba otvara više pitanja:

1) Koje potrebe možemo smatrati osnovnim, vodeći računa o klimi, jer potrebe u hrani, odeći, stanovanju i slično uslovljene su klimom?

2) Da li će se problem zadovoljavanja osnovnih potreba rešavati uz pretežnu pomoć razvijenih zemalja (usled čega i opasnost da se ništa bitno ne menja u privrednim strukturama); na koji način će se taj koncept realizovati; koje su to političke i društvene snage koje će određivati osnovne potrebe i voditi celu akciju?

3) Da li strategija osnovnih potreba može stvarno da vodi radikalnim preobražajima koji bi značili prevazilaženje nerazvijenosti ili je samo reč o privremenom leku?

Zadovoljavanje osnovnih potreba i iskorenjivanje siromaštva trebalo bi da ima prioritet u ekonomskom i socijalnom razvoju, ali to samo po sebi nije dovoljno da obezbedi odgovarajuće promene za prevazilaženje nerazvijenosti, da osigura promene koje bi omogućile ekonomsko osamostaljivanje i znatnije promene u postojećoj međunarodnoj podeli rada.

U vezi s ovim postavlja se i pitanje odnosa koncepta (ili koncepata) osnovnih potreba i novog međunarodnog ekonomskog poretka. Na ovo pitanje daju se različiti odgovori.

---

[19] Detaljnije o ovom modelu i drugim modelima svetskog razvoja vidi: Jelica Minić, *Projekcije i modeli svetskog razvoja*, u: *Zemlje u razvoju i putevi napretka*, Beograd, Izdavački centar »Komunist«, 1979.

Digitized by Google

1) Neki smatraju da je strategija osnovnih potreba prethodan uslov novog međunarodnog ekonomskog poretka.

2) Drugi, pak, misle da strategija osnovnih potreba ne vodi uopšte uvođenju novog međunarodnog ekonomskog poretka.

3) Postoji stav, koji je prihvaćen u pokretu nesvrstanih, da se samo u okviru borbe za novi međunarodni ekonomski poredak mogu rešiti osnovne potrebe širokih narodnih masa, kao i problemi razvoja.

Na Šestoj konferenciji nesvrstanih u Havani šefovi država ili vlada potvrdili su stav usvojen na Konferenciji ministara rada nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju (Tunis, april 1978) da »cilj zadovoljavanja osnovnih ljudskih potreba i iskorjenjivanja masovnog siromaštva može biti trajno ostvaren temeljitim promjenama u svjetskom ekonomskom sistemu, u skladu s odlukama VI i VII specijalnog zasjedanja Generalne skupštine Ujedinjenih naroda. Oni su također odbacili pokušaje uvođenja ideja, normi i principa kao što su pravo na snabdijevanje, gradiranje, selektiranje, korištenje takozvane »strategije osnovnih potreba« i ideja o diferencijaciji, čiji je cilj da se pažnja međunarodne zajednice odvrati od pregovora o novom međunarodnom ekonomskom poretku, da se unese pometnja u nacionalne prioritete razvoja i da se razbije jedinstvo zemalja u razvoju«[20].

Koncept zadovoljavanja osnovnih potreba ne može biti zamena za novi međunarodni ekonomski poredak (NMEP), koji ostaje neophodan uslov za svaki progres i ubrzan razvoj zemalja u razvoju. Ukoliko se ovaj koncept zadovoljavanja osnovnih potreba ne bi vezao za NMEP, mogao bi da postane novi instrument mešanja sa strane u unutrašnje poslove zemalja u razvoju. A to će reći da koncept osnovnih potreba treba da bude smešten u okvir restrukturacije svetske privrede i realizacije novog međunarodnog ekonomskog poretka, što znači da ne sme da bude izolovan cilj, cilj za sebe.

Pokret nesvrstanih daje s pravom prioritet borbi za nove međunarodne ekonomske odnose i novi poredak, a u okviru te borbe sagledava i ostale ciljeve, uključujući i postizanje uspeha na planu realizacije zadovoljavanja osnovnih ljudskih potreba.

III. Sopstveni nezavisan razvoj i koncepcija oslonca na sopstvene snage

S obzirom na postojeće stanje u svetskoj privredi danas postoje dva osnovna elementa razvojnih mogućnosti zemalja u razvoju određena spolja. Naime, reč je o izvoznim mogućnostima nerazvijenih, odnosno o uvoznoj tražnji i izvozu kapitala iz razvijenih zemalja, a to ne može da bude osnova za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka.

[20] Iz Ekonomske deklaracije Konferencije nesvrstanih u Havani, član 33. Uzeto iz knjige *Nesvrstanost u suvremenom svijetu*, Zagreb, 1979, str. 904.

Digitized by Google

Znači, moraju se izgraditi unutrašnji izvori i mehanizmi rasta koji bi omogućili da zemlje u razvoju u pogledu impulsa rasta ne zavise u potpunosti od razvijenih zemalja. Otuda potreba za formiranjem odgovarajućih razvojnih strategija i na nacionalnom planu i u okviru zemalja u razvoju, koje će obezbediti da bar deo razvojnih impulsa svetske privrede bude lociran u područje zemalja u razvoju. Izlaz, očito, treba tražiti u menjanju privredne strukture, strukture proizvodnje i strukture izvoza, i na taj način imati veće koristi od onih rešenja koja se budu sagledavala i usvajala u toku izgradnje novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Pored izmene međunarodnih regulativa, pored promene cena sirovina i slično, potreban je, dakle, stvaran razvoj nerazvijenih zemalja, potrebno je podizanje nivoa njihove privredne razvijenosti uz maksimalnu autonomiju, potrebno je jačanje samostalnih razvojnih strategija, što ne znači ništa drugo do graditi sistem novih međunarodnih ekonomskih odnosa »iznutra«, »odozdo«, u okviru svake zemlje ili grupe zemalja. Upravo povećanjem privredne razvijenosti, jačanjem nacionalnih ekonomija i međusobnih veza, kao i stvaranjem određenog sistema ekonomskih i društvenih odnosa, zemlje u razvoju su na najboljem putu da prisile razvijene zemlje da izvrše izmene neophodne za jedan novi međunarodni poredak, na putu oslobađanja od dominacije međunarodnog kapitala.

Izgradnja i jačanje samostalnog nacionalnog razvoja pretpostavlja strategiju oslonca na sopstvene snage unutar jedne zemlje, grupe zemalja ili u okviru nesvrstanih i ostalih zemalja u razvoju.

U sklopu traganja za strategijom razvoja koja bi odgovarala interesima zemalja u razvoju koncepcija oslonca na sopstvene snage dobila je veoma široku podršku. Reč je o strategiji koja podrazumeva mobilizaciju i korišćenje sopstvenih materijalnih i ljudskih resursa kao pretpostavke autonomnog razvoja, o strategiji koja se može primenjivati na svim nivoima — lokalnom, regionalnom, nacionalnom, međunacionalnom. Reč je o strategiji koja znači pre svega prevazilaženje odnosâ zavisnosti, strategiji koja je sve prisutnija u praksi mnogih zemalja, kao i u okviru grupe zemalja i u okviru nesvrstanih.

Pri tome je važno razlikovati ovu strategiju od nekih na izgled sličnih teorija, to jest teorija samodovoljnosti i autarkije. Autarkija, naime, nije sinonim za oslonac na sopstvene snage, odnosno nije rešenje za razvoj, u što nas je najbolje uverilo iskustvo Kampućije. Oslonac na sopstvene snage ne znači isključivanje iz svetskog tržišta i osnovnih tokova tehničkog i drugih oblika razvoja. Idejna osnova koncepta koji ne uzima u obzir pregovaračke akcije između razvijenih i nerazvijenih, odnosno spoljnu pomoć i akcije razvijenih zemalja, jeste postojanje »trećeg sveta« kao organskog dela sveta podeljenog na kapitalizam i socijalizam.

A i kad nije reč o »teoriji raskida« nekih savremenih teoretičara, o traženju rešenja razvoja u autarkiji, pod osloncem na sopstvene snage podrazumevaju se različite strategije i ekonomske politike. Nema sumnje da radikalni preobražaji koje zahteva

Digitized by Google

pretvaranje zavisne u nezavisnu nacionalnu privredu traže institucionalna i strukturna rešenja nezavisnog i samosvojnog socijalističkog razvoja.

Oslobađanje od dominacije inostranog kapitala moguće je postići jedino izmenom privredne i klasne strukture, sa vodećim političkim snagama koje će se izboriti za sopstveni metod razvoja privrede radi korišćenja domaćih resursa, a za dobrobit svih članova društva. To se ne može ostvariti istorijskim putevima razvoja razvijenih kapitalističkih zemalja kojima je bilo potrebno više vekova da dostignu značajan stepen razvijenosti, uz upotrebu jeftinih sirovina i velike eksploatacije radne snage iz kolonija i polukolonija.

Orijentacija na drugačiji razvoj je nužna jer je ona i uslov nezavisnosti i progresa zemalja u razvoju. Privatni kapital u nedovoljno razvijenim zemljama može obavljati neke funkcije u ekonomskom životu i razvoju svojih zemalja, ali ne može biti oslonac njihove brze industrijalizacije i ekonomskog osamostaljivanja, uspešnog savlađivanja hegemonističkih, imperijalističkih i neokolonijalističkih pritisaka, zato što je osuđen na ulogu instrumenta u rukama krupnih kapitalističkih ili državnih monopola. Iz tih razloga ni domaća buržoazija ne može biti dosledna antiimperijalistička snaga u borbi za punu samostalnost svoje zemlje. Dakle, nedovoljno razvijene zemlje moraju se sve više boriti i protiv svetskog i protiv domaćeg kapitalizma ako žele stvarno nezavisan razvoj, bez obzira na to što će još dugo u svom razvoju koristiti učešće i inostranog i domaćeg kapitala.

Do ovog saznanja došle su mnoge zemlje u razvoju, opredeljujući se za socijalistički put razvoja. Ishodišta takvom opredeljivanju ne treba najčešće tražiti u razvijenim materijalnim snagama, u visoko razvijenoj svesti radničke klase, u razvijenoj delatnosti radničkih partija. Ona su najčešće druge vrste, ali isto toliko snažna i značajna i imperativna. Socijalistička opredeljenja u zemljama u razvoju nisu ni slučajna, ni prolazna epizoda niti su isključivo plod spoljnih uticaja, već ona odražavaju životne potrebe ovih društava, a i nužnosti savremenog sveta u celini.

Na orijentisanost nerazvijenog sveta na socijalizam utiču u prvom redu sveukupna društvena kretanja savremene epohe prelaska sveta iz kapitalizma u socijalizam, utiče opšti položaj nerazvijenih zemalja u svetu. Ali, to nije jedini razlog socijalističkog optiranja mnogih zemalja u razvoju. Korene ove pojave treba tražiti u raznim međunarodnim i unutrašnjim objektivnim i subjektivnim faktorima, međusobno tesno isprepletenim, u čiju analizu ovom prilikom nećemo ulaziti.

Danas sve zemlje u razvoju nemaju takve odnose koje zahtevaju u međunarodnim odnosima. Principi neeksploatacije čoveka od strane čoveka, pravednosti i jednakosti, jednake šanse za sve nisu primenljivi u unutrašnjem razvoju mnogih zemalja u razvoju. Ali, one mogu da imaju moralnu snagu da vode uspešnu borbu za nove međunarodne odnose samo ako same uspostavljaju slične odnose u svojim zemljama. Zapravo, moglo bi se reći da bi pro-

Digitized by Google

mene na planu međunarodnih ekonomskih odnosa ostale bez pravog sadržaja ukoliko ne bi bilo i odgovarajućih transformacija u nacionalnim, kao i u regionalnim okvirima.

Dakle, zemlje u razvoju, ako žele stvarne uspehe u svom razvoju i značajne uspehe u izgradnji novih međunarodnih ekonomskih odnosa, moraju se orijentisati na političke i ekonomske strategije drugačije od onih koje im je naturao kolonijalizam i koje im danas nameću neokolonijalne i imperijalističke snage, a polazeći od svojih ekonomskih i društvenih struktura, od svog društvenog bića.

U najvećem broju zemalja u razvoju seljaštvo je dominantna socijalna klasa ili sloj koji na znatnim područjima živi u okvirima tradicionalne zajednice. S obzirom na takvo stanje, strategija oslonca na sopstvene snage i vodeći krugovi socijalistički opredeljeni moraju se oslanjati na taj društveni sloj, odnosno u centar razvojnih ciljeva stavljati razvoj poljoprivrede, njenu modernizaciju i diversifikaciju.

Osnovni momenat samostalnog razvoja je, svakako, stvaranje takve ekonomske strukture koja bi najviše odgovarala resursima kojima data zemlja raspolaže. Sprovođenje nekih oblika agrarne revolucije i brži razvoj poljoprivrede predstavlja za najveći broj zemalja u razvoju elemenat strategije samostalnog ekonomskog razvoja, jer, sem za industrijske kulture, razvijene zemlje ne bi favorizovale ovakav razvojni proces. S obzirom na postojeću situaciju s nedostatkom prehrambenih proizvoda i uvozom hrane agrarne revolucije bi, pored ostalog, trebalo da obezbede maksimalan stepen samodovoljnosti u proizvodnji hrane.

Jačanje nacionalnih ekonomija zemalja u razvoju podrazumeva i stvaranje razumne ravnoteže između poljoprivrede i industrije, razvijanje odgovarajuće tehnologije, kao i razvijanje nacionalnog modela potrošnje.

Od posebnog značaja za ubrzan i samostalan razvoj zemalja u razvoju i izgradnju novog međunarodnog ekonomskog poretka je to da svaka zemlja kontroliše svoje privredne resurse, što nalaže stvaranje jakog državnog sektora, odnosno značajnu ulogu države u ekonomici zemlje, kao i sprovođenje planske privrede. Šefovi država ili vlada nesvrstanih zemalja na Konferenciji u Havani istakli su da »na javni sektor ne bi trebalo gledati samo kao na proizvođača važnih i osnovnih strateških dobara, nego i kao na djelotvornu i stabilizirajuću snagu za osiguranje osnovne opskrbe proizvođača, za izgradnju najvažnijih objekata infrastrukture i za akumulaciju kapitala, koji treba da omogući rast decentraliziranih sektora, stavljajući mu na raspolaganje stručnu pomoć u tehnologiji i upravljanju«[21].

Državna intervencija u nerazvijenim zemljama ima ne samo veliki društveni značaj, već i društvenu sadržinu drukčiju nego u razvijenim kapitalističkim zemljama. U nerazvijenim zemljama

[21] Ekonomska deklaracija Konferencije nesvrstanih u Havani, *cit. izd.*, str. 911.

Digitized by Google

ona nije posledica visokog stepena razvoja proizvodnih snaga i na tome zasnovane krize vladajućih odnosa proizvodnje, već sredstvo obezbeđivanja materijalne osnove ubrzanog ekonomskog razvoja i sredstvo odbrane od spoljne neokolonijalističke opasnosti. Društvene, ekonomske i političke osnove zbog kojih se javlja državni intervencionizam u zemljama u razvoju su drukčije nego u industrijski razvijenim zemljama, pa su, prema tome, drukčiji i njegovi osnovni zadaci. Zadaci koji moraju biti u centru pažnje državne politike vezani su prvenstveno za problem akumulacije kapitala i, uopšte, za obezbeđivanje većih investicionih sredstava.

Ali, treba imati u vidu raznovidost državnog intervencionizma u nerazvijenim područjima. Reč je o različitim tendencijama, različitim pravcima razvoja. Negde postoji tendencija državnog intervencionizma kapitalističke usmerenosti, što istovremeno znači u dobroj meri i mirenje s neokolonijalizmom, a negde tendencija ka državnom intervencionizmu socijalističkog tipa. Ali, ni jedan ni drugi pravac ne bi trebalo da znače prosto kopiranje do sad poznatih sistema.

Etatizam koji se karakteriše jakim vezama sa imperijalističkim zemljama i transnacionalnim kompanijama i davanjem snažnog impulsa razvoju domaćeg privatnog sektora znatno se razlikuje od državnog intervencionizma neke zemlje u kojoj se dejstvo privatnog kapitala ograničava i kontroliše, a državna se intervencija nastoji upotpuniti širokim učešćem masa u društvenim poslovima kroz različite oblike, što doprinosi neutralisanju različitih deformacija koje etatizam rađa.

Mogli bismo reći da su dosadašnja iskustva zemalja u razvoju pokazala da je za uspešan ekonomski i socijalni razvoj neophodna podrška i oslonac najširih narodnih masa vodećim političkim pokretima i partijama. Praksa afričkih, azijskih, pa i nekih latinskoameričkih država pokazuje to više nego očito. Ekonomska nezavisnost i svestran razvoj pojedinih zemalja ne može se zamisliti bez učešća najširih radnih masa u društvenim preobražajima.

To od vodećih političkih snaga traži da neophodan centralizam vlasti upotpunjuju sve više decentralizacijom vlasti koja bi omogućila i olakšala što veće angažovanje širokih masa u društvenim poslovima. U mnogim afričkim zemljama zapažaju se već uveliko mere usmerene na decentralizaciju i demokratizaciju državne vlasti, o čemu dovoljno svedoče iskustva Alžira, Gvineje, Tanzanije, Madagaskara i drugih zemalja.

Praksa tih zemalja pokazuje da se određen stepen efikasnosti u upravljanju osnovnim društvenim poslovima, pre svega privredom, ne može obezbediti u okvirima klasične političke organizacije društva zasnovane na podeli vlasti, konkurisanju više partija i parlamentarnoj demokratiji. On pretpostavlja koncentraciju vlasti, jačanje državnog intervencionizma, ali i različite mere za mobilisanje najširih društvenih slojeva, nužnost demokratske države u kojoj će interesi širokih masa i njihova angažovanost u društvenim poslovima doći maksimalno do izražaja.

Digitized by Google

Opredeljenje za strategiju oslonca na sopstvene snage ističe potrebu participacije i samoupravljanja kao oblika učešća najširih slojeva stanovništva u donošenju odluka za usmeravanje razvojnih procesa. U znatnom broju zemalja u razvoju, naročito u Africi, već danas ima primetnih oblika učešća radnika u upravljanju preduzećima. Učešće širokih masa u upravljanju može se zapaziti i u raznim oblicima zadružnih organizacija, od kojih su one u Tanzaniji, zvane »udžama«, možda najinteresantnije. Od posebnog je interesa razvijanje samouprave u lokalnim zajednicama, pri čemu se ne tako retko koriste tradicionalna iskustva kao što su ona sa fokonolama na Madagaskaru.

Putem kojih političkih organizacija je najbolje politički organizovati stanovništvo u zemljama u razvoju? Tu, doista, nema niti može biti jedinstvenih odgovora, što je uslovljeno različitim nivoom društveno-ekonomskog razvoja, kao i različitim ideologijama vodećih političkih snaga. Danas u zemljama u razvoju deluju i partije (jedna ili više) i politički pokreti, a priličan je broj i onih zemalja sa vojnim režimima uz zabranu (najčešće privremenu) delovanja političkih partija. Uz to, sistemi jedne partije, kao i više njih, jesu i mogu biti veoma različiti, kao što je, uostalom, slučaj i sa vojnim režimima. Ipak, zemlje stvarno socijalistički orijentisane opredeljuju se najčešće za sistem jedne partije, odnosno jedne političke organizacije (iako se često nazivaju partijama, mnoge političke organizacije su u većoj meri pokreti), smatrajući da će one moći na najbolji način okupiti sve nacionalne snage i angažovati ih u izgradnji zemlje. Poslednjih godina sve je uočljivija tendencija transformacije političkih pokreta u partije i stvaranja avangardnih partija, uslovljena društvenim razvojem i potrebama obezbeđenja socijalističke usmerenosti.

Radnička klasa i ostali radni slojevi u strategijama mnogih političkih snaga, naročito onih u Africi, dobijaju zapaženo mesto, što je garancija stvarne demokratizacije, stvarnog socijalističkog opredeljenja. A zastupljenost interesâ radnih slojeva, uz istovremenu borbu protiv birokratizma i tehnokratizma, put je ne samo unutrašnje demokratizacije, već i eliminisanja spoljne zavisnosti.

Digitized by Google

Ljiljana Pađen

Mogućnosti ekonomskog rasta i razvoja

Poslednjih nekoliko godina sve intenzivnije se raspravlja o produbljivanju jaza između privredno razvijenih i nedovoljno razvijenih zemalja. Razlog ovom interesovanju treba tražiti u tome što zemlje u razvoju nisu postigle ciljeve koji su bili naznačeni u okviru Prve i Druge dekade razvoja Ujedinjenih nacija. Globalni program, izražen agregatnim, odnosno diferenciranim i sektorskim stopama rasta, pokazao se potpuno neefikasan sa stanovišta privrednog razvoja. Takođe, globalno posmatranje nerazvijenog sveta kroz nivo postizanja stope rasta zanemarilo je konkretne strategije koje su pojedine zemlje primenjivale u svom razvoju.

Iskustvo nerazvijenih zemalja nagovestilo je da uzroci nepovoljnih kretanja ne leže samo u neadekvatnim stopama rasta, već, između ostalog, i u deformisanom sistemu društvene reprodukcije i strategijama razvoja nerazvijenih zemalja koje su uslovljene njihovim položajem na svetskom tržištu.

Usled sve lošijeg položaja zemalja u razvoju u odnosu na razvijeni svet, u literaturi se ukazuje na potrebe stvaranja novog međunarodnog ekonomskog poretka, čiji je osnovni cilj praved-

Digitized by Google

nija raspodela bogatstva i pravedniji položaj u odnosima razmene. Međutim, ni promene u međunarodnim institucijama neće mnogo pomoći da se nedovoljno razvijene zemlje brže razvijaju ukoliko ove zemlje ne budu u unutrašnjem razvoju primenjivale strategije koje će omogućiti istovremeno i nezavisnost i optimalan rast.

Prve statističke evidencije o postojećem siromaštvu ekonomski nerazvijenih područja sveta pojavile su se na Zapadu za vreme i posle Drugog svetskog rata. Posle 1943. godine ekonomisti se sve više interesuju za razvoj ovih zemalja, dok su nacionalne vlade i nove međunarodne agencije počele izgrađivati programe za pomoć nerazvijenim krajevima sveta. Colin Clark[1] je nazačio, u jednom od prvih modela ekonomskog rasta, da je period posle rata, u stvari, period nedostatka kapitala i velikog odliva kapitala iz Evrope u Afriku i Aziju. Sasvim je očigledno da su interesovanja za probleme nerazvijenih delova sveta bila — po Kuznetsovoj[2] konstataciji — sama po sebi sredstvo za usmeravanje interesovanja za ekonomski rast u razvijenim zemljama sveta. Naravno, i u razvijenim zemljama sveta postojali su problemi siromaštva, nezaposlenosti i niske iskorišćenosti kapitala. Jedan od istaknutih predstavnika teorije rasta, Arthur Lewis[3], nekoliko godina posle rata, zagovarao je višu stopu investicija u Velikoj Britaniji u cilju podizanja životnog standarda, odnosno da bi se prevazišlo siromaštvo i svakome pružio prihvatljiv nivo standarda života. Sličan komentar je dao i Samuelson,[4] ističući da bi čak i SAD morale imati mnogo višu produktivnost rada kako bi svakome pružile udoban život, onakav kakav sada ima samo grupa odabranih.

Međutim, mnogo veće interesovanje za teoriju ekonomskog rasta nastaje sa Harrodom u Engleskoj i Domarom u SAD, koji su dinamizirali Keynesa.[5] Jedno od njihovih polazišta se zasniva na stagnaciji do koje će doći posle perioda poleta. Njihov rad se odnosio pre svega na problem nezaposlenosti, a rast su tretirali kao uslov za njegovo rešavanje pre nego kao krajnji cilj. Verovatno da je razlog takvog stava bilo još uvek vrlo sveže sećanje na ekonomsku krizu između dva rata. Keynes je pokazao da zapošljavanje u kapitalističkoj privredi zahteva određen nivo ukupne tražnje, jednake ukupnoj potrošnji dobara i usluga koju dati proizvodni kapaciteti nisu u stanju da proizvedu. Harrod i Domar su istraživali punu zaposlenost u ekonomiji čiji proizvodni kapaciteti rastu vremenom kao rezultat akumulacije kapitala. Odgovor do koga su obojica došla bio je da je puna zaposlenost moguća samo u uslovima stabilnog rasta, u kome će stopa svih promenljivih veličina biti jednaka i ostati konstantna duže vreme (doho-

[1] Colin Clark, *The Economics of 1960*, MacMillan, London, 1942.

[2] S. Kuznets, in: R. Lekchman, *National Policy for Economic Welfare at Home and Abroad*, Russel and Russel, New York, 1961.

[3] W. Arthur Lewis, *The Principles of Economic Planning*, Dobson, London, 1949.

[4] P. Samuelson, *Economics*, McGraw Hill, New York, 1948.

[5] United Nations, »World Economic Survey for 1960«, New York, 1961.

Digitized by Google

dak, potrošnja, investicije, radna snaga, akumulacija kapitala itd.). Veliki broj ekonomista se počeo pozivati na zaključke Harrod-Domarovog modela. Tako je počeo period istraživanja modela rasta, kome su posvećene mnogobrojne studije i koji su činili posebnu granu teorije ekonomskog rasta.

Drugu grupu su činili ekonomisti koji su pokušavali da, po ugledu na Marksa, a kasnije Šumpetera, izučavaju procese ekonomskog rasta, shvate način na koji privrede ostvaruju određenu dinamiku i objasne različitost istorijskog iskustva. Uglavnom, njihovi radovi su predstavljali opis stanja i konstataciju nekih bitnih činjenica, bez pretenzija da budu aktivan činilac u donošenju političkih odluka. Ali, i ova akademska teorija rasta je uticala na razmišljanja o ekonomiji kroz odnose stopa ekonomskog rasta, pa je na određen način uticala i na koncipiranje politike razvoja zemalja u razvoju. Akademska teorija rasta imala je, ipak, samo delimičnog uticaja, dok je dominantna bila ekspanzija mnogih zemalja podstaknuta problemima izvazvanim hladnim ratom, uključujući i Korejski rat, i programima za razvoj Ujedinjenih nacija. To je period kada je za razvoj ekonomije država imala značajniju ulogu nego ekonomska teorija, odnosno država je stimulisala programe razvoja u cilju vođenja odgovarajuće politike.

Posle Drugog svetskog rata došlo je do stvaranja grupacija čiji se odnosi zasnivaju na sporazumima u cilju zaštite interesâ i uspostavljanja ekonomske stabilnosti.

Pedesetih godina razmatranje ekonomskog rasta postaje preokupacija većine ekonomista, kao i njegovog povezivanja sa politikom zemalja u razvoju. Krajem te decenije ekonomski rast postaje najvažniji cilj i skoro opsesija najvećeg broja zemalja u svetu. Ta opsednutost je izraz želje mnogih država da povećaju industrijsku i poljoprivrednu proizvodnju radi postizanja višeg životnog standarda, rešavanja problema bilansa plaćanja i održavanja koraka sa drugim zemljama. Drugim rečima, ekonomski rast postaje najvažniji cilj ekonomske politike kao izraz želje za rešavanjem problema stagnacije u razvijenim zemljama i kao izraz želje da se postigne, odnosno prevaziđe istorijsko zakašnjenje u razvoju nerazvijenih zemalja.

Onog trenutka kada je postizanje što više stope rasta postalo prioritet u politici većine zemalja, postavilo se pitanje: koji su to faktori koji u najvećoj meri utiču na rast, zbog čega postoje razlike u stopama rasta i kakva treba da bude ekonomska politika koja bi obezbeđivala visoki rast. Proučavanje faktorâ razvoja, odnosno činilaca bržeg rasta postaje glavna preokupacija profesionalnih ekonomista, ekonomskih škola i brojnih međunarodnih institucija. Cilj ovih istraživanja je bio, kako je konstatovao Angus Meddison,[6] da se osvetli i istraži kako da bogatije zemlje postanu još bogatije. S obzirom na to da je najveći broj teoretičara rasta radio upravo u razvijenim zemljama, ovaj motiv se može uzeti

[6] Angus Meddison, *Economic Growth in the West*, Allen and Unwin, London, 1964.

Digitized by Google

kao tačan i smatrati uzrokom nastanka mnogobrojnih radova o problematici stope rasta u različitim zemljama. Među najpoznatije radove o toj temi spada rad Edwarda Denisona,[7] koji je pokušao da istraži uzroke različitosti stopa rasta u različitim zemljama. Najvažniji zaključak do kojeg se došlo je da uzroke razlika skoro da ne treba tražiti u različitim stopama ulaznih faktora, odnosno kapitala i rada. Ovakav zaključak je isticao potrebu daljeg izučavanja rezidualnog faktora.[8] Tako se može konstatovati da krajem šezdesetih godina još uvek nisu bili poznati pravi i tačni uzroci ekonomskog rasta, da bi se predočilo vladama i planerima koji je dalji pravi put akcije.

Veliki broj diskusija o praktičnim problemima postizanja maksimuma ekonomskog rasta okretao se prema ekonomskim i neekonomskim ciljevima, da li oni zavise i da li se ostvaruju uz pomoć privatne inicijative, a izbegavana je rasprava o uticaju inflacije, postizanju ravnoteže bilansa plaćanja i slično. Verovatno da je takav pristup nastao zbog toga što se sve više ekonomista slaže da ekonomska stopa rasta zavisi od usaglašavanja interesa među konfliktnim ciljevima. Svaki rast ima svoju cenu, a njegova veličina zavisi od toga koliko je društvo spremno da žrtvuje na nekim drugim područjima da bi postiglo što višu kvantitativnu stopu ekonomskog rasta. Jedno vreme ekonomiste je zanimao uglavnom krajnji rezultat rasta, odnosno veličina društvenog bruto proizvoda, a manje ih je zanimala kompozicija, odnosno struktura tog proizvoda.

Dileme o rastu i razvoju

Vrlo brzo ekonomski rast je prestao da bude najvažniji cilj ekonomske politike šezdesetih godina. Sve veći broj ekonomista počinje da se zanima za ostvarivanje kvalitativnih ciljeva razvoja umesto kvantitativnih. Tako je Kaldor[9] naglasio da je postalo vrlo neizvesno da li brzi ekonomski rast treba da bude najvažniji cilj ekonomske politike. Takođe, u Ujedinjenim nacijama[10] je isticano (analiza dvadesetogodišnjeg razvoja evropske privrede) da je proteklo četvrt veka skokovitog ekonomskog razvoja, što je uticalo da se mnogo aktivnije pristupi socijalnim i fizičkim aspektima ekonomskog rasta. Evropljani su se počeli uveliko zanimati za efekte ekonomskog rasta na kvalitet, životnu sredinu i način života.

U literaturi koja razmatra, potpuno ili delimično, ekonomski rast razlikuju se, uglavnom, teoretičari koji veruju u mogućnost rasta, bez obzira na to da li su u tom pogledu veliki optimisti ili

---

[7] Edward F. Denison, *Why Growth Rates Differ*, Brookings Institution, Washington, D. C., 1967.

[8] *Cf. The Residual Factor in Economic Growth*, OECD, Paris, 1964.

[9] N. Kaldor, *Conflicts of Policy Objectivs*, Blocwell, Oxford, 1971

[10] United Nations Economic Commission for Europe, »Economics Survey of Europe 1971«, The European Economy from 1950's to the 1970's, New York, 1972.

Digitized by Google

pripadaju grupi realnijih, zatim oni koji su sumnjičavi prema mogućnostima ili perspektivama rasta i oni koji, uglavnom, nisu ekonomisti, ali negiraju bilo kakvu mogućnost da se u okvirima datih mogućnosti kapitalizma ostvaruje ekonomski rast i napredak.[11]

Naravno, najveći broj ekonomista je u grupi onih koji veruju u mogućnost rasta, ali koji posebno naglašavaju potrebu što većeg uticaja rasta na kvalitet života. Tako, na primer, Galbraith[12] i Hansen[13] konstatuju da posle niza godina velikog uspeha treba ne samo ubrzati rast, nego ga i usmeriti na prave ciljeve, koji, opet, zavise od kvantitativnih ciljeva koji se žele postići i kakvu državu izgraditi. Tako Galbraith ističe da je, pored opštih zahteva za smanjenje siromaštva, neophodno dostići društvenu ravnotežu koja bi se postigla mnogo boljim usmeravanjem sredstava kroz progresivnu poresku politiku. To, naravno, zadire u problematiku preraspodele društvenog bogatstva u cilju većeg investiranja za obrazovanje, zdravstvo, kulturu, socijalnu zaštitu itd. Dalja njegova konstatacija je da sa smanjenjem potreba za proizvodnjom dobara rad i efikasnost postaju manje važni, a najvažniji postaju lični progres i sopstvena sreća.

Dok jedni razmišljaju o bogatstvu koje treba rasporediti u cilju nestanka siromaštva i podizanja kvaliteta ljudskog života, drugi vide glavni problem i smetnju daljeg rasta u ceni koju je društvo spremno i koju želi da plati, odnosno koji glavni problem vide u eksternoj ekonomiji. Na primer, jedan iz te grupe ekonomista[14] smatra da bogatstvo nastalo eksplozijom nauke i tehnologije može da uništi okvire i institucije i da umanji moralne osnove iz kojih i na osnovu kojih je ta eksplozija nastupila.

Takođe, stavljanje ekonomskog rasta kao najvažnijeg i primarnog cilja politike zemalja u razvoju doživelo je ozbiljne kritike. Šezdesetih godina počela je da se sprovodi razvojna koncepcija Prve dekade razvoja UN. Glavni cilj je bio rast od 5% godišnje bruto nacionalnog proizvoda, koji je trebao da doprinese da zemlje u razvoju smanje razlike u nerazvijenosti prema razvijenim zemljama. Sprovođenje ove koncepcije nije ni približno ispunilo očekivanja. I pored toga što je došlo do značajne privredne ekspanzije u pojedinim zemljama, jaz se još više produbio između zemalja Severa i Juga kao i jaz između siromašnih i bogatih unutar navedene geografske podele. Velikom broju ekonomista koji su kritički pristupili stopi rasta kao kvantitativnom cilju ovakve politike pridružio se i Robert McNamara,[15] predsednik Svetske banke,

---

[11] Ovu poslednju grupu sačinjavaju, uglavnom, krajnje levičarske grupe.

[12] J. K. Galbraith, *The Afluent Society*, Hamish Hamilton, London, 1962.

[13] A. Hansen, *The American Economy*, McGraw Hill, New York, 1957.

[14] E. J. Mishan, *The Costs of Economic Growth*, Staples, London, 1967.

[15] Robert S. McNamara, *The True Dimension of the Task*, »International Development Review«, 1970.

Digitized by Google

koji je pozivao na novi pristup razvoju, ističući da je stopa rasta bruto nacionalnog proizvoda najbolji ekonomski indikator, ali da ne znači i najbolju i pravu meru razvoja nacije. Jer 5% rasta u današnjim razvijenim zemljama sveta bilo je veoma mnogo u njihovim početnim stadijumima razvoja, ali je u isto vreme veoma malo za današnje zemlje u razvoju. Dokaz ovoj tezi je još uvek prisutna glad, velika smrtnost dece, nepismenost, bolest, velika nezaposlenost, što je sve posledica postojeće neravnomerne raspodele bogatstva.

Od ovakve konstatacije ekonomista koji su analizirali rezultate Prve dekade razvoja Ujedinjenih nacija ne razlikuju se mnogo mišljenja ekonomista koji su analizirali rezultate Druge dekade razvoja. I na početku Treće dekade svet je opterećen glađu, velikom smrtnošću, dece, slabom zdravstvenom zaštitom, nepismenošću, velikom nezaposlenošću itd. Možda je danas više nego ikad potrebna velika doza optimizma da je ekonomski i kulturni rast moguć na osnovi dominacije čoveka nad prirodom, što će omogućiti da se pobedi ne samo glad, bolest i nemaštine, nego i da u procesu progresa čovečanstvo potpuno promeni svoju intelektualnu i psihičku strukturu.

Kontroverze o uzrocima nerazvijenosti i strategijama za njeno prevazilaženje

U okviru građanske teorije nerazvijenosti i strategije za njeno prevazilaženje razilkuje se nekoliko strategija, od kojih su najznačajnije: strategija balansiranog i nebalansiranog privrednog razvoja, strategija nultog rasta i strategija rasta na osnovi viška radne snage.

Ove strategije su proizašle iz stavova i analiza vodećih ekonomista o uzrocima siromaštva. Najznačajniji predstavnici balansiranog razvoja smatraju da postoji cirkularna povezanost faktora koji reprodukuju nerazvijenost i koji se nadovezuju jedan na drugi. Osnovni uzrok problema vide u niskoj akumulaciji uzrokovanoj malim opsegom tržišta. Zato teorija balansiranog razvoja[16] postavlja težište na razvoj unutrašnjeg tržišta zaostalih privreda. Za njih stari recepti razvoja nisu podesni za današnje nerazvijene zemlje zato što su se uslovi u privredi i međunarodnoj trgovini izmenili. Porast proizvodnje i produktivnosti rada pretpostavlja veće investicije, i to istovremeno u razne proizvodne grane koje su međusobno komplementarne, tako da, služeći jedna drugoj za tržište, rast jedne povlači rast druge. To je put uravnoteženog razvoja u kome se ne ponavljaju veće disproporcije i suvišni kapaciteti. Napredak industrije stvara tržište za poljoprivrednu proizvodnju, a unapređena poljoprivreda postaje potrošač industrijskih proizvoda. Diverzifikovana proizvodnja za unutrašnje tržište

[16] R. Nurkse, *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*, Oxford University Press, New York, 1960.

Digitized by Google

i specijalizacija za inostrano nisu nepomirljive postavke. Po nekim pogledima, ovakva strategija imala bi za posledicu teškoće u platnom bilansu. Međutim, stavovi ovih ekonomista su da teškoće u platnom bilansu ne nastaju usled širenja domaćeg tržišta, nego usled prekomerne potrošnje i inflacije, kojoj su siromašne zemlje sklone zbog velikih potreba i nedovoljnih sredstava kojima raspolažu za njihovo zadovoljenje.

Druga varijanta teorije balansiranog razvoja, odnosno teorije »velikog impulsa«[17] ograničava se na ispitivanje onog osnovnog problema prelaza privrede od stanja zaostalosti na jedan dinamičan sistem koji bi se razvijao na sopstvenim snagama. Za njih su komparativne prednosti primarne proizvodnje od sekundarnog značaja, utoliko pre što izvozni impuls nije do sad pokrenuo ni jednu privredno nerazvijenu zemlju, pa nema verovatnoće da će to učiniti i u budućnosti. Prelaz na dinamičan sistem ne može se vršiti postupno, nego je potreban snažan impuls, koji može dati samo masovan obim investicija raspoređenih u kratkom periodu na razne privredne grane. Problem je u stvaranju sredstava za masovne investicije i on se mora rešavati prema prilikama. Ali, kada se formiraju sredstva, ubrzani razvoj se postiže samo masovnim investicijama u komplementarne ključne privredne grane.

Nasuprot teorijama balansiranog privrednog razvoja pojavile su se teorije o nebalansiranom razvoju,[18] koje strategiju razvoja vide u koncentrisanju investicija u izvesne ključne grane proizvodnje, zbog čega nužno dolazi do disproporcije i narušavanja ravnoteže. Ekspanzija tih ključnih grana dovodi, svakako, do uskih grla u drugim granama, ali ujedno i do pritiska da se novostvorena tražnja zadovolji razvojem ostalih aktivnosti. Razvoj se ne ostvaruje mirnim i skladnim kretanjima, već snažnim talasima investicija u bazne sektore, koji remete ravnotežu i povlače za sobom celu proizvodnju.

Teorija balansiranog razvoja naišla je na kritiku naročito ekonomista marksističke orijentacije. Mada joj priznaju progresivan značaj, oni nalaze da je ta strategija bez realne perspektive ukoliko se ne promene produkcioni odnosi. Ono što koči razvoj u zaostalim privrednim područjima, to su preživele društvene institucije, postojeći svojinski i klasni odnosi.

U radovima teoretičara strategije rasta na osnovi viška radne snage[19] oseća se preporuka nerazvijenim zemljama da, prateći istorijski razvoj razvijenih zemalja, dođu do uverenja da je početni period razvoja u korelaciji sa naglašenim razlikama u raspodeli dohotka. Stav vodećih teoretičara ove strategije je da je osnovni

[17] Rosenstein Rodan, *Capital Formation and Economic Development*, Allen and Unwin, London, 1964.
Notes on the Theory of the »Big Push« and in Economic Development in Latin America, MacMillan, London, 1963.

[18] Albert Hirchman, *The Strategy of Economic Development*, Yale University Press, New Haven, 1958.

[19] A. Lewis, *Reflections and Unlimited Labour in International Economic and Development*, Academic Press, 1972.

Digitized by Google

problem sporog razvoja u tome što je kapitalistički sektor suviše mali u odnosu na nacionalnu privredu.

Analizirajući zemlje koje su postizale izuzetne stope privrednog rasta u prve dve posleratne decenije, može se zaključiti da je došlo do grupisanja velikog broja zemalja u okviru strategije specijalizacije u proizvodnji primarnih proizvoda i većeg broja zemalja u okviru strategije zamene uvoza. U okviru ovih strategija[20] najviše su se primenjivale strategija visokog učešća inostranog kapitala u ukupnim investicijama, strategija visokog učešća primarnih proizvoda u izvozu, strategija srednjeg učešća kapitala u ukupnim investicijama, strategija industrijske specijalizacije sa visokim učešćem inostranog kapitala i strategija ravnotežnog rasta sa visokim učešćem inostranog kapitala. Primenjivala se i strategija male zavisnosti od inostranstva.

Pre desetak godina došlo je do pojave jednog konzervativno-pesimističkog pravca razmišljanja među zapadnim teoretičarima. Predstavnici ovog pravca su se okupili u Rimskom klubu[21] sa ciljem da istraže osnovne činioce koji određuju, a time, u krajnjoj liniji, i ograničavaju rast na ovoj našoj planeti. Po njihovom mišljenju, među te faktore mogu se ubrojiti: stanovništvo, poljoprivredna proizvodnja, prirodni izvori, industrijska proizvodnja i zagađivanje životne sredine. S obzirom na to da je Zemlja konačna i ograničena, na njoj nije moguć neograničen rast, odnosno produžavanje dosadašnjeg porasta stanovništva i industrijske proizvodnje. Razlog je ograničenost prirodne podloge kao izvora hrane i sirovina koje se ne mogu obnavljati i mogućnost okoline da primi otpadne nusproizvode industrijske proizvodnje i gradskog načina života. To će dovesti u pitanje mogućnost egzistencije čoveka na Zemlji. Po njihovim koncepcijama, svaka država bi trebalo da zaustavi rast na onom nivou na kome se sada nalazi.

Teze ovih teoretičara su na labavim osnovama što se tiče industrijskog razvoja kao automatskog procesa. Kao kritika ovakvoj oceni može da se istakne da će napredak tehnologije omogućiti da se spreče mnoge negativne posledice brzog industrijskog rasta. U pogledu ograničenosti sirovina očekuje se da će u budućnosti doći do novih otkrića kao što je došlo do otkrića elektroenergije, nuklearne energije itd. Takođe, u mogućnostima poljoprivredne proizvodnje zanemaren je mogući tehnološki razvoj, odnosno razvijanje novih sojeva biljaka i životinja, pretvaranje u obradivu zemlju onih površina koje se danas smatraju kompletno neobradivim.

Imajući u vidu samo najvažnije pristupe i vodeće strategije razvoja koje su se primenjivale u nekim nedovoljno razvijenim zemljama, dolazi se do zaključka da ni jedna od ovih strategija nije ispunila određena očekivanja.

---

[20] Hallis Chenery (i drugi), *Redistribution with Growth*, Oxford University Press, London, 1976.

[21] Denis L. Meadows (i drugi), *Granice rasta*, »Stvarnost«, Zagreb, 1972.

Digitized by Google

Kada se razmatraju najvažnije strategije, mora se konstatovati doprinos jugoslovenskih ekonomista, naročito onih koji smatraju da u izboru strategije razvoja ne možemo primenjivati parcijalne pristupe kao što su faktorski, granski, pristup preko stope privrednog rasta ili preko osnovnih determinanti porasta potrošnje stanovništva. Polazeći od toga da ni jedna generacija ne može biti žrtvovana za dobrobit one nastupajuće, najpogodniji pristup izboru optimalne strategije privrednog razvoja jeste sistemski pristup, čiji je osnovni princip skladan razvoj celog velikog društvenog sistema, pri čemu se sklad uzima kao dinamička proporcionalnost koja pretpostavlja upravo različite stope rasta i različit prioritet pojedinih delova ovog sistema, ali na način koji obezbeđuje optimalan rast celine sistema.

*

Sve više se oseća kriza ekonomske teorije koja nije u mogućnosti niti da nudi objašnjenja, a još manje je sposobna da daje rešenja za sve složenije probleme privrednog razvoja. Ako se ostave po strani razvijene zemlje sveta, dolazi se do zaključka da one teorije koje su pružile pogodne strategije i programe razvoja za razvijene zemlje sveta ne daju odgovarajuća rešenja za zemlje u razvoju. Analiziranjem anglo-saksonske literature dolazi se do zaključka da se istorijska iskustva nerazvijenih zemalja u doba kolonijalizma i njegov značaj za dalji razvoj dovoljno ne razmatraju.

Teoretičari neoklasičnog pristupa se ne bave problemima nerazvijenih zemalja, već sekularnim trendovima rasta sadašnjih kapitalističkih zemalja. Ako bi se takav pristup primenio u razvoju nedovoljno razvijenih zemalja, to bi značilo da se te zemlje moraju pomiriti sa činjenicom da će njihov razvoj biti spor i dugotrajan. Međutim, ističu ovi ekonomisti, ipak je moguć brži razvoj nego u današnjim razvijenim zemljama zbog pomoći koju razvijeni svet daje nerazvijenima (transfer tehnologije i kapitala) itd. Tako se dolazi do zaključka da u teoriji na Zapadu preovladava podela društva na moderno i tradicionalno.

Kao što se razlikuju u spoznaji uzroka zaostalosti, tako se danas razlikuju mišljenja o promeni postojeće situacije U okviru liberalističke škole postoji optimizam u pogledu prosperiteta Juga u okviru postojeće međunarodne tržišne strukture. Oni vide slabosti uglavnom u postojećim faktorima proizvodnje, a rešenje u povećanju trgovine, inostranih investicija i pomoći. Trgovina je glavna pogonska snaga razvoja, zbog čega je neophodna specijalizacija. Dohodak ostvaren štednjom treba usmeravati na poboljšanje proizvodnje i faktora proizvodnje.

Neomarksistička radikalna škola smatra da se odnosi razmene uspostavljaju na štetu Juga, a konkurencija u međunarodnoj trgovini usmerava zemlje u razvoju da koncentrišu svoje potencijale na tradicionalna područja, zbog čega postoji konstantan odliv

Digitized by Google

kapitala sa Juga na Sever. Teoretičari ove škole smatraju da se promena može izvršiti jedino socijalističkom revolucijom.

Treću grupu čine teoretičari strukturne zavisnosti. Ovi teoretičari su naklonjeni uglavnom objašnjavanju nezaposlenosti iz ugla već formiranih strukturnih karakteristika. Objašnjenje se nalazi u stalnom podvrgavanju internih struktura potrebama svetskog tržišta. Osnovne karakteristike zavisnosti su u tome da je raspodela dohotka u većini nerazvijenih zemalja neravnomerna, da se model potrošnje elite formira pod dominacijom preferencije, koja se formira u centru svetskog sistema, da tehnologija koja se uvodi u privredu u okviru grane koja proizvodi tražena potrošna dobra nije prilagođena strukturnim karakteristikama date zemlje i što transnacionalni sektor ne širi pozitivne efekte na ostali deo privrede, već često potiskuje jedan deo nacionalne buržoazije. Uporedo sa postojanjem transnacionalnog sektora postoji zaostali tradicionalni sektor koji izvozi primarne proizvode i trpi nepovoljna kretanja na svetskom tržištu, tako da širenje zavisnosti i naglašavanje integracija u svetski sistem nisu u stanju da doprinesu stvaranju autentičnog sistema razvoja.

Pravac strukturne zavisnosti izdvaja se po svom metodološkom pristupu, tako da se tek sa pozicija sagledavanja strukture svetske privrede i sistema može doći do objašnjenja razvojnog procesa u nerazvijenim zemljama. Promene se mogu izvršiti reformisanjem međunarodnog kapitalističkog sistema i na taj način neki procesi se mogu povoljnije regulisati. Međutim, ni ovo nije potpuno razrađena teorija zavisnosti, jer činjenica je da se ne može zavisnost objašnjavati nedostatkom potencijala za ostvarivanje autentičnog profila razvoja, a nedostatak tog potencijala objašnjavati zavisnošću.

Dosadašnja iskustva nerazvijenih zemalja pokazuju da uzroci nepovoljnih kretanja u unutrašnjim dimenzijama razvoja ne leže u neadekvatnim stopama rasta, već u deformisanom sistemu društvene reprodukcije i strategijama razvoja nerazvijenih zemalja koje su uslovljene njihovim položajem na svetskom tržištu.

Digitized by Google

Milovan Pavlović

Mogućnost i neophodnost konstituisanja političke ekonomije socijalističkog (samoupravnog) društva

U novije vreme u našoj teorijskoj misli vode se rasprave o mogućnosti i neophodnosti konstituisanja političke ekonomije socijalističkog (samoupravnog) društva. Jedan od najozbiljnijih podsticaja i povoda razmatranja ovog pitanja bila je rasprava vođena u okviru Šestog naučnog skupa »Marks i savremenost«, koji je održan u jesen 1975. godine povodom stogodišnjice izdavanja Marksove *Kritike Gotskog programa.*[1] Na tom naučnom skupu postav-

[1] Kažemo jedan od povoda jer to nije prvi put da se postavlja pitanje političke ekonomije socijalizma. Tako, na primer, na naučnom skupu nastavnika i saradnika političke ekonomije ekonomskih fakulteta u našoj zemlji, održanom u Sarajevu 1972. godine, postavljeno je pitanje: da li se zaista može govoriti o političkoj ekonomiji socijalizma, pa samim tim da li taj naučni sadržaj može biti predmet nastavnih programa političke ekonomije na ekonomskim fakultetima. Pošto se na navedeno pitanje nije moglo *a priori* odgovoriti, postignuta je saglasnost da se istraže i sistematski razmotre pojedina pitanja političke ekonomije socijalizma, da se sagleda u kojoj meri je reč o novim pojavama, odnosima i zakonitostima koje su svojstvene novom načinu

Digitized by Google

ljeno je pitanje: da li je moguća politička ekonomija socijalizma,[2] koja bi analogno političkoj ekonomiji kapitalizma istraživala unutrašnje zakonitosti razvoja ovog društva, sagledavala odnose proizvodnje i zakonitosti njegovog nastajanja, razvoja i prevazilaženja, odnosno transformisanja u novi društveni sistem.

U raspravi o navedenom pitanju veći broj učesnika je odgovorio pozitivno, odnosno da je politička ekonomija socijalizma neophodna i moguća. Pored toga, saopšten je i ceo niz različitih stavova od značaja za metodološki pristup, predmet istraživanja i karakter političke ekonomije socijalizma. Ustanovljeno je, na primer, da ta nauka mora polaziti od osnovnih politekonomskih saznanja K. Marksa, da se ona mora razlikovati od marksističke političke ekonomije kapitalizma po tome što treba da pokaže ono što je svojstveno kao zakonitost, odnosno kao posebnost socijalizma;[3] ona treba da pokaže procese »prevladavanja ekonomije svojine ekonomijom rada«, »zakonitosti prevladavanja elemenata starog društva, zakonitosti revolucionisanja ekonomskih odnosa i zakonitosti socijalizacije i humanizacije društvene proizvodnje«.[4] Takođe je ukazano na činjenicu da ne može biti spora o tome da li je moguća i potrebna politička ekonomija socijalizma ukoliko negde, u nekoj zemlji socijalizma postoje socijalistički samoupravni odnosi proizvodnje, odnosno samoupravna praksa radnikâ. U tom smislu ta nauka i nastaje s procesom nastajanja socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje. Saglasno tom shvatanju, osnovni smisao i svrha te nauke je da doprinosi bržem menjanju postojeće prakse u pravcu stvaranja socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje.[5]

Međutim, bilo je i mišljenja da nije moguća politička ekonomija socijalističkog načina proizvodnje, jer se takav način ne može oformiti u stvarnosti. Stoga se, shodno takvom stanovištu, zakonitostima socijalističkog društva mogu i treba da bave politička

---

proizvodnje, odnosno koje zahtevaju nastajanje ove nauke tog načina proizvodnje. Prilozi koji su pripremani za naučne skupove koji se održavaju jednom godišnje i razmatraju pojedina otvorena pitanja političke ekonomije socijalizma, kao i karakter rasprava koje se na tim skupovima vode, pokazali su da ne može biti spora o tome da li postoje objektivno dati uslovi, pa samim tim i neophodnost stvaranja političke ekonomije socijalističkog (samoupravnog) društva. Vidi: »Glas ekonomista Jugoslavije«, br. 6/1974; časopis »Ekonomist«, br. 3—4/1972, časopis »Ekonomski anali«, br. 44—45/1974. i dr.

[2] Ovo pitanje na navedenom naučnom skupu postavio je dr A. Vacić. Odgovarajući na njega pozitivno, Vacić je obrazložio stanovište da je takva nauka kao pozitivna i istovremeno kritička i moguća i neophodna. Vidi: zbornik radova »Marks i savremenost«, knj. 8, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1975, str. 132—134.

[3] Vidi: Ž. Puhovski, *O objektu političke ekonomije u socijalizmu, navedeni zbornik*, str. 141.

[4] Dr D. Leković, *Prevladavanje ekonomije svojine ekonomijom rada, navedeni zbornik*, str. 142.

[5] Vidi: Dr M. Korać, *Kako stvarati političku ekonomiju samoupravnog socijalizma, navedeni zbornik*, str. 144—145.

Digitized by Google

ekonomija kapitalizma ili politička ekonomija budućeg komunističkog društva.[6]

Pored toga, postavljeno je i pitanje: da li marksistička politička ekonomija kapitalizma može odgovoriti svrsi istraživanja zakonitosti socijalističkog društva ili je reč o političkoj ekonomiji budućeg komunističkog društva.[7]

Pitanje političke ekonomije socijalističkog društva razmatra se i na širem teorijskom i društvenom planu. Tako su filozofi, sociolozi i politekonomisti u raspravi o knjizi dr A. Dragičevića: *Marksistička politička ekonomija* postavili problem: da li se politička ekonomija može shvatiti kao marksistička politička ekonomija ili kao marksistička kritika političke ekonomije.[8]

Ako bi se mogla predstaviti kao marksistička politička ekonomija, postavljeno je pitanje u čemu je ona kao nauka specifična. Takođe je postavljeno pitanje: da li nije, u Marksovom smislu reči, opravdanije govoriti o ukidanju političke ekonomije ili, pak, o utemeljenju novog tipa političke ekonomije kao kritičke nauke o načinima proizvodnje.[9]

U raspravi je bio ispoljen i stav da se ne može govoriti o marksističkoj političkoj ekonomiji, već o kritici političke ekonomije koju je izvršio K. Marks,[10] da samim tim on nije imao nameru da piše političku ekonomiju[11] i da je utoliko neprikladnije govoriti o političkoj ekonomiji socijalističkog društva.[12]

Međutim, pojavila su se i mišljenja u kojima su snažno argumentovani stavovi o neophodnosti daljeg negovanja Marksove politekonomske analize, odnosno aktuelnosti i značaju Marksovog metoda političke ekonomije, njegove kompleksne (pozitivne i kritičke) analize zakonitosti razvoja kapitalizma, kao i o mogućnosti da se na tim osnovama istražuju politekonomski problemi prela-

---

[6] Vidi: Dr B. Horvat, *Ekonomska nauka o besklasnom društvu jeste politička ekonomija socijalizma, navedeni zbornik*, str. 135. i 137. Slično mišljenje se može naći i u stavovima dr S. Šuvara: »Nije, dakle, moguća nikakva konzistentna politička ekonomija socijailzma, jer ni socijalizam nije konzistentno društvo, nije društvo koje ima svoju »prirodnu« osnovu.« »Socijalizam kao prelazno društvo je kapitalizam i komunizam« (*navedeni zbornik*, str. 150. i 151).

[7] U raspravi o ovim pitanjima na pomenutom naučnom skupu učestvovali su: dr A. Vacić, dr B. Horvat, dr Ž. Puhovski, dr D. Leković, dr M. Korać, M. Drenjanin, dr S. Šuvar i M. Petrović. Vidi: *navedeni zbornik*, str. 132—159.

[8] Tu raspravu je organizovala redakcija časopisa »Kulturni radnik«, 5. juna 1976. u Zagrebu. Ona je doneta u 6. svesci Biblioteke 11 teza, pod naslovom: *Marksistička politička ekonomija ili marksistička kritika političke ekonomije*, u izdanju »Kulturnog radnika« i »Školske knjige«, Zagreb, 1978.

[9] Vidi: Rade Kalanj, *Neke pretpostavke i pitanja za diskusiju, navedeni rad*, str. 7.

[10] Vidi: Ž. Puhovski, *Znanost i njezin predmet, navedeni rad*, str. 38. i 39.

[11] Vidi: I. Kuvačić, *Kritika političke ekonomije i kritika sociologije, navedeni rad*, str. 51.

[12] Vidi: Ž. Puhovski, *navedeni rad*, str. 38.

Digitized by Google

znog perioda.[13] Saglasno tome se precizira i funkcija marksističke političke ekonomije u socijalističkom društvu, naime, ona treba da bude i kritička i kreativna, da zajedno sa ostalim društvenim naukama traži rešenja problemâ daljeg društvenog napretka, odnosno da »analizom postojećeg, iznalaze nužne i moguće promjene, da anticipiraju buduće i da se odlučno bore za progresivne društvene promjene«.[14]

I ova rasprava je dala izvesne elemente odgovora na aktuelna pitanja konstituisanja političke ekonomije socijalističkog društva. Značajno je zapaziti da se i u jednoj i u drugoj raspravi javlja jedan broj autora koji negiraju mogućnost, pa i potrebu konstituisanja političke ekonomije socijalističkog društva, i to sa dva različita metodološka stanovišta — bilo sa stanovišta da je sporan predmet istraživanja te naučne discipline bilo da se shvata da ne postoji i da se ne može oformiti marksistička politička ekonomija.[15]

Međutim, kao i u prvoj, i u ovoj raspravi se javlja jedan broj naučnih radnika koji pravilno zapažaju potrebu i mogućnost političke ekonomije socijalizma, ali sam sadržaj, odnosno predmet istraživanja, kao i metod političke ekonomije socijalizma, pored opštih nagoveštaja, ostali su nedovoljno razrađeni. Nastavak teorijskih razmatranja, kojima će u ovom radu biti posvećena pažnja, baciće mnogo više svetlosti na navedena pitanja i doprineti da se sagledaju najbitniji problemi nastajanja političke ekonomije socijalizma, i to političke ekonomije samoupravnog socijalističkog društva.

Početkom 1977. godine dr M. Korać objavljuje knjigu pod naslovom: *Socijalistički samoupravni način proizvodnje — udruživanje i međusobno povezivanje radnika u procesu društvene reprodukcije*,[16] u okviru koje se pojavljuje Uvod u političku ekonomiju socijalističkog samoupravnog društva, u kojem autor objašnjava na kojim teorijsko-metodološkim osnovama treba stvarati političku ekonomiju socijalističkog društva, čime ona treba da se bavi, kakav je odnos ove naučne discipline prema *Kapitalu*, Marksovoj političkoj ekonomiji kapitalističkog društva, kao i sagledava značaj političke ekonomije socijalizma za uspostavljanje socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje. Treba imati u vidu da je u navedenom Uvodu precizirano da marksizam i poseb-

[13] Vidi: Vjekoslav Mikecin, *Upitnici oko Marksove političke ekonomije, navedeni rad*, str. 21; Jakov Tironi, *Politička ekonomija i suvremeni socijalizam, navedeni rad*, str. 31; Zvonko Lerotić, *Kritika političke ekonomije i suvremenost građanskog društva, navedeni rad*, str. 99. i 101.

[14] A. Dragičević, *Kritička i stvaralačka politička ekonomija, navedeni rad*, str. 86.

[15] Interesantno je zapaziti da se kao protagonisti ovakvog shvatanja javljaju autori iz različitih društvenih nauka.

[16] Rad pod navedenim naslovom objavljen je kao prvi deo studije: *Politička ekonomija samoupravnog socijalizma*, na kojoj dr M. Korać radi u okviru naučnog makroprojekta: *Zakonitosti i perspektive razvitka socijalističkog samoupravnog društva*. Rad je objavljen u izdanju Izdavačkog centra »Komunist«, Beograd, 1977.

Digitized by Google

no Marksov *Kapital* moraju predstavljati teorijsko-metodološku osnovu konstituisanja političke ekonomije socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje, a da kao njena konkretno-istorijska osnova mora poslužiti revolucionarna samoupravna praksa radnikâ, da ta nauka mora po predmetu biti drugačija od *Kapitala*, ali na isti metodološki način, kao što je to učinjeno u *Kapitalu*, treba da pruži objašnjenje zakonitosti socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje, kao i njegove perspektive, odnosno da, pored »pozitivnog razumevanja« tog načina proizvodnje, treba ujedno da pokaže i razumevanje njegove negacije, njegovog prevazilaženja. Stoga, po dr M. Koraću, »predmet proučavanja političke ekonomije socijalističkog samoupravnog društva jeste način proizvodnje koji u praksi (pa ni jugoslovenskoj) još ne postoji kao oformljen sistem odnosa, u kojem su samoupravni odnosi proizvodnje postali dominantni, već se i on, kao i ova nauka, nalazi u procesu nastajanja . . .« Stoga se » . . . najbitnija naučna, odnosno politekonomska saznanja o tom načinu proizvodnje moraju, kao prvo, graditi na marksističkoj analizi tendencija nastajanja i razvijanja samoupravnih odnosa proizvodnje u jugoslovenskom privrednom sistemu i, drugo, identifikacija novonastajućih samoupravnih odnosa proizvodnje i njihove »unutrašnje« povezanosti mora se vršiti uz njihovu stalnu konfrontaciju, odnosno njihovu uporednu analizu sa starim (posebno kapitalističkim i »državno-svojinskim«) odnosima proizvodnje«.[17] Kao takva, politička ekonomija samoupravnog socijalizma mora predstavljati ne samo misaono uopštavanje revolucionarne prakse radnikâ u Jugoslaviji, već i kritiku postojećeg privrednog sistema u Jugoslaviji, i to kritiku sa stanovišta tih u njemu nastajućih samoupravnih odnosa proizvodnje.[18] Ali, kritika se odnosi i na novonastajuće samoupravne odnose proizvodnje i to ne sa stanovišta budućeg komunističkog društva, »već upravo sa stanovišta neostvarenih, a objektivno mogućih narednih koraka u kretanju društva prema komunizmu«.[19] Imajući u vidu sve navedeno, javlja se i posebna svrha političke ekonomije socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje. »Ona se sastoji u tome da radničkoj klasi, koja se stvarno bori, odnosno nalazi u procesu revolucionarne akcije za stvaranje novog društva u praksi, proširi saznanja o načinu proizvodnje na kojem društvo počiva . . . i olakša joj ovladavanje tim procesima . . . da joj omogući »pozitivno razumevanje« tog načina proizvodnje, pa time i »razumevanje njegove negacije«.«[20]

---

[17] *Isto*, str. 38—39. U vezi s nastajanjem, odnosno uspostavljanjem određenih odnosa proizvodnje kao dominantnih, interesantna je sledeća misao K. Marksa i F. Engelsa: »Razvoj napreduje veoma lagano; razni stupnjevi i interesi se nikad ne savlađuju u potpunosti, već se samo pobedničkom interesu potčinjavaju i za njim se još vekovima kao rep vuku«. (K. Marks i F. Engels, *Nemačka ideologija*, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 79).

[18] *Isto*, str. 39.

[19] *Isto*.

[20] *Isto*, str. 36—37.

Digitized by Google

Za razliku od procesa nastajanja kapitalističkog društveno-ekonomskog sistema, koji se odvijao kao prirodno-istorijski proces, i nastajanja Marksove političke ekonomije kapitalizma, nastajanje socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje ne može se zamisliti bez svesno organizovane borbe radnikâ za te odnose, odnosno društvene samoupravne prakse radnikâ, a to, drugim rečima, znači da se bez svesti i samodelatnosti radnikâ ne može graditi socijalističko samoupravno društvo, jer radnici su osnovni subjekti stvaranja novog društva. I stoga politekonomska saznanja o ovom načinu proizvodnje moraju biti u toj funkciji, odnosno sagledavati objektivne tendencije uspostavljanja samoupravnih odnosa proizvodnje i doprinositi da se brže i uspešnije ostvaruju ovi samoupravni odnosi,[21] odnosno pomagati revolucionarnu borbu radničke klase na putu kretanja društva prema komunizmu, čime ova nauka postaje »organ« progresivnog istorijskog kretanja društva.

Da bi se shvatilo da nije reč samo o raščišćavanju metodoloških problema nastajanja političke ekonomije socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje, već i o celom nizu naučnih saznanja koja, nesporno, moraju činiti sadržaj te naučne discipline, to se može sagledati i iz činjenice da su u navedenom radu otkrivene pojave i zakonitosti koje su sasvim različite u odnosu na kapitalizam i državno-svojinski socijalizam[22], a sigurno su različite i u odnosu na buduće komunističko društvo. Pomenimo samo neka od tih saznanja. Prvo, ustanovljeno je da »ćelijski oblik« ovog načina proizvodnje predstavlja »slobodno« udruživanje radnikâ u samoupravne proizvodne jedinice, da se kao osnovni, bazični odnosi proizvodnje tog novog načina proizvodnje javljaju međusobni odnosi radnika koji se udružuju u proizvodne jedinice i zajednički deluju kao samoupravljači u cilju nesmetanog i trajnog obezbeđivanja svoje egzistencije.[23] Pošto su sagledane sve značajnije ka-

---

[21] Šire o ovome videti u navedenom radu dr M. Koraća, str. 38—39.

Sa ovim u vezi K. Marks i F. Engels kažu sledeće: »U zajednici revolucionarnih proletera, koji uzimaju pod svoj nadzor životne uslove svoje i svih članova društva, upravo je obratno; u toj zajednici učestvuju individue kao individue. Baš je to *ujedinjenje individua* (prirodno u uslovima sad razvijenih proizvodnih snaga) *koje daje uslove slobodnog razvitka* i kretanja individua *pod njihovom kontrolom, uslove koji behu dosad prepušteni slučaju i koji se behu osamostalili prema pojedinačnim individuama* upravo njihovim podvajanjem kao individua, *njihovim nužnim ujedinjavanjem, koje beše stvoreno podelom rada, a njihovom razjedinjenošću postalo za njih tuđom vezom*« (K. Marks i F. Engels, *Nemačka ideologija*, cit. izd., str. 82).

[22] I to, između ostalog, zahvaljujući tome što se istraživanje pojava i zakonitosti ovog načina proizvodnje vrši u konfrontaciji, odnosno putem uporedne analize tih novih odnosa i kategorija s kapitalističkim ili državno-svojinskim kategorijama.

[23] U svom, inače interesantnom, prilogu u vezi s metodom političke ekonomije dr A. Dragičević utvrđuje da rad predstavlja »stanični oblik« socijalističkog društva i da »izlaganje političke ekonomije socijalizma mora početi od analize rada i njegovog društvenog karaktera«

Digitized by Google

rakteristike ovog istorijskog oblika organizovanja društvene proizvodnje, ustanovljeno je zašto se radni kolektivi proizvodnih jedinica moraju pojaviti kao proizvođači robe, odnosno analizira se društvena određenost oblika robne proizvodnje svojstvene socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje i utvrđuje se da je reč o »istorijski i pojmovno tercijalnom — samoupravnim odnosima proizvodnje modifikovanom obliku robne proizvodnje«.[24] Zatim se daje ceo niz novih teorijskih saznanja koja predstavljaju naučno objašnjenje pojava, unutrašnjih veza i zakonitosti tog novog sistema robne proizvodnje, koje proizlaze iz karaktera odnosa proizvodnje socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje. Tu, naime, nalazimo saznanja o tome kako se radni kolektivi proizvodnih jedinica moraju ponašati u vezi s proizvodnjom vrednosti, da su oni prinuđeni da se međusobno povezuju i sporazumevaju o pitanjima od zajedničkog interesa u procesu proizvodnje vrednosti, da troškovi proizvodnje i cena koštanja, pa samim tim i osnovni i svi drugi motivi poslovnog ponašanja moraju biti sasvim drugačiji u odnosu na iste kategorije u kapitalističkom društveno-ekonomskom sistemu. Zatim se daje celovita teorijska analiza društvene sadržine dohotka i dohodovnih odnosa, zakonitosti koje uslovljavaju određena ponašanja u raspolaganju dohotkom i ličnim dohotkom. Takođe se dolazi do saznanja o karakteru akumulacije u ovom načinu proizvodnje, kao i do otkrića o tome zašto je samoupravna proizvodna jedinica objektivno prinuđena da akumulira uz porast organskog sastava proizvodnih činilaca i zašto tako vodeći proces proširene reprodukcije ona svojim odlukama nikad neće usloviti pojavu nezaposlenosti.

Posebno značajna naučna saznanja tiču se analize procesa koncentracije i centralizacije sredstava i proizvodnje, reprodukcionih ciklusa i pokazatelja aktivnosti radnog kolektiva proizvodne jedinice i njegovog poslovnog uspeha, pokazujući da su to sve nove kategorije koje misaono odražavaju karakter procesa i njihovih zakonitosti tog novog društva.

Nema spora da navedena saznanja kao plod »istorijskog kretanja društva«, odnosno revolucionarne samoupravne prakse rad-

---

(Dr A. Dragičević, *Metoda političke ekonomije*, »Pregled«, Sarajevo, br. 6/1979, str. 685).

Iako insistira na primeni Marksovog metoda istraživanja u političkoj ekonomiji socijalizma, čini se da A. Dragičević u svojim razmatranjima predmeta političke ekonomije socijalističkog društva nije adekvatno taj metod primenio. Jer u pomenutom radu nalazimo da je osnovni proizvodni odnos socijalističkog društva »odnos podele rada« (str. 678), »radni odnosi« (str. 679), odnosno »odnos između materijalnog i duhovnog rada« (str. 682); drugim rečima, »odnos između radnika i stručnjaka« (str. 679). Problem ovakvog gledanja na osnovni odnos proizvodnje socijalističkog društva tiče se upravo »društvenog karaktera rada«. Pošto se ne bavi tim aspektom rada, A. Dragičević nije ni mogao doći do pravog područja politekonomske analize socijalističkog društva — do procesa udruživanja rada kao posebnog istorijskog oblika uspostavljanja »radnih odnosa« i društvene proizvodnje, svojstvenih nastajanju socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje.

[24] Dr M. Korać, *isto*, str. 105.

Digitized by Google

nikâ i svesnog organizovanja subjektivnih snaga društva, pre svih Saveza komunista i naučnih i stručnih saznanja velikog broja ljudi koji su teorijski istraživali pojedina pitanja teorije i prakse razvoja samoupravnog društveno-ekonomskog sistema, predstavljaju bitna politekonomska pitanja socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje.

Interesantno je sa ovim u vezi zapaziti da u raspravama o pitanjima konstituisanja političke ekonomije socijalističkog načina proizvodnje, kao i u osvrtima na navedenu knjigu,[25] nije dovedeno u pitanje ni jedno od navedenih politekonomskih saznanja, što govori o tome da se zaista može govoriti o socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje, pa samim tim i o mogućnosti da se, polazeći od naučno spoznatih zakonitosti tog načina proizvodnje, govori i o političkoj ekonomiji socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje. To je jedan značajan argument u prilog činjenici da se na osnovama od kojih je pošao dr M. Korać, koristeći se metodom kojim on prilazi i istražuje stvarno istorijsko kretanje društva, kao i imajući u vidu rezultate do kojih je došao, može izgrađivati politička ekonomija socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje.

Međutim, u raspravi se ponovo postavlja teorijsko-metodološko pitanje: da li se može govoriti o političkoj ekonomiji socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje,[26] što uslovljava potrebu da se navedeni stavovi i šire argumentuju. Naime, javlja se stanovište, koje nam je već poznato, da je nemoguće konstituisati političku ekonomiju socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje jer ono što se »podrazumeva pod socijalističkim samoupravnim načinom proizvodnje jeste komunistički način proizvodnje«.[27] Takođe se upozorava: »Ima li već sada smisla teorijska analiza pri kojoj se pretpostavlja da je takav odnos već uspostavljen? Da li se politička ekonomija komunizma može razvijati pre nego što je komunizam postao stvarnost.«[28] Najzad se tim povodom i zaključuje o predmetu istraživanja, i to ne političke ekonomije, već »ekonomske teorije socijalizma«, da se »analizom konkretnog privrednog života socijalističkih zemalja otkrivaju ekonomske zakonitosti i karakteristike prelaznog perioda, da sa svoje strane pot-

---

[25] U nemogućnosti da pojedinačno navedemo sve rasprave i osvrte povodom knjige dr M. Koraća, recimo da su do sad održane četiri rasprave (jedna u 1977, dve u 1978. i jedna u 1979. godini), a u različitim časopisima i dnevnim listovima objavljeno je devet prikaza i osvrta.

[26] Ovo pitanje se ponovo postavilo na raspravi o knjizi dr M. Koraća koju su organizovali Radnički univerzitet »Veljko Vlahović« u Subotici i Redakcija časopisa »Savremenost«, sredinom 1979. godine u Subotici. Rezultati ove rasprave su objavljeni u časopisu »Savremenost«, br. 6/1979.

[27] Dr D. Žarković, navedena rasprava o knjizi dr M. Koraća, »Savremenost«, br. 6/1979, str. 62.

[28] *Isto*, str. 62. Ovo stanovište je, očigledno, veoma slično onima koja su se na navedenom naučnom skupu »Marks i savremenost« pojavila u nastojanju da se pokaže da nije moguća politička ekonomija socijalističkog društva (na primer, stavovi B. Horvata i S. Šuvara).

Digitized by Google

pomaže stvaranje takvog privrednog sistema i vođenje takve ekonomske politike koji će omogućavati uspešniju socijalističku transformaciju«. A u zaključku analize se upozorava da »stvaranje nekakvih hipotetičkih modela socijalističke privrede, koji su daleko od stvarnosti, ne omogućuje ekonomskoj teoriji ostvarivanje ni njene saznajne ni njene praktične funkcije«.[29]

Izgleda, gubi se iz vida da niko ne smatra da već postoji politička ekonomija socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje kao već oformljena nauka, što dr M. Korać, kao što smo videli, i izričito navodi. Nije, dakle, potrebno dokazivati da je reč o procesu nastajanja ove nove naučne discipline. Njeno nastajanje je vezano za snaženje procesa udruživanja i povezivanja radnikâ u procesu društvene reprodukcije (što, kao što znamo, nije komunizam) i za spoznaju, odnosno otkrivanje karakteristika i zakonitosti tog novog istorijskog oblika organizovanja društvene proizvodnje. Pri tome se, za razliku od procesa nastajanja kapitalističkog načina proizvodnje, kao »prirodno-istorijskog procesa«, u socijalističkom samoupravnom društvu svesno delovanje ljudi na liniji njegovog stvaranja ispoljava kao bitna pretpostavka nastajanja tog društva, i to na isti način kao što je svesno saznanje radničke klase o objektivnim ekonomskim zakonitostima razvoja kapitalističkog društva, koje je otkrila Marksova politička ekonomija, pretpostavka socijalne revolucije koja će ukinuti te odnose proizvodnje. Pošto se politička ekonomija kao nauka ne bavi modeliranjem, već pronicanjem u ekonomske zakonitosti, odnosno »unutrašnji spoj« pojava materijalnog razvoja određenog društva, to ona »mora stalno imati u vidu subjekt, društvo kao pretpostavku«,[30] odnosno ekonomske kategorije i pojmove (do kojih dolazi), »kao teorijske apstrakcije stvarnih odnosa«, mogu biti naučne istine samo ukoliko u društvenoj stvarnosti postoje ti odnosi proizvodnje.[31] Pošto nije sporno da ti odnosi nastaju i postoje, da se primenom naučnog metoda istraživanja već mogu uočiti određene karakterne crte tih novih odnosa proizvodnje društva koje nastaje, ali koje nije ni kapitalizam ni komunizam, već način proizvodnje sa sebi svojstvenim pojavama, karakteristikama i zakonitostima, to oni moraju biti predmet političke ekonomije tog načina proizvodnje. Uostalom, prethodno navedena obeležja i zakonitosti socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje govore o jednom novom istorijskom spoju, odnosno jedinstvu i povezanosti odnosa proizvodnje i proizvodnih snaga da se zaista može govoriti o novom načinu proizvodnje, kao novom obliku života i rada radnikâ koji zahteva i nauku koja će se i baviti razotkrivanjem njegovih zakonitosti. K. Marks i F. Engels sa ovim u vezi kažu: »Način proizvodnje ne treba posmatrati samo sa te njegove strane da je on reprodukcija fizičke egzistencije individua. Mnogo

[29] *Isto*, str. 68—69.

[30] K. Marks, *Uvod u kritiku političke ekonomije*, u knjizi: *Prilog kritici političke ekonomije*, »Kultura«, Beograd, 1956, str. 192.

[31] Vidi: V. I. Lenjin, *Filozofske sveske*, tom 38, četvrto izdanje sabranih dela na ruskom, Moskva, 1958, str. 161.

Digitized by Google

više je on već jedan određeni način delovanja ovih individua, određeni način ispoljavanja njihovog života... Ono što one jesu poklapa se, dakle, s njihovom proizvodnjom, kako sa onim šta proizvode, tako i s time kako proizvode, šta individue, dakle, jesu, zavisi od materijalnih uslova njihove proizvodnje.«[32]

Prema tome, ako bi se o procesu nastajanja socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje moglo govoriti kao o komunističkom društvu, stajala bi primedba i pitanje da li je uopšte moguća politička ekonomija socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje.[33] Pošto je socijalističko samoupravljanje opšta zakonitost razvoja socijalizma, odnosno »samoupravljanje nije nikakva jugoslovenska voluntaristička osobenost, nego je opšta zakonitost napretka socijalizma, čije forme, naravno, mogu biti veoma različite«,[34] pošto je reč o nemimoilaznoj fazi razvoja društva na putu od kapitalizma ka komunizmu, što nije slučaj sa drugim fazama razvoja socijalizma, to se kao logičan zaključak nameće da se politička ekonomija socijalističkog društva mora baviti pojavama i ekonomskim zakonitostima tog prelaznog stanja ili procesima u kojima se vrši transformacija starog u novo na putu razvoja prema komunizmu, ali to novo predstavlja jedno novo društvo, jedan novi način proizvodnje u kojem su tendencije i zakonitosti novog

---

[32] K. Marks i F. Engels, *Nemačka ideologija*, cit. izd., str. 16.

[33] Dr Žarko Papić je u polemici sa shvatanjima dr D. Žarkovića vrlo argumentovano pokazao da stav o nemogućnosti konstituisanja političke ekonomije socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje podrazumeva osporavanje teze o socijalističkom samoupravljanju kao opštoj zakonitosti socijalističkog razvitka, odnosno teze o mogućnosti samoupravljanja uopšte u socijalizmu. Vidi: Dr Ž. Papić, *Da li je samoupravljanje moguće*, »Socijalizam«, br. 12/1979, str. 79. i 84.

[34] E. Kardelj, *Sistem socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji*, u knjizi: *Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950—1976*, »Privredni pregled«, Beograd, 1977, str. 10.

E. Kardelj govori i o tome da ideja i praksa samoupravljanja daju adekvatan odgovor na pitanje o tome kako danas obezbediti slobodu čoveka u njegovom radu i stvaranju i u upravljanju društvom, kao jedan od gorućih problema savremenog društva. U tom smislu ideja i praksa samoupravljanja mogu da izvrše značajan uticaj na ukupan društveni razvoj u svetu (vidi: *isto*, str. 10).

O socijalističkom samoupravljanju kao zakonitosti socijalističkog razvitka mogu se naći stavovi i u radovima K. Marksa, F. Engelsa i V. I. Lenjina (vidi, na primer, *Građanski rat u Francuskoj*, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 67—68. i 103—104). U *Prvoj skici za Građanski rat u Francuskoj* K. Marks ističe: »Radnička klasa zna da sadašnje »stihijsko dejstvo prirodnih zakona kapitala i zemljišne svojine« može biti zamenjeno »stihijskim dejstvom zakona društvene privrede slobodnog i udruženog rada« samo pomoću dugotrajnog stvaranja novih uslova, kao što je bilo zamenjeno stihijsko dejstvo ekonomskih zakona ropstva i stihijsko dejstvo ekonomskih zakona kmetstva« (K. Marks, *Proleterska revolucija*, BIGZ, 1973, str. 104). K. Marks takođe kaže da se ogromni koraci na tom putu mogu izvršiti pomoću političke organizacije u obliku »samostalne, radne i samoupravne komune« (vidi: *isto*, str. 102—103. i 104). Slične stavove nalazimo i u Engelsovom radu: *Nužnost revolucije*, u knjizi: *Socijalizam — istorija, teorija, praksa*, BIGZ, 1973, str. 136. i dalje.

Digitized by Google

ono što ga odvaja od starog,[35] a ne ostaci starog, koji se potiskuju u procesu nastajanja tog novog.[36]

Iz izloženog proizlazi da su dosadašnje rasprave o mogućnosti i neophodnosti nastajanja političke ekonomije socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje pokazale da razlike u mišljenjima o ovom pitanju proizlaze iz razlika u shvatanjima socijalističkog samoupravljanja, njegovog karaktera i značaja kao jedne razvojne faze prelaznog perioda iz kapitalizma u komunizam.

Ako apstrahujemo ona neprihvatljiva stanovišta po kojima K. Marks nije ni imao nameru da stvara političku ekonomiju,[37] saglasno kojima nije moguće oformiti političku ekonomiju socijalizma kao pozitivnu i kritičku nauku, negativan odgovor na pitanje o mogućnosti i neophodnosti konstituisanja političke ekonomije socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje kod jednog broja autora, koji stoje na stanovištu o nemogućnosti nastajanja socijalističkog samoupravnog društva kao posebnog načina proizvodnje, proizlazi iz činjenice da se neadekvatno sagledava priroda samoupravnih odnosa proizvodnje, kao i karakter zakonitosti koje ih regulišu. Drugim rečima, takav pristup razmatranju politekonomskih problema socijalizma gubi iz vida da socijalističko samoupravljanje predstavlja bitnu karakteristiku i opštu zakonitost jedne značajne i relativno dugotrajne faze razvoja socijalističkog društva na liniji kretanja prema komunizmu.

Pozitivan odgovor na navedeno pitanje nudi mogućnost da se zaista pronikne u unutrašnje zakonitosti i suprotnosti uspostavlja-

---

[35] »Karakter našeg kao i svakog drugog društva ne opredeljuju ostaci starog u njemu, nego elementi novog, to jest pravac i cilj kretanja društva« (E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977, str. 93).

[36] U navedenoj raspravi dr D. Žarković govori o celom nizu problema nezaposlenosti, niskog stepena produktivnosti rada, nestabilnosti naše privrede i o gotovo svim problemima našeg privrednog sistema. Čak i da se saglasimo sa Žarkovićem u vezi s ocenom navedenih pojava funkcionisanja naše privrede i privrednog sistema, ne treba gubiti iz vida da je za politekonomsku analizu značajno ustanoviti da li su navedene pojave zakonitosti tog novog društvenog stanja ili su pojave egzistencije ostataka starog u novom. Čak i kada bi se utvrdilo da su navedene pojave zakonitosti tog novog, a ne ostaci starog, to ne bi bila dovoljna argumentacija u prilog osnovnom stavu autora da nije moguća politička ekonomija socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje.

[37] Marksovi stavovi u vezi s predmetom i funkcijom njegove političke ekonomije izloženi u *Kapitalu* su nedvosmisleni: »Ono što ja u ovom delu imam da istražim jeste kapitalistički način proizvodnje i prometa koji mu odgovara... Ne radi se o višem ili nižem stupnju razvitka kapitalističkih društvenih suprotnosti koje proističu iz prirodnih zakona kapitalističkog načina proizvodnje. Radi se o samim tim zakonima, o tim tendencijama koje deluju i sprovode se gvozdenom nužnošću... i najzad... čak i kad neko društvo uspe da pronađe putanju prirodnih zakona svog kretanja — a krajnji cilj ovoga dela i jeste da razotkrije zakon ekonomskog razvitka modernog društva — ne može ono niti preskočiti, niti naredbama izostaviti faze prirodnog razvitka. Ali porođajne bolove može i da skrati i da ublaži« (K. Marks, *Kapital*, I tom, »Kultura«, Beograd, 1947, str. XLIV i XLVI).

Digitized by Google

nja odnosa u udruživanju i povezivanju radnikâ u procesu društvene reprodukcije, kao onim pojavama koje predstavljaju ono bitno novo u socijalističkom društvu i što dozvoljava da se izvede zaključak o nastajanju novog socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje, pa samim tim i političke ekonomije tog načina proizvodnje. Cilj ovog priloga je upravo u tome da ukaže na neodrživost stanovišta o nemogućnosti konstituisanja političke ekonomije socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje i da pokaže da su neki bitni elementi te nauke već dati i da je stvar u tome, kako bi Marks rekao, da se što organizovanije angažujemo na tome da »položimo računa o tome šta se zbiva pred našim očima i da na taj način postanemo organ tog zbivanja«[38] i time podstaknemo procese konstituisanja ove nauke.

[38] K. Marks, *Beda filozofije*, II izdanje, »Kultura«, Beograd, 1946, str. 106.

Digitized by Google

Slobodan Jakšić

Socijalni razvoj i položaj žene u svetu

Istorija će XX vek zabeležiti, pored ostaloga, i kao vek organizovane borbe za ljudska prava. Nije slučajno što je Organizacija ujedinjenih nacija na samom svom početku usvojila Opštu deklaraciju o pravima čoveka i na taj način usmerila sve svoje aktivnosti za čoveka i u ime čoveka. Postoji niz razloga. Pominjemo samo osnovne.

Od kad postoji ljudski rod, najveća žrtva ratova bio je čovek. To najbolje potvrđuju posledice Drugog svetskog rata, koje su dobrim delom ubrzale osnivanje OUN i usvajanje njenih humanističkih programa i dokumenata. Progresivno čovečanstvo je sa osećanjem krivice, odgovornosti i entuzijazma počelo da se okreće čoveku.

Naučno-tehnološka revolucija je, s jedne strane, podstakla opšti polet u materijalnom razvoju društva, a s druge strane je ubrzala porast brojnih protivurečnosti u savremenom društvu kao što su nejednakost među državama i ljudima, monopolizacija kapitala, blokovska podela sveta, psihologija hladnog rata, zločin aparthejda, rasizam, eksploatacija, imperijalistička, hegemonistička dominacija i druge klasne suprotnosti i protivurečnosti.

Paralelno sa tim procesima rasla je i uloga radničke klase i njene avangarde u svetu. Pobedom Velike oktobarske socijalističke

Digitized by Google

revolucije započeto je novo razdoblje u istoriji društva. Socijalizam sve više postaje svetski proces. Počinje masovnija borba protiv kolonijalizma i drugih oblika porobljavanja. Nacionalna i ljudska sloboda postaju dominirajuća vrednosna orijentacija društva i pojedinca.

U takvoj društvenoj konstelaciji progresivno čovečanstvo preko OUN i drugih međunarodnih asocijacija započinje dugoročnu bitku za osnovna čovekova prava i bolje uslove za njegovu egzistenciju.

U okviru ove akcije započet je i proces unapređivanja položaja žene u porodici i društvu. Došlo se do saznanja da se i na položaju žene u porodici i društvu mogu otkriti i identifikovati mnogi problemi koji umnogome usporavaju razvoj društva i humanizma u savremenom svetu.

Stupanje na svetsku pozornicu politike nesvrstavanja i zemalja u razvoju još je više podstaklo potrebu za prevazilaženjem svih uzroka koji pothranjuju socijalnu stratifikaciju i rastuće nejednakosti među zemljama i pojedincima.

Progresivno čovečanstvo, preko OUN i drugih humanističkih organizacija, dolazi do saznanja da nema slobodnog društva i pojedinca bez organizovanja borbe za potpunu ravnopravnost žene u porodici i društvu. Ovo saznanje predstavlja lajtmotiv OUN u svim njenim akcijama za unapređenje društvenog položaja žene. Može se reći da se OUN bavi pitanjima ravnopravnosti žene u savremenom društvu od samog svog osnivanja. Ona polazi od toga da je ravnopravnost polova jedan od prioritetnih njenih zadataka. Diskriminacija žene se tretira kao primer povrede ljudskih prava koja su proklamovana u Povelji OUN, Opštoj deklaraciji o pravima čoveka, Paktovima o pravima čoveka, Deklaraciji o ukidanju diskriminacije prema ženama i u mnogim drugim aktima koji bliže određuju politička, radna, obrazovna i druga prava žene u porodici i društvu.[1]

Od ukupnih akcija OUN na planu ostvarivanja ravnopravnosti polova i unapređivanja položaja žene u porodici i društvu najveći domet i uticaj ostvarila je Međunarodna godina žene 1975. (MGŽ), koja je proklamovala tri fundamentalne vrednosti savremenog društva: ravnopravnost, razvoj i mir.

Ogroman deo savremenog sveta vapije za ravnopravnošću kao vrednosnom orijentacijom. Socijalna polarizacija i diferencijacija je u stalnom porastu. Dok manjina živi u izobilju i raskoši, još uvek na Zemljinoj kugli haraju glad, bolest, smrt, nemaština, nepismenost i druge posledice socijalnih nejednakosti. Podaci pokazuju da oko 30% stanovništva raspolaže sa oko 70% svetskog bogatstva, a 70% stanovništva živi od 30% svetskog kapitala. Podela prirodnih resursa je takođe nepravedna. Zbog svega toga jedan od

[1] Dr Vida Čok, *Uloga OUN u unapređenju društvenog položaja žene u svetu*, »Jugoslovenska revija za međunarodno pravo«, Beograd, br. 1—3/1974. i Sana Salahović, *Položaj žene u savremenom svijetu*, »Pregled«, Sarajevo, br. 3/1976.

Digitized by Google

osnovnih ciljeva MGŽ bio je da podstakne brže unapređivanje ravnopravnosti muškarca i žene na nacionalnom i svetskom planu.

Veća organizovanost i jedinstvo nesvrstanih zemalja, zemalja u razvoju, pojava i porast socijalističkih zemalja omogućili su borbu za novi međunarodni ekonomski poredak (NMEP). Imajući u vidu značaj i cilj NMEP-a za unapređenje životnih, radnih i političkih uslova čoveka u savremenom društvu, MGŽ je proklamovala potrebu za unapređenjem potpune integracije žena u celokupne napore razvoja, naročito naglašavajući odgovornost, značaj i ulogu žena u ekonomskom, socijalnom i kulturnom razvoju na nacionalnom, regionalnom i međunarodnom planu, osobito u toku Druge dekade razvoja OUN.[2]

Pored toga, MGŽ je postavila kao cilj veće učešće žena u razvoju međunarodne saradnje i prijateljstva u cilju obezbeđenja mira u savremenom svetu. Jedan moto MGŽ je bio: »Čvrst i trajan mir je veliki cilj kome svim snagama teže žene u svetu« (Eženi Koton).[3]

Sve dosadašnje analize o položaju žene u porodici i društvu pokazale su da je ovaj vrlo složen i suptilan društveni odnos u osnovi određen dvojako: (a) stepenom društveno-ekonomskog i političkog razvoja datog društva i (b) vladajućim sistemom vrednosti datog društva.

Osnovne vrednosne orijentacije savremene strategije socijalnog razvoja koje utiču na položaj žene u svetu su: rastuće potrebe narodâ i zemalja za nacionalnom, ekonomskom, političkom i kulturnom samostalnošću; porast radničke klase i njenog osposobljavanja za sopstveno oslobođenje od svih oblika eksploatacije i diskriminacije u procesu rada i života; širenje socijalizma kao svetskog procesa; uslovljenost daljeg razvoja društva stepenom razvijenosti socijalne politike; vezivanje daljeg razvoja društva za potpunije učešće žena u ekonomiji, politici, obrazovanju i drugim sferama stvaralaštva. Čini se da sintagma »žena i razvoj« na sintetički način pokazuje da se postojeće stanje položaja žene u porodici i društvu mora što pre prevazići.

Indikatori položaja žene u porodici i društvu u savremenom svetu

Postoji vrlo naglašena potreba za praćenjem i merenjem unapređenja položaja žene u porodici i društvu u savremenom svetu. Ova potreba je podstaknuta brojnim naučno-političkim i praktičnim razlozima. Kao i svako merenje u društvenim naukama, i ovo »merenje« je relativno i orijentaciono. Praćenje unapređenja položaja žene u porodici i društvu je veoma otežano zbog niza uzroka. Pominjemo samo osnovne: nedostatak relevantnih indikatora i neujednačenost metodologije statističke evidencije koja često ne do-

[2] »Žena danas«, br. 274/1975. i navedeni rad Sane Salahović.
[3] *Ženščini mira o mire*, Moskva, 1975.

Digitized by Google

zvoljava potrebna upoređivanja i uopštavanja o položaju žene u porodici i društvu među raznim društvenim sistemima i državama.

Čini se da se svi indikatori o položaju žene u porodici i društvu mogu uslovno podeliti na: *opšte, posebne* i *specifične.*

U *opšte* indikatore položaja žene u porodici i društvu spadaju: proklamovani sistem vrednosti društva (vladajuća društvena filozofija i ideologija o čoveku — ženi u porodici i društvu) i stepen društveno-ekonomske razvijenosti datog društva.

U *posebne* indikatore položaja žene u porodici i društvu spadaju: politička prava žene, radna prava žene (položaj žene u udruženom radu), građanska i porodična prava žene i pravo na obrazovanje. Svi se ovi indikatori mogu raščlaniti na niz »podindikatora« (na primer, u okviru indikatora »radna prava žene« mogu se izvesti »podindikatori«: broj zanimanja koja zauzima žena u ukupnoj nomenklaturi zanimanja, dužina radnog i životnog veka žene).

Pod *specifičnim* indikatorima položaja žene u porodici i društvu podrazumevamo stepen društvene brige o materinstvu i društveno vrednovanje materinstva i roditeljstva kao vrlo celishodnih porodičnih i društvenih funkcija za opšti prosperitet društva.

Svi ovi indikatori su međusobno dijalektički uslovljeni i povezani. Naša klasifikacija je radna. Moguće su i druge klasifikacije indikatora, ali to prevazilazi svrhu ovoga rada.

Stvarni položaj žene u porodici i društvu u savremenom svetu prema utvrđenim indikatorima

U okviru pitanja o stvarnom položaju žene u porodici i društvu u savremenom svetu biće razmatran: a) Položaj žene u savremenom građanskom društvu, b) Položaj žene u istočnoevropskim socijalističkim zemljama c) Položaj žene u jugoslovenskom samoupravnom socijalističkom društvu, d) Položaj žene u zemljama u razvoju i e) Perspektive položaja žene u porodici i društvu.

a) *Položaj žene u savremenom građanskom društvu.* — Savremeno građansko društvo je vrlo protivurečno. Prema tome, i položaj žene u savremenom građanskom društvu je protivurečan i kontroverzan. Savremeni građanski sistem vrednosti po prirodi stvari ne otvara povoljnu perspektivu za unapređenje položaja žene u porodici i društvu. On samo s vremena na vreme pojedinim palijativnim merama nastoji da ublaži rastuće protivurečnosti i sačuva građansko društvo. Evidentan ekonomski i kulturni prosperitet savremenog građanskog društva sam po sebi ne podstiče unapređenje položaja žene u porodici i društvu. Naprotiv, on omogućava nove oblike otuđenosti žene i radničke klase u savremenom građanskom društvu. Istina, na vrednosnom planu sve kapitalističke zemlje su proklamovale izjednačavanje žena i muškaraca u političkim, radnim, građanskim i porodičnim pravima.

Borba žena za njihova osnovna politička prava — pravo glasa — bila je mukotrpna. Trajala je ceo vek. Sada ovo pravo imaju

Digitized by Google

sve žene u kapitalističkim zemljama. Međutim, još uvek u državama savremenog građanskog društva učešće žena u političkom životu društva je simbolično. Postoji tendencija neznatnog poboljšavanja, ali je još uvek politička aktivnost rezervisana za muškarca. Ključne političke pozicije se »teška srca« poveravaju ženi, iako ima čestih izuzetaka da se i na čelu države nalazi žena (Velika Britanija, Indija). Konvenciju o pravima žena koju je izglasala Generalna skupština OUN u decembru 1952. godine verifikovala je većina kapitalističkih zemalja. Teško se prevazilazi raskorak između proklamovanog i prakse. Prema tome, položaj žena na planu političkog odlučivanja u savremenom građanskom društvu je nezadovoljavajući.

Zaposlenost žene van porodice i njen ukupan položaj u procesu rada predstavlja vrlo validan indikator položaja žene u savremenom građanskom društvu. Kapitalizam je od svog početka, pod pritiskom »gladi za radnom snagom«, uvukao ženu u proces materijalne proizvodnje. Masovnije uključivanje žene u rad van kuće je izazvalo niz dramatičnih povoljnih i nepovoljnih posledica.

Razlike u pogledu zaposlenosti žena po zemljama nisu male. Prema pisanju zapadnonemačkog lista »Die Welt«, »skupe mašine kojima rukuju muškarci sve više se primenjuju u modernizovanim fabrikama, a to po pravilu znači da žene gube posao u korist muškaraca«.[4] U savremenom kapitalističkom svetu redosled veličine procenta žena u punom radnom odnosu je sledeći: Finska (62%), Švedska (59%), Danska (58%), Japan (56%), Velika Britanija (52%), Švajcarska (51%), Austrija (50%), SAD (49%), SR Nemačka (49%), Australija (45%), Belgija (40%), Norveška (39%), Italija (29%), Portugalija (25%) itd.

Prema nekim najnovijim podacima, u toku dve poslednje decenije oko 132 miliona evropskih žena ostvarilo je mnoga svoja prava. Doneti su zakoni o porastu nadnica, jednakim pravima prilikom stupanja na posao i jednakosti u ostvarivanju socijalne sigurnosti. Međutim, još uvek postoji — *de facto* — neravnopravnost. U zemljama Evropske ekonomske zajednice žene predstavljaju 51%, ali je njihova zastupljenost u parlamentima i javnim službama u proseku oko 7%. Zastupljenost žena u celokupnom aktivnom stanovništvu kreće se oko 35—40%. Plate žena su u proseku manje od plata muškaraca u zavisnosti od zemlje za 20—40%.[5]

Neravnopravnost žene u procesu rada u savremenom građanskom društvu manifestuje se u manjem procentu zastupljenosti žena u celokupnom aktivnom stanovništvu, različitim platama za isti rad, različitim penzijama, zaposlenosti u niskoakumulativnim granama privrede, postojanju zaposlenosti sa pola radnog vremena za žene, podeli poslova na »muške« i »ženske« itd. Još uvek žene dobijaju penzije preko muža, ali ne i muževi preko žena. S pra-

[4] *Zaposlenost žena u svetu*, »Politika« od 5. januara 1976.

[5] Sanja Raić, *Položaj žene u Evropskoj zajednici*, »Žena«, Zagreb, br. 4/1979, str. 65—71.

Digitized by Google

vom se često kaže da su žene još uvek »poslednja kolonija u Evropi«.

Istorija borbe za izjednačavanje žena sa muškarcima i u pogledu građanskih i u pogledu porodičnih prava bila je vrlo mukotrpna. Ona još uvek traje, jer i u ovoj sferi postoje ostaci diskriminacije.

Pod uticajem tekovina socijalizma, OUN i drugih progresivnih pokreta u zemljama savremenog građanskog društva došlo je do mnogih revolucionarnih promena u građanskim i porodičnim pravima žene. Navodimo samo neke. Svi ustavi zemalja građanskog društva proklamuju zaštitu porodice, braka, žene i dece. Izboreno je pravo razvoda skoro u svim zemljama, legalizovan je abortus, proširene su mogućnosti za obrazovanje žena, olakšani su uslovi za zaključenje braka, ozakonjena je potpuna poslovna samostalnost žene, dobrim delom je potisnuto i modifikovano pravo o »glavi porodice«, »muževljevoj« i »očinskoj« vlasti, javlja se »roditeljsko pravo«, neke zemlje su stvorile pravne mogućnosti odsustvovanja sa posla oca radi negovanja bolesnog deteta itd.[6]

Pre dvadeset i više godina (1957) Generalna skupština OUN donela je Konvenciju o državljanstvu udate žene, koju su ratifikovale mnoge zemlje.

Briga za materinstvo predstavlja značajan indikator položaja žene u savremenom društvu. Ona je vrlo neujednačena. Ona predstavlja uslov bez izuzetka za ukupnu emancipaciju žene u porodici i društvu. Briga o materinstvu, odnosno o reprodukciji stanovništva u savremenom svetu može se grubo podeliti na: (a) podmirivanje društvene brige o materinstvu iz ličnog dohotka (posredna dečja zaštita) i (b) podmirivanje društvene brige o materinstvu iz dohotka (neposredna dečja zaštita). Prva dominira u savremenom građanskom svetu, a druga u socijalizmu. Mnoge države savremenog građanskog društva pomažu materinstvo preko raznih davanja (prestacija) i olakšica porodici. Savremeno građansko društvo poklanja veliku pažnju pitanju planiranja porodice.

Smrtnost novorođenčadi kao pouzdana mera ukupne brige o materinstvu je vrlo neujednačena. Najniža je u najrazvijenijim zemljama i varira od 10 do 20 promila, a u Švedskoj se spustila čak i na 9 promila.[7] I u pogledu razvoja socijalne službe o materinstvu (jaslice, vrtići, bolovanja za roditelje radi negovanja bolesnog deteta) postoje značajne razlike. Društveno vrednovanje materinstva i roditeljstva u savremenom građanskom društvu je takođe neujednačeno. Ono se kreće od »kulta« roditeljstva do ravnodušnosti i zapostavljenosti.

b) *Položaj žene u istočnoevropskim socijalističkim zemljama.* — Budući da položaj radničke klase i žene u socijalizmu zavisi od stepena razvijenosti društvenih odnosa i materijalne proizvodnje, odnosno zasićenosti potrebnim materijalnim dobrima, još uvek po-

[6] »Vision«, časopis Evropske ekonomske zajednice, br. 53, april 1975, str. 42—43.

[7] Sanja Raić, *navedeni rad*, str. 65—71.

Digitized by Google

stoji raskorak između proklamovanog i ostvarenog na planu društvenog položaja žene.

Evo nekoliko ilustracija o položaju žene u porodici i društvu u istočnoevropskim socijalističkim zemljama prema nekim *posebnim* i *specifičnim* indikatorima:

Poći ćemo od prve socijalističke zemlje — od SSSR-a. Sva politička i ostala prava žene u SSSR-u su proklamovana pobedom Oktobarske socijalističke revolucije. Godine 1922. od ukupnog broja članova Partije bilo je 7,8% žena. Danas je taj procenat porastao za nekoliko puta (24,7%), a komsomolki 52,1%. Od ukupnog broja deputata Vrhovnog sovjeta 1937. godine bilo je žena 16,5%, a 1974. godine 31,3%. Učešće žena u ovom i u drugim telima socijalističke vlasti se stalno kretalo uzlaznom linijom.[8]

U pogledu uključenosti žene u proces rada SSSR se nalazi na prvom mestu u svetu. Oko 82% radno sposobnih žena nalazi se u punom radnom odnosu. Od ukupnog broja zaposlenih 51% čine žene. Podaci pokazuju da je rapidno rastao procenat žena koje se bave intelektualnim radom. Na primer, samo od 1959. do 1970. godine učešće žena koje se bave intelektualnim radom povećalo se za oko dva puta. Sada od ukupnog broja naučnika 40% čine žene (u SAD 9%). U potpunosti su izjednačeni muškarci i žene u procesu rada, obrazovanja i nagrađivanja (ista plata za isti rad), saglasno Ustavu SSSR-a da »žena i muškarac imaju u SSSR-u jednaka prava« (član 35).

Društvena briga o materinstvu u SSSR-u je toliko razvijena da često premašuje materijalne mogućnosti ove zemlje. U tome je SSSR nadmašio mnoge ekonomski razvijenije zemlje. U SSSR-u ističu da deca predstavljaju »jedinu privilegovanu klasu«. Smrtnost novorođenčadi i njihovih majki do Oktobarske revolucije bila je među najvišim u svetu, a sada je svedena na nivo najrazvijenijih zemalja u svetu.

I druge istočnoevropske socijalističke zemlje, u zavisnosti od stepena društveno-ekonomskog i političkog razvoja, proklamovale su potpunu ravnopravnost žene i muškarca u porodici i društvu. Bugarska, Mađarska, Rumunija, Čehoslovačka, Poljska, Nemačka Demokratska Republika ratifikovale su sve normativne dokumente OUN i MOR-a koji se odnose na unapređenje položaja žene u porodici i društvu. Pored toga, sve ove zemlje su izradile i sopstveno zakonodavstvo i strategiju unapređivanja društvenog položaja žene.

Evo nekoliko podataka koji ilustruju stvarni položaj žene u ovim socijalističkim zemljama prema utvrđenim indikatorima.

U pogledu političkih prava proklamovana je potpuna ravnopravnost žene i muškarca. Počev od prava glasa i ostalih političkih prava, ona su tekovina socijalističkog razvitka u ovim zemljama.[9]

[8] Z. A. Jankova, »Sovetskaja ženščina«, Moskva, 1978.

[9] Na primer, još u Programu deklaracije Otečestvenog fronta od 14. septembra 1944. godine bila je proglašena ravnopravnost žena u Bugarskoj. Jedan od prvih normativnih akata nove vlasti bio je Dekret

Digitized by Google

Od ukupnog broja radno sposobnih žena njihov procenat u punom radnom odnosu je sledeći: Nemačka DR 80%, Bugarska 74%, Mađarska 73%, Rumunija 73%, Poljska 63% i Čehoslovačka 59%.

U Bugarskoj je zapošljavanje žena van porodica u stalnom porastu. Od ukupnog broja zaposlenih 1970. godine žene su činile 43,6%, a 1975. godine 47,6%. Među poslanicima Narodne skupštine 19,5% su žene. Od ukupnog broja specijalista sa visokim obrazovanjem oko 40% su žene itd.[10] Razvoj društvene brige o materinstvu i deci je u stalnom usponu. Naročito se pomažu porodice sa više dece.

Pobedom socijalizma i u Mađarskoj su stvoreni povoljniji uslovi za emancipaciju žene u porodici i društvu. Od ukupnog broja članova Saveta u Mađarskoj 29% čine radnici i 26,4% žene. Naročita pažnja se poklanja društvenoj brizi o materinstvu i podizanju dece. Oko 80% dece predškolskog uzrasta obuhvaćeno je dečjim ustanovama. Postoji vrlo razvijen sistem socijalne politike o porodici kao što su zaštita zdravlja bremenitih žena, zaštita novorođenčadi i druge olakšice i beneficije, naročito mladim porodicama i porodicama sa više dece.[11]

Već je prvi Ustav Nemačke Demokratske Republike (1949) proklamovao princip ravnopravnosti žene u porodici i društvu. Narodna skupština NDR je u septembru 1950. godine donela Zakon o zaštiti majke i deteta i o pravima žena. Počev od Ustava i osnovnih partijskih dokumenata, proklamuje se potpuna politička, pravna i ekonomska ravnopravnost žene. Postoji vrlo razgranat sistem socijalne politike o porodici koji podstiče biološko-reproduktivnu funkciju porodice i izgradnju socijalističkih odnosa u braku i porodici, obrazovanje žene, zapošljavanje žene i uključivanje žene u politički život. Od ukupnog broja članova Partije 32% su žene; 51% članova Slobodnih nemačkih sindikata su žene; 46% sindikalnih rukovodilaca su žene.[12] Dečjim jaslicama obuhvaćeno je 57%, a dečjim vrtićima 87,4% dece. Produženi boravak u školi koristi 74,1% dece uzrasta osnovne škole.

U toku Drugog svetskog rata Poljska je, pored Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, pretrpela najteže ljudske i materijalne gubitke. Pobedom socijalističke revolucije stvoreni su odgovarajući uslovi i za unapređenje društvenog položaja žene. Sudeći po utvrđenim indikatorima, položaj žene u Poljskoj u toku tri poslednje godine kretao se uzlaznom linijom. Naročito je razvijena socijalna politika o porodici, koja podstiče brži priraštaj stanovništva i razvoj socijalističkih odnosa u braku i porodici. Posebna društvena briga poklanja se zaposlenoj ženi-majci. Oko 90% dece predškolskog

---

o izjednačavanju oba pola. U Ustavu iz 1947. godine ravnopravnost između muškarca i žene je utvrđena kao ustavni princip.

[10] *Socialnaja politika kommunističeskih i rabočih partii v socialističeskom obščestve*, Moskva, 1979, str. 96—101.

[11] *Isto*, str. 144—201.

[12] *Isto*, str. 202—284.

Digitized by Google

uzrasta obuhvaćeno je odgovarajućim ustanovama. Naročita pažnja se poklanja vanbračnoj deci i deci ometenoj u psihofizičkom razvoju. Postoje takozvani »alimentacioni fondovi« koje koristi preko 80.000 ljudi.[13]

Prema Programu Rumunske komunističke partije i drugim dokumentima, u Rumuniji se poklanja potrebna pažnja emancipaciji žene u porodici i društvu. Proklamovana je potpuna ravnopravnost među polovima. Od ukupnog broja poslanika 34,6% su žene. Postoji odgovarajuća socijalna politika o porodici. Društvo se brine naročito o materinstvu, zaposlenoj ženi i deci. Na primer, 1938/39. godine dečjim jaslicama bilo je obuhvaćeno 6,4% dece, a 1976/77. godine 73,1%. Planira se da će do kraja 1980. godine biti u potpunosti zadovoljene potrebe za dečjim jaslicama i vrtićima.[14]

Društvena briga o porodici, materinstvu i deci u Čehoslovačkoj u stalnom je porastu. Zaposlene majke uživaju niz beneficija i olakšica, kako pre tako i posle porođaja. Mogućnosti za podruštvljavanje nekih porodičnih funkcija umnogome omogućavaju emancipaciju žene i izgradnju socijalističkih odnosa među polovima u braku i porodici. Oko 20% dece je obuhvaćeno dečjim jaslicama, a 67% boravi u dečjim vrtićima, 52% učenika koristi školske kuhinje. Posebnu društvenu zaštitu uživaju žene na radu. Prema Kodeksu o radu, žene-majke imaju pravo da odsustvuju radi podizanja deteta sve dok ono ne navrši dve godine. Žene-trudnice i žene koje neguju dete do jedne godine pošteđene su rada u noćnoj smeni.[15]

Mada su istočnoevropske socijalističke zemlje proklamovale osnovne teorijsko-ideološke pretpostavke za unapređenje položaja žene u porodici i društvu, do sada ipak nisu rešile »žensko pitanje«. Često se velikim dostignućima socijalizma na makro planu prikriva pravo stanje stvari na mikro planu. Jer unapređenje položaja žene u porodici i društvu toliko je sociološki, politički, klasno i psihološki složeno da se ne može svesti samo na politička, radna, građanska, porodična prava i postojanje odgovarajuće socijalne politike o porodici.

Poznato je da u skoro svim socijalističkim zemljama još uvek nisu stvorene potrebne pretpostavke za zadovoljavanje rastućih ljudskih potreba. Nije do kraja obezbeđeno ni zadovoljavanje egzistencijalnih potreba (stan, kvalitetna ishrana, roba široke potrošnje itd.). Čini se da su pojedini »modeli« socijalizma prevideli i potrebu preobražaja porodičnih odnosa u kojima bi žena i muškarac prevazišli sve oblike zaostale svesti, tradicionalizma i nejednakosti među polovima.

Socijalizam je, međutim, već dao veliki revolucionarni doprinos u pogledu društvene brige o materinstvu, iako bi bilo pogre-

[13] *Isto*, str. 351—396.
[14] *Isto*, str. 397—484.
[15] *Isto*, str. 585—676.

Digitized by Google

šno zaključiti da je pitanje unapređenja položaja žene u socijalizmu rešeno. Dublje analize pravog stanja stvari bi dokazale da je pitanje unapređenja položaja žene, kao i položaja radničke klase, samo delimično rešeno. Potrebno je izobilje dobara koje bi omogućilo zadovoljavanje i obogaćivanje ljudskih potreba, ali ništa manje i političko, ekonomsko i socijalno oslobođenje radničke klase i žene.[16]

c) *Položaj žene u jugoslovenskom samoupravnom socijalističkom društvu.* — Jugoslovenski samoupravni sistem vrednosti polazi od marksističke aksiološke premise da je čovek osnovna vrednost socijalističkog društva. Osnovni teorijsko-ideološki dokumenti o izgradnji samoupravnog socijalizma proklamuju kao imperativnu potrebu bržu emancipaciju žene u porodici i društvu.

Ipak, proces emancipacije žene nije uvek pratio ukupan društveno-ekonomski razvoj u našem društvu, pa su se u ovoj sferi najduže zadržali ostaci tradicionalne svesti. Postoji zato raskorak između vrednosnog sistema, vrednosnih orijentacija i dostignuća prakse.

Rukovođena teorijom naučnog socijalizma i revolucionarnim tekovinama međunarodnog radničkog pokreta i sopstvene radničke klase, KPJ je još u toku narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije proklamovala i počela ostvarivati faktičku ravnopravnost između muškarca i žene. Prvi socijalistički Ustav iz 1946. godine je samo zakonski osnažio ove revolucionarne tekovine, pa i potpunu ravnopravnost žene u porodici i društvu.

Prema *opštim* indikatorima (samoupravnom sistemu vrednosti i stepenu društveno-ekonomske razvijenosti društva), položaj žene u našem samoupravnom društvu je povoljan. Međutim, sudeći prema nekim *posebnim* i *specifičnim* indikatorima, društveni položaj žene u našem društvu nije još postigao potreban nivo. Evo nekoliko podataka koji ilustruju unapređenje društvenog položaja žene od početka socijalističke revolucije do danas.

U narodnooslobodilačkoj borbi učestvovalo je preko 100.000 žena. Poginulo je 25.000, a 90 žena je proglašeno narodnim herojem. Učešće žena u samoupravnim organima odlučivanja je sledeće: u Skupštini SFRJ 1958. godine bilo je 7%, 1963. godine 19,6%, 1967. godine 13,3%, 1969. godine 7,9%, a 1974. godine 13,6%. Postoje značajne razlike među republikama i pokrajinama. Najveće je učešće žena u Skupštini SR Slovenije, a najmanje u Skupštini SR Crne Gore. Učešće žena u opštinskim skupštinama u SFRJ iznosi 15,2%. Najveće je u Sloveniji: 26,4%, a najmanje u Crnoj Gori: 11,1%. Od ukupnog broja članova radničkih saveta 27,7% su žene.[17]

---

[16] Društveni položaj žene u drugim socijalističkim zemljama je u stalnom poboljšavanju. Međutim, zbog pomanjkanja odgovarajućih podataka nismo u stanju da vršimo potrebna upoređivanja između svih socijalističkih zemalja. Ovo može da bude predmet posebnog razmatranja.

[17] »Žena i razvoj«, X međunarodni seminar, Bled, 1977, u »Prilozima«, str. 377—405.

Digitized by Google

Od ukupnog broja zaposlenih u SFRJ 34,5% su žene. Najveći procenat zaposlenih žena je u SR Sloveniji (43,4%), a najmanji u SAP Kosovo (20,4%).

Ostvareno je obavezno osnovno obrazovanje za oba pola. Među učenicima srednjih škola ima 45,3% učenica, a među studentima 40,4% studentkinja. Ipak, među nepismenim stanovništvom dominiraju žene, i to najmanje u Sloveniji (1,3%), a najviše na Kosovu (42,8%). Od ukupnog broja nepismenih u SFRJ na žene otpada 22,2%.[18]

Društvena briga o materinstvu je znatno napredovala, o čemu svedoči smanjenje procenta smrtnosti novorođenčadi, poraćanje žena uz stručnu pomoć i produženje životnog veka žene u Jugoslaviji. Na primer, prosečno trajanje života u SFRJ 1952. godine za žene bilo je 56,92, a 1972. godine 70,22 godine. Najpovoljnije je stanje u Crnoj Gori (73,05), a najnepovoljnije na Kosovu (66,6 godina).

U SFRJ dečjim jaslicama obuhvaćeno je 2,4% dece, i to najviše u Sloveniji (7%), a najmanje na Kosovu (0,6%). Dečjim vrtićima je obuhvaćeno 11,6%, i to najviše u Sloveniji (29,8%), a najmanje na Kosovu (2,4%). Produženim boravkom osnovne škole obuhvaćeno je 12,6%, i to najviše u Sloveniji (17,1%), a najmanje na Kosovu (3,0%). Školske kuhinje koristi 37,9% učenika osnovnih škola, 15,3% učenika srednjih škola i 27,7% učenika ostalih specijalnih škola.[19]

Donošenjem Zakona o udruženom radu stvoreni su odgovarajući uslovi za brži porast društvene brige o materinstvu. Razvoj društvene brige o materinstvu i deci postaje integralni deo udruženog rada i sve više dobija opštedruštvenu dimenziju.

Po donošenju Ustava iz 1974. godine, Zakona o udruženom radu i drugih normativnih akata socijalističkog zakonodavstva, naročito kodeksa o porodici, stvorene su dalje pretpostavke za brži razvoj socijalističkih odnosa u braku i porodici na osnovama socijalističke samoupravne etike.

Na osnovu utvrđenih indikatora može se zaključiti da je društveni položaj žene u našem samoupravnom društvu na globalnom planu rastao, ali je bilo i zastoja, čije se posledice i danas osećaju. Najmanje se zna kako teče proces emancipacije žene u braku i porodici. Čini se da su ostaci tradicionalizma i patrijarhalizma najotporniji u porodici (na mikro planu), što može da ima višestruko štetne posledice za dalji razvoj socijalizma i ljudske ličnosti.

Koje su specifičnosti položaja žene u našem samoupravnom socijalističkom društvu? Proklamovani samoupravni socijalistički sistem vrednosti unapređenje položaja žene u porodici i društvu povezuje sa unapređenjem položaja radničke klase u daljoj izgrad-

---

[18] Ženščina v narodnom hozjajstve i obščestve Jugoslavii (osnovni pokazatelji), Beograd, jun 1975, str. 12.

[19] »Žena i razvoj«, X međunarodni seminar, Bled, 1977, u »Prilozima«, str. 392.

Digitized by Google

nji socijalizma. Kao integralni deo radničke klase i svih socijalističkih snaga, žene, boreći se za oslobođenje rada i raspodelu viška rada, predstavljaju svojevrstan subjekt za sopstveno oslobođenje i izgradnju novoga društva. Podruštvljavanje mnogih porodičnih funkcija sve više postaje i briga udruženog rada. Katalizatori unapređenja društvenog položaja žene su udruženi rad, samoupravne interesne zajednice, sve socijalističke snage i druge slobodne asocijacije radnika i građana. Brže raste emancipacija žene u društvu od emancipacije u porodici, jer je žena često razapeta između društvenog i porodičnog sistema vrednosti, koji još uvek nisu konsonantni. Postoje i druge specifičnosti koje su rezultat istorije, etnologije, religije i drugih obeležja nacionalne svesti kod svih jugoslovenskih naroda i narodnosti.

d) *Položaj žene u zemljama u razvoju.* — Brojna ispitivanja u svetu i OUN su pokazala da žene najteže osećaju i doživljavaju sudbinu zemalja u razvoju. Nedovoljna ekonomska razvijenost i patrijarhalni sistem vrednosti pogađaju ženu dvostruko. S jedne strane, žena s materinskim bolom pati zbog nepovoljnog položaja dece, svoga domaćinstva, svoga muža, a, s druge strane, ona ima vrlo male šanse za svoju političku, radnu i drugu afirmaciju kako van kuće tako i u porodici.

Podela svetskog dohotka je vrlo neravnomerna i nepravična. Podaci pokazuju da osam najbogatijih zemalja učestvuje sa 10% u svetskom stanovništvu, a sa 50% u bruto proizvodu koji se ostvaruje u svetu. Dalje, 93 zemlje koje čine oko 72% stanovništva ostvaruju samo 17% ukupnog proizvoda; 38 najsiromašnijih zemalja, u kojima živi preko polovine stanovništva sveta, ostvaruje samo 7,5% bruto proizvoda.[20] Preko polovine svetskog stanovništva (više od 1,9 milijardi ljudi) raspolaže sa manje od 100 dolara proizvoda po stanovniku, a daljih 250 miliona sa manje od 200 dolara. U isto vreme 450 miliona stanovnika najbogatijih zemalja raspolaže godišnje sa 2.000—6.000 dolara godišnje po stanovniku.

Podaci pokazuju da oko 70% stanovništva sveta još uvek nema sigurno snabdevanje vodom. Od bolesti koje se prenose vodom umire 25.000 ljudi dnevno. U mnogim zemljama u razvoju, zbog pomanjkanja proteina u ishrani i neadekvatne zdravstvene službe, stopa smrtnosti dece je osam puta veća u odnosu na industrijski razvijene zemlje.[21]

U mnogim zemljama u razvoju još uvek je veća godišnja stopa povećanja stanovništva od godišnje prosečne stope rasta realnog dohotka.

U većini zemalja u razvoju su još uvek sužene političke, radne, obrazovne, građanske i druge mogućnosti za emancipaciju žene u porodici i društvu. Na primer, od ukupnog procenta aktivnog stanovništva u nekoliko zemalja u razvoju zastupljenost žena je

[20] Dr Branko Horvat, Klasifikacija svijeta prema karakteristikama privredne razvijenosti, »Ekonomska analiza«, br. 3—4/1971. i Prof. dr Rikard Štajner, *Novi međunarodni ekonomski poredak i njegove socijalne implikacije*, »Žena i razvoj«, Beograd, 1978, str. 45—79.

[21] *Isto*, str. 49.

Digitized by Google

sledeća: Sirija 16,5%, Peru 13,6%, Angola 4,7%, Niger 6,1%, Ekvador 9,8% itd.

Prema podacima Dečjeg fonda UN (UNICEF), oko 350 miliona dece u zemljama u razvoju nema ni minimalnu zdravstvenu, prehrambenu, prosvetnu i socijalnu zaštitu.

Prema zakonu o akumuliranju socijalnih problema u zemljama u razvoju, nedovoljnu ekonomsku razvijenost, patrijarhalni sistem vrednosti, nedostatak hrane, pomanjkanje odgovarajuće zdravstvene službe, nepismenost prate i druge nedaće koje umnogome usporavaju unapređenje položaja žene u porodici i društvu.

Pored toga, u mnogim zemljama u razvoju još uvek je legalizovana poligamija (mnogoženstvo). Do sada su poligamiju zakonski zabranili Izrael (1951), Kipar (1950), Tunis (1956), a delimično Sirija i Iran.

Na mnogim međunarodnim skupovima isticano je da je položaj žene u zemljama u razvoju iz pomenutih uzroka najnepovoljniji. Imajući ovo u vidu, Međunarodna konferencija žena u Meksiku (1975) je svesrdno podržala Deklaraciju o uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka (iz 1974), čiji je cilj da se uklone nejednakost, isprave postojeće nepravde i omogući da se ukloni sve veći jaz između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju.[22] Usvajanje posebnih rezolucija o statusu žene u Južnoj Africi, Namibiji i Zimbabveu i druge 34 rezolucije svedoči koliko je položaj žene u zemljama u razvoju težak.[23]

e) *Perspektive položaja žene u porodici i društvu.* — U naše vreme misao i praksa o položaju žene u porodici i društvu su još uvek kontroverzni i disonantni. Zbog porasta postvarenih vrednosti čovekova budućnost se često smatra neizvesnom i beznadežnom. Na društvenoj pozornici ratuju *tehnobirokratizam* sa svojim sistemom vrednosti protiv *humanizma.* Perspektiva čoveka zavisi od toga kojim vrednostima i vrednosnim orijentacijama će se okrenuti čovečanstvo. Ako se čovečanstvo pomiri sa tehnobirokratizmom i njegovom potrošačkom psihologijom, onda se odlaže proces oslobađanja žene, koja ostaje objekt profita, reklame, žrtva muške civilizacije. Ako se čovečanstvo okrene humanizmu, socijalizmu, oslobođenju radničke klase, otvaraju se mogućnosti i za unapređenje položaja žene u porodici i društvu.

Perspektive položaja žene u porodici i društvu umnogome zavise od daljeg razvoja socijalizma i njegovog prestiža u svetu, od jačanja uloge OUN, od jačanja pozicija radničke klase, od sudbine naprednih i humanističkih pokreta, od dominacije mira kao vrednosne orijentacije, od jačanja uloge i prestiža nesvrstanih, od ostvarenja NMEP itd. Perspektive položaja žene, nema sumnje, zavise i od toga kakvu će ulogu imati žene u daljem razvoju društva.

Ohrabruje činjenica da se na mnogim međunarodnim skupovima žena sve više tretira kao značajan subjekt u izgradnji dru-

[22] Deklaracija o uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka, usvojena 1. maja 1974.

[23] Ovo pitanje zbog svoje izuzetne aktuelnosti u savremenom svetu može da bude predmet posebnog razmatranja.

Digitized by Google

štva. Na primer, u Rezoluciji Samita nesvrstanih u Havani 1979. godine se, između ostaloga, kaže: »Konferencija je istakla da puno učešće žena u društvenom, političkom, ekonomskom i kulturnom životu predstavlja značajan pokazatelj napretka i razvoja i istakla da utvrđeni ciljevi, zacrtane strategije i predviđene mere za unapređenje društvenog položaja žene i njene uloge u razvoju treba da budu sastavni deo nacionalnih planova razvoja u svim nesvrstanim i drugim zemljama u razvoju, kao i mere za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka.«[24] Istovremeno, šefovi država ili vlada su pozvali sve nesvrstane i druge zemlje u razvoju da uzmu aktivnog učešća na Konferenciji Ujedinjenih nacija u Dekadi žena i da daju odgovarajući doprinos njenim pripremama na nacionalnom, regionalnom i međunarodnom nivou, imajući u vidu međuzavisnost između jačanja uloge žena u društvenom i ekonomskom razvoju i napretka u oblastima zdravstva, obrazovanja i zapošljavanja u nesvrstanim i drugim zemljama u razvoju.[25]

Na kraju, ističemo da budućnost žene zavisi od budućnosti društva i obrnuto. Praksa je potvrdila Bebelovu tezu da socijalizmu pripada budućnost, a to znači u prvom redu radniku i ženi. Ostali napori progresivnih snaga u svetu mogu samo da ubrzaju proces izjednačavanja žene u porodici i društvu.

[24] »Međunarodna politika«, br. 707, 16. septembar 1979.
[25] *Isto.*

Digitized by Google

Boris Iljenko

Informisanje kao ideologija

1. Povod

U knjizi Edvarda Kardelja *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* ima jedno mesto koje je kao stav toliko jasno i prihvatljivo da skreće pažnju sa tog svog principijelnog značenja — na mogući latentni sadržaj i same razloge koji su mogli uticati da se naglašava nešto što izgleda tako očigledno i što se, tako reći, samo po sebi razume. To je ono mesto gde Kardelj kaže da »sloboda informacija ne znači pravo širenja neistine, nego pravo svakoga da čuje istinu«.

Kakav smisao ima ta rečenica, šta je to što je danas čini aktuelnom i što nas navodi da se vraćamo na nju?

Pre svega, vidimo dosta razloga da se na tom stavu insistira kao na trajnom principu delovanja sredstava informisanja u našem društvu. Ali, insistirati na tome nije samo načelna, teorijska, a još manje verbalna ili pragmatska mogućnost. Reč je o realnoj društvenoj situaciji u kojoj se iskazuje jedna protivrečnost i opredeljenja u odnosu na nju. Zato ćemo se zadržati samo na dve grupe onih činjenica koje ovaj stav dovode u realan društveni kontekst, osvetljavaju tako njegov stvarni smisao i koje će nam

Digitized by Google

pomoći da formulišemo problem na kojem želimo tim povodom da se zadržimo.

Prvo, tema koju ova rečenica sadrži prevazilazi medijske okvire sredstava informisanja i doseže do vitalnih društvenih interesa. U njoj se prelamaju aktuelni politički tokovi; ona je aktuelna zbog tih političkih sadržaja koje može imati, demokratske usmerenosti u tom kontekstu, a ne samo zbog svoje širine, logičke i opšte vrednosne prihvatljivosti. I drugo, pored ovih principijelnih, postoje i konkretniji razlozi za aktuelnost ove teme: pravo na istinu se ovde konfrontira sa »pravom« na širenje neistine u realnom političkom kontekstu i ima svoj aktuelan i praktičan smisao. O tome Kardelj govori na drugom mestu u istoj knjizi kada ističe pojave kao što su: »jednostrano, pa čak i neprovereno izveštavanje, zanemarivanje opštih društvenih interesa, podleganje senzacionalizmu i prilagođavanju, nehuman način kritike ljudi i ustanova i slično, pa čak i uticaj socijalizmu, samoupravljanju i nacionalnoj ravnopravnosti neprijateljskih snaga«.

Reč je, dakle, o opštoj konstataciji koja ima konkretan politički sadržaj, ali i svoju ideološku strukturu, jer može biti tumačena u zavisnosti od različitih društvenih interesa i shvatanja koja uobličava. U svakom slučaju, kritički stavovi upereni su na konkretne pojave u našem političkom životu, koje su dobijale svoj izraz i u sredstvima informisanja, a nikako nisu bile samo njihovo svojstvo. Sredstva informisanja ne posmatraju se tu samo kao medij, već i kao određeni društveni sadržaj, ali — tu sad dolazimo do trećeg mesta u Kardeljevoj knjizi koje zaokružava temu — ona su »i politička snaga koja može da dejstvuje na društvenu svest i veoma progresivno i veoma reakcionarno«.

2. Teza

Dolazimo tako do tvrdnje koju želimo za ovu priliku da stavimo u centar razmatranja. Ona bi se mogla kratko formulisati: informisanje je ideologija, a ne neutralno i objektivno svojstvo medija komunikacije niti profesionalna institucija. To »medijsko« i »profesionalno« jesu bitna svojstva informisanja, ali su ona ideološki strukturirana. U meri u kojoj se ovde u principu osporava ideološki momenat, on se unosi sa stanovišta posebnih interesa i izražava se kao uža institucionalna, forumska, profesionalna svest. Na političkom planu ova teza bi se mogla proširiti konstatacijom da je javno informisanje realan društveni i idejni prostor u kojem se konkretno izražavaju i odvijaju svi aktuelni politički tokovi, ali u kojem se politički subjekti aktivno odnose; da je u tom smislu javno informisanje i vid delovanja subjektivnih snaga društva, delovanja usmerenog na određene društvene i političke ciljeve; da je javno informisanje integralno područje društvenih zbivanja, a ne samo refleks, transmisija ili »objektivno« konstituisan sistem (mada ne treba prevideti situacije i tendencije da sredstva infor-

Digitized by Google

misanja to budu — ali tu je opet reč o dejstvu posebne ideologije u širim društvenim relacijama u kojima funkcionišu i druge strukture kao određene institucije ili transmisije centara političke moći).

Međutim, jedna ovako opšta i kategorična tvrdnja interesantnija je za razmatranje u nekom svom konkretnijem aspektu, određenom kontekstu ili značenju. Zadržavanje na principijelnom stavu naglašavalo bi njen deklarativni smisao. Zato bi se ona mogla posmatrati, na primer, sa stanovišta konkretnih društvenih zbivanja i uloge sredstava informisanja u njima; idejnih i političkih tokova koji se izražavaju u sredstvima informisanja, aktuelnih konfrontacija i opredeljenja, društvene kritike; pojedinih problema društvenog položaja sredstava informisanja i procesa njihovog podruštvljavanja; idejnog smisla društvenih zahteva i uticaja koji se na različite načine usmeravaju ka sredstvima informisanja; oblikâ i sadržajâ realnih društvenih uticaja i tendencija u uređivačkoj politici itd.

Mi se, međutim, za ovu priliku zadržavamo samo na jednom aspektu ove tvrdnje — onom kojim se suprotstavlja tezi »objektivnosti« sredstava informisanja, u onom smislu u kojem se ideja o angažovanom novinarstvu može suprotstaviti ideji o »profesionalnom« novinarskom neutralizmu. Dakle, tezu ne suprotstavljamo načelno ideji, praksi i potrebi objektivnosti informisanja, nego jednom tumačenju te objektivnosti koje, zavisno od konkretnog izraza, može sadržati neki poseban, monopolski — birokratski ili grupno-svojinski — interes u društvenoj komunikaciji informacija. Reč je o onim uslovima, kriterijumima, shvatanjima, pojavama objektivizacije, glorifikacije institucionalnih, profesionalnih, užih grupnih ili »naddruštvenih« interesa koji teže da podrede medije i tokove javne komunikacije, njihovu odgovornu, kritičku, stvaralački angažovanu ulogu. (Jer u suštini tu nije reč samo izdvojeno o sredstvima informisanja, već o široj kategoriji subjektivnog političkog faktora, njegovoj ulozi u društvenim odnosima koje izražavaju u tom smislu određeni interesi.)

Razume se, niko ozbiljan ne bi mogao poricati obavezu štampe da bude objektivna i u principu i u praksi. Ali, očigledno je da ta objektivnost ne može biti ni apstraktna ni tehnički tačna. Ona je društveno konstituisana i kao takva ima svoju ideološku strukturu i dinamiku; konstituiše se i razvija u konkretnom društvu.

Ako je naša svest još ideološka, dakle iskrivljena — ali i realna, onda ona ni danas ne može uobražavati *da je nešto* posebno, institucionalno, profesionalno, a da ne *izražava nešto* stvarno (da parafraziramo jedno mesto iz *Nemačke ideologije).* Ona izražava aktuelne protivrečnosti, u još aktuelnoj situaciji podele rada, izražava sve protivrečnosti našeg društvenog toka — tako se for-

Digitized by Google

mira u svim oblastima rada, pa i u onoj koju zovemo javnim informisanjem. Kriterijumi njene objektivnosti moraju se sagledavati u relaciji socijalnih interesa na koje se oslanja i iz kojih »izvire«. To, nikako, ne znači da je reč o pasivnoj svesti koja ne može prevazilaziti svoje uže socijalne osnove i aktivno učestvovati u kretanju ideja i političkom delovanju. Ako, dakle, ne »preslikava« svoje socijalne osnove i nije pasivan odraz, ona uvek nosi potencijalan socijalni i politički sadržaj koji je direktnije izražen ili latentan, neposredno politički deluje ili se može u određenim uslovima aktivirati. (Ako Marksova i Engelsova svest, da uzmemo jedan očigledan primer, nije izražavala interese socijalne strukture iz koje su potekli, ne može se zaključiti da ona nije izražavala stvarne socijalne interese. Takođe, ako je aktivno i kritički bila usmerena prema društveno-ekonomskoj strukturi, ne može se zaključiti da nije »potekla« upravo iz takve osnove.)

U sferi informisanja taj aktivni i politički momenat prisutniji je nego u drugim vidovima »duhovnog« angažmana i stvaralaštva, jer se upravo odvija dnevno u političkoj komunikaciji, koja je upućena na masovni auditorijum. Princip objektivnog je tu opšti, jer svaki politički interes koji želi socijalne i političke pozicije mora da se »ideologizira« tako da posebno prikazuje kao opšte, subjektivno kao objektivno. Ali, to znači da posebni interesi i stvarno teže da se postave kao opšti, pri čemu se mera njihove objektivnosti mora sagledati u zavisnosti od stvarnih sadržaja i društvenih osnova.

To da je sistem javnog informisanja društveno, politički i ideološki strukturiran nije karakteristika samo naših aktuelnih prilika. To je njegovo opšte svojstvo. Tako, na primer, zavisno od konkretnih društava, mogu se u svetu zapaziti različiti sistemi informisanja: (a) kao vid povezivanja vrhova državno-partijske političke moći sa masovnim »auditorijumom«, pri čemu se od stepena višesmernosti ili jednosmernosti i konkretnog sadržaja te komunikacije može govoriti o većoj ili manjoj birokratizaciji ili elementima demokratičnosti; (b) kao vid povezivanja masovnog »auditorijuma« sa centrima ekonomsko-političke moći, pri čemu se prema zastupljenosti interesâ pojedinih struktura (na primer, tehnomenadžerskih, sitnosopstveničkih, radničkih i dr.) u toj komunikaciji, koja je po pravilu složenija i višesmerna, može govoriti o njihovom društvenom smislu, njihovoj konfliktnosti, ravnoteži, dominaciji i, prema tome, većoj ili manjoj demokratičnosti javnog informisanja. Ali se unutar i jednog i drugog sistema odnosâ postavlja pitanje perspektive, dinamike i realnih puteva afirmacije socijalnih interesa nosilaca radnog procesa; inicijativa, društvenih okvira i drugih uslova koji će omogućiti i podsticati proces oslobađanja rada i čoveka i postavljanje svih društvenih odnosa, institucija i veza (kakva je, na primer, sistem informisanja) na toj osnovi.

Digitized by Google

3. Ideološko svojstvo

I u prošlosti je svaki društveni poredak imao svoj sistem javnog informisanja koji je bio na njegovom nivou i u njegovoj funkciji (glasnici, dobošari, javna saopštenja na trgovima, objave, plakate ili magične šifre, znaci, zvučni, svetlosni i drugi signali, određeni pokreti, činovi, bili su svojevrsni činioci informisanja koji su imali svoju funkciju u zavisnosti od stepena zatvorenosti grupe, organizacije društva i aktuelnih potreba za komunikacijom, odnosno manipulacijom informacija). Sistem informisanja je izlazio iz društvenih okvira samo kada je u konkretnim protivrečnostima bio u funkciji društvenih snaga koje su težile da menjaju postojeće odnose u društvu.

U razvoju onoga što sada nazivamo sistemom javnog informisanja može se pratiti prisustvo političkog faktora u vidu jedne karakteristične protivrečnosti »duhovnih« i »svetovnih« činilaca i njihovog refleksa u odnosu na javno informisanje. Jer ono je još na samom početku bilo strukturirano sukobom poglavice i vrača, a kasnije — države i crkve, u borbi za političku prevlast. »Duhovni« činilac je irealno pretvarao u realno. Mistifikovano ideološko jezgro, sistemom odnosâ, institucija i informacija, pretvarano je u činjenicu od društvenog značaja. S druge strane, karakter odnosâ, sistem organizovane prinude i tokovi informacija pretvarali su jednu faktičku i konkretnu moć koja se identifikovala sa državnim svojstvom u mistifikovanu irealnu silu koja dopire do svih instanci društva i uspostavlja statuse na svim relacijama.

Proces ideologizacije posebnog interesa odvija se u njegovoj težnji za opštim, za dominacijom; na jednom planu — institucijama pravnog poretka, na drugom — kategorijama teološkog sistema. U suštini, takva ideološka transformacija jedne dogme u opšti red stvari, jednog posebnog interesa u opšti princip odnosâ i ponašanja, odvija se u dva relativno zasebna toka, u delovanju i domašajima državne, odnosno crkvene organizacije. Sukob među njima postoji permanentno, ali je on lociran u političku sferu; na društvenom planu među njima su interesi neprotivrečni.

Sistem informisanja je nosio obeležje tih stanja i odnosa i bio element njihovog konstituisanja. Na političkom planu on je bio isparcelisan i zatvoren u oblicima društvene organizacije i grubo podređen nosiocima političke moći u njima. Na društvenom planu izražavao je ukupnu hijerarhijsku organizaciju društva: razvijan u okvirima socijalnih slojeva u srazmeri sa njihovim mestom na društvenoj lestvici. Najrazvijeniji — u najmanjoj društvenoj grupi na vrhu društvene hijerarhije, a najnerazvijeniji i sa jasnim obeležjem manipulisanja — u najširim slojevima.

Građansko društvo je približilo i više integrisalo te tokove ideološke komunikacije. U političke borbe u »državnoj« sferi uneto je više duhovnih, ideoloških elemenata. U duhovne, ideološke sfere, koje su bile do tada u crkvenom monopolu, unose se u većoj meri praktično-politički motivi i ciljevi. Razvijaju se i više

Digitized by Google

»razuđuju« nosioci političke inicijative: partije, školski sistem, kulturne, naučne ustanove i pokreti, mediji masovne komunikacije i dr.

U današnjem smislu sistem javnog informisanja nastao je u tom raspadu hijerarhijske i korporativne feudalne društvene strukture uspostavljanjem građanskog društva. Formalno, to je omogućio razvoj nauke, tehnike i tehnologije, ali su se u tom periodu stekli i drugi uslovi političke i društvene prirode: razuđeniji politički život, političke borbe na osnovama izvojevane formalne političke jednakosti ljudi, opšti društveno-ekonomski razvoj podstaknut prelaskom sa manufakture na industriju, naturalne na tržišnu razmenu, novi raznovrsniji i razvijeniji oblici gradskog života, nove socijalne diferencijacije. U tim uslovima odvijao se i proces odvajanja društva od javne vlasti, čiji je odnos sada posredovan brojnim oblicima institucionalnog i neinstitucionalnog političkog života (parlamentarni sistem, političke partije i pokreti, spontane i stihijske inicijative, nove političke doktrine itd.). To je bio prostor u kojem se javlja fenomen štampe kao medija javne i masovne komunikacije i u kojem se razvijaju prvi elementi organizovanog sistema masovnog javnog informisanja. Takav sistem informisanja ima dvostruku ulogu: izražava klasne ili unutar klase uže interese i sredstvo je borbe društvenih grupa za političke ciljeve, na osnovama programske platforme koja obično sadrži opšte stavove o uređenju društva i društvenim vrednostima; ali, sistem informisanja ima i kohezionu, integrativnu ulogu u društvenoj strukturi koja je »pocepana« brojnim socijalnim suprotnostima, političkim inicijativama različitih interesa; on povezuje opšte i posebne interese u okvirima funkcionalne društvene celine, koja treba da obezbedi osnovni društveni odnos, reprodukciju društveno-ekonomskih i vrednosnih struktura i funkcionisanje društvene celine kao takve. Svakako, ti mediji dobijaju svoje šire sadržaje: zabavne, komercijalne, kulturne, vaspitno-obrazovne, praktično-informativne i druge komponente, koje su kasnije u žanrovskom razvoju medija dobijale i samostalnije oblike i funkcije. Ali, u osnovi to je bio ideološki sloj u strukturi njihovog sadržaja, koji je trebalo da obezbedi širinu komunikacije onom jezgru koje nosi osnovne interese, da njihovu posebnost predstavi kao opštedruštveno dobro i da im na taj način obezbedi što masovniju »podlogu«. Osim toga, i sam život je postao razvijeniji i bogatiji, politički faktor prodire kroz sve njegove raznovrsne oblike i sadržaje.

U takvim političkim odnosima objektivnost informisanja konstituiše se ne po svojstvu medija, nego po klasnoj tački gledišta i faktičkom odnosu političkih snaga prema karakteru i pravcima društvenog kretanja (dakako, ovo se ne odnosi na onaj red banalnih, egzaktnih činjenica koje mora sadržati svaki informativni tok, nego na osnovni smisao delovanja sredstava informisanja u društvu). Tu je ta ideološka suština sadržaja i delovanja sredstava javnog informisanja. Ona je, ako se tako može reći, konsti-

Digitized by Google

tutivno (ontološko) svojstvo medija masovne komunikacije, zbog kojeg oni nisu mogli biti u društvu izdvojeni, neutralni i u tom smislu »objektivni« (u određenim društvenim uslovima delovanja sredstava komuniciranja i najneutralniji i najformalniji način može imati konkretan politički smisao, kao što je to već raščišćeno i za *l'art pour l'art* u umetnosti). I uvek, i kada je i formalno isticana i u sadržaju maksimalno realizovana, ta neutralna objektivnost u delovanju masovnih medija informisanja bila je ideološki obojena, kao sredstvo za masovno delovanje, okupljanje i integrisanje diferenciranih socijalnih struktura za, u krajnjoj liniji, ipak konkretne političke ciljeve i efekte. U takvom kontekstu moraju se i danas posmatrati ovakve teze kada se jave.

4. Ljudski faktor i društvene dimenzije

Ni u jednom razmatranju sistema informisanja ne bi se smelo gubiti iz vida da je reč o sistemu odnosâ i aktivnosti živih ljudi u konkretnom društvu, što podrazumeva i njihove različite interese, sposobnosti, opredeljenja, uslove itd. Takva delatnost potiče od ljudi i usmerena je da deluje na ljude u konkretnim uslovima. Sistem informisanja ove različite instance subjektivnog faktora — od »odašiljanja« do »primanja« poruke — povezuje, usmerava i daje im društvenu dimenziju, bilo da je reč o integrisanju ili konfrontacijama. Ideologija objektivizacije sistema informisanja (koja zagovara ili objektivnu neutralnost ili njegovu neutralnu objektivnost) produkt je posebnog interesa i težnje za sputavanjem šireg delovanja subjektivnog faktora i, u krajnjoj liniji, njegovo postvarenje. U tom se izražavaju i dva protivrečna interesa političkog delovanja: akcije i manipulacije; političke inicijative i delatnosti društvenog subjekta i njegove političke pasivizacije, manipulacije njime — u onom smislu u kojem se ta protivrečnost oslanja na poznati Marksov stav o političkom delovanju kao upravljanju društvenim procesima i odnosima ili kao upravljanju ljudima. Stvar je konkretnih društvenih uslova i opredeljenja koji će od ta dva interesa dominirati, ali stvarna objektivnost sistema informisanja mora se sagledavati u perspektivi u kojoj se kao celina izražava onaj vitalni društveni interes koji je u osnovi društvenog razvoja, a ne onaj koji izražava parcijalne delove društva i njihovu težnju za monopolom (socijalna grupacija uvek je imala istorijsku perspektivu kada je nosila u svojim interesima i uslove za razrešenje opštih protivrečnosti društva i otvarala mogućnosti za afirmaciju opštih društvenih interesa; to je i smisao istorijske uloge radničke klase, na šta sada ne treba mnogo podsećati). To znači da ni sistem informisanja ne može imati apriornu vrednosnu strukturu, da upravo zato što ima vrednosnu i ideološku suštinu, ona nije ni apriorna ni u tom smislu objektivna.

Kakav smisao može imati sada, u takvom kontekstu, insistiranje na ideološkom karakteru informisanja i same kategorije

Digitized by Google

objektivnosti u tome? Takvo pitanje se može postaviti i sa principijelnog stanovišta — kao potreba da se celovitije osvetli društvena priroda i karakter ovih fenomena. I kao takvo ono ima svoj smisao i aktuelno je zbog tendencije da se i principijelno osporava ideološko svojstvo javnog informisanja i mistifikuje njegova objektivnost. Ali, postoje i konkretniji motivi koji se izvode iz konkretnijih shvatanja takve objektivnosti ili konsekvenci koje mogu iz njih proizlaziti. I u tom smislu ni sam konkretniji razlog za aktuelizaciju tog pitanja ne može biti lišen ideološkog karaktera.

Kada Kardelj govori o značaju koji za jedno demokratsko društvo ima »istinski nezavisan i demokratski sistem informisanja«, on govori o potrebi jednog jedinstvenog sistema izvorâ informacija »koje će biti dostupne svakome kome su one potrebne« kao osnove demokratizacije i podruštvljavanja javnog informisanja kod nas. Kardelj dalje ističe da se pojavama »širenja neistine« u delovanju sistema informisanja društvo mora suprotstaviti »na način koji neće ugroziti onu slobodu socijalističke štampe bez koje se ne može zamisliti nesmetano izražavanje ni mnoštva samoupravnih interesa ni društvene kritike«. Pravo na informisanje mora se zaštititi, kaže Kardelj, »od svakog birokratskog gušenja«, ali i od zloupotreba »za nehumane, neetičke i nesocijalističke svrhe«; i od takve objektivnosti, dodali bismo, sredstava informisanja koja bi to omogućavala.

Srećemo se ovde sa karakterističnim vidom ideologizacije u sistemu informisanja protiv kojeg može biti upravljen smisao ovih Kardeljevih stavova. To je ona situacija kada dolazi do izražaja interes da se objektiviziraju izvori informacija (bilo da se doziraju, usmeravaju, zatvaraju u posebne sfere i tokove, po subjektivnim procenama, i time uskraćuje društvena potreba da izvori informacija budu otvorena i demokratska osnova celokupnom sistemu javnog informisanja), a da se »objektiviziraju« subjektivna politička inicijativa, ideološki interesi, opredeljenja (i to bilo sa opšteg »neutralnog« ili konkretnog, »profesionalnog«, »institucionalnog«, »medijskog« stanovišta, čime se stvaraju uslovi za monopol nekog posebnog interesa u društvenom toku i karakteru informacija). Pravi smisao takve ideološke inverzije je u tome što se njome mogu stvarati uslovi za delovanje etatističko-birokratskog interesa koji sistem informisanja svodi na objektivnog registratora subjektivno i hijerarhijski dozirane i usmeravane informacije ili građanskog pluralizma i njegovih konkretnih vrednosnih tokova koji teže da svoj subjektivitet iskažu kroz mogućnost »objektivno« postavljenog sistema informisanja kao neutralnog registratora ili kroz monopolizaciju jednog parcijalnog statusa, prava, medija u tom lancu protoka informacija. Ove dve ideologije, locirane ovako na sistem informisanja, ne treba mnogo dokazivati, eminentno su društvenog karaktera. Jer, očigledno, sistem informisanja ne može funkcionisati kao monopolski, privatiziran, birokratsko-hijerarhijski a da tako ne budu strukturirani širi

Digitized by Google

društveni prostori i odnosi. I obrnuto, svaka tendencija njegovog takvog ispoljavanja nije bez šireg uticaja i veza sa konkretnim elementima društvene sredine. U tom je i njegova specifična i društvena težina.

To je, u svakom slučaju, ona krajnja konsekvenca jednog shvatanja objektivnosti delovanja sredstava informisanja koje je bilo predmet našeg razmatranja i sa kojim polemišemo. Međutim, po prirodi fenomena, problem se ne zatvara u pojmovnu, logičku, pa ni u ideološku raspravu. Informisanje kao ideologija u našim prilikama ne nosi u sebi samo ovakvu mogućnost artikulisanja jednog posebnog interesa, nego, pre svega, jednu konkretnu kritičku praksu za njegovo prevazilaženje, i to u meri u kojoj izražava klasni, samoupravni interes svoje socijalne osnove. To je perspektiva u kojoj informisanje prestaje da deluje kao poseban sektor društva i posebna moć jedne društvene strukture, a razvija se kao društvena delatnost, društvena moć čoveka u upravljanju procesima i odnosima u društvu. A to je, svakako, živ i otvoren proces (koji »zavisi« i od društveno-ekonomske strukture i odnosâ, i od idejnih opredeljenja i od političke inicijative) i ona razina na kojoj se mogu razlikovati angažovano od »objektivnog« neutralnog novinarstva, pa i pravo svakog da čuje istinu od prava na širenje neistine.

Digitized by Google

Vladimir Milanović

Anahronizam i humanizam

Na razmeđi mesijanstva i čovečnosti

Naše raspravljanje o humanim mogućnostima savremenog čoveka, o svestranom razvitku ličnosti, o socijalističkom samoupravljanju kao društvenom okviru u kojemu se realizuju ljudske potrebe i odvija individualni razvoj mogli bismo započeti citiranjem Marksa. Marksova vizija čoveka budućnosti spada u najsmelije, ali i najegzaktnije zalete ljudske mašte. Socijalističko samoupravljanje daje toj viziji elemente realnosti jer predstavlja onaj društveni model koji traga za harmonijom društvenog i individualnog, koji sreću svih ostvaruje kroz sreću pojedinaca.

Protivrečnost između individualnog i društvenog je za većinu sociološko-političkih teorija koliko očigledna toliko i nesavladiva. Za još veći deo njih unutarnja protivrečnost čovekovog bića i kompleksnost njegovih potreba čak je i nesaglediva.

Čovek je pre svega biće fizičke, vremenski ograničene egzistencije (koju on uporno nastoji da spoji sa večnošću); on je biološko biće, ali i biće sa razvijenim psihičkim životom, sa svešću, sa radnim, stvaralačkim potencijalima koji se realizuju i potvrđuju zahvaljujući samo njegovoj društvenosti, sa sposobnošću kri-

Digitized by Google

tičkog mišljenja i transcendiranja, prodora u sfere nepostojećeg i realizovanja nemogućeg, stvaranja specifičnih ljudskih svetova sa sopstvenim zakonima egzistencije uspostavljenim njegovom praksom. Njegove sposobnosti su univerzalne i nelimitirane, ali je njegova egzistencija individualna, njegov posebni život jedinstven i neponovljiv. Na svim ovim nivoima jasno su izraženi njegovi interesi i njegove potrebe, ne samo raznovrsne i kompleksne, nego i razvojne i promenljive, kao i on sam. One su čak i kontroverzne, kao što je i on sam ne retko u sukobu ne samo sa prirodom iz koje je proistekao, nego i sa sopstvenom prirodom i svetovima koje je stvorio svojom rukom. Otuda centralno pitanje čovekovog odnosa prema prirodi, prema čovekovom svetu i samom sebi jeste pitanje slobode. A sloboda je primarna karakteristika ljudskog bića ne po prirodnim ili društvenim uslovima njegove egzistencije, nego po njegovoj potrebi za prevazilaženjem, za stvaranjem. Sloboda je uslov njegovog razvitka, samostvaranja i samooslobađanja. Različiti sistemi i različite kulture su ljudske potrebe različito vrednovali, priznavali ili ne priznavali, zadovoljavali ili ne zadovoljavali, od onih u sferi njegovog biološkog egzistiranja preko njegovog emocionalnog života do onih najsloženijih. Upravo prema tome se društva i dele na ona koja više ili manje guše, frustriraju, ograničavaju, usmeravaju ili podstiču, na ona koja su manje ili više (ne)humana. Civilizacija, u čije nedostižne vrhunce upiremo pogled, predstavlja sisteme prinuđavajućih uticaja, razvijanja individualnih sposobnosti. Ona je ne samo rodno tle njegovih moći, nego i grobnica njegovih snova, izvorište stvaralačke inspiracije, ali i arsenal instrumenata slamanja čoveka.

Civilizacija u kojoj živimo odlikuje se revolucionarnim promenama u produkciji, u porastu naučnih i kulturnih informacija, porastu obrazovnih i kulturnih standarda, masovnosti potrošnje, ali i nezajažljive potrošačke gladi, globalnih migracija i neslućenog socijalnog promovisanja do sada depriviranih kategorija. Ali, to je i civilizacija diskriminacije koja koncentriše bogatstvo u jednim, a gladovanje u drugim delovima sveta. Ona unosi osećanja strahovanja, rivaliteta, konkurencije, nesigurnosti u sve delove društvene strukture, u kojoj manijakalnu obuzetost radom, neurotičnu žudnju za moći, za novcem, za statusom prati ne samo alijenacija, postvarenje, osamljivanje, raspad ljudske solidarnosti, nasilje nad drugima, nego i nasilje nad samim sobom, adaptiranje zahuktalom stroju čiji ritam postaje sve brži preko sopstvenih mogućnosti. Superkoncentracija kapitala, moći i informacija omogućuje dominantama strukture potpunu kontrolu ne samo produkcije i reprodukcije kapitala, nego i edukacije, zdravlja, masovnih medija, naučne produkcije i svih ostalih sekvenci javnog i privatnog života, upravljanja svesnim i nesvesnim životom čoveka, manipulacije njegovim potrebama, njegovim osećajnim i mi-

Digitized by Google

saonim životom, fabrikacije ljudi po meri potreba izvan njih. To podrazumeva razvijanje sposobnosti pojedinaca i grupacija do neslućenih razmera, ali i masovno regimentiranje, restringiranja, jednodimenzionalnosti i ukalupljivanje. Čak i naučnik postaje šrafčić superskupog mehanizma čije su sve sekvence programirane i usmeravane. One ignorišu čak i njegove intimne sklonosti, njegov nemir i radoznalost. Inteligencija, jednako kao i manuelni rad, inkorporirana je u mega-mašinu proizvodnje kapitala i moći.

Strah predstavlja drugu stranu civilizacije koja se nekim svojim stranama predstavlja kao putovanje u sferu imaginarnog, kao konstantna realizacija nemogućeg. Otuda pesimisti u njoj vide samo upravljanje putem strahovanja, istoriju svireposti, brutalnosti, nečoveštva i neslobode, a drugi samo istoriju slobode, istoriju ljudskih napora da se ljudskom životu daju lepota i dostojanstvo. A ona je to oboje. Na nivou individue, kojoj je sloboda imanentna potreba, to su procesi socijalizacije, snevanja o sopstvenim stvaralačkim poduhvatima, procesi realizacije čovekove moći, ali i procesi čovekove degradacije posredstvom podele rada, klasnih suprotnosti, strukture moći i nepravične raspodele mogućnosti. Mada su, spolja gledano, procesi prihvatanja društvenog sistema i sistema vrednosti dobrovoljni, a fizička represija relativno retka i sve ređa, prinudan i represivan karakter ovih uticaja je faktički neizbežan.

Sve ove činjenice možemo osporiti ako na jugoslovensko društvo gledamo kao na realizaciju teorijske projekcije na čijim se državnim granicama zaustavljaju svi ekonomski, politički, tehnološki, organizacioni i kulturni tokovi. Možemo i da prihvatimo tezu da zajednički elementi tehnike, tehnologije, kulture i organizacije nameću i neke iste ili slične probleme, formiraju ista ili slična ponašanja. Podela rada koja stoji u osnovi strukturnih procesa, iako u socijalističkom društvu ne vodi klasnim antagonizmima, dovodi društvene grupe u nejednake egzistencijalne situacije. Dovoljno je da uporedimo položaj manuelnih radnika u oblasti proizvodnje bakra, olova, antimona, uglja sa radnicima u oblasti proizvodnje elektroenergije ili sa radnicima u administraciji, nauci, umetnosti. Društveno-ekonomski i politički sistem socijalističkog samoupravljanja, bez obzira na institucionalne odnose, predstavlja ne samo sistem odnosâ, nego i sistem procesâ ukidanja monopola, privilegija, razlika koje stoje na razvojnom putu ličnosti. To je proces i emancipacije i proces samoemancipacije. Humanizam je ne samo njegova teorija, već postepeno postaje stvarnost i praksa. Svaka druga koncepcija, ma koliko bila sjajna, predstavljala bi mesijanski pokušaj menjanja sveta, očovečivanja uslovâ ljudskog života, ali pokušaj koji ostaje spoljašnji i koji zvučnom frazom zaklanja stvarne probleme čoveka, njegova htenja, njegove potrebe i njegova raspoloženja.

Digitized by Google

Kontroverze slobode

Kao sistem u neprekidnoj transformaciji, u permanentnom konstituisanju i menama, pa je i sistem i antisistem jer je samoupravljanje, samo po sebi, revolucionarni proces, društveno-ekonomski i politički sistem socijalističkog samoupravljanja spaja u sebi sve tri vremenske kategorije — prošlost, sadašnjost i budućnost, intencije ka vraćanju na predrevolucionarne odnose, na etatizam birokratije, kvaziprogresivnu intenciju ka scijentizmu moderne tehnokratije pod fasadom samoupravljanja i stvarnu revolucionarnu orijentaciju ka realizaciji samoupravljanja, ka ostvarivanju istorijskog interesa radničke klase, ka dominaciji neposrednih proizvođača i integraciji svih sfera udruženog rada, ka oslobođenju rada, a time i ljudskoj slobodi. To je mnogo više kompleks procesâ nego fiksirano stanje, to je sve aktivnije delovanje svakog pojedinca na ljude i uslove, njegovo pretvaranje iz objekta kojim manipulišu sile izvan njega u potpunog čoveka koji konačno upravlja svojom sudbinom. Sjedinjujući u sebi i odnose i institucije koje će nestati sa onima čiji će rascvat videti tek buduće generacije, socijalističko samoupravljanje se kroz dijalektičko razrešavanje protivrečnosti oslobađa naslaga prošlosti i kreće ka sve višim nivoima slobode.

Jugoslovenski sistem se, nesumnjivo, nalazi u jednom kompetitivnom odnosu kako prema etatiziranom socijalizmu tako i prema modernom kapitalizmu. Drugim rečima, on mora demonstrirati visoke sposobnosti razvijanja produktivnih snaga, bez čega nema zadovoljavanja materijalnih potreba, mora pokazati sposobnosti intelektualnog, idejnog stvaranja, ispoljiti efikasnost, racionalnost, produktivnost i sposobnost brzog menjanja u svim oblastima. No, njegova moć neće moći biti sasvim iskazana kvantitativnim pokazateljima jer će njegova glavna prednost proizlaziti iz stavljanja rezultata tehničkog, ekonomskog i kulturnog progresa u službu ljudi, u službu oslobađanja rada. Pa ipak, bez ekonomskog progresa humanizam će ostati prazna ljuštura. Baš zato ekonomske principe ponašanja koji podržavaju rast ekonomike moramo posmatrati u njihovom socijalnom kontekstu.

Koji su to odnosi i pojave koje ograničavaju socijalističko samoupravljanje i afirmaciju neposrednih proizvođača?

To su, pre svega, prevlast neekonomskih nad ekonomskim zakonitostima, odsustvo svesno-planskog putem samoupravnog dogovaranja, pritisak grupno-vlasničkih intencija, partikularizam, lokalizam i ekonomski nacionalizam nasuprot procesima integrisanja, samoupravnog povezivanja i udruživanja rada i sredstava, birokratska i tehnokratska manipulacija radnicima iza fasade samoupravljanja, pritisak komercijalizovanog vrednovanja, patrijarhalnog konzervativizma i malograđanštine i njihov uticaj na mišljenja i ponašanja, pribegavanje upotrebi državne sile nasuprot samoupravnom odlučivanju, niska akumulativna i reproduktivna sposobnost udruženog rada, snažno fiskalno zahvatanje u

Digitized by Google

fondove udruženog rada i njihovo osiromašavanje, relativna samostalnost centara finansijske moći, u mnogim pitanjima prevlast centara političkog odlučivanja nad sferom rada, deprivacija čitavih privrednih grana i organizacija, a time i samih radnika zato što nemaju kompetitivne sposobnosti mada su nam ove grane neophodne. Pri tome kumulacija nerešenih problema i suprotnosti povećava nezadovoljstvo radnika, razočaranje koje proizlazi između očekivanja i stvarnosti. Ove pojave su posledica protivrečne situacije: sistem ne distribuira uloge na način koji je obeležen nepravdom. Naprotiv, on izvodi neposrednog proizvođača iz sfere proizvodnog rada i uvodi ga u sferu upravljanja i odlučivanja, informiše ga o svemu i podstiče da o svemu ima svoj sud i na taj način prvi put premošćava jaz koji je ove sfere milenijumima delio. Ali, sekvence ovog globalnog plana karakterišu se situacijama u kojima egzistiraju strukture i ponašanja, posebni obrasci kulture i psihologija i, na kraju, deprivirajući materijalni uslovi koji faktički onemogućavaju radnika da svoju istorijsku ulogu i odigra, da u potpunosti razvije svoju ličnost, da se svojim radom potvrdi na pravi način. Mada je nesklad između normi i stvarnosti, postojanje i delovanje antisamoupravnih, a time i antihumanih ponašanja ilegitiman, on predstavlja činjenicu života.

U drugu grupu spadaju pojave sa protivrečnim tendencijama i rezultatima. Njihovi apologeti vide samo pozitivnu, a kritičari samo negativnu stranu, a uvid u životnu stvarnost radnikâ daje nam samo celina. Pokušaćemo da navedemo neke od njih.

Dohodak shvaćen kao glavni motiv proizvodnje, kao princip povezivanja u procesima udruživanja, kao lični motiv svakog pojedinca, princip produktivnosti, princip nagrađivanja prema radu imaju mnoge pozitivne, ali i neke negativne efekte na ljudska ponašanja. Pozitivne posledice su nesumnjive: povećavanje kompetitivnih sposobnosti proizvodnih organizacija udruženog rada na unutarnjem i međunarodnom tržištu, rast produktivnosti, racionalnosti poslovanja, inicijativnosti radnikâ, podsticanje inovacionih ponašanja, permanentno obrazovanje i stručno usavršavanje radnikâ.

Ipak, dohodak favorizuje samo jedan element u složenoj motivacionoj strukturi. Mada podstiče učenje, obrazovanje, razvitak ličnosti, on favorizuje pragmatsku dimenziju egzaktnih i tehničkih znanja i vrednosnog sistema, što vodi osiromašavanju ljudske ličnosti. Teoretičari koji dogmatizuju funkciju dohotka i ekonomike u celini osiromašavaju marksizam kao humanističku teoriju i teoriju revolucije.

Kako ovaj princip, odnosno principi mogu biti jednostrano shvaćeni, ilustrovaću jednim pitanjem: ko od nas želi da bude jedan od bezimenih u nizovima koji ispunjavaju bolničke čekaonice ili na masovnim ispitima u današnjim školama? Ne retko gruba primena ekonomskih i organizacionih principa izjednačava rad u ovim ustanovama sa radom u fabrikama, shvatanje ljudskog bića samo kao sirovinskog materijala koji će stručnjak sa odgovaraju-

Digitized by Google

ćim znanjem, kompetencijama i položajem prefabrikovati. Ko od nas može da se opredeli između dve mogućnosti: da bude jedan od sedamdeset pacijenata koje će obraditi lekar za jedno poslepodne ili, pak, da bude razmrvljen na ekspertize bubrega, pluća, srca, nerava, a zatim predmet visokog tehnokratskog interesovanja kao »izuzetno lep infarkt« ili isto takav karcinom? Ko od nas želi da njegovo dete apsolvira ispit za svega desetak minuta iako mu od njegovog ishoda zavisi budućnost? Eksperti koji tako postupaju pretenduju da raspolažu savršenim standardima dijagnostike, procenjivanja znanja i sposobnosti — oni jedino ne mogu da se sete imena i lika lica koje obrađuju i ocenjuju! Očigledno je da mehanička manipulacija materijalom postavljena na naučne osnove daje izvrsne rezultate u materijalnoj proizvodnji. U oblastima kao što su nauka, zdravlje, vaspitanje lako postaju zaklon za delatnost kojoj je cilj rutinsko »obavljanje posla«, a ne čovek i čovečnost. Naravno, to ne znači da i u ovim oblastima ne treba tragati za racionalnijim i efikasnijim oblicima organizacije. Naprotiv, efikasnost, racionalnost uz ljudski tretman, saosećanje i razumevanje moraju biti njeni osnovni principi.

Oba vida birokratizma i tehnokratizma imaju snažno izvorište i u nedovoljnoj političkoj kulturi radničke klase. Stari, tradicionalni birokratizam kao goli parazitizam sve više ustupa mesto visokoobrazovanoj, spretnoj i preduzimljivoj tehnokratiji koja predano radi svoje poslove. Ali, obe ove varijante starih ponašanja i u samoupravnoj formi organizaciju smatraju za svoj sopstveni posed i obe nastoje da zadrže maksimalan broj kontrolnih pozicija u strukturi odlučivanja. One to čine i u odnosu na manuelne radnike, visokoobrazovane stručnjake i u odnosu na naučne radnike, nastojeći da mehanizam odlučivanja svedu na formalizam, a radnika na glasačku mašinu. Pasivnost radnika sa osnovnim i najelementarnijim stručnim znanjima — a to je gotovo polovina zaposlenih — može imati hipotetički izvor u nedovoljno razvijenoj političkoj kulturi radnika. Ipak, položaj radnika u procesu informisanja je nepovoljan iz objektivnih razloga. Dobar deo radnika u toku radnog procesa istroši sve svoje snage, drugom nedostaje adekvatno prethodno obrazovanje, a svi zajedno, uključujući i one najizgrađenije, ne raspolažu sa dovoljno vremena za studij obimnih materijala koje im pripreme stručne službe. Radniku je mnogo teže doći do onih posebnih podataka koji bacaju nepovoljnu svetlost na rukovođenje organizacijom. Uostalom, i informativne službe, sredstva masovnog informisanja, javni radnici koje delegiraju društveno-političke organizacije isto tako teško dolaze do takvih informacija. Mada u nedovoljnoj informisanosti nemamo glavni izvor konflikata u udruženom radu, kada se ovi konflikti odigraju u najoštrijoj formi — štrajku, sredstvu koje se sigurno nalazi izvan glavnih samoupravnih tokova, ali se i ne kreće protiv njih, tada je javnost o njima krajnje oskudno obaveštena.

Na organizacijskoj osnovi, unutar institucija i između njih, formiraju se klanske grupacije čije delovanje potkopava samo-

Digitized by Google

upravne tokove. Ipak, ne možemo se složiti sa mišljenjem da je njihov uticaj takav da samoupravljanje predstavlja samo spoljnu formu. Socijalistička revolucija, socijalističko samoupravljanje, kolektivno rukovođenje izveli su mase na političku scenu i nikakva centralizacija, harizma ili kult ne mogu ih s nje skinuti. Oni su istakli suverena prava radničke klase, nacije i svakog pojedinca ponaosob, otvorili perspektive njihove sve potpunije afirmacije. Unutarnji impulsi tog procesa ne izviru iz mesijanstva ili avangardizma političke organizacije, nego iz procesa samooslobađanja rada, iz dela samih radnika.

Kritička misao ili logika moći

Naučna misao je akcelerator razvitka savremenog društva. I savremeno građansko društvo i socijalistički integralni etatizam razmrvili su proces naučnog istraživanja, ali su ga učinili i efikasnijim u tehničkom smislu, razvijajući njegovu kadrovsku, institucionalnu, tehničku i ekonomsku osnovu do neslućenih razmera. Ostajući u granicama tehničke efikasnosti, misao savremenog intelektualca u tim društvima je u oštrijem neskladu sa mogućnostima ljudskog uma više nego ikada dosada. Istovremeno naučni potencijali su postali moćno sredstvo dominacije, eksploatacije, nejednakosti i zaostajanja.

No, građansko društvo ne razvija samo ona pozitivistička istraživanja koja jačaju njegovu ekonomsku i vojnu moć. Tehnološke revolucije, smenjivanje frakcija buržoazije na vlasti, izmena fizionomije svih društvenih klasa, džinovska migraciona kretanja, forsirana industrijalizacija, urbanizacija, razaranje prirodne sredine, raspad tradicionalnih institucija i vrednosti, nagli rast edukativnih standarda doneli su duboke promene u sve sekvence javnog i privatnog života. Otuda je i ideološki arsenal građanskog društva zastareo, te je otvoren proces snažne ideološke produkcije koja se ne svodi na konzerviranje postojećeg. Mada proces idejne produkcije nosi sva obeležja tržišne orijentacije, reklamerstva, spektakularnosti i ekscentričnosti, u njegovoj osnovi leži potreba građanskog društva za racionalnijim, fleksibilnijim i tehnički efikasnijim pojmovima i vrednostima kako se društvo ne bi preko vrednosnog sistema petrificiralo. Naravno, u onim sekvencama duhovnog života koje izmiču kontroli dominantnih struktura misaoni prodori u srž problema su dublji, a humani akcenti izraženiji. Ova kretanja su razlog što, sem tehnike koju još uvek ne umemo da pravimo, sem skupih licenci za znanja kojima ne raspolažemo, uvozimo i teorijske koncepcije od onih iz domena psihijatrije do onih iz ekologije ili sociologije, mada nam za ovakvu produkciju ne nedostaju potencijali. S pravom se možemo zapitati: zašto su neki segmenti naše društvene strukture i našeg mišljenja, uprkos radikalnim političkim promenama, još uvek stagnantni i zašto po-

Digitized by Google

jedine birokratizovane strukture svako kritičko mišljenje etiketiraju kao napad na socijalizam?

Marksizam kao misao našeg društva predstavlja revolucionarnu svest klase u borbi za njenu emancipaciju i emancipaciju čoveka od svih oblika njegove degradacije, svest usmerenu na rešavanje problemâ po meri i potrebi čoveka, a ne po meri i potrebi autoriteta izvan i iznad njega.

Ipak, marksizam je misao jednog institucionalizovanog društva, službena misao koja govori njegovim službenim jezikom. Mada je još Lenjin zahtevao da se i sâm marksizam proučava kritički, iz sopstvenog iskustva znamo kako oficijelna misao i duh kritike teško idu zajedno. Te dve intencije, intencija revolucije i intencija ka establišmentu, prisutne su kao protivrečne intencije i u našem mišljenju i u našem ponašanju. Pogrešno je mišljenje da one, ili jedna od njih, predstavljaju rezultat uticaja spolja i da nemaju svoj izvor u našim stvarnim odnosima. Nemoguće je preko noći transformisati političku sferu koja se, bilo stvarno bilo potencijalno, još uvek mora služiti silom. Represivna funkcija države je, iako sve manje i manje, prisutna. Bez organizacione i kohezione funkcije političke organizacije nemoguće je razrešavanje prelomnih, protivrečnih situacija. Iz takvih odnosa proizlaze političke strukture i politička ponašanja koja penjanje lestvicama hijerarhije, nasuprot samoupravnim procesima, smatraju svojim životnim ciljem. Reč je, dakle, o ponašanjima na individualnom nivou koja na neki način proizlaze iz tradicije vlasti, iz institucionalizovanih odnosa, a ireverzibilna su procesu emancipacije rada. Njihov prototip je hijerarhijski orijentisana ličnost. Ona nije istinski zainteresovana za svet ideja, a najmanje za istinske tvorce istorije čija misao prevazilazi horizonte postojećeg, koja preuzima rizik i odgovornost. Ona govori jednim istrošenim političkim jezikom, nametljivo demonstrira svoju političku hiperzainteresovanost, a da svet političkih ideja i ne poznaje. Štaviše, ona nije ni orijentisana prema svetu principâ niti želi da ih poznaje, a još manje da se za njih vezuje; ona se orijentiše prema poziciji u strukturi moći i isključivo odatle prima signale i impulse. To ovakvoj ličnosti omogućava određen socijalni uspon jer se jednako dobro snalazi u vodama birokratskog centralizma, tehnokratskog scijentizma, nacionalizma i internacionalizma. Ona uspešno prati društvene oscilacije, ona preživljava sve političke kataklizme njihovih protagonista. Valja je razlikovati od političara koji artikuliše interese, ideje i političke programe u ime svoje klase, koji jednako snosi odgovornost za ispravne i pogrešne odluke, doživljava uspone i padove, deli sudbinu principa koje sledi. Hijerarhijski orijentisana ličnost ne sledi nikakav princip, ne deli svoju sudbinu ni sa kim, pa ipak putuje konvejerom društvenog uspeha. Ona deluje deprimirajuće na svest ljudi, pasivizirajuće na njihova ponašanja, gasi njihov interes za samoupravno odlučivanje i uopšte za političko angažovanje.

Digitized by Google

Kakva je naša politička kultura? Ima li u njoj elemenata kojih bismo se trebali osloboditi?

U prirodi je institucionalizovanih odnosa da i odnose među pojedincima pretvaraju u odnose među institucijama. Magičan je i mističan uticaj vlasti institucija, koja, nesumnjivo, još uvek utiče na sudbinu pojedinca. Otuda birokratska servilnost, proizvođenje lažne svesti o samom sebi, ali i psihičke depresije, poremećaji, deprivacije i izolacija onih koji tu moć izgube. Tu dvostrukost svesti ilustruje jedan podatak: zanemarljiv je broj onih studenata koji na raznim ispitima ne poznaju prednosti i vrednosti sistema socijalističkog samoupravljanja. Na žalost, zanemarljiv je broj i onih koji se pri rešavanju najbanalnijih pitanja neće poslužiti »vezom«, prijateljstvom, poznanstvom, bez obzira na činjenicu da im to bar u nekim slučajevima uopšte nije potrebno. Očigledno je da politička kultura, odnosno stvarna ponašanja ne prate dovoljno brzo socijalističke i demokratske procese u društvu.

Da li se naša svest u potpunosti oslobodila doktrinarnosti, da li je potpuno otvorena, da li je potpuno izgubila represivan karakter?

Poslednje pitanje se, možda, čini deplasiranim jer represiju sprovode institucije. No, ideološka moć je pravo izvorište moći, veće i značajnije od institucionalizovane moći, i kada ova poslednja izgubi svako uporište, u prvoj se raspada kao kuća od karata. Zato i svest našeg društva, iako ima jedan zaista humanistički karakter, povezana sa modernim moćnim sredstvima informisanja, može da dobije karakter sveobuhvatnog pritiska koji sužava mogućnosti individualnog, kritičkog izbora. Nije reč samo o jednostranom informisanju i usmeravanju koje može da proistekne iz takvog delovanja medija, nedovoljnoj otvorenosti mišljenja i sposobnosti prijema argumenata za i protiv, nego i o jednom efektu propagande protiv nje same. Oni koji veruju da sredstva informisanja formiraju, a ne informiraju, da nameću stavove i zaključke, da ne razvijaju rasuđivanje (mišljenje koje nalazimo u katoličkoj, a kao pojedinačno mišljenje i u našoj štampi) putem beskonačne i jednolične repeticije, izazivaju osećanje psihičke premorenosti, pasivne rezistencije i političke apatije. A samoupravljanje i apatija ne idu zajedno.

U svakoj teoriji, pa i u našoj, imamo intenciju ka doktrinarnosti i intenciju ka stvarnosti. I u najhumanijoj koncepciji čovek može biti shvaćen kao sredstvo realizacije ciljeva, a ne kao sâm cilj. Tada se u ime viših ciljeva ignoriše protivrečnostima ispunjena stvarnost, stvarnost ljudskih potreba, život najčešće ispunjen ljudskom patnjom. Tada samooslobođenje zamenjuje mesijanstvo. Zato bi, po našem mišljenju, prisutnost jedne istraživačke empirijski fundirane komponente, ali i teorijski osmišljene komponente podstakla našu misao i kritičku percepciju, intenzivirala participaciju pojedinaca u rešavanju njihovih stvarnih problema.

Digitized by Google

Dileme teorije i prakse vaspitanja i obrazovanja

Kakvo obrazovanje i kakav tip ličnosti odgovara socijalističkom samoupravljanju? Kako uspostaviti ravnotežu između potencijalnih mogućnosti čoveka i stvarnosti? Koje se protivrečnosti reperkutuju na procese obrazovanja i vaspitanja?

Objektivna osnova procesa socijalizacije, vaspitanja i obrazovanja data je u tehničkoj i društvenoj podeli rada, u fragmentaciji rada, u hijerarhiji zvanja, poziva i profesija, u spektru antagonističkih egzistencijalnih situacija pojedinaca i društvenih grupa, u fragmentaciji i podvajanju ljudske egzistencije, u specijalizaciji i fragmentaciji istraživanja i saznanja, u unutarnjim kontroverzama socijalizatorskih i vaspitnih uticaja.

Školski i obrazovni sistem se do sada razvijao i menjao kao funkcionalan deo šireg društvenog sistema. To znači da su i škola i obrazovanje podržavali i reprodukovali društvenu podeljenost čiji su ekstremni izrazi bili koncentracija znanja na jednoj, a nepismenost i beda na drugoj strani. Dva važna činioca su delovala protiv tih intencija: klasna borba proletarijata i evolucija tehnike i tehnologije. Radnička klasa je svojom borbom osvajala kulturu i obrazovanje, dok su sve razvijenija tehnika i tehnologija zahtevale sve veći broj kulturnijih i obrazovanijih proizvođača koji su mogli biti uključeni u jednu racionalnu, efikasnu i naučno postavljenu organizaciju. Radnički pokret — a i drugi progresivni pokreti — tražili su da škola, vaspitanje, obrazovanje budu demokratski, otvoreni svima, besplatni i dostupni na svim stupnjevima, da selekcija bude zasnovana na intelektualnim, a ne na socijalno-statusnim standardima. Socijalisti su imali izvanredan osećaj za budućnost i njene potrebe: oni su ustajali protiv preranog zanatsko-tehničkog obrazovanja, a bili su za solidno opštedruštveno i opštetehničko obrazovanje. Sociološka istraživanja izvršena u poslednjih pedeset godina u SAD, Zapadnoj Nemačkoj i SSSR-u utvrdila su nekoliko činjenica koje potvrđuju ispravnost socijalističkih stanovišta. Prvo, škola je, uprkos demokratizaciji i sve većoj otvorenosti, obezbeđivala uspeh i favorizovanje pre svega dece iz socijalno superiornih slojeva, dakle njihovu autoreprodukciju. Drugo, utvrđeno je da viši nivo opštih znanja ne vezuje radnike za određene tehnike koje bivaju brzo prevaziđene. U stvari, viši nivoi znanja olakšavaju njihovu pokretljivost i adaptaciju novim uslovima proizvodnje.

Škola je na izazove ekonomike, tehnike i tehnologije odgovorila masovnom ekspanzijom, izmenom programa i planova, proširenjem kanala društvene pokretljivosti. Pa ipak, uprkos opštem porastu nivoa obrazovanja, individualne sudbine kreću se u dva suprotna pravca. Na jednom polu koncentrišu se poslovi vezani za kreativno preoblikovanje prirodne i društvene sredine, a na drugom monotonija razmrvljenog manuelnog rada koji u mnogome mentalno i fizički iscrpljuje i retardira. Istina, svet je u celini —

Digitized by Google

bez obzira na njegovu podeljenost — danas prihvatio jedan etos rada. Pa ipak, te razlike, u čijem reprodukovanju u nas učestvuje i škola, ilustrovaćemo dosta svežim podacima.*

Na osnovu službeno usvojenih kriterijuma u Beogradu je iz kategorije nezaposlenih brisano 529 lica zato što nemaju završenu osnovu školu! Nezaposlenim licima kojima je prestalo pravo na novčanu pomoć pripada naknada u iznosu od 1.000 dinara mesečno i 500 dinara po članu domaćinstva. Koliko kvalifikaciona struktura utiče na učestalost nezaposlenosti, pokazuju isti podaci: u Beogradu čekaju na posao 33 magistra nauka, i to najviše po tri iz jedne oblasti, dok se u istom položaju nalazi 23.752 priučena radnika sa nižom spremom.

Nema sumnje da je socijalističko samoupravljanje povećalo obrazovne i kulturne standarde, da se od savremenog proizvodnog radnika zahtevaju i znanja iz oblasti tehnike, tehnologije, ekonomike, prava, politike i organizacije. Sistem je, podvodeći sve društvene sfere pod dominantan uticaj radničke klase u sferi odlučivanja, premostio jaz između intelektualnog i manuelnog rada, humanizovao ove odnose, ali te razlike nije strukturno savladao.

Kako podeljenost rada, hijerarhija društvenih položaja utiče na izbor tradicionalnih i novih, socijalističkih vrednosti?

Opšte karakteristike moderne industrijske civilizacije, čiji smo i mi sami deo, jesu preferiranje interiorizovanih mikro pokretača, interiorizacije društvenih ciljeva i vrednosti bez spoljne prinude. Savremeni čovek je obuzet svakodnevnim i opšteprihvaćenim ciljevima i zadacima; on je osposobljen da odgovara na zahteve i očekivanja; njegove ambicije ne prelaze granice stroja čiji je točkić, sem — da se veberovski izrazimo — da postane malo veći točkić. Vrednosti ličnosti i merila uspeha uglavnom su izraženi u potrošnji, što skriva ne samo pravi karakter i prave vrednosti ljudske jedinke, nego skriva i pravu, društvenu vrednost njenog rada. Otuda je u celom svetu, pa i u nas, prisutna intencija ka statusu umesto ka radu i stvaranju. U školskoj praksi ona se manifestuje kao težnja ka diplomi, a ne ka znanju, kao bekstvo iz proizvodnog rada u oblast organizacije i upravljanja.

Permanentna potreba za reformisanjem oblasti obrazovanja i vaspitanja proističe iz potrebe društva za sve većim brojem obrazovanih radnika i stručnjaka, iz činjenice da je enormna suma znanja kojom raspolažemo nesavladiva, da je potrebno odabrati njene neophodne, najracionalnije elemente, iz činjenice da naučna hiperprodukcija mnoga stara znanja čini izlišnim, a nova veoma sporo prodiru u obrazovne programe. Idejne orijentacije postavljene u osnovu jugoslovenskog sistema vaspitanja i obrazovanja idu ka povezivanju škole i fabrike, ka premošćivanju jaza između manuelnog i intelektualnog rada i njihovom spajanju, ka favorizovanju znanja potrebnih privredi i društvu, ka obrazov-

* Bilten Gradske samoupravne zajednice za zapošljavanje, Beograd, br. 40/1979, str. 5, 18, 23. i 27.

Digitized by Google

nim sadržajima neophodnim i u profesionalnoj i u samoupravnoj aktivnosti. Školi se, doduše, može prigovoriti da predstavlja jedan hermetikum koji idealizuje vrednosni sistem. Ona, doduše, mora nastojati da stvori bolje ljude, ljude budućnosti, ali, i deca i mladi ljudi, čija su inteligencija i pronicljivost neosporne, brzo otkrivaju nesklad između ovog imaginarnog sveta i naših realnih ponašanja.

Kada je reč o našoj školi, valja razlikovati kvantitativnu i kvalitativnu analizu. I pored slabosti, kvantitativna strana je u ekspanziji, dok njen kvalitet ovu ekspanziju sporo prati. U školama postižemo visoka profesionalna znanja, razvijamo sposobnosti njihove zanatske upotrebe, razvijamo sposobnosti pamćenja i reprodukovanja. Znatno smo slabiji u razvijanju svesti o revolucionarnoj funkciji saznanja u životu čovečanstva, u formiranju jedne celovite slike sveta, u formiranju kritičkog mišljenja i kritičkog odnosa prema sebi i svetu u kome živimo, u razvijanju slobodne ali odgovorne ličnosti, odgovorne i prema sebi i prema drugima. Znanje je, dakle, više instrument karijere nego komponenta nove svestrane ličnosti.

Škola, jedna od najstarijih društvenih institucija, ima nasleđenu tehnologiju i unutarnju podelu rada koja se neuporedivo sporije menja nego svet oko nje. Sami vaspitači, pa i oni na najvišem nivou sa prethodnim, pozitivističkim obrazovanjem, predstavljaju eksperte efikasne u svojim profesionalnim domenima, ali nezainteresovane za čoveka i njegov svet. Efikasni, precizni, misaoni u svojim uskim domenima, veoma često su agresivni, samouvereni i slepi za ono što se nalazi izvan njihovih horizonata. Takvi formiraju ljude slične sebi: obrazovane, tehnički efikasne, poslušne, zainteresovanije za sopstvenu karijeru nego za istinu i ljude oko sebe. Pozitivni napori za promenu tih stanja nailaze na otpor roditelja zainteresovanih za ocenu, za diplomu, a ne i za znanje, stvarne vrednosti i razvoj dece.

Može se opravdano prigovoriti da svi ovi negativni uticaji koje smo opisali i nisu uticaji socijalističkog samoupravljanja, nego konzervisani uticaji i ostaci minulih društava. To je sasvim tačno, ali to ne osporava činjenicu da takvi uticaji i ponašanja još uvek egzistiraju. Drugo, to pokazuje da ono što je jednom društvu, jednoj kulturi, izgledalo kao pravo znanje, kao adekvatna sposobnost, danas se manifestuje kao neznanje, neshvatanje i nesposobnost. Nije reč, dakle, o prirodnom odsustvu ljudskih sposobnosti, nego o nesposobnosti nastaloj kao rezultat neadekvatnog pripremanja za život. Taj proces je strukturno i institucionalno uslovljen, ima svoje duboke korene u prošlosti i predstavlja ozbiljan izvor neadaptivnosti, ličnih i profesionalnih frustracija, trauma i konfliktnih situacija.

Socijalističko samoupravljanje ne predstavlja konačno rešenje zagonetke ljudskog života, nego put ka njegovih novim, ljudskim sadržajima. Pogrešno bi bilo vaspitanje i obrazovanje izvoditi iz nekog doktrinarnog modela ili ga poveriti samo grupi eksperata.

Digitized by Google

Trebalo bi otvoriti najšire komunikacije između škole, nastavnika, učenika i društva. Samo zajedničkim traganjem za mogućnostima čoveka, za dubljim i potpunijim usvajanjem tekovina kulture, ali i njihovim stvaranjem, prevazilaženjem, sve širim razvijanjem mnogih čovekovih mogućnosti možemo postepeno prevazilaziti stare podeljenosti i postići celovitost i harmoniju sa samim sobom i svetom oko sebe. Sluh za praktične potrebe društva, ekonomike, tehnike, tehnologije, moderne organizacije može nam pomoći da lakše dođemo do sadržaja dana, ali se ne bismo smeli prikivati za jedan trenutak istorije. Naprotiv, odgovarajući na izazove i potrebe vremena, naš pogled u isto vreme mora da bude usmeren u budućnost, na ono što procese vaspitanja i obrazovanja, svaku ličnost ponaosob, izvodi na one velike prospekte razvoja i uspona čoveka, čovečanstva i čovečnosti.

Digitized by Google

Ramadan Marmulaku

Slobodni Zimbabve

Na jugu Afrike, sredinom aprila, posle duge i teške kolonijalne prošlosti koja je trajala punih devedeset godina, narod Zimbabvea stiče nezavisnost. Sa afričkog kontinenta nestaje poslednja britanska kolonijalna teritorija — Južna Rodezija, koja je dobila ime po britanskom imperijalisti Sesilu Rodesu.

Dekolonizacijom Zimbabvea sistem kolonijalizma je tako reći dokrajčen u Africi. Na jugu Afrike ostaje Namibija, koju je, kao međunarodnu teritoriju, ilegalno okupirao rasistički rezim Južne Afrike. Južna Afrika nije kolonijalno pitanje jer u njoj vlada sistem aparthejda i rasne diskriminacije. Ostale kolonijalne teritorije na afričkom kontinentu su španske enklave na severozapadu Afrike (Kanarska ostrva, gradovi Melilla i Ceuto u Maroku) i ostrvo Majot na istoku kontinenta, koje je pod francuskom administracijom. Narodu Sahare, isto tako, nije data šansa da koristi pravo na samoopredeljenje (Zapadna Sahara je pod okupacijom Maroka, a Ujedinjene nacije i međunarodna zajednica nisu priznale njenu aneksiju).

Velika Britanija je početkom šezdesetih godina, shvativši da »drugi vetrovi duvaju kontinentom«, kako je to britanski predsed-

Digitized by Google

nik vlade Harold Makmilan izjavio 1962. godine prilikom svoje turneje po jugu Afrike, dala nezavisnost gotovo svim svojim kolonijama. U stvari, Rodezija je bila jedina britanska teritorija koja je otkazala poslušnost kolonijalnoj sili i jednostrano proglasila nezavisnost (11. novembra 1965. godine).

Sve britanske vlade od 1965. godine, pored pregovora sa Smitom o vladavini većine i »rođačkog ubeđivanja«, vodile su i širu međunarodnu akciju preko Ujedinjenih nacija za izolaciju ilegalnog rasističkog režima Jana Smita. Ujedinjene nacije su prvi put u svojoj istoriji primenile mandatorne ekonomske sankcije i situaciju u Rodeziji okarakterisale kao »ozbiljnu pretnju miru i bezbednosti u svetu«. One su odigrale značajnu ulogu u međunarodnoj izolaciji manjinskog rasističkog rezima Jana Smita, jer ekonomskim sankcijama, iako kršenim od strane Zapada i JAR, ipak su naneti veliki gubici privredi Rodezije.

Narod Zimbabvea i oslobodilački pokreti morali su u periodu od jedne i po decenije da se bore na dva fronta: s jedne strane, vođena je oružana borba, koja je poslednjih godina poprimala sve šire razmere, a, s druge strane, vođeni su i diplomatski pregovori o vladavini većine posredstvom kolonijalne sile ili, pak, susednih afričkih zemalja. Oslobodilački pokret ZANU poslednjih godina je uspeo da oslobodi deo teritorije i da organizuje organe vlasti, škole, zdravstvene institucije i time ozbiljno ugrozi institucije postojećeg rasističkog režima. Zbog toga je od 1978. godine 87% ukupne teritorije Rodezije bilo pod opsadnim stanjem.

U sedmogodišnjoj oružanoj borbi na ratištima Rodezije poginulo je 27.000 ljudi. U stvari, ratište Rodezije je posle završenog vijetnamskog rata postalo najkrvavije. To je naročito uznemirilo belu manjinu (230.000 ili 4% od ukupnog broja stanovnika), koja je počela masovno da napušta zemlju. Na taj način je u poslednje dve godine napuštalo zemlju po 15.000 belaca godišnje.

U takvim okolnostima trebalo je uložiti napore da se pregovorima nađe rešenje, jer je situacija posle »unutrašnjeg rešenja« koje je Smit postigao sa Muzorevom počela da izmiče ispod kontrole, a pretila je i opasnost od dalje eskalacije sukoba i eventualne internacionalizacije konflikata. Prilika za to bila je Konferencija Komonvelta u Lusaki, gde je postignuta saglasnost da se učini još jedan pokušaj sa pregovorima sazivanjem Londonske konferencije. Londonski pregovori bili su poslednja šansa za prelazak na vladavinu većine mirnim putem. Ta šansa je i iskorišćena, jer ni jednoj strani u sukobu: rasističkom režimu i njegovoj marioneti Muzorevi, oslobodilačkim pokretima i graničnim državama, niti, pak, Zapadu, koji ima značajne ekonomske i strateške interese u tom regionu — nije odgovarala dalja eskalacija i produženje konflikata u Rodeziji.

Digitized by Google

Eskalacija konflikata na jugu Afrike

Kretanja na jugu Afrike kao kriznom žarištu sukoba, nakon sloma portugalskog kolonijalizma na kontinentu i pobede revolucija u Mozambiku i Angoli 1974—1975. godine, poprimila su oštru formu sukoba. Oslobodilačka borba naroda Zimbabvea i Namibije bila je poslednjih godina intenzivirana u toj meri da je zadala teške muke vojnoj mašineriji rasističkih režima. Talas nemira i demonstracija širio se svuda po južnoafričkom bastionom sistemu aparthejda i rasne diskriminacije. U takvim okolnostima na međunarodnom planu jug Afrike postaje veoma važno područje globalnog nadmetanja velikih sila. Na momente je izgledalo da će se sukob proširiti i poprimiti formu sukoba crnog čoveka sa produktom zapadne civilizacije — rasističkim režimima.

SSSR je kao globalna sila u takvom trendu razvoja događaja na kontinentu učinio izvesne prodore, što je aktueliziralo krizu na jugu Afrike kao jednu od najakutnijih. Pretila je opasnost od dalje radikalizacije celog regiona i ugrožavanja ekonomskih i strateških interesa Zapada u tom delu sveta, što je uznemirilo zapadno javno mnenje.

U takvim okolnostima Zapad inicira pregovore i traži rešenja za pitanje Namibije i Zimbabvea miroljubivim putem. Karterova administracija zahteva od režima JAR da izvrši postupne promene u sistemu aparthejda unutar JAR, što je bio povod čestih retoričkih kritika i javnih polemika između režima JAR i američke administracije, a posebno Endrju Janga, koji je kao američki ambasador u Ujedinjenim nacijama bio jedan od američkih kreatora politike SAD prema Africi. Jang je posle dve godine rada bio primoran da podnese ostavku, uz motivaciju da je imao neovlašćene kontakte sa predstavnikom PLO. Međutim, to je bio samo pretekst jer je za to bilo drugih stvarnih razloga: američka administracija je pod pritiskom konzervativnih krugova u SAD morala da koriguje svoju najavljenu politiku prema Africi formulisanu Karterovim dolaskom na vlast.

Treba reći i to da je od raspada portugalskog kolonijalizma na jugu Afrike konflikt, iako je eskalirao i poprimao oblik žestokog sukoba, ipak zadržan pod kontrolom i da nije prekoračio takozvanu liniju dozvoljenog. Ovo je jedna od osnovnih karakteristika ovog kriznog žarišta sukoba na jugu Afrike koji traje već više decenija.

Društveno-ekonomske prilike i opšti uslovi zemlje

Zimbabve je kontinentalna zemlja bez izlaza na more, pretežno umerenog podneblja sa neravnomernim padavinama i dosta slabom plodnošću zemlje. Preovladava suptropska klima. Istočni delovi zemlje imaju više padavina nego ostali delovi. Pred kraj vruće

Digitized by Google

sezone (avgust — oktobar) iz pravca Indijskog okeana i Mozambika dolaze monsunske kiše. Jun je obično najhladniji, a oktobar najtopliji mesec u godini. Glavni grad je Solzberi, sa 476.000 stanovnika. Temperatura u Solzberiju kreće se od 14 do 24 Celzijusova stepena, dok u nižim predelima temperatura iznosi od 20 do 30 stepeni. Prosečne godišnje padavine variraju od 1400 mm na istočnoj visoravni do 400 mm blizu Limpopoa. Kišna sezona traje od novembra do marta. Vegetaciju na plodnoj i vlažnoj visoravni čine guste šume sa mnogo mahagonijevog drveta, a suvlje ravnice karakterišu savane sa retkom šumom.

Zimbabve ima 6,8 miliona stanovnika, od kojih oko 230.000 belih (ili 4% od ukupnog broja stanovnika). Obuhvata površinu od 390.622 km². Od crne većine stanovništva 82% su Mashona poreklom od stočarskih plemena koja su tamo živela stolećima, dok su 18% Matabelee, koji potiču od Zulu plemena, koje je u devetnaestom veku napustilo Zululand radi osvajanja južne teritorije, koja je kasnije postala Južna Rodezija.

Poznati britanski političar Sesil Rodes krajem prošlog stoleća dobio je pravo kontrole korišćenja rudnih bogatstava teritorije. Njegova kompanija, poznata pod nazivom Južnoafrička kompanija, vodila je administraciju nad teritorijom do 1923. godine, kada ju je Velika Britanija proglasila kolonijalnom autonomijom. Godine 1953. Rodezija je priključena dvama britanskim protektoratima — Severnoj Rodeziji i Nyasaland (sada Zambija i Malavi), koji su formirali federaciju Rodezije i Nyasalanda. Ustavom od 1961. godine bilo je predviđeno da nad teritorijom prestane pravna kontrola Velike Britanije i da se formira vlada uz učešće Afrikanaca. Rodezijski Front, koalicija belih opozicionih grupa u Rodeziji, obavezala se da će održavati belu dominaciju. Front je prigrabio vlast u zemlji, a jedan od njegovih lidera, Jan Smit, 1964. godine postao je predsednik vlade. Smit je 11. novembra 1965. godine unilateralno objavio Deklaraciju o nezavisnosti, a marta 1970. godine otkazao je lojalnost britanskoj kruni i proglasio Rodeziju republikom. Smit je vladao teritorijom sve do 3. marta 1978. godine, kada je sa marionetama Muzorevom i Sitoleom i poglavicom Čirao potpisao sporazum o »unutrašnjem rešenju« koje je vodilo ka formiranju marionetske vlade biskupa Muzoreve posle donošenja Smitovog Ustava i organizovanja takozvanih izbora u aprilu 1979. godine.

Privreda

Zimbabve je agrarno-rudarska zemlja sa vrlo razvijenom industrijom. Poljoprivreda i rudarstvo su osnovne grane privredne delatnosti. Naročito je razvijena poljoprivredna proizvodnja na posedima belih farmera.

Agrarna reforma i pravičnija distribucija zemlje je osnovno pitanje društvenih i socijalnih promena koje treba da sprovede

Digitized by Google

vlada Roberta Mugabea. Razlozi za agrarnu reformu su višestruki: (a) svega 1% farmera (5.500 belih farmera) poseduje 46% ukupne obradive površine, dok ostalih 99% farmera, prevashodno crnih, poseduje 54% ukupne obradive površine; (b) crni farmeri poseduju zemlju najlošijeg kvaliteta, a stopa prirasta crnog stanovništva iznosi 3,6% godišnje, što čini jednu od najviših stopa prirasta u svetu. Skoro tri četvrtine ukupnih površina crnih farmera nalazi se u regionima koji su samo za ekstenzivnu proizvodnju; (c) socijalne razlike su veoma velike, a nacionalno bogatstvo zemlje koncentrisano je u rukama malog broja belaca. Prosečna bela farmerska porodica poseduje oko 5.000 akri (1 hektar ima 2,471 akra zemlje), dok crna farmerska porodica u plemenskim rezervatima poseduje svega 50 akri zemlje, što čini odnos crnog farmera prema belom 1:100. Ovo najbolje ilustruje eksploataciju i potčinjavanje crne većine, ne samo na političkom, već i na ekonomskom planu. Takvo stanje nameće agrarnu reformu i redistribuciju zemlje kao neminovnost.

Kada je reč o reformi i redistribuciji zemlje, teškoća će, svakako, biti, kako zbog ukupnog fonda iz kojeg će se finansirati kupovina zemlje tako i zbog vlasnika zemlje koji neće želeti da prodaju zemlju. Međutim, olakšavajuća okolnost je ta što su 4,5—5 miliona hektara zemlje napustili belci koji su poslednjih godina napustili zemlju (godišnje je Zimbabve napuštalo oko 10—15.000 belaca), koja će biti na raspolaganju novoj vladi za podelu i redistribuciju.

S obzirom na situaciju u zemlji, Mugabeova vlada će morati za početak da nastoji da na selu zadrži što više stanovnika, kako se problem nezaposlenosti u gradovima ne bi još više zaoštrio.

Osnovne poljoprivredne kulture su duvan, kukuruz, pšenica i pamuk. Šećerna trska i citrusi rastu na farmama koje se navodnjavaju, u jugoistočnim delovima zemlje. Godišnje se proizvodi oko 2,2 miliona tona šećerne trske. Proizvodnja duvana, po čemu je Rodezija bila poznata, nakon uvođenja sankcija pala je na polovinu, a farmeri su se preorijentisali na nove kulture kao što su pamuk, kukuruz, proso itd. Od kultura koje se gaje u Zimbabveu, u toku 1976. godine proizvodnja pšenice je iznosila oko 90.000 tona, kukuruza oko 2 miliona tona, prosa 220.000 tona, pamukovog semena 78.000 tona i pamučnog prediva oko 39.000 tona. Rodezija i Južna Afrika su najveći snabdevači većine susednih afričkih zemalja poljoprivrednim proizvodima i mesom.

Industrija i rudarstvo

U odnosu na broj stanovnika, Zimbabve spada u red najbogatijih zemalja na svetu u rudnim mineralima. Vrednost proizvodnje minerala u toku 1979. godine procenjuje se na 300 miliona rodezijskih dolara (vrednost jednog rodezijskog dolara iznosi 1,44 USA dolara).

Digitized by Google

U rudnicima Zimbabvea eksploatiše se preko 40 vrsta ruda, što predstavlja retkost. Naročito je kvalitetna ruda hroma, koja se iz zemlje vadi u prirodnoj formi kao hromit. Rodezijski hrom je izuzetnog kvaliteta i ima široku primenu u industriji, a naročito u metalurškoj i vojnoj. Godišnje se proizvodi oko 660.000 tona hroma. Rodezija je treća zemlja u svetu po proizvodnji hroma, i to odmah iza JAR i SSSR, a po proizvodnji azbesta zauzima drugo mesto u svetu sa 250.000 tona godišnje proizvodnje.

U eksploataciji rudnog bogatstva Zimbabvea dominantnu ulogu igraju kompanije Južne Afrike i zapadne transnacionalne kompanije, a posebno kompanije Velike Britanije, SAD i Francuske, a naročito veliki udeo ima britanska firma i kompanija Lonhro, čiji se interesi nalaze u eksploataciji rudnih bogatstava.

Do marta 1976. godine većina rodezijskog izvoza i uvoza obavljana je preko mozambičkih luka Beira i Maputo. Posle primene sankcija od strane Mozambika, rodezijski izvoz i uvoz obavljao se železnicom preko JAR, što je povećavalo troškove rodezijskoj privredi.

Zbog oružane borbe tokom poslednjih godina stagnirala je rodezijska privreda i permanentno je bila u krizi, a realan dohodak po stanovniku 1978. godine bio je za 27% niži u odnosu na 1974. godinu.

Razgovori o vladavini većine

Iako su pregovori za vladavinu većine vođeni tako reći od samog unilateralnog proglašenja nezavisnosti, najznačajniji su svakako: ženevski pregovori, anglo-američki plan, predlozi za konferenciju svih strana i Londonski pregovori.

Posle Kisindžerovog puta po Africi aprila 1976. godine, posete Južnoafričkoj Republici i susreta sa Smitom oktobra 1976. godine, dolazi do poznatih ženevskih pregovora između Jana Smita i Patriotskog fronta koji je tada formiran kao koalicija ZANU partije (Afrički nacionalni savez Zimbabvea) Roberta Mugabea i ZAPU (Afrička narodna unija) Džošua Nkoma. Na tim pregovorima učestvovali su i Sitole, koji je posle raskida sa ZANU formirao sopstvenu partiju (Sitoleov ZANU), i biskup Muzoreva kao predsednik Jedinstvenog afričkog nacionalnog saveta (UANC). Velika Britanija je kao administrativna sila posredovala u pregovorima, što čini osnovnu razliku između ženevskih pregovora i pregovora o anglo-američkom planu sa Londonskim pregovorima, gde je Velika Britanija kao administrativna sila bila aktivni učesnik i katalizator pregovora.

Dolaskom Karterove administracije na vlast u SAD i Endrju Janga kao američkog predstavnika u Ujedinjenim nacijama ponovo se pokreće inicijativa za rešavanje pitanja Zimbabvea mirољubivim putem. Prvog septembra 1977. godine, nakon dugih konsultacija sa stranama, objavljen je poznati anglo-američki plan o

Digitized by Google

miroljubivom rešenju i prenošenju vlasti sa bele manjine na afričku većinu u Zimbabveu.

Rasistički režim je izbegavao da se izjasni o planu, dok ga je Patriotski front prihvatio kao osnovu za dalje pregovore, iako je imao primedbi na taj plan. Aprila 1978. godine SAD i Velika Britanija predlažu održavanje *konferencije svih strana.* Patriotski front je ponovo u principu prihvatio ideju održavanja konferencije svih strana, dok ju je rasistički režim Jana Smita odbacio sa motivacijom da ne služi nikakvim ciljevima. Razlog koji je Jan Smit naveo za odbacivanje anglo-američkog plana i protiv održavanja konferencije svih strana bio je da je upravo ušao u pregovore sa biskupom Muzorevom i Sitoleom za zaključivanje sporazuma o »unutrašnjem rešenju«. »Unutrašnje rešenje« imalo je za cilj da se iz procesa preuzimanja vlasti u Zimbabveu isključi Patriotski front sa svojim liderima, a posebno Robert Mugabe, i kao alternativa suprotstavi anglo-američkom planu. Preko marioneta trebalo je sačuvati privilegovani politički i ekonomski položaj bele manjine i neokolonijalno stanje u zemlji.

Sporazum o »unutrašnjem rešenju«

Sporazum o »unutrašnjem rešenju« potpisan je 3. marta 1978. godine u Solzberiju između Muzoreve (UANC), Sitolea (Sitoleov ZANU), poglavice Čirao (ZUPO) i Jana Smita (Rodezijski front). Odredbama sporazuma formirana je nova vlast, i to: Izvršni savet i Ministarski savet. Izvršni savet je bio sastavljen od četiri lidera koji su potpisali sporazum, dok je Ministarski savet bio sastavljen od 18 članova — 9 članova Afrikanaca predloženih od afričkih lidera potpisnika sporazuma, dok je 9 belih članova izabrao Smit. Na osnovu tog sporazuma Zimbabve je trebalo da dobije nezavisnost 31. decembra 1978. godine. Međutim, Smit je odložio takozvane izbore do aprila 1979. godine, pa je takozvana vlada marionete Muzoreve formirana početkom maja 1979. godine.

Nova struktura vlasti sa Muzorevom na čelu, koja je proizašla iz Solzberijskog sporazuma, nije obezbedila dovoljan uticaj za afričke članove vlade, koji su se ubrzo upustili u međusobne svađe, što je Smit iskoristio za odlaganje usvajanja novih zakona, a u prvom redu zakona o redistribuciji zemlje, kao i ukidanja diskriminatorskih zakona.

Smitov Ustav

U međuvremenu se Smit upustio u igru da bi podelio Patriotski front, ali nije uspeo da pridobije Nkoma za »unutrašnje rešenje«. Drugog januara 1979. godine objavio je *Predlog za novi ustav Rodezije,* prema kome je ime teritorije trebalo da bude Zimbabve-

Digitized by Google

-Rodezija. Ovaj Ustav obezbeđivao je beloj manjini političke i ekonomske privilegije za najmanje sledećih deset godina.

Na međunarodnom planu Smit je propagirao sporazum o »unutrašnjem rešenju« i tražio ukidanje sankcija od strane SAD i Velike Britanije, nadajući se da će i ostale zemlje slediti Zapad. Takođe je najavio da će se povući ukoliko SAD i Velika Britanija priznaju Muzorevinu vladu. Međutim, pošto SAD i Velika Britanija nisu ukinule sankcije niti priznale »unutrašnje rešenje«, Smit je ipak ostao u Muzorevinoj vladi.

U međuvremenu je u SAD između Senata i predsednika Kartera vođena velika bitka za ukidanje sankcija i automatsko priznavanje Muzorevine vlade, u kojoj je Karter odoleo pritiscima iako je Senat nekoliko puta glasao za ukidanje sankcija.

Velika Britanija se nalazila pred izborima i Konzervativna partija je javno iznela da će, ukoliko pobedi na majskim izborima, priznati »unutrašnje rešenje« i ukinuti sankcije protiv Rodezije. Međutim, posle pobede na izborima vlada Margarete Tačer nije požurila sa ispunjenjem predizbornog obećanja o Rodeziji. S obzirom na to da je u avgustu 1979. godine trebalo da se održi Druga konferencija Komonvelta u Lusaki, na koju je trebalo da putuje i engleska kraljica, vlada Velike Britanije je odložila priznavanje takozvane Muzorevine vlade do održavanja ove konferencije.

Sastanak zemalja Komonvelta u Lusaki

Granične države su uvidele da je samo pitanje vremena kada će SAD i Velika Britanija priznati takozvanu Muzorevinu vladu. Bile su takođe svesne i da Patriotski front nije u stanju da Smitovoj vojnoj mašineriji nametne vojno rešenje u bliskoj budućnosti bez involviranja vanafričkih faktora. Konzervativne snage u SAD i Velikoj Britaniji su nadvladale ostale koje su se protivile priznavanju Muzorevinog režima i ukidanju sankcija. Zbog toga je izlaz iz situacije bio kompromis — Londonski pregovori, koji su bili i poslednja šansa za miroljubivo rešenje.

Našavši se u neugodnoj situaciji na Konferenciji u Lusaki zbog pritiska šefova afričkih država i vlada i zemalja Komonvelta, premijer Tačer je izašla na Konferenciji sa novom mirovnom inicijativom formulisanom u šest tačaka: (1) prekid vatre između strana u sukobu; (2) ukidanje ekonomskih sankcija; (3) organizovanje konferencije svih strana; (4) priprema novog ustava kojim se smanjuje, ali se ne eliminiše potpuno zaštita bele manjine; (5) Velika Britanija će vršiti kontrolu izbora na kojima će učestvovati sve strane; (6) priznavanje da je Velika Britanija tehnički i legalno odgovorna za teritoriju i da će proglasiti nezavisnost nakon uspostavljanja vladavine većine.

Digitized by Google

Londonska konferencija

Na toj osnovi pozvani su unutrašnji i spoljni lideri Zimbabvea početkom septembra na Londonsku konferenciju, koja je trajala oko 100 dana. Pregovori su bili vrlo teški. Trebalo je nekoliko puta da intervenišu Kaunda, Njerere i Samora Mašel da bi se spasli pregovori. I u tim pregovorima, kao i u pregovorima o Namibiji, došlo je do sporazuma kada je Mozambik pritisnuo Roberta Mugabea da prihvati uslove koje je Velika Britanija postavila liderima Patriotskog fronta, jer, ukoliko ne bi došlo do sporazuma, pretila je opasnost da borci ZANU (preko 15.000) i ZAPU (oko 6.000) postanu emigranti u Mozambiku i Zambiji. Naravno, to bi značilo produženje rata na jugu Afrike, a graničnim državama, zbog ekonomskih teškoća i stalnih agresija od strane vojnih mašinerija Smita i Južnoafričke Republike, takvo stanje nije odgovaralo. Otuda je, iako su neke odredbe Londonskog sporazuma bile nametnute protiv volje Patriotskog fronta, ipak došlo do potpisivanja tog sporazuma.

Na Londonskoj konferenciji trostrani sporazum su potpisali Velika Britanija, Patriotski front i Muzorevina vlada — o ustavu nezavisnog Zimbabvea, prelaznom periodu i prekidu vatre. U stvari, Velika Britanija je londonskim pregovorima prvi put preuzela punu odgovornost kao kolonijalna sila za teritoriju, tako reći od unilateralnog rešenja. Tome su pogodovali uslovi i kretanja u regionu juga Afrike, gde su JAR pripremale koncepciju »satelitskih država« oko sebe, a Muzoreva je bio pogodna ličnost za to.

Velika Britanija i Južnoafrička Republika očekivale su da će biskup Muzoreva ipak biti u stanju da formira koalicionu vladu sa nekim malim partijama uz uslonac na belu manjinu. Međutim, izbori su to demantovali, a rasistički režim Bote je ipak prihvatio rezultate izbora. Velika Britanija nije očekivala trijumfalnu pobedu Roberta Mugabea, ali je prihvatila rezultate izbora i poverila mandat Mugabeu da formira vladu.

Izbori i koaliciona vlada Roberta Mugabea

Na izborima za vladavinu većine, održanim u Zimbabveu od 27. do 29. februara, partija Roberta Mugabea — Afrički nacionalni savez Zimbabvea (ZANU — Patriotski front) osvojio je apsolutnu većinu glasova i poslaničkih mesta u budućem parlamentu nezavisnog Zimbabvea. Od ukupno 80 poslaničkih mesta obezbeđenih po Ustavu za afričku većinu, 57 mesta dobio je ZANU, ili 62,9% od ukupnog broja glasova, a 20 mesta Afrička narodna unija — partija Džošua Nkoma (ZAPU — Patriotski front), ili 24,1% glasova. Partija biskupa Muzoreve — Jedinstveni afrički nacionalni savet (UANC) dobio je svega 3 poslanička mesta, ili 8,2% glasova. Ostalih šest manjih partija i grupacija koje su izašle na izbore sa svojim kandidatima nisu dobile ni jedno poslaničko mesto. Izbori

Digitized by Google

za 20 poslaničkih mesta obezbeđenih Ustavom za belu manjinu održani su nedelju dana ranije i sva mesta dobila je partija Jana Smita — Rodezijski front.

Razlozi što je partija Roberta Mugabea dobila apsolutnu većinu su u tome što je narod Zimbabvea u partiji ZANU video istinske borce za prekid sa kolonijalnom prošlošću. ZANU je podnela najveći teret oslobodilačke borbe protiv ilegalnog režima Jana Smita, a program ove partije je okrenut budućnosti i najradikalnije raskida sa prošlošću. Birači su se izjasnili za lidera i partiju koja je bila u stanju da dovede do mira i zaustavi rat. Važan elemenat u svemu tome predstavlja i činjenica da je Robert Mugabe pripadnik najvećeg plemena u Zimbabveu — Šona plemena, koje čini 80% afričkog stanovništva, dok je Džošua Nkomo predstavnik plemena Ndebele, koje čini 15% crne većine stanovništva. I biskup Muzoreva pripada istom plemenu kao Mugabe; međutim, on je žigosan kao marioneta Jana Smita i čovek koji nije bio u stanju da zaustavi rat, a to su osnovni razlozi što je na izborima prošao tako loše.

Vladu koju je formirao Robert Mugabe mogli bismo nazvati koalicionom ili vladom nacionalnog pomirenja zbog toga što su u nju uključeni predstavnici sve tri osnovne partije: ZANU — koja ima apsolutnu većinu u parlamentu (57 poslaničkih mesta), ZAPU — koja je na izborima dobila 20 poslaničkih mesta i Rodezijski front bele manjine — kome je Ustavom obezbeđeno 20 mesta u parlamentu.

Najavljeni program vlade na unutrašnjem i spoljnopolitičkom planu je vrlo realističan. Mugabe je rekao da će slobodni Zimbabve voditi nesvrstanu i vanblokovsku politiku. U stvari, sama pobeda ZANU i Patriotskog fronta predstavlja pobedu vanblokovske politike i bez oslanjanja na velike sile. U tom pogledu pobeda ZANU i Patriotskog fronta ohrabriće sve one snage u svetu koje se bore za slobodu, nezavisnost i nacionalnu emancipaciju.

Na međunarodnom planu i u Ujedinjenim nacijama Mugabeova vlada će se rukovoditi principima politike NZ i pružaće podršku oslobodilačkim pokretima JAR u osudi politike aparthejda i rasne diskriminacije. Ali, Mugabe je izneo da teritorija Zimbabvea neće služiti kao baza za vođenje oružanih akcija oslobodilačkih pokreta protiv JAR, da bi izbegao vojnu intervenciju JAR u Zimbabve.

Na unutrašnjem planu Mugabe je najavio postupne i selektivne reforme: pravičniju distribuciju zemlje, koje je osnovno pitanje društvenih i socijalnih promena i koje treba postupno da se sprovede. Ukidanje zakona o rasnoj diskriminaciji, stvaranje jednakih uslova za rad i nagrađivanje, jednakih uslova za školovanje i zdravstveno i socijalno staranje deo su mera koje će Mugabeova vlada postupno sprovesti. Mugabe i njegov kabinet će sa najavljenim programom biti u stanju da obnove razorenu privredu ove bogate zemlje i uspostave harmoniju između crne većine i bele ma-

Digitized by Google

njine na novim osnovama. Ona će ohrabriti pozitivni trend kretanja u regionu, kako na političkom tako i na ekonomskom planu.

Jugoslavija i njeni narodi i narodnosti, kao oprobani prijatelji naroda Zimbabvea u toku oslobodilačke borbe, pružiće podršku i pomoć Mugabeu i njegovoj vladi za prevazilaženje nasleđenih problema i teškoća. Sloboda i nezavisnost, koju je narod Zimbabvea ostvario oslobodilačkom borbom i diplomatskim pregovorima, ne samo što učvršćuju mir i bezbednost u tom regionu i šire, nego obelodanjuju i pobedu jedne osobene revolucije na afričkom tlu, sa dosta revolucionarno-demokratskih i originalnih rešenja.

Digitized by Google

Raif Dizdarević: Sindikat u akciji

(„Veselin Masleša", Sarajevo, 1979)

Nedavno se u izdanju izdavačke kuće »Veselin Masleša« iz Sarajeva pojavila knjiga Raifa Dizdarevića *Sindikat u akciji*. U njoj je autor sakupio i objavio veći broj svojih tekstova — referata, članaka, govora, istupanja u različitim prilikama i drugih priloga — koji su nastali uglavnom od 1974. godine do danas. Sadržinski izuzetno aktuelna problematika za cjelokupnost političkih i društvenih zbivanja, podijeljena je u pet osnovnih tematskih cjelina.

Prvi dio knjige sadrži radove o nastanku i razvoju klasnog sindikalnog pokreta Bosne i Hercegovine. Sažeto, ali veoma dokumentovano, autor prikazuje genezu razvitka radničke klase i njene klasne svijesti krajem XIX i početkom XX vijeka, zatim ulogu Miće Sokolovića u podsticanju organizovane akcije i učvršćivanju klasnog jedinstva mlade radničke klase. U tom periodu osnivanje Glavnog radničkog saveza 1905. godine je, u stvari, onaj kamen međaš koji označava ne samo početak djelovanja sindikalnog pokreta, nego pokazuje da su u to vrijeme već bili snažno odmakli procesi formiranja radničke klase od klase po sebi u klasu za sebe i da je na tlu Bosne i Hercegovine počela organizovana borba za socijalizam. Sve je to doprinijelo razmahu klasne borbe i sindikalnog organizovanja radnika. U takvim prilikama 1909. godine dolazi do osnivanja Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, koja neposredno izrasta iz sindikalnog pokreta. Na taj način u još

Digitized by Google

većoj mjeri se radnička klasa BiH uključuje u jedinstveni jugoslovenski revolucionarni pokret.

Odmah po stvaranju Jugoslavije radnički pokret Bosne i Hercegovine čvrsto se opredjeljuje i stupa u akciju za ujedinjenje radničkog pokreta Jugoslavije, svjestan »da on sam, bez saradnje sa radničkim pokretima drugih jugoslovenskih zemalja, ne može realizovati istorijske interese klase i da je u novim uslovima jedinstvene države i ujedinjavanja buržoazije jedinstvo akcije osnovna pretpostavka za uspješnu borbu«. Na liniji tih uvjerenja sindikalno organizovani radnici BiH 1919. godine pristupaju jedinstvenom jugoslovenskom sindikalnom pokretu. Ulazeći u period revolucionarne borbe između dva rata, sindikalni pokret će izdržati sva teška iskušenja Obznane. Autor se posebno zadržava na sagledavanju doprinosa toj borbi Đure Đakovića i Mitra Trifunovića Uče i na brojnim akcijama radnika u periodu ilegalnog rada.

Preloman trenutak nastupa sredinom tridesetih godina kada se na IV konferenciji KPJ usvaja platforma djelovanja komunista u legalnim sindikatima, da bi se taj proces posebno intenzivirao 1937. godine, od Titovog dolaska na čelo Partije. To se snažno osjetilo i u Bosni i Hercegovini, gdje su organizacije Ujedinjenog saveza sindikata napustile reformističku orijentaciju i pretvorile se u istinsku klasnu organizaciju u kojoj je bio dominantan uticaj KPJ. Zbog svega toga režim ih zabranjuje 1940. godine. Međutim, narasla klasna svijest i odlučnost da se nastavi borba za novo društvo i socijalističke društvene odnose bitno su uticale na to da se veliki broj članova sindikata uključi u narodnooslobodilačku borbu.

Poslijeratni razvoj društvene uloge i položaja sindikata autor dijeli na tri osnovne etape. Prva, neposredno poslije rata, značila je obnavljanje sindikalne organizacije i njenu orijentaciju na mobilisanje svih raspoloživih snaga radi stvaranja materijalne osnove bržeg privrednog i društvenog razvoja zemlje. Tada sindikati imaju naglašenu transmisionu ulogu, to jest izvršavanja onoga što su utvrđivali državni i partijski organi. Druga etapa počinje sa samoupravljanjem. Zadaci sindikata se okreću ka problematici stvaranja novih društveno-ekonomskih odnosa i uopšte ekonomskog razvoja. Konačno, treća, savremena etapa počinje Ustavom od 1974. godine, kada se uloga, odgovornost i zadaci sindikata definišu u kontekstu cjelokupnog političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. S tim u vezi u knjizi se posebno ističe da se »u četvrt vijeka postojanja i neprekidnog razvijanja samoupravnog sistema stalno potvrđivalo da je upravo za razvoj samoupravnih odnosa potrebna neprekidna društvena akcija jedne organizacije radničke klase kao što je Sindikat. Stalno se potvrđivalo da razvoj samoupravnih odnosa nije nešto što će se samo po sebi, spontano ili automatski, samo na bazi određenih ustavnih i zakonskih odredaba, razvijati i ostvarivati. Razvoj nas je, u stvari, stalno učio da je to proces koji može da se pozitivno razvija samo ukoliko postoji jedna svjesna društvena akcija organizovanih snaga, akcija koja je idejno fundirana, politički uobličena i predvođena najsvjesnijom snagom društva, Savezom komunista, akcija u čijem razvoju učestvuje i takva najmasovnija organizacija radničke klase kao što su sindikati«.

Polazeći od tih konstatacija, u drugom dijelu rada razmatraju se društvena uloga, ustavni položaj i osnovne funkcije Sindikata. U pristupu razrađivanju ove problematike sadržano je nastojanje, utkano, inače, u cjelinu ove knjige, da se aktivnost Sindikata uvijek posmatra kao integralni dio društvenog sistema a njegova organizovana djelatnost vezuje za ciljeve, stavove i vodeću ulogu Saveza komunista, imajući, pored toga, naročito u vidu činjenicu da je Sindikat akciono povezan u okviru SSRN, kao i sa svim onima koji se bore za ciljeve radničke klase i neposredno ih ostvaruju.

Produbljujući svoju osnovnu temu, koju bismo mogli definisati kao revolucionarnu aktivnost Sindikata u uslovima socijalistič-

Digitized by Google

kog samoupravljanja, Dizdarević poseban dio knjige posvećuje sindikatima i oživotvorenju Zakona o udruženom radu.

Dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja na osnovama Zakona o udruženom radu predstavlja novi istorijski korak u razvitku jugoslovenske revolucije. Njegov sadržaj i njegov cjelokupan smisao, u stvari, dosljedna je razrada fundamentalnih opredjeljenja i odredaba Ustava o društvenoj svojini i samoupravnom udruživanju rada, na kojima se, inače, temelji i dalje razvija čitav socijalistički samoupravni sistem. U tom smislu Zakon o udruženom radu je akt takvog revolucionarnog značaja od čijeg ostvarivanja i pretvaranja u realne društvene odnose zavisi sudbina samoupravljanja i socijalizma u našoj zemlji, pa samim time njegovo oživotvorenje ne može teći automatski i stihijno, nego se može odvijati jedino kao organizovana i usmjerena samoupravna akcija radničke klase koju predvodi Savez komunista zajedno sa drugim organizovanim socijalističkim snagama, među kojima Sindikat ima nezamjenljivu društveno-političku ulogu.

Pominjući poznatu izreku druga Veljka Vlahovića da je »za Savez komunista — samoupravljanje pitanje svih pitanja«, Dizdarević u svojim razmatranjima polazi od osnovne organizacije udruženog rada kao »pitanja svih pitanja« daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja. Pri tome naročitu pažnju posvećuje tezi da svi oblici povezivanja i udruživanja rada i sredstava moraju polaziti od osnovne organizacije udruženog rada i izražavati interese, volju i odgovornost radnih ljudi u ovim temeljnim ćelijama samoupravnih društvenih odnosa i samoupravnog organizovanja. U ovom poglavlju značajna pažnja posvećuje se i razvitku socijalističkih samoupravnih dohodovnih odnosa, zatim temeljnim problemima povezivanja materijalne proizvodnje sa drugim oblastima udruženog rada, samoupravnom interesnom organizovanju i ostvarivanju samoupravnih prava i obaveza radnih ljudi. Pri tome, sagledavajući cjelinu revolucionarnih procesa koji vode stvaranju društva udruženog rada i slobodno udruženih proizvođača, kao i različite društvene protivrječnosti koje se ispoljavaju, autor se široko osvrće na više konkretnih pitanja angažovanja i akcionog osposobljavanja Sindikata.

Očigledno da Sindikat u ovim uslovima nije ni organizacija van radničke klase niti smije i može zamjenjivati akciju samih radnika. Osnovno područje njegove društveno-političke akcije je dalji razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa, ali ne shvaćenih apstraktno, nego sasvim konkretno, u praksi, polazeći od teorijskih odredbi i strateških opredjeljenja revolucionarnog koncepta udruženog rada. Stoga »težište aktivnosti mora biti osnovna organizacija udruženog rada, koju smo konstituisali kao temelj svih vidova udruživanja rada i sredstava i neposrednog ostvarivanja samoupravnih prava radnika, pa shodno tome najveća pažnja mora biti poklonjena osnovnoj organizaciji sindikata, jer je ona, u stvari, temelj života i akcije samih sindikata«.

U tom kontekstu izloženi su autorovi pogledi, mišljenje i stavovi o čitavom nizu pojedinih društvenih problema i pitanja kojima se posljednjih godina bavila sindikalna organizacija. Ono što čini posebnu vrijednost ovih priloga jeste to što se o svim problemima govori otvoreno i jasno, bez prećutkivanja subjektivnih slabosti koje postoje u našem društvu, ali se istovremeno angažovano i stvaralački ukazuje kako će se prevladati dati problemi i protivrječnosti na samoupravnoj osnovi.

Posljednji, peti dio knjige govori o Savezu sindikata Jugoslavije u međunarodnoj sindikalnoj saradnji. Međunarodna djelatnost jugoslovenskih sindikata posmatra se u sklopu različitih političkih, ekonomskih, tehnoloških i društvenih promjena karakterističnih za savremeni svijet, ali se, istovremeno, karakter te saradnje čvrsto vezuje za međunarodni položaj naše zemlje i sve ono što ga prvenstveno određuje. To znači da se međunarodna aktivnost sindikata i uspješna saradnja među

Digitized by Google

njima može odvijati samo na principima pune ravnopravnosti i neprikosnovenog prava svih radničkih pokreta i organizacija sindikata da sami odlučuju o svojoj orijentaciji i praksi, da na bazi uzajamnog poštovanja uvažavaju sve specifičnosti drugih i imaju razumijevanja za činjenicu da pojedine zemlje i pokreti idu različitim putevima u socijalizam. Drugim riječima, međunarodna saradnja jugoslovenskih sindikata ima duboku inspiraciju i podsticaj u nezavisnom, slobodnom i nesvrstanom položaju naše zemlje, u njenoj stalnoj borbi protiv kolonijalizma, eksploatacije, rasizma, dominacije i hegemonizma, a za demokratske odnose među državama, za mir u svijetu i slobodu svakog naroda.

U cjelini posmatrano, stranice ove knjige govore o otvorenim i izuzetno aktuelnim pitanjima našeg samoupravnog razvoja, posmatrajući ga u svjetosti i sa aspekta revolucionarnog djelovanja sindikata. Očigledno da su veliko autorovo iskustvo u političkom radu, klasni pristup i neposredan uvid u probleme znatno doprinijeli da se ova, inače izuzetno složena materija jasno i pristupačno izloži. Pri tome je naglašeno nastojanje da se ukupna aktivnost Sindikata uvijek posmatra u okvirima političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i neposredno poveže sa djelovanjem svih drugih organizovanih socijalističkih snaga sa Savezom komunista na čelu. S druge strane, u pristupu sadržaju i metodu rada, kao i organizovanju sindikata, autor je sve bitne dimenzije njihove revolucionarne djelatnosti uvijek posmatrao u tijesnoj dijalektičkoj vezi i odnosu sa dostignutim nivoom razvoja samoupravnih društvenih odnosa u svim oblastima društvenog života, na svim područjima udruženog rada. Drugim riječima, nije odvajao revolucionarnu aktivnost Sindikata od samoupravljanja niti samoupravljanje od djelatnosti Sindikata, svjestan činjenice da tu postoje duboke uzajamne veze i da se sama revolucionarna praksa radničke klase nikada ne može odvijati spontano, bez vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista i ustavne funkcije sindikata.

Takođe treba imati u vidu da je knjiga pisana neposredno i jasno, da često, s obzirom na prirodu tekstova, mobiliše i pokreće na akciju i otvara mnoga pitanja samoupravnog i društvenog razvoja koja će biti aktuelna i u godinama koje su pred nama. Stoga knjiga *Sindikat u akciji*, svojim porukama i sadržinom, ima, nesumnjivo, veliki značaj za djelovanje sindikata i u narednom periodu. S obzirom na to da je izvjestan broj ovih tekstova pisan za posebne prilike, to oni imaju i značajnu dokumentacionu vrijednost, jer predstavljaju svjedočanstvo o aktivnostima Sindikata u vremenu kada ovo društvo pravi velike korake u produbljivanju sistema socijalističkog samoupravljanja i na taj način pruža doprinos ne samo našoj, jugoslovenskoj revoluciji, nego i bogatstvu oblika socijalističkog preobražaja u svijetu.

U tom smislu možemo preporučiti ovu knjigu kao osoben prilog našoj savremenoj političkoj publicistici.

Vlado Sultanović

Христо Андонов-Пољански: Македонија и Словенија — меѓусебни врски во минатото

(„Култура", Скопје, 1978, страна 448)

Krajem 1978. godine, u izdanju izdavačke kuće »Kultura« iz Skopja, izašla je iz štampe knjiga poznatog makedonskog profesora — istoričara Hrista Andonova-Poljanskog pod naslovom *Makedonija i Slovenija — međusobne veze u prošlosti.*

Digitized by Google

Na 365 stranica, pored predgovora i uvodnog dela, autor ovog značajnog dela daje veoma uspešan osvrt na veze i saradnju ova dva slovenska naroda, da bi u zaključku, između ostalog, konstatovao: „Iako geografski udaljeni, narodi dveju zemalja, slični po jeziku i po svom istorijskom razvitku, nužno su bili upućeni jedni na druge u traženju i iznalaženju dodirnih tačaka, u uspostavljanju međusobnih veza društveno-političkog, ekonomskog i prosvetno-kulturnog karaktera" (str. 391).

Rad je podeljen na četiri dela u dvadeset poglavlja. Pored zaključka, dati su i sledeći prilozi: spisak korišćenih izvora i literature i indeks ličnih, geografskih i narodnosnih pojmova koji se susreću u knjizi.

U prvom delu, pod nazivom „Put ka upoznavanju" (str. 33 — 140), autor nas upoznaje sa najstarijim vezama i dodirima Makedonije i Slovenije, iz vremena misije makedonsko-slovenačkih prosvetitelja braće Ćiriła i Metodija i njihovih učenika iz Panonije, preko prvih privrednih povezivanja, uzajamnih odnosa iz perioda preporoda; zatim govori o odjeku događaja u Makedoniji u periodu istočne krize (1875—1880), a završava razradom odjeka tih problema u slovenačkoj literaturi i nauci.

Drugi deo, koji nosi naslov »Slovenački promakedonski pokret« (str. 141—292), vremenski zahvata period od kraja XIX veka do 1914. godine, a zauzima najviše prostora u ovoj studiji. U ovom delu se obrađuju sledeća pitanja: karakteristike Makedonije i Slovenije u periodu imperijalizma; slovenačko javno mnenje i makedonska problematika; Makedonija i makedonski nacionalnooslobodilački pokret na stranicama slovenačke štampe; Terezina Jenkova i njena makedonska misija; promakedonska agitacija i delatnost »Makedonskog komiteta«; razmere promakedonskih manifestacija; Ilindenski ustanak i slovenačka javnost; i promakedonska aktivnost u Sloveniji nakon Ilindenskog ustanka (1904—1914).

»Makedonske izbeglice i radnici u Sloveniji« naziv je trećeg dela knjige. Ovaj deo podeljen je u tri poglavlja, u kojima se razmatraju i objašnjavaju: uzroci iseljavanja Makedonaca i njihov boravak u slovenačkim centrima; učešće makedonskih radnika u izgradnji slovenačkih železnica; samodelatnost i život makedonskih radnika na gradilištima slovenačkih železnica.

U četvrtom delu knjige autor nas upoznaje sa makedonsko-slovenačkim vezama u periodu između dva svetska rata i u toku narodne revolucije (str. 335—363).

U završnom delu (str. 367—388) autor govori o odnosima Makedonije i Slovenije posle oslobođenja.

Ideja za jedan ovakav rad kod profesora Poljanskog javila se još 1949. godine. Sledeći tu ideju u toku tridesetak godina mukotrpnog i stvaralačkog rada, autor je došao do impozantnog činjeničnog materijala koji nam iznosi na stranicama ove studije. Kao i u nizu drugih svojih dela, profesor Poljanski je i ovde uspeo da nam se nametne sugestivnim vladanjem i kontrolom impozantnog mnoštva činjenica, koje nam razotkrivaju jednu koliko nedovoljno poznatu, toliko neodložnu temu, naime — međusobne odnose dveju najudaljenijih republika i dveju narodnosnih zajednica slovenskog juga i konkretno u Jugoslaviji, državno-političkoj zajednici u kojoj žive zajedno više decenija.

Rad *Makedonija i Slovenija* je jedna inventivna ilustracija o svemu onome što se u toku tih naših prošlih trideset i više godina tka na više polja kod nas kao proces međusobnih odnosa republika, naroda i narodnosti, kao nezaustavljiv tok i kao duboka logika jednog legitimiteta, zajedništva, istorijske odgovornosti. Ta dimenzija je lako prepoznatljiva kao kontekst ove studije. Ta diskretna, ali jasna politizacija osnovnog aspekta ove knjige možda prvi put u makedonskoj istorijskoj nauci dobija jednu vanrednu sintezu, jedan kristalno čist rezultat, što upravo govori o snazi ovog rada. Delo je sazrevalo uporedo sa mnogim saznanjima, da stepen intenzivnosti u međusobnom opštenju funkcionalno zavisi od obima prethodnih investi-

Digitized by Google

cija u njega. Posvećujući se ovom problemu od zajedničkog interesa, profesor Poljanski nam nudi materijal čija je naučno-istoriografska vrednost evidentno dragocena i čiji će politički, idejni, kulturni i društveni refleksi ostaviti daleke tragove i predstavljati nezamenljiv prilog temi: kako se stvara(lo) jugoslovenstvo. Otuda ova studija profesora Poljanskog ima izuzetan značaj i, bez sumnje, predstavlja prilog našoj naučnoj i političkoj misli.

Rad *Makedonija i Slovenija* obuhvata poslednji milenijum, počev od ćirilo-metodijevskog pitanja pa do Kardeljevih teorijskih postulata. U razgranatom opusu susrećemo brojne činjenice i detalje, ukazivanja, upoređenja, komentare, novootkrivene činjenice koje svestrano rasvetljavaju društveni, politički, ekonomski, kulturni i javni život oba naroda. To složeno preplitanje međusobnih pronicanja tka se u jednoj spokojnoj i smirenoj, raskošnoj i vrlo vidnoj prezentaciji činjenica, koja ni u jednom trenutku ne prerasta u samonametljivu i dosadnu faktografiju, već kroz bogatstvo brojnih uporedbi i analogija uvek prerasta u materiju koja izaziva interes i ljubopitstvo.

U studiji kroz 1.737 beležaka izdvojeni su oni podaci koji, možda, usporavaju izlaganje teksta, ali su neophodni kao argumentacija. Time je iskazana jedna namera koja je svojstvena samo istinskim i svestranim naučnicima da se saopšti ono što kroz logiku izlaganja treba da zadrži interes čitalaca.

Posebna pažnja u studiji posvećena je gradu Skopju i njegovom uklapanju u istoriju makedonsko-slovenačkih odnosa u prošlosti i danas. Kroz jednu istorijsku retrospektivu naglašeni su oni značajni istorijski momenti povezani sa Skopjem koji su uneli svojevrstan doprinos ovim odnosima. U odeljku pod nazivom »Odnosi posle oslobođenja« posebno poglavlje je posvećeno bratskoj uzajamnosti makedonskog i slovenačkog naroda, koja je došla do izražaja u vreme katastrofalnog skopskog zemljotresa. Izloženi su brojni detalji o sistematskoj i organiziranoj pomoći Skopju, o najvišem stepenu solidarnosti, čime su međusobne veze i odnosi dostigli najviši nivo.

Imajući sve ovo u vidu, cenimo da će ovo delo profesora Hrista Andonova-Poljanskog podjednako skrenuti na sebe pažnju ne samo naučne, već i šire javnosti.

Vlado A. Ivanovski

Prof. dr Zoran Vidaković: Svet kapitala danas

(Radnički univerzitet „Veljko Vlahović", Subotica, 1979)

Suvremeni svijet, prelomljen i pojmljen Marksovom kritikom političke ekonomije, dijalektičko je protivurječje dviju svjetskih historijskih praksi, prakse rada i prakse kapitala, svjetskog procesa socijalizma i svjetskog procesa kapitalizma. Ove dvije svjetske prakse: međunarodni proces produkcije i reprodukcije kapitala i kapitalskog proizvodnog odnosa, s jedne, i međunarodni proces emancipacije proletarijata i nastajanja ljudske proizvodne prakse, s druge strane, nisu, međutim, odvojene nepropusnim pregradama, nego, dakako, svaka od njih, punoćom sebe, djeluje na drugu, odnosno na cjelinu historijskog društvenog totaliteta, na sva pojedinačna društva i na sve društvene procese.

Proces kapitalske produkcije i reprodukcije djeluje kako na unutrašnje procese i odnose u kapitalistički institucionaliziranim društvima, na međusobne odnose tih društava i društava sa institucionaliziranim socijalizmom tako i na i unutar društava sa etabliranim socijalističkim poretkom. Historijska praksa socijalizma ima također univerzalan svjetski ka-

Digitized by Google

rakter. Socijalizam, drugim riječima, nije obuhvaćen niti, pak, reduciran na socijalističke zemlje, niti se tiče samo međunarodnog djelovanja iz tih zemalja, nego se prostire, mada još uglavnom u ograničenim oblicima, na sva pojedinačna društva i unutar njih ima svoja uporišta u svim osnovnim kategorijama društvene stvarnosti.

Svjetski proces socijalizma zahvata univerzalnu praksu emancipacije od kapitalističkih procesa i njegovih klasnih struktura. Težnja ka socijalizmu, prvotno sabrana u klasnoj borbi unutar samoga kapitalističkog proizvodnog procesa, postaje cjelokupnom praksom emancipacije u epohi društvenih revolucija. Osnovni i najznačajniji vid socijalističke svjetske prakse je klasna borba koja se ne zatvara u kapitalski proizvodni pogon, već teži da ga probije i na taj se način tendencijski prevrne u revolucionarnu praksu. Ovo bismo, u stanovitom smislu, mogli označiti kao osnovno teorijsko-metodološko polazište Vidakovićeve studije.

Dosljedno slijedeći i razvijajući Marksovu metodu kritike političke ekonomije, Vidaković secira i kritičko-polemički razobličava dogmatsku recepciju Marksa i osporava teorijsko zasnivanje dijalektike suvremenog svijeta kao svijeta podijeljenog na dvije »društveno-ekonomske formacije«, na dva sistema: kapitalizam i socijalizam. Ovdje, međutim, autor ne misli samo, niti prvenstveno, na političke doktrine »podijeljenog svijeta« i na političke koncepcije koje se pozivaju na njih: suparništvo sistema, hegemonizam unutar polutki podijeljenog svijeta, međunarodni mir i suradnja među sistemima i partnerstvo oba sistema itd., već kritikuje teorijske koncepte koji opravdavaju i konzerviraju navedene političke doktrine i koncepcije.

Na taj način Vidaković otvara put klasnoj borbi, osnovnoj pokretačkoj snazi društva u historiji klasnih formacija i njihovih revolucionarnih promjena. Klasnom borbom proletarijat se od »klase po sebi« uzdiže na rang i razinu subjekta revolucije. Međutim, zapaža autor, u sklopu teorijske analize ekonomskih formacija, osobito kapitalističke, apstrahira se dimenzija klasne borbe neodvojiva od antagonističkih odnosa i cjelokupnog načina proizvodnje. Klasna borba proletarijata, dakle, učestvuje u reprodukciji kapitalističkog načina proizvodnje.

Iz teorijske apstrakcije revolucionarnog naboja klasne borbe izvođeni su stavovi o načelnom razlikovanju između klasne borbe unutar kapitalističkog radnog procesa i revolucionarnog pokreta proletarijata. Na osnovi toga su kasnije izvođeni sudovi o integraciji klasne borbe u kapitalistički radni proces i sistem i temelji strukturalističke interpretacije marksizma. »Pomoću tog lanca teorijskih stavova revolucija je misaono odeljena od svojih pokretačkih snaga i polazišta u svim vidovima klasne borbe, postulirana kao politički čin, da bi najzad — u krajnjem izdanju birokratskog dogmatizma — taj prevratnički čin bio zamišljen kao učinak političkih sila koncentrisanih izvan polja neposredne proleterske egzistencije« (str. 11). Suvremena svjetska zbilja, međutim, iskazuje historijsku tendenciju oprečnu ovom načinu mišljenja. Nemoć i ograničenost marksističkog mišljenja, izražena u apsolutizaciji protivurječnih momenata praktičnog kretanja i samog misaonog razvoja, sadržana je prevalentno u nerazumijevanju biti kritičko-analitičke moći same Marksove metode. Vidakovićevo poimanje suvremene svjetske zbilje: svjetskog procesa kapitalizma i svjetskog procesa socijalizma i otvorene historijske situacije u kojoj se bore oprečne epohalne tendencije, energično se protivi poimanju sadašnjeg doba kao epohe prelaza iz kapitalizma u socijalizam u tom smislu što bi iz krajnjih naučno-tehničkih i drugih civilizacijskih postignuća kapitalizma izrastali elementi socijalizma. »Naprotiv«, upućuje autor, »reč je o energičnoj, uzajamno nepomirljivoj suprotnosti i borbi dve istorijske tendencije, dva nepomirljiva vida života ljudi, njihove prak-

Digitized by Google

se. Epoha [illegible] je [illegible] kretanje [illegible] društvene [illegible] put [illegible] jem se [illegible] istorija [illegible] nost, [illegible] kog [illegible] štetu. [illegible] tvene [illegible] društvene [illegible] 15). Epoha [illegible] drugom [illegible] tiku historijskog [illegible] diskontinuiteta [illegible] su prevladava [illegible] nih struktura i [illegible] zira kontinuitet [illegible] kih snaga [illegible] ske prakse. Historijski [illegible] tet pripada [illegible] sama: [illegible] praksi, socijalizma. [illegible] rasprave, čiju smo [illegible] giku pokušali [illegible] još dva odjeljka: [illegible] kriza kasnog kapitalizma i Nova faza monopolističkog kapitalizma. Na narednim ćemo [illegible] ma ukratko izložiti osnovne [illegible] rove teze iz ova dva poglavlja.

Reprodukcija viška vrijednosti i kapitalskog proizvodnog odnosa ugroženi su tendencijskim padanjem profitne stope i pojačanim otporom eksploatirane radne snage. Ova dva osnovna izvora krize suvremenog kapitalizma imaju zajedničku bitnu sadržinu: „historijsko kretanje snaga proizvodnje i zbiljskih potreba proizvođača u nepomirljivoj je suprotnosti s kapitalističkom strukturom proizvodnih snaga i potrošnje" (str. 23). Težnja kapitala da krizu akumulacije riješi pojačanom eksploatacijom radne snage potencira otpor same radne snage, što smanjuje učinak i otežava krizu akumulacije. Kapital se odupire mogućoj klasnoj borbi novim ulaganjima u razvoj sredstava za eksploataciju i povećanjem za kapital neproduktivnih troškova proizvodnje. Moderne multinacionalne korporacije, te najrazvijenije forme produkcije kapitala, to jest eksploatacije rada i suzbijanja [illegible]

[illegible]

I [illegible] snaga proizvodnje. [illegible] tehnokratsku buržoaziju kao nosioca superkoncentracije sistemske eksploatacije i diskriminatorskog naučnog, tehničkog i ekonomskog razvoja. Novi razvojni val monopolističkog kapitala ne razlikuje se samo po stupnju koncentracije i eksploatacije, već i po tome što u vlastiti sustav ugrađuje tehnokratsku ideologiju, bez koje, zapravo, ne može ostvariti sistemsku maksimalizaciju oplodnje kapitala i kontrolirati klasnu borbu proletarijata za novi radni proces, novo društvo i novog čovjeka. Drugo, u formiranju novog razvojnog vida financijskog kapitala odlučujuću ulogu ima „podržavljena akumulacija dela viška vrednosti i njeno prelivanje u korporacijski kapital" (str. 50). Ovo prelivanje se vrši prvenstveno putem militarističko-industrijskog komplek-

Digitized by Google

sa i uključivanjem „društvenih službi" u produkciju kapitala. Treće, kapitali se proizvode u internacionaliziranom radnom procesu, a izvoz kapitala dobija bitno novo i odlučujuće svojstvo. Izvoz kapitala iz kapitalističkih metropola obrće se u uvoz viška vrijednosti iz nerazvijenog svijeta. Četvrto, reprodukcija monopolističkih kapitala uključuje „nejednaku razmjenu" kapitalističkih metropola sa društvima zaustavljenim i deformiranim u kapitalističkom razvitku i rasipničku eksploataciju njihovih prirodnih bogatstava i ljudskih snaga u formama koji produžavaju „prvobitnu akumulaciju kapitala" u međunarodnim razmjerima. Peto, viši stupanj stvarnog podređivanja rada kapitalu. Upotreba suvremenog monopolističkog proizvodnog aparata u međunarodnom radnom procesu teži da cjelokupno radno stanovništvo pojedinačnih društava i regija postavi prema kapitalu u položaj „djelimičnih radnika". Šesto, stvarno podređivanje domonopolističkih oblika kapitala njegovim razvijenim monopolističkim oblicima i stvaranje velikih međunarodnih sistema za proizvodnju kapitala putem stvarnog podređivanja mnoštva formalno samostalnih kapitala superkoncentriranim monopolima. Sedmo, tendencija pretvaranja svih društvenih djelatnosti u funkcije proizvodnje kapitala. Osmo, eksploatacija međunarodnog radnog procesa osigurava se stvaranjem novog historijskog oblika velikih sistema međunarodne političke kontrole, ideološke hegemonije, vojnog nasilja i subverzije.

Na kraju ovog prikaza bacit ćemo nešto više svjetla na razvojne tendencije svjetske cjeline kapitalističkog procesa i, u vezi s tim, na autorove refleksije o neokapitalizmu i novom fašizmu. Porijeklo i smisao pojave novog fašizma, odnosno fašističke tendencije suvremenog monopolističkog kapitalizma, mogu se spoznati, upućuje Vidaković, sa stanovišta historijske prakse radničkog pokreta, socijalizma, što znači spoznati historijsko-praktične mogućnosti suzbijanja nove fašističke tendencije. To je moguće pod uvjetom da se: (1) izbjegne mistifikacija protivurječnosti kapitala i fašistička interpolacija njegovih razvojnih tendencija objasni sa stanovišta globalnog kapitalističkog procesa i njegove krize; (2) da se nadvlada teorijska i praktička ograničenost radničkog pokreta iz vremena Treće internacionale, koja se posebno odnosila na poimanje kapitalističkog razvoja proizvodnih snaga i „objektivne osnove socijalizma", „katastrofalne krize" i odnosa između svih oblika klasne borbe proletarijata i pretpostavki revolucionarne izmjene društva. Praktično-historijski dokazanim stavovima o fašizmu autor dodaje još dvije polazne pretpostavke: prva, fašizam nije jedna od etapa monopolističkog stadija niti je jedna od prelaznih faza imperijalističkog kapitalizma, a nije ni konačnost „umirućeg kapitalizma", što se nekoć mislilo, već je „jedna od trajnih i zakonitih tendencija u svim sukcesivnim menama monopolističkog stadija kapitalističke strukture društva". Ta tendencija je imanentna jer izvire iz osnovnih, unutar monopolističkog kapitalizma nužnih i neponištivih determinizama eksploatacije rada i reprodukcije klasnih odnosa, klasne prinude i nasilja u suzbijanju globalnih protivurječnosti i kriza kapitalističke reprodukcije i klasnih borbi. Fašizam je, dakako, samo tendencija ovog stadija kapitalizma, a nikako fatalno neizbježna, opća i isključiva forma dominantnog ispoljavanja cjeline kapitalističkog procesa. Druga pretpostavka, kao tendencija kapitalističke strukture u epohi imperijalizma, proleterskih i antikolonijalnih revolucija, fašizam dobija različitu specifičnu težinu, prodornu snagu u cjelini kapitalističkih procesa ili postaje i dominantna tendencija u toj cjelini, ovisno od osnovnih protivurječnosti, to jest krize kapitalizma. „Kao krajnji vid ispoljavanja destruktivne prirode kapitalističke produkcije, klasne prinude i gušenja klasne borbe, fašizam postaje važna ili i prvenstvena komponenta kapitalističkog poretka pod uslovom da radnički i globalni oslobodilački pokret socijalizma slabe" (str. 142). Iz ovoga

Digitized by Google

se nadaje zaključak da je antifašistička borba i teorijska spoznaja fašističkih tendencija suvremenog kapitalizma — trajna, univerzalna i imanentna komponenta radničkog pokreta, kao što je fašizam trajna mogućnost i pripadna tendencija monopolističkog kapitalizma.

Klasna borba proletarijata, u najširem smislu i u međunarodnim okvirima, zaključna je misao Zorana Vidakovića, nije samo direktna zapreka fašističkim i analognim konzekvencijama klasnog poretka suvremenog monopolističkog kapitalizma, već je i pokretač društvenih procesa koji stvaraju objektivne uvjete za upotrebu radnih snaga u proizvodnji kapitala i kapitalskog proizvodnog odnosa.

Studija Zorana Vidakovića *Svet kapitala danas*, čiju smo unutarnju logičku strukturu i osnovne ideje pokušali slijediti, odista je visok i zavidan intelektualni domet ovog istaknutog jugoslavenskog marksiste, jednog od najboljih i najplodnijih nastavljača Marksove metode kritike političke ekonomije, osobito u „oblasti" kritičke problematizacije i neosporno djelotvorne teorijske artikulacije fundamentalnih tema suvremenoga marksizma i socijalizma. *Svet kapitala danas* u mnogome baštini dosadašnjim autorovim teorijskim naporima *(Društvena moć radničke klase, Kovači lažnog progresa, Stari i novi fašizam* i brojne studije razasute po „Gledištima", „Marksizmu u svetu", „Trećem programu" itd.), oko čega, zapravo, i nema dvojbe, no, njezino je značajnije svojstvo što ona sve bogatstvo i širinu autorova bavljenja najživotnijim aspektima suvremenoga svijeta sintetički sabire u jedno novo, prodorno i seriozno marksističko teorijsko-kritičko postignuće. Problematizacija i razina kritičke artikulacije prvenstveno suvremenog monopolističkog kapitalizma i pripadne mu tendencije neofašizma skoro je nezaobilazna. Jedina kritička primjedba ovoj izvrsnoj studiji, i ukupnim Vidakovićevim istraživanjima na ovome području, u vezi je s nedostatnim autorovim favoriziranjem „historijske misije kapitala". U nakani da ne tematiziramo šire našu argumentaciju, podsjetit ćemo na jedan Marksov stav: „U jednostavnom pojmu kapitala moraju biti sadržane po sebi i njegove civilizirajuće tendencije, a ne da se one pojavljuju, kao u dosadašnjim ekonomijama, samo kao vanjske posljedice" (K. Marx, *Die Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*, Dietz Verlag, Berlin, 1953, str. 317).

Stjepan T. Šimić

Prof. dr Nikola Kljusev: Teorija i politika ekonomskog razvoja

(NIRO „Književne novine", Beograd, 1979)

Složena priroda ekonomskog razvoja, nezavisno od društveno-političkog sistema u čijim se okvirima odvija, uslovila je činjenicu da je literatura iz ove oblasti vrlo retka. Ovo je tek treće delo iz ovog domena kod nas, pa mu tim više treba posvetiti određenu pažnju. Uz to treba odmah istaći da je ovo prva knjiga ovog autora i da tretira problematiku ciljeva, indikatora i faktora razvoja, dok sledeće dve, koje će izaći i time zaokružiti ovaj problem, treba da razmotre pitanja teorije i modela privrednog razvoja i karakteristike procesa ekonomskog razvoja u socijalizmu.

Terminološke „zavrzlame" nisu strane ni ovoj naučnoj disciplini koja istražuje zakonitosti, metode i kriterijume bržeg privrednog razvoja. Dilemu „ekonomski rast" ili „ekonomski razvoj" autor razrešava time što pod razvojem podrazumeva društveno-ekonomske promene, dok ekonomski rast označava sve promene u nivou materijalne proizvodnje u okviru postojećeg društvenog sistema.

Digitized by Google

Strukturom svoga rada prof. Kljusev se razlikuje od autorâ i u zemlji i u inostranstvu. On je u razmatranju ove problematike prvo pošao od ciljeva razvoja, a potom je išao na analizu faktora razvoja.

Kada govori o ciljevima razvoja, autor je materiju ove glave podelio na dva odeljka, jer ciljevi razvoja nisu identični u kapitalizmu i socijalizmu. Dok bi u kapitalizmu osnovni cilj privrednog razvoja, uz određenu uslovnost i modifikacije, mogao biti proizvodnja za tržište i privatni profit, u socijalističkim zemljama centralističko-planske privrede to je takvo ostvarivanje proizvodnje koja će maksimalno zadovoljiti materijalne i duhovne potrebe stanovništva, to jest maksimiranje društvenog blagostanja. U uslovima našeg socijalističkog samoupravljanja „osnovni cilj privrednog razvoja je formulisan u nastojanjima da se, preko oslobođenih inicijativa u organizacijama udruženog rada, poveća ekonomski interes za efikasno privređivanje s ciljem povećanja materijalno-robne proizvodnje namenjene tržištu, radi ostvarenja veće dohodovnosti, a na osnovu toga povećanje materijalnih i duhovnih potreba stanovništva" (str. 22).

U teoriji ekonomskog razvoja u najnovije vreme pridaje se ozbiljna pažnja izboru i definisanju pokazatelja za iskazivanje stepena društveno-ekonomskog razvoja sa što je moguće više aspekata. Uvažavajući razna mišljenja i činjenicu da se ekonomski razvoj po svojoj prirodi izražava kao višedimenzionalan fenomen, pa je samim tim nemoguće ustrojiti jedan jedinstven pokazatelj razvoja, autor predlaže da se stepen ekonomskog razvoja meri sledećim grupama pokazatelja: vrednosno-agregatnim pokazateljima, naturalnim pokazateljima, socijalnim pokazateljima, naučno-tehničkim inoviranjem privrede.

Posvećujući svakoj od ovih grupa pokazatelja čitavo poglavlje u okviru treće glave, autor se služio i obiljem podataka o privrednom razvoju mnogih zemalja u svetu, što svakako predstavlja dragocenu vrednost za svako naredno istraživanje.

S obzirom na to da prof. Kljusev polazi od samoupravnog gledanja na privredni razvoj, od aktivističkog pristupa razvoju, od svesnog izbora puta razvoja i razvojne politike, analizi faktorâ privrednog razvoja konsekventno je dat najveći prostor u knjizi. Iz pomenute faktorske analize on pokazuje šta se u nekom razvojnom periodu može postići u realizaciji postavljenih ciljeva. Autor, dakle, daje prevagu aktivnom stavu, a ne pasivnom primanju onoga što imamo i što nam se čini da možemo na bazi toga postići.

Pre same obrade i ekonomskih i vanekonomskih faktora razvoja autor se zadržava na društveno-produkcionim odnosima kao determinanti ekonomskog razvoja, jer su oni opšti okvir razvoja proizvodnih snaga.

Nezavisno od toga o kom ekonomskom faktoru razvoja govori (proizvodnji, stanovništvu, prirodnim uslovima, tehnici), autor stoji na stanovištu da svi oni imaju jedno kompaktno dejstvo i da raščlanjavanje takve integralne celine kakva je ekonomski razvoj izaziva niz pitanja i dilema. Ovde se misli pre svega na to da li treba definisati samo globalne faktore ili treba odrediti pojedinačne faktore.

Uticaj vanekonomskih faktora i uslova na tempo i dinamiku privrednog razvoja je takođe od vrlo bitnog značaja, jer su oni, *de facto*, faktori okruženja privrednog razvoja. Šire shvaćeno društveno okruženje obuhvata čitavu sferu kulturne, naučno-obrazovne, zdravstveno-socijalne, političko-odbrambene i druge nadgradnje u svakoj zemlji.

Posebno mesto u grupi vanekonomskih faktora zauzima borba za novi međunarodni ekonomski poredak. U tom smislu, u narednom periodu međusobna ekonomska saradnja zemalja pretpostavlja odbacivanje dosadašnjih principa grube eksploatacije na bazi kriterijumâ, motivâ i principâ građanske neoklasične teorije razvoja i sve više izgrađivanje te saradnje na novim, demokratskim i humanim principima ispunjenim sa-

Digitized by Google

držinom solidarnosti, ekonomske ravnopravnosti i odnosa reciprociteta.

Vrednost ove knjige najdirektnije i najfunkcionalnije proizlazi iz našeg sadašnjeg privrednog trenutka i u vezi s tim aktuelne ekonomske problematike, koju karakterišu mnogobrojne protivrečnosti koje su rezultat dugoročnijeg razvoja jugoslovenske privrede, i materijalnog i društvenog. Tekuća ekonomska politika u sadašnjem trenutku i jeste okupirana iznalaženjem najpogodnijih rešenja da se te protivrečnosti prevaziđu kroz stalan materijalni i društveni napredak.

Knjiga prof. dr Nikole Kljuseva treba da služi u prvom redu studentima. No, ona ima mnogo dalji domet od univerzitetskog udžbenika, pa će, sledstveno tome, izazvati interes širokog kruga ekonomista. Značiće, posle duže pauze, osveženje naše ekonomske literature jednom novom teorijom ekonomskog razvoja.

Vidoje Stefanović

Dušan Popović: Evrokomunistički putevi u socijalizam

(„Školska knjiga", Zagreb, 1979)

Kompozicija navedene Popovićeve knjige podijeljena je u dva osnovna dijela. Prvi dio se sastoji iz određenih uvodnih osmišljavanja o povijesno-društvenoj uvjetovanosti, odnosno teorijskim i ekonomskim pretpostavkama i političkom sadržaju evrokomunističkih puteva u socijalizam, koji je — po autorovom mišljenju — jedan od mogućih načina djelovanja komunističkih partija razvijenih kapitalističkih zemalja danas. Sadržaj drugoga dijela knjige čine odabrani tekstovi klasika marksizma (Marxa, Engelsa i Lenjina), tekstovi jugoslavenskih marksista i dokumenti (Tita, Kardelja i izvodi iz Programa SKJ), tekstovi predstavnika komunističkih partija Italije, Francuske, Španjolske i drugih zapadnih zemalja te neki kraći osvrti komunističkih partija istočnoevropskih socijalističkih zemalja i dokumenti, saopćenja i tekstovi s određenih skupova i drugih kontakata komunističkih partija.

Bez obzira na neadekvatnost termina (koji nije potekao od predstavnika komunističkih partija), evrokomunističkim se danas nazivaju komunističke partije u većini razvijenih kapitalističkih zemalja koje su raskinule sa staljinističkom sektaškom politikom prema drugim radničkim partijama, dogmatskom ideologijom i koje su također odbacile centralističko-hegemonističke odnose u komuniciranju s komunističkim partijama i socijalističkim zemljama. To su komunističke avangarde radničke klase koje na osnovi revolucionarne teorije marksizma i njezine primjene na konkretne uvjete i okolnosti, tekovina i iskustva međunarodnog radničko-komunističkog pokreta i vlastitih dostignuća te povijesnih interesa vlastite radničke klase i nacije izgrađuju vlastitu strategiju i taktiku i tako novim revolucionarnim metodama i putevima (koje bez opravdanja zovemo evrokomunističkim) vode borbu za postepenu mirnu transformaciju društva.

Osim odupiranja dogmatsko-revizionističkom mišljenju, autor u osnovne pretpostavke pojave i tendencije razvoja evrokomunističkih puteva u socijalizam ističe i krizu kapitalističkog sistema koja i sada potresa buržoaski način proizvodnje i hegemonističko-imperijalističke međunarodne odnose. To je omogućilo — po autoru — da komunističke partije razvijenih ili nekih razvijenih kapitalističkih zemalja radničkoj klasi i drugim demokratskim slojevima stanovništva vlastite nacije ponude moguću ili, kako reče Kardelj, jedino moguću alternativu prevazilaženja krize i otvaranje puteva

Digitized by Google

novog političkog smjera široko demokratskog socijalističkog razvoja zemlje.

Prema tome je taj novi, „evrokomunistički" smjer izraz jednog, kako reče autor, povijesnog iskustva i spoznaje da „nacionalne komunističke partije moraju izražavati stvarne interese radničke klase i narodnih masa svoje zemlje u aktuelnim međunarodnim odnosima. Zbog toga je osnovna pretpostavka „evrokomunističkih" puteva u socijalizam oslobođenje komunističkih partija u kapitalističkim društvima od dominacije državnih interesa socijalističkih zemalja i njihovih komunističkih partija, potpuna nezavisnost i samostalnost komunističkih partija u kapitalističkim zemljama" (str. 11).

Navedena politika komunističkih partija razvijenih kapitalističkih zemalja pruža mogućnost da postižu sve veći i neposredniji utjecaj kako na pripadnike radničke klase tako i na druge slojeve stanovništva i da slobodno i samostalno određuju i usmjeravaju politiku i akcije u svojim zemljama, odbijajući pri tom da budu instrumenat politike bilo koje države, partije ili međunarodnog centra. „Dominacija jednog centra u međunarodnom komunističkom pokretu, zavisnost nacionalnih partija od tog centra, osporavanje prava na različite puteve u socijalizam i nametanje jednog opštevažećeg uzora socijalizma svim zemljama i vremenima, dogmatizacija marksizma-lenjinizma — ti i slični činioci jedne prakse i shvatanja socijalizma sve su više onemogućavali uspešnu borbu komunističkih partija u Zapadnoj Evropi, odvajali ih od sopstvene radničke klase i naroda, a neke od radničkih partija pretvorili u uske sektaške i dogmatizovane grupe bez ikakvih izgleda na uspešno vođenje klasnih borbi u svojim društvima. U takvim bi se okolnostima traženje izlaza u pseudorevolucionarnim avanturama završavalo teškim porazima sa još težim političkim posledicama" (str. 25).

Prema tome, evrokomunistička orijentacija nekih komunističkih partija otvara puteve radničkoj klasi u svojim zemljama ka upravljanju društvom, jačanjem praktične konkretne političke borbe za radikalnije strukturne društvene promjene. To potiče akcije radničke klase i drugih naprednih slojeva za stvarnu, a ne formalnu internacionalističku suradnju i proletersku solidarnost u svjetskom radničkom i oslobodilačko-progresivnom pokretu uopće. Upravo će se na tim osnovama pružiti veća mogućnost socijalističkoj transformaciji društva, odnosno mogućnost bržeg razvoja socijalizma kao svjetskog procesa.

U interesu je radničke klase i socijalističkih procesa kao društvenog progesa da se na osnovama istinskog, u Marksovom smislu poimanog, internacionalizma komunističke partije povezuju na revolucionarno-demokratskim osnovama nezavisnosti, ravnopravnosti i internacionalističke dobrovoljne suradnje i socijalističke solidarnosti, kako bi s tih osnova i pozicija mogle da ubrzaju socijalističku transformaciju društva u interesu radničke klase vlastitih zemalja, a time i doprinos oslobađanju radničke klase u cjelini.

Upravo takva orijentacija mora biti i jest implicirana u strategiji i taktici kompartija evrokomunističkih puteva u socijalizam, kojom se — kako reče autor — negira „dotadašnji lažni dogmatsko-liturgijski ideološko-politički identitet interesa nacionalnih komunističkih partija u kapitalističkim zemljama sa interesima etatizovanog međunarodnog centra, ne osporavajući pri tom socijalistički karakter zemalja koje ga sačinjavaju, ali proklamujući pravo i ostvarujući slobodu kritike onih vidova njihove politike s kojima se ne slažu" (str. 37).

Evrokomunistička orijentacija puteva u socijalizam je u svojoj biti antiblokovska jer traži izlaz u politici koja će biti, koliko je to moguće u današnjim uvjetima, oslobođena zavisnosti od blokovskih suprotnosti. Ta je politika, bez dvojbe, usmjerena na „prevaziđaženje obaju blokova, na demokratizaciju društveno-ekonomskih i političkih odnosa, na jačanje demokratije i slobode čoveka, na

Digitized by Google

mir, nezavisnost i ravnopravnost u celom svetu. Te su partije nosioci usmerenja za mirnim, demokratskim i progresivnim prevazilaženjem osnovnih protivrečnosti savremenog sveta, uključujući blokovske" (str. 40).

Prema tome je u svojoj biti u strategiji i taktici, politici i akciji komunističkih partija evrokomunističkog smjera sadržana borba za istinsku demokraciju kroz antikapitalističku i antidogmatsku borbu za slobodu radnog čovjeka, za njegovo neposredno odlučivanje u društvenom radu i društvenoj reprodukciji, a upravo sloboda radnog čovjeka jest i cilj i ujedno povijesna zadaća „radničke klase svih nacija jer vladavina proletarijata ne može postojati bez harmonične internacionalne saradnje naroda koji moraju biti nezavisni i gospodari u vlastitoj kući" (str. 76).

Autor na kraju svojih rasprava o problematici „evrokomunističkih" puteva u socijalizam, pored ostalog, napominje da je u programskoj koncepciji komunističkih partija navedenog usmjerenja sadržan političko-partijski pluralizam, što je s aspekta neposredne i konkretne borbe njihova djelovanja razumljivo, mada u teorijskom smislu problematika političkog pluralizma nije razrađena. Možda će ga — nastavlja autor — „stimulisati praksa i teorija socijalističke samoupravne organizacije društva koja se izgrađuje na pluralizmu interesa samoupravnih subjekata, na slobodnom ispoljavanju interesa radnih ljudi i njihovih osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica, a ne na pluralizmu i konkurenciji partijskih političkih monopola" (str. 80).

U drugom dijelu knjige objavljen je obiman izbor tekstova od klasika marksizma do najnovijih pozitivnih i negativnih osvrta partijskih lidera i drugih marksističkih teoretičara na „evrokomunizam" i evrokomunističke puteve u socijalizam. „A kad je riječ o praksi socijalizma" — rekao je Tito na Berlinskoj konferenciji — „ni ona nema gotovih, jednom zauvijek i za sve prilike datih rješenja. I nju prate teškoće i protivrječnosti. Vrijeme nosi nove zahtjeve u skladu sa rastom proizvodnih snaga i društvene svijesti. Otuda i neophodnost različitih puteva u borbi za socijalizam i njegovoj izgradnji" (str. 111).

Marx u objavljenom tekstu, između ostalog, ističe da se interesi radničke klase ne smiju „prilagoditi potrebama samo jedne grupe ili radničkoj klasi samo jedne nacije... Kad bi naše Udruženje tako radilo, ne bi imalo pravo da se nazove Internacionalom. Udruženje ne diktira oblik političkih pokreta; ono samo zahtijeva da pokret bude usmjeren prema istom cilju... U svakom dijelu svijeta pojavljuje se neki specifični aspekt problema i radnici prilaze njegovom rešavanju na vlastiti način" (str. 90).

Problematiku revolucionarnog pokreta i međunacionalnih odnosa još šire i eksplicitnije je izrazio Lenjin, koji, pored ostalog, kaže da »sve nacije imaju pravo na samoodređenje... Izbaciti samoodređenje nacija i zamijeniti ga samoodređenjem trudbenika potpuno je nepravilno, jer takvo zamjenjivanje ne vodi računa o tome uz kolike teškoće i kakvim vijugavim putevima ide diferencijacija unutar nacija... Naročito treba biti oprezan u odnosu prema različitim nacijama, jer nema gore stvari od nepovjerenja nacije« (str. 96—97).

Iz navedenih citata klasika marksizma vidi se da je ispravna Kardeljeva teza kad ističe da komunističke partije razvijenih kapitalističkih zemalja imaju pravo na »specifični put u specifičnim uslovima zemalja u kojima deluju«. One su, osim toga, »nesumnjivo u pravu kad svoju političku borbu za socijalizam povezuju i sa odbranom institucije pluralizma političkih snaga, jer je to u sadašnjoj situaciji zapadnoevropskih zemalja jedini realni način ujedinjavanja snaga same radničke klase, kao i njezinog povezivanja sa drugim demokratskim snagama naroda, što jedino može bitno da ojača društvene i političke pozicije radničke klase, to jest da je osposobljava da može i da menja društvo, a ne samo da ga kritikuje« (str. 119).

Digitized by Google

O slobodama razvoja socijalističkih odnosa i međusobnog povezivanja radničke klase i njezinih avangardi u Programu SKJ, između ostalog, piše: »Proleterski internacionalizam je u cijelom svom dosadašnjem razvitku uvijek bio konkretan. Taj princip uključuje: prvo, upornost radničkog pokreta da u svojoj zemlji razvije dosljednu borbu za socijalizam i za svakodnevne interese radnih ljudi, da iskoristi sve oblike rada i borbe za porast svog utjecaja, za pripremanje da uzme vlast i pristupi izgradnji socijalizma u skladu sa interesima radnih ljudi cijelog svijeta kao i mira i općeg progresa čovječanstva; i, drugo, taj princip uključuje podršku takvoj istoj borbi u svim drugim zemljama, to jest solidarnost s radničkim pokretom i socijalističkim snagama cijelog svijeta u njihovoj borbi za svakodnevne ekonomske i političke zahtjeve, za mir i za socijalizam« (str. 152).

U knjizi su, osim toga, objavljeni brojni prilozi i izvodi iz dokumenata u kojima se očituju stavovi i eksplikacija evrokomunističkih puteva u socijalizam, čija je težnja nezavisnost i sloboda misli i akcije u revolucionarnom prevladavanju brojnih društvenih proturječnosti i blokovske podijeljenosti svijeta. Osim toga, komunističke partije većine zapadnoevropskih zemalja, čiji je — kako reče Carrillo — »vulgarni izraz »evrokomunizam« nastoje preobraziti kapitalističko društvo, a ne da njime upravljaju; nastoje izraditi socijalističku alternativu sistemu državnog monopolističkog kapitala, a ne da se sa njim integriraju i da budu jedna od njegovih varijanti vladavine. Nastoje dakle, razviti svjetski revolucionarni proces koji je danas objektivna društvena nužnost da bi se izašlo iz ćorsokaka u koji je čovječanstvo odveo kapitalistički model razvoja« (str. 216).

Na kraju knjige su objavljeni i tekstovi predstavnika nekih komunističkih partija istočnoevropskih zemalja čiji su sadržaji negativni na evrokomunističke puteve u socijalizam. Uzevši u cjelini komentar i objavljene tekstove, može se reći da je u ovoj knjizi, koja većim dijelom predstavlja neku vrstu zbornika priloga, dana cjelovita slika stavova i odnosa prema fenomenu »evrokomunizma«. Knjiga će i zbog toga poslužiti svima koji žele da se svestranije upoznaju s evrokomunističkim putevima u socijalizam i njihovu kritičkom sagledavanju i ocjeni.

Savo Pelić

Dr Dragutin Marsenić: Samoupravno udruživanje rada i sredstava

(„Marksističko obrazovanje", Beograd, 1978)

U okviru dalje izgradnje modela socijalističke robne privrede kao bitnog preduslova kontinuiranog razvoja društvenih odnosa baziranih na samoupravljanju, važno mesto i ulogu dobija koncept samoupravnog udruživanja rada i sredstava u okviru sistema društvene reprodukcije.

Stručna literatura s područja udruživanja rada i sredstava u nas je, do sada, vrlo malobrojna, pa je utoliko značajnije nastojanje autora i izdavača da pred našu stručnu javnost izađe tako vredna studija kao što je ova knjiga prof. dr Dragutina Marsenića. Zahvaljujući tome, dobili smo vrlo značajnu knjigu koja će pomoći u sagledavanju tekućih i perspektivnih problema našeg privrednog razvoja.

Rad koji se nalazi pred nama u celini je posvećen teorijskom sagledavanju geneze udruženog rada, polazeći od same ekonomske kategorije pa sve do njenih institucionalnih oblika ostvarenih u našoj praksi.

U prvoj glavi ove knjige, pod naslovom »Teorijsko objašnjenje i dosadašnji dometi u ostvarivanju odnosa udruženog rada«, au-

Digitized by Google

tor vrlo kompetentno i pregledno prezentira osnovni tok geneze ideje udruživanja rada i njene ekonomske suštine. U traganju za »izrazom« koji bi označavao takav društveni i ekonomski status radnika u kome on nije objekt o kome se odlučuje, nosilac radnih sposobnosti o čijoj se upotrebi odlučuje mimo njega, već je neposredno i sa drugim radnicima organizator, u najširem smislu te reči, celokupnog procesa društvene reprodukcije, autor je došao do zaključka da »udruženi rad predstavlja sistem odnosa proizvodnje u kome radnici udružuju svoj rad, i tako udruženi, radom sredstvima u društvenoj svojini, stiču uslove svoga opstanka i stalno poboljšavaju uslove svoga života«. Dalje se ukazuje na istorijske preteče udruženog rada, polazeći od Pariske komune kao prve istorijske realizacije ove ideje, a posebno se naglašavaju briljantna Marksova shvatanja i analize Pariske komune, kao i društvenih odnosa u čijim nedrima treba da se rodi »samouprava proizvođača«, a sa potrebnom naučnom objektivnošću pristupa se analizi Lenjinovih teorijskih pogleda.

Nastajanje udruženog rada u našoj zemlji, posmatrano u svetlosti ukidanja dominacije kapitala nad radom, otvaranje procesa ukidanja drržavnog posredništva u spajanju rada sa sredstvima za proizvodnju, kao i ukidanje tog posredništva između radnika i rezultata rada, takođe se analizira u ovoj glavi.

U narednim redovima pristupa se pojmovnom određivanju samoupravnog udruživanja rada i sredstava, pri čemu se značajan prostor posvećuje analizi ekonomske suštine društvene svojine, polazeći od Marksovih ideja pa do njene interpretacije u Ustavu SFRJ iz 1974. i Zakonu o udruženom radu. Oslanjajući se na organizaciona rešenja raspodele dohotka data u ZUR-u, u cilju utvrđivanja dela dohotka namenjenog za proširenje materijalne osnove rada, autor konstatuje da je samoupravno udruživanje rada i sredstava društveni oblik ekonomski neophodne i racionalne cirkulacije u okrupnjavanja akumulacije. Naredne stranice su posvećene razlikama samoupravnog udruživanja rada i sredstava od drugih društvenih oblika mobilnosti i koncentracije akumulacije koji postoje u drugim društvenim sistemima i onih koji su postojali u našem društveno-ekonomskom sistemu tokom njegovog posleratnog razvoja. Širok dijapazon autorovih razmišljanja razvijenih u ovoj glavi mogli bismo rezimirati ocenom da su rad i sredstva dveju ili više osnovnih organizacija udruženi kada one sporazumno stupaju u međusobne odnose radi ostvarivanja proizvodne i poslovne saradnje zasnovane na njihovoj međuzavisnosti u reprodukcionom procesu i podeli rada i motivisane zajedničkim interesom u sticanju dohotka. Završne stranice ove glave posvećene su samoupravnom finansiranju društvenih delatnosti i njihovoj ukupnoj ulozi u procesu društvene reprodukcije.

U drugoj glavi ove knjige pisac analizira društvene i organizacione oblike samoupravnog udruživanja rada i sredstava, upravo pod tim naslovom. Polazeći od činjenice da se u organizacionim oblicima ispoljavaju društveno-ekonomski odnosi, autor daje komparativnu analizu preduzeća kao produkta kapitalističke organizacije i osnovne organizacije udruženog rada kao osnovne ćelije udruživanja rada i sredstava u samoupravnom socijalizmu. Ističući da se u OOUR ostvaruje ekonomska ravnopravnost radnika i da se dohodak osnovne organizacije javlja kao izraz uspešnosti njenog poslovanja, autor dalje posmatra OOUR kao organizacioni oblik koji radnicima omogućuje da u njemu ostvaruju svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava. Dalje se ukazuje na način nastanka radne organizacije kao oblika udruživanja rada i sredstava kroz proces udruživanja OOUR na osnovu samoupravnog sporazuma, a posebno se istražuju ekonomske veze između OOUR-a u okviru radne organizacije. Činjenica da su sredstva izdvojena za akumulaciju fanansijska osnova ostvarivanja razvojnih planova podstakla je

Digitized by Google

istraživača da ukaže na teorijske mogućnosti za udruživanje finansijskih sredstava OOUR-a u okviru RO u cilju finansiranja investicija u OOUR kod koje investicije prevazilaze obim sopstvenih sredstava. Prezentirani teorijski modeli dozvoljavaju nam da zaključimo da se zajednički ukupan prihod, proistekao kao rezultat proizvodnje i prodaje zajedničkog proizvoda, raspoređuje u celini na učesnike saradnje.

Logičan nastavak započetih istraživanja upućuje autora da ukaže na suštinu složene organizacije udruženog rada (SOUR), što on i čini na narednim stranicama. Polazeći od okolnosti da samo velike organizacijske celine mogu uspešno da odgovore na zahteve savremenog tehničkog progresa za visokom mobilnošću sredstava za razvoj, za njihovim okrupnjavanjem, autor zaključuje da su tri osnovna oblika u kojima se one javljaju: prvo, one mogu biti sastavljene od radnih i osnovnih organizacija koje su međusobno povezane (u intergranskom smislu); drugi oblik SOUR nastaje povezivanjem osnovnih i radnih organizacija koje proizvode u osnovi iste vrste proizvoda; i, najzad, SOUR mogu da se pojavljuju u mešovitom obliku (udruživanje osnovnih organizacija i RO koje proizvode različite proizvode). SOUR, baš kao i osnovna i radna organizacija čijim udruživanjem ona nastaje, na taj način se bitno razlikuju od klasičnog preduzeća kao relativno zatvorenog mikroekonomskog sistema, što autor detaljno analizira. Istovremeno pisac studije nije propustio priliku da istraži i ostale oblike samoupravnog udruživanja rada i sredstava kao što su poslovne zajednice, samoupravne interesne zajednice materijalne proizvodnje i zajednice udruženog rada za međusobnu plansku i poslovnu saradnju.

Značajan prostor u studiji posvećuje se finansijskom organizovanju udruženog rada, pri čemu je centralno pitanje na kome se insistira: u kom se odnosu nalaze subjekti kod kojih se stiču privremeno slobodna sredstva prema tim sredstvima kad su ona stavljena na privremenu upotrebu drugim subjektima u privredi i društvu. U skladu sa opredeljenim ciljem istraživanja autor prvo posmatra raznovrsne finansijske institucije (u prvom redu banke) koje omogućuju strujanje akumulacije, a dosta prostora posvećuje genezi bankarskog sistema od sredine šezdesetih godina pa do organizovanja banaka kao »finansijskih asocijacija« udruženog rada, u skladu sa Ustavom iz 1974. i ZUR-om.

Najveći značaj sa stanovišta sadržaja ima treći deo ovog rada, u kome autor analizira *ekonomske motive samoupravnog udruživanja rada i sredstava*. Uvodno izlaganje u ovoj glavi posvećeno je društvenom karakteru dohotka OOUR, gde autor taj karakter dohotka povezuje sa društvenim karakterom sredstava za proizvodnju. Društveni karakter dohotka autor je veoma razložno analizirao kroz proces formiranja dohotka pa do njegove raspodele. Dalja izlaganja su podstaknuta uglavnom pitanjem koji su to ekonomski motivi kojima se rukovode osnovne organizacije kada jedne drugima ustupaju, s obavezom vraćanja ili bez nje, sredstva za investicije (novčano ili naturalno), kada ta sredstva ustupaju uz naknadu za njihovo korišćenje ili bez nje. Ako svestranije analiziramo mogućnosti udruživanja rada i sredstava, bićemo suočeni sa nekoliko modaliteta njihove pokretljivosti u procesu udruživanja:

prvo, jedna OOUR može da ustupi određeni kvantum svojih sredstava drugoj ili drugim osnovnim organizacijama udruženog rada ne obavezujući ih da joj sredstva vrate (*trajno* i *bespovratno* ustupanje sredstava). Očigledno da ovaj modalitet sugeriše postojanje izvanredne reprodukcione povezanosti datih OOUR, ali je istovremeno i tačno da ovaj oblik udruživanja rada i sredstava u našoj današnjoj praksi ne može biti prevladujući kako zbog nedovoljnosti sredstava tako i zbog nedovoljne podsticajnosti za efikasnije korišćenje;

drugo, jedna osnovna organizacija može da ustupi drugoj ili drugim osnovnim organizacijama određeni iznos sredstava uz obave-

Digitized by Google

zu organizacije korisnika tih sredstava da ih vrati u određenom roku koji je predviđen samoupravnim sporazumom. Za razliku od prethodnog, ovaj modalitet sadrži izvesne podsticaje za efikasnu upotrebu sredstava, a motivisan je direktnim i indirektnim koristima oba učesnika;

treće, osnovna organizacija može da ustupi sredstva drugoj ili drugim osnovnim organizacijama uz obavezu organizacije korisnika sredstava da ih vrati u nesmanjenoj realnoj vrednosti, ali da istovremeno deo svog dohotka stečenog upotrebom tih sredstava ustupi davaocu sredstava na ime naknade za korišćenje sredstava. Uzgred samo da napomenemo da u ovom slučaju učešće u dohotku traje do momenta kada se ustupljena sredstava u celini vrate davaocu.

Autor je značajan deo svoje studije posvetio baš ovom trećem obliku udruživanja rada i sredstava, ističući da naknada za privređivanje udruženim sredstvima predstavlja podsticajan činilac njihove samoupravne cirkulacije među OOUR-ima, jer se nadoknadom subjektu udruživanja sredstava garantuje sticanje dohotka direktno, dakle već na osnovu samog akta ustupanja sredstava za privremenu upotrebu i time se istovremeno zaoštravaju uslovi pod kojima se udružena sredstva mogu da koriste.

Ne ulazeći ovog trenutka u detaljnija obrazlaganja pojedinih oblika udruživanja sredstava, ukazaćemo samo na autorovu ocenu da se »svako udruživanje rada i sredstava zasniva na spoznatom interesu radnika osnovnih organizacija udruženog rada da će time popraviti svoj ekonomski položaj«.

Prema iznetim teorijskim koncepcijama, mogli bismo zaključiti da je udruživanje rada i sredstava takav proces koji bi morao da ima širok zamah u jugoslovenskoj praksi. Velika decentralizovanost sistema formiranja akumulacije koja je izvorno locirana kod osnovnih radnih kolektiva delovala je podsticajno na brojne naše istraživače, pa se u literaturi susrećemo sa raznovrsnim pokušajima konstruisanja ekonomskih mehanizama udruživanja akumulacije samoupravne privrede, koji se, uglavnom, uklapaju u teorijske koncepcije koje je prezentirao autor ove studije.

Međutim, i pored naglašeno pozitivnih efekata udruživanja akumulacije, danas smo svedoci veoma slabo izraženog procesa udruživanja akumulacije u cilju finansiranja investicionih programa. Ovaj problem se često prelama u oceni nedovoljne akumulativne i reproduktivne sposobnosti jugoslovenske privrede. Okolnost nedovoljne ukorenjenosti istraživanih oblika udruživanja sredstava u jugoslovenskoj praksi ne znači automatsko diskvalifikovanje ponuđenih teorijskih rešenja, već, naprotiv, samo podsticaj da se ona dalje istražuju i oblikuju sa ciljem davanja novih dinamičkih impulsa procesima udruživanja rada i sredstava u funkcionisanju društvene reprodukcije.

Na kraju svoje studije autor zaključuje da je samoupravno udruživanje rada i sredstava bitan preduslov samoupravnog planiranja, pošto se ono ostvaruje u uslovima robne privrede, koju kao objektivno datu ne može zanemariti. Činjenica marginalnog značaja institucije udruživanja rada i sredstava sugeriše konsekventan zaključak da je kod nas nedovoljno razvijen sistem samoupravnog planiranja, čija ocena nije predmet analize u okviru ovog rada.

Na kraju bismo mogli da konstatujemo da knjiga *Samoupravno udruživanje rada i sredstava* svojom aktuelnošću i pretenzijama privlači pažnju šireg kruga istraživača i ostalih koji se bave navedenom problematikom, i naše je uverenje da ova studija predstavlja značajan doprinos našoj naučnoj ekonomskoj literaturi.

Radovan Kovačević

Digitized by Google

Digitized by Google

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAIN/UC-B

LIBRARY
1 6 1981
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

7-8
1980

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 300 dinara. Za inostranstvo 600 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXIII 1980 Broj 7—8

Studije i članci

Živojin Rakočević
Ka reformi jugoslovenskog bankarstva (I deo) 3

Lojze Sočan
Uticaj razvojne strategije na upravljanje privredom 27

Ivan A. Rankov
Materijalna osnova i položaj društvene privrede Jugoslavije 39

Vučina Vasović
Država i samoupravna socijalistička demokratija 68

Neca Jovanov
Pledoaje za dijalog o državi u socijalizmu 79

Ferenc Bodrogvári
Dominacija kao potreba i samoupravljanje kao dominacija 104

Milenko Perović
Disput o socijalističkom moralu 112

Prilozi

Boro Petkovski
Integracijom ka asimilaciji 140

Milan Bajec
Odlučniji zaokret u ekonomskoj politici 159

Darko Marinković
Neki društveno-politički aspekti predstavki i žalbi radnika 172

Prilozi istoriji SKJ

Smiljana Đurović
Osnovni metodološki problemi u radu na sintetičkom tekstu Istorije SKJ 187

Orde Ivanovski
Makedonska nacionalna i socijalna revolucija u strategiji i taktici KPJ u periodu između dva rata 212

Osvrti

Jovan Korubin
Makedonski rečnik sociološke terminologije 228

Milan Petrović
Međunarodno finansiranje privrednog razvoja 236

Ilindenka Petruševa — Đorđe Vasilevski
Obnovljeno vrema Miltona Manakija 242

Prikazi 246

Digitized by Google

Содержание

Научные работы и статьи

Живоин Ракочевич
К реформе югославского банкового дела (I часть) 3

Лойзе Сочан
Воздействие стратегии развития на управление экономикой 27

Иван А. Ранков
Материальный базис и положение общественного хозяйства Югославии 39

Вучина Васович
Государство и самоуправляемая социалистическая демократия 68

Неца Иованов
Вступительное слово к диалогу о государстве при социализме 79

Ференц Бодрогвари
Доминация как требование и самоуправление как доминация 104

Миленко Перович
Диспуты о социалистической морали 112

Очерки

Боро Петковский
Посредством интеграции к ассимиляции 140

Милан Баец
Более решительный поворот в экономической политике 159

Дарко Маринкович
Некоторые социально-политические аспекты докладных записок и жалоб трудящихся 172

Очерки по истории СКЮ

Смиляна Джурович
Основные методологические проблемы работы над синтетическим текстом Истории СКЮ 187

Орде Ивановский
Македонская национальная и социальная революция в стратегии и тактике КПЮ в период между двумя войнами 212

Обзоры

Иован Корубин
Македонский словарь социологической терминологии 228

Милан Петрович
Международное финансирование экономического развития 236

Илинденка Петрушева — Джордже Василевский
Ренесанс эпохи Милтона Манакии 242

Рецензии 246

Studies and Articles

Živojin Rakočević
Towards the Reform of Yugoslav Banking (Part I) 3

Lojze Sočan
The Influence of Developmental Strategy on the Management of the Economy 27

Ivan A. Rankov
Material Basis and Position of the Socialist Sector of Yugoslavia's Economy 39

Vučina Vasović
The State and Socialist Democracy Based on Self-Management 68

Neca Jovanov
The Case for a Dialogue on the State in Socialism 79

Ferenc Bodrogvári
Domination as a Need and Self-Management as Domination 104

Milenko Perović
Disputation on Socialist Ethics 112

Contributions

Boro Petkovski
Through Integration Towards Assimilation 140

Milan Bajec
Decisive Turning-point in Economic Policy 159

Darko Marinković
Socio-Political Aspects of the Applications and Complaints of Workers 172

Contributions to the History of the LCY

Smiljana Đurović
Basic Methodological Problems Involved in Work on the Synthetic Text of the History of the LCY 187

Orde Ivanovski
Macedonian National and Social Revolution in the Strategy and Tactics of the Communist Party of Yugoslavia in the Period Between the Two World Wars 212

Surveys

Jovan Korubin
Macedonian Dictionary of Sociological Terminology 228

Milan Petrović
International Financing of Economic Development 236

Ilindenka Petruševa — Đorđe Vasilevski
Resuscitated Time of Milton Manakee 242

Reviews 246

Digitized by Google

Živojin Rakočević

Ka reformi jugoslovenskog bankarstva

(I deo)

Može li se govoriti o ekonomskoj osnovici bankarstva u doba okretanja valuta oko nacionalne politike? Ako data nacionalna ekonomska politika nije prekoračila vlastitu pragmatičku granicu, — šta osim *države*, odnosno državnih dugova i fiskusa može da bude osnovica ili centar gravitacije nacionalnog novčano-kreditnog sistema, a u njegovim okvirima i specifične bankarske ekonomije?

Jedna dosledno marksistička, odnosno naučna teorija bankarstva trebalo bi da uzme u obzir sve relevantne elemente i momente savremenog novca i kredita u njihovoj unutrašnjoj povezanosti i iskustvenom pojavljivanju. Banke bi se u takvom »kontekstu« verovatno pokazale kao vrlo složene finansijske institucije u kojima se ukrštaju i razilaze različite društvene tendencije i čak formacije.

Udruživanje rada na »zemljištu robne proizvodnje« i uz »pomoć« državnog regulisanja novca i kredita jeste *protivurečnost;* i to »teška«, zbiljska društvena protivurečnost. Bankarstvo u »službi« udruživanja rada — samo je krajnje izveden i otuđen oblik te protivurečnosti.

Može li se sprovesti *ukidanje* (poništavanje) bankarstva dok *traje* pomenuta protivurečnost? Ako ne može; a praksa uveliko

Digitized by Google

»govori« i opominje da ne može, — da li je moguće sprovesti *reformu* bankarstva?

Novčano-kreditni procesi bankarstvom posredovani

Način proizvodnje relativno udruženog rada ulazi u fazu u kojoj počinje da »otkriva samoga sebe«; i to tako što stvara realnu dispoziciju da bude analitički (naučno) shvaćen. Razvitak specifičnih novčano-kreditnih odnosa i institucija uveliko doprinosi tom »razotkrivanju« i »samoispitivanju«. Prvenstveno zato jer se u novčano-kreditnoj sferi, a specijalno u okvirima bankarske ekonomije, odvija proces napuštanja, odnosno negacije »modela natural ne privrede«.

Materijalna proizvodnja, odnosno proizvodna delatnost miliona ljudi javlja se u novoj dimenziji — u specifičnom društvenom određenju *proizvodnje vrednosti.* Ljudski proizvodni rad stiče (ima) dvostruko određenje, karakteristično za *robnu* proizvodnju i za egzistenciju robâ kao materijalnih »predstavnika« društveno određenog rada.

Robe kao *vrednosti* predstavljaju i »realizuju« odnose ljudi u društvenoj proizvodnji; i to samo zato jer deluju protivurečnosti savremenog socijalizma (prelaznog perioda) i što se robama »dopušta« samostalan (fantazmagoričan) život u velikoj prometnoj oblasti društvenog reprodukcionog procesa. U toj se oblasti i same robe međusobno odnose (uzajamno idealno mere) i zbiljski prome ću — uz posredničku i anticipativnu ulogu novca, kredita i bankarstva.

Specifične bankarske operacije deluju (uzajamno povratno) na novčano-kreditne odnose i instrumente reproduktivnih organizacija udruženog rada (OUR), a preko ovih i na funkcionisanje celokupnog sistema robne ekonomije relativno udruženog rada. Ta i takva delovanja i unutrašnje povezanosti društvene reprodukcije tek treba da budu podrobnije ispitani i tačno objašnjeni. Različite ekonomske tablice, matrice i metodi matematičke ekonomije mogu doprineti razjašnjenju ekonomskih zagonetki savremenog socijalizma upravo zato što u sebi nužno sjedinjuju, drže u »savezništvu« takozvanu monetarnu i »realnu« ekonomsku analizu; što, dakle, ne mogu ostaviti po strani specifične vrednosne pokazatelje, a da pri tome ne dovedu u pitanje same sebe kao (inače delotvorne) metode analize i sinteze, i sebe kao oblik »ekonomičnog« predstavljanja najsloženijih ekonomskih procesa i situacija.

Međutim, različiti ekonometrijski programi (moderne matematičke teorije plus službene statistike i statističke tehnike) nisu dovoljni sami po sebi. Oni su zapravo samo dijamantsko sečivo na oruđima ekonomske analize. Ova oruđa pretpostavljaju sigurne ruke naučnog istraživača, odnosno »slobodnu invenciju duha koji shvata suštinu stvari« (Einstein) i koji ume da sa ravni fenomenoloških osmatranja »pređe na *spekulativni metod,* da istražuje

Digitized by Google

osnovnu strukturu« novčano-kreditnih odnosa i pretežno »metafizički« ustrojenog bankarstva.

Dve glavne struje (skupine teorija) bore se u oblasti koju ovde razmatramo: (a) takozvana metalistička, odnosno materijalistička struja (teorije) i (b) nominalistička, odnosno kartalistička struja (teorije). Ovu podelu ne smemo uzeti doslovno, a još manje kao pouzdan kriterijum za razvrstavanje nebrojenih monetarnih teorija i planova za reformu novčano-kreditnih sistema, nacionalnih bankarstava i međunarodnih finansijskih institucija.

Retrospektivno posmatrano, struje postoje i struje se nadboravaju već od vremena Platona i Aristotela. Uz napomenu da u delima oba ta mislioca ima ambivalentnih stavova prema novcu uopšte, a napose prema zlatu i srebru u različitim funkcijama »apsolutne robe«, te da je Platon bio naklonjen novcu *opšteg poverenja* i helenskom novcu kao simbolu i pukom tehničkom sredstvu u prometnom procesu, a da je Aristotel u kritičko-empirič-kom proučavanju indirektne (robno-novčane) razmene našao da su metali (zlato i srebro) najprikladniji za uloge: (a) prometnog sredstva (usled delovanja »pravilâ ekvivalencije«), (b) »mere vrednosti« i (c) »zalihe vrednosti« (kao merila vrednosti kod odgođenih plaćanja).

Aristotelova *hrematistika* sadrži u sebi elemente obeju glavnih struja mišljenja o novcu i kreditu. Novac je u hrematistici »prazna stvar«; i zato ima *zakonsko važenje*, — ali novac je i *uslov* indirektne razmene, a ova je »koeficijent« društvenog bogatstva. Aristotelova »teorija logičkog porekla novca može proći na ispitu — uz malo dobre volje«, kaže Jozef Šumpeter; i to samo zato što je »proverljiva teorija *istorijskog* porekla novca«.

Aristotelov »princip sredine« ili *sredina* kao paradigma za »pravedno delanje« u zbiljskom ekonomskom životu i napose u »igri razmene« — sasvim se dobro podnosi s njegovom tezom o novcu kao zajedničkom merilu vrednosti. Štaviše, »novac čini sve stvari *merljivim*, jer se njime sve meri« — kaže Aristotel.

Vrednost samome novcu i idealnoj jedinici mere novca daje čas *konvencija* (nominalističko-kartalistička teza), a čas ona zavisi od veličine i težine plemenitih metala (teorijski metalizam).

Aktuallitet i »dimenzije« glavnog teorijskog sukobljavanja

Kvantitativna teorija novca (nezavisno od njenih različitih verzija i »popravki«) izoluje i fiksira novac u njegovoj formalno-ekonomskoj određenosti *prometnog sredstva;* i zato, *stricto sensu*, nije teorija novca, već teorija jedne njegove funkcije i objašnjenje jednog fragmenta, u inače vrlo složenoj fenomenologiji novca i kredita. Ipak, ova teorija dominira savremenom monetarnom scenom. Za patente njenih otkrića i pronalazaka otimaju se sve države i njihove centralne banke. Ni naše centralno bankarstvo u tom pogledu »nije od raskida«. Prigrlilo je jednu noviju verziju te

Digitized by Google

čudesne teorije koja ništa ne kaže o novcu kao novcu, to jest o novcu kao društvenom odnosu proizvodnje podignutom »na n-ti stepen«, ali utoliko više govori o njegovim različitim »učincima« i »distributivnim udelima« u složenim situacijama privrednoga rasta, inflacije — deflacije, takozvane stagflacije, zaposlenosti itd.

U ovom radu interesuju nas prvenstveno ključne teze »monetarista« takozvane čikaške monetarne škole i »iverje« njenih »kontrarevolucionarnih« ideja i tehnika analize, koje je dospelo čak do prakse naše centralne banke ili bar do njenog analitičkog odeljenja.

Ključne teze monetarista

U svetskoj ekonomskoj praksi došlo je do dramatičnog rascepa; stvorena je gotovo nepremostiva pukotina u odnosima proizvodnje vrednosti i napose u novčano-kreditnim procesima posredovanim »delovanjem egzistencije« poslovnog i centralnog bankarstva.

Proces stvaranja vrednosti ne uključuje više »automatsko« ili stihijsko »stvaranje novca«. Proces otuđivanja robe i metamorfoziranje njenih različitih egzistencijalnih oblika neprestano su narušavani *spolja*, to jest sa strane *države* i njenih monetarnih vlasti koje drže pod kontrolom centralnu banku, a ova je i dalje stožer, odnosno nervni centar i glavna komanda savremenog bankarstva.

»Nervni centar« savremenog svetskog novca nalazi se na Zapadu; bliže locirano, u SAD, u Vašingtonu. A takav centar i njemu odgovarajuća »linija komandovanja« ne bi se smeli nalaziti ni tu niti na bilo kojoj drugoj izolovano uzetoj empirijskoj (geopolitičkoj) tački u svetu, a ipak i tu i na svakoj drugoj tački gde se stvara i realizuje robna vrednost i gde se događa proces otuđivanja robe i udvostručavanje robe u robu i novac.

Jer, *jedna* strateška tačka u svetu finansija; jedan »nervni centar« i jedna »linija komandovanja« u kretanju »svetske valute« nužno pretpostavljaju postojanje doslednog *consensusa* nacionalnih ekonomija, odnosno samostalnih država. A za takav »model« finansijskih odnosa i takav način uređivanja i regulacije *svetskih* novčano-kreditnih odnosa i oblika danas su kudikamo manji izgledi nego za neki veliki »povratak« međunarodnom zlatnom standardu.

Takozvana kejnzijanska revolucija u političkoj ekonomiji »dala je analitičku osnovu za skupno upravljanje tražnjom« (Peter Oppenheimer); i to upravo posredstvom pretežno inkonvertibilnog papirnog novca s prinudnim (državnim) tečajem i planiranih (podešavanih) varijacija u eskontnoj stopi, a takozvana čikaška monetaristička škola (Milton Friedman, Philip Cagan, Eugene Lerner, Arthur Burns i drugi) tvrdi i insistira da je »monetarna baza« procesa stvaranja dohotka (apstraktnog društvenog bogatstva) takozvani primarni novac koji »autohtono« stvara i reguliše (podržavljena) centralna banka.

Digitized by Google

Prema monetaristima svih nacionalnih boja u svetu (ima ih i u nas; ponajviše u centralnoj banci), monetarne vlasti mogu imati presudan uticaj na »monetarnu bazu« — pod uslovom da se država pobrine da svojim protekcionističkim merama isključi uticaje iz inostranstva.

Ključne teze monetarista:

a) Centralna banka određuje »monetarnu bazu« pod režimom *fleksibilnih* deviznih kurseva; dakle, pri pretpostavci etatističke dezintegracije robne vrednosti i birokratskog konflikta sa zakonom vrednosti.

b) Takozvana monetarna baza savremenih novčano-kreditnih sistema — stvorena metafizičkim dekovanjem centralne banke — u presudnom stepenu određuje količinu i strukturu novca u opticaju broj I i II. Poslovne banke i ostali subjekti sistema mogu i ne moraju vršiti kreditnu ekspanziju u obliku poznatih i novih vrsta kredita, uključujući i »kamatno indukovano« (odnosno motivisano) pretvaranje *á vista* depozita u oročene ili štedne depozite, poništavanje (demonetizaciju) kreditnog novca i slično, — pošto su najvažniji »monetarni impulsi« već dati delovanjem centralne banke.

c) Stopa rasta novčane mase uslovljava i čak veličinski određuje porast nominalnog nacionalnog dohotka i društvenog bruto proizvoda. »Transmisija« bankarske, odnosno društvene aktive, — u koju, pored »primarnog« novca, spadaju još i hartije od vrednosti s fiksnom kamatom, a zatim i akcije, robe i radna snaga uposlenih, — multiplikuje efekte onih početnih monetarnih podsticaja.

d) Emisija »primarnog« novca i stupnjevi »transmisije« finansijske i nefinansijske aktive treba da budu *konstantni*. To je osnovni uslov i način da se izbegne prekomerno povećanje količine novca, a time i inflacija troškova i cena.

Ovaj monetaristički »postulat« važi, međutim, samo na dužu stazu. U okviru kraćih rokova reprodukcije, a naročito za vreme trajanja specifičnih faza industrijskog, odnosno poslovnog ciklusa, neminovne su promene u brzini opticaja novca i njegovo različno segmentiranje i »poništavanje«, odnosno povlačenje iz opticaja broj I i II.

Monetaristi su preduzeli i delimično sproveli analizu faktora koji determinišu količinu novca u opticaju. Različito na takozvanom analitičkom (apstraktno-teorijskom) nivou od analize na sirovo-empirijskom nivou. Dospeli su do generalizacije »kojom se kaže da promene u željenoj realnoj količini novca (u tražnji novca) imaju tendenciju da se javljaju polagano ili postepeno, ili da budu posledica zbivanja koja su pokrenuta i podstaknuta prethodnim promenama u *ponudi novca*, dok se, naprotiv, znatne promene u toj ponudi, odnosno u raspoloživoj *nominalnoj* količini novca, mogu vršiti *nezavisno* — i često se vrše nezavisno — od ma kakve promene u tražnji novca. Zaključak je da su znatne pro-

Digitized by Google

mene u cenama ili nominalnom dohotku gotovo neizostavno posledica promena u nominalnoj raspoloživoj količini novca«[1].

Ova *monetaristička kontrarevolucija* pojavljuje se neposredno posle Drugog svetskog rata kao reakcija na paroksizme, promašaje i nedovoljnost »politike jeftinog novca« u SAD, Engleskoj i drugim zapadnim zemljama.

Monetaristi su tvrdili i danas tvrde da je monetarna politika u ekonomskom životu društva »dominantan faktor«. Monetarnu politiku i praksu posmatraju (analiziraju) odvojeno od fiskalne politike i prakse, premda priznaju njihovu međusobnu povezanost i uslovljenost.

Pošto smo već izložili »ključne postavke monetarizma«, vredi pomenuti da je Milton Fridman bio svestan ograničenosti privrednih »predviđanja na osnovu korišćenja monetarnih agregata«, a da je sklonost ka preuveličavanju uloge monetarne politike i težnju ka »diskrecionim odlukama« u ovoj politici unekoliko i sâm kritikovao ili predlagao da se za sve to »sačekaju bolja vremena« i iznađu »savršenija pravila nego što je »pravilo o konstantnoj stopi rasta novca««, koje je on predlagao.

Opšta primedba: »Pošto je *količina novca* u opticaju tobože samo »egzogena varijabla« (modifikovanog, to jest podržavljenog) kapitalističkog sistema; jer je — po istovetno pogrešnom shvatanju Dž. M. Kejnza i Miltona Fridmana — »data delovanjem organa monetarnih vlasti«, to će sračunato žrtvovanje pravila zlatnog važenja i uravnoteženog državnog budžeta imati za rezultat povećanje efektivne tržišne tražnje na svim onim tačkama na kojima država preduzima velike javne radove, »rektifikuje« (nasilnim putem pokriva) deficite u svom budžetu i daje kreditne olakšice privatnom kapitalu — posredstvom centralnog bankarstva. Zato ovakva praksa monetarnih vlasti ne dopušta više spontano uspostavljanje privredne ravnoteže — na nekom nivou ispod »pune zaposlenosti rada i kapitala«. Deluje, dakle, suprotno pretećoj opasnosti izjednačenja »granične efikasnosti kapitala« s prosečnom kamatnom stopom.«[2]

Empirijska »baza« bankarstva

Podrobna analiza jugoslovenskog bankarskog sistema izlazi izvan plana ovoga rada. Samo srazmerno mali broj momenata, metoda i oblika specifičnog bankarskog »proizvođenja« i regulisanja novca i kredita može da posluži glavnoj svrsi: ispitivanju i objašnjenju opštih karakteristika ekonomskog procesa udruživanja rada.

Pri posmatranju *celine* procesa društvene reprodukcije; isto kao i pri posmatranju reprodukcije njenog ćelijskog oblika, odnosno reproduktivnog preduzeća, nužno se polazi od *novčanog* ili

[1] Milton Friedman, *Teorija novca i monetarna politika*, izdanje »Rad«, Beograd, 1973, str. 149, *kurziv* — Ž. R.

[2] Ž. Rakočević, *Politička ekonomija*, izdanje »Privredni pregled«, Beograd, 1978, str. 360.

Digitized by Google

(alternativno) od *robnog* oblika društvenog proizvoda u minuloj reprodukcionoj godini. Ako se pođe od robnog proizvoda — polazi se *de facto* od postignute veličine i strukture vrednosti društvenog proizvoda. Tako su postupali i postupaju »ekonometričari« i teoretičari društvene reprodukcije, — ukoliko je ova i proizvodnja vrednosti, odnosno *robna* proizvodnja. Među njima i oni najveći: Fransoa Kenej, David Rikardo i Karl Marks.

Drukčije nije moguće. U neposrednom procesu proizvodnje, pa bio ovaj pod vlašću kapitaliste ili udruženja radnika, tehnologija i telesne metamorfoze elemenata proizvodnje apsolutno su sve što zanima njegove aktere. Vrednost sredstava za proizvodnju, odnosno vrednosna egzistencija minulog rada i struktura prodajne cene robnog proizvoda interesuju ekonomiste-bilansiste i komercijaliste, a kapitaliste-preduzetnike, odnosno (relativno) udružene radnike jedino u tim njihovim specifičnim društvenim (ekonomskim) ulogama i uvek *pre* ili *posle*, odnosno *izvan* neposrednog procesa proizvodnje.[3]

Funkcija banke (bankarskog sistema) sastoji se i u tome što predujmljuje novac prometnom procesu; premda u nas najčešće *fiktivno* ili pak samo nominalno.

Pozajmljivanje i takozvana zajednička ulaganja između reproduktivnih OUR neprestano se prepliću s predujmljivanjem novca, kreditnog kapitala i deviza — koje njima čine bankari i samostalni proizvodni radnici, odnosno građani — posredstvom banaka.

U nekim bankarskim operacijama predujmljivanje je uglavnom nominalno, u nekim fiktivno, a tek u izuzetnim slučajevima i stvarno, — mada i antiustavno, odnosno suprotno načelima kreditiranja sadržanim u Zakonu o udruženom radu.

Razmotrimo te različite situacije pod opštom pretpostavkom da kroz bankarstvo prolazi i da se u njemu delimično i privremeno zadržava sve apstraktno bogatstvo našega društva.

Bankarski depoziti igraju tada dvostruku ulogu: prvo, pozajmljuju se kao tečno otuđiva kvanta apstraktnog bogatstva — uz utvrđene kamate i naplatu troškova *(faux frais* bankarske delatnosti), i drugo, s obzirom na delovanje takozvanih monetarnih multiplikatora — fungiraju oni najčešće samo idealno, dakle, u bankarskim knjigama — kao čisto knjiški stavovi i računske promene; i to ukoliko se međusobna potraživanja depozitara izravnavaju čekovima na njihove depozite i tako jedna za druge *otpisuju.*

---

[3] Profesor Miladin Korać misli o tome drukčije; zapravo, suprotno — kada ima na umu »reprodukcioni ciklus u socijalističkom preduzeću i promet vrednosti (obrt) materijalnih činilaca proizvodnje« i takozvanu socijalističku robnu proizvodnju u njenome »totalitetu« (uporedi: »Ekonomska politika«, br. 1171 od 9. septembra 1974, str. 30. i 35). Po svoj prilici, dr Korać je pomešao funkcije novca kao apsolutne robe sa specifičnim funkcijama novca kao novčanog kapitala. Ukoliko, naravno, nisu posredi »polemički aspekti metodološkog kreda« ili jednostavno — nerazumevanje fenomenologije i suštine novca. Na ovu »vruću« i »pretovarenu« tačku navratićemo se još jednom.

Digitized by Google

Bitna pretpostavka za takvu ulogu depozita jeste *konvertibilnost* »primarnog« novca; ili bar izvestan srazmerno visok stepen transferabilnosti dinarskih nota.

Opšta »formula« prometnog sredstva; veličine currencies

Pod opštim pretpostavkama proizvodnje vrednosti i datim »režimom« konvertibilnosti valute, a uz delovanje specifične društvene formule troškova proizvodnje i *faux frais*, količinu novca u opticaju određuju — u krajnjoj liniji — zakoni opšteg robnog prometa. Poznate formule za izračunavanje količine novca u opticaju važe za stvarni i dosledno konvertibilni papirni novac.

Pomenuti zakoni važe u svim savremenim društvima — pod uslovom da specifične prometne procese savremenog kapitalizma i načina proizvodnje relativno udruženog rada posmatramo u njihovom zajedničkom *residuumu:* na razini proizvodnje vrednosti i procesa udvostručavanja robe u robu i novac; dakle, u strateškoj pozadini novčano-kreditnih sistema, jer se u ovoj sadrže sve elementarne apstraktne odredbe i funkcionalni oblici novca i kredita. Drukčije rečeno, ukoliko su ti procesi u isto vreme i nizovi momenata u razvitku specifičnog bankarskog novca iz komercijalnog novca i iz međusobnog kreditiranja reproduktivnih preduzeća u različitim društvenim sistemima, a ne ukoliko novčano-kreditna zbivanja sačinjavaju funkcionalno određene faze kružnog kretanja individualnih industrijskih i robnotrgovinskih kapitala, odnosno reproduktivnih OUR.

Pojednostavljenja radi, možemo zamisliti situaciju sa tri međusobno povezana segmenta optičućeg novca; u datoj reprodukcionoj godini i uz prvobitno značenje izraza (pojma) *currency*, to jest opticaja: (a) segment promptnih metamorfoznih nizova — novac u funkciji prometnog sredstva, (b) segment terminskih metamorfoznih nizova — novac kao platežno sredstvo i (c) segment u kojem isti komadi (odnosno apoeni valute) vrše te različite uloge. Pojednostavljenje podrazumeva različne brzine, odnosno delotvornost prometnih sredstava i platežnih sredstava, na jednoj strani, i razliku frekvencije promena funkcionalnih odredaba tečnog novca od neke prosečne brzine stvarnog (metalnog), odnosno »primarnog« novca u obe te funkcije, na drugoj strani.

Pod izloženim pretpostavkama važi sledeća formula:

$$\frac{\Sigma rc + \Sigma dp - \Sigma pk - \text{kliring}}{Q} = \Sigma N^*$$

* Objašnjenje simbola:
Σrc = suma robnih cena
Σdp = suma dospelih plaćanja
Σpk = suma prodaja na kredit s terminima po isteku date reprodukcione godine
Q = ponderisani prosek triju brzina optičućeg novca

Digitized by Google

Samofinansiranje i međusobno kreditiranje reproduktivnih OUR kao osnovica bankarskog novca i kredita

Promet trgovinskog novca (analogno prometu robe) polazi od nebrojenih empirijskih tačaka i vraća se na beskonačno mnogo takvih tačaka. Vučenje menica, to jest pretvaranje robe u oblik komercijalnog novca, te poslovi eskontovanja i reeskontovanja nestalnih vrednosnica, to jest proces pretvaranja trgovinskog novca u bankarski novac, a ovoga dalje u novac centralne banke, jeste »bankarstvom posredovani promet« i tendencija policentričkog ili »multigravitacionog« kretanja viših oblika kreditnog novca od banaka ka reproduktivnim preduzećima i povratak toga novca sa svih tačaka reproduktivne oblasti ka tim specifičnim finansijskim centrima.

Cilj eskontovanja i reeskontovanja jesu viši (konvertibilni) oblici bankarskog novca i naposletku novčanice i *á vista* depoziti centralne banke. Ukoliko bi to u nas bilo »dopušteno« (moguće) — cilj bi vrlo često bio i novac svetskog tržišta, to jest konvertibilne valute, »papirno zlato« MMF-a itd.

U granicama robnosocijalističkog oblika društvene reprodukcije svaka proizvođačka i trgovinska OUR ima (ili treba da ima) relativnu samostalnost. Odavno je ukinuta ili uveliko poništena »jedna linija komandovanja« u ekonomskom životu. Poništeni su odnosi dominacije i subordinacije koji su činili osnovno obeležje starog administrativno-centralističkog sistema.

Najdublji uzrok i trajno »jemstvo« tog velikog preokreta jeste pokretanje zakona robne proizvodnje i tržišta.

Robna proizvodnja i »igra razmene« podrazumevaju *novac;* ne prosto medijum razmene, »prometnu mašineriju«, platežno sredstvo ili idealnu novčanu jedinicu (merilo cena), već novac kao »višedimenzionalni« i »višeslojni« *društveni odnos,* kao svojevrsnu genezu različitih vrednosnih oblika, kao *celinu* njegovih funkcionalnih odredaba i oblika.

U takvom »kontekstu« kvantitativna teorija novca — u svim njenim verzijama, modalitetima i implikacijama novčano-kreditne politike— mora da ustupi mesto Marksovoj (naučnoj) »genetičkoj« teoriji novca i kredita.

Marksova je velika zasluga što se na komercijalni i bankarski novac i kredit gleda danas kao na različne i međusobno povezane momente društvene reprodukcije, što se — idući linijama saznanja Marksovog učenja — može dospeti do rešenja zagonetke savremenog pretežno simboličkog i apstraktnog novca, što se protivurečna empirijska baza takvog novca i metafizičkog konstruisanja (umnožavanja) bankarskih depozita traži i uvek može naći u reproduktivnoj sferi, a ne u državi ili osamostaljenom delovanju centralnih banaka, što se novac i kredit posmatraju u njihovom međusobno povratnom (reverzibilnom) odnosu, različitim sukcesivnim fazama, povremenim napetostima, paroksizmima, specifičnim krizama.

Digitized by Google

Veliku iluziju količinske teorije novca — po kojoj *količina* prometnih sredstava gotovo automatski određuje cene; a prema fridmanovskoj verziji (izvodima) — čak i nivo zaposlenosti, visinu stope privrednog rasta, okolnost da li će privreda zapasti u krizu hiperprodukcije ili u situaciju nedovoljne proizvodnje itd., pokopava ili bar dovodi u pitanje pomenuta genetička teorija.

Pa ipak, sve to ne smeta domaćim monetaristima stacioniranim u centralnoj banci i u nekim krupnim osnovnim i udruženim bankama da ispredaju bajke o »reformulisanoj« kvantitativnoj teoriji Miltona Fridmana kao »osnovnom jezgru jednog širokog pristupa monetarnoj teoriji«; naravno, i novčano-kreditnoj politici i praksi — u koje je ta teorija odavno prodrla.

To što su Marks i niz talentovanih teoretičara koji su sledili Marksa na onim strateškim linijama saznanja bezbrojnim argumentima osporavali tu staru monetarnu dogmu i taj čudni neopozitivistički i idealistički način rezonovanja za naše visokoučene a beznadežno kratkovide monetariste ne znači ništa ili gotovo ništa. Oni imaju vazda spremne odgovore da je Marks imao u vidu novac 19. veka (kao da novac nema višehiljadugodišnju istoriju i kao da je novac 20. veka stvoren iz ničega; *ex nihilo*, — kako to neki od njih i doslovno kažu!), da se Marks bavio filozofijom ekonomije, odnosno kritikom građanske političke ekonomije, a ne specijalnim pitanjima novca i kredita, da danas *država* ima tako reći apsolutnu vlast i autoritet u svetu finansija, dok svi ostali akteri (privredni subjekti) imaju da igraju kako ona svira i slično. Ako se, pak, u njihovom prisustvu pomenu društveno samoupravljanje i udruživanje rada, slegnuće ramenima, izgovoriti neku prigodnu blagonaklonu frazu i nastaviti da uveravaju takve »laike« i »primitivce« da je Fridmanova teorija »proverena i dokazana« kvantitativnim podacima i mnogobrojnim empirijskim istraživanjima. Oni pri tom zaboravljaju jednu »sitnicu«. Takozvane monetarne činjenice i količinski podaci u empirijskom istraživanju postaju prave činjenice i podaci tek metodskim obrađivanjem. Metodsko obrađivanje podrazumeva izvesnu liniju saznanja, gnoseologiju. Gnoseologija podrazumeva filozofiju, odnosno određeni naučni pogled na svet, društvo, ekonomska zbivanja itd. A valjda se u tom pogledu bitno razlikuje Fridman od Marksa?!

Ostavimo Fridmana i domaće monetariste da i dalje žive u iluziji da stvaraju novac i kredit *ex nihilo* — uz svesrdnu pomoć i saradnju državne administracije. Neka i dalje polaze od stare apsurdne hipoteze količinske teorije novca da se u prometnom procesu susreću robe bez vrednosti i cena (novčanih izložitelja) i novac bez vrednosti — te da se tek tu *»određen deo robne kaše* razmenjuje za određeni deo *metalne planine«*, odnosno mase savremenih prometnih sredstava. Razmotrimo šta još bitno — i relevantno za tematiku ovoga rada — pruža Marksovo učenje o novcu i kreditu. Osobito u povezanosti s njegovim uvidom u zakonitosti društvene reprodukcije i u »metodičko vladanje« toga totaliteta nad pojedinačnim momentima novca i kredita.

Digitized by Google

1) U razmatranju zakona opšteg robnog prometa i temeljnih oblika prometnog procesa celokupnog industrijskog kapitala polazi se od novca kao *metalnog* novca; u prvoj fazi analize, odnosno kritičkog teorijskog izlaganja monetarnog problema ostavljaju se po strani specifične (izvedene) zakonitosti apstraktno-simboličkog i kreditnog novca. Puki znakovi vrednosti, spekulativne (metafizičko-finansijske) menice i čekovi, imaginarni depoziti i bankarski metodi umnožavanja takvih depozita, nestalne i »gilt edged« vrednosnice i slično — mogu se razmatrati tek u povezanosti s procesima mobilizacije novčanog kapitala i kapitalizacije prenosivih dohodaka, javnog (državnog) duga itd. Dakle, tek u kontekstu analize modernih novčano-kreditnih sistema i bankarstva u užem smislu.

2) »Takozvana kreditna privreda i sama je samo jedan *oblik* novčane privrede, ukoliko obe oznake označavaju *funkcije* ili *načine saobraćanja* među samim proizvođačima.«[4]

3) Strani novac, a na izvestan način i pod određenim pretpostavkama i savremeni »primarni« novac centralnog bankarstva, jeste »društveni rad fiksiran u jednom obliku u kome jednostavno služi kao prometna mašina« na domaćem i svetskom tržištu.

Takav novac je i čisti prometni trošak *(faux frais) robne* proizvodnje uopšte, a osobito kapitalističke proizvodnje u fazi slobodne konkurencije i međunarodnog zlatnog standarda. Ti *faux frais* rastu s razvitkom i rasprostiranjem robne proizvodnje, a smanjuju se (naravno, samo relativno) s razvitkom kreditnog sistema i njegovih oruđa.

4) Moguće su situacije da latentni novčani kapital (u nas: latentni novčani dohoci ili novčana akumulacija reproduktivnih OUR) postoji samo *u znacima vrednosti* (i kad se ne uzme u obzir bankarski kreditni novac). To su situacije kada su fakture — zahtevi (pravne pretenzije) »reproduktivaca« *konstatovani* legalnim dokumentima, to jest hartijama od vrednosti koje se temelje na robnoj vrednosti i novčanom ekvivalentu *in spe*. Ali te situacije pretpostavljaju bar dva momenta: prvo, konvertibilnost i relativnu stabilnost respektivne nacionalne valute i, drugo, postojanje one specifične formule troškova — izvedene iz sprege robne vrednosti i određujućih odnosa u proizvodnji i raspodeli datog društva.

5) »Po zakonu robnog prometa, *novčana masa* mora biti jednaka novčanoj masi zahtevanoj za promet, plus količina novca koja se nalazi u obliku blaga i koja se, prema *kontrakciji* ili *ekspanziji* prometa, uvećava ili smanjuje, a osobito pak služi za obrazovanje potrebnih *rezervnih fondova plateţnih sredstava*. Ono što se mora platiti u novcu — ukoliko ne bude *prebijanja plaćanja*, — jeste vrednost robâ.«[5]

Otkuda dolazi novac za *unovčenje* celokupnih godišnjih robnih proizvoda proizvođačkih OUR? U čijim se sve rukama (i kako raspoređen) nalazi novac pre no što počne novi ciklus proizvod-

[4] K. Marks, *Kapital*, II, str. 79.
[5] Isto, str. 333.

Digitized by Google

nje i razmene? To su pitanja na koja tek podrobna kritičko-empirijska istraživanja treba da pruže valjane odgovore.

U kapitalizmu situacija u tom pogledu je kristalno jasna. Kapitalistička klasa je i danas *polazna* tačka novčanog prometa. Novčano-kreditne transakcije i operacije reproduktivnih kapitalista jesu strateško težište tog prometnog procesa — uprkos državi i delanju ekstraprivilegovane (uveliko podržavljene) centralne banke.

U »pakleni krug« svetskih novčano-kreditnih odnosa, transakcija i operacija spada i proizvodnja zlata i proces raspoređivanja novoproizvedenih kontingenata zlata na mnogobrojne tačke gde se ono pretvara u novac (»monetizuje«) ili pak postaje fungibilni predmet berzanske delatnosti.

Glavni proizvođači zlata u svetu (uključujući i SSSR) ne ubacuju zlato u svetski promet kao novac, nego *radi* novca; dakle, u cilju pretvaranja zlata u sume svetskih znakova vrednosti koji neposrednije gravitiraju ka proizvodnji vrednosti.

Ta proizvodnja i taj proces leže u osnovici prividnog paradoksa da izvesne frakcije kapitalističke klase, odnosno zemlje proizvođači zlata neprestano ubacuju u prometni proces veće sume vrednosti materijalizovane u zlatu = potencijalnom novcu nego što odatle izvlače vrednosti u obliku sredstava za proizvodnju i životnih namirnica za svoje radnike. Ta pozitivna razlika egzistira tada dvostruko: (a) kao priraštaj metalnog blaga na različitim tačkama svetske prometne oblasti i (b) kao novostvorene sume vrednosnih znakova, čija je namena dvovrsna: jedan deo će biti kapitalizovan, to jest pretvoren u novčanu akumulaciju, a drugi će deo, kao dohodak, biti definitivno izdat, odnosno potrošen.

6) Brzina novčanog opticaja jeste posledica (a ne uzrok) brzine robnih metamorfoza i njihovog međusobnog povezivanja, preplitanja. Ista novčana masa može da izvrši (realizuje) neku veću masu transakcija samo ako se uporedo s brzinom (ritmom) metamorfoziranja robâ i proizvodnih usluga poboljšaju tehnička dispozicija i oruđa novčanog opticaja.

7) U zbiljskom kretanju prometne mašinerije nastaju i ove karakteristične situacije:

— Povećava se masa transakcija, s ovom — uz istu ili nešto povećanu brzinu — i količina novca u opticaju. Ali sve to ne izražava promene u stvarnom robnom prometu. Tada su zacelo povećani diferencijalni poslovi na berzama i spekulativni bankarski manevri.

— Novčani opticaj otpada na svim onim tačkama ili segmentima društvene proizvodnje gde »reproduktivci« sami sebe finansiraju i gde bez bankarskog posredovanja zajednički investiraju vlastitu akumulaciju.

8) Proizvodnja zlata u monetarne svrhe jeste teška pozicija u *faux frais*. Ti se troškovi smanjuju s razvitkom kreditnog sistema i njegovih tehničkih instrumenata. Smanjuju se, naime, intervencije *stvarnog novca*, a »pojačava funkcionalna sposobnost one novčane mase koja stvarno funkcioniše«[6]. Otuda je besmisleno

[6] Isto, str. 277.

Digitized by Google

pitanje: može li kapitalistička reprodukcija bez kreditnog sistema i njegovih pomoćnih oruđa. Ona, zapravo, osim na samim istorijskim počecima, nije mogla biti bez kreditnog sistema, bez određenih elemenata kreditnog mehanizma i bez različitih vrsta kreditnog novca, jer bi u suprotnom bila saterana u prokrustovski uske granice određene volumenom rezervi zlata i srebra i obimom proizvodnje plemenitih metala.

Ova empirijska okolnost služi monetaristima i neokejnzijancima kao polazna tačka i »alibi« za njihove monetarne bajke i mitske predstave o proizvodnoj moći papirnog novca i kreditnog kapitala.

9) Novčani kapital, odnosno novac u funkciji kapitala i dohotka jeste »primus motor« i »kontinuelni motor kapitalističke reprodukcije«. Na izvestan način, novac je to i u sistemu robne ekonomije relativno udruženog rada — ukoliko ova »ima posla« s protivurečnostima različitih materijalnih interesa, svetskim tržištem, transferom tehnologije pod otuđenim ekonomskim oblicima, takozvanom sekundarnom eksploatacijom u prometnoj oblasti itd.

10) Robnim proizvođačima koji u prometni proces »ubacuju« i novac, ovaj im se vraća pošto izvrši sve funkcije radi kojih je predujmljen prometu. Naravno, samo »pri normalnom toku robnog prometa«, odnosno društvene reprodukcije. Ukoliko, pak, iza nekog »reproduktivca« stoji banka (koja ga »prati« — predujmljuje svoja platežna i prometna sredstva), tada krajnja tačka povratka neće biti džep »reproduktivca«, nego ta banka.

U poslednjem slučaju, masa novca koja se kreće u prometu pripada specijalnom odeljku novčanog kapitala koji je organizovan i koncentrisan u obliku banaka (Marks).

U svakom slučaju, reč je o posredovanju razmene opticajem stvarnog, odnosno »primarnog« novca i o njegovom karakterističnom kružnom toku.

11) Kreditni sistem uspostavlja veze između takozvanih otvorenih novčanih tržišta i materijalne proizvodnje.

»Obrtni periodi kapitala plasiranih u industriji određeni su dužinom njihovih radnih perioda, a ovi poslednji — pod neizmenjenim ostalim uslovima — materijalnom prirodom ili tehnologijom proizvodnje. Na kapitalističkoj osnovici, voluminozne proizvodne operacije s dužim trajanjem zahtevaju srazmerno velika ulaganja novčanog kapitala za duže vreme. U prvi mah, takve operacije zavise od razmera novčane akumulacije unutar individualnog reproduktivnog preduzeća. Tu prvu ekonomsku granicu reprodukcije provaljuje ili uveliko relativizira kreditni sistem. A u okviru tog sistema, naročito, *udruživanje kapitala*, tj. akcionarska društva, transnacionalne industrijske korporacije i drugi konkretni oblici društvenog preduzeća.

Veći poremećaji na otvorenim novčanim tržištima u svetu parališu i jako ograničavaju takve poslove, a ekspanzija tih po-

Digitized by Google

slova, sa svoje strane, izaziva ozbiljne poremećaje na tim novčanim tržištima.

Reč je ovde ne samo o ulozi kredita u pripremanju i finansiranju krupnih operacija u oblasti tzv. infrastrukture, tj. u finansiranju izgradnje osnovne putne mreže, velikih kanala, irigacionih radova u oblasti poljoprivrede, elektroprivrede i slično, već i o finansiranju velikih izvoznih poslova i investicionih radova u inostranstvu, koji se danas, po pravilu, vrše pomoću specijalnih srednjoročnih i dugoročnih kredita, odnosno kreditnih aranžmana; dakle, uz veliko angažovanje celokupnog bankarskog sistema.«[7]

»Na bazi *društvene proizvodnje* ima se odrediti razmer u kome ove operacije, koje kroz duže vreme odvlače radnu snagu i sredstva za proizvodnju a da za to vreme ne pružaju neki proizvod kao korisni učinak, mogu biti izvođene, a da se ne čini šteta onim granama proizvodnje koje kontinuelno ili više puta preko godine ne samo odvlače radnu snagu i sredstva za proizvodnju, nego i liferuju životna sredstva i sredstva za proizvodnju. I pri društvenoj kao i pri kapitalističkoj proizvodnji, u poslovnim granama gde su radni periodi kraći, radnici će i dalje odvlačiti proizvode samo za kraće vreme, ne dajući proizvod u zamenu; dok poslovne grane s dugim radnim periodima za duže vreme neprekidno odvlače pre no što vrate. Ova okolnost proističe, dakle, iz s t v a r n i h uslova dotičnog procesa rada, a ne iz njegovog društvenog oblika. Pri društvenoj proizvodnji *otpada novčani kapital.* Društvo raspodeljuje radnu snagu i sredstva za proizvodnju na razne poslovne grane. Što se mene tiče mogu proizvođači dobijati *papirne uputnice* na koje će iz društvenih rezervi potrošnje izvlačiti neku količinu koja odgovara njihovom radnom vremenu. Te uputnice nisu novac. One ne cirkulišu.«[8]

U rezimeu i komentaru ove krucijalne Marksove teze naglasićemo sledeće:

— različitim tehnološkim rokovima reprodukcije u različitim granama proizvodnje odgovara elastičnost novčanog prometa i kreditnih »mehanizama«;

— proces se odvija uz izvesna »trenja«, napetosti, poremećaje i povremene krize;

— nužan je društveni proračun (planiranje)... u socijalizmu na znatno višem stupnju nego što je to već danas u kapitalizmu;

— postoje ekonomske granice za proces investiranja; ozbiljnije prekoračenje tih granica ugrožava akumulaciju u postojećim reproduktivnim preduzećima, odnosno granama proizvodnog rada, a smanjena akumulacija dovodi u pitanje proces investiranja... pravi začarani krug — s različitim društvenim implikacijama u savremenim ekonomskim sistemima;

— Marks je anticipirao dosledno socijalističku proizvodnju bez robe, novca, igre razmene itd. Reč je o predvorju načina proizvodnje *slobodno* i dosledno udruženog rada. Tek u tom i takvom

[7] Ž. Rakočević, op. cit., str. 252.

[8] K. Marks, *Kapital*, II, str. 287—288, *kurziv* — Ž. R.

Digitized by Google

načinu reprodukcije — udruženje raspoređuje rad i sredstva, vrši »materijalnu i duhovnu razmenu stvari«, ukida klasne razlike, odnosno klasna obeležja manuelnog i intelektualnog rada, proizvodnog i neproizvodnog rada itd., priprema teren za slobodno proizvodno i kulturno stvaralaštvo bez spoljašnje prisile (osim, naravno, one koja proističe iz zakonitosti prirode i autoriteta nove tehnologije) te utire put za slobodno prisvajanje predmeta lične potrošnje i ljudsku dokolicu.

Zaključak: takozvana socijalistička robna proizvodnja — sa »socijalističkom« (neprotivurečnom i transparentnom) robom, novcem kao pukim tehničkim instrumentom, bankom kao tehničkim servisom reproduktivnih OUR i mestom gde se vrši »automatska i nekreditna monetizacija potraživanja« itd., jeste ideološki zastor kojim se prikrivaju stvarne protivurečnosti savremenog socijalizma. U izvesnom smislu, to je i metafizička buba jedne struje (»škole mišljenja«!?) u političkoj ekonomiji koja je »protumačila« Rikardovo i Marksovo učenje na *prudonistički* način.

Specifična razlika i specifične ograničenosti načina proizvodnje relativno udruženog rada su: (a) robna proizvodnja i proces tržišne valorizacije proizvodnog rada, (b) tendencija raspodele prema radu — tržišnim procesom posredovana i (c) odnosi i parametri društvenog dohotka involvirani u specifičnoj »formuli« troškova i stope »isplativosti« društvene proizvodnje.

Ograničenosti i »nezgodni momenti« odnosâ raspodele dohotka *ulaze* u samu društvenu proizvodnju kao specifične društvene odredenosti koje su nad njom i koje njome *dominiraju*. Implikacije su mnogostruke; pokatkad i zabrinjavajuće, odnosno negativne.

Robna proizvodnja i igra razmene jesu rezultat i bitna pretpostavka tog naročitog istorijskog obilka razotuđenja rada. Analogno tome i država, koja svoje delovanje upravlja pretežno na odnose raspodele i novčano-kreditnu oblast.

Imanentni ekonomski zakoni ovog prelaznog načina proizvodnje primuđavaju ljude na (a) neprestano razvijanje proizvodnih snaga društva i (b) da se u granicama pomenutih ograničenosti stvaraju klice i dispozicija za još više društvene oblike.

12) Uporedo s razvitkom kreditnog sistema i njegovih oruđa postaje sve izraženija uloga banaka u procesu sakupljanja, koncentracije i mobilizacije »neorganske mase« raspoloživog društvenog kapitala.

Koncentrisane »neorganske mase« društvenog bogatstva upućuju banke prema pojedinačnim i udruženim industrijskim i robnotrgovinskim kapitalima (u nas: prema reproduktivnim OUR) — u kojima postoje realni nadražaji — potrebe za akumulacijom, to jest proširenom reprodukcijom.

Banke srazmerno tačno uočavaju, registruju i procenjuju takve signale — poruke »reproduktivaca« kao i njihovu sposobnost proizvodne primene novčanog kapitala (takozvanu kreditnu sposobnost).

Realna dispozicija za takvo kretanje novčanog kapitala i novčanog dohotka postoji na obe strane. Na strani bankarske ekono-

Digitized by Google

mije — njena logika i praksa da s tuđim i vlastitim kapitalom jednako dobro postiže dobit (»kamatno indukovana« ponuda novca i kredita), a na strani »reproduktivaca« — nedovoljnost vlastite akumulacije i profit, odnosno »maksimalizacija novčanog dohotka« kao neposredna svrha njihove delatnosti.

Postoji skala realnih potreba za dopunskim novčanim kapitalom (novčanom akumulacijom) — pored redovne potražnje za platežnim sredstvima kao potražnje za pretvorljivošću komercijalnog novca u bankarski novac i dalje u novac svetskog tržišta.

Ove poslednje sekvence u međusobnim odnosima banaka i reproduktivnih preduzeća proističu iz dve ključne okolnosti, na koje je ukazao već Marks: »Prvo, što je uopšte n o v a c onaj oblik u kome svaki individualni kapital (ne uzimajući u obzir kredit) mora nastupiti da bi se pretvorio u proizvodni kapital; ovo proizlazi iz suštine kapitalističke proizvodnje, r o b n e proizvodnje uopšte.[9] Drugo, veličina potrebnog

[9] Neće biti na odmet ako u vezi s ovom okolnošću produžimo primedbu broj 3. Profesor M. Korać je napravio principijelnu (strašno ozbiljnu) razliku između »socijalističke robne proizvodnje« i kapitalističke robne proizvodnje u tački gde ta razlika zapravo ne postoji. Pošto je »konstatovao« da je svrha robne proizvodnje u našem društvu »egzistencija proizvođača, a ne oplodnja kapitala«, — dr Korać ovako komentariše vlastitu nepreciznu i dezultornu »konstataciju«, tvrdnju, tezu: »Naime, zbog postojanja društvene svojine i samoupravljanja neposrednih proizvođača u socijalističkoj robnoj proizvodnji (čitalac bi trebalo da obrati pažnju na reč »postojanje« kojom dr Korać društvenoj svojini, samoupravljanju i socijalističkoj robnoj proizvodnji pridaje značenje stvarnih pretpostavki analize specifičnog reprodukcionog ciklusa), sredstva za proizvodnju i novac prestaju da funkcionišu kao kapital, a radna snaga prestaje biti roba. Zato ni analiza procesa reprodukcije u socijalističkom preduzeću kojim upravljaju radnici, ne može započeti kao u kapitalizmu sa novcem koji se kupovinom radne snage i sredstava za proizvodnju od strane kapitalista, pretvara u proizvodni kapital« i tako dalje. Iza ovih globalnih »konstatacija« sledi primedba broj 3 pomenutog članka kojom dr Korać »ilustruje« navodne teorijske stranputice »najvećeg broja naših autora«. »Oni« (pomenuti su samo dr Ljubisav Marković i Stojan Andov) »pristupaju analizi reprodukcionog procesa socijalističkog samoupravnog preduzeća upravo na ovakav *neprihvatljiv* (!?) način.«

Već sámo *prikazivanje* reprodukcionog procesa koje ne bi počelo s *proizvodnjom*, to jest s neposrednim procesom proizvodnje, nego s »*novcem* kao prvim članom njegovog niza«, — *neizbežno* bi, prema dr Koraću, »tretiralo« taj proces kao »proces oplodnje novca kao *kapitala*«!?

Ipak, dr Korać ratuje s vetrenjačama. Da prilikom ponovnog čitanja prvog odeljka II toma *Kapitala* nije »previdео« — preskočio rečenice u kojima Marks eksplicite izlaže i potanko obrazlaže (naučno dokazuje) razlike između novca i odnosa kapitala, verujem da ne bi od ovog fantom-problema pravio društvenu aferu.

Između ostalih, »ilustrativna« je sledeća Marksova misao: »Nije novac onaj sa čijom prirodom je taj odnos *(odnos kapitala* — prim. Ž. R.) dat; naprotiv, postojanje toga odnosa jeste ono što jednu prostu novčanu funkciju može pretvoriti u funkciju kapitala« (uporedi: *Kapital*, II, str. 9).

Vidimo, dr Korać se grdno »ogrešio« o gornje kristalno jasne Marksove stavove i potpuno »ignorisao« — »previdео« *dijalektiku* rob-

Digitized by Google

novčanog *predujma* proističe iz okolnosti što se kroz duže vreme od društva stalno izvlači radna snaga i sredstva za proizvodnju, a da mu se za to vreme ne daje natrag neki proizvod koji se može ponovo pretvoriti u novac. Prva okolnost, da se kapital koji se ima predujmiti mora predujmiti u novčanom obliku, ne ukida se samim oblikom toga novca, time da li je *metalni* ili *kreditni* novac, znak vrednosti i tako dalje. A drugu okolnost ni na koji način ne dodiruje pitanje, pomoću kojeg se novčanog sredstva ili pomoću kojeg *oblika proizvodnje* (kapitalističke, državno-kapitalističke, ultraetatističke ili socijalističko-samoupravne — prim. Ž. R.) izvlače rad, životna sredstva i sredstva za proizvodnju ne bacajući natrag u promet neki ekvivalenat.«[10]

U recesivnim i drugim kriznim situacijama »reproduktivci« ne traže zajmovni kapital da bi proširili proizvodnju koja je tada stavljena pod teško pitanje. Ono što oni tada traže jesu *sredstva plaćanja* da bi se izmirile urgentne obaveze, izbegao stečaj, otklonila totalna dekapitalizacija. »I ništa više od toga« — kaže Marks.

»Potražnja za platežnim sredstvima prosto je potražnja za pretvorljivošću u *novac*, ukoliko trgovci i proizvođači mogu da pruže dobra jemstva; ona je potražnja za *novčanim kapitalom*, ukoliko to nije slučaj, dakle, ukoliko im predujam plateźnih sred-

---

ne proizvodnje i procesa razmene. Donekle se čak »ogrešio« i o vlastite stavove koji su prećutno sadržani u njegovim *Tezama za teoriju socijalističke robne proizvodnje* (uporedi: »Socijalizam«, br. 1/1961) i u *Teoriji socijalističke robne proizvodnje* (uporedi: »Naša stvarnost«, br. 12/1962). Naime, u *Tezama*... dr Korać ističe da mu je poznat Marksov »metod analize objektivne stvarnosti« i da je socijalističko preduzeće (fabrika) kao robni proizvođač — polazna osnova (polazna tačka) globalnog pristupa i analize reprodukcionog ciklusa. Prema *tadašnjem* Koraćevom shvatanju, Marksova analiza procesa proizvodnje robe jeste »*opštevažeća* za svaki istorijski oblik robne proizvodnje«. Ova pretpostavka važi i »pri analizi procesa reprodukcije u socijalističkom preduzeću«!!

Indikativni su, »ilustrativni« i za ovu raspravu interesantni i sledeći Koraćevi stavovi iz pomenutih radova: »*stihijski* proces regulisanja« troškova, cena itd., *vrednosna* merila »koja *određuju* upotrebnu vrednost robe njenoj vrednosti« i slični. Relevantno je i njegovo ukazivanje na »karakteristike i funkcije trgovine i novčanog prometa (banaka i kredita) u socijalističkoj robnoj privredi« i njegovo obećanje da će ta pitanja uključiti u plan svojih istraživanja naše društveno-ekonomske stvarnosti, koje obećanje, međutim, nije do danas ispunio.

Ostaje tajna zašto je dr Korać promenio osnovicu svojih teza i stao da protivureči onome čime je započeo celo istraživanje. Njemu je moralo biti jasno da se u neposrednom procesu proizvodnje događaju isključivo telesne metamorfoze kroz koje prolaze različni elementi društvenog minulog rada i da proces proizvodnje čini kontinuelnim proces društvene reprodukcije, a da *različito držanje* takozvanih osnovnih sredstava (mašina, opreme itd.), sirovina, pomoćnih materijala i živoga rada u procesu stvaranja vrednosti jeste ishodište (skupina stvarnih polaznih tačaka) njihovog različitog formalno-ekonomskog kretanja (»metamorfoziranja« — promene ekonomskih oblika) — koje će se tek pokazati u vrlo složenom i protivurečnom *prometnom procesu*, uključiv i specifične novčano-kreditne procese.

[10] K Marks, *Kapital*, II, str. 288, *kurziv* — Ž. R.

Digitized by Google

stava ne daje samo *novčani oblik*, nego *ekvivalenat* za plaćanje, ma u kome obliku bio, a koji im nedostaje.«[11]

U izvanredno sadržajnim primedbama i plodonosnom obliku Engels komentariše ove Marksove kritičke teze o ključnom merilu — »kamenu mudrosti« modernog bankarstva, — naglašavajući sledeće momente i kretanja:

a) *Prividno:* »bankar uvek stoji kao neko koji »predujmljuje kapital«, a njegova mušterija kao onaj koji od njega traži »kapital««.

»Bankar se toliko mnogo navikao da figuriše kao razdeljivač — u obliku pozajmljivanja — društvenog kapitala raspoloživog u novčanom obliku da mu se svaka funkcija pri kojoj daje novac iz ruke čini kao pozajmljivanje. Svaki novac koji isplaćuje čini mu se kao neki predujam.«

b) Bankarski novac direktno izdat kao zajam jeste predujam. I to u strogom značenju toga izraza.

c) Novac plasiran u meničnom eskontu jeste predujam samo do trenutka dospeća menice:

d) »Zbunjujuće sporno pitanje: da li je ono što bankar svojoj poslovnoj mušteriji stavlja na raspolaganje u gotovom novcu kapital ili samo novac, prometno sredstvo, currency?« — Odgovor: odobri li banka svome klijentu zajam na njegov *lični* kredit, bez zaloge s njegove strane, klijent »bezuslovno dobija vrednosti kao dodatak svome dotle primenjivanom kapitalu«. Dobija novac i novčani kapital.

Ako je klijentu (»reproduktivcu«) dat predujam na zalogu vrednosti papira itd., »onda je ovo predujam u tome smislu da mu je isplaćen novac s ograničenjem da ga on vrati«. To nije predujam kapitala, jer su vrednosni papiri specifičan oblik kapitala, odnosno instrumenti fiktivnog kapitala. Štaviše, reproduktivno preduzeće dobija manji iznos kapital-vrednosti nego što zalaže. To čini jer mu je potreban bankarski ili »primarni« novac, a ne kapital.

e) »Ako se predujam daje na eskontovanu menicu, onda iščezava i *oblik* predujma.« U ovom slučaju reproduktivno preduzeće ostaje »kraće« za razliku u kamati (diskont) i proviziju koju mora da plati bankaru. »Putem *endossementa* menica prelazi u svojinu banke, novac, naprotiv, u svojinu klijenta; nema govora da ovaj to vrati.«

Predujmljivanje bankarskog kapitala putem eskontovanja i reeskontovanja menica i ostalih komercijalnih vrednosnica događa se samo u slučajevima spekulantskih, odnosno »uslužnih« menica, fiktivnih računa o robi (u nas, takozvane fakturisane realizacije) i sličnih, a svega toga se klone solidne banke.

Poučna su jugoslovenska privredna iskustva iz 1966. i 1967. godine. Prva faza ekonomske reforme vremenski se podudarila s velikom privrednom recesijom u zapadnim zemljama. Naše neprilike sa svetskim tržištem proisticale su iz tendencije padanja tamošnjih nacionalnih profitnih stopa, neočekivanog porasta ka-

[11] K. Marks, *Kapital*, III, str. 476, *kurziv* u tekstu.

Digitized by Google

mata na glavnim tržištima novčanog kapitala, opšte devalvacije robâ i nenovčanih oblika kapitala i burne apresijacije zapadnih valuta u odnosu na dinar.

Naši privrednici i državna administracija našli su se u vrlo složenoj situaciji i teškoj dilemi: ako produže linijom (kursem) reforme — moraju dopustiti da domaće cene robâ i usluga padaju koliko i svetske, a ako sasvim odustanu od reforme — povratak na administrativno-centralistički način privređivanja bio bi neminovan. Pronađeno je srednje — kompromisno rešenje: takozvani stabilizacioni programi.

Međutim, bilo je i drugih mogućnosti. Skraćeno rečeno, znatno veće smanjivanje nekih vidova takozvane opšte i zajedničke potrošnje, likvidacija »crnih tačaka« u materijalnoj proizvodnji i dosledna akcija i mere u pravcu revalorizacije i društvene afirmacije proizvodnog rada i pravog kulturnog stvaralaštva — moglo je biti rešenje u onoj situaciji.

Ako neki »stabilizacioni program« ne osujećuje ili ne zaustavlja opšti pritisak na banke kao proste razdeljivače kreditnog kapitala i takozvanih kreditnih prava; ako se, dakle, od banaka i dalje traži i dobija finansijska potpora za *svaku* proizvodnju, onda takav program nije stabilizator sistema. Program u tom slučaju svojom kontradikcijom »lupa sebe po nosu«, a banke su i dalje u poziciji da emisionom delatnošću (umnožavanjem fiktivnih depozita i štampanjem dinarskih nota) pretvaraju nerentabilna preduzeća u preduzeća sposobna za plaćanje.

13) »Bazični je princip kapitalističke proizvodnje da se novac, kao samostalna forma vrednosti, nalazi u opreci prema robama, ili da prometna vrednost mora u novcu dobiti samostalni oblik; i ovo je moguće samo kada neka određena roba postane materijal čija vrednost postaje mera svih ostalih roba, tako da ona time postaje opšta roba, roba *par excellence* — u suprotnosti prema svima ostalim robama.«[12]

Važi li taj princip i u velikom prelaznom periodu od kapitalizma ka socijalizmu, odnosno u nizu prelaznih perioda koji se zbivaju u okvirima državnog kapitalizma, administrativno-centralističkog sistema kontrole i upravljanja društvenom proizvodnjom i sistema robne ekonomije relativno udruženog rada? Ako važi, a mnogobrojne činjenice društvenog života upućuju na takav zaključak, — na koji se način to načelo probija kroz svoje konsekvence i konkretne oblike?

---

[12] K. Marx, *Capital*, Volume Three, izdanje Lawrence and Wishart, London, 1974, str. 516.

Vredi pomenuti da podnaslov ovog Marksovog dela u ovom izdanju glasi: »Kritička analiza kapitalističke proizvodnje« (»A Critical Analysis of Capitalist Production«). Podnaslov u originalnom (nemačkom) izdanju upućuje na kritičko-teorijska razmatranja problemâ nauke političke ekonomije, a tek u drugom planu — posredstvom *kritike* političke ekonomije — na kritičko istraživanje stvarnih problema kapitalističke reprodukcije.

Digitized by Google

Razmotrimo ukratko »jugoslovenski slučaj«. Kreditnim operacijama i kreditnim novcem uveliko se nadoknađuju »deficiti« u novcu centralnog bankarstva i novcu svetskog tržišta. U vreme recesija ili većih neprilika sa svetskim tržištem komercijalni kredit se srozava, a s ovim i kredit, odnosno kreditni novac poslovnog bankarstva. Nastupa ili bi trebalo da nastupi veliki preokret kreditnog sistema u monetarni sistem. »Bazu« ovog poslednjeg sačinjavaju emisiona delatnost centralne banke i kretanje službenih rezervi u svetskom novcu.

»Primarni« novac istupa tada prema robama analogno novcu svetskog tržišta; tako reći *apsolutno*, to jest kao tendencijski »jedino platežno sredstvo i istinska egzistencija vrednosti robâ« (K. Marks).

To su bile prilike, odnosno situacije kada se *mogla* ostvariti tečna konvertibilnost dinara.

Međutim, sve takve prilike su propuštene ili krajnje nedovoljno iskorišćene. Zašto? — Najsažetiji odgovor glasi: novčano-kreditni sistem, a u okviru ovoga — bankarski sistem, okretao se i okreće oko *države*, a ne oko »sunca rada«, — to jest oko proizvodnog stvaralaštva i procesa proizvodnje vrednosti relativno udruženog rada. Zato kreditni novac u nas nije zastupao niti zastupa stvarni, odnosno »primarni« novac plus određenu kvotu novca svetskog tržišta — u iznosu njihove nominalne vrednosti koju zahteva društveni reprodukcioni proces, već zastupa pretežno iracionalne i stalno rastuće pretenzije države i neproizvodnih slojeva društva na sadašnje i buduće rezultate materijalne proizvodnje udruženih radnika. Preraspodela i prisvajanje dohotka od otuđenja — makar i posredstvom enormne inflacije, odnosno obezvređivanja funkcionalne vrednosti dinara, a ne osiguranje »istinite egzistencije vrednosti robâ« i nenovčanih oblika društvenog minulog rada, — jeste ono što neprestano lebdi pred očima državne administracije, bankarskih stručnjaka i industrijskih rukovodilaca koji »hvataju brze vozove« u opštem pohodu na Federaciju i njenu centralnu banku.

Ako su u davna vremena *laissez faire* privatne ekonomije lažna zakonodavstva i lažne monetarne teorije služili interesima rentijera, onda sadašnja »lažna« zakonodavstva i monetarističke teorije služe državi, velikim »nacionalnim«, odnosno »transnacionalnim« preduzećima, finansijskoj oligarhiji.

Preneto na međunarodni plan, takve teorije i zakonodavstva služe danas pretežno zemljama »Kluba desetorice«; u prvom redu, Sjedinjenim Američkim Državama — kojima od 1971. godine više nisu odgovarali devizni kursevi »izračunati na bazi zvanične cene zlata«, a koju su države članice MMF-a bile dužne da prijavljuju ovom zametnom obliku svetske (»supranacionalne«) centralne banke.

Podsetimo se na prorokovanje Miltona Fridmana iz 1968. godine:

»Mada izgleda paradoksalno, fluktuiranje kurseva i ukidanje kontrole (misli se na deviznu kontrolu pod režimom fiksnih kur-

Digitized by Google

seva — prim. Ž. R.) možda će se baš pokazati kao najefikasniji način za jačanje uloge Njujorka kao finansijskog centra.«[13] Tu svoju »prognozu« zasnovao je, pored ostalog, na činjenici da se trgovci — *spekulatori* kroz terminske transakcije na berzama najlakše zaštićuju protiv nesigurnosti u pogledu cena stranih valuta u sistemu slobodno fluktuirajućih kurseva, kao i na »konstataciji« da nestabilnost plivajućih deviznih kurseva proističe iz službene monetarne politike zemalja u pitanju, a ne iz tog krajnje otuđenog i iracionalnog »tržišta u tržištu«.

Pa ipak, osiguranje osnovnih uslova pretvorljivosti kreditnog novca u primarni novac centralne banke, a ovog poslednjeg u novac svetskog tržišta, ne smeju dovesti u pitanje ni postojeći režimi, odnosno praksa plivajućih i »prilagodljivih« (podešavanih) deviznih kurseva. Različite teorijske »osnovice« novčano-kreditnih sistema uslovljene su »*osnovom* samog načina proizvodnje« (Marks), to jest procesom stvaranja vrednosti i zakonima opšteg robnog prometa. »Kakvo *obezvređenje* kreditnog novca (a da i ne spominjemo neko njegovo, uostalom samo imaginarno, *raznovčenje)* potreslo bi sve postojeće odnose. Zato se vrednost robâ žrtvuje da bi se osigurala fantastična i samostalna egzistencija te vrednosti u novcu. Kao novčana vrednost ona je osigurana uopšte samo dok je novac osiguran. Zato se za nekoliko miliona novca moraju žrtvovati mnogi milioni robâ.«[14]

Šta u svetlosti ovih saznanja znače izvozne premije, poreske refakcije, primovi, višestruki (diferencijalni i implicitni) devizni kursevi, popusti u cenama kada se robe na domaćem tržištu prodaju za devizna sredstva, devizne kamate na depozite u devizama i slično? Da li je sve to posledica razlika u nivou i strukturi proizvodnih i prometnih troškova između naših i inostranih reproduktivnih preduzeća, to jest neka zbiljska mera tihe devalvacije domaćih robâ i proizvodnih usluga u odnosu na robe i usluge u industrijski i finansijski nadmoćnijim zemljama, ili se tom skrivenom i teško izmerljivom elementu u praksi pridružuje i ona stara ekonomska potreba da se po svaku cenu »osigura fantastična i samostalna egzistencija vrednosti u novcu«, a da se opet ova čudesna novčana egzistencija društvenog bogatstva osigura izvesnom postojanošću funkcionalne vrednosti dinara i njegovog koliko-toliko realnog kursa razmene za »čvrste« valute? Nije li u svemu tome prisutna tendencija olakog zaduživanja u inostranstvu i one gotovo apsurdne pretenzije na kvote budućeg deficita u bilansu plaćanja s inostranstvom?!

Druga strana medalje: traže se visoke zaštitne carine; katkad i kontingentiranje i potpune zabrane uvoza, a, pored toga, i forsiranje takozvanih političkih fabrika, potpuna »supstitucija« uvoza nekih roba i usluga domaćim (po pravilu mnogo skupljim) proizvodima i uslugama itd.

---

[13] M. Friedman, *Free Exchange Rates*, članak u knjizi *Dollars and Deficits, Inflation, Monetary Policy and the Balance of Payments*, izdanje Englewood Cliffs, N. J., Prentice — Hall, Inc., 1968.

[14] K. Marks, *Kapital*, III, str. 477, *kurziv* — Ž. R.

Digitized by Google

Različiti spekulativni poslovi sa devizama (međubankarsko i »crno« devizno tržište) i »ucene na devizni način« u reproduktivnoj sferi spadaju takođe u naličje procesa osiguranja novčane egzistencije proizvodnje vrednosti. Zaštitne carine, kontingentiranje itd., na jednoj strani, izvozne premije, poreske refakcije itd., na drugoj, vrlo često se u praksi pretvaraju u »metod da se eksploatišu *zemljaci*«[15]. To je način i manevar da se neka preduzeća ili cele industrijske grane *izuzmu* iz delovanja zakonâ svetskog tržišta, — na račun ostalih (od države nezaštićenih) preduzeća, odnosno grana.

Stalnost i prekomernost zaštite i premiranja izvoza robâ i usluga znači monopol, privilegiju, sinekuru — pa makar se sve to u ideološkoj sferi naduvavalo do »nacionalnog« ili »opštedruštvenog« interesa, »podviga«, »žrtve« ...

Mnogi naši eksporteri i reeksporteri naduvani su u tom pogledu do neslućenih visina. Njima na ruku idu takozvani selektivni reeskont centralne banke i opšta inflatorna navijenost domaćih cena, odnosno tiha devalvacija dinara.

Tako se poznati paradoks: moć nekih naših reproduktivnih preduzeća u okviru domaćeg tržišta i njihova nemoć na svetskom tržištu — razrešava »u prisustvu vlasti«, a ne nekim »nedostojnim torbarenjem« po svetu niti trgovanjem na civilizovan način.

Izuzimanje iz delovanja svetskog tržišta *svih* robnih proizvođača moguće je samo ako se unutar jugoslovenskih carinskih granica udruženi radnici oslobode »napasti« robne proizvodnje i razmene i ako sami budu u stanju da izgrađuju vlastitu tehnologiju i industriju, nezavisno od inostranstva. Takvo »oslobađanje« mogu oni postići vraćanjem na stari ultraetatistički privredni sistem. Drugi put i način isključivanja iz tokova savremene svetske civilizacije verovatno i nije moguć?!

Totalno obuzdavanje konkurencije koja dolazi *spolja* moguće je samo ukidanjem konkurencije *unutra*. Ukidanje — poništavanje i poslednjih elemenata i oblika konkurencije u okviru jugoslovenskog tržišta otvara široka vrata takozvanom samoupravljačkom voluntarizmu. Takav *voluntas* — podrobno već pripremljen (»podastrt«) metafizičkim i normativističkim koncepcijama prozračne i neprotivurečne socijalističke robne proizvodnje — »prerašće« vremenom u totalni »birokratski konflikt sa zakonom vrednosti« (B. Kidrič).

14) U svakoj društvenoj proizvodnji koja se još »podnosi« s robnom vrednošću, novcem, kreditom itd. »posebna proizvodnost rada« u nekoj njenoj grani ili industrijskom preduzeću jeste stvarna ekonomska osnovica ekstradohotka, tehnološke rente i slično.

Pomenuta osnovica je najtešnje povezana s proizvodnjom vrednosti, međusobnom konkurencijom relativno samostalnih re-

[15] Uporedi Marksovu kritiku nemačkog *protekcionizma* i kritiku protekcionističkih shvatanja Fridriha Lista. Marksov manuskript (objavljen u »Voprosy istorii KPSS«, br. 12/1971) odnosi se na Listov *Nacionalni sistem političke ekonomije*, objavljen 1840. godine.

Digitized by Google

produktivnih preduzeća, načinom i oblicima formiranja troškova, regulativnim ekonomskim prosecima itd.

Prosečni, odnosno regulativni društveni dohodak (ako se znaju bar najjednostavniji elementi prodajne cene date robe, odnosno robnog proizvoda neke OUR) i ekstradohodak s plus-minus predznacima jesu gotovo matematički tačan dokaz zašto se proizvođačke OUR u međusobnoj konkurenciji ne potvrđuju samo kao lažne sestre, već i kao iskrene družbenice čiji je ekonomski savez (samoupravno »udruživanje rada i sredstava«) upravljen kako protiv etatizma, odnosno preteranog mešanja države u ekonomske poslove društva, tako i protiv ekonomskog partikularizma, grupnosvojinskih odnosa, profiterskog podešavanja troškova proizvodnje i troškova prometa, otuđenih centara finansijske moći itd.

Ekstradohodak je u takvim odnosima posledica procesa ekonomske realizacije tehničkih novina, novih tehnoloških postupaka i sličnog. Naravno, samo pod elementarnom pretpostavkom da patenti i otkupljene licence novih tehnoloških postupaka ne postanu nepremostiva prepreka u transferu nove tehnologije u okviru jugoslovenskog tržišta. Kada novi izumi i tehnološki postupci uđu u redovnu proizvodnju odlučujuće većine reproduktivnih OUR u datoj industriji, odnosno grani privrede, tada i prestaje (iščezava) ekstradohodak; naravno, samo do sledećih tehničkih pronalazaka i njihove industrijske primene.

Mnoge poslovne banke (osobito one »udružene«) vode računa o ovoj krucijalnoj društvenoj činjenici, odnosno bazičnom ekonomskom procesu. I ne samo što vode računa o tome, već i same — vlastitim metodima i sredstvima — posreduju u okviru tržišne realizacije posebne produktivnosti rada. Zašto i u čijem interesu one to rade?

Pitanje nije jednostavno, premda izvesna domišljanja i eufemistički odgovori, kao i spremnost svake banke da ih upotrebi kad god ustreba, stvaraju privid jednostavnosti ovog problema.

Naime, neke udružene banke proglasile su dohodak organizacija udruženog rada polaznom tačkom i stožerom vlastitog »samoupravnog« preobražaja. »Propustile« su reći da li taj dohodak ima neki odnos prema proizvodnji vrednosti, procesu tržišne valorizacije proizvodnog rada, ekonomskoj realizaciji posebne produktivnosti rada, odnosno neizbežnim diferencijama u produktivnosti rada njihovih članica, svetskom tržištu i još nekim »sitnicama«.

Za te naše pseudosamoupravne banke dohodak OUR je, navodno, neprikosnoven. Proglašavaju ga »integralnim« i »neotuđivim«. Ne postavljaju mu granice. »Banka ne stvara i ne maksimizira dohodak OUR« — glasi jedna od »samoupravnih teza« o reformi bankarstva. Ali sve to ne smeta da država, samoupravne interesne zajednice i same banke neprestano »prerasporeduju« i bez ekvivalenta prisvajaju srazmerno velike kvote društvenog dohotka i time sve više istanjuju i onako tanku vlastitu akumulaciju proizvođačkih OUR. Država to čini fiskusom, interesne zajednice — »doprinosiranjem«, a banke prevelikim provizijama, kamata-

Digitized by Google

ma, »dobrovoljnim« oročavanjem depozita i sličnim metodima i manevrima iz prebogatog arsenala savremenog bankarstva.

Stvarni problem je u sledećem: ekstraproduktivne OUR nastoje da za sebe zadrže rezultate (tekovine) naučno-tehnološkog razvitka; naročito u svim onim slučajevima kada su i same morale podneti izvesne ekonomske žrtve da se do tih rezultata dođe ili, pak, ako moraju plaćati *royalties* inostranim korporacijama. Drugo, svaki kolektiv pre ili kasnije dolazi do saznanja da porast produktivnosti rada u jednoj grani (odnosno u preduzeću u okviru te grane) dovodi do porasta produktivnosti rada u drugim granama, odnosno preduzećima. Naravno, ne linearno, bez izvesnog trenja, i ne preko noći. Treće, banke su po pravilu u simultanom odnosu prema mnogobrojnim reproduktivnim preduzećima na različitom stupnju tehnološkog razvitka i s različitim i međusobno izukrštanim ekonomskim interesima. One neprestano moraju da vode računa o svim tim realnim okolnostima i interesima.

Metodski postavljeno, rešenje te složene i protivurečne situacije sastoji se u tome što će banke kompetentno utvrditi i reći na kojim se tačkama društvene proizvodnje može ići na srazmerno velika ulaganja i visoku tehnologiju, makar i uz graničnu ili privremeno izostalu rentabilnost proizvodnje, a na kojim tačkama će ulaganja imati brže i veće ekonomske efekte.

Naravno, takav stepen koherencije među reproduktivnim OUR i takva pozicija i uloga banaka pretpostavljaju dosledno »postavljenu« proizvodnju vrednosti s odgovarajućim obrascem troškova proizvodnje i troškova prometa, a zatim i povezanost svake OUR sa svetskim tržištem, znatno jeftiniju i kompetentniju državnu administraciju, bitnu promenu u načinu mišljenja — u smislu, odnosno značenju o kojem je napred bilo reči.

(U drugom delu članka biće razmatrani problemi monetizacije potraživanja)

Digitized by Google

Lojze Sočan

Uticaj razvojne strategije na upravljanje privredom

I. Vizija razvoja

1. *Razvojna strategija*

Razvojna strategija određuje osnovne ciljeve dugoročne razvojne vizije, a istovremeno određuje i ekonomski mehanizam za ostvarivanje tih ciljeva. Koncept i sadržaj razvojne strategije jedne privrede zavisi u prvom redu od stepena njene privredne i društvene razvijenosti, uz uvažavanje i spoljašnjih (svetskih) i unutrašnjih uticaja.

Privrede se na svom razvojnom putu međusobno razlikuju ne samo po proizvodnoj strukturi i visini ostvarenog dohotka po stanovniku, već prvenstveno po neophodnom kvalitativnom preobražaju privredne strukture i samog razvojnog mehanizma na prelazu od nižeg ka višem stepenu razvijenosti. Taj proces kvalitativnog razvojnog preobražaja u današnjem svetu obično vodi od najnižeg stepena razvijenosti, na kojem privreda još nije u stanju da sama trasira svoju razvojnu strategiju (možda i usled političkih pritisaka i monopolnog uticaja transnacionalnih firmi), zatim

Digitized by Google

preko stepena razvijenosti koji je karakterističan po politici ubrzane industrijalizacije, pa do umerene privredne razvijenosti, u kojoj upravo industrija najčešće postaje najznačajniji privredni sektor, i u proizvodnji i u međunarodnoj razmeni. Sledeći, kvalitativno novi stepen u razvoju je privredna razvijenost (i visoka privredna razvijenost). Na tom stepenu su privrede, za razliku od svih prethodnih stepena razvijenosti, sposobne da same, odnosno da u relativno ravnopravnoj međusobnoj zavisnosti, osvajaju, dopunjavaju i razvijaju efikasna tehnološka rešenja i proizvodne programe koje zahteva domaće i svetsko tržište[1].

Jugoslovenska privreda je, osim nekih manje razvijenih područja, dostigla umerenu privrednu razvijenost i nalazi se pred svojim sledećim kvalitativnim preobražajem, koji bi mogao pojednostavljeno da se nazove prelaz s izgradnje fabrika na osvajanje tehnoloških rešenja i njihov sopstveni razvoj.

To znači kvalitativni preobražaj od povećavanja proizvodnje i društvenog proizvoda pomoću ekstenzivnog zapošljavanja nove radne snage, niske stope obrade prirodnih bogatstava, niže efikasnosti društvenih sredstava, energetskih izvora itd. na kvalitativnije upravljanje privredom i privredni rast na osnovu efikasnijeg angažovanja društvenih sredstava i prerade prirodnih bogatstava, ostvarivanjem višeg kvaliteta proizvoda i usluga, kao i stalnim porastom produktivnosti rada.

2. *Spoljašnji i unutrašnji uticaji*

Sadašnji proces privredno-političkog osvešćivanja zemalja u razvoju, u nastojanjima za afirmaciju novog ekonomskog poretka, dolazi do izražaja u prvom redu u nastojanju većine čovečanstva na smanjivanju dosadašnjeg visokog stepena privredne i razvojne zavisnosti od razvijenog sveta. Taj globalni proces koče razni monopoli, među kojima su najznačajniji tehnološki i energetski monopol (njima možemo u većoj ili manjoj meri da dodamo i monopol na području hrane).

Izvoz nafte pruža ubrzane mogućnosti razvoja malom broju zemalja, dok većini zemalja u razvoju takve mogućnosti znatno smanjuje brz porast cena nafte i odlivanje viška dohotka u razvijene zemlje.

Koncentracija znanja i tehnoloških rešenja u razvijenom svetu[2] i monopol koji imaju razvijene zemlje, a naročito transnacionalne kompanije, na taj proizvodni faktor predstavlja, u periodu odlučujućeg uticaja tehnologije na produktivnost, konkurentsku sposobnost i time na raspodelu dohotka na svetskom tržištu, veliku kočnicu u razvoju čitavog manje razvijenog sveta. Jugoslavija

[1] Ovaj problem je detaljnije razrađen u knjizi: L. Sočan, *Pot v gospodarsko razvitost*, »Delavska enotnost«, Ljubljana, 1978.

[2] Prema poslednjim podacima UNESCO-a, razvijeni svet raspolaže sa 97% postojećih tehnoloških rešenja i 92% istraživačkih kadrova.

Digitized by Google

raspolaže skromnim energetskim i sirovinskim mogućnostima, ali ima povoljne mogućnosti za proizvodnju hrane. Međutim, upravo njen napredak u tehnološkom razvoju biće od odlučujućeg značaja za uspeh kvalitativnog preobražaja Jugoslavije u razvijenu privredu.[3]

Sadašnji prelazni period u razvoju jugoslovenske privrede, sa politike opšte industrijalizacije na selektivnu industrijsku i razvojnu politiku, zasniva se na dostignutom stepenu razvijenosti. Mi raspolažemo dovoljnom (iako ne obilnom) razvojnom osnovom za kvalitativni preobražaj, u prvom redu potencijalom znanja, kvalifikovanim radom i iskustvom u vođenju i upravljanju privredom. Na toj osnovi možemo da postavimo ambiciozne ciljeve razvojnog preobražaja. Nastavljanje s dosadašnjim ekstenzivnim upravljanjem privredom, neselektivnim razvojem, uravnilovkom i zatvorenošću ranije ili kasnije će nam doneti prekid dosadašnjeg razvojnog ritma[4] i dalje pogoršanje položaja u međunarodnoj podeli rada.

Ekonomska afirmacija Jugoslavije danas je neophodnija nego ikada. Kao što će, na jednoj strani, naš napredni društveni sistem moći i dalje da se afirmiše u zemlji i u svetu samo uz veću privrednu i razvojnu prodornost, tako, na drugoj strani, suviše visoka stopa privredne zavisnosti podriva temelje odbrambene i razvojne sposobnosti naše zemlje.

Zato je privredna razvijenost cilj koji se ne može postići samo adekvatnom stopom privrednog rasta. Taj cilj zahteva i viši stepen proizvodne, tehnološke, razvojne i konceptivne samostalnosti u upotrebi svojih razvojnih potencijala, kao i ravnopravniji položaj u međunarodnoj podeli rada.

3. *Razvojna vizija*

Vizija kvalitativnog preobražaja u privrednu razvijenost zahteva nove impulse razvoja u jugoslovenskoj privredi. Osnovni impuls dosadašnjeg privrednog rasta u obliku ekstenzivnog povećavanja proizvodnje za relativno zatvoreno domaće tržište u velikoj meri je već iscrpen.[5] Na ostvarenom stepenu razvijenosti Jugoslavije daljem uspešnom privrednom rastu mogu odlučno da doprinesu u prvom redu dohodovno priznanje inovativnosti s ubrzanim te-

[3] Tehnološki monopol će ranije ili kasnije da se proširi i na energetsko područje (atomska energija, naročito reaktori na oplemenjeno gorivo, sunčana, geotermalna energija itd.), zatim na područje prirodnih bogatstava (materijali za zamenu), sve do novih tehnologija u proizvodnji hrane.

[4] Sve veće teškoće u platnom bilansu jasno potvrđuju navedeno stanovište.

[5] U tome se krije značajan razlog za sve veće pritiske za lokalno zatvaranje unutar jugoslovenskog tržišta, kako bi nosioci ekstenzivno organizovane proizvodnje što duže koristili prednosti neselektivnog i zatvorenog domaćeg tržišta, makar samo na užem lokalnom području.

Digitized by Google

hnološkim razvojem i izvoz. Značaj i obim tih impulsa lepo pokazuju neki rezultati međunarodnih poređenja uspeha privređivanja u Jugoslaviji. Ostvareni društveni proizvod po zaposlenom u jugoslovenskoj mašinogradnji 2,5 do 6 puta zaostaje za rezultatima te delatnosti u razvijenim zemljama. Kod izvoza oko 100 pozicija[6] modernih proizvodnji (prvenstveno mašinogradnja, vozila, elektrokompleks, hemijska industrija) u EEZ, Jugoslavija dostiže od 2 do 5 puta niže izvozne cene po toni proizvoda u poređenju s cenama uvoznih pozicija iz tih zemalja. Reč je u prvom redu o razlikama u asortimanu, kvalitetu i tehnološkim rešenjima. To je cena koju jugoslovenska privreda plaća za postojeću, suviše visoku stopu tehnološke, uvozne i razvojne zavisnosti od razvijenog sveta, do koje ne dolazi samo usled nižeg stepena razvijenosti (s čime se sreću i druge privrede razvijene u toj meri), već sve više usled zakašnjenja u preobražaju dosadašnje, ekstenzivno koncipirane razvojne strategije jugoslovenske privrede u pravcu kvalitativnog razvojnog preobražaja.[7] Ekstenzivna prerada domaćih i uvoznih prirodnih bogatstava (uključno s energijom) u sadašnjim uslovima porasta cena prirodnih bogatstava i energije, uz ostvarivanje minimalnog dohotka, konačno znači i ugrožavanje dugoročnih razvojnih mogućnosti naše privrede. Možemo da konstatujemo da smanjenje visoke stope tehnološke, uvozne i razvojne zavisnosti jugoslovenske privrede od razvijenog sveta i istovremena snažnija sopstvena tehnološko-razvojna dostignuća predstavljaju glavni cilj dugoročne razvojne vizije jugoslovenske privrede.

Jugoslovenska privreda je dostigla nivo razvijenosti na kojem je sposobna da izradi i kvalitetne i tehnološki komplikovane proizvode, ali najčešće uz prethodni uvoz tehnoloških rešenja, opreme i tehnološki komplikovanih materijala za reprodukciju. To znači da je porast udela tehnološki komplikovanih proizvodnji u DP, a naročito porast njihovog izvoza u SEV i ZUR, povezan s porastom tehnološki složenog uvoza iz visokorazvijenog sveta. To potvrđuje struktura dugoročne robne razmene Jugoslavije sa razvijenim svetom, a posebno s Evropskom ekonomskom zajednicom.

Za strukturu međunarodne razmene Jugoslavije karakteristična su dva jezgra deficita. Prvo se nalazi na području energije i sirovina i ono je, s obzirom na skromnija prirodna bogatstva i industrijalizaciju naše zemlje, logično. Drugo i odlučujuće jezgro deficita proističe iz tehnološkog zaostajanja Jugoslavije i koncen-

[6] Po metodologiji ECE 'Evropska ekonomska komisija) za analizu strukture i tokova vrednosti međunarodne razmene između Istočne i Zapadne Evrope.

[7] Kao zakašnjenje u kvalititivnom preobražaju razvojne strategije jugoslovenske privrede možemo sigurno da smatramo sedamdesete godine (prelom u dinamici međunarodne razmene Jugoslavije), a najverovatnije čitav period posle sadržajno neizvedene privredne reforme sredinom šezdesetih godina.

Digitized by Google

trisano je na razmenu tehnološki složenih proizvodnji, a regionalno na razmenu s EEZ.

Osnovni razlog za hronično nepovoljnu razmenu s EEZ, pa čak i slabljenje odnosa između izvoza i uvoza, međutim, leži u tehnološkom zaostajanju jugoslovenske privrede. Tako se u toku dve decenije (1958—1978) pokrivanje uvoza izvozom u sektoru tehnološki složenih proizvodnji poboljšalo sa 0,05 na svega 0,14, dok je trgovinski manjak tog sektora u 1958. godini iznosio 159 miliona $, 1965. godine 512 miliona $, 1975. godine 1.472 miliona $, a 1978. godine 2,5 milijardi dolara.

Kod svih ostalih sektora (sirovine i goriva, sirovinski intenzivne proizvodnje, radno intenzivne proizvodnje, poljoprivredni proizvodi) stopa pokrivanja uvoza izvozom se kreće od 60 do 100 odsto. Pošto nema objektivnih mogućnosti za dovoljno veliko povećanje izvoza tih proizvodnji u EEZ, rešenje se krije u prvom redu u razvoju odgovarajućeg broja projekata u sektoru tehnološki složenih proizvodnji (kooperacije, viši oblici privredne saradnje), pomoću kojih Jugoslavija može da poveća stopu pokrivanja uvoza u tom sektoru bar na 50 odsto. Ostali manjak bi mogao da se pokriva nerobnim stavkama.

Hronična nesrazmera u razmeni Jugoslavije s EEZ kod tehnološki složenih proizvodnji ne znači samo opštu uvoznu zavisnost. To je, u suštini, i jezgro tehnološke, razvojne, a potencijalno i privredno-političke zavisnosti jugoslovenske privrede od visokorazvijenih privreda.

Izvozni i opšti razvojni prodor jugoslovenske privrede možemo očekivati samo na osnovu zdravih proizvodnih kapaciteta, koji po proizvodno-programskim, tehnološkim, razvojnim, organizacionim, troškovnim i drugim osobinama neće bitno zaostajati za konkurentima razvijenog sveta. Međutim, srazmerno mala jugoslovenska privreda nema dovoljno snaga (znanje i tehnologija, kadrovi, kapital itd.) za takvo razvojno sazrevanje svih proizvodnih programa, a kamoli da ti programi polaze od nepovezanih i tehnološki-razvojno različitih republičkih ili lokalnih koncepcija. Dalji selektivni razvoj jugoslovenske privrede uslovljavaju, dakle, postignuti stepen razvijenosti i objektivni uslovi savremene međunarodne podele rada. U pravcu ostvarenja tog cilja u jugoslovenskoj privredi treba motivisati u prvom redu koncepciju udruživanja znanja i razvojnih nastojanja, dok će tom procesu normalno slediti povezivanje, odnosno udruživanje proizvodnih programa, sredstava, rada i dohotka.

Dosadašnja razvojna strategija ekstenzivnog privrednog rasta ne samo što ne može da podstiče kvalitativni preobražaj jugoslovenske privrede na sadašnjem stepenu njene razvijenosti, već ona taj proces koči i onemogućava. U tome je razlog što ona mora suštinski da se izmeni.

Digitized by Google

II. Ekonomski mehanizam

4. *Privredno-politička i razvojna motivacija kvalitativnog preobražaja*

Koncept razvojne strategije kvalitativnog preobražaja jugoslovenske privrede mora da se zasniva na elementima koji povezuju interese različito razvijene višenacionalne Jugoslavije. Zato razvojni mehanizam na taj način zacrtane razvojne strategije mora da skrene dosadašnju osnovnu pažnju s regionalne podele dohotka, akumulacije i jevtinog i nemobilnog društvenog kapitala na motivaciju povećavanja društvenog proizvoda, dohotka i akumulacije u svim područjima Jugoslavije, kao i na motivisanost za povezivanje koncepcije razvojnih nastojanja nosilaca proširene reprodukcije.

Nije važan broj privrednih mera koje obezbeđuju motivaciju za ubrzani tehnološki razvoj i izvoz kao osnovu ostvarivanja zadovoljavajuće stope rasta jugoslovenske privrede u idućem dugoročnom periodu. Važno je da te mere bar izjednače uslove izvoza s uslovima prodaje na domaćem tržištu, ako ih već ne poboljšavaju. U čemu je suština i objektivna neophodnost tako koncipiranog ekonomskog mehanizma za jugoslovensku privredu na sadašnjem stepenu razvijenosti?

Prvo pitanje koje se postavlja pred nas jeste: gde početi i šta preduzeti da tako zasnovana razvojna strategija preraste postojeće i druge spone ekstenzivnog upravljanja privredom i da oživi? Reč je u prvom redu o preobražaju postojećeg ekonomskog mehanizma. Naše, a i svako drugo društvo može deklarativno da usvoji i prizna inovacioni proces[8] kao osnovni pokretač razvoja i kao odlučujući faktor u tom razvoju; društvo može i da izdvaja sve veća sredstva za školstvo, nauku i razvoj tehnologije, ali društveni sistem privrednih mera (razvojni mehanizam) ne priznaje taj razvojni faktor. Ili — Marksovim rečima — uključivanje tehnologije u proizvodni proces nije samo tehnički proces stvaranja upotrebne vrednosti, već i društveni proces, proces stvaranja vrednosti. U suštini je reč o tome da li društvo sa svojim sistemom privrednih mera dohodovno priznaje kvalitativne faktore upravljanja privredom i nosioce razvojnog preobražaja: osvajanje i sopstveni razvoj uspešnih tehnoloških rešenja, kvalitet, dizajn, funkcionalnost proizvoda, izvoz itd. ili pretežno administrativnim cenama i merama raspodele i preraspodele dohotka ne priznaje te kvalitativne faktore i ne omogućava im onu ulogu u privredi koja im pripada na određenom stepenu razvijenosti. Jugoslovenska privreda je dostigla tu granicu na kojoj kvalitativne faktore upravljanja privredom treba ne samo ravnopravno priznati, već ih čak i natprosečno

[8] »Buržoazija ne može da egzistira bez stalnog revolucionisanja proizvodnih sredstava i time odnosa u proizvodnji i čitavom društvu. Naprotiv, održavanje starih načina proizvodnje u nepromenjenom obliku predstavljalo je osnovni uslov za postojanje svih predindustrijskih klasa« (Marks i Engels, *Sabrana dela*, englesko izdanje, 1951, str. 36).

Digitized by Google

unapređivati. Tako će dosadašnje zakašnjenje biti brže nadoknađeno, a dugoročni efekat razvoja ranije ostvaren. Na taj način možemo da stvorimo objektivne uslove za put u privrednu razvijenost.

U čemu je, dakle, sadržajna razlika između razvojnog mehanizma opšte i ubrzane industrijalizacije[9] i razvojnog mehanizma razvojne i izvozne selekcije? Da bismo dobili odgovor na to pitanje, ubrzan privredni (naročito industrijski) razvoj treba uklopiti u dva tipična perioda.

U prvi period spadaju razvojna nastojanja još nerazvijenih privreda na što uspešnijoj preradi prirodnih bogatstava i na osvajanju tehnološki manje složenih proizvodnji[10] do ostvarene opšte industrijalizacije određene privrede. Razvojni mehanizam na tom stepenu se zasniva najčešće na relativno visokoj carinskoj zaštiti i često oštrim količinskim uvoznim ograničenjima.

Po obliku zaštite, takav razvojni mehanizam predstavlja intervenciju države u poslednjoj fazi proizvodnog ciklusa. Ona štiti domaće proizvođače koji imaju nižu produktivnost, više troškove i cene i često niži kvalitet proizvoda i omogućava im domaće tržište i razvoj povećavanjem cena konkurentnijoj uvoznoj ponudi ili čak zabranom uvoza. Cenu tako postavljenog ekstenzivnog rasta plaća domaći potrošač, što do određenog razvojnog stepena ne ograničava brz rast privrede.

U drugi period spada ubrzani razvoj tehološki složenih proizvodnji i delatnosti koje predstavljaju ključnu proizvodnu, razvojnu i izvoznu strukturu visokorazvijenih privreda. Razvojni mehanizam unapređivanja takve (tehnološki složene) privredne strukture, koja se zasniva u prvom redu na dinamičnom inovacionom procesu s brzim osvajanjem i sopstvenim razvojem tehnologije, počiva prvenstveno na dva osnovna motiva podsticanja razvoja. Prvi motiv su velika i stalna ulaganja u razvoj takvih delatnosti; drugi su razni oblici smanjivanja dugoročnih razvojnih, proizvodnih i izvoznih rizika proizvođača (planske domaće porudžbine, kreditiranje, učešće u ulaganjima itd.) kod tako postavljene selektivne proizvodne i izvozne usmerenosti.

Mere unapređivanja tehnološki složenih delatnosti su po svom obliku usmerene pretežno ka samom procesu planiranja, stvaranja tehnološke, razvojne i tržišne osnove za uspešan razvoj takvih proizvodnji. Takav razvojni mehanizam omogućava tehnološki složenim delatnostima smanjivanje troškova razvoja, proizvodnje i marketinga, uz istovremeno povećavanje njihovog kvaliteta i funkcionalnosti. Sve to povećava konkurentsku sposobnost tehnološki složenih proizvodnji; visoka carinska zaštita i količinska uvozna

---

[9] Opštu i ubrzanu industrijalizaciju jugoslovenske privrede je, posle uspešne posleratne obnove, teorijski i praktično u najvećoj meri postavio B. Kidrič. U toku dobre dve decenije ta strategija je jugoslovenskoj privredi omogućavala uspešan rast i razvoj, a istovremeno stvorila i objektivne (strukturne, kadrovske, spoljnotrgovinske) uslove za njen kvalitativni preobražaj.

[10] Većina njih može da se osvoji već nabavkom uspešne proizvodne opreme.

Digitized by Google

ograničenja u takvim uslovima najčešće postaju suvišna, tako da je njihov razvojni i zaštitni značaj bitno smanjen.

Ako, međutim, u skladu s razvojem privrednih kapaciteta (kadrovi, znanje, vladanje tehnologijom, proizvodna struktura itd.) ne dođe do odgovarajuće promene u privrednom mehanizmu, onda visoki stepen zaštite u vidu carinskih dažbina i količinskih ograničenja dozvoljava i povećava u prvom redu visoke proizvodne troškove domaćim proizvođačima i time smanjuje njihovu konkurentsku sposobnost na domaćem tržištu i u izvozu. Pošto su tehnološki složene proizvodnje prvenstveno proizvodna oprema i važni reproduktivni materijali, takvu »razvojnu zaštitu« ne plaća standard, već pre svega sama privreda svojom smanjenom konkurentskom i reproduktivnom sposobnošću. Carinska zaštita suviše dugo zadržanog protekcionističko-subvencionističkog mehanizma dobija karakteristične fiskalne osobine, a količinska ograničenja često podstiču monopolne težnje uskog tržišnog zatvaranja tehnološki i razvojno zaostalih nosilaca domaćih proizvodnij. U takvim uslovima i plan i tržište gube svoju moć postavljanja i ostvarivanja selektivne razvojne usmerenosti privrede. U tome je suština kašnjenja jugoslovenske privrede u kvalitativnom preobražaju razvojne strategije i time privredno-političkog mehanizma. Preobražaj razvojne strategije istovremeno predstavlja ključni zadatak u formiranju dugoročne, a i srednjoročne razvojne usmerenosti naše privrede.

5. *Razvojni kriterijumi ekonomskog mehanizma*

Polaznu tačku u formiranju kriterijumâ ekonomskog mehanizma kvalitativnog preobražaja predstavljaju napred navedeni principi motivacije na dostignutom stepenu umerene razvijenosti. U suštini, reč je o približavanju razvojnih kriterijuma, uslovâ privređivanja i radnih rezultata uslovima svetskog tržišta u većoj meri, a prvenstveno u troškovima, cenama, nivou produktivnosti i konkurentske sposobnosti. To znači da naše delatnosti moraju konkurentski da sazrevaju u proizvodno-programskom, razvojno-tehnološkom, troškovnom i organizacionom smislu i da dostignu nivo uspešnih ponuđača na svetskom tržištu. Tek kad svetskom produktivnošću i konkurentskom sposobnošću naših proizvodnih kapaciteta budemo ostvarivali značajne izvozne rezultate, moći ćemo da se približimo ravnopravnoj razmeni obima rada opredmećenog u našem izvozu obimom rada opredmećenim u našem uvozu. Tek u takvim uslovima dinar može da postane valuta koju će da prizna svetsko tržište.

Pri takvoj razvojnoj i privredno-političkoj usmerenosti ne samo što koncept uvozne supstitucije ne možemo da izjednačavamo sa konceptom selektivne izvozne prodornosti i razvojnog sazrevanja čitave privredne strukture, već je koncept opšte uvozne supstitucije (postojećeg jugoslovenskog tipa) postao sistemska kočnica kvalitativnog razvojnog preobražaja jugoslovenske privrede.

Digitized by Google

Ta pojava zahteva preciznije obrazloženje sadržajne razlike između koncepta uvozne supstitucije[11] i selektivne izvozne usmerenosti, koja se zasniva na procesu tehnološkog i razvojnog sazrevanja čitave privrede.

Savremeni svetski razvoj, kako pokazuju iskustva većeg broja zemalja u razvoju, potvrđuje da je koncept uvozne supstitucije, po pravilu, uspešan u početnoj fazi industrijalizacije i da je organski povezan s visokom stopom opšte zatvorenosti (protekcionizma) u odnosu na konkurenciju razvijenijih privreda. Pomoću adekvatnog subvencioniranja niže produktivnosti i drugih neracionalnosti privreda može da ostvaruje i zadovoljavajuću stopu porasta izvoza (primer Jugoslavije u toku šezdesetih godina).

Koncept uvozne supstitucije nailazi na teškoće čim dođe do primarne zasićenosti tražnje na domaćem tržištu za proizvodima široke potrošnje[12], pa za nastavljanje visoke stope rasta treba bitno povećati stopu izvozne usmerenosti tih proizvodnji, a pogotovo još kada se bitno poveća udeo tehnološki složenih proizvodnji u društvenom proizvodu (primer Jugoslavije u toku sedamdesetih godina). Manje privrede se mnogo ranije suočavaju s tim teškoćama nego velike.

Takvu konstataciju potvrđuju razvojne karakteristike koncepta opšte uvozne supstitucije, među koje spadaju u prvom redu sledeće:

— koncept opšte uvozne supstitucije, povezan sa sistemom opšte uvozne zaštite, po pravilu, daje dobru osnovu za ubrzan proces industrijalizacije u zemljama u razvoju;

— usled unutrašnjeg kriterijuma ulaganja uslovi privređivanja takve privrede se, po pravilu, sve više udaljuju od kriterijuma troškova, cena i produktivnosti na svetskom tržištu;

— što su proizvodnje tehnološki složenije i razvojno intenzivnije (povećanje potreba za znanjem i razvojnim radom) i što više

---

[11] Teorijski je uvozna supstitucija zamenjivanje uvoza domaćom proizvodnjom finalnih proizvoda i u slučajevima kada domaća privreda ne raspolaže dovoljnim ili povoljnim prirodnim izvorima sirovina, odnosno drugim potrebnim proizvodnim faktorima za proizvodnju finalnih proizvoda za kojima postoji tražnja na domaćem tržištu. Karakter uvozne supstitucije dobijaju i sve one proizvodnje u kojima znanje, inovacioni proces i tehnološka rešenja postaju osnovni proizvodni faktor afirmacije u savremenoj međunarodnoj podeli rada. Suviše dugotrajna privredna zatvorenost i izolovanost od uticaja svetske privrede na domaću proizvodnju uslovljava sve veće zaostajanje takve privrede u procesu tehnološko-razvojnog sazrevanja, to jest u u procesu kvalitativnog preobražaja u razvijenu privredu.

[12] Socijalističke zemlje, članice SEV-a, nisu osetile problem snažne zatvorenosti prvo na području proizvodnji za široku potrošnju, jer tu do primarne zasićenosti uopšte nije došlo, zato što su svesno snažnije razvijale bazične proizvodnje. One osećaju problem zatvorenosti pred svetskim tržištem u obliku niže stope racionalnosti, produktivnosti i opšte konkurentske sposobnosti. Pri tome im nije mnogo pomogla ni prostranost tržišta te regionalne grupacije, iako je sigurno da njegove dimenzije nisu uspešno iskorišćene. Učešće tih zemalja u svetskom izvozu kapitalnih dobara u sedamdesetim godinama iznosi svega oko 10%, a još se smanjuje.

Digitized by Google

dolazi do izražaja ekonomija obima proizvodnje, utoliko manje je taj razvojni koncept u stanju da konkurentski proizvodi;

— na zatvorenom i neselektivnom domaćem tržištu inovaciona delatnost (poboljšanje kvaliteta, funkcionalnost, tehnološka rešenja, smanjenje troškova itd.), znanje i produktivnost rada ne mogu da postanu osnova za razvojnu prodornost nosilaca proizvodnje, već u većoj meri pritisak na administrativno povećanje zaštite od inostrane konkurencije i povećanje domaćih cena;

— uvozna zaštita (sve carinske dažbine i količinska ograničenja) počinje sve više da povećava proizvodne troškove i domaće cene što više raste udeo proizvodnje domaće opreme i reproduktivnih materijala;

— zbog zatvorenosti pred inostranom konkurencijom i neselektivnosti domaćeg tržišta najčešće se zadržava investicioni koncept izgradnje često lokalnih i uže regionalnih kapaciteta i u kapitalno i razvojno složenim proizvodnjama;

— takve nisu u stanju da samostalno osvajaju i razvijaju odgovarajuća tehnološka rešenja i da iskorišćavaju ekonomiju obima, pa se zato najčešće razvijaju po cenu visoke stope tehnološke, uvozne i razvojne zavisnosti od velikih inostranih kapitala i na taj način se uključuju u njihove razvojne koncepte i time onemogućavaju, odnosno remete izgradnju homogenog reprodukcionog ciklusa u jugoslovenskoj privredi;

— zaostajanjem u porastu efikasnosti i produktivnosti privreda se sve više izdvaja iz međunarodne razmene na području izvoza (godine 1960, 1965, 1969, 1974. i 1977. Jugoslavija je ostvarivala sledeći udeo u svetskom izvozu/uvozu: 0,44/0,62; 0,58/0,65; 0,54/0,74; 0,48/0,82 i 0,47/0,84);

— koncept uvozne supstitucije u uslovima opšte zatvorenosti od svetskog tržišta, u principu, nije u stanju da reši platnobilansni problem, jer sistemski (neselektivno tržište i ulaganja po unutrašnjem kriterijumu) u proizvodnom procesu smanjuje uticaj najprodornijeg proizvodnog faktora savremenog privređivanja — znanja i razvoja tehnologije;

— i konačno, zemlje koje su blagovremeno i odlučno izvršile preusmeravanje od koncepta opšte uvozne supstitucije na koncept selektivne izvozne prodornosti i razvojnog sazrevanja privrede sa selektivnom uvoznom supstitucijom ostvaruju ne samo visoku stopu porasta izvoza (i time međunarodnu likvidnost i platnu sposobnost), već i najviše stope privrednog rasta (na primer, Južna Koreja, Brazil, Meksiko, a slede Malezija, Filipini itd.).

Možemo da zaključimo da je jugoslovenski koncept uvozne supstitucije sistemski povezan s ekstenzivnim privređivanjem i opštom zatvorenošću pred svetskim tržištem. To, međutim, danas smanjuje uticaj inovacionog procesa i ubrzani razvoj tehnoloških rešenja kao ključnog proizvodnog faktora za porast produktivnosti, efikasnosti i izvozne prodornosti u savremenoj svetskoj privredi. Zato se kod nas primarna raspodela (formiranje cena) i opšti uslovi privređivanja formiraju u prvom redu kroz pritisak na povećanje domaćih cena i efikasniju zaštitu od uvoza. Tu se kratkoročni interesi pro-

Digitized by Google

izvodnje povezuju sa fiskalnim karakterom ukupnih carinskih dažbina i konceptom razrastanja kvantitativnih ograničenja u cilju rešavanja teškoća u platnom bilansu. Razume se, takav razvojni koncept se ranije ili kasnije lomi na izvoznoj neefikasnosti i prevelikoj tehnološkoj, uvoznoj i razvojnoj zavisnosti, što u svojoj krajnjoj fazi vodi smanjenju opšte stope privrednog rasta.

Ekonomski mehanizam rešavanja postojećeg položaja zasniva se na tržišno-planskom sistemu jugoslovenske privrede. Na jednoj strani, mere ekonomskog mehanizma moraju sve više da polaze od uslova privređivanja na svetskom tržištu, što znači da on mora u mnogo većoj meri da ima u vidu ekonomske zakonitosti i da time odlučujuće poboljša selektivnost domaćeg tržišta. Na drugoj strani, osnovni zadatak plana je da selektivno izgrađuje i kvalitativno usavršava privrednu strukturu, odnosno cilj njegovih nastojanja je u stalnom razvojnom sazrevanju i dugoročnom poboljšavanju konkurentske sposobnosti jugoslovenske privrede.

Takve razvojne polazne tačke ekonomskog mehanizma su na sadašnjem stepenu razvijenosti jugoslovenske privrede, u svojoj suštini, u suprotnosti s ekstenzivnim privređivanjem i visokom stopom opšte zatvorenosti pred uticajem svetske privrede. To znači da je postojeći ekonomski mehanizam, u kojem na stvaranje i podelu dohotka (uslovi privređivanja) odlučujuće utiču mere i postupci kao što su:

— visoka stopa zatvorenosti u odnosu na svetsku privredu i sve veće lokalno zatvaranje unutar jugoslovenske privrede;

— veća potrošnja (od lične, opšte i zajedničke do investicione) u odnosu na ostvarenu proizvodnju;

— crpenje dohotka iz inflacije uz osiromašavanje reproduktivne osnove;

— nedovoljna povezanost produktivnosti rada s ličnim dohocima;

— nedovoljna zavisnost dohotka društvene nadgradnje od uspešnosti poslovanja privrede;

— suviše snažno administrativno formiranje cena;

— suviše snažno administrativno usmeravanje međunarodne razmene, s naglaskom na uvoznim ograničenjima, a ne na unapređivanju izvoza;

— socijalizacija gubitaka;

— potcenjenost i nemobilnost društvenog kapitala;

— suviše nizak udeo emisije u produktivne i razvojno dinamične svrhe;

— preveliko finansiranje društvenog standarda na račun akumulacije privrede i u korist lične potrošnje, što još dodatno smanjuje akumulativnu i reproduktivnu sposobnost privrede (na primer, neekonomske stanarine, prenizak udeo stanovništva u izgradnji transportne, PTT i ostale infrastrukture) itd., zastareo u odnosu na evoluciju privredne strukture i stepen razvijenosti.

Novi ekonomski mehanizam treba da omogući najprodornijim faktorima rasta i razvojnog sazrevanja kao što su: produktivnost rada, inovacioni proces s tehnološkim rešenjima, izvoz, efi-

Digitized by Google

kasnost upravljanja privredom, kvalitet itd. — odlučujući uticaj na ostvarivanje i raspodelu dohotka i time na proces selektivnije razvojne i izvozne usmerenosti jugoslovenske privrede. Problem je i u tome što ni samo selektivnije usmeravanje akumulacije ka pojedinim delatnostima u cilju proizvodno-programskog, tehnološko-razvojnog, organizacionog i troškovno-cenovnog sazrevanja najčešće nije u stanju da spreči monopolno držanje nosilaca razvoja, ukoliko kreditno-investiciona i opšta privredno-politička pomoć razvojnom sazrevanju nije istovremeno povezana sa skladnim procesom povećavanja konkurentskog uticaja svetskog tržišta — dakle, s približavanjem uslovima privređivanja na svetskom tržištu. Taj proces omogućuje selekciju nosilaca razvoja (s obzirom na njihova razvojna nastojanja i kvalitet), kao i povećanje mobilnosti društvenog kapitala u jugoslovenskoj privredi.

Među ključne probleme kvalitativnog preobražaja ekonomskog mehanizma spada i postojeća organizaciona struktura jugoslovenskog ekonomskog sistema. Ona nije u stanju da izvede takav kvalitativni preobražaj ne samo zbog svojih kvaliteta, već još više zbog neadekvatnog načina organizacije. U kvalitet spada opterećenost njegovih nosilaca (institucija i pojedinaca) ekstenzivnim načinom dosadašnjeg usmeravanja jugoslovenske privrede. Njegova organizaciona nemoć, međutim, ne leži toliko u neusklađenim ciljevima i informisanju, već pre svega u nedovoljnoj koordinaciji akcija nosilaca prilikom donošenja i sprovođenja osnovnih mera ekonomskog mehanizma. To znači da bi trebalo razviti kvalitativno nove, koordinativne poluge novog ekonomskog mehanizma, gde bi bar nosioci tehnološko-razvojne politike, politike ulaganja (usmeravanje akumulacije), politike ekonomskih odnosa s inostranstvom i nosioci formiranja primarne raspodele činili neraskidive sastavne delove jedinstvene privredne, a naročito industrijske politike Jugoslavije.

Na sadašnjem stepenu privredne razvijenosti Jugoslavije, u suštini, reč je o samoupravnom društvenom konsenzu o budućem dugoročnom kvalitativnom preobražaju postojeće razvojne strategije, u skladu s dosadašnjom evolucijom domaće privredne baze i odlučujućim izmenama u uslovima privređivanja u svetskoj privredi. Jugoslavija je pre tri decenije usvojila po svom značaju jednako smelu, odgovornu i dugoročnu revolucionarnu odluku, kad je ova ekonomski zaostala i u ratu postradala zemlja prihvatila strategiju ubrzane opšte industrijalizacije. Ako je sadašnja odluka privredno-politički podjednako teška, današnji materijalni uslovi Jugoslavije za uspešan kvalitativni preobražaj u privredno razvijenu zemlju daleko su povoljniji u poređenju sa stanjem pre tri decenije.

Digitized by Google

Ivan A. Rankov

Materijalna osnova i položaj društvene privrede Jugoslavije

*(Bilansno-materijalni odnosi privrede pružaju mogućnost uspostavljanja efikasnijih ekonomsko-finansijskih tokova društvene reprodukcije)**

U poslednje vreme se mnogo govori i piše o nestabilnim društveno-ekonomskim odnosima, o sve slabijoj reproduktivnoj sposobnosti materijalne osnove udruženog rada, deficitu platnog bilansa i, s tim u vezi, o uspesima i neuspesima privrede u celini. Pri tom treba dodati da mnogi misle da je naša privreda zapala u dosta težak položaj zbog nesklada između kretanja ličnih dohodaka i produktivnosti rada, to jest da produktivnost u nas čak i opada. Osim toga, pominje se i tvrdnja da se naša privreda razvijala, a i danas se razvija, pretežno na bazi domaćih i inostranih kredita, što de fakto znači — manje iz sopstvenih izvora, te da stoga i nije sposobna da se, bez pomoći sa strane, nesmetano uključuje u međunarodnu podelu rada.

O tako značajnim ekonomskim pitanjima, na raznim skupovima i u sredstvima informisanja, iz dana u dan, nedokumento-

* Pored tabela u tekstu, na kraju članka je priloženo sedam tabelarnih pregleda.

Digitized by Google

vano se iznose divergentne ocene o privrednoj situaciji u Jugoslaviji. Na osnovu bilansnih odnosa, međutim, dokumentovano se mogu zasnivati sasvim suprotne ocene, što će se videti iz narednog izlaganja o stvarnom stanju naše privrede.

Zvanični podaci, registrovani u bilansima stanja i bilansima uspeha osnovnih organizacija udruženog rada, u proteklih deset godina dokumentovano potvrđuju da su uspesi jugoslovenske privrede vrlo veliki na svim značajnijim ekonomskim područjima. Ti efekti se ogledaju u permanentnom jačanju materijalne baze, u poboljšanju ekonomskog položaja i u sve većim materijalno-finansijskim rezultatima društvene privrede.

Materijalna baza osnovne organizacije udruženog rada proizlazi iz veličine društvene imovine. Ekonomski položaj zavisi od obima ukupnog prihoda i novostvorene vrednosti, a reproduktivna sposobnost privrede od toga kako je novostvorena vrednost raspoređena. Pri tom treba naglasiti da navedeni ekonomski efekti u mnogome zavise i od produktivnosti rada, efikasnosti ukupno raspoloživih sredstava, kao i načina na koji se i kako koriste ostvareni materijalno-finansijski rezultati, to jest gde se i kako plasiraju.

Analizirajući pojedinačno pomenute ekonomske elemente i način njihovog korišćenja, s pravom se može zaključiti da su uspesi društvene privrede Jugoslavije zaista vrlo veliki. U prilog tome dokumentovano govore zvanični bilansni podaci osnovnih organizacija udruženog rada. Naime, prema tim podacima se jasno vidi da se vrednost društvene imovine od oko 533 milijarde dinara u 1970. godini povećala na 3,857 milijardi dinara u 1979. godini, ili za 7,2 puta više u odnosu na 1970. godinu. Osnovna sredstva u upotrebi u 1979. godini veća su za preko 8,6 puta, takođe u odnosu na 1970. godinu. Ovako velik porast imovine verovatno da nije zabeležila ni jedna privreda u svetu.

Obrćući ovaj kapital, u deset pomenutih godina, naša privreda je povećala ukupan prihod za 8,1 puta, a novostvorenu vrednost čak za preko 10,2 puta. Prema tome, s pravom se može konstatovati, i to na bazi cifarskih bilansnih podataka, da ovako veliko povećanje finansijskog rezutlata nije bilo moguće ostvariti bez znatnijeg porasta i produktivnosti rada.

Prema zvaničnim podacima Službe društvenog knjigovodstva u 1979. godini, bilansno utvrđena novostvorena vrednost, u iznosu od preko 1,370 milijardi dinara, u smislu važećih propisa, raspoređena je ovako:

— na ime neto ličnih dohodaka 321 milijardu dinara, ili za 7,4 puta više u odnosu na 1970. godinu;

— na ime reproduktivne sposobnosti društvene privrede 262 milijarde dinara, ili za 7,7 puta više u odnosu na 1970. godinu;

— na ime svih društvenih obaveza preko 497 milijardi dinara, ili za preko 10,1 puta više mereno u odnosu na 1970. godinu.

Ostatak novostvorene vrednosti utrošen je na ime raznih materijalnih »troškova«, koji se u nas, prema važećim propisima, izjednačuju sa materijalnim troškovima za reprodukciju.

Digitized by Google

Napred navedeni bilansni podaci dokumentovano ukazuju da neto lični dohoci, u posmatranom periodu, beleže najnižu stopu rasta — mereno u odnosu na napred navedene ekonomske pokazetelje, i to za nekoliko procentnih poena. Oni istovremeno ukazuju na to da se i na ime reproduktivne sposobnosti društvene privrede, iz godine u godinu, izdavaja znatniji deo sredstava novostvorene vrednosti. Sredstva izdvojena za ovu namenu takođe dokumentovano dokazuju da se stopa metamorfoze osnovnih sredstava, u posmatranom periodu, kretala između najmanje 18 i najviše 33 procenta. Ovako visoka stopa reproduktivne sposobnosti društvene privrede obezbeđuje zamenu osnovnih sredstava za najmanje 3 godine, odnosno najduže 5 godina, a to de fakto, mora se priznati, postiže samo visoko akumulativna privreda.

Međutim, sasvim je drugo pitanje kako se ti materijalni efekti koriste, a to ćemo nastojati da pokažemo ukupnom analizom podataka na osnovu završnih računa organizacija udruženog rada Jugoslavije.

Struktura osnovnih sredstava

Napred navedene rezultate rada, prema bilansnim podacima, društvena privreda je ostvarivala u uslovima veoma nepovoljno plasiranih sredstava osnovnih organizacija udruženog rada. Struktura društvene imovine, sa gledišta plasmana ukupno raspoloživih sredstava, u 1969. godini izgledala je ovako: 44,6 odsto obrtnih sredstava i 55,4 odsto osnovnih sredstava (od ukupnih sredstava društvene privrede). Ovaj odnos se menja u 1978. godini, i to u korist osnovnih sredstava. Tako, na primer, učešće obrtnih sredstava pada na 40,7 odsto, a osnovnih raste na 59,3 odsto ukupnih sredstava. U 1979. godini struktura ovih sredstava se dalje poboljšava u korist osnovnih sredstava, s tendencijom daljeg poboljšavanja ovih odnosa. Učešće obrtnih sredstava u 1979. godini dalje pada, i to na 39,8 odsto, a osnovnih sredstava se penje na 60,8 odsto. Pri tom bi trebalo naglasiti da su još Marks i njegovi prethodnici utvrdili granicu ekonomskog rentabiliteta »strukture« ukupno raspoloživih sredstava i tom prilikom rekli da se ona može kretati u okvirima najmanje 80 odsto osnovnih i 20 odsto obrtnih sredstava (u ukupnim sredstvima industrije), a kod poljoprivrede ovaj odnos se toleriše na 60 odsto osnovnih i 40 odsto obrtnih sredstava u ukupnim sredstvima.

Pored ovako nepovoljne strukture ukupno raspoloživih sredstava, treba istaći da je, prema bilansnim podacima, i struktura osnovnih sredstava takođe nepovoljna. Naime, učešće osnovnih sredstava u upotrebi, to jest u funkciji, u ukupnim sredstvima društvene privrede kreće se između 32,5 odsto u 1978. godini i 33,3 odsto u 1979. godini. Ovako nepovoljno učešće osnovnih sredstava u upotrebi u ukupnim sredstvima ukazuje na to da se nedovoljno ulaže u izgradnju novih kapaciteta i drugih vidova dugoročnih ulaganja (rekonstrukcija, modernizacija i slično). To istovremeno

Digitized by Google

pokazuje da se novčani deo osnovnih sredstava i sredstava fondova neracionalno koristi ili se koristi u plasmane čiji je efekat korišćenja sveden na minimum, odnosno plasiran u izgradnju objekata vanprivredne delatnosti.

I plasmani osnovnih sredstava drugih namena takođe zauzimaju znatnije mesto u strukturi ukupno raspoloživih sredstava društvene privrede. Tako, na primer, u izgradnji novih kapaciteta permanentno leži blokirano više od 7 odsto ukupnih sredstava, ili oko 20 odsto osnovnih sredstava. To znači da je u nas veoma dug period izgradnje osnovnih sredstava, a zatim da se ovako izgrađeni objekti sporo aktiviraju, naročito oni koji se nalaze van funkcije u materijalnoj proizvodnji.

Raspoloživi bilansni podaci takođe pokazuju da se znatniji deo osnovnih sredstava — sredstava u novčanom obliku — nalazi u plasmanima van organizacija udruženog rada. Tu spadaju pre svega plasmani koji su uplaćeni, odnosno uloženi u depozite, hartije od vrednosti, kredite drugima i slično. Učešće ovih plasmana u 1978. i 1979. godini kretalo se između 16,5 i 17,1 odsto od ukupno raspoloživih sredstava društvene privrede. Ilustracije radi, treba reći da je na ime ovih plasmana u 1969. godini bilo angažovano samo oko 29 milijardi dinara, a u 1979. godini preko 659 milijardi dinara, ili 22 puta više u odnosu na 1969. godinu.

Sve to vrlo ubedljivo pokazuje da naša privreda iz godine u godinu izdavaja znatniji deo sredstava novostvorene vrednosti na ime proširene reprodukcije. Međutim, iako su ova sredstva strogo namenjena za razvojne potrebe društvene privrede, ona se putem preraspodele koriste i u druge svrhe. Raspoloživi podaci pokazuju da se ona u mnogome koriste van okvira osnovnih organizacija udruženog rada. Tako, na primer, kad bi se sva ta sredstva vratila udruženom radu, u tom slučaju bi društvena privreda mogla da poveća postojeće kapacitete, to jest osnovna sredstva u upotrebi, za preko 51,4 odsto, a to praktično znači za više od polovine vrednosti postojećih kapaciteta. Prema tome, s pravom se može konstatovati da se problemi proste i proširene reprodukcije društvene privrede ne kriju u izvorima sredstava za tu namenu, već, naprotiv, u preraspodeli ovih sredstava, to jest u načinu njihovog korišćenja i vremenu plasmana sa 20 i više godina. Ove konstatacije su iznete radi što preciznijeg sagledavanja problema sa kojima se sukobljava društvena privreda.

Struktura obrtnih sredstava

Iako se u diskusijama prenaglašava nedostatak sredstava za obrtne potrebe društvene privrede, bilansni podaci i materijalno pokazuju da se i ona vrlo neracionalno koriste i da su velikim delom zamrznuta u plasmanima koji čekaju na pokriće više godina. U tim plasmanima, prema bilansnim podacima za 1979. godinu, od ukupnog iznosa od 1,534 milijarde dinara, u plasmanima koji čekaju na pokriće leži zamrznuto više od 1,097 milijardi di-

Digitized by Google

nara, ili 71,5 odsto obrtnih sredstava. Praktično, to znači da funkciju obrtnih sredstava obavlja samo 437 milijardi dinara, ili 28,5 odsto od njihovog ukupnog obima. Pri tom treba istaći da je od ovog iznosa 350,7 milijardi dinara angažovano u zalihama, a da se samo 86,2 milijarde dinara, ili 5,6 odsto obrtnih sredstava nalazi u novčanom obliku na žiro-računima i blagajnama društvene privrede.

Prema tome, u nas su sredstva za obrtne potrebe gotovo sva (devet i po desetina) angažovana u plasmanima sa rokom vraćanja dužim od godine dana. Takvo korišćenje ovih sredstava nesumnjivo ima veliki uticaj na likvidnost privrede i nedostatak obrtnih sredstava za normalno funkcionisanje materijalno-finansijskih tokova, tim više ako se zna da je svaki plasman ovih sredstava čiji je opticaj duži od obračunskog dugoročno ulaganje. Bez obzira na to što to ulaganje predstavlja društvenu imovinu, ono je sa stanovišta obračuna »fiktivno«, otuđeno i, po pravilu, retko se ponovo vraća u obrtna sredstva.

Upravo zbog toga što se obrtna sredstva ovako nekontrolisano koriste, društvena privreda u nas nema dovoljno novčanih sredstava, iako je učešće obrtnih sredstava u ukupnim sredstvima veoma visoko. Tako je, na primer, društvena privreda, prema bilansnim podacima u 1979. godini, raspolagala samo sa oko 2,2 odsto ukupnih sredstava u novčanom obliku, to jest u novcu, iako je u svetu poznato pravilo da minimum neophodnog novca iznosi 6 odsto. Ovakvo angažovanje obrtnih sredstava ima i te kako velik uticaj na opticaj novca, likvidnost privrede i zastoj kružnog kretanja sredstava za obrtne potrebe.

I, naposletku, treba istaći da se tako plasirana obrtna sredstva, iako su praktično zamrznuta i stavljena van opticaja, u nas koriste, putem raznih računica, za povećanje bankarskih potencijala i, što je najgore, za povećanje dohotka (!?). Takvo korišćenje obrtnih sredstava stvara prostor — »crnu rupu«, odnosno stalnu potrebu za sve većim obrtnim sredstvima, iako su ta sredstva u nas, u pogledu obima, prevazišla svaku meru. Upravo na taj način i dolazi do veštačkog nedostatka obrtnih sredstava, a praktično je reč o nepokrivenoj potrošnji koja je u 1979. godini dostigla visinu od preko 1.824 milijarde dinara, ili oko 47 odsto od ukupno raspoloživih sredstava društvene privrede.

Sve to nedvosmisleno govori o tome da se problemi obrtnih sredstava nalaze u prvom redu u njihovom nekontrolisanom korišćenju i u nerešenim pitanjima vezanim za njihovo kružno kretanje, a ne u nedostatku sredstava za obrtne potrebe i prostu i proširenu reprodukciju. Prema tome, društvenu akciju bi trebalo usmeriti u pravcu deblokiranja zamrznutih obrtnih sredstava, a ne u pravcu traženja dopunskih izvora i u njihovom povećanju na neki drugi način. To stoga što se učešće obrtnih sredstava u ukupnim sredstvima društvene privrede još nalazi »iznad granice« ekonomskog rentabiliteta, a to znači iznad 20 odsto od ukupno raspoloživih sredstava društvene imovine.

Digitized by Google

Struktura izvora dugoročnih sredstava

Bilansni podaci pokazuju da naša privreda raspolaže povoljnom strukturom izvora sredstava. Struktura izvora sredstava u 1979. godini izgledala je ovako: oko 65 odsto su dugoročni i 35 odsto izvori kratkoročnih sredstava. Tako povoljnu strukturu izvora sredstava nema veliki broj privreda ni daleko razvijenijih zemalja. Taj odnos se u svetu kreće najviše do nešto preko 50 odsto od ukupnog kapitala na ime dugoročnih izvora, a nešto ispod 50 odsto na ime izvora kratkoročnih sredstava. Prema tome, društvena privreda Jugoslavije de fakto ima za 14 procentnih poena povoljniju strukturu izvora ukupno raspoloživih sredstava mereno u odnosu na svetske razmere, a to, mora se priznati, nije mala razlika. Istovremeno treba naglasiti da je upravo tako povoljna struktura izvora sredstava društvene imovine i doprinela da su materijalno-finansijski tokovi kako-tako funkcionisali, iako su obrtna sredstva u nas velikim delom zamrznuta u plasmanima van okvira udruženog rada.

I u pogledu razvojnih mogućnosti društvene privrede — bilansni podaci dokumentovano ukazuju na veliku potencijalnu ekonomsku moć udruženog rada. Naime, prema tim podacima, učešće izvorâ dugoročnih kredita (stranih i domaćih) koje koristi naša privreda jedva dostiže oko 20 odsto ukupnih sredstava društvene imovine (u 1978. godini 19,4 odsto, a u 1979. godini 18,7 odsto). Prema tome, i to je jedan od bitnih pokazatelja koji i materijalno potvrđuje da se u nas proširenje materijalne osnove udruženog rada finansira pretežno iz sopstvenih izvora, a ne iz izvora stranih i domaćih kredita, kako se to najčešće na raznim skupovima iznosi. Sve to dosta tvrdoglavo ukazuje na činjenicu da se pravi problemi ne kriju u nedostatku sopstvenih izvora sredstava, već, naprotiv, u neekonomskom korišćenju i preraspodeli tih sredstava i sredstava kojima raspolaže i upravlja društvena privreda.

Struktura formiranja ukupnog prihoda

Polazeći od Marksa i njegovih prethodnika, ukupan prihod kao standardna ekonomska kategorija i u našim uslovima privređivanja trebalo bi da predstavlja ukupnu masu sredstava koju je osnovna organizacija udruženog rada ostvarila na tržištu prodajom robe i usluga, koje su proizvod uloženih sredstava i živog ljudskog rada. To, u principu, pretpostavlja da se društvena sredstva ne mogu koristiti za prisvajanje tuđeg viška rada niti za stvaranje uslova za takvo prisvajanje (član 12, stav 3. Ustava SFRJ). Osim toga, radnici u udruženom radu ne mogu u ostvarivanju prava rada društvenim sredstvima sticati materijalne koristi i druga preimućstva koja nisu zasnovana na njihovom radu (član 15, stav 2. Ustava SFRJ).

Praktično, to znači da je formiranje ukupnog prihoda i sticanje dohotka vezano za tržište i za proizvod kao rezultat ulože-

Digitized by Google

nih sredstava i živog ljudskog rada, a ne i za prihod koji se stiče putem preraspodele novostvorene vrednosti. Naime, u nas, u smislu važećih propisa, ukupan prihod se sastoji, osim realizacije proizvoda i proizvodnih usluga, još i od prihoda iskazanih po osnovu interne realizacije, zajedničkih prihoda, prometa trgovine i ostalih prihoda, a što se može videti iz narednog pregleda podataka izraženih u relativnim odnosima:

Realizacija	1978	1979	Indeks
1. Na domaćem tržištu	36,6	35,8	128
2. Na inostranom tržištu	4,3	3,8	113
3. U okviru OOUR — interna	10,8	10,0	120
4. Od zajedničkih prihoda	6,2	8,2	171
5. Od prodate robe u trgovini	36,6	36,8	131
6. Od ostalih prihoda	5,5	5,4	129

Ovako formiran ukupan prihod osnovne organizacije udruženog rada očigledno se sastoji, osim od prihoda koji je proizvod uloženih sredstava i živog ljudskog rada, i od prihoda koji je ostvaren putem normativnih akata sistemskog karaktera. U ukupan prihod se, dakle, svrstavaju i prihodi ostvareni po osnovu sredstava plasiranih u vidu kredita, kamata, premija, regresa i slično. Za ovakve i slične prihode veoma je teško naći najpogodnija ekonomska merila za raspodelu, s obzirom na to da u stvaranju tog prihoda nije učestvovao živi ljudski rad, već samo uložena društvena sredstva koja su bila plasirana u namene van osnovne organizacije udruženog rada. Prema tome, ekonomski bi bilo pravilnije ovakve i slične prihode usmeravati na povećanje reproduktivne sposobnosti društvene imovine (član 18. Ustava SFRJ), jer je samo ona i učestvovala u stvaranju odnosnog prihoda, ali ih, u principu, ne treba otuđiti od organizacije udruženog rada koja ih je ostvarila.

Navedeni podaci istovremeno pokazuju da je realizacija ostvarena na osnovu prodaje roba i usluga u ukupnom prihodu učestvovala u 1978. godini sa 40,9 odsto, a u 1979. godini sa 39,6 odsto. Učešće prihoda na osnovu internih odnosa i u jednoj i u drugoj godini kretalo se oko 10 odsto od ukupnog prihoda. Pri tom treba istaći da ovi prihodi unose subjektivizam u raspodelu, jer se odnosi u razmeni rada i materijalnih dobara ne potvrđuju na tržištu. Svaka razmena rada i materijalnih dobara mimo tržišta unosi nesigurnost u stvaranje prihoda, s jedne strane, i pruža mogućnost da se ta razmena izvrši na teret trećih lica koja se kasnije uključuju u lanac tako izvršene razmene dobara, s druge strane.

Realizacija obavljenog prometa u trgovini, prema važećim propisima, sastavni je deo ukupnog prihoda trgovine, ali treba istaći da je istovremeno i odbitna stavka kao materijalni trošak za nabavnu vrednost trgovačke robe i otpadaka. Prema tome, s pravom se može zaključiti da pravni institut koji reguliše tu materiju

Digitized by Google

de fakto ne pravi razliku između vrednosti ukupnog prihoda i vrednosti obavljenog prometa. Ovo stoga što se novododatoj vrednosti rezultata rada uloženog u trgovinu još jednom dodaje vrednost materijalnih troškova reprodukcije, koja se u obračunu, prilikom utvrđivanja finansijskog rezultata, odbija od ukupnog prihoda, ali sada kao nabavna vrednost i slično. Prema tome, s pravom se može zaključiti da bi zaista drugačije izgledali ostvareni rezultati rada, a samim tim i pojedini ekonomski elementi ukupnog prihoda, kad se ne bi, prilikom njegovog formiranja, još jednom uzimala u obzir nabavna vrednost trgovačke robe i otpadaka, upravo zato što je ta vrednost već jednom bila iskazana pri realizaciji proizvoda i proizvodnih usluga. Praktično, to znači da bi prilikom formiranja ukupnog prihoda trebalo uzimati u obzir samo vrednost rezultata novododatog rada i uloženih sredstava trgovine, a ne celokupnu vrednost obavljenog prometa u trgovini. U tom slučaju ukupan prihod i ostvareni odnosi pojedinih ekonomskih pokazatelja u strukturi ukupnog prihoda bili bi daleko realnije prikazani. I, na kraju, treba istaći da nerealno iskazivanje ukupnog prihoda obezvređuje pojedine ekonomske učinke (kategorije) sadržane u njemu i na taj način prividno pokazuje da su ostvareni rezultati rada nepovoljniji nego što oni de fakto jesu. Upravo zbog toga i treba izvršiti izmene u načinu formiranja ukupnog prihoda društvene privrede Jugoslavije.

Osim pomenutih realizacija koje u nas čine ukupan prihod prilikom njegovog formiranja, treba pomenuti i razne druge prihode, koji, prema važećim propisima, takođe čine ukupan prihod osnovne organizacije udruženog rada. Reč je, na primer, o prihodima kao što su dotacije, subvencije, premije, regresi, naknade i drugi prihodi, kamate i slično.

Ove konstatacije i navedeni bilansni podaci ukazuju na deformacije koje proizlaze iz takvog načina formiranja ukupnog prihoda, tim više ako se ima u vidu materijalna, pa i strukturna, razlika koja proizlazi iz raspodele i obračuna ukupnog prihoda. Tako, na primer, formiranje ukupnog prihoda prema važećim propisima daje jedne rezultate, dok bi se primenom standardnih marksističkih ekonomskih kategorija dobili sasvim drugi rezultati i u apsolutnim iznosima i u relativnim odnosima. Sve dotle dok se ne otklone uočene deformacije u formiranju ukupnog prihoda i njegovoj raspodeli, društvena privreda, iako relativno vrlo pozitivno posluje, imaće devalviranu vrednost rezultata svoga rada.

Raspodela ukupnog prihoda

Ukupan prihod se, po Marksu, sastoji od uložene vrednosti minulog rada i novostvorene vrednosti nastale ulaganjem živog ljudskog rada. Ekonomski principi i naša politička opredeljenja zapisana u Ustavu SFRJ, u vezi sa ukupnim prihodom, takođe polaze od tako utvrđenih načela. Prema tim odredbama, ukupan prihod se i u nas sastoji od prenesene vrednosti minulog rada u vidu

Digitized by Google

materijalnih troškova i amortizacije i novostvorene vrednosti u vidu dohotka. Polazeći od ovako utvrđenih ekonomskih principa u raspodeli ukupnog prihoda društvene privrede, u nas se prateći propisi nisu upuštali u klasifikovanje i tumačenje pojedinih ekonomskih pokazatelja ni minulog ni živog rada. Prema tim tumačenjima, u procesu proizvodnje, pored materijalnog oblika minulog rada, u nas se menja i vrednost proizvodnje, i to na štetu novostvorene vrednosti ostvarene živim radom. Osim toga, naročito treba istaći da je u nas, prema važećim propisima, dohodak obračunska kategorija, a ne rezultat novostvorene vrednosti. Upravo zbog toga prava vrednost rezultata rada, odnosno dohotka i zavisi od mnogih faktora, što praktično znači da se u nas preko obračuna dohotka rađaju problemi koji nekontrolisano rasturaju ono što se u procesu reprodukcije stvara.

Kako se u nas, prema važećim propisima, vrši raspodela ukupnog prihoda i utvrđuje dohodak u osnovnim organizacija udruženog rada, kao i šta takva raspodela znači za ekonomski položaj i materijalnu bazu društvene privrede, može se zaključiti iz podataka bilansa uspeha u raspodeli ukupnog prihoda u 1979. godini na osnovu propisanih elemenata:

Elementi	1976	1977	1978	1979
1. Ukupni troškovi stvoreni u obračunskom periodu	85,9	83,9	80,8	80,3
2. Nepokriveni deo troškova prenet preko zaliha	5,5	5,3	4,5	3,9
3. Troškovi pokriveni iz ukupnog prihoda	80,4	78,6	76,3	76,4
4. Deo ukupnog prihoda za dohodak društvene privrede	19,6	21,4	23,7	23,6
Ukupan prihod (3+4)	100,0	100,0	100,0	100,0

Ukupni materijalni troškovi stvoreni i plaćeni u obračunskom periodu zaista zauzimaju vrlo veliko učešće u ukupnom prihodu. Istovremeno treba istaći i to da je učešće ovih troškova u ukupnom prihodu u prethodnim godinama bilo i veće. Međutim, od 1976. godine, iz godine u godinu, učešće navedenih troškova sve je manje. Uštede na bazi smanjenja ovih troškova, prema iznetim podacima, samo u 1979. godini dostižu visinu od preko 162 milijarde dinara. Praktično, to znači da je naša privreda u ovoj godini ostvarila uštedu ravnu iznosu sredstava koja su izdvojena za fondove privrede u celini (za fondove privrede u 1979. godini izdvojeno je ukupno 163 milijarde dinara). Prema tome, s pravom se može konstatovati da to nije tako mali efekat.

U pogledu kretanja nepokrivenih troškova — podaci ukazuju i na tendenciju njihovog smanjenja. Tako, na primer, učešće ovih troškova u ukupnom prihodu u 1976. godini od 5,5 odsto pada na 3,9 odsto u 1979. godini. Posebno treba istaći da u našim uslovima utvrđivanja dohotka od visine nepokrivenih troškova zavisi

Digitized by Google

koliki će iznos troškova biti pokriven sredstvima ukupnog prihoda. Takođe, od obračuna i nepokrivenih troškova, a ne od rezultata rada, zavisi koliki će iznos ukupnog prihoda ostati za dohodak osnovne organizacije udruženog rada. Sve to jasno pokazuje u kolikoj je meri dohodak materijalno vezan za obračun i kretanje ovih troškova. Otuda se s pravom može zaključiti da su navedeni ekonomski pokazatelji veoma čvrsto međusobno povezani i da je povećanje jednog vezano za kvantificiranje drugog. Praktično, to izgleda ovako: što su veći preneti, a manji pokriveni troškovi, veći je i dohodak, i to za isti iznos. Ova konstatacija se veoma lako može uočiti na bazi kretanja napred navedenih ekonomskih pokazatelja.

Sve to veoma ozbiljno skreće pažnju na značaj koji u nas ima utvrđivanje dohotka na bazi obračuna, jer se putem obračuna dohotka stvara mogućnost da se potroši i ono što u tom momentu nema materijalnog pokrića. Raspodela ukupnog prihoda i utvrđivanje dohotka omogućavaju društvenoj privredi da se pod vidom materijalnih troškova nekontrolisano potroši i ono što de fakto ne postoji, a da pri tom osnovna organizacija udruženog rada ne iskaže gubitak. Na žalost, to je u našim uslovima korišćenja društvene imovine i bilansiranja sredstava moguće zahvaljujući ogromnim sredstvima za obrtne potrebe i međusobnom kreditiranju, to jest utvrđivanju dohotka na bazi obračuna i ukupnom prihodu ostvarenom na osnovu samo uloženih sredstava i obavljenog prometa.

Analiza ukupnih materijalnih troškova pokazuje da je njihovo učešće u ukupnom prihodu veoma visoko i sa ekonomskog gledišta neopravdano. To učešće se u posmatranom periodu kretalo i do 86 odsto ukupnog prihoda, a ostatak ukupnog prihoda praktično predstavlja dohodak društvene privrede. Upoređenja radi, u 1979. godini trgovina je u nas ostvarila stopu marže veću od 15,8 odsto od iskazanog ukupnog prihoda. Podatak o prosečnoj stopi marže u trgovini je naveden da bi se što realnije ocenio uticaj nekontrolisane »materijalne« potrošnje na ekonomski položaj i materijalnu bazu društvene privrede. Prema tome, i to je još jedan dokaz koji i materijalno pokazuje da su baš u tome stvarni uzroci sporova i nenormalnih ekonomskih odnosa koji mogu i vrlo pozitivnu privredu da dovedu u težak položaj.

Valja reći i to da se na neadekvatan način određuje i to šta su sve utrošena sredstva, a šta dohodak u procesu ukupne reprodukcije društvene privrede. Naime, treba naglasiti da u nas mnoge vrste troškova, koji se propisima priznaju kao takvi, po svojoj ekonomskoj sadržini i funkciji to de fakto nisu, jer se ti troškovi pokrivaju sredstvima novostvorene vrednosti prilikom raspodele ukupnog prihoda. Prema tome, s pravom se može konstatovati da upravo preko tih troškova nastaje faktičko prelivanje novostvorene vrednosti, odnosno (prividno) smanjenje dohotka, a samim tim i smanjenje rezultata rada društvene privrede.

Nekontrolisano trošenje sredstava novostvorene vrednosti na ime raznih »troškova« iskrivljava pravu sliku ekonomskog polo-

Digitized by Google

žaja društvene privrede, koja najčešće izlaz traži u povećanju cena, dotacijama, regresu, subvencijama i slično, a ne u ukidanju ili obaranju raznih troškova. U prilog tome jasno govore i uporedni bilansni podaci o strukturi ukupnog prihoda u nas i u nekim zemljama Evrope:

Elementi	Jugoslavija	Holandija	Švajcarska
Ukupan prihod	100,0	100,0	100,0
1. Materijalni troškovi	44,1	51,8	50,3
2. Bruto lični dohoci	18,7	41,3	28,1
3. Razni troškovi	25,7	3,1	15,6
4. Porezi	4,7	1,6	2,6
5. Fondovi — dobit	6,7	2,2	3,4

Prema navedenim podacima, u ukupnom prihodu najniže učešće vrednosti minulog rada, to jest materijalnih troškova za reprodukciju i za amortizaciju, beleži društvena privreda Jugoslavije. Prema tim podacima, u 1979. godini prosečno učešće navedenih troškova dostiže visinu od 44,1 odsto od ukupnog prihoda društvene privrede Jugoslavije. Ti troškovi za 6,2 procentna poena beleže veće učešće u ukupnom prihodu privrede Švajcarske, a u privredi Holandije učešće ovih troškova je veće čak za 7,7 procentnih poena — mereno u odnosu na privredu Jugoslavije. Pri tom treba istaći da uočene konstatacije istovremeno izražavaju kako politiku korišćenja tako i politiku cena koja se vodi u navedenim zemljama u pogledu materijalnih troškova za reprodukciju i amortizaciju kapitala.

Bruto lični dohoci u ukupnom prihodu, prema iznetim podacima, učestvuju sa 18,7 odsto u privredi Jugoslavije, 28,1 odsto u privredi Švajcarske, a u privredi Holandije čak sa 41,3 odsto! Najniže učešće u ukupnom prihodu beleže, dakle, bruto lični dohoci organizacija udruženog rada u jugoslovenskoj privredi. To učešće bruto ličnih dohodaka u ukupnom prihodu privrede Švajcarske je veće za 9,4 procentna poena u odnosu na društvenu privredu Jugoslavije, dok je u Holandiji veće čak i za preko 22,6 procentnih poena. Prema tome, sredstva za ličnu potrošnju u nas ne narušavaju bilansnu ravnotežu u celokupnom procesu društvene reprodukcije. Naprotiv, pre bi se moglo reći da u nas nisko učešće lične potrošnje i te kako ima velikog uticaj na zastoj realizacije proizvoda za ovu namenu, a to praktično znači da zbog ovakvih odnosa navedenih pokazatelja u strukturi raspodele ukupnog prihoda i dohotka može doći i do zastoja, pa čak i do obustave proizvodnje proizvoda i usluga za ove potrebe.

Međutim, takozvani razni materijalni troškovi, prema iznetim podacima, beleže daleko najveće učešće u ukupnom prihodu društvene privrede Jugoslavije. Tako, na primer, učešće tih troškova u ukupnom prihodu jugoslovenske privrede veće je za preko 22,6 procentnih poena u odnosu na privredu Holandije, a za 10,1 pro-

Digitized by Google

centni poen u odnosu na privredu Švajcarske. Pri tom valja napomenuti da i inostrani poslovni partneri u svojim kalkulacijama takođe imaju, pored stvarnih materijalnih troškova reprodukcije i amortizacije, i razne druge materijalne troškove, kao što su reklama, reprezentacija, usluge drugih, premije osiguranja, razni dodatni porezi, prirezi i doprinosi, kamate, dnevnice i slično, ali u neuporedivo smanjenom obimu. Sredstva za finansiranje tih rashoda inostrani poslovni subjekti obezbeđuju unapred putem raspodele ukupnog prihoda, odnosno novostvorene vrednosti, a dok se ta sredstva ne utroše, ona se najčešće koriste za obrtne potrebe.

Sredstva za pokriće tih materijalnih troškova društvena privreda u nas ne obezbeđuje unapred prilikom raspodele ukupnog prihoda. Za te namene u nas se koriste pre svega sredstva za obrtne potrebe, sredstva kratkoročnih bankarskih kredita, a i sredstva do kojih se dolazi putem međusobnog kreditiranja. Praktično, u nas se za te namene anticipirano troše strogo namenska sredstva — gotovo bez ikakve računice, i to još u toku procesa reprodukcije, na račun buduće realizacije, a tek na kraju godine, prilikom raspodele ukupnog prihoda, putem obračuna se izdvajaju sredstva iz novostvorene vrednosti za njihovo pokriće, bez obzira na obim i ostvarenu strukturu te vrednosti. Prema tome, društvena privreda u nas, osim što za te namene angažuje ogromna sredstva, ima zbog toga i dodatne troškove, pa čak i velike štete, upravo zato što takvi rashodi svom svojom težinom utiču na rast i obim ukupnih materijalnih troškova, s jedne, i na smanjenje dohotka osnovne organizacije udruženog rada, s druge strane. Otuda u nas i ostvareni rezultati rada, u krajnjoj liniji, u mnogome zavise od kretanja raznih troškova i njihovog pokrića, a često mnogo manje od produktivnosti rada, efikasnosti korišćenja sredstava i slično. Nije, dakle, reč o stvarnim materijalnim proizvodnim troškovima, nego o onim raznim troškovima koji opterećuju cenu proizvoda i usluga, a de fakto nisu materijalni troškovi proizvodnje.

Koliki je uticaj tih raznih troškova na ukupne materijalne troškove i dohodak, najbolje se može oceniti na bazi podataka koji nedvosmisleno pokazuju da je u 1979. godini samo na ime »ostalih troškova«, dnevnica i »najostalijih troškova« bilo utrošeno preko 86,3 milijarde dinara. Na drugoj strani, u istoj godini, iz raspodele dohotka u poslovni fond je izdvojeno 67,8 milijardi dinara, a za potrebe narodne odbrane u 1980. godini budžetom je obezbeđeno 73,5 milijardi dinara. Sve to nedvosmisleno pokazuje da se u nas praktično unapred utroši više sredstava novostvorene vrednosti na kojekakve troškove nego što se izdvaja u poslovni fond, fond zajedničke potrošnje, rezervni fond ili se daje za potrebe narodne odbrane.

I roba u prometu, koja podleže oporezivanju, prema iznetim podacima, gotovo dvostruko više je opterećena porezom na promet nego što je to slučaj u navedenim zemljama Evrope. To veliko opterećenje materijalnih dobara raznim porezima i drugim dažbinama trebalo bi imati u vidu prilikom ocene ravnoteže od-

Digitized by Google

nosa opšte, lične i investicione potrošnje u celokupnom procesu društvene reprodukcije, stoga što upravo i ti odnosi imaju veliki uticaj na uravnoteženo kretanje materijalno-finansijskih tokova. U 1979. godini, na primer, porez na promet je u ukupnom prihodu privrede Jugoslavije učestvovao sa 4,7 odsto, u privredi Švajcarske sa 2,6 odsto, a u privredi Holandije samo sa 1,6 odsto. Prema tome, u pogledu deformacija odnosa među navedenim pokazateljima, najveće dejstvo poreza na promet beleži društvena privreda Jugoslavije. Praktično, to znači da su za utvrđene razlike robe jugoslovenske privrede manje konkurentno sposobne od roba navedenih zemalja Evrope u momentu njihovog pojavljivanja na svetskom tržištu. Ako se tome dodaju i mnogi drugi doprinosi i obaveze kojima su opterećene organizacije udruženog rada, onda se ta konkurentna sposobnost još više smanjuje.

U pogledu izdvajanja sredstava novostvorene vrednosti, odnosno dohotka, na ime fondova, to jest dobiti, bilansni podaci pokazuju da jugoslovenska privreda za te namene izdvaja čak i nekoliko puta više nego što izdvajaju poslovni subjekti u nekim zemljama Evrope. U prilog tome jasno govore podaci prema kojima se s pravom može zaključiti da se učešće sredstava fondova izdvojenih iz dohotka u ukupnom prihodu društvene privrede Jugoslavije u 1979. godini u proseku kretalo i preko 6,7 odsto, u Švajcarskoj 3,4 odsto, a u Holandiji samo 2,2 odsto! I pored neadekvatnih odnosa u strukturi raspoređenog ukupnog prihoda, naša privreda još uvek izdvaja znatnija sredstva dohotka na ime jačanja materijalne osnove udruženog rada — mereno u odnosu na inostrane privredne subjekte.

Raspodela dohotka

Dohodak osnovne organizacije udruženog rada, po svojoj ekonomskoj sadržini, trebalo bi da predstavlja na tržištu realizovanu vrednost rezultata živog ljudskog rada (član 17. i 18. Ustava SFRJ). Pri tom treba naglasiti da je u nas, i pored tog političkog opredeljenja, dohodak u praksi, prema važećim propisima, de fakto samo *ostatak* ukupnog prihoda, koji se utvrđuje na osnovu obračuna. Tako utvrđen dohodak praktično i nema takvu ekonomsku osnovu koja bi mogla da ga izrazi kao novostvorenu vrednost, njegov ekonomski značaj u strukturi ukupnog prihoda i u ostvarenim rezultatima rada. Upravo zbog toga je i celishodnije ostvarene rezultate rada ocenjivati na bazi raspodele novostvorene vrednosti, a ne na bazi dohotka. Jer podaci o kretanju dohotka praktično ništa ne pokazuju, s obzirom na to da su izvedeni putem obračuna, a ne na osnovu stvarnog stanja utvrđenog na bazi vrednosti stvarnih utrošaka minulog i živog ljudskog rada.

Ilustracije radi, prikazaćemo raspodelu dohotka na elementima utvrđenim propisima i raspodelu novostvorene vrednosti na elementima koji se pokrivaju sredstvima novostvorene vrednosti, kao i dejstvo na njihove međusobne odnose. Tako prikazan raspo-

Digitized by Google

red ostvarenih rezultata ima za cilj da ukaže na razlike koje će se tim putem utvrditi.

Dohodak utvrđen u smislu važećih propisa, prema podacima bilansa uspeha društvene privrede Jugoslavije, raspoređen je na osnovne ekonomske veličine, iskazane u relativnim odnosima:

Elementi	1978	1979	Indeks
Raspodela dohotka	100,0	100,0	129
1. Na ime obaveza ukupno	44,5	44,0	128
2. Na ime neto ličnih dohodaka	38,3	37,1	126
3. Na ime svih fondova	17,2	18,9	142

Odmah pada u oči da se žarište neravnoteže odnosa nalazi u prevelikom zahvatanju dohotka društvene privrede mnogim obavezama prema društvu. Navedeni podaci istovremeno pokazuju da i sredstva za lične dohotke imaju velikog uticaja na ravnotežu navedenih ekonomskih odnosa, a samim tim i na ekonomski položaj i materijalnu bazu društvene privrede Jugoslavije. Ali, na ravnotežu tih odnosa najvećim delom su uticale obaveze prema društvu, a zatim, u manjoj meri, sredstva izdvojena za lične dohotke. Drugih konstatacija, prema ovim podacima, nema, a ne može ih ni biti, jer se dohodak, prema važećim propisima, raspoređuje samo na ova tri dela.

Međutim, ti bilansni odnosi, analizirani na bazi standardnih ekonomskih kategorija koje su sastavni delovi novostvorene vrednosti, pokazuju sasvim drugačiju sliku stanja odnosa u raspoređenoj novostvorenoj vrednosti. Takva konstatacija najbolje se može oceniti na bazi bilansa uspeha osnovnih organizacija udruženog rada, datih u relativnim odnosima:

Elementi	1978	1979	Indeks
Novostvorena vrednost	100,0	100,0	129
1. Na ime obaveza ukupno	36,2	36,3	130
2. Na ime neto ličnih dohodaka	24,3	23,5	126
3. Na ime svih fondova	11,0	11,9	142
4. Na ime raznih troškova	28,5	28,3	129

Uporedni pregledi podataka o raspodeli dohotka i novostvorene vrednosti pokazuju da u nas praktično postoji dualizam pri utvrđivanju finansijskog rezultata, odnosno rezultata rada, u odnosnom obračunskom periodu. Tako, na primer, uporedni pregled podataka ostvarenih rezultata rada utvrđen na bazi raspodele dohotka daje jedne rezultate, a na bazi raspodele novostvorene vrednosti — sasvim druge. Pri tom treba istaći da i u prvom i u drugom uporednom pregledu podataka navedeni ekonomski pokazatelji ne menjaju efekte izražene u apsolutnim iznosima. Cifarski rečeno, to znači da su izvori podataka navedenih pokazatelja i u

Digitized by Google

prvom i u drugom pregledu potpuno isti, upravo zbog toga što su uzeti iz bilansa stanja osnovnih organizacija udruženog rada.

Međutim, iako su apsolutni iznosi pojedinih ekonomskih pokazatelja u navedenim pregledima de fakto ostali nepromenjeni, relativni odnosi pokazuju sasvim različite veličine pri sagledavanju bilansne ravnoteže celokupnog procesa društvene reprodukcije. Tako, na primer, društvene obaveze učestvuju u raspodeli dohotka sa oko 44 odsto, a sa 36 odsto u novostvorenoj vrednosti privrede u celini, ili za 8 procentnih poena niže u odnosu na učešće u dohotku. To učešće društvenih obaveza i nije baš tako visoko, mereno prema raspodeli rezultata rada, kao što to na prvi pogled izgleda. Prema tome, žarište neravnoteže odnosa među navedenim ekonomskim veličinama i ne ispoljava se tako drastično samo u prevelikim društvenim obavezama, kao što je to slučaj u raspodeli dohotka.

Navedeni podaci o raspodeli novostvorene vrednosti takođe pokazuju da je i učešće neto ličnih dohodaka u ostvarenim rezultatima rada daleko niže nego što je to prilikom raspodele dohotka konstatovano. Tako, na primer, prema navedenim podacima, neto lični dohoci učestvuju sa oko 38 odsto u raspoređenom dohotku, a samo sa oko 24 odsto u novostvorenoj vrednosti, ili za preko 14 procentnih poena niže u odnosu na njihovo učešće u dohotku. Praktično, to znači da se u nas samo nešto više od jedne trećine sredstava dohotka izdvaja na ime ličnih dohodaka, a od novostvorene vrednosti čak manje od jedne četvrtine. Blago je reći da se tako velike razlike ni u kom slučaju ne mogu potcenjivati.

Te konstatacije istovremeno ukazuju i na činjenicu da je na ime ličnih dohodaka u 1979. godini manje izdvojeno sredstava dohotka za oko 6 procentnih poena, a od novostvorene vrednosti čak za 12 procentnih poena manje, mereno u odnosu na izdvojena sredstva novostvorene vrednosti na ime obaveza za potrebe društva u celini. Upoređujući tako utvrđene razlike, kako u relativnim odnosima, tako i u apsolutnim iznosima, s pravom se može reći da su te obaveze prema društvu veće za preko 55 odsto od sredstava za lične dohotke. To se najbolje može videti iz upoređenja sredstava za društvene namene sa sredstvima za lične dohotke. U 1979. godini je na ime društvenih potreba izdvojen iznos od oko 496 milijardi dinara, a na ime ličnih dohodaka 321 milijarda dinara (496 — 321 = 175). Otuda se, s čisto ekonomskog gledišta, s pravom može zaključiti da se nedovoljno izdvaja za lične dohotke. Prema tome, svi oni koji skrivene rezerve vide u sredstvima za lične dohotke očito greše u svojim ocenama, a zatim nesmotreno skreću pažnju na izvore sredstava čijom bi daljom preraspodelom lična potrošnja bila dovedena u još teži položaj. Upravo zbog toga se predlaže da ubuduće akciju treba usmeravati na usporavanje rasta društvenih obaveza i na smanjenje nematerijalne potrošnje u korist povećanja ličnih dohodaka i sredstava fondova. Jer mesto ličnih dohodaka je najviše narušeno i pogođeno u raspodeli ukupnih rezultata rada. Tako izvršena preraspodela novostvorene vrednosti u korist ličnih dohodaka bi, i eko-

Digitized by Google

nomski i materijalno, zainteresovala radničku klasu da brže i bolje radi i stvara — u cilju povećanja ukupnih rezultata društvenog rada, a samim tim i povećanja svih vidova potrošnje, odnosno stvaranja uslova da se oni kreću u objektivnim ekonomskim okvirima.

I, najzad, treba sasvim glasno reći da je na poremećene odnose u raspodeli ostvarenih rezultata rada, osim prevelikih društvenih obaveza, u celini, najveći uticaj imala enormno visoka takozvana nematerijalna potrošnja, u vidu kojekakvih troškova koji opterećuju proizvodnju (u krajnjoj liniji i — cene!), a čije učešće u novostvorenoj vrednosti dostiže i preko 30 odsto ukupnog prihoda. U prirodi tih troškova, odnosno u društvenoj poziciji onih meritornih subjekata na osnovu čijih odluka se i »proizvode« ti troškovi — najreljefnije i najdrastičnije se ogleda birokratsko-tehnokratski odnos prema višku rada radničke klase i radnih ljudi, pri čemu politička birokratija ima izuzetno mesto. Kad se ti rashodi uporede sa sredstvima dohotka, vidi se da su oni veći za oko 20 odsto od samog dohotka, a kad se uporede sa sredstvima za lične dohotke — čak za preko 132 odsto. Ali, navedeni podaci pokazuju i to da se sve teškoće i problemi ne kriju samo u obavezama prema društvu, nego i u nekontrolisanim raznim troškovima i sumnjivim rashodima i u samim osnovnim organizacijama udruženog rada, pa je stoga potrebno i njima skrenuti pažnju na rezerve koje se kriju i u tim rashodima, a da i ne pominjemo one »neregistrovane rashode«, to jest privredni kriminal.

Sve to daje osnova da se ustvrdi da je u našim uslovima privređivanja zavladao dualizam pri utvrđivanju rezultata rada. Višestruko i kontradiktorno iskazivanje ostvarenih rezultata rada unosi nesigurnost u međusobne poslovne odnose. Jer svako, znajući kako i šta radi, misli da je putem formiranja cena doveden u položaj da bude oštećen. Praktično, to znači da u nas postoji sumnja u realnost kalkulacija pomoću kojih se izvode cene pojedinih proizvoda i usluga. Sumnja u realnost kalkulacija se javlja otuda što, de fakto, ukidanjem cene koštanja ne postoji novi instrument kojim bi se na bazi standardnih ekonomskih merila odredilo »šta je šta« u strukturi cene u uslovima privređivanja u kojima se rezultat živog rada pokušava izdvojiti iz materijalnih troškova za reprodukciju. Naime, treba priznati da je cena koštanja svojevremeno bila veoma standardan instrument kontrole, koji je ekonomskim merilima jasno odvajao troškove za reprodukciju i troškove rada od finansijskog rezultata rada. Međutim, ukidanjem ovog instrumenta, ekonomski gledano, trebalo je predložiti novi instrument koji bi u nas ovu materiju tako regulisao da se elementi cene sastoje od uložene vrednosti minulog rada, u vidu materijalnih troškova za reprodukciju i vrednosti rezultata živog rada, u vidu novostvorene vrednosti — dohotka. Samo tako uspostavljeni materijalno-finansijski odnosi, u uslovima udruživanja rada i sredstava, mogli bi da garantuju da rezultati rada moraju ostati tamo gde su ostvareni.

Digitized by Google

Izmenjeni karakter radne snage u uslovima robne proizvodnje u odnosima socijalističkog samoupravljanja unosi i neke novine u ekonomske zakonitosti kružnog kretanja društvenih sredstava u ukupnom ciklusu reprodukcije. U našoj robnoj proizvodnji, naime, udruženi neposredni proizvođači predstavljaju kolektive robnih proizvođača koji na tržištu nabavljaju samo sredstva za proizvodnju potrebna za otpočinjanje procesa rada. Prema tome, društveno-ekonomski odnosi socijalističkog društva koji se uspostavljaju u takvim uslovima privređivanja moraju biti usaglašeni sa ekonomskim interesima tog socijalističkog društva.

Međutim, u praksi se ne odvija sve baš tako. I danas, uglavnom, sve naše osnovne organizacije udruženog rada, kao i druge organizacije, unapred troše znatniji deo nerealizovane vrednosti. To trošenje počinje još u samom toku procesa proizvodnje, pored raznih materijalnih troškova i drugih potreba, i za isplatu ličnih dohodaka na bazi klasičnih startnih osnova, kao i svih doprinosa koji su vezani za te isplate — nezavisno od toga kakav je kvalitet uloženog rada i kolika je društveno priznata vrednost rezultata tog rada. Ova konstatacija nedvosmisleno pokazuje, iako radna snaga u našim uslovima privređivanja nije roba, da je de fakto sam akt isplate prividno čini robom, jer, u datom momentu kada radnik prima taj dohodak, on se ne bazira na adekvatno uloženom kvantitetu i kvalitetu uloženog rada, pošto proizvodi u koje se ulaže odnosni rad nisu završeni, pa prema tome ni ta isplaćena veličina dohotka nije dobila društveno priznanje na pretpostavljenom, to jest ukalkulisanom nivou.

Takvi odnosi u raspodeli dohotka unose nesigurnost i otuda pojava da se pojedinci ne odnose prema društvenim sredstvima kao prema sopstvenim sredstvima za proizvodnju, jer njihov lični dohodak u datom momentu ne izražava pravu cenu uloženog rada, pa zbog toga i dobijaju utisak da ih neko eksploatiše. U principu, naši radni ljudi se ne mogu pojavljivati kao najamni radnici, pa prema tome, u takvim društveno-ekonomskim odnosima, i isplate ličnih dohodaka radnika morale bi uslediti tek pošto prethodno u procesu rada stvore novu vrednost i nakon njene realizacije na tržištu mogu učestvovati u raspodeli dela dohotka srazmerno radu određenog kvaliteta i kvantiteta koji je uložio svaki pojedinac. Takva raspodela dohotka u suštini menja odnos proizvođača prema društvenim sredstvima za proizvodnju, jer samo u takvim uslovima privređivanja neposredni proizvođač može shvatiti da — udružujući svoju radnu snagu sa sredstvima za proizvodnju — stvara dohodak i da iz tih razloga mora ta sredstva čuvati kao svoja, u protivnom će ostati bez sredstava za svoj život i život svoje porodice. To implicitno znači da u nas ne postoje troškovi radne snage, pa prema tome ni cena koštanja. Dakle, prva faza kružnog toka procesa reprodukcije (N — R) u nas se suštinski razlikuje od one u kapitalističkoj robnoj proizvodnji. Ali, pri tom treba naglasiti da druga faza kružnog toka reprodukcije, sam proces rada, odnosno proizvodnje, u kome se vrši spajanje radne

Digitized by Google

snage i sredstava za proizvodnju, jeste jedinstven za svaki oblik robne proizvodnje nezavisno od karaktera društvenih odnosa.

Relacija novac — roba — radna snaga (N — R — Rs) u našim uslovima privređivanja, dakle, iščezava, jer ona ima za pretpostavku najamni karakter radne snage, pa prema tome i kalkulacija proizvoda i usluga, a i sama struktura cene u nas, morala bi pretrpeti promene u smislu napred utvrđenih konstatacija.

Kako se to de fakto u praksi odvija, može se najbolje videti iz naredne analize o kretanju ukupnog prihoda i njegove raspodele na bazi kružnog kretanja toka sredstava u nas, odnosno na bazi kružnog kretanja kapitala u uslovima robnog privređivanja, služeći se pri tom proporcijama koje su Marks i njegovi prethodnici utvrdili. Naime, analiza podataka na bazi kružnog toka kapitala pokazuje da je kapitalista za sumu od 1.000 dinara kupio robu čija je vrednost takođe 1.000 dinara, i to robe radne snage 500 dinara i robe sredstava za proizvodnju 500 dinara. Pošto se u procesu proizvodnje ne menja vrednost materijalnih troškova za reprodukciju, već samo oblik, vrednost proizvodnje takođe će iznositi 1.000 dinara. Ali, kako radnička klasa stvara višak vrednosti, recimo, kako to Marks kaže, 100 odsto, vrednost robe (R_1) u tom slučaju mora iznositi 1.500 dinara. Pošto se roba, po pravilu, po toj vrednosti uglavnom i realizuje, novac (N_1) takođe će iznositi 1.500 dinara. Ako se od ovako realizovane mase novca oduzme vrednost troškova proizvodnje u iznosu od 1.000 dinara, u tom slučaju kapitalisti ostaje na raspolaganju iznos od 500 dinara koji je rezultat u procesu proizvodnje stvorila radnička klasa i on se ekonomskim rečnikom zove višak vrednosti. Za organizaciju takvog procesa proizvodnje kapitalista je uložio, u vidu predujmljenog kapitala, samo 1.000 dinara, a naplatio 1.500 dinara.

Pri tom treba istaći da i kapitalista takođe ima potrebe za raznim troškovima, ali on te svoje troškove pokriva iz sredstava viška vrednosti. Praktično, to znači da čak ni on ne dozvoljava da se ovi rashodi mešaju sa materijalnim troškovima za reprodukciju, kao što je to slučaj u nas, gde se ovi i slični troškovi finansiraju iz predujmljenih sredstava, u vidu dodajnog ulaganja, iz sredstava za obrtne potrebe, kratkoročnih bankarskih kredita ili putem međusobnog kreditiranja, što će se daleko bolje videti iz analize podataka kružnog kretanja sredstava u našim uslovima privređivanja na bazi bilansnih podataka iz 1979. godine.

Kružno kretanje sredstava u našim uslovima privređivanja, iako su izmenjeni društveno-ekonomski odnosi, nije dalo novi kvalitet mada se promenilo. Ali, promenilo se utoliko što se, prema našim propisima, u procesu proizvodnje može menjati ne samo oblik, nego i sama vrednost proizvodnje! Praktično, tu i nastaju teškoće i poremećaji u odnosima opšte i zajedničke potrošnje, lične i investicione potrošnje. Jer u toku kružnog kretanja sredstava, to jest u procesu spajanja rada i sredstava, praktično nemamo standardna ekonomska merila koja bi u toku procesa proizvodnje vrednosno pratila kretanja pojedinih kategorija po-

Digitized by Google

trošnje, usled čega i nastupa prelivanje sredstava u korist ili na štetu odnosnih potrošnji.

Izneti podaci o ukupnom prihodu i njegovoj raspodeli jasno pokazuju da i osnovne organizacije udruženog rada ulaze u proizvodnju sa predujmljenim sredstvima, ali sa hipotetičkim iznosom od 942 dinara, i to 662 dinara za sredstva za proizvodnju i 280 dinara za akontaciju takozvanih klasičnih startnih osnova i bruto ličnih dohodaka neposrednih proizvođača. Prema zvaničnim bilansnim podacima, kao i na toj osnovi utvrđenim proporcijama, dokumentovano je konstatovano da se u našim uslovima privređivanja ostvaruje višak rada u proseku čak i preko 199 odsto, mereno u odnosu na bruto lične dohotke. Praktično, to znači, krećući se u Marksovim proporcijama, da je i u nas vrednost robe (R_1) ravna 1.500 dinara. S obzirom na to da se i u nas roba realizuje po toj vrednosti, novac (N_1) će takođe iznositi 1.500 dinara.

Ako se sledi ta logika analize, onda ispada da je naša osnovna organizacija udruženog rada za organizaciju procesa proizvodnje uložila u vidu predujmljenih sredstava samo 942 dinara, a naplatila 1.500 dinara, što očito ukazuje na jednu prednost od oko 58 dinara u pogledu angažovanja sredstava (1.000 — 942 = 58). Navedeni podaci ukazuju i na razliku koja se pojavljuje u ostvarenim rezultatima rada (viška rada) takođe u iznosu od 58 dinara (558 — 500 = 58).

U cilju što plastičnijeg sagledavanja stvarnih relacija između osnovnih ekonomskih odnosa i ostvarenih rezultata rada u 1979. godini — navodimo pregled ukupnog prihoda i njegove raspodele u apsolutnim iznosima i na toj osnovi utvrđenih proporcija u nas i u Marksovoj šemi:

Elementi	Apsolut. iznosi	Ostvar. proporc.	Izvedene proporc.	Marksove proporc.
Ukupan prihod	2,452	1000	1500	1500
1. Prenesena vrednost	1,082	441	662	500
2. Bruto lični dohoci	459	187	280	500
Predujmljeni kapital	1,541	628	942	1000
3. Višak rada — vrednosti	911	372	558	500

Prema tome, ovaj pregled je još jedan dokaz koji i materijalno potvrđuje da nedostatak sredstava nije osnovni problem (njih je — ekonomski govoreći — čak i dovoljno), a da ni rezultati rada ne izostaju: oni su, štaviše, bolji nego što znamo i mislimo. Ali, pri tom treba posebno naglasiti da stvarno ne znamo zašto se, a naročito kako se i gde troši dobar deo navedenih rezultata, odnosno viška rada. Osim toga, navedeni podaci verno pokazuju da računica raspoređenog ukupnog prihoda ne odražava pravu vrednost koju ostvaruje udruženi proizvođač u vidu viška rada, pa zbog toga ni obračun produktivnosti rada u nas nije adekvatan ostvarenim rezultatima rada. Navedene konstatacije o ostvarenim rezultatima rada u nas utvrđene su na osnovu podataka bilansa

Digitized by Google

uspeha društvene privrede i raspodele ukupnog prihoda na bazi standardnih ekonomskih kategorija u vidu prenesene vrednosti troškova za reprodukciju i novostvorene vrednosti.

Međutim, kako to u nas praktično izgleda, može se videti iz analize podataka napred navedenog pregleda koji nedvosmisleno ukazuju na deformacije u materijalnim odnosima koji se uspostavljaju u našim uslovima privređivanja. Analiza uloženih sredstava na bazi kružnog kretanja, prema tim podacima, izgledala bi ovako:

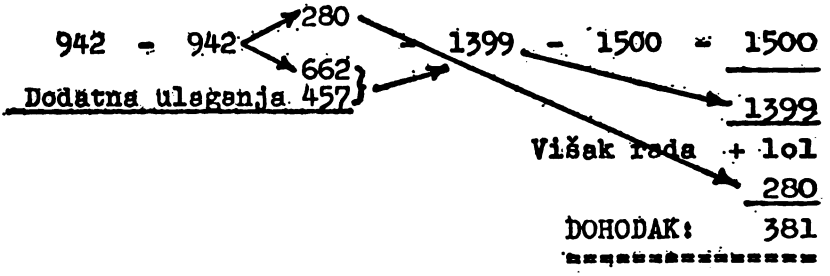

Kao što je to već jednom konstatovano, i ova analiza materijalno pokazuje da naša privreda pozitivno privređuje, jer naši rezultati rada ništa ne zaostaju iza tih rezultata u nekim zemljama Evrope, štaviše — i bolji su. Međutim, zbog samog načina finansiranja procesa proizvodnje, prometa i usluga, načina korišćenja ukupno raspoloživih sredstava i načina utvrđivanja finansijskog rezultata, kao i načina na koji se troše ostvareni rezultati, — naša privreda je dovedena u dosta težak položaj iako pozitivno privređuje.

Prema navedenim podacima i prema tome što se unapred, u vidu kojekakvih troškova, angažuju ogromna obrtna sredstva, društvena privreda u nas ulazi u proizvodnju — umesto sa 942 dinara — sa 1.399 dinara! A to, mora se priznati, nije baš tako mala razlika. Upravo zbog takvog načina finansiranja procesa proizvodnje naša privreda je prisiljena da unapred angažuje znatnija sredstva za obrtne potrebe, čija je visina u 1979. godini dostigla sumu od preko 747 milijardi dinara, ili preko 30 odsto ukupnog prihoda. Sve to vrlo negativno utiče na stvaranje nepotrebnih troškova, koje inostrano tržište ne priznaje, a istovremeno utiče i na stvarne potrebe u sredstvima, kao i na materijalne mogućnosti u cilju podmirenja razvojnih, društvenih i drugih potreba. Prema tome, samo izmenom instrumenata raspodele ukupnog prihoda i načina finansiranja procesa proizvodnje naša privreda bi mogla da oslobodi oko 1.100 milijardi dinara, a to bi dalo efekat od neprocenjive vrednosti.

Koliko na deformaciju sistema utiču neusaglašeni društveno-ekonomski odnosi, najbolje ukazuje često ponavljana činjenica: svaki novčani prihod koij nema ekvivalentno pokriće u robi, kada se pojavi na tržištu, vrši odgovarajući poremećaj u ravnoteži rob-

Digitized by Google

nih i kupovnih fondova. Prema tome, to znači da isplaćeni lični dohoci i svi doprinosi koji su vezani za tu isplatu, kao i isplate po osnovu raznih materijalnih i drugih troškova i mnoge druge isplate koje se prema našim propisima tako tretiraju, a finansiraju se iz sredstava za obrtne potrebe, kratkoročnih kredita ili međusobnih kreditiranja, — de fakto u datom momentu nemaju odgovarajuće pokriće i time narušavaju robno-novčanu ravnotežu. Pokriće takvih isplata imalo bi ekonomskog smisla samo u tom slučaju kada bi se vršilo u okviru ostvarenih i raspoloživih sredstava, koja su raspodelom dohotka već izdvojena za date namene. U tom slučaju naša privreda bi pokazala jedan ogroman višak sredstava koja bi se slobodno mogla iskoristiti za stvarne razvojne mogućnosti i potrebe ili povući iz opticaja, a u cilju ukidanja ili smanjenja troškova koji se stvaraju putem kamata i bankarskih usluga.

Sa gledišta oživljavanja strateških društveno-ekonomskih ciljeva i racionalnijeg privređivanja, mnogo veći efekti bi se postigli ako bi se instrumentima raspodele dohotka obezbedilo da neposredni proizvođači direktno odlučuju o raspodeli dela dohotka koji će se angažovati za pokriće raznih materijalnih troškova i drugih isplata vezanih za proizvodnju. Time bi se neposredni proizvođači orijentisali ne samo na smanjenje troškova direktno vezanih za proces proizvodnje, nego i onih materijalnih troškova koji logički čine deo novostvorene vrednosti, a koji nisu neposredno vezani za vreme, obim i veličinu proizvodnje, promet i usluge. To utoliko pre što takvi troškovi, a i isplate u vezi s njima, poslednjih godina imaju tendenciju naglog porasta, što pokazuje da ti rashodi i navedene isplate izmiču kontroli neposrednih proizvođača.

Imajući u vidu napred utvrđene konstatacije, s pravom se može zaključiti da ni kreditno-monetarna politika, u opisanim materijalno-finansijskim odnosima, nema realne osnove da bi mogla, u skladu sa ekonomskim zakonitostima, uravnoteženo regulisati emisiju novca za normalno funkcionisanje materijalno-finansijskih tokova. Upravo zbog toga je potrebno izvršiti analizu stanja i bankarskih sredstava da bi se što realnije sagledali problemi i sa stanovišta potreba za odgovarajućom količinom novca u opticaju, odnosno uspostavljao sklad između objektivnih ekonomskih mogućnosti privrede i planirane anticipativne emisione politike.

Nakon onoga što je napred konstatovano, takođe se s pravom može zaključiti da ni spoljnoekonomski odnosi u stvorenim uslovima privređivanja ne mogu normalno funkcionisati. Jer nesređene prilike na domaćem tržištu, po pravilu, iziskuju povećanje troškova koje inostrano tržište ne priznaje. Otuda i potreba za sve većim sredstvima za premiranje izvoza, s jedne, a takva spoljnoekonomska politika nužno stvara barijere uvozu, s druge strane. Ali, zbog postojećih negativnih razlika u troškovima domaće izvozne i inostrane uvozne proizvodnje, uvoz se, mada to možda nekome i paradoksalno zvuči, stalno javlja kao jevtiniji od izvoza. Prema tome, u nas praktično i nema onih pravih ekonomskih ograničenja koja bi u postojećim uslovima mogla da zaustave

Digitized by Google

uvoz. Politički apeli, pa ni centralizovana administrativna i strogo restriktivna politika uvoza, ne mogu dati efikasne rezultate, bar ne na duži rok, pogotovo ne u uslovima kada je izvoz znatno »skuplji« od uvoza. Sve to ukazuje na potrebu dubljeg izučavanja i sektora uvoza i izvoza i njegovog vezivanja za celinu politike i strategije u ekonomskom i društvenom razvoju.

I, najzad, treba naglasiti da se, na bazi bilansnih podataka, može izvesti zaključak da privreda u nas pozitivno privređuje, ali da je zbog neusklađenosti i nedovoljne kontrole, posebno kad je reč o korišćenju ukupno raspoloživih sredstava i nekontrolisanim isplatama na ime nematerijalnih i drugih rashoda, praktično dovedena u položaj ozbiljnog zastoja u kružnom kretanju sredstava. Izlaz iz takve situacije u ovom momentu trebalo bi potražiti pre svega u smanjenju društvenih obaveza privrede.

Razume se, rigorozno smanjenje tih obaveza ne bi se, verovatno, moglo izvršiti preko noći, a da se mnogi, naročito vanprivredni, subjekti ne bi osetili pogođenim. Isto tako, promena postojećih propisa na osnovu kojih se vrši formiranje ukupnog prihoda, te obračun pojedinih ekonomsko-finansijskih pokazatelja kojima se iskazuju ekonomski efekti i rezultati, posebno raspodela novostvorene vrednosti i dohotka, a za koju smo se zalagali u ovom napisu, — ne bi mogli biti samo puka, neutralna knjigovodstvena operacija koja ne bi ujedno menjala i uticala na proizvodnu i poslovnu orijentaciju organizacija udruženog rada, ponašanje društveno-političkih zajednica i uopšte kretanje ekonomsko-finansijskih tokova privrede. Ali, ni smanjenje društvenih obaveza privrede i promena načina utvrđivanja ekonomsko-finansijskih rezultata privrede ne bi predstavljali nikakvo principijelno odstupanje od načelâ Ustava i Zakona o udruženom radu. Naprotiv, to bi bilo samo efikasnije »raščišćavanje terena«, stvaranje mnogo povoljnijih uslova za njihovu primenu u ekonomskoj praksi, a to znači i za jačanje i brži razvoj socijalističkog samoupravljanja u celini.

Imajući na umu realitete naših ukupnih odnosa, a i želju da subjekti i u privredi i van nje ne budu bitno oštećeni, možda je najprihvatljivije poći od nekog minimuma. A on bi se, po nama, sastojao u sledećem: ići tri do četiri godine na stalno, ali postepeno smanjenje društvenih obaveza privrede, posebno smanjenje obaveza svih subjekata prema saveznom budžetu, s tim da se potrebe JNA finansiraju iz emisije novca Narodne banke Jugoslavije. Efekat ovog poslednjeg predloženog rešenja iznosio bi preko 73 milijarde dinara, a takvom merom posebno niko ne bi bio zakinut u svojim potrebama, odnosno teret bi podneli svi, cela zajednica, a Armija je tako locirana da može u datom momentu najbolje realizovati takvu emisiju i da pri tom čak i potpomogne normalno funkcionisanje materijalno-finansijskih tokova društvene privrede. Kreditno-monetarnom politikom za 1980. godinu predviđena je emisija novca u visini od preko 84 milijarde dinara, što praktično znači da bi takva mera imala i materijalnog pokrića i nesmetano bi mogla biti izvršena. Na taj način bi se, na drugoj

Digitized by Google

strani, privredi smanjile obaveze, a samim tim povećala reproduktivna sposobnost iznad iznosa izdvojenog u poslovni fond u 1979. godini (67 milijardi dinara). Osim toga, u osnovnim organizacijama udruženog rada sa tom masom novca, kao i efektima od smanjenja drugih obaveza, otvorio bi se proces kružnog kretanja sredstava koja se nalaze zamrznuta u mnogim plasmanima koji čekaju na pokriće. A to bi bio pravi put za uspostavljanje stabilnijih i uravnoteženijih ekonomsko-finansijskih tokova i odnosa i za oživljavanje privredne aktivnosti na njoj imanentnim zakonitostima.

Prilog 1

Bilans stanja sredstava društvene imovine plasiranih u osnovne i obrtne potrebe — iskazanih u apsolutnim iznosima i relativnim odnosima za 1978. i 1979. godinu u milionima dinara

Elementi	Apsolutni iznosi		Relativni odnosi		
	1978	1979	1978	1979	Indeks
A. UKUPNO OSNOVNA SREDSTVA	1,803.940	2,323.170	59,3	60,2	129
1. Osnovna sredstva	1,276.099	1,635.063	42,0	42,4	128
— Osnovna sredstva u upotrebi	988.701	1,283.943	32,5	33,3	130
— Osnovna sredstva u izgradnji	235.819	286.766	7,8	7,4	120
— Osnovna sredstva van funkcije	51.579	66.354	1,7	1,7	129
2. Izdvojena sredstva fondova	527.841	688.107	17,3	17,8	130
— Plasirana sredstva fondova	503.443	659.750	16,5	17,1	131
— Raspoloživa sredstva fondova	24.398	28.357	0,8	0,7	116
B. OBRTNA SREDSTVA	1,236.487	1,534.792	40,7	39,8	124
1. Novčana sredstva	258.827	358.147	8,5	9,3	138
2. Zalihe ukupno*	387.609	493.127	12,8	12,8	127
3. Neplansko korišćenje sredstava	589.892	683.518	19,4	17,7	115
— Potraživanja	237.533	312.228	7,8	8,1	131
— Sredstva u obračunu	352.359	371.290	11,6	9,6	104
UKUPNA AKTIVA	3,040.427	3,857.962	100,0	100,0	127
* = Specifikacija:					
Struktura, vrednosti zaliha	387.609	493.127	100,0	100,0	127
1. Preneti troškovi	123.424	142.549	31,8	28,9	115
2. Nabavna vrednost zaliha	264.185	350.578	68,2	71,1	132

Digitized by Google

Prilog 2

Bilans stanja izvora sredstava društvene imovine u apsolutnim iznosima i relativnim odnosima za 1978. i 1979. godinu u milionima dinara

Elementi	Apsolutni iznosi		Relativni odnosi		
	1978	1979	1978	1979	Indeks
A. IZVORI DUGOROČNIH SREDSTAVA	2,004.765	2,503.058	65,9	64,9	125
1. Izvori poslovnih sredstava	1,736.937	2,151.129	57,1	55,8	124
— Poslovni fond	1,119.993	1,391.554	36,8	36,1	124
— Udružena sredstva	28.387	37.562	0,9	1,0	132
— Dugoročni krediti	588.557	722.013	19,4	18,7	122
2. Izvori sredstava fondova	267.828	351.929	8,8	9,1	131
— Izvori sredstava rezervi	53.416	69.464	1,8	1,8	130
— Izvori sredstava zajedničke potrošnje	201.531	265.410	6,6	6,8	131
— Izvori ostalih fondova	12.881	17.055	0,4	0,4	132
B. IZVORI KRATKOROČNIH SREDSTAVA	1,035.662	1,354.904	34,1	35,1	131
1. Kratkoročni krediti	199.345	266.288	6,6	6,9	134
— Kratkoročni bankarski krediti	198.603	264.301	6,5	6,8	133
— Ostali kratkoročni krediti	742	1.987	0,1	0,1	267
2. Izvori neplanskih sredstava	836.317	1,088.616	27,5	28,2	130
— Dobavljači	421.218	590.032	13,9	15,3	140
— Obaveze iz dohotka	65.565	97.254	2,1	2,5	148
— Izvori sredstava u obračunu	349.534	401.330	11,5	10,4	115
UKUPNO PASIVA	3,040.427	3,857.962	100,0	100,0	127

Digitized by Google

Prilog 3

Utvrđivanje ukupnog prihoda društvene privrede u apsolutnim iznosima i relativnim odnosima za 1978. i 1979. godinu u milionima dinara

Realizacija	Apsolutni iznosi		Relativni odnosi		
	1978	1979	1978	1979	Indeks
1. Na domaćem tržištu	1,013.683	1,295.892	36,6	35,8	128
2. Na inostranom tržištu	120.071	136.172	4,3	3,8	113
3. U okviru OOUR-a — interna	299.516	360.331	10,8	10,0	120
4. Zajednički prihodi	172.547	296.246	6,2	8,2	171
5. Prodaja trgovine	1,011.500	1,327.905	36,6	36,8	131
6. Ostali prihodi	150.891	195.168	5,5	5,4	129
UKUPAN PRIHOD	2,768.208	3,611.714	100,0	100,0	130
1. Osnovna sredstva u upotrebi	988.701	1,283.943	2,8	2,8	130
2. Vrednost društvene imovine	3,040.427	3,857.962	0,91	0,94	127

Digitized by Google

Prilog 4

Raspodela ukupnog prihoda i dohotka društvene privrede u apsolutnim iznosima i relativnim odnosima za 1978. i 1979. god. u milionima dinara

Elementi	Apsolutni iznosi		Relativni odnosi		
	1978	1979	1978	1979	Indeks
A. UKUPAN PRIHOD	2,769.684	3,613.682	100,0	100,0	130
1. Nabavna vrednost trgovinske robe	976.730	1,292.165	35,3	35,8	132
2. Stvarni ukupan prihod	1,792.954	2,321.517	64,7	64,2	129
— Porez na promet	82.530	115.931	—	—	140
— Razlika u raspodeli dohotka	12.203	14.523	—	—	119
B. SVEGA UKUPAN PRIHOD	1,887.687	2,451.971	100,0	100,0	130
1. Stvarni materijalni troškovi	752.613	984.007	39,9	40,1	131
2. Amortizacija	78.124	98.240	4,1	4,0	126
PRENESENA VREDNOST	830.737	1,082.247	44,0	44,1	130
NOVOSTVORENA VREDNOST	1,056.950	1,369.724	56,0	55,9	130
3. Razni troškovi	576.472	746.893	30,5	30,5	130
4. Dohodak za raspodelu	480.478	622.831	25,5	25,4	130
a. Bruto lični dohoci	365.359	459.221	19,4	18,7	126
— Neto lični dohoci	255.751	321.455	13,6	13,1	126
— Doprinosi iz ličnih dohodaka	109.607	137.766	5,8	5,6	126
b. Fondovi — ukupno	115.119	163.610	6,1	6,7	142

Digitized by Google

Prilog 5

Uporedni pregled raspodele novostvorene vrednosti na obaveze privrede iz dohotka prema društvu i na lične dohotke, fondove i ostalo u okviru društvene privrede

Elementi	Apsolutni iznosi		Relativni odnosi		
	1978	1979	1978	1979	Indeks
NOVOSTVORENA VREDNOST	1,050.950	1,369.724	100,0	100,0	130
1. Doprinosi iz dohotka	188.224	243.001	17,9	17,7	129
2. Savezni P.P.P.	82.530	115.931	7,9	8,5	140
3. Doprinosi iz ličnih dohodaka	109.607	137.766	10,4	10,1	126
UKUPNO OBAVEZE	380.361	496.698	36,2	36,3	130
OSTATAK PRIVREDI	670.589	873.026	63,8	63,7	130
4. Neto lični dohoci	255.751	321.455	24,3	23,5	126
5. Fondovi	115.119	163.610	11,0	11,9	142
6. Razni troškovi*	299.719	387.961	28,5	28,3	129
* = *Specifikacija:*					
1. Preneti troškovi	118.353	124.195	27,6	23,4	105
2. Proizvodne usluge	208.480	274.920	48,6	51,8	132
3. Reklame	3.995	4.953	0,9	0,9	124
4. Reprezentacija	027	2.379	0,5	0,4	117
5. Ostalo	24.4..	30.508	5,7	5,7	125
6. Neproizvodne usluge	26.280	33.354	6,1	6,3	127
7. Dnevnice	19.456	25.764	4,5	4,9	132
8. Troškovi oko udruženog zemljoradnika	2.850	4.356	0,7	0,8	152
9. Sve ostalo	23.269	30.077	5,4	5,7	129
UKUPNO RAZNI TROŠKOVI	429.137	530.506	100,0	100,0	124
10. Preneti nepokriveni troškovi	123.424	142.549	28,8	26,9	115
11. Pokriveni troškovi	305.713	387.957	71,2	73,1	127

Digitized by Google

Prilog 6

Uporedni pregled sredstava reproduktivne sposobnosti društvene privrede po republikama i pokrajinama, odnosno za Jugoslaviju u celini, u apsolutnim iznosima i relativnim odnosima u milionima dinara

Elementi	Jugoslavija	BiH	Crna Gora	Hrvatska	Makedonija	Slovenija	Srbija	Kosovo	Vojvodina
10. Amort. po propis. stopama	98.240	14.836	2.638	25.043	5.966	16.504	21.184	2.793	9.271
59. Ekonomska amortizacija	6.492	608	20	1.876	118	3.194	276	14	383
77. Sred. dohotka izdvojena u poslovni fond	67.893	7.436	690	20.524	2.470	13.158	15.415	413	7.783
SVEGA IZVORI	172.625	22.880	3.348	47.443	8.554	32.856	36.875	3.220	17.437
DOSPELE OTPLATE	136.821	17.455	2.158	36.986	6.105	22.139	34.883	2.572	14.508
VIŠAK SREDSTAVA	+35.804	+5.425	+1.190	+10.457	+2.449	+10.717	+1.992	+648	+2.929
1. Porez na promet proizvoda	73.597	9.273	1.545	18.768	4.268	11.923	19.136	1.545	7.139
2. Ukupno raspoloživa	246.222	32.153	4.896	66.211	12.822	44.779	56.011	4.765	24.576
3. Višak sredstava	+109.401	+14.698	+2.735	+29.225	+6.717	+22.640	+21.128	+2.193	+10.068
Stopa 1	20,7	23,7	35,5	22,0	28,6	32,6	5,4	20,1	16,8
Stopa 2*	44,4	45,7	55,9	44,1	52,4	50,6	37,7	40,0	41,0

*Pod uslovom da se JNA finansira iz primarne emisije Narodne banke Jugoslavije.

Digitized by Google

Uporedni pregled kretanja ekonomskih pokazatelja pomoću kojih se ocenjuju ostvareni rezultati rada za period od poslednjih 10 godina, izraženi u apsolutnim iznosima i relativnim odnosima u milionima dinara

Redni broj	Godina	Aktivna vrednost imovine	Osnovna sredstva u upotrebi	Ukupan prihod	Novostvorena vrednost	Neto LD	Amortizacija i fondovi	Obaveze društvu	Reproduktivna sposobnost	Vek otpisa	Rentabilnost I	Rentabilnost II
1	1970	533	149	444	134	43	34	49	22,8	4,4	0,83	3,0
2	1971	727	245	576	168	55	53	56	21,6	4,6	0,79	2,4
3	1972	822	262	705	209	66	64	70	24,4	4,1	0,86	2,7
4	1973	1.040	281	880	299	81	79	94	28,1	3,6	0,85	3,1
5	1974	1.318	298	1.303	412	108	99	127	33,2	3,0	0,99	4,4
6	1975	1.941	559	1.632	561	137	104	162	18,6	5,4	0,84	2,9
7	1976	2.210	627	1.839	652	170	113	203	18,0	5,5	0,83	2,9
8	1977	2.516	795	2.249	815	197	152	431	19,1	5,2	0,89	2,9
9	1978	3.040	988	2.769	1.057	255	193	380	19,5	5,1	0,91	2,8
10	1979	3.857	1.284	3.614	1.370	321	262	497	20,4	4,9	0,94	2,8
Stopa	1979 / 1970 =	7,2	8,6	8,1	10,2	7,4	7,7	10,1	—	—	—	—

Digitized by Google

Vučina Vasović

Država i samoupravna socijalistička demokratija

(T e z e)

Moćna otkad postoji, gotovo svemoćna i sveprisutna u savremenom svetu, protivrečna i uvek u centru društvenih zbivanja i borbe, država je, nesumnjivo, bila, danas više nego ikad, predmet stalnog i velikog interesovanja osnovnih društvenih snaga, oštrih konfrontacija, različitih tumačenja i racionalizacija. Svoje dvostruko biće, u vidu reprezentanta opštih društvenih interesa instrumenta klasne vladavine, država je, zavisno od niza istorijskih uslova i odnosa klasnih snaga, pokazivala javnosti u različitim izrazima i kombinacijama; po pravilu, nikad potpuno. Vođena interesom svojih upravljača, ona je najčešće nastojala da prikrije svoje pravo lice ili svoje parcijalno biće i da se predstavi što je moguće više u svetlosti svoje socijalne funkcije ne bi li dobila karakter opšteprihvatljive, neophodne i večne društvene pojave.

Istorija zaista predstavlja, pored ostalog, i neprekidno menjanje oblika u kojima se državna vlast zaogrtala velom legitimnosti i ne mnogo više od jednog kretanja od starih religijskih i

Digitized by Google

mitoloških ka novim sekulariziranim i ideologiziranim formama mistifikacije.

Daje li socijalizam realne osnove za prevazilaženje ili za nove racionalizacije i mistifikacije države i vlasti? Šta je to uopšte socijalistička država i koji su to osnovni problemi na koje nailazi socijalistička teorija i praksa i da li su ti problemi dovoljno priznati i artikulisani? Stiče se utisak da socijalizam i socijalističke zemlje još uvek nemaju sasvim razvijenu teoriju odumiranja države. Opšte ili načelne ideje i smerovi razvoja u tom pogledu nisu dovoljni. Ovo utoliko pre što projekt odumiranja države dobrim delom utiče na karakter i konkretnu egzistenciju države, odnosno radijus njenog dejstva.

Isto tako, treba imati u vidu da ideja prevazilaženja države traži relativno jasan koncept države i kriterije na osnovu kojih se ona može razlikovati od drugih, nedržavnih, poludržavnih, paradržavnih ili samoupravnih formi organizovanja i odlučivanja. Sve to, naravno, zahteva i dublja saznanja o uslovima i mogućnostima odumiranja države i vlasti i u vezi s tim o mogućnosti zasnivanja i delovanja samoupravnih oblika odlučivanja. Nevođenje računa o uslovima, nedovoljna saznanja, improvizacije, nesporazumi i drugi faktori, naravno, u ovom području, mogu da budu izvori dvostrukih zabluda i propusta: iluzija da je moguće osloboditi se države i u onim oblastima gde nisu stvoreni objektivni uslovi za to ili, pak, propusta da se produži državna intervencija i čvrst oslonac na državu i u onim slučajevima gde je moguće njeno brže prevazilaženje i stvaranje drugih oblika i instrumenata upravljanja društvenim poslovima. Bez postavljanja i promišljanja ovih pitanja i traženja odgovora na njih teško je graditi odgovarajuću iole konzistentniju koncepciju samoupravne socijalističke demokratije, koja predstavlja, pored ostalog, sistem odumiruće države.

Ma koliko nedovršen, nesavršen i stvaran pomoću i oko države, postojeći socijalizam »tera« socijalističku misao da se prvi put u svojoj istoriji pozabavi i da promisli pitanje svoje sopstvene države. Ovo je najveći izazov koji je dvadeseti vek učinio marksističkoj i uopšte socijalističkoj političkoj teoriji, posebno teoriji demokratije. U njegovom znaku protiče veliki broj krupnih rvanja i kontroverzi. Dalji napori i doprinosi demokratske i političke misli biće vezani za ovaj problem.

Ovde ćemo pokušati, više u vidu teza, da naznačimo samo neka pitanja ili aspekte složene problematike države i njenog odnosa prema socijalističkoj, posebno samoupravnoj demokratiji.

1. »Kvadratura« državnog kruga

Socijalizam je, nesumnjivo, otvorio novu stranicu istorije države i traži, reklo bi se, i novu problematizaciju ove velike teme. Za sada se, na tragu ovog zahteva, čini moguće izdvojiti tri kompleksa pitanja s velikim teorijskim, metodološkim i praktičnim

Digitized by Google

implikacijama. Jedan se tiče karaktera socijalističke države i njenog odnosa prema demokratiji. Drugi je vezan za određivanje suštine i odnosa između države, politike i društva. Ovo na izgled apstraktno pitanje ima dalekosežne praktične implikacije. Treći kompleks pitanja se odnosi na problem empirijske identifikacije socijalističke odumiruće države. Bez brižljive analize i traženja odgovora na ova pitanja rasprava o odumiranju države postaje apstraktna i dobrim delom neplodotvorna.

Kad je reč o karakteru države i njenom odnosu prema demokratiji u socijalizmu, nije teško otkriti mnoge teškoće i kontroverze. Kao ideja, marksizam je otkrio društvenu suštinu ili istinu o državi i »objavio« mogućnost i potrebu njenog dokidanja. Kao delimično ostvareni marksizam i društvena empirija, socijalizam je pokazao i svu složenost države i vlasti, a kroz to i teškoće svog demokratskog konstituisanja. Socijalističko iskustvo je već pokazalo svu iluzornost anarhističke orijentacije prevremenog ukidanja države i politike, a time i demokratije, bolje reći — anarhističkog razlaganja države u društvu ili identifikacije politike i društva. Ni relativno stara, danas u različitim formama obnovljena, individualistička tradicija, koja stepen demokratičnosti meri dužinom rastojanja građanina od države, ne nalazi svoju potvrdu u praksi, iako katkad može izražavati demokratske zahteve. Vrlo je interesantno da ni već gotovo klasični marksistički stav o klasnom karakteru države ne nalazi svoju doslednu primenu upravo u jednom delu socijalističkog iskustva. Možda je ovo jedna od onih tačaka gde su razlike između pojedinih socijalističkih sistema i koncepcija najizrazitije. Dok sovjetska koncepcija opštenarodne države u prvi plan ističe socijalne funkcije države i govori o prijateljskim klasama, dotle se u kineskoj teoriji, sve do skoro, ostajalo pri tumačenju države kao izraza klasnih antagonističkih polarizacija i zaoštravanju klasnih suprotnosti uz podvrgavanje oštroj kritici teorije opštenarodne države. Samoupravna orijentacija je nastojala da prevaziđe ograničenost ova dva pomenuta pogleda na državu. Ona vezuje državu za određene klasne suprotnosti i podele, ali je svesna i toga da sama država, u određenim okolnostima, može postati osnovni ili dodatni izvor podela i suprotnosti. Sasvim je jasno da je i samoupravna demokratija sistem koji nastoji da obezbedi vladajuću poziciju radničke klase i radnih ljudi u procesu upravljanja društvenim poslovima. No, pri tom ova demokratija traži puteve i način da radnička klasa i radni ljudi ne ostvaruju svoju vladajuću poziciju isključivo, pa ni pretežno preko države, već i preko drugih, neposrednijih i slobodnijih formi odlučivanja. Ovaj sistem se ne konstituiše i ne egzistira u kontrapoziciji državi, ali ni u okviru države. Samoupravna demokratija je širi i slobodniji sistem odlučivanja i upravljanja koji se ne može svesti na državu, ali koji se, isto tako, ne može ostvariti niti egzistirati bez države. Za razliku od koncepcije opštenarodne države, samoupravna orijentacija ne postavlja državu kao okvir demokratije niti veruje da proces odumiranja države treba da teče tokom njenog sopstvenog jačanja. De-

Digitized by Google

mokratija se ovde postavlja kao politički sistem prelaznog perioda koji je okvir prevazilaženja, ali i delovanja države.

Ako se ne može svesti na državu, sistem socijalističke samoupravne demokratije se ne može identifikovati s društvom niti, pak, sa mehanizmom koji reguliše odnos između države i društva. Izjednačavanje socijalističke demokratije sa ovakvim mehanizmom značilo bi da je politički sistem samoupravne demokratije privremena pojava i da traje dok traje i država, a zatim se utapa i nestaje u društvu. Politika se u tom slučaju svodi na državu ili nešto što je vezano za nju. I država i politika su izraz klasnih i antagonističkih protivrečnosti i sa nestankom klasa nestaje potreba i za njima. Pretpostavlja se da će društvo jednostavno lako i bez neke manje ili više specijalizovane i posebne političke organizacije moći da rešava sva pitanja upravljanja i usmeravanja. Ovo, kako je već nagoveštено, čini izlišnim pitanje kako bi trebao da izgleda jedan politički sistem postdržavnog društva, jer se polazi od pretpostavke da su politika i politički sistem otuđene sfere društva i prema tome privremena i prolazna pojava. Nama izgleda da upravo ovakva linija rezonovanja može biti jedan od osnovnih izvora nesporazuma i problema u koncipiranju jednog relativno jasnijeg i konzistentnijeg sistema socijalističke samoupravne demokratije. Čini se neophodno jasnije konceptuološko razlikovanje između države i politike. Stoga smo i smatrali da je za ozbiljniju raspravu odnosa države i socijalističke demokratije potrebno jasnije i nešto šire određenje politike ili nešto jasnije i doslednije određenje odnosa između države, politike i društva.

Ne ulazeći dublje u raspravu brojnih pitanja složenog pojma politike, ovde se može reći da najprihvatljivija izgledaju ona određenja koja politiku vezuju za proces autoritativnog upravljanja društvenim poslovima, pri čemu se autoritet ne svodi na državnu prinudu niti razlaže u magli nekog neuhvatljivog opšteg društvenog autoriteta. Ovako određena politička sfera predstavlja mehanizam izražavanja i regulisanja društvenih protivrečnosti i konflikata koji mogu biti antagonistički ili neantagonistički, ali koji u svakom slučaju traže njihovo rešavanje. Teško je verovati da je moguće postojanje političke sfere bez njenog funkcionalnog, a dobrim delom i institucionalno-strukturnog oblikovanja. Ali, *hic Rhodos, hic salta.* Koje su to neantagonističke protivrečnosti i sukobi koji se ne mogu rešavati uspešno i efikasno bez postojanja određene političke sfere ili političkog sistema društva? Kakav je odnos antagonističkih i neantagonističkih protivrečnosti u sadašnjem empirijskom sistemu i koliko se uopšte može ići na favorizovanje one nedržavne političko-regulacione sfere odnosa? Procena prirode podela i sukoba nije ni malo jednostavna i ne zavisi, ni isključivo, a ni preteżno, od sposobnosti analize ili saznanja, već i od niza drugih faktora i momenata. Upravo se u tom području nalaze velike mogućnosti manipulisanja, iako na površini to ne izgleda tako. Ovakva ili onakva procena podela ili zaoštrenosti sukoba, naglašavanje jednih, a prenebregavanje i potiskivanje drugih može da bude samo način opravdanja ili racionalizacije ovak-

Digitized by Google

vog ili onakvog smera politike ili političkog poteza. Spolja može da izgleda da je određeno političko ponašanje osnovnih subjekata odlučivanja bilo objektivno uslovljeno društvenom situacijom ili stanjem društvenih podela i sukoba, a malo se obraća pažnja da takvo stanje sukoba može biti izazvano kao osnov odgovarajućih političkih intervencija. Drugim rečima, strukturiranje ili modeliranje sukoba zavisi dobrim delom i od konkretnog viđenja, pa i interesa političkog vrha ili vladajućih političkih snaga. Bilo bi, naravno, krajnje uprošćeno i netačno misliti da samo ili da prvenstveno volja i interes upravljačkog personala određuje dubinu i širinu društvenih sukoba. Ovde se samo upozorava na mogućnost manipulisanja društvenim sukobima i potrebu da se te tendencije i pojave blagovremeno otkrivaju i da se vodi stalna borba protiv njih. Mora se priznati i istaći da socijalistička teorija nema razvijeniju teoriju društvenih sukoba. Bez toga su, čini se, teško mogući dublji zahvati u suštinu politike i političkog sistema, pa i u onaj još uvek nedovoljno elaboriran odnos države i socijalističke demokratije.

Samo dublja i preciznija, koliko je to, naravno, moguće, teorija društvenih sukoba može odgovoriti na ono ključno pitanje: gde je tačka maturacije novog, socijalističkog bića na kojoj ono traži novo organizovanje i prelazi u »polje mogućeg« organizovanja slobodne zajednice ljudi i na kojoj zbog toga dolazi u sukob sa sve užim državno-pravnim omotačem stvorenim za konstitutivnu ili formativnu fazu svog razvoja.

Za nas je danas taj odnos društvenih protivrečnosti i samoupravne političke organizacije od vanrednog značaja. Dublji uvid u prirodu protivrečnosti može, bar delimično, da objasni zašto se država ponekad javlja ili vraća u preobraženim vidovima i onamo gde se jasno stalo na stanovište da se ona zameni drugim, samoupravnim formama upravljanja i odlučivanja. Pored toga, čini se izuzetno značajno bliže određenje politike i s njom nerazdvojno vezane teorije sukoba i za jasnije određivanje odnosa države i prava, odnosno države ili prava i samoupravnog prava. Nama izgleda da vezivanje samoupravnog prava za društvene sukobe, koji ne moraju biti klasnog karaktera, i shodno tome za političku sferu, u smislu u kome je napred određena, pruža okvir za situiranje fenomena prava i samoupravnog prava u opšti koncept i kontekst samoupravne socijalističke demokratije.

Samoupravna socijalistička demokratija pretpostavlja postojanje mnoštva tačaka odlučivanja i borbu mišljenja, ali i jasne tokove finalizacije dijaloga i utvrđivanja određenih smerova politike. Država se pojavljuje samo kao jedan, ali veoma značajan, u nizu političkih instrumenata i subjekata političkog procesa. Pored nje, postoji mnoštvo samoupravnih formi odlučivanja i društveno-političkih organizacija i zajednica. Bitno je istaći da suština i mogućnosti ove demokratije leže u sposobnosti i mogućnosti radničke klase i radnih ljudi da se služe ovim instrumentima i oblicima organizovanja na optimalan način. Koliko je dogmatski i opasno sabijati socijalizam u uske okvire države i partije, koja

Digitized by Google

u određenim okolnostima postaje samo najuže jezgro države, isto tako se čini iluzornim lišiti socijalizam i posebno radničku klasu mogućnosti oslonca na državu u određenim okolnostima. Zadatak je političke teorije i progresivnih snaga da bliže specificiraju uslove u kojima je ovo oslanjanje nužno i poželjno. Da li snažna partija koja je »umetnuta« ili »raspeta« između države i klase doprinosi jačanju jedne ili druge i da li je uopšte moguće i poželjno da se preko partije posreduje i održava ovaj suptilni i protivrečni odnos ili balans između države i klase? Kako se klasa može obezbediti da partija ne postane privesak ili trajni supstitut odumiruće države? Da il je moguće i potrebno naporedno odumiranje države i jačanje partije? Kakve to efekte ostavlja na razvoj i uopšte funkcionisanje demokratije?

Najzad, treći krug pitanja je vezan za problem empirijske identifikacije države. Da li je i koliko moguće u praktičnom životu odrediti državnu pojavu ili čestice državnosti ako se zna da su mnogi odnosi i procesi dualnog karaktera? Već smo duže vremena svedoci koliko grubog i vidljivog ospoljavanja države u licu totalitarne diktature ili mača toliko i onog »finog« neformalizovanog i nevidljivog pulsiranja državnosti, čiji podsticaji dolaze iz »mračnih« komora krupnog kapitala ili nedovoljno osvetljenih kutaka neformalnih grupa i zakulisnih aranžerija. U socijalističkim zemljama je na pomolu i stvaranje jednog novog političkog menadžmenta čija moć neće biti ni u maču ni u kesi, već u funkcijama upravljanja i političkog usmeravanja. Razmere i efekti ove pojave mogu biti različiti, ali u svakom slučaju lošiji za socijalizam nego za bilo koje drugo društvo. Svemu tome treba dodati sposobnost države da se pojavljuje u preobraženim oblicima ili zaogrće plaštom adržavne, pa i antidržavne legitimnosti. Stoga prava i objektivna analiza mora imati u vidu da nije nedržavno ili samoupravno sve ono što se kao takvo deklariše, kao što nije etatističko i nedemokratsko sve ono što se veže, poziva ili oslanja na državu.

2. Nesigurnost merila empirijskog određivanja-prepoznavanja države i državnosti

Interesantno je da, ma koliko brojne i raznovrsne, opšte teorije i pogledi na državu ne daju dovoljno osnova za njeno bliže određivanje u praksi. Najveći deo savremene građanske teorije je sklon da sadržaj i suštinu države traži u jednom užem političko-upravljačkom telu ili aparatu, što je u svakom slučaju ograničeno i nedovoljno za otkrivanje onih brojnih i »razbacanih« u širem socijalnom prostoru elemenata državnosti. Anarhizam, koji je najrezolutnije tražio hitno odumiranje, odnosno ukidanje države, nije sasvim precizan u definisanju države. Doduše, ne treba prenebregavati da je on možda više od nekih drugih orijentacija činio napore, pa i uspevao, da bliže odredi sadržaj i pojavne oblike države. Tu, svakako, treba pomenuti prinudu, hijerarhiju i

Digitized by Google

centar. S druge strane, njegova je ograničenost u tome što u svakoj prinudi, hijerarhiji i centru vidi negativne vrednosti i sve one koncepcije koje uključuju ove elemente proglašava nehumanim. Tako se i neke utopističke orijentacije, iz kojih inače anarhizam crpe mnoge svoje inspiracije, proglašavaju krutim i totalitarnim. Evrokomunističko shvatanje i ne pokušava da bliže odredi državu, iako je to za njegov razvoj i ostvarenje od presudnog značaja. Moguće je očekivati veće napore evrokomunista u ovom pravcu u bliskoj budućnosti. Već pomenuti koncept opštenarodne države je dosta protivrečan. Država je sveprisutna i svemoćna i teško ju je u praktičnom životu razlikovati od drugih društveno-političkih organizama. Iako institucionalno-strukturno ograničena najvećim delom na državni aparat, u širem smislu, ona je funkcionalno sveprisutna i prožima celo društvo ili sve značajnije društvene funkcije. Ma koliko bila svesna međusobne povezanosti države i samoupravljanja, samoupravna orijentacija i sistem socijalističke demokratije u Jugoslaviji činili su znatne napore da, koliko je to moguće, što jasnije razlikuju ove dve kategorije. Tako i Ustav SFRJ iz 1974. nastoji da što preciznije odredi delokrug države. Mora se priznati da, i pored svih tih napora, još uvek nisu sasvim pouzdana i precizna merila za identifikovanje države u empirijskom životu.

Kad se sve to sabere, ipak bi se moglo navesti, uz sve rizike simplifikacije, nekoliko merila, elemenata, osobina ili izraza državnosti. Tu spada pre svega prinuda, organizovana i oslonjena na državne organe. Drugo, prisustvo hijerarhije, koja se ogleda posebno u moći i zapovedanju viših i poslušnosti nižih nivoa upravljanja i organizacije. Treće, neposredno povezano s drugim, suprematija centra ili vladajuće grupe, koja može biti institucionalizovana i fizički kompaktna, odnosno koncentrisana ili disperzirana. Četvrto, država se može kristalisati i izražavati kako u nekim institucionalno-strukturnim formama tako i u neformalnom delovanju određenih centara moći. Peto, po pravilu, ona izražava interes neke parcijalne strukture ili je u mogućnosti da nametne taj interes. Doduše, u praksi je vrlo teško prepoznati kad država zaista radi u opštedruštvenom interesu, a kad pozivanje na opšti interes služi samo kao sredstvo legitimizacije užeg interesa upravljača. Šesto, pomoć u otkrivanju »državnosti« biće, svakako, i uvid u oštrinu društvenih sukoba u svakoj pojedinačno uzetoj situaciji. Verovatno će veće nejednakosti i oštriji sukobi između pojedinih subjekata više naginjati državno-pravnom regulisanju njihovih odnosa u određenim okolnostima. Pri tome treba imati u vidu da će u određenim uslovima, pri različitoj količini moći subjekata u procesu odlučivanja, jačim subjektima odgovarati više slobodna utakmica i uklanjanje bilo kakvih širih i preciznijih okvira ponašanja. Paradoksalno je da se u praksi, ne retko, upravo kao protivnici državne intervencije javljaju moćnije organizacije i subjekti, a da oni sa skromnijom količinom moći traže i očekuju oslonac na državu. Očekivalo bi se upravo obrnuto: da država služi moćnijima i da je ona prvenstveno njihovo sredstvo. I to

Digitized by Google

je, naravno, tačno u određenim situacijama, kao što može biti tačno i to da u određenim okolnostima država može biti oslonac slabijih. Za analitičara je ovde dubina nejednakosti i oštrina sukoba samo prvi indikator postojanja moguće »državnosti« u određenim odnosima.

Ako delimično doprinose određivanju države u praktičnom životu, nesigurnost ovih merila je očigledna. I kad se država veže za prinudu, u praksi nije uvek jednostavno prepoznati oblike i izraze te prinude. Nije prinuda samo ono što dolazi od nekog državnog organa, već i ono što potiče od niza drugih formalnih ili neformalnih izvora moći. Ova druga prinuda može biti isto tako opresivna i nedemokratska kao i ona prva ili još gora od nje. Ni Veberovo određivanje države i vlasti kao legitimne prinude ne kazuje mnogo, jer upravo pitanje šta je to legitimno ostaje u praksi velikim delom otvoreno. Nije uvek najbolji način traženja države u centru i nalaženja puteva demokratizacije ili deetatizacije u pomeranju tačaka uticaja ili pukoj pluralizaciji centara odlučivanja. Već je istaknut dualni karakter i vrhovnih političkih institucija u jednom sistemu samoupravne socijalističke demokratije, te je njihovo identifikovanje sa državom sumnjivo.

Sve u svemu, problem empirijske identifikacije države ostaje još uvek velikim delom otvoren i pravo područje na kome politička misao može pokazati i potvrditi svoju kreativnost. Treba, svakako, reći da to nije ni lako niti je vezano samo za kreativnost i napore političke misli.

Već je rečeno da je postojanje i delovanje države i u jednom samoupravnom sistemu uslovljeno dubljim socijalnim razlozima, prvenstveno prirodom osnovnih društvenih odnosa i protivrečnosti. Država u ovakvom sistemu nije postavljena samo kao mehanizam opresije, već ima i funkciju čuvanja i razvijanja opštih uslova za razvoj samoupravljanja i samoupravne demokratije. Time, naravno, nisu uklonjene opasnosti birokratske kontrarevolucije i pretvaranja države u novi izvor podela i dubokih društvenih protivrečnosti.

3. Opasnosti novog levijatana i iluzornost anarhističkih fikcija

I samo površan pogled na komparativno iskustvo, i na osnovu onih već iznetih dosta skučenih merila »državnosti«, ubrzo će nam otkriti snažne tendencije jačanja države i etatizacije savremenog društva. Toj tendenciji nije izmakao ni savremeni socijalizam. Štaviše, u nekim socijalističkim zemljama to se uzima kao normalno i zakonito. To jačanje države se ogleda i potvrđuje višestruko. Porast državnog budžeta i izdataka, širenje državnih funkcija i organa, porast državnog aparata samo su neki indikatori tog jačanja. Sićušnost građanina prema tom novom levijatanu postaje sve očiglednija. Negativne implikacije i posledice tih pojava i tendencija više puta su u praksi pokazane, a u teoriji isti-

Digitized by Google

cane i obrađivane. Možda najveća opasnost za socijalizam od tako moćne države leži u stvaranju dosta široke upravljačke strukture, koja se počinje osamostaljivati i uobražavati da je ona jedini nosilac i garant društvenog razvoja. Moćna i relativno izdvojena od šire socijalne osnove, i u uslovima još uvek oskudice, ta struktura postepeno počinje graditi svoju sopstvenu integralnost i distancu prema drugim delovima populacije. Tendencija da se takvo stanje suprematije upravljačkog sloja, oslonjenog na široke funkcije države, produži — postaje izvor mnogih već poznatih birokratskih deformacija i vraćanja točka istorije nazad.

S druge strane, iskustvo je već delimično pokazalo i iluzornost ili opasnosti anarhističkog ignorisanja i brzopletog »preskakanja« države. Ko danas može zanemariti međunarodni kontekst koji postoji i deluje kao sklop država, a ne kao skup bezdržavnih zajednica? Je li moguće prenebreći oštrinu društvenih sukoba u pojedinim zemljama i periodima i posle uspešno izvedene socijalističke revolucije? Kao što snaženje države može da jača političko posredovanje i stepen opresije nad radničkom klasom tako i jednosmerno razvlašćivanje države, u određenim okolnostima, može da znači prepuštanje vršenja određenih društveno neophodnih funkcija faktički moćnim, često i neformalnim i nedovoljno legitimnim grupama i pojedincima.

Savremeno komparativno iskustvo pokazuje da otpor aktivnijoj državi, ne retko, ne dolazi od siromašnijih i slobodarskih delova populacije niti iz slobodarskih pobuda, već iz najmoćnijih i konzervativnih delova društva. Zaustavljanje porasta ili stagniranje državne administracije u SAD, uprkos naraslim funkcijama države, može da izgleda rezultat napora demokratskih snaga da tako ograničenu državu mogu lakše kontrolisati. Međutim, razlozi su upravo obrnuti. To »zamrzavanje« oficijelnog državnog aparata bilo je rezultat pritiska moćnih korporacijskih i privatnih krugova i bilo je praćeno »delegiranjem« niza državnih delatnosti privatnim agencijama, institutima i institucijama. Mnogi progresivno orijentisani autori se danas pitaju: koliko je ispravno delegirati javne poslove buržoaziranim i skupim privatnim birokratijama? Osnovna parola konzervativnih, uglavnom desnih snaga u SAD, okupljenih oko bivšeg kalifornijskog guvernera, a sadašnjeg pretendenta na predsednički položaj (Regana), jeste borba protiv aktivne države i za više slobode biznisu. Progresivne snage i siromašni slojevi u Meksiku su jedva izborili da država dobije legitimno pravo da »interveniše u ekonomski život nacije« u određenim slučajevima. Oštra reakcija biznismena bila je izražena u zahtevu da se »vlada bavi politikom, a privredu neka prepusti biznismenima«. U stvari, pokazuje se da koncentrisani državni aparat i aktivna država, u određenim uslovima, mogu biti manje poželjni za moćne i vladajuće krugove nego prenošenje državnih funkcija na druge, vandržavne strukture ili birokratiju privatnih kompanija.

U određenim okolnostima i u po nečemu slična situacija može biti i u socijalizmu. Nije isključeno da prenošenje određenih dru-

Digitized by Google

štvenih funkcija sa države na druge strukture bude praćeno jačanjem moći tih struktura, njihovom hijerarhizacijom, pa i birokratizacijom. Od takvih tendencija nije imuno ni naše društvo danas. Porast birokratije i tendencije monopolizacije pluralizovanih i razmnoženih tačaka odlučivanja bili su jedno vreme očigledni. Posebno je pitanje da li je ta disperzirana i mikrobirokratija isto toliko opasna koliko i koncentrisana velikim delom centralizovana državna makrobirokratija. Isto tako, moguće je da brojni vandržavni mehanizmi regulisanja društvenih odnosa ostanu van ikakve kontrole javnosti. U osnovi toga leži pogrešna pretpostavka da birokratske opasnosti dolaze iz centra i odozgo, a ne sa »periferije« ili odozdo. Nije isključeno da ti mehanizmi budu i mnogo skuplji od koliko-toliko uhodane državne administracije. Neke računice pokazuju da je cena »vandržavnog« obavljanja određenih javnih funkcija u oblasti obrazovanja, zdravstva i socijalne zaštite u nekim zemljama bila i po sedam puta veća od cene državnih službenika koji bi u tom sektoru radili puno radno vreme.

Negativne posledice prenebregavanja države mogu se ogledati i u dualizmu odlučivanja, koji uvek ostavlja loše tragove naročito na moralno zdravlje jednog društva. Umesto državne i institucionalizovane vlasti, može se, usled nepostojanja odgovarajućih uslova, dobiti mnogo gora personalizovana i nekontrolisana voluntaristička vlast, koja deluje iza formalno proklamovanih legitimnih političkih mehanizama. Treba li naglašavati da priroda nekih odnosa i protivrečnosti još uvek ne dozvoljava slanje države u muzej starina.

Ukazivanje na nužnost nekih državnih funkcija nema nameru da baci u zasenak samoupravne procese i potrebu bržeg prevazilaženja države onamo gde je to moguće i potrebno. Ono samo nastoji da se država u svojoj složenoj i protivrečnoj prirodi što je moguće bolje shvati i prozrači u onim tačkama gde je ona nužna i tako prozračena i jasno dimenzionirana stavi pod kontrolu najširih društvenih snaga i u funkciju razvoja socijalističkog samoupravljanja. U protivnom, obračun sa državom može koristiti različitim snagama i biti sredstvo i način manipulisanja, koji može doprinositi stvaranju više fasadne nego istinske demokratije. U tom smislu treba shvatiti i napore Edvarda Kardelja da specificira funkcije i područja delovanja države.

Otuda za razvoj samoupravne socijalističke demokratije postaje suštinsko pitanje: kako uspostaviti odgovarajući komplementarni odnos između države i samoupravljanja i istovremeno obezbediti samoupravnu transformaciju države i njeno »supstituiranje« drukčijim pozitivnim i funkcionirajućim sistemom društveno-političkih odnosa? Nama izgleda da bi se optimalno rešenje moglo tražiti u razvijanju takvog političkog sistema koji će obezbediti sledeće tokove kretanja: prvo, prenošenje određenih društvenih funkcija sa države na druge, slobodne i samoupravne oblike organizovanja; drugo, demokratizacija i transformacija države iznutra, kroz uvlačenje najširih slojeva društva u proces upravljanja društvenim poslovima; danas delegatski sistem pred-

Digitized by Google

stavlja jedan od načina ostvarenja ovog zahteva; treće, demokratska kontrola države »spolja«, od strane drugih organa, organizacija i oblika demokratije; i četvrto, obezbeđenje socijalističkog sadržaja države u onim područjima gde ona ostaje. Država bi se u takvom sistemu pojavljivala u trostrukoj funkciji: prvo, u ulozi čuvara opštih uslova funkcionisanja i daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja; drugo, u ulozi faktora upravljanja, zajedno s drugima, naravno — onim društvenim poslovima koji su joj striktno Ustavom povereni; i treće, u funkciji interventnog faktora u slučajevima kad odgovarajući samoupravni organi i oblici odlučivanja ne deluju u skladu sa očekivanjima i funkcijama koje su im poverene.

Nije teško primetiti da ovakvi tokovi razvoja političkog sistema Jugoslavije nailaze na niz teškoća i da je potrebno još više napora da se ovakav projekat demokratskog razvoja realizuje u praksi sa više doslednosti.

Na kraju da još jednom napomenemo da su ovde izneta samo neka pitanja, problemi i teze koji se tiču složenog odnosa države i socijalističke samoupravne demokratije.

Digitized by Google

Neca Jovanov

Pledoaje za dijalog o državi u socijalizmu

O problemima savremene države može se pisati na više načina — sa stanovišta pojedinih ili više naučnih disciplina, može se pisati o problemima jednog ili više određenih tipova savremene države, može se pisati o problemima savremene države uopšte (dakle, van određenog vremena i prostora), a može se pisati i o problemima jedne konkretne države. Razume se da svi ovi raznovrsni načini pisanja ne isključuju jedan drugog. Naprotiv, mogu biti komplementarni i podsticajni za javni dijalog. Ja sam se opredelio da na neuobičajeni način pišem o problemima socijalističke države u savremenom jugoslovenskom društvu. Moje opredeljenje je motivirano stalnom multiplikacijom situacije jugoslovenskog društva u kojoj je državu sve teže identifikovati i stalno nalaziti izlaza, iz zapleta sadašnje situacije, kojim će se prevazilaziti svi oblici države kao »posebne sile iznad društva«. Namera mi je da, u granicama mojih misaonih mogućnosti, identifikujem probleme ne samo socijalističke države u njenom klasičnom obliku, nego i one druge zaplete situacija koji su u neposrednoj vezi sa državom, a o kojima je javni dijalog elementarna pretpostavka da se mogu tražiti putevi ka ostvarivanju vrednosne orijentacije ko-

Digitized by Google

munističkog i radničkog pokreta. Iako se u tekstu ne govori mnogo izričito o državi, u njemu su sadržani i problemi države i pledoaje za javni dijalog o njima.

I

1. Identifikacija prave prirode socijalističke države stvarane tokom socijalističke revolucije i nakon završetka njenog oružanog dela

Radnička klasa, zajedno sa ostalim potlačenim slojevima, i Komunistička partija, kao njeno revolucionarno jezgro, je socijalističkom revolucijom rešavala pre svega pitanje *političke vlasti.* Prema tome, novostvorena socijalistička država, kao formalizovana faktička vlast Komunističke partije, je snagom svoje političke vlasti izvršila nacionalizaciju sredstava za proizvodnju, banaka, trgovine, sprovela agrarnu reformu i time postala vlasnik sredstava za proizvodnju, i kao formalizovana stvarna vlast Partije tako organizovala društvo kako bi snagom političke vlasti Partije i države vladala celim društvom i potčinjavala ga sebi — Partiji i državi.

Iz ovakvog redosleda nastanka političke, ekonomske i ukupne vlasti i ostvarivanja države kao »posebne sile iznad društva« postavlja se, ne formalno-logički, nego suštinski problem — da li proces odumiranja države kao simbol stvarne vlasti Partije mora da otpočne najpre kao proces razaranja monopola političke vlasti Partije i države ili taj proces odumiranja države treba da otpočne najpre na području vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Zbog toga bih najpre pledirao za raspravu o jednom problemu teorijske prirode, koji, istina, nije nov, ali bih ga ovom prilikom potencirao za raspravu jer za to ima puno razloga. Motivisan sam za potenciranje problema, koji ću malo kasnije formulisati, zbog relativno višegodišnjeg konstatovanja postojanja dve činjenice koje su kao fakta u direktnoj suprotnosti sa oficijelnim političkim stavovima. Te dve činjenice su sledeće: prvo, po svim analizama Službe društvenog knjigovodstva Jugoslavije, relativno dugo godina se konstatuje višak sredstava u bankama, društveno-političkim zajednicama svih nivoa, samoupravnim interesnim zajednicama, u zajednicama za osiguranje imovine i lica, u spoljnoj trgovini i njima sličnim organizacijama i zajednicama, i, drugo, istovremeno se, takođe na osnovu analize Službe društvenog knjigovodstva Jugoslavije, a i nekih drugih saveznih državnih organa (Savezni zavod za planiranje itd.), konstatuje druga, za javni dijalog o državi veoma relevantna činjenica, a to je da se reproduktivna sposobnost privrede uopšte, a naročito njenog proizvodnog dela, takođe relativno dugo nalazi na nivou proste reprodukcije.

To dalje znači da se i samoupravljanje radnika, naročito u proizvodnom delu privrede, svodi ili iscrpljuje na stvaranje dohotka, koji se zatim jednim već sasvim uhodanim i, naglašavam,

Digitized by Google

sa pravnog gledišta potpuno legalnim sistemom isisava iz privrede u osamostaljene centre moći — državu i druge posredničke institucije i njene faktičke političke i ekonomske pogone, do te mere da materijalna osnova samoupravljanja radnika u proizvodnom delu privrede već desetak i više godina manje ili više stoji na nivou proste reprodukcije. Ove dve činjenice stoje u jugoslovenskim razmerama kad se svedu na prosek, a to znači da od toga proseka ima znatnih oscilacija i da je uprosečavanje ove dve činjenice relativne vrednosti, kao i bilo koje drugo svođenje društvene pojave na prosek.

Problem koji sada želim formulisati na osnovu ove dve činjenice glasi: da li će politički i samoupravno organizovana radnička klasa u organizacijama udruženog rada moći da ovlada političkom pozornicom jugoslovenskog društva, svim njegovim samoupravnim, političkim i državnim organizacijama, zajednicama, institucijama do nivoa globalnog društva, ako pre toga u osnovnim organizacijama udruženog rada ne ovlada celinom novostvorene vrednosti i svim tokovima i procesima društvene reprodukcije ili stvari stoje obrnuto? Da li radnička klasa mora najpre politički ovladati svim samoupravnim, političkim, finansijskim i državnim institucijama, organizacijama i zajednicama, i to na svim horizontalnim i vertikalnim linijama političke, državne i samoupravne organizacije društva, pa da onda snagom svoje *političke* vlasti vrši proces podruštvljavanja sredstava za proizvodnju i ovladava uslovima i rezultatima svoga rada i života, da ovladava i ovlada celinom novostvorene vrednosti i svim tokovima i procesima društvene reprodukcije? Ovako formulisan problem nije formalne prirode. On proizlazi baš iz ranije navedene dve činjenice, odnosno iz konstantne ekonomske nadmoći, zasnovane ili izvedene iz političke vlasti, političko-teritorijalnih organizacija, zajednica i institucija nad radnicima u organizacijama udruženog rada u celini, a naročito nad njihovim dohotkom.

Očigledno je da političko-teritorijalne organizacije, zajednice i institucije snagom svoje političke vlasti imaju odlučujući uticaj na raspodelu celokupne novostvorene vrednosti, na uslove za njeno stvaranje (kako privrednici obično kažu — na uslove privređivanja) i, prema tome, na doziranje ekonomske moći samoupravljanja radnika u organizacijama udruženog rada, a to istovremeno znači i na doziranje reproduktivne sposobnosti proizvodnog dela privrede i materijalne osnove samoupravljanja radnika u njoj. Naglašavam da država ili društveno-političke zajednice i druge političko-teritorijalne zajednice, organizacije i institucije formalno nisu vlasnici sredstava za proizvodnju kao fizičkih predmeta, ali je evidentno da svoju političku nadmoć nad radnicima u organizacijama udruženog rada vrlo efikasno pretvaraju i u svoju izrazito ekonomski jaču poziciju nad radnicima u organizacijama udruženog rada i dohotkom koji stvaraju proizvođači, naročito u proizvodnom delu privrede. Ovako formulisan problem potenciram za raspravu i zbog jedne tradicionalne i uhodane teze koja se svodi na to da samoupravno organizovana radnička klasa u orga-

Digitized by Google

nizacijama udruženog rada može osvojiti ili, tačnije, ovladati svim političko-teritorijalnim, državnim, finansijskim i drugim institucijama, organizacijama i zajednicama jugoslovenskog društva samo ako pre toga ovlada ukupnim prihodom, dohotkom i čistim dohotkom u osnovnoj organizaciji udruženog rada.

Iskustvo iz prošlih godina motivisalo me je da u ovom tekstu izložim obrnutu tezu i plediram za javni dijalog o njoj. Svestan sam da je dilema koju sam formulisao previše pojednostavljena, a jedan jedinstven istorijski proces formalno rascepljen na dve komplementarne polovine. Verovatno bi bilo bolje ako bismo sa teorijskog gledišta, zanemarujući iskustvo i sadašnju praksu, postavili tezu da je taj proces ovladavanja radničke klase novostvorenom vrednošću i političkom pozornicom (strukturom) jugoslovenskog društva jedinstven istorijski proces i da se teorijski teško može braniti rešavanje problema kako sam ga formulisao, a koje se svodi na dilemu ili — ili. Verovatno je teorijski tačnije razmišljati ne o dilemi ili — ili, nego i — i.

2. Odnos pokreta i poretka i moguća analiza ostvarivanja dve opasnosti po vlast radničke klase (od razvlašćene buržoazije i sopstvene birokratije)

Samoupravljanje kao integralni društveni sistem vlasti radničke klase, kao *poredak*, nastaje onda i samo u onoj meri u kojoj se masovni politički organizovan revolucionarni *pokret* radničke klase za sopstveno oslobođenje i faktički samoupravni produkcioni odnos zasnovan na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju pravno i politički institucionaliziraju — kada se pretvore u *poredak*, sistem vlasti. To znači da između samoupravljanja kao masovnog politički organizovanog revolucionarnog *pokreta* radničke klase za vlastito oslobođenje i kao stvarnog samoupravnog produkcionog odnosa, s jedne strane, i samoupravljanja kao integralnog društvenog sistema vlasti radničke klase, *poretka*, s druge strane, nema znaka jednakosti. U prvom slučaju se radi o *pokretu* kao istorijskom procesu čiji je nosilac politički organizovana radnička klasa i kao stvarnim samoupravnim produkcionim odnosima koji su dinamični, živi, stalno u pokretu, promenljivi, a u drugom slučaju se radi o društvenom sistemu vlasti radničke klase, *poretku*, kao relativno statičnoj pojavi.

To sada nužno podrazumeva raspravu o odnosu masovnog politički organizovanog revolucionarnog *pokreta* radničke klase za vlastito oslobođenje i integralnog društvenog sistema vlasti *(poretka)* radničke klase zasnovanog na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju — u skraćenoj verziji radi se o odnosu *pokreta* i *poretka*.

Na ovu dilemu pokušaću da odgovorim pomoću analize ostvarivanja dve opasnosti po vlast radničke klase koje postoje posle završetka oružanog dela socijalističke revolucije. Poznato je da su klasici marksizma upozoravili da radničkoj klasi posle socija-

Digitized by Google

lističke revolucije prete dve opasnosti — prva od razvlašćene buržoazije i druga od vlastite birokratije. I jedna i druga opasnost po vlast radničke klase je manje ili više potvrđena u svim zemljama u kojima je sprovedena socijalistička revolucija ili na neki drugi način srušena vlast buržoazije.

U slučaju svih socijalističkih revolucija razvlašćena buržoazija sama ili i potpomognuta spolja, koristeći se svim sredstvima, teži da ponovo postane vlasnik sredstava za proizvodnju i da povrati izgubljenu političku vlast u društvu. Time ona (buržoazija) ugrožava vlast radničke klase, odnosno tekovine socijalističke revolucije. Nije suvišno ukazati da je u slučaju nekih zemalja oružana i politička borba radničke klase protiv razvlašćene buržoazije bila teža i vremenski duže trajala nego što je to bilo sa samim činom oružanog dela socijalističke revolucije ili na neki drugi način svrgavanja buržoazije sa vlasti.

Druga opasnost po vlast radničke klase na koju su klasici marksizma upozoravali je opasnost po vlast radničke klase od vlastite birokratije. I ova opasnost po vlast radničke klase je manje ili više u svim zemljama koje se nazivaju socijalističke empirijski, na žalost, dokazana, odnosno potvrđena. Zbog prirode teme o kojoj pišem smatram da je vrlo značajno analizirati i teorijski moguće i realno ostvarljive načine ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije. Samo ovom analizom moći ćemo rešiti dilemu o odnosu *pokreta* i *poretka*.

Ukoliko se socijalističko društvo više vremenski udaljava od samog čina oružanog dela socijalističke revolucije, utoliko opasnost po vlast radničke klase od razvlašćene buržoazije biva sve manja i relativno brzo, ali ne i lako, prevladana. Međutim, stvar sa opasnošću po vlast radničke klase od vlastite birokratije stoji drugačije — ukoliko se društvo vremenski više udaljava od oružanog dela socijalističke revolucije, utoliko opasnost po vlast radničke klase od vlastite birokratije teorijski i objektivno može da jača i da kao opasnost postane trajna.

Time sam hteo kazati da prava drama komunističkog i politički organizovanog revolucionarnog pokreta radničke klase za vlastito oslobođenje nastaje i da zaplet situacija u *pokretu* i u društvu uopšte raste, u stvari, nakon što je ova klasa osvojila vlast oružanom socijalističkom revolucijom ili na neki drugi način.

U vezi sa ove dve opasnosti po vlast radničke klase ukazujem da opasnost po vlast radničke klase od razvlašćene buržoazije objektivno postoji *nestajući*. Međutim, opasnost po vlast radničke klase od vlastite birokratije postoji samo kao embrion razvijajući se, dakle, kao opasnost u *nastajanju*. Ovakvo razlikovanje ove dve opasnosti smatram veoma značajnim, jer i teorijski i realno objektivno postojeći klasni sukob između radničke klase i njene partije i socijalističke države, s jedne strane, i razvlašćene buržoazije, s druge strane, može pre ili kasnije da bude zamenjen klasnim sukobom između radničke klase i vlastite birokratije. Da li će uopšte i kada doći do ove zamene, zavisi od odnosa snaga u klasnom sukobu, ali pre svega od toga da li će i u kojoj meri

Digitized by Google

revolucionari koji su izveli oružani deo socijalističke revolucije odoleti kasnije opisanoj zamci i iskušenju, da li će, dakle, izbegavajući tu zamku i odolevajući tom iskušenju, biti sposobni ne samo da očuvaju tekovine oružanog dela socijalističke revolucije, nego i da budu nosioci socijalne revolucije — onog istorijskog procesa u kome će se objektivno razarati, dakle, ne odjednom razoriti, društvo u kome caruju bilo kakvi oblici »carstva nužnosti«, stvarajući istovremeno društvo u kome će se ostvarivati, dakle, ne u vremenski određenom ili ograničenom roku, »carstvo slobode«, istorijski proces u kome će se bilo kakvi oblici vladavine jednih ljudi nad drugima zamenjivati »upravljanjem stvarima i procesima proizvodnje«.

Sa ovog stanovišta smatram da pravi revolucionari nisu oni koji idu u oružanu socijalističku revoluciju boreći se za autentične interese radničke klase kao celine i ostvarivanje njene istorijske uloge samo onda kada »nemaju šta da izgube osim svojih okova«, nego koji se isto tako bore za autentične interese radničke klase kao celine i ostvarivanje njene istorijske uloge i onda kada su svesni da u toj borbi (socijalnoj revoluciji) imaju šta da izgube — materijalne i druge privilegije stečene po osnovu nivoa funkcije nezavisno od svojih stvarnih i realizovanih misaonih i akcionih sposobnosti da budu avangardni, dakle, revolucionari i u procesu ostvarivanja socijalne revolucije.

Za temu rasprave smatram značajnim da se pokušaju identifikovati vidovi *ostvarivanja* opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije nakon oružanog dela socijalističke revolucije ili na neki drugi način svrgavanja buržoazije sa vlasti i stvaranja socijalističke države.

3. Četiri vida (oblika, načina) ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije

Prvi i najgrublji vid ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije nastaje onda kada se masovni politički organizovan revolucionarni pokret radničke klase za vlastito oslobođenje u celini pravno i politički institucionalizuje i na taj način se u *celini pretvori u poredak*, sistem vlasti, odnosno kada poredak »pojede« pokret. U tom slučaju komunistička partija sa svim raspoloživim »pogonima« svu svoju energiju iscrpljuje u takozvanom učvršćivanju i stabilizaciji sistema *(poretka)*, u stvari, u njegovom okoštavanju. Kada se pokret i poredak potpuno identifikuju u poretku, onda u tom društvu nastaje stanje koje su klasici marksizma kvalifikovali: »Kada se diktatura proletarijata oliči u državnom i partijskom aparatu *(poretku* — opaska N. J.), onda se ona objektivno sama po sebi pretvara u diktaturu nad proletarijatom.« U tom slučaju je pre ili kasnije neminovan klasni sukob između radničke klase i vlastite birokratije, koji se, po pravilu, razrešava snagom oružja vojske i policije — bilo samo domaće ili i inostrane. Takvih sukoba je bilo u nekoliko

Digitized by Google

socijalističkih zemalja. Akteri tih sukoba su bili radnička klasa i vlastita birokratija. Teorijski moguće ishodište sukoba radničke klase i vlastite birokratije je:

1) gušenje akcije radničke klase pobedom vlastite (političke, državne, privredne) birokratije uz izdašnu pomoć snage oružja vojske i policije — samo svoje ili jedne ili više drugih zemlja;

2) pobeda radničke klase nad vlastitom birokratijom, nad birokratiziranim poretkom — državom i partijom;

3) kompromis snaga u sukobu — radničke klase vlastite birokratije;

4) pobeda kontrarevolucije čiji su nosioci svoju akciju tako osmislili i ukomponovali u otvoreni sukob između radničke klase i vlastite birokratije da se nosioci kontrarevolucije samo prividno nalaze na strani radničke klase.

Klasičan primer ostvarivanja ove opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije jeste društveni sistem označen kao staljinizam. Zbog toga ću na primeru nastanka staljinizma pokušati da objasnim izvore ostvarivanja ovog najgrubljeg i po socijalizam uopšte najfatalnijeg vida ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije.

U vreme pripremanja Oktobarske revolucije i neposredno nakon završetka oružanog dela revolucije koncentrisana je politička, vojna, policijska i ekonomska moć u rukama malog broja ljudi koji su bili na čelu Oktobarske revolucije. Tome dodajem da je neposredno posle završetka oružanog dela Oktobarske revolucije dovršena vrtoglavom brzinom koncentracija celokupne društvene moći — vlasti, pre svega političke, vojne i ekonomske, u personalnoj uniji malog broja partijskih, vojnih, policijskih i državnih funkcionera, pa je time istovremeno stvoren jedan centralistički sistem vlasti koji je bio *nužan* radi odbrane tekovina Oktobarske revolucije, koje je ugrožavala kontrarevolucija u samom Sovjetskom Savezu, izdašno potpomagana spoljnim intervencijama. Ta koncentracija celokupne društvene moći, apsolutne vlasti u personalnoj uniji malog broja partijskih, vojnih i državnih funkcionera bila je nužna radi likvidiranja one opasnosti za koju su klasici marksizma rekli da je vlast radničke klase nakon socijalističke revolucije ugrožena od razvlašćene buržoazije.

Sada, zapravo, nastaje *zamka* i *iskušenje* tog centralističkog sistema i koncentracije društvene moći, apsolutne vlasti u personalnoj uniji malog broja partijskih, vojnih, državnih i policijskih funkcionera. Oni revolucionari koji su bili misaono i revolucionarno jezgro Oktobarske revolucije uspešno su odbranili tekovine Oktobarske revolucije likvidirajući i kontrarevoluciju u samom Sovjetskom Savezu i spoljnu vojnu i političku intervenciju. Naglašavam da se radi o koncentraciji društvene moći, apsolutne vlasti u personalnoj uniji malog broja partijskih, vojnih, državnih i policijskih funkcionera kao uslovu odbrane tekovina Oktobarske revolucije. Sada, zapravo, nastaje zamka i iskušenje za taj sistem i tu personalnu uniju malog broja partijskih, državnih i vojnih

Digitized by Google

takav poredak — apsolutnu vlast Partije i države — koji bitno usporava ili za relativno duže vreme pomera mogućnost radikalnijeg otvaranja istorijskog procesa ostvarivanja socijalne revolucije.

Ako staljinizam uzmemo kao klasičan primer pretvaranja *pokreta* u celini u *poredak*, onda za njega u potpunosti važi već citirana kvalifikacija: »Kada se diktatura proletarijata oliči u državnom i partijskom aparatu, onda se ona objektivno sama po sebi pretvara u diktaturu nad proletarijatom.« Konzekvence ovog najgrubljeg vida ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije samo su delimično skicirane. Nisam ih izvodio do kraja i zbog toga što su one manje ili više poznate, a i zbog ograničenog prostora. Možda bismo u slučaju staljinizma, kao najgrubljeg vida ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije, mogli manje ili više poznatoj formuli da »revolucija (ne) jede svoju decu« dati i drugo značenje — da deca revolucije (ne) jedu tekovine vlastite revolucije. Obe ove formule, a naročito ova druga, mogu biti u izvesnoj meri sinonim za staljinizam, jer je on, objektivno dovodeći u pitanje tekovine Oktobarske revolucije, i za relativno duže vreme odložio ili bitno usporio radikalniji proces ostvarivanja socijalne revolucije.

U vezi sa staljinizmom činim dve značajne napomene.

Prvo, u ovom tekstu nije vršena analiza staljinizma u celini. Nisam imao ni ambicije da to u ovom tekstu činim. Imao sam nameru da ukažem samo na ona obeležja staljinizma koja proizlaze iz potpunog pretvaranja pokreta u poredak i apsolutne identifikacije pokreta i poretka u poredak oličen u apsolutnoj vlasti personalne unije malog broja vrhovnih funkcionera čiji je stub bio Staljin.

Drugo, između staljinizma i sadašnjeg društvenog sistema u Sovjetskom Savezu ne može se staviti znak jednakosti — između njih postoje značajne razlike. U ovom tekstu pišem o staljinizmu kao sinonimu za period apsolutne vlasti Staljina u Sovjetskom Savezu i društvenog sistema čiji je on, sa svojim, istina, stalno promenljivim neposrednim saradnicima (u zavisnosti od niza okolnosti nekada se stvarno radilo o njegovim saradnicima, a nekada u bukvalnom smislu o njegovim neposrednim podanicima), neposredni tvorac.

Drugi vid ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije nastaje onda kada *poredak nadjača pokret*. To je stanje društva kada se ključne poluge društvenog razvoja nalaze u *poretku* i njegovim institucijama, a pokret formalno postoji, ali je gurnut u predsoblje ili čak dvorište poretka i njegovih institucija u kojima se donose ključne odluke o društvenom razvoju. Radi se o stanju društva u kome pokret formalno postoji, ali je gurnut na periferiju društvenog zbivanja, jer je poredak do te mere ojačao, ali i okoštao, da je po svojoj društvenoj moći u potpunosti nadvladao pokret. Manifestacije tog stanja pokazaću na primeru partije i sindikata.

Partija se u slučaju ostvarivanja ove opasnosti nalazi u predsoblju poretka i njegovih institucija, iscrpljuje svoju energiju u

Digitized by Google

svom unutrašnjem političkom životu, baveći se sama sobom, svojom »organizaciono-političkom izgradnjom« i time objektivno postaje sama sebi i cilj i sredstvo, dakle, svrha postojanja. Pored bavljenja samom sobom, partija zatim ili istovremeno iscrpljuje svoju energiju u pisanju apstraktnih zaključaka, rezolucija, preporuka itd. i obavlja neku vrstu prepiske ili lične komunikacije sa poretkom i njegovim institucijama koje u svojim rukama drže ključne poluge društvenog razvoja. Time se može objasniti činjenica da partija relativno dugo donosi sadržinski često potpuno iste, ali apstraktne i za poredak i njegove institucije neobavezujuće dokumente — rezolucije, zaključke, preporuke itd.

Sindikat je po mogućnosti uticaja na donošenje odluka još dalje od poretka i njegovih institucija. Grubo rečeno, za razliku od partije koja se nalazi u predsoblju poretka, sindikat je gurnut u dvorište i, kao što je poznato, iscrpljuje svoju energiju pretežno na platama radnika (ne i rukovodilaca), jer je to tradicionalno njegov »delokrug rada«, a i poredak i njegove institucije raspodelu plata radnicima rado prepuštaju sindikatu, jer je za njegove institucije bavijenje platama radnika prilično nepopularno i »nevažno«. Drugo područje na kome sindikat iscrpljuje svoju energiju su socijalna pitanja i tradicionalne proslave radnika — nabavljanje zimnice (poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda) za radnike po jeftinijim cenama, zatim proslave Prvog maja, Nove godine, Osmog marta itd. Sindikat je, dakle, još dalje od predsoblja institucija poretka koje drže ključne poluge društvenog razvoja, pa je time i mogućnost njegovog jačeg uticaja na ključna pitanja razvoja društva objektivno mala, ponekad skoro beznačajna.

Da ne bi bilo zabune, ovde se ne radi ni u celini o partiji ni u celini o sindikatu. Radi se o onom delu partije i sindikata koji se objektivno nalazi ne samo van poretka i njegovih institucija, nego na periferiji faktičkog procesa odlučivanja o ključnim pitanjima društvenog razvoja. Zbog toga se može govoriti da ima i partijskih i sindikalnih funkcionera koji su i formalno-pravno, a i faktički u poretku i njegovim institucijama i koji su se identifikovali sa poretkom i njegovim institucijama, pa su izgubili svojstvo partijskih i sindikalnih funkcionera, dobivajući svojstvo državnih funkcionera, odnosno pripadnika poretka i njegovih institucija.

Zbog toga o partiji i sindikatu koji formalno čine pokret, ali koji je poredak po svojoj društvenoj moći potpuno nadvladao, možemo govoriti kao ostatku, odnosno onom delu partije i sindikata koji se nije identifikovao sa poretkom i njegovim institucijama. Ova činjenica, razume se, podrazumeva velike razlike u posedovanju društvene moći između onih partijskih i sindikalnih funkcionera koji su se identifikovali sa poretkom i njegovim institucijama i faktički postali državni funkcioneri i onih članova

Digitized by Google

partije i sindikata koji se nalaze i faktički formalno van poretka i njegovih institucija.

Treći vid ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije je stalno reprodukovanje *pojedinačnih* institucija poretka koje se, kao pojedinačne institucije, do te mere osamostaljuju od pokreta i vlastitog socijalnog izvorišta — radničke klase — da se birokratski izvitopere u vlast bilo nad pokretom u celini i radničkom klasom kao vlastitim socijalnim izvorištem ili nad najznačajnijim delovima pokreta i pojedinim delovima radničke klase. Naglašavam da se ovde radi o stalnom reprodukovanju pojedinačnih institucija poretka kao od radničke klase otuđenih i osamostaljenih centara društvene moći, a ne o poretku u celini. U našem slučaju radi se o poslovnim bankama i Narodnoj banci, u izvesnoj meri o skupštinama samoupravnih interesnih zajednica, spoljnotrgovinskim organizacijama itd.

Četvrti vid ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije nastaje onda kada one institucije, zajednice i organizacije poretka koje su po teorijskoj, političkoj i ustavno-pravnoj koncepciji autentične radničko-samoupravne donose odluke koje su po svojim posledicama u direktnom sukobu ili/i sa interesima radničke klase kao celine ili/i sa interesima onih radnika ili delova radničke klase čiji su delegati glasali za te odluke. (Ovaj vid ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase bio je potpuno nepredvidljiv, pa je za analizu i najsloženiji. Ovaj najzagonetniji vid ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije analiziraću kasnije.) Radi se o većima udruženog rada skupština opština, pokrajina i republika i skupštinama samoupravnih interesnih zajednica, o skupštinama poslovnih banaka, o delegacijama i institucijama formalno-pravno izvedenim iz delegatskog sistema i ćelija samoupravljanja (osnovnih organizacija udruženog rada i mesnih zajednica i opština, pa u izvesnoj meri i samih radničkih saveta).

Ova četiri vida ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije u manjoj ili većoj meri ostvarivana su pre svega u Staljinovoj koncepciji i praksi socijalizma, u manjoj ili većoj meri u svim socijalističkim zemljama, ali su neki od navedenih vidova u manjoj ili većoj meri, u izvesnim vremenskim intervalima, ali i kao tendencija za duži vremenski period ostvarivani i u našoj zemlji. Od procene u kojoj meri su ovi (i koji) vidovi ostvarivanja opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije kao tendencija u našoj zemlji, dakle, ne samo kao trenutno stanje, nego kao objektivno postojeća tendencija za duži vremenski period, zavisi da li ćemo imati mogućnosti da u istorijskom smislu reči ostvarujemo samoupravljanje kao jedini način prevladavanja bilo kojeg vida opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije.

Digitized by Google

4. Moguće rešenje dileme odnosa pokreta i poretka

Imajući u vidu da posle oružanog dela socijalističke revolucije opasnost po vlast radničke klase od vlastite birokratije, i teorijski i realno, može jačati i kao opasnost trajno postojati — onemogućavanje ostvarivanja ove opasnosti nalazi se u rešavanju dileme odnosa *pokreta* i *poretka.*

Politički organizovan masovni i revolucionarni *pokret* radničke klase za vlastito oslobođenje mora samoupravljanje kao integralni društveni sistem vlasti radničke klase, *poredak*, uvek držati na distanci i prema njemu (poretku) uvek se odnositi kritički. Komunistička partija kao avangarda radničke klase je revolucionarno jezgro njenog pokreta i sindikati kao masovne autentične radničko-klasne organizacije koje »nose« pokret radničke klase za vlastito oslobođenje moraju svojim misaonim i akcionim sposobnostima osigurati da se *pokret* nikada u celini ne pretvori u *poredak* i ne identifikuje sa organizacijama, zajednicama i institucijama poretka, to jest sa društvenim sistemom vlasti radničke klase ili vlasti u ime radničke klase. To je uslov da masovni politički organizovan revolucionarni pokret radničke klase za vlastito oslobođenje zauvek očuva svoju revolucionarnu radničko-klasnu autentičnost i autonomiju i u odnosu na poredak da zauvek očuva *politički jaču poziciju.* Ta autentičnost i autonomija pokreta i, naročito, njegova politički jača pozicija prema poretku, samoupravljanju kao društvenom sistemu vlasti, treba stalno da onemogućava ostvarivanje bilo kakvog vida opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije. Takav odnos pokreta prema poretku, njegovim organizacijama, zajednicama i institucijama mora odlučujuće uticati da i sam poredak i njegove organizacije, zajednice i institucije budu dinamični, živi, u stalnim preobražajima, promenama i sa stalno novim, istorijskoj ulozi radničke klase i njenim interesima adekvatnim institucionalnim rešenjima. Zbog toga nužne promene u poretku, česte reorganizacije organizacija, zajednica i institucija samoupravljanja kao poretka nisu elementarna nepogoda, kako se to ponekad kaže, već nužnost u razvoju samoupravljanja kao sistema vlasti radničke klase i bitna pretpostavka sprečavanja birokratizacije i njenog izrođavanja u *vlast nad radničkom klasom.*

Ovim nije ni približno iscrpena rasprava o odnosu pokret — poredak. Problem postaje komplikovaniji kada se ima u vidu da su političke organizacije radničke klase koje »nose«, tačnije, iznutra razvijaju njen politički pokret za samoupravljanje takođe podložne birokratizaciji i objektivnom izlaženju iz pokreta i ulaženju u celini u poredak, pri čemu se identifikuju sa njegovim organizacijama, zajednicama i institucijama i na taj način objektivno se izdvajaju iz radničke klase i otuđuju od nje.

Kao odgovor na postavljeno pitanje odnosa *pokret — poredak* mogao bi biti ovaj: *masovni politički organizovan revolucionarni pokret radničke klase za vlastito oslobođenje mora zauvek ostati*

Digitized by Google

pokret i revolucionaran i masovno politički organizovan i kao takav zauvek sačuvati svoju autonomiju i u odnosu na poredak zauvek zadržati politički jaču poziciju. To je uslov da se spreći ostvarivanje bilo kog teorijski mogućeg vida opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije. Smatram da je ovako formulisan odnos pokreta i poretka *istorijska* i trajna nužnost, dakle, vremenski neograničena politička prevaga pokreta nad *svakim* oblikom poretka.

U prilog ovom odgovoru može nam poslužiti sledeća Marksova misao: »Komunizam za nas *nije stanje* koje treba da bude uspostavljeno — ideal prema kome stvarnost treba da se upravlja. Mi nazivamo komunizmom *stvarni pokret* koji ukida sadašnje stanje. Uslovi ovoga proizlaze iz sada postojećih pretpostavki.«

Ranije dat odgovor na pitanje šta samoupravljanje teorijski jeste i šta bi u praksi trebalo da bude[1] i sada skicirano rešenje odnosa pokreta i poretka može da spreči ne samo ostvarivanje bilo kog vida opasnosti po vlast radničke klase od vlastite birokratije, nego i teorijski i realno može da u istorijskom procesu slabi i sve druge alternative suprotne samoupravljanju. Ovo tim pre što samoupravljanje kao istorijski proces nije ugroženo samo od političke i državne birokratije, nego ga naizmenično ili, pak, istovremeno ugrožavaju i druge raznovrsne alternative suprotne samoupravljanju.

II

1. Institucionalizacija jugoslovenskog društva i njene konzekvence

Potpuno je izvesno da je jugoslovensko društvo preinstitucionalizovano i da je hiperprodukcija institucija postala ograničavajući faktor ostvarivanja socijalističkih samoupravnih produkcionih odnosa i samoupravljanja uopšte. Ukazujem na uvećavanje, i to sa progresijom, skupština samoupravnih interesnih zajednica, njihovih jedinica, u izvesnoj meri poslovnih banaka i njihovih filijala. Hiperprodukcija institucija nužno je povukla za sobom hiperprodukciju državnih i samoupravnih normi, a ova je morala za sobom da povuče nagli porast administrativno-upravnog aparata na svim nivoima organizacije jugoslovenskog društva — od Federacije do osnovne organizacije udruženog rada.[2] Kao argument navodim da

[1] Vidi: Neca Jovanov, *Aspekti teorijske koncepcije samoupravljanja*, »Kulturni radnik«, Zagreb, br. 2/1979, str. 3—51, naročito str. 21—31.

[2] Napominjem da u teoriji nije prevaziđen »terminološki« spor o tome da li je u pitanju udruživanje rada ili udruživanje radnika, da li se udružuje rad ili se udružuju radnici i, prema tome, da li su u pitanju organizacije udruženog rada ili organizacije udruženih radnika.

Smatram da je u pitanju istorijski proces *samoupravnog* organizovanja radnika i da se, prema tome, može govoriti o samoupravnim organizacijama radnika ili o organizacijama samoupravno organizo-

Digitized by Google

su skupštine socijalističkih republika za prve četiri godine trajanja delegatskog sistema donele u proseku između tri stotine i pet stotina zakona, a da je svaka osnovna organizacija udruženog rada zakonima obavezana da donese između dvadeset i četrdeset samoupravnih opštih akata.

Hiperprodukcija institucija produkovala je hiperprodukciju državnih i samoupravnih normi, a i jedno i drugo je hipertrofiralo potražnju ljudi koji stvaraju institucije i norme, koji rade u njima i koji stvaraju i primenjuju sredstva da institucije funkcionišu i da se ljudi ponašaju po državnim i samoupravnim normama. To je logično na skali vrednovanja rada postavilo stvari sa nogu na glavu — po materijalnoj i moralnoj vrednosti izbio je na prvo mesto onaj rad koji stvara institucije i norme i koji obezbeđuje funkcionisanje institucija i ponašanje ljudi po državnim i samoupravnim normama. Istovremeno je, kao logična posledica, u maksimalno mogućoj meri materijalno i moralno obezvređen onaj rad koji stvara materijalna, kulturna i duhovna dobra. Posledice su jasne. Proizvodnju materijalnih dobara masovno napuštaju inženjeri i tehničari, a zatim visokokvalifikovani i kvalifikovani radnici. Proizvodnim radom danas se bavi uglavnom onaj ko drugih alternativa za posao nema. Zato se najpre nagomilava rukovodeći i administrativno-upravni aparat i režijsko osoblje u samim organizacijama udruženog rada, a zatim u socijalno privilegisanim organizacijama i institucijama i od radničke klase otuđenim centrima društvene moći. Oni koji tu šansu nemaju, odlaze u više škole. Mogli bismo sa izvesnom rezervom zaključiti da proizvodno, a u izvesnoj meri i revolucionarno jezgro onog dela radničke klase koji radi u materijalnoj proizvodnji masovno izlazi iz nje (materijalne proizvodnje) žrtvujući svoju struku, a u izvesnoj meri i ideologiju radničke klase u korist boljeg socijalnog statusa.

2. Formalno-pravna i faktička priroda institucija

Hiperprodukovane institucije o kojima je reč formalno-pravno su samoupravne institucije (one atribut *samoupravne* imaju i u svom nazivu) delegatskim sistemom izvedene iz ćelija samoupravljanja, ali su faktički pupčanom vrpcom vezane za državu i objektivno su njeni politički pogoni. Zbog toga se ove institucije objektivno pretvaraju u *posredničke* institucije i kao takve pre ili kasnije,

---

vanih radnika. Na ovo ukazujem zbog toga što su udruživanje radnika i samoupravno organizovanje radnika sadržinski dva različita pojma. U svakom slučaju, ne može se udruživati rad i, prema tome, ne može postojati niti udruženi rad niti organizacija udruženog rada. Isto tako mislim da nije u pitanju »oslobađanje rada«, već samoupravljanje kao istorijski proces samodelatnosti radničke klase, a samoupravna aktivnost radnika kao samooslobađajuća akcija i da se, prema tome, radi o istorijskom procesu oslobađanja *radnika*, stvaranja »carstva slobode« *čoveka*, a ne rada.

Digitized by Google

umesto normativne koncepcije da povezuju nosioce raznovrsnih, protivrečnih i klasno suprotstavljenih interesa, objektivno ostvaruju svoju *dominaciju* (vlast) nad *svim* nosiocima interesa između kojih posreduju. Radi se, dakle, o onim posredničkim institucijama koje ustavno-pravno pripadaju radničkoj klasi, ali su, ostvarujući svoju dominaciju nad njom (radničkom klasom u celini ili pojedinim njenim delovima) upravo snagom svoje političke i ekonomske moći, glavna prepreka ostvarivanju autentičnih interesa radničke klase kao celine i njene istorijske uloge. Ove brojne posredničke i od radničke klase otuđene i osamostaljene institucije između sebe su, u borbi za političku i ekonomsku vlast, vrlo često konkurentne, ali su u odnosu na radničku klasu kao celinu socijalno povlašćene i politički homogene. Ove institucije su u odnosu na radničku klasu kao celinu socijalno povlašćene i politički homogene. Ove institucije su u odnosu na radničku klasu socijalno povlašćene i politički homogene jer imaju politički jaču poziciju (dominaciju) nad radničkom klasom i na toj političkoj dominaciji ili iz nje izveden u odnosu na radničku klasu ostvaren privilegisan socijalni i materijalni položaj. U ove posredničke institucije ne ubrajam samo državu i njene klasične institucije, nego i one institucije koje su po ustavno-pravnoj koncepciji *samoupravne* institucije i koje su normativno delegatskim sistemom izvedene iz organizacije udruženog rada i koje normativno pripadaju radnicima, a koje su, ponavljam, faktički pupčanom vrpcom i dalje ili naknadno vezane uz državu kao najjaču posredničku instituciju i od radničke klase najviše otuđenu i osamostaljenu silu i faktički su politički pogoni države i njeno pomoćno sredstvo u ostvarivanju dominacije nad radničkom klasom i njenim interesima. Ta činjenica znatno otežava identifikovanje onih sa kojima je radnička klasa u klasnom sukobu, kako nama istraživačima tako ili još u znatno većoj meri samoj radničkoj klasi.

Ovaj problem institucija, koje su teorijski i normativno samoupravne, a faktički su politički pogoni države, dakle, kao i država jednako od radničke klase otuđeni i osamostaljeni centri društvene moći, potenciram i kao problem teorijske prirode. Za mene više nije sporno da *posrednička* institucija *mora*, pre ili kasnije, da ostvari svoju dominaciju nad onima između kojih ona posreduje (sasvim je svejedno da li je u pitanju država i klasične državne institucije ili su u pitanju institucije koje se teorijski i formalno-pravno nazivaju samoupravne institucije). Ovaj zaključak sam izveo analizom odnosa banaka čija je dominacija nad radnicima ostvarena pre deset i više godina ostala i danas potpuno netaknuta, iako je formalno-pravno (zakonima, a i političkim stavovima) kompletan bankarski sistem prestao da bude državni i postao samoupravni. Pod istu formulu se mogu podvesti i skupštine samoupravnih interesnih zajednica, koje su svojim odlukama stvorile tako jak administrativno-upravni aparat koji je po svojoj društvenoj moći nadvisio najpre samu skupštinu samoupravne interesne zajednice i preko skupštine ostvario svoju do-

Digitized by Google

minaciju nad onim organizacijama udruženog rada privrede i društvenih delatnosti koje formalno-pravno skupština treba da povezuje, a faktički ona između njih *posreduje* — dakle, ona se objektivno uobličava kao posrednička institucija i već je ostvarila svoju dominaciju nad *svima* onima između kojih posreduje.

3. Posledice preteranog pravnog normiranja ponašanja samoupravljača

Pravne norme (državne i samoupravne) uvećavaju se u toj meri: da, ako bi se, naročito one norme koje su namenjene ponašanju ljudi uopšte, a posebno samoupravljačima, *sve* u praksi i sprovodile, onda pravog društvenog prostora za akciju samoupravljača kao samooslobađajuće delatnosti, u stvari, i nema. Ako bi se samoupravljači i stvarno ponašali po svim normama koje su njima namenjene, onda bi to više bilo programirano ponašanje robota, a ne stvaralačka aktivnost ljudi. Time je istovremeno uvećan prostor za aktivnost nosilaca raznovrsnih objektivno postojećih i realno mogućih faktičkih alternativa suprotnih samoupravljanju. Mislim da bismo, u stvari, morali više institucionalno i pravnim normama i akciono politički (a ne politički-propagandno, agitaciono) onemogućavati ostvarivanje i postojećih i realno mogućih raznovrsnih alternativa suprotnih samoupravljanju, a samo samoupravljanje kao istorijski proces jačati više moralnim nego pravnim normama, stvarati akcijom, a ne propagandom samoupravnom društvu odgovarajući sistem moralnih vrednosti.

Na ovo ukazujem zbog toga što smatram da samoupravljanje, u svakoj varijanti njegovog definisanja, mora značiti materijalno i moralno motivisanje celokupnog radno sposobnog ljudskog potencijala za razvoj stvaralačke sposobnosti za istovremeno stvaranje materijalnih, kulturnih i duhovnih dobara i razvijanje koncepcije i prakse samoupravljanja. Pod pretpostavkom da se postojeće norme primenjuju, tog prostora za razvijanje stvaralačkih sposobnosti ljudi, u stvari, i nema. Samoupravljanje, isto tako u svakoj varijanti njegovog definisanja, podrazumeva stalno širenje društvenog prostora mogućnosti samoupravljačima da svoje stvaralačke sposobnosti za stvaranje materijalnih, kulturnih i duhovnih dobara i za razvijanje koncepcije i prakse samoupravljanja i realizuju.

Umesto toga, njihova aktivnost je manje ili više svedena na stvaranje institucija i normi, a društveno-političke organizacije manje ili više svoju energiju iscrpljuju najpre u stvaranju institucija i normi, a zatim u obaveznosti ponašanja ljudi po tim normama. Samoupravna aktivnost ljudi jeste samooslobađajuća samo utoliko ukoliko je ona pre svega stvaralačka aktivnost kao svoja, a ne spolja nametnuta potreba, dakle, ne kao aktivnost u »carstvu nužnosti«, već kao aktivnost u »carstvu slobode«.

Digitized by Google

Mora se postaviti pitanje i tražiti odgovor na njega — šta se, zapravo, desilo sa jugoslovenskim komunističkim i radničkim pokretom posle čina oružane socijalističke revolucije? Nije li taj *pokret stalno*, manje ili više, sve vreme pretežan deo svoje energije iscrpljivao da stvori model društvenog sistema (poretka) i da, u stvari, objektivno *pokret* u celini modelira u društveni sistem. Druga faktička strana ovog procesa je — iscrpljivanje energije komunističkog i radničkog pokreta na izgradnji sistema vlasti koji se, kada okošta objektivno, sam po sebi, može okrenuti protiv vlastitog socijalnog izvorišta — radničke klase, iz koje je taj sistem — *poredak* — i izrastao.

Na taj način smo, u stvari, dobili hiperprodukciju posredničkih institucija i normi koje manje ili više žive vlastitim životom, a »ispod« njih postoji dosta drugačiji realan život i društvena praksa koja opet živi životom svoje unutrašnje logike. Dakle, s jedne strane, imamo naglo uvećavanje *posredničkih* institucija, a s druge — realan život i društvenu praksu, između kojih postoji ne baš mala provalija. Promene u institucionalnom i normativnom sistemu su neuporedivo brže nego što su promene u odnosu snaga u realnoj strukturi političke i ekonomske moći u korist radničke klase i njenih faktičkih radničko-klasnih samoupravnih institucija.

*

Mogao bih dosadašnje izlaganje sumirati: *razvoj samoupravljanja je doveden u pitanje jer istovremeno jača proces birokratizacije jugoslovenskog društva — »proširena reprodukcija« države, ali ne u njenom klasičnom obliku, nego hiperprodukcijom onih p o s r e d n i č k i h i n s t i t u c i j a koje su samo formalno-pravno radničko-samoupravne i formalno-pravno delegatskim sistemom izvedene iz ćelija samoupravljanja, a koje su faktički pupčanom vrpcom vezane uz državu, njoj potčinjene i, prema tome, objektivno su njeni politički pogoni. Država se, dakle, umesto samoupravljanja, uz političku podršku Partije ili njene prethodne političke odluke, snagom svoje (i partijske) p o l i t i č k e vlasti samoobnavlja u proširenom obimu, ali ne više kao klasična država, već se samoobnavlja onim p o s r e d n i č k i m institucijama, zajednicama i organizacijama koje su samo formalno-pravno samoupravne, ali su faktički stvarane odozgo (snagom državnog zakona i političkim stavom partijskih rukovodstava) i objektivno su politički pogoni države i pod njenom (i partijskom) kontrolom iako su formalno-pravno samoupravne i samo formalno-pravno delegatskim sistemom izvedene iz ćelija samoupravljanja — radnika osnovnih organizacija udruženog rada i građana mesnih zajednica. Neformalna povezanost i međusobna zavisnost države i ovih p o s r e d n i č k i h institucija kao horizontalna veza i međuzavisnost je mnogo jača i odnela je prevagu nad vertikalnom samo formalno-pravnom vezom i formalno-pravnom međuzavisnošću između radnika osnovnih organizacija udruženog rada i građana mesnih zajednica, s jedne*

Digitized by Google

strane, i svih onih zajednica, organizacija i institucija koje su formalno-pravno delegatskim sistemom izvedene iz ovih ćelija samoupravljanja, s druge strane, a zbog toga što su se faktički uobličile u posredničke organizacije, zajednice i institucije, faktički su, iako ne formalno, paradržavne jer su faktički uz nju vezane ili su u odnosu na nju faktički međuzavisne. Zbog toga su ove *posredničke* institucije kao i takozvane samoupravne opšte akte radnici organizacija udruženog rada i građani mesnih zajednica samo formalno-pravnim glasanjem njih stvarali i usvajali i time formalizovali obavezu nametnutu od države kao faktički njenu potrebu, a ne stvarnu potrebu radnika organizacija udruženog rada i građana mesnih zajednica. Zbog toga su se radnici i građani u procesu osnivanja ovih institucija i usvajanja samoupravnih opštih akata osećali i ponašali kao izvršioci nametnute obaveze, a ne ostvarivanja vlastitih osmišljenih potreba. *To je, mislim, najsloženiji problem države u savremenom jugoslovenskom društvu.*

Time ne tvrdim da socijalističku državu u savremenom jugoslovenskom društvu treba ukinuti. Svestan sam značenja Marksovog upozorenja da se »buržoaska država *ukida*«, a da »socijalistička država *odumire*«, da je, dakle, odumiranje socijalističke države i ostvarivanje samoupravljanja jedinstven istorijski proces koji se vremenski ne može oročiti — čiji se vremenski kraj ne može uopšte utvrditi.

Možda se sada taj istorijski proces nalazi u onoj fazi kada je došao do kulminacije sukob (konkurentnost) između države i samoupravljanja, pa je zbog oscilirajućih praktično-političkih akcija Partije između države i samoupravljanja i njene definitivne praktično (akciono) političke neopredeljenosti u tom sukobu države i samoupravljanja proizašla (produkovana) istovremeno i kriza (nemoć) države da ostvaruje one još uvek nužno *njene* funkcije i kriza (nemoć) samoupravljanja da se *samoobnavlja* i da potčini sebi državu, ostvari političku i ekonomsku prevagu nad njom (državom).

Naučno pouzdanija dijagnoza istovremene krize i države i samoupravljanja nužno podrazumeva analizu i javni dijalog o stvarnim i realizovanim misaonim i akcionim sposobnostima Saveza komunista da se ostvaruje kao avangarda radničke klase i revolucionarno jezgro njenog politički organizovanog pokreta za ostvarivanje njene istorijske uloge i njenih autentičnih tekućih i istorijskih interesa, dakle, za ostvarivanje samoupravljanja kao istorijskog procesa prevazilaženja ne samo države kao »posebne sile iznad društva«, nego i svih onih posredničkih institucija i normi koje ograničavaju ili usporavaju samoupravnu aktivnost radničke klase, čoveka uopšte kao stvaralačke i samooslobađajuće akcije. To takođe podrazumeva i javni dijalog o misaonim i akcionim sposobnostima Saveza komunista kao integrativnog faktora kohezije radničke klase i njene misaone i akcione sposobnosti da se bori za ostvarivanje svoje istorijske uloge i za autentične tekuće i istorijske interese radničke klase kao celine.

Digitized by Google

4. Socijalna dezintegracija radničke klase i politiziranje parcijalnih interesa pojedinih njenih delova

Uz dosta opreznosti i rizika izlažem tezu podložnu javnom dijalogu — verovatno se radi više o hipotezi koju bi empirijskim istraživanjem trebalo proveravati. Nije li na području materijalne proizvodnje ostao onaj deo radničke klase za koji ne možemo biti sasvim sigurni da može biti osnovni subjekt revolucionarnih promena — osnovni subjekt i nosilac socijalne revolucije — jer je ono što je misaono i proizvodno bilo najvrednije na području materijalne proizvodnje, a imalo šansu da iz nje ode, otišlo najpre u režiju, zatim u direkciju, pa u administrativno-upravni aparat skupština samoupravnih interesnih zajednica, u banke, u profesionalne političke, državne i druge funkcionere, gde se ostvaruje plata koeficijentom merenim nivoom funkcije, a ne stvarnim i realizovanim misaonim i akcionim sposobnostima, na školovanje itd.

Zbog toga se meni problem identifikovanja osnovnog subjekta socijalne revolucije čini danas najsloženijim. Teorijski nije sporno da radnička klasa treba da bude, ili već jeste, subjekt socijalne revolucije, jer jedino ona treba da izvrši tu istorijsku ulogu da, oslobađajući sebe, oslobodi celo društvo i čoveka uopšte. Otvorio bih pitanje za raspravu — da li je ovog trenutka onaj deo radno sposobnog stanovništva koji je ostao da radi u materijalnoj proizvodnji misaono i akciono stvarno sposoban da bude revolucionarno jezgro klase i osnovni subjekt socijalne revolucije?

Nije li taj deo radničke klase najpre preko onih tridesetak hiljada pravno važećih investicionih odluka u maksimalno mogućoj meri socijalno iskonfrontiran? Nisu li ti parcijalni interesi formalizovani u investicionim odlukama sa duplim i trostrukim kapacitetima istovremeno i kao parcijalni interesi politizirani političkim odlukama o trošenju akumulacije — otvorili ne samo socijalne, nego i političke frontove unutar same radničke klase? Ako je, dakle, radnička klasa sa svojim interesima i institucionalno najpre isparcelisana, pa zatim iskonfrontirana, a političkim pokrićem investicionih odluka njeni parcijalni interesi pretvoreni u političke interese — socijalno i politički do te mere iskonfrontirana, veliko je pitanje da li ona u tom slučaju objektivno može biti osnovni subjekt socijalne revolucije ili ne?

*

Problem o kome je nužan javni dijalog je podudarnost (vremenska) hiperprodukcije *posredničkih* institucija i državnih i samoupravnih normi, hipertrofirane tražnje ljudi koji stvaraju institucije i norme, po materijalnoj i moralnoj vrednosti izbijanja na prvo mesto onog rada koji stvara institucije i norme uz istovremeno u maksimalno mogućoj meri moralno i materijalno obezvređivanje onog rada koji stvara materijalna, kulturna i duhovna dobra, s jedne strane, i socijalne, ideološke i političke de-

Digitized by Google

zintegracije radničke klase, s druge strane. To je, verovatno, najveći zaplet savremenog jugoslovenskog društva, za čiju dijagnozu i izlaženje iz tog zapleta je neophodan *javni* dijalog vođen na intelektualno i ljudski pošten način i bez ikakvog osećanja nelagodnosti dijaloga o tom zapletu.

U ovoj složenosti savremenog jugoslovenskog društva su, po mom mišljenju, sadržani i problemi socijalističke države i njene poželjne i stvarne uloge u savremenom jugoslovenskom društvu.

III

1. Ostvarivanje samoupravljanja kao istorijskog procesa u svakom slučaju znači odumiranje države

Država najpre uvodi samoupravljanje »odozgo« i ona snagom svoje i partijske *političke* vlasti dozira političku i ekonomsku moć samoupravljanja i ima odlučujući uticaj na njegov razvoj. Zatim se između države i samoupravljanja uspostavlja konflikt, čije razrešavanje zavisi od odnosa snaga u već otvorenom ili potencijalnom klasnom sukobu između radničke klase i političke i državne birokratije. To je raskršće od istorijskog značaja za intenzitet tog jedinstvenog istorijskog procesa koji smo označili kao istovremeno odumiranje države i ostvarivanje samoupravljanja.

Mislim da je zakonsko uvođenje samoupravljanja »odozgo« bilo jedino moguće rešenje 1949—1950. godine. Ne prihvatam shvatanje da sve slabosti samoupravljanja proizlaze iz te činjenice. Pravi problem je, po meni, u tome što se pre svega Komunistička partija, odnosno Savez komunista nije definitivno razveo od države i usidrio u svoje socijalno izvorište — radničku klasu, da bi se u njoj samoj ostvarivao kao avangarda radničke klase i revolucionarno jezgro njenog masovnog politički organizovanog pokreta za vlastito oslobođenje, i što se nije snagom politički organizovane akcije radničke klase borio za ostvarivanje samoupravljanja i stvaranje takvih institucija i normi koje bi faktički bile autentične radničko-klasne institucije i norme i čijim bi se odlukama ostvarivali pre svega autentični interesi radničke klase kao celine i njena istorijska uloga.

Dakle, problem je u tome što se manje ili više i u savremenom jugoslovenskom društvu stvaraju takozvane radničko-klasne samoupravne institucije snagom političke vlasti države i od nje nerazvedenog partijskog rukovodstva skoro na isti način kako su se stvarali prvi radnički saveti 1949—1950. godine. Sa tog stanovišta ne prihvatam relativno rasprostranjenu tezu da »država i danas treba da štiti i garantuje samoupravljanje«. Isto tako smatram nužnim obnavljanje dijaloga o teorijski spornoj tezi »proletarijat organizovan kao država«, koja se interpretira kao jedan od oblika ostvarivanja samoupravljanja kao vlasti radničke klase.

Digitized by Google

2. Odumiranje države ne mora u svakom slučaju da znači istovremeno i ostvarivanje samoupravljanja

Jugoslovensko iskustvo je pokazalo da je država formalno-pravno napustila neke svoje ranije klasične funkcije i institucije, a da te funkcije i institucije (mislim zbog još neproučenih i neidentifikovanih razloga) radnička klasa i njene autentične radničko-klasne institucije i samoupravljanje uopšte nisu *istovremeno* preuzeli. Zbog toga je u različitim vremenskim intervalima postojao prazan prostor između države i samoupravljanja, koji su, po pravilu, popunjavale raznovrsne alternative faktički suprotne samoupravljanju. Po pravilu se radilo ili o stvaranju novih centara društvene moći ili su ojačali postojeći državni mikro organizmi. I jedni i drugi su po svojoj društvenoj moći nadvisili samoupravljanje i za relativno dugi period vremena postali ograničavajući faktor njegovog razvoja. Radi se o kompletnom bankarskom sistemu, kasnije skupštinama samoupravnih interesnih zajednica itd. kao klasičnim faktički posredničkim institucijama koje su samo formalno-pravno samoupravne, a faktički — po svojoj dominaciji nad radničkom klasom i samoupravljanjem — državne. Između ovih posredničkih institucija (banaka, skupština samoupravnih interesnih zajednica, zajednica za osiguranje imovine i lica itd.) i klasične socijalističke države postoji borba za podelu političke i ekonomske vlasti — one su, dakle, između sebe u borbi za vlast konkurentne, ali u odnosu na samoupravljanje politički i ekonomski uvek ujedinjene, jer je ta sprega uslov njihovog opstanka i očuvanja njihove dominacije nad samoupravljanjem. U osnovi zadržavanja i jačanja svoje dominacije nad radničkom klasom, njenim stvarnim samoupravnim institucijama postoji potreba ljudi koji rade u ovim državnim i drugim posredničkim institucijama da očuvaju i uvećavaju svoj povlašćen i materijalno privilegovan položaj.

Povodom ovoga mogli bismo otvoriti raspravu — ko u savremenom jugoslovenskom društvu faktički čini državu, a ko faktički čini samoupravljanje — pomoću kojih kriterija možemo raspoznavati i državu i samoupravljanje? Nije suvišno i za temu ove rasprave nije bez značaja konstatovati da Jugoslavija danas po broju posredničkih institucija i po broju pravnih normi (državnih, paradržavnih ili kvazisamoupravnih i stvarno samoupravnih) u odnosu na broj stanovnika zauzima prvo mesto u svetu. Jedna ista činjenica može se potpuno divergentno kvalifikovati — za neke ljude je postojanje dva i po miliona ljudi u delegatskom sistemu merilo demokratičnosti jugoslovenskog društva, za druge ljude (uglavnom i za mene) je taj isti broj ljudi kojima se može manipulisati. To je isti slučaj i sa takozvanom radničkom većinom, koja je za neke ljude merilo radničko-klasnog karaktera društveno-političkih organizacija, zajednica i samoupravnih i drugih institucija, za druge ljude radnička većina može biti legalizacija manipulacije radničkom klasom, radnicima i njihovim autentičnim interesima. Nije mali broj odluka koje su formalno-pravno

Digitized by Google

donele institucije u kojima je ostvarena radnička većina, a one — institucije — ipak donose relativno veliki broj odluka koje su po svojim posledicama u direktnom sukobu najpre sa interesima radnika čiji su delegati *glasali* (a ne odlučivali) za te odluke, a zatim i u sukobu sa autentičnim interesima radničke klase kao celine. U toj činjenici je, između ostalog, sadržano potpuno izgubljeno razlikovanje »klase po sebi« i »klase za sebe«. Zbog toga (neostvarena) radnička većina nije pitanje većine bilo kojih radnika, već radnika iz onih delova radničke klase koji su se u maksimalno mogućoj meri već oformili kao »klasa za sebe«, koji, dakle, imaju pravu svest o istorijskoj ulozi radničke klase i njenim tekućim i istorijskim interesima i koji imaju istovremeno i misaonu i akcionu sposobnost da se kao politički i samoupravno organizovani kao klasa bore za ostvarivanje autentičnih interesa radničke klase kao celine.

IV

Decentralizacija, demokratizacija, dezintegracija

Iako u nas postoji različita interpretacija, poimanje značenja dezintegracije, decentralizacije i demokratizacije, mislim da je nužan dijalog o tome šta je u savremenom jugoslovenskom društvu preovladalo.

1) Vertikalna decentralizacija — Federacija — republike, odnosno pokrajine — zajednice opština — opština — mesna zajednica — je manje ili više bila praćena vertikalnom dezintegracijom. Nabrojane društveno-političke zajednice su manje ili više najpre politički, a u izvesnoj meri i ekonomski *zatvoreni* krugovi. Zbog toga je, verovatno, samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje na vertikalnoj liniji dobilo u praksi obeležje pravljenja »trulih« kompromisa političke, državne i privredne birokratije, koja manje ili više vlada »svojom« društveno-političkom zajednicom. S pravom se može postaviti pitanje za raspravu — da li su društveno-političke zajednice način i oblik odumiranja države — podruštvljavanja državnih funkcija ili se one uobličavaju kao države u malom? Sa tog stanovišta bi bilo značajno istraživati prave razloge stalne konfliktnosti između društveno-političkih zajednica i dosta sporog, nekada i vremenski neograničenog, sporazumevanja i dogovaranja između nosilaca njihovih protivrečnih interesa.

2) Horizontalna decentralizacija nadležnosti Federacije na šest republika i dve autonomne pokrajine, zatim decentralizacija nadležnosti republike na zajednice opština i na opštine, zatim decentralizacija nadležnosti opštine na mesne zajednice i decentralizacija nadležnosti opštine na organizacije udruženog rada je stvarala najpre političko-teritorijalne organizme, a zatim organizacije u kojima ljudi imaju radni odnos kao *zatvorene krugove.* Takozvano samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje između

Digitized by Google

ovih političko-teritorijalnih zajednica i organizacija udruženog rada faktički ima obeležje dogovaranja i sporazumevanja njihovih vrhova — političke, državne i privredne birokratije. Ishodište (kompromis) nosilaca (subjekata) tog dogovaranja i sporazumevanja, po pravilu, više zavisi od odnosa snaga njihove političke moći nego od odnosa snaga argumenata njihovih protivrečnih interesa.

3) Vertikalna i horizontalna decentralizacija sama po sebi nije značila i demokratižaciju jugoslovenskog društva. Ukoliko je opisani proces vertikalne i horizontalne decentralizacije tačan, onda se može kazati da je, umesto željene demokratizacije jugoslovenskog društva (ostvarivanja samoupravljanja), preovladala njegova dezintegracija — stvoren je relativno veliki broj raznovrsnih organizama kao relativno zatvorenih krugova. Zbog toga je stalna konfliktnost između ovih *zatvorenih krugova* u porastu potpuno zamaglila klasno-socijalnu strukturu jugoslovenskog društva i klasno-socijalni karakter stvarnih ili samo potencijalnih sukoba. To, razume se, znatno otežava intenziviranje procesa transformisanja radničke »klase po sebi« u radničku »klasu za sebe« i slabi njenu misaonu i akcionu sposobnost da se efikasnije bori protiv raznovrsnih nosilaca alternativa suprotnih samoupravljanju.

*

Nekoliko zaključnih napomena:

1) Tekst pledira (u stvari, poziva) na javni dijalog o problemima socijalističke države u savremenom jugoslovenskom društvu. Koliko god sam mogao, težio sam da pre svega identifikujem probleme o kojima je javni dijalog elementarna pretpostavka njihovog rešavanja. To, razume se, podrazumeva i javni dijalog o mogućoj identifikaciji problema sadržanih u ovom tekstu, a i javni dijalog o ponuđenim rešenjima.

2) U tekstu nisu identifikovani neki problemi veoma značajni za javni dijalog. U te probleme, svakako, spada neposredno okruženje Jugoslavije različitim društvenim sistemima, kao i uopšte međunarodno okruženje Jugoslavije, odnosno položaj Jugoslavije u savremenom svetu uopšte. S obzirom na to da Jugoslavija nije izolovano ostrvo, identifikacija njenog neposrednog i uopšte međunarodnog okruženja je činjenica veoma značajna za kompleksnije sagledavanje problema socijalističke države u savremenom jugoslovenskom društvu.

3) Iako je tekst poziv za javni dijalog o problemima socijalističke države u savremenom jugoslovenskom društvu, u njemu su pravljene izvesne misaone ekskurzije van prostora Jugoslavije. Tim misaonim ekskurzijama niukom slučaju nisam želeo niti sam pravio vrednovanje društvenog sistema Jugoslavije u odnosu na društvene sisteme drugih socijalističkih zemalja. Inače, mislim da se različiti društveni sistemi ne mogu vrednovati njihovom uporednom analizom, jer bi primena takvog metoda vrednovanja dru-

Digitized by Google

štvenih sistema u svojoj biti bila antimarksistička, dakle, metodološki naučno nevaljana. Eventualna primena takvog metoda nužno vodi ka pronalaženju jednog socijalističkog društvenog sistema kao univerzalnog za različite istorijske situacije i jedino naučno valjanog socijalističkog društvenog sistema. Krajnja konzekvenca primene takvog metoda je negiranje istorijski nužnih različitih puteva u socijalizam i uspostavljanje dominacije jedne socijalističke zemlje nad socijalizmom kao svetskim procesom.

Zbog toga mislim da je primena Marksovog metoda u vrednovanju svakog pojedinačnog socijalističkog društvenog sistema uporedna analiza istorijske situacije svake pojedinačne socijalističke zemlje i njenog društvenog sistema — dakle, svaki pojedinačni društveni sistem može se naučno valjano vrednovati samo uporednom analizom tog sistema i istorijske situacije svake pojedinačne socijalističke zemlje. Primena ovakvog metoda u vrednovanju društvenog sistema nužno vodi ka objektivno postojećim nje u Jugoslaviji jedan od realno nužno višemogućih oblika socijalizam kvalifikuje kao istorijski proces socijalne revolucije, onda su ti oblici socijalne revolucije i načini njenog ostvarivanja nužno bitno različiti. Sa tog stanovišta smatram da je samoupravljanje u Jugoslaviji jedan od realno nužno višemogućih oblika socijalne revolucije i načina njenog ostvarivanja, kao i nužno različitih nosilaca socijalne revolucije. Ovim ukazivanjem izražavam svoje javno neslaganje sa onima koji smatraju da je samoupravljanje u Jugoslaviji univerzalni model za sve socijalističke zemlje i da se jedino u Jugoslaviji ostvaruje socijalna revolucija, odnosno da je samoupravljanje u Jugoslaviji jedini moguć način ostvarivanja socijalne revolucije.

Digitized by Google

da bude čovekovo samopotvrđivanje, dominacija postoji kao represivna, ahumana moć čovečanstva nad prirodom i klasnog društva nad individuom, odnosno jedne klase nad drugom klasom.

Dominacija ne može biti ukinuta. Pošto je ona čovekova generička potreba, postoji *sub specie aeternitatis*, to jest sve dok postoji čovek kao društveno biće.

Otuđena dominacija ne može da bude ukinuta »spolja«. Pretpostavke o neotuđenoj »spoljašnjoj« moći koja bi mogla da ukine postojeću formu čovekove otuđene objektivacije su pretpostavke o postojanju »kosmološke teleologije« (Lukács u *Ontologiji)* i perpetuiraju status čoveka kao manipulisanog objekta.

Revolucionarna transcendencija otuđenog bivstvovanja moguća je jedino »iznutra«; iz samog otuđenog bivstvovanja, u njemu samom, putem same otuđene dominacije i otuđenog posedovanja (klasnom borbom protiv klasnosti).

Subjekt revolucije je radnička klasa. Radnička klasa je društveni partikularitet čija se potreba za dominacijom i posedovanjem jedina podudara sa generičkom potrebom dominacije i posedovanja, pošto ni jedna druga društvena klasa nije »pod pretnjom propasti« zainteresovana da se zadovolji generička potreba za dominacijom.

Samoupravljanje je dominacija radničke klase radi ukidanja otuđene dominacije. Pošto je proces razotuđivanja, samoupravljanje je i samo-ontološki-otuđeno.

Istraživanje ontološke utemeljenosti samoupravljanja opravdano je zbog potrebe da se pronađu adekvatne alternative razotuđivanja.

Valjanost značenja ovih kategorija moguće je verifikovati jedino putem analize egzistentne strukture i funkcije kapitalističkog načina proizvodnje. Za ovo postoje dva osnovna razloga: (1) način proizvodnje određuje strukturu i funkciju svih objektivacija; ljudi su ono »šta i kako« oni proizvode (Karl Marx); (2) preovlađujući način proizvodnje u savremenom svetu je kapitalistički. Socijalistička društva su »prelazni period«.

U kapitalističkom načinu proizvodnje dominacija ima sledeću opštu karakteristiku: »Lična nezavisnost zasnovana na stvarnoj nezavisnosti je drugi veliki oblik u kojem se tek izgrađuje sistem opće društvene razmjene materije, univerzalnih odnosa, svestranih potreba i univerzalnih moći« (Marx, 54—55). Stvarnu zavisnost obezbeđuje kapital i »...izražava sumu onih povezanosti, odnosa u kojima se te individue međusobno nalaze« (Marx, 89). Suma tih povezanosti je kapitalističko društvo *(Gesellschaft)*, to jest nije stvarna zajednica slobodnih ličnosti *(Gemeinschaft)*, već realna zajednica novca — kapitala — kao realne, suštinske i potencijalne zajednice čovekovog društvenog bivstvovanja *(Geldgemeinwesen)*. (Uporedi: Marx, 68, 71, kao i Tökei).

Osnova proizvodnje su potrebe (Marx, 16). Međutim, »proizvodnja ne dostavlja samo materijal potrebi, nego i potrebu materijalu« (Marx, 17). Stoga u zajednici novca, gde je »materijal« potreba novac, potrebe se transformišu shodno imanentnim zako-

Digitized by Google

nitostima kapitala, to jest shodno »materijalu« eksploatatorske dominacije na osnovu privatnog posedovanja. Zadovoljenje radnikovih potreba ograničeno je posedovanim kvantitetom, to jest mogućim rasponom dominacije, to jest novcem. Zbog toga »krug njegovih užitaka nije kvalitativno ograničen, već samo kvantitativno« (Marx, 103). Kvantitativno ograničenje zadovoljavanja radnikove potrebe za dominacijom i posedovanjem je posledica onog načina univerzalizacije čoveka kao *citoyena*, koji su buržoaske revolucije uspostavile u formalnoj jednakosti pred zakonom, to jest zakonskim regulisanjem »slobode dogovora« u procesu razmene radne snage kao robe.

Proširivanje »kvantitativnih mogućnosti« (veća najamnina, manje globalnog radnog vremena, više raspoloživog vremena, veće mogućnosti za posedovanje, raznovrsnije mogućnosti zadovoljavanja materijalnih i duhovnih potreba koje zavise od potrebe dominacije itd.) samo je jedan od neophodnih uslova za stvaranje stvarne ljudske zajednice ili »slobodne asocijacije slobodnih ličnosti, proizvođača«, odnosno *Gemeinwesen* (Marx, 55, 59—60). Potiskivanje »kvantitativnih granica« *(The Affluent Society)* još nije revolucija, jer nije izmena kapitalističkog kvaliteta. To je samo ekstrapolacija kapitalističkog kvaliteta. Povećana moć radnikove dominacije i posedovanja (najamnine) koristi se za posedovanje materijalnih i duhovnih dobara koja služe zadovoljavanju takozvanih »kvantitativnih« potreba (Heller). Ova usmerenost perpetuira stvarno osiromašenje ljudske biti radničke klase i sve više okamenjuje njenu eksploatisanu suštinu, »euforiju u nesreći« (Marcuse).

Pošto je biće radnika kvantativno određeno (on je određena suma novca, najamnine, on je sredstvo), radnik je ograničen u kvalitetu svoje egzistencije. On je konstituent kapitala. Dakle, radnička klasa »po sebi« je kvantitet (partikularitet) kapitala kao jedinog dominantnog kvaliteta ili subjekta. Stoga »kvalitativna neograničenost« radnikovih potreba postaje iluzija, jer se radi o mogućnosti zadovoljavanja potreba jedino u okviru »datog« kvaliteta. Ukidanje »kvalitativnih granica« značilo bi ukidanje kapitalističkog načina proizvodnje. Marx je kategoričan: »Ali ono što je bitno, to je da je za radnika svrha razmjene zadovoljenje njegove potrebe. Predmet njegove razmjene je neposredni predmet potrebe, a ne razmjenska vrijednost kao takva... Zbog toga što on razmjenjuje nije razmjenska vrijednost, nije bogatstvo, već životna sredstva, predmeti za održanje njegovog života, za podmirenje njegovih potreba općenito, fizičkih, društvenih itd. To je određeni ekvivalent u životnim sredstvima, u opredmećenom radu, mjeren troškovima proizvodnje radnikovog rada« (Marx, 104). Radnik, dakle, daje kvalitet, a dobija surogate, a čak je ograničen u njihovoj potrošnji.

Dominacija kao generička potreba, prema tome, identifikuje se sa dominacijom radničke klase, pošto dominacija radničke klase znači da ona sama stvara i sama zadovoljava svoje »kvalitativne« potrebe, to jest da je ona ontološki subjekt-objekt pro-

Digitized by Google

izvodnje. Kvalitativne potrebe označavaju sve sadržaje i forme čovekovog društvenog samopotvrđivanja pod uslovom postojanja dominacije i vlasništva radničke klase nad svojim proizvodima. Prema tome, kvantitativne granice zadovoljavanja vrsta i sadržaja potreba su određene u jednom mogućem slobodnom društvu na dva osnovna načina. S jedne strane, granice zadovoljavanja potreba zavise od kvantuma, obima posedovanja opredmećenog rada (»carstvom nužnosti«, Marx). S druge strane, osim ove slobode »od« (kauzalne nužnosti), granice zadovoljavanja potrebe za dominacijom i posedovanjem zavise od kompetencije i obima moći prisvajanja radničke klase, to jest od odlučivanja o ciljevima i načinima upotrebe ovog poseda. Da li će, na primer, posedovanje vikendice ili posedovanje sposobnosti (i vremena) za uživanje u klasičnoj muzici itd. biti »kvantitativna« (otuđena) ili »kvalitativna« (autentična) potreba, zavisi od smisla dominacije kao generičke potrebe. Ako je ovo posedovanje perpetuiranje eksploatacije, onda je otuđeno; u slučaju da služi samom proizvođaču, ono je slobodno. Prema tome, pošto je dominacija generička potreba, ona nije *hybris* otuđenog čoveka i ne može da bude prepreka revolucionarne transcendencije otuđenosti. (Ovde samo usput upozoravam na pogrešno razumevanje Marcuseove kritike dominacije uopšte i njegove kritike Marxa koji je »zadržao nešto od *hybrisa* dominacije čoveka u odnosu na prirodu« (Marcuse). Marcuse ne dovodi u pitanje dominaciju uopšte, nego je njegova kritika usmerena protiv otuđene dominacije. Stoga njegova teza o »estetičkoj dimenziji pomirenja čoveka s prirodom« nije odricanje od svake moguće dominacije, jer bi to značilo čovekovu dezintegraciju kao »ljudskog prirodnog, dakle, društvenog bića«. Konkluzivno, sve teorije koje slobodu uslovljavaju apsolutnim odricanjem od dominacije, a, shodno tome, koje u postojećoj društvenoj organizaciji, posebno u samoupravljanju, negiraju potrebe dominacije itd., predstavljaju *hybris*, utopističke alternative i time postaju antirevolucionarne).

Prema tome, samoupravljanje se konstituiše kao dominacija i vlasništvo radničke klase nad samom sobom. Govoreći o vlasništvu u smislu atributa čovekove generičke suštine, Marx navodi: »Vlasništvo, dakle, prvobitno ne znači ništa drugo nego čovjekovo odnošenje prema svojim prirodnim uvjetima proizvodnje kao uvjetima koji mu pripadaju, kao prema svojim vlastitim, kao prema uvjetima pretpostavljenim s njegovim vlastitim postojanjem; odnošenjem prema ovima kao prema prirodnim pretpostavkama sebe samoga koje, tako reći, čine samo njegovo produženo tijelo. On se zapravo ne odnosi prema svojim uvjetima proizvodnje; nego on postoji dvostruko, kako subjektivno on sam, tako i objektivno u tim anorganskim uvjetima svoje egzistencije« (Marx, 203). Opis se odnosi na prvobitnu zajednicu, gde su čovekove »granice« određene njegovom nerazvijenošću, ali gde se zajednica nije pocepala na antagonističke klase. U »zajednici novca« čovek se prema anorganskim uslovima svoje egzistencije odnosi kao prema neprijateljskim moćima; njegovo kvalitativno samopotvrđivanje je ne-

Digitized by Google

moguće već zbog ovog osnovnog *attitudea*. Iz ovog osnovnog odnosa sledi objekt-objekt relacija u društvu, gde je jedini subjekt kapital. Stoga prisvajanje — razotuđenje generičke suštine zahteva prisvajanje dominacije u smislu ukidanja čovekove sredstvenosti. Socijalistička revolucija i uspostavljanje samoupravljanja je, dakle, nužan ontološki uslov prevazilaženja egzistentnog ahumaniteta, to jest otuđenog humaniteta koji se konstituiše izopačeno, kao humanizam (u smislu eksploatatorske supraindividualne organizacije).

Ovaj proces je složen; proleterske revolucije »... stalno iznova uzmiču pred neodređenom gorostasnošću svojih sopstvenih ciljeva sve dok nije stvorena situacija koja onemogućuje svaki povratak...« (Marx, *Osamnaesti brumaire...*) Dijalektika ovog procesa zahteva da prilikom razvijanja samoupravljanja vodimo računa o ontološkim determinantama radničke klase. Faktor perpetuiranja »kvantitativnih« potreba je upijen u pore postojeće radničke klase »po sebi«, a svest o »kvalitativnim potrebama« (pretvaranje potrebe iz neodređene težnje u svesno doživljeni motiv) rađa se jedino u materijalnoj izmeni društvene strukture i funkcije, a »ne pada iz svoje čistote«, to jest iz sfere uzvišenih moralnih ideala na nekakvo »plodno radničko tle«. Otuda je važno upozorenje i usmerenje: »Mi se još uvijek nalazimo u prelaznom periodu, sa protivrječnostima iz kojih mogu lako nastajati tendencije i pojave suprotne socijalističkom sadržaju društvenih odnosa, ako se ne suzbiju svjesnom organizovanom akcijom revolucionarnih snaga« (Tito, 32).

Ostvarivanje samoupravljanja kao dominacije radničke klase ne može da bude svedeno na prosto negiranje svojine kao kvantifikovano omeđenog posedovanja opredmećenog rada. U savremenom društvu ovakav oblik svojine je nužna granica i mera zadovoljavanja potreba. I u samoupravljanju posedovanje određuje polje moći prisvajanja živog rada putem tržišne razmene, bez obzira na njene razne varijante. Ako se akt revolucije svodi na eliminisanje »privatnih posednika«, na čije mesto stupa neko drugo »kolektivno telo«, a ta zamena nije praćena sadržinskom preraspodelom moći odlučivanja o prisvajanju totaliteta društvenih odnosa, onda nisu ukinuti odnosi otuđene vladavine zajednice novca, *Geldgemeinwesen*. Tada se samoupravljanje u suštini izvitoperi u situaciju gde radnička klasa ne poseduje, ali ima formalno vlasništvo *(citoyensko)*, ili se uspostavlja moderna repriza prvobitne zajednice u formi totalitarizma, gde ljudi »... još samo poseduju, a nemaju vlasništvo« (Marx, 28). I u jednom i u drugom slučaju samoupravljanje se svodi na »participaciju«, na *Mitbestimmung*.

Lefébvreova misao o tome da je radnička klasa revolucionarna po svojoj ontološkoj suštini, ali da nije uvek revolucionarna po svojoj društvenoj funkciji upozorava na opasnost od formalizovanja samoupravljanja u smislu puke društvene (političke) funkcije. Uslov revolucionisanja samoupravljanja je ona klasna svest koja radi na ukidanju posedovanja koje moć odlučivanja

Digitized by Google

strogo vezuje za neproizvođačku, ali upravljačku strukturu. Ova svest, zapravo, insistira na zadovoljavanju generičke potrebe za dominacijom; na »subjekt-objekt« statusu proizvođača-upravljača. Uslovljavanje samoupravnog razvitka beskonačnom progresijom tehničko-tehnološkog usavršavanja predstavlja pokušaj univerzalizacije čoveka kao *bourgeoisa*. Veruje se da potiskivanje »kvantitativnih« granica briše razliku između društvenih klasa (zapravo: stratuma). Između takvih »klasa« mogu da postoje samo kvazi-ideološke razlike kao fermenti vrenja sindikalističke ili parlamentarne igre koja u uslovima samoupravnog (zapravo: kvazisamoupravnog!) *establishmenta* vodi do horizontalne i vertikalne društvene dinamike. To je takozvani tehnokratski koncept samoupravljanja iz kojeg je radničko-klasna suština potpuno izlučena.

Na ovu tezu se nadovezuje koncepcija o »metropoli«, gde radnička klasa postaje integrisani deo eksploatatorsko-dominantne celine, koja se suprotstavlja eksploatisanoj »periferiji«. Ova koncepcija insistira na »nivelaciji« samoupravnog razvitka, dakle, na potrebi lišavanja, štedljivosti, »na izbalansiranom rastu« itd. U jezgru ove teze je pojam »kosmološke teleologije« i insistiranje na »prokletoj skromnosti« radničke klase, koju je Marx odbacio zajedno sa teorijom »nivelirajućeg komunizma« (uporedi: Tökei).

Tehnokratska koncepcija samoupravljanja je izdanak teze koja pad kapitalizma očekuje od spontanih, imanentnih kriza koje nastaju usled determinizma same »ekonomije obilja« *(largescale industries)*, ali u suštini se poklapa sa tezom o antagonizmu »metropole« i »periferije«. Naime, ni jedna od tih koncepcija ne vodi računa o ontološkoj suštini radničke klase kao »subjekt-objekta« dominacije. Ako revolucionarnost radničke klase zavisi jedino od »potiskivanja kvantitativnih granica potreba«, onda materijalni prosperitet dovodi do iščezavanja radničke klase, to jest onda u »metropoli nema više radničke klase«. S druge strane, insistiranje na materijalnoj retardiranosti radničke klase u »periferiji« čini pojam radničke klase neodređenim, pošto baratanje sa »geografskim« pojmom periferije briše razliku između »eksploatisanih« stratuma (revolucionarne snage postaju heterogeni skup ambivalentno sprečavanih socijalnih grupacija). Postaje, dakle, problematično poreklo one »revolucionarne iskre« koja treba da zapali vatru slobode. Izgleda da takva iskra može da postoji u neutemeljenom, idealnom »trebanju« *(Sollen)* apstraktnog humaniteta koji ni na koji način ne može da bude konkretizovan.

Prema tome, preostaje insistiranje i istrajavanje pri trećoj mogućoj alternativi. To je borba za odvajanje moći odlučivanja u totalitetu društvenih odnosa od one društvene strukture koja ima funkciju upravljača-posednika. Ova borba, međutim, pretpostavlja postojanje i aktivnu ulogu revolucionarne avangarde radničke klase, u našem slučaju ulogu Saveza komunista. Međutim, time je i uloga ove avangarde ontološki uslovljena. Ona postaje objektivno primorana da ne bude »regulator sa pozicije teorijski opravdanog, ali praktički još nedovoljno verifikovanog »trebanja« *(Sollen)*«. Prisvajanje prava odlučivanja, to jest samosavlađivanja je objek-

Digitized by Google

tivni proces u kome radnička klasa postaje sve kompetentnija za odlučivanje, kako subjektivno tako i objektivno. Sam praktični proces prisvajanja odlučivanja (unutar onog polja mogućnosti i moći koju dozvoljava razvijenost poseda, to jest opredmećenog rada) deluje kao proces vaspitanja, jačanja klasne svesti. Savez komunista je inicijator i usmerivač ovog procesa i odgovoran je svojoj klasi. Odgovornost avangarde je merilo razvoja samosvesnosti same klase i obrnuto: avangarda postaje odgovornija jednoj sve kompetentnijoj klasi.

Ovo načelo, *mutatis mutandis*, treba da važi i u strategiji odnosa između radničke klase i drugih socijalistički orijentisanih socijalnih slojeva i klasa. U svim istorijskim slučajevma gde je uspostavljena hijerarhija interesa, to jest gde su ideološkim putem izoštrene nazovi suštinske razlike između interesa radničke klase i, na primer, seljaštva itd., došlo je do kriznih situacija. Tada se i avangarda pretvorila u »vlasnika bez poseda«, ali sa stvarnom koncentracijom sveukupne društvene moći; u personifikaciju otuđenosti. Međutim, analiza tih slučajeva prelazi okvir ovog osvrta koji je imao nameru da bude suprapolitičke prirode, te nužno iziskuje kritiku od strane politike.

Izvori

Marx, Karl, *Temelji slobode*, »Naprijed«, Zagreb (Fragmenti iz *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*).
Marx, K. — Engels, F., *Izabrana dela*, I tom, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 227.
Tito, Josip Broz, *Referat predsednika Tita i rezolucije X kongresa SKJ*, »Komunist«, Beograd, 1974, str. 32.
Atila Sam, *Kriza i revolucionarni subjekt*, RU Subotica, 1980.

Digitized by Google

Milenko Perović

Disput o socijalističkom moralu

Sudbina teorije socijalističkog morala do sada je bila takva da je uvijek iznova vodila u razočaranje, čak i onda, bez obzira koliko to izgledalo paradoksalno, kada je zagovarala zlatno doba ovoga moralnog sistema. Ona je uvijek ispoljavala dozu prezira prema ovostranosti moraliteta i rastvarala se u naivnim proročanstvima nastupajuće idile bez mjere i granice. Razočarana i nesrećna svijest ove teorije gradila je spektakularne građevine humanizma oslonjene na ovozemaljsko blato i »umor zemaljski«. Sentimentalna i rezignirana u trenutku dolaženja do sebe, ona je uviđala da se stvarnost ne kreće po njenim konceptima, već po svojoj autonomnoj logici. Od nastavljanja moralističkog brbljanja nju je mogla spašavati samo mudra i cinična šutnja ili tirada slogana: Utoliko gore po stvarnost!; ili ničeovsko gađenje pri pomenu svega što vonja moralom i moralistikom. Plač nad nesavršenstvom ljudske vrste nije bivao niti sada biva ništa drugo nego savršenstvo plača ljudskih jedinki obučenih u ruho bivših i sadašnjih zabrinutih mudrijaških moralista, savršenih grobara što sahranjuju lešinu morala ili još savršenijih čudotvoračkih medikusa koji u svojim torbacima nose svekolike travke za okrepljenje čovjekovog bolesnog moralnog čula. Etika »s onu stranu čovjeka«,

Digitized by Google

zapravo, o čovjeku nije ni vodila računa ukoliko to nije bio čovjek-etičar, čovjek-zvijer ili čovjek-bog, čovjek potpuno izbačen iz sebe i iz istorije, čovjek slijepljen sa efemerjem, čovjek-frankenštajnska nakaza koja se može oblikovati kako to padne na pamet moćnima i etičarima-programerima i, konačno, još-ne-čovjek. Đavolski jaz koji je moderna etika iskopala između čovjeka-novca, čovjeka-interesa, čovjeka-sredstva i zanesenjaka čovjeka-zajednice-slobode-ljubavi, uvijek opsjednuta morom prastarog manihejskog polariteta dobra i zla, nastanjuje puki, svakodnevni čovjek ne mareći mnogo za zabrinuti pogled etičara. Čovjek izvan etičkih šema živi životom raspeća koje mu je imanentno ili na koje ga je prikovala istorija, tradicija, ekonomija, kultura, politika i ideologija. Njegova etička istorija nije ništa drugo doli svakodnevica jaza koja se opire jednostranom življenju.

»Što bi drvo htjelo više gore, u visinu i svjetlost, utoliko snažnije njegovo korijenje teži k zemlji, naniže, u tamu, dubinu — u zlo«, veli Niče u *Zaratustri*. Ali nije od velike koristi traganju u etici antropološka i etička metafizika koja u čovjekovoj prirodi nalazi polaritet dobra i zla, moralnosti i nemoralnosti, premda se ni ona ne može nikada do kraja odbaciti, već lebdi kao slutnja, intuicija i posljednje slovo etičkih bukvara. Ekonomski, socijalni i ideološki korijen moralnog fenomena je zapravo jedino što stoji »pod rukom« istraživača kao stanovita masa koja se može razumijevati i masa koja do izvjesnog stepena dopušta preoblikovanje, dakako ne aktima moći, ne dlijetom sentimentalizma i prizivanja filantropije, ne razgranavanjem idilolatrije, ne podaništvom fantomskom carstvu voluntasa, ne masovnom psihologijom pridobijanja, čak ne ni racionalnim kalkulacijama egaliteta. Razbijanje starih ploča vrijednosti u moralnom fenomu, kao, uostalom, u drugih ljudskim fenomenima, i stvaranje novih, željama primjerenih, ploča vrijednosti, bivali su činjeni rukom dublje ekonomske i socijalne imanencije. Logos te imanencije nepogrješivo je bilježio svoje autentične znake, svoju moralnu abecedu, na ploče duha svakoga vremena do sada i svakome vremenu od sada se ne može proricati drugačija sudbina. Koliko su ovi korijeni pronicali u plodnu tamu i dubinu ahumaniteta, kazuje istorija ljudske amoralnosti, neslobode, moralističkih jadikovki, moralne bijede, hipokrizije. Surovi hod moralnog fenomena po kaljuzi istorije, u nakaznosti konkretnih istorijskih oblika, bivao je ništa drugo nego razvijanje i kultivisanje čula posjedovanja, čula egoizma, nakaznog doživljavanja drugog čovjeka, perverzija ljudskosti, zakrivljavanje i mistifikacija ljudskih potreba. Nepogrješiva aritmetika istorije intuitivno ili osvjedočeno kazuje prostu istinu svega dosadašnjeg moraliteta: što je dublja brazda satanske amoralnosti, to su kreposnije zbirke riječi što bivaju izbačene na vidjelo, to bujnije stasaju stabljike opravdavanja, kodeksa, »moralnog kinđurenja«, moralnog samopotvrđivanja, šarenila cvjećnjaka što pokrivaju moralne utrine. Ni jedno društvo nikada, čak ni u doba najdubljeg i najiskonskijeg varvarstva, nije loše stajalo sa moralnim vrijednostima i normama, ali je stajalo loše sa moralom ostva-

Digitized by Google

rivanja vrijednosti i adekvatnim ispunjenjem normi, toliko loše da je moralna istorija društava zapravo istorija suvišnih vrijednosti i praznih normi (ako se izuzme njihova smišljena mimikrijska suština i finkcija). Moralni kodeksi, manje ili više, nikada nijesu bili problematični, čak ni kao normativni »rad« kodeksa (kakav bi on bio ako ne sladunjav i čovjekoljuban). Problematičan je bio njihov ukupan praksis, empirijski rad moralnog kodeksa, empirijsko ozbiljenje moraliteta. Ta dimenzija moraliteta pokazuje stalno istorijsko perpetuiranje: moć moralnih vrijednosti i moralnih normi pokazuje svoj suštinski lik — vrijednost moći i normu moći, kao vrijednost i normu moći pojedinca, grupe, staleža, klase, društva, koliko u sebi i prema sebi, toliko i prema spoljašnjosti. Sila morala poznaje jednu jedinu istorijsku formu — moral sile, slabost morala jedino — moral slabosti. Sve izvan toga je osrednjaštvo, kukavičluk, nerazumijevanje, bezavičajnost i ubogost.

Etika između mistifikacija i mimikrija

Na terenu neposredne datosti, ovdje i sada, pokazuje se živa konfuzija starih i novih misli o moralu, starih nalickanih etika i etika koje još sriču svoju nerazgovjetnu lekciju, željnih da razotkriju ili sakriju šifre moralnih fenomena, starih i novih mudrih spomenarskih i sentimentalno-ciničnih sentencija, etika koje već sve unaprijed znaju i plahovito peglaju tehničko-moralnu pohabanost čovjeka. Etička zvonjava i estradna najava »novoga čovjeka«, a ovoga puta »socijalističkog čovjeka« ili, ako se hoće, »čovjeka na visini zadatka epohe« i »čovjeka koji treba da bude subjektivni odraz socijalističkog načina proizvodnje i produkcionog odnosa« koliko zaboravlja da su takvi porođajni činovi često na svijet donosili mrtvorođenčad ili nakaze kojih su se poslije stidjele epohe, toliko svojom galamom onemogućava da se oslušne i čuje šta je sa stvarnim čovjekom koji još uvijek nije nov koliko nije nova ni epoha u kojoj boravi. Dok ona pouzdano zna trenutak nadolaska očovječenog čovjeka, dotle postojećeg onečovječenog čovjeka ugoni u stid od samoga sebe postavljajući mu na čelo znak trenutnog nesavršenstva, obilježje prolaznosti i mračne predistorije čovječnosti. Etička ljubav za potomka koji se maglovito odslikava na horizontu trebanja u totalnom sjaju moralnosti praćena je, dakle, mržnjom i zgražanjem prema savremenom nesrećniku koji nije na visini etičkih ideala. »Duh težine« ovakvih etičkih fantazmagorija pokazuje ništa drugo do njenu malu težinu duha. Glorifikacija moralnog trebanja i prezira moralnog bića savremenog čovjeka ukazuje na biće morala i moralni fenomen toga čovjeka kome se na slabašna pleća tovari teški hrastov krst moraliteta, veselog odricanja, egzaltiranog robovanja i bauk veličanstvene istorijske misije. Cinična i mizantropski raspoložena prema svome »predmetu«, ova etička misao pluta između revolta, mržnje i plitke

Digitized by Google

anticipacije. Ako se zanemari konjunkturno-estradni smisao ove etike i njena koketno-potrošačko-profitna funkcija i fizionomija, onda se njen pravi lik pokazuje kao »servisna funkcija« dubljeg smisla i razloga postojanja. Onda se ona pojavljuje sa dva imena koja se na kraju sažimaju u jedno: bilo da je apstraktno neistorijsko trabunjanje o čovjekovom moralnom fenomenu bilo da je apologija, sakrivanje i opravdavanje. Čovjek je onda tu bolji ili lošiji nego što stvarno jeste, podložniji ili nepodložniji oblikovanju nego što je to stvarno moguće, izbačen iz istorije i društva ili teorijski-nasilno apliciran istoriji i društvu, pri čemu se kao na vašarskom slikanju postavlja ispred istorijskih kulisa koje mogu biti kakve mu drago ili kakve nekome odgovaraju. Tako snimljena moralna fotografija čovjeka po potrebi se »retuširа« u odgovarajućem dijapazonu od smeška i razdraganosti do namrštenosti, očaja i turobnosti. Naravno, to više nije prilog školi relativizma, nego prilog istoriji kamuflaže ili kamuflaži istorije.

Tu onda, očigledno, ima šta da se sakrije. Tu se kriju manje ili više tanani konci mreža, sile, vlasti, moći, otuđenosti, jednom riječju — uzroci i faktori koji objektivno sputavaju pozitivni razvoj moralnog fenomena. Etika, u svojoj apologetskoj roli, svoj filantropski gnjev nije kalila niti kali na satanskom zvonu objektiviteta koje je poklopilo glavu zlosrećne jedinke, već na »smišljenoj i namjernoj« nesavršenosti i nemoralnosti te jedinke. Ona se nije usudila na cijepanje ove mreže koja se zategnula oko vrata jedinke morala, već na nadmoćno i nadmeno cijepanje idiosinkrazije jedinke. To je najsigurnije, najjednostavnije, bez obzira što je u osnovi — kucanje na otvorena vrata. Nju, svakako, treba razumjeti. Njoj nije namjera da bude etika društvenog statusa jedinke. Njoj je u pameti društveni status etike (etičara-jedinke). Od sve kritike i dijagnostike njoj je preostala kritika i dijagnostika jedinke. Kad, i pored ružičastog poveza preko očiju, otkrije rupu na mreži objektiviteta, ona je krpi nitima fraza, ciničnih i bez-obraznih objašnjenja i objašnjenjima djelovanja nekog drugog, stranog i na odru trzajućeg objektiviteta, ili, pak, čuti i nemoćno sliježe ramenima, čekajući ozarena i servilna da još ktitori isplate objašnjenje ili šutnju ne uzmu za zlo. Posljednji korak ovoga krasnog licemjerja je čuđenje što jedinka, konačno, »već jednom» ne uzme svoju sudbinu u svoje ruke, što konačno ne postane »autentični subjekt moraliteta«, što ne prigrli veličanstvenu istorijsku misiju koja joj je namijenjena i dodijeljena (ako već »čovjek može sve«). Vjera u moć subjektiviteta je drugo ime ovoga licemjerja, ime za paradu, za efektni završetak svakog etičkog traktata, za optimističku prigodu i veselje, za praznično ushićenje raskošnim moralitetom novoga čovjeka. Kao da prljava retorta društva, u kojoj se začinje embrion »istinskog humaniteta« i »novoga moralnog senzibiliteta čovjeka«, može tako lako da se razbije prostom i programiranom snagom subjektiviteta i odbaci na smetlište istorije?! Kao da to rođeno biće ne prati čitavog života kob toksikacije koju je asimilovalo bujajući i rastući u posteljici društva? Kainov znak kojim je obilježen subjekt ne može se izbri-

Digitized by Google

sati niti prepokriti nikakvom kozmetikom, čak ni kozmetikom etike.

Konačno, poštena etička misao, neposredno suočena sa svojim predmetom, mora sebi postaviti kapitalno pitanje: može li socijalizam, po sebi, donijeti i učiniti radikalni preokret u poimanju, doživljavanju, ispunjavanju (epohalnom i svakodnevnom) i manifestovanju moralnog fenomena? Može li on, na neposredan način, »privesti« čovjeka biću humaniteta i isključivo pozitivnim ospoljenjima ljudske rodne suštine? Ako se čini da su ova pitanja utemeljena na etičkoj eshatologiji oposredovanoj jednim optimističkim pogledom na svijet i jednom globalnom vrijednosnom orijentacijom, onda izlaze iz opsega tematike mogućeg spora i misaone polarizacije (ukoliko ova ne bi posezala za metafizičkom argumentacijom ili hipostaziranjem neposrednih interesa, doživljenih iskustava i generalizacija efemernog). Međutim, ako se ovaj optimistički pogled na svijet i globalna vrijednosna orijentacija koriste kao mimikrijska sredstva za prosuđivanje moralnog fenomena, ovdje i sada, ili ako se ovaj tumači trenutnom disharmonijom objektiviteta, onda je to najpouzdaniji put za ulazak u misaonu i praktičnu konfuziju koja je, zapravo, misaono opravdavanje neke određene ili moguće prakse. U tom slučaju blokirana je mogućnost ne samo odgovora na upitnost objektiviteta, već i mogućnost za pitanja o objektivitetu. Zahvaljujući takvoj mistifikaciji objektiviteta, onda više nema pitanja o njemu ukoliko ne lešinare po prošlosti, po avetinjskim gradovima zastarelih etičkih sistema ili po neobaveznoj sladunjavosti budućnosti. Na scenu, dakle, stupa beskrvna akademska pedanterija, budalasti praktičizam, male zdravorazumske pitalice o moralu okićene mudrijaškom stručnošću, meta-etičke čačkalice, jednim slovom, stara i nova skleroza etike. A stvarnost ide svojim tokom, mimo znanja, predviđanja i dopuštenja etičara i njihovih ktitora. Zanovijetanje o stvarnosti moralnog fenomena svodi se tako na fenomenološku stvarnost zanovijetanja u službi određenog morala. Kad se akademska etika kočoperno i nadmeno izdigne iznad stvarnosti, čak toliko da sa gnušanjem odbacuje pomisao da bi joj se moglo desiti da svoje lakovane cipelice uprlja u blatu stvarnosti, onda taj upražnjeni prostor parazitski nastanjuje nekakva sub-etika, kobajagi-etika, čija je jedina stvarna osobina — savršeni idiotizam. To je kič-etika u službi apologije najjeftinije vrste, čak toliko apologetska i stupidna da svojom pažnjom kompromituje i prlja sve čega se dotakne. Njen geštetnerski misaoni smrad uvjerljivo kazuje o niskim misaonim i motivacionim porivima koji je vode brukanju čak i najelementarnije ljudske duhovnosti (a sve to, opet, u ime duha i u ime moralnosti). Ekstaze čovjekoljublja kojima zapljuskuje ova »etika« svoj korijen nemaju ni u čemu drugom doli u sitnom, podmuklom, mešetarskom i šićardžijskom proračunu. Niska ekonomska cijena ove etike »za sitne pare«, proizvedene iz niskih pobuda, gle paradoksa (?!), ima visoku prodajnu cijenu (da nije u pitanju nizak nivo kultivisanosti duha i morala potražnje?). I opet, za svaku narednu sezonu ona ima odgovarajuće

Digitized by Google

traktate čiji se blanko-formulari popunjavaju signalima trenutnih ideja i idejica, programa, akcija.

Treći prisutni etički model, sa stanovišta ciničnog hedonizma, prosipa svoju žuč po moralnom fenomenu, frivolan do kuloarske poze, sa crnim povezom, protraćenih i jeftino uhljebljenih nada, preko očiju, sa izgubljenom savješću i samosviješću. Kao da je imao pred očima upravo ovaj »etički« stalež, Niče piše: »Ah, poznavao sam plemenite koji su izgubili svoju najvišu nadu. I tada su klevetali sve visoke nade. Živjeli su zatim drsko, u trenutnim nasladama i jedva su još znali cilj svojih dana. »Duh je također razvratnost« — tako su govorili. Tada se skrhaše krila njihovu duhu: sad taj duh puže naokolo i prljavo grize. Mislili su nekada da će postati heroji: sad su pohotljivci. Heroj je za njih jad i groza« *(Zaratustra)*. Upravo ova etika postavila je pohotljivost kao svoj intimni kriterijum vrijednosti, manje ili više, javno ga propovijedajući kao prirodnost pred kojom treba da ustukne svaka nada, svaki visoki ideal, herojstvo, svaki čin transcendencije postojećeg i svaka kritika postojećeg u moralnom fenomenu. Kukavičluk ovjekovječavanja postojećeg moralnog kontingenta čovjeka ovu etičku misao promoviše u ovjekovječeni kukavičluk, kao sitni preplašeni zabran malograđanske sreće. Ova misao počinje mladalačkom avangardnošću i revolucionarnošću, a završava činovničkim strahovanjima na suženom horizontu sitne duše i sitnog posjeda. Odbrana duha ovdje je evoluirala u odbranu malih i ekskluzivnih zadovoljstava, podaničke psihologije i slabića koji štreca pred sopstvenom sjenom. To, zapravo, nije ništa drugo nego prirodna geneza malograđanskog duha, koji svoje vjerne glasnogovornike nalazi u domenu nauke kao objektivaciju svoje svijesti i pogleda na svijet.

Socijalizam, način proizvodnje i moral

Ako se pođe od pretpostavke da postoji određeni konsenzus u određenju pojma socijalističkog morala, ako ni u čemu drugom a ono u domenu najapstraktnijih određenja i etičkih imperativa koje postavlja Marksova teorija, onda se nužno mora stići do pitanja njegovog istorijskog, društvenog i empirijskog realiteta, do neposredne etičko-humanističke problematike socijalizma ovdje i sada. Rutinsko pitanje u kome se spajaju upitni laicitet neposredno egzistirajućih subjekata i teorijska svijest koja pretenduje na ozbiljnu analitiku tiče se odnosa između onoga što jeste i onoga što se proklamuje kao treba-da-bude. Stalna misaona i praktična tenzija dvaju podvojenih entiteta, jednog, empirijskog, neposredno doživljavanog i, drugog, apstraktnog normativnog i projektovanog, vodi stalnoj, koliko laičkoj, toliko i teorijskoj, potrebi rasterećenja, razrješenja i sinteze. Bez obzira da li je riječ o traganju za klicom trebanja u biću ili obrnuto, za elementom bića u projekciji trebanja, stalno odmjeravanje odnosa između njih, bez obzira iz koga se polariteta izvode kriterijumi, potreba je i teorije

Digitized by Google

i prakse. Radikalni preokret moralnog fenomena kao neposredni pratilac i sastavni dio ideje i prakse socijalizma mora se nalaziti pod lupom upitnosti kao istorijska projekcija jedne ideje i njeno poniranje u svijet datosti. Odatle mora slijediti pitanje koje se bavi empirijskom egzistencijom ove ideje: da li se u ovoj fazi razvitka socijalizma u svijetu i kod nas može govoriti o socijalističkom moralu kao realitetu i o humanizmu kao stanju aktualnih odnosa među ljudima? Neposredni »snimak« realiteta i tendencija razvitka koje se u njemu ispoljavaju ovo pitanje izdvaja iz kandži etičke metafizike, a jednako toliko i od postojećih i mogućih mistifikacija jedne eshatologije. Dakako, ovdje se pod socijalizmom ne može podrazumijevati zaokruženi etički ideal, ali se može istraživati elemenat teorijske dograđenosti i praktične ostvarenosti etičkog ideala u okviru jednog složenog i protivrječnog društvenog, istorijskog, ekonomskog i političkog fenomena. Lik protivrječja, koji je socijalizam poprimio u fazi svoga rođenja kao politički i ideološki čin što u obilju istorijskih protivrječja izrasta na temeljima građanske stvarnosti, zahtijeva da se adekvatno njemu posmatra i razumijeva fenomen socijalističkog morala. Sublimacija različitih epoha i realiteta socijalizma, pri čemu se neke od njih pojavljuju u sasvim mistifikovanim formama stvarajući na momente teško razumljiv istorijski galimatijas, koliko na nivou određenja prakse socijalizma zahtijevaju razumijevanje logosa imanencije i imenovanje njegovog stvarnog lika, toliko etičku misao obavezuju na neposredno razlaganje moralnog fenomena, utvrđivanje svega onoga što je njim obuhvaćeno i što predstavlja njegova istorijska, ekonomska i socijalna ishodišta i temelje.

Ako se pođe od stvarnosti još uvijek dominantne vladavine građanskog načina proizvodnje i duhovne dominacije građanskog svijeta uopšte, biva potpuno otvorenim pitanje: u kojoj mjeri ona, u uslovima nominalnog socijalističkog realiteta, proizvodi stvarno svoju socijalističku negaciju na globalnom planu i, posebno, humanih odnosa među ljudima? Dalje, u kojoj mjeri socijalizam dovodi do razaranja terena na kome izrastaju, uslovno rečeno, istorijski prethodni moralni i vrijednosni sistemi? Može li se u neposrednoj praksi primijetiti nastajanje moralne svijesti koja bi bila adekvatna onome što se naziva istorijskom misijom socijalizma? Konačno, kakvo je zapravo *in actu* moralno biće čovjeka?

Mnoštvo istorijskih faktora determiniše onaj proces koji se uobičajeno naziva procesom prelaza iz jedne istorijske formacije u drugu. Stoga se taj proces mora pojavljivati u nesamjerljivom fenomenološkom šarenilu koje zamagljuje često njegovu pravu suštinu. Prava suština toga procesa je, zapravo, duboki antagonizam koji se uspostavlja u biću građanske stvarnosti i građanskog načina proizvodnje, pri čemu je njegov antagonizam prema socijalizmu tek antagonizam drugog reda, dakako, ako se pod ovim razumije politički i ideološki čin koji ne dopire dalje od političke revolucije, ne vrši neposrednu socijalnu revoluciju i ne revolucioniše sam način proizvodnje, ili je, pak, površna mistifikacija građanske stvarnosti koja hoće da se prikaže bitno drugačijom

Digitized by Google

nego što to zapravo jeste. Mistifikacije iskrivljene svijesti, koja u realitetu nalazi stalno bitno-novo i postojeću fazu socijalizma razumijeva na isti način apstrahujući tako stvarni i bitni elemenat građanskog u njoj, posljedice su stvarnosti građanskog svijeta koja se odijeva u ruho socijalističkog. Pravo ime ovoga odnosa je kapital-odnos, a odrednica ove svijesti je fetišizirana svijest kapital-odnosa. Premda je ovaj odnos prekriven naslagama voluntarizma i subjektiviteta, svojstvenim postojećoj socijalističkoj praksi, on svoju istorijsku, društvenu i ekonomsku suštinu ipak manifestuje u oblicima primjerenim vremenu i mjestu. U tom smislu, ni fenomen ekvivalentne moralne svijesti i humanih relacija u odnosima među ljudima, obuhvaćenim ovim istorijskim procesom, ne može se posmatrati izvan konteksta građanske stvarnosti ukoliko se ne želi fetišiziranje, mistifikacija, izmurivanje u kategorijama trebanja, svjesna ili nesvjesna obmana. Pošto se građanski način proizvodnje u realitetu socijalizma ovdje i sada reprodukuje u cjelokupnom bogatstvu svojih istorijskih oblika, reprodukujući tako i svoju svijest, jednako toliko proizvodi i ekvivalente svoje moralne svijesti, prema svojoj mjeri i mjeri društvenog prostora u kome postoji. Naravno, tu ne može biti govora o jednom i jedinstvenom moralno-vrijednosnom sistemu, već o koegzistirajućem pluralitetu moralno-vrijednosnih sistema. Taj pluralitet je, u osnovi, posljedica osnovnih antagonizama građanske stvarnosti i moralno-fenomenalna implikacija polarizacije društva koja u istom datom momentu kumulira u sebi protivrječja predgrađanske, građanske i postgrađanske epohe. Dakako, tu se ne radi o prostom temporalnom stapanju vremenskih dimenzija življenja u trenutku savremenosti, već je to temporalno stapanje posljedica životnosti i istorijske žilavosti različitih načina proizvodnje, njima odgovarajućih odnosa proizvodnje i duhovne nadgradnje. Uobličavanje moralnih svijesti ove životnosti proizvodi istovremenu egzistenciju različitih vrijednosnih sistema koji se među sobom odnose kao implikacija međusobnih odnosa između njihovih ekonomskih i socijalnih nosilaca. Polarizacija građanskog svijeta u domenu ekonomije, socijalne klasno-slojne stratifikacije, političkih i ideoloških predstava podrazumijeva i implikuje polarizaciju njihovih moralnih ekvivalenata. Razlike sistema vrijednosti odražavaju različitosti u socijalnom biću društva koje nikada nije monolitne konfiguracije, već znači stalnu procesualnu heterogenost.

Činjenica postojanja i prožimanja nekoliko cjelovitih moralno-vrijednosnih sistema i podsistema u nas, činjenica je jedne građanske stvarnosti. U tom smislu može se izdvojiti i prepoznati nekoliko dominantnih sistema: patrijarhalni, stari i novi malograđanski, građanski i proleterski moralno-vrijednosni sistem, kao i nekoliko vrijednosnih podsistema: birokratski, tehnokratski, politokratski i liberalistički podsistem. U izvjesnoj mjeri ovi podsistemi se mogu podvesti pod građanski moralno-vrijednosni sistem kao njegove specifične i vremenu primjerene varijacije bez obzira što se fenomenalno pojavljuju kao proklamovane negacije građan-

Digitized by Google

skog moralno-vrijednosnog sistema. Doduše, momenat proklamacije nije isključivo pronalazak i formula za mistifikaciju suštine ovih podsistema, već se sa manje ili više umješnosti primjenjuje i kod ostalih vrijednosnih sistema. Dva su osnovna razloga za mistifikovano pojavljivanje i nastupanje ovih vrijednosnih sistema. S jedne strane, u elementu čiste građanske stvarnosti organizovanje u oficijelne građanske institucije oni sakrivaju svoju suštinu prije svega zato što građanskoj klasi koja je svoju epohu započela parolama: Sloboda, Bratstvo i Jednakost, kasnije surovo praktično iznevjeravanje tih ideala znači jednu duboku hipokriziju institucija građanskog morala pocijepanih između proklamovanog humanističkog i filantropskog morala i surovog ahumanog i vučjeg morala u neposrednoj stvarnosti. Dva lica morala, humanističko i ahumanističko, prožimaju se u građanskom moralu u fenomenalnosti svih mogućih čudovišnih oblika, dakako, uvijek odjevenih u perfekcionističku košuljicu humaniteta. Ova, zapravo, nije ništa drugo nego mistifikacija vučjeg realiteta građanske stvarnosti, na čijem tlu se oblikuju čisti građanski, stari i novi malograđanski vrijednosni sistemi, kao i varijacije pomenutih podsistema. Moral laži o građanskom svijetu javlja se kao laž osnovnih morala građanskog svijeta. Na drugoj strani, socijalizam ovdje i sada, temeljno se oslanjajući na građanski svijet, direktno preuzima i ovu laž morala građanskog svijeta, njeno moralno građansko licemjerje. Taj tribut građanskom svijetu socijalizam, između ostalog, mora platiti i u domenu moralnog fenomena nasljeđujući ga bez suštinskih transformacija u njegovom samosvojnom biću. Pošto tle socijalizma nije trusne prirode kada su u pitanju pojave građanske stvarnosti, već u specifikumu uslova čak pogoduju ekstrapolaciji njegovih osnovnih tendencija, onda se i ukupan kontingent građanskog moralnog svijeta ne smanjuje, nego, zapravo, tendira ka svom totalnom ivljavanju, iz sebe, bez ozbiljnijih zapreka socijalističke stvarnosti. Ako se ovoj pojavnosti pridoda svijet moralnih proklamacija koje donosi socijalistička revolucija, pod vidom novog moralnog senzibiliteta, onda je šarenilo pojavljivanja moralnog fenomena u socijalizmu kompletirano. Novi moralni senzibilitet čovjeka socijalizma već sam po sebi znači jednu mistifikaciju.

S jedne strane, opreke koje tom senzibilitetu postavlja građanska stvarnost ne mogu se prevazići vještačkim moralističkim »ispiranjem mozga« i moralne svijesti čovjeka čistim voluntarističkim aktima. Rušenje opreka građanske stvarnosti na putu realizacije totalnog humaniteta biva tek posljedica totalnog rušenja građanskog svijeta. Takve dobre namjere socijalističke moralistike uvijek se moraju saplitati o stamenu barijeru objektivnih zakonitosti građanske stvarnosti koja svemu oko sebe, a time i moralnom fenomenu, daje svoj pečat. Ova moralistika stoga nužno upada u naivitet projekcija kojima stvarnost izmiče uvijek za jedan korak ili im se tvrdoglavo suprotstavlja. To je, dakle, naivna praznina socijalističkog morala i mišljenja o moralu ili naivistička produkcija mistifikacije morala. Na drugoj strani, produkuje se

Digitized by Google

mistifikacija koja nije naivna niti je produkt nerazumijevanja evolucije moralnog fenomena, već je smišljeno u funkciji određenog morala i nosilaca određenih moralno-vrijednosnih sistema. Tu se javlja nova istorijska varijacija na temu stvarnog identiteta morala u trenutku kada se suočavaju krupne ideološke projekcije moraliteta i neposredna stvarnost u kojoj se te projekcije zakrivljavaju. Neposredna datost moralnog bića čovjeka na najneposredniji način se kolidira sa moralističkim sloganima koji su bili uvod i pratilja revolucionarnog istorijskog čina. Sa stanovišta datosti ova kolizija uslovljava dubiozu prema realitetu čina, stvara osjećaj iznevjerenosti i istorijske prevare. Istorijsko razlaganje revolucionarnog čina u njegove samosvojne politokratske, birokratske i tehnokratske segmente opravdava dubiozu koja se korijeni u neposrednoj datosti. Sam čin u neposrednoj praksi djeluje svojim osnovnim segmentima, zaokružujući se u dvoličnu moralnu nadgradnju. S jedne strane, on sam sebe verifikuje jer mogućnost verifikacije kao pravo neposredne datosti odbacuje kao hegelovsko otuđivanje ideje u »prljavštini prakse« koja nije dorasla mjerilima verifikabilnosti. Pošto je na praksu utisnut već takav žig nestasalosti, onda ona, pored svojih samosvojnih moralnih kriza, može poprimiti i funkciju »žrtvenog jarca« za svaku moralnu krizu i svaku moralnu hipokriziju koja se dešava u krilu nasljednika revolucionarnog čina. Funkcija odgovornosti u moralnom fenomenu se svaljuje na pleća objekata moralnog fenomena i sitnu sudbinu podanika. Moralna kriza i hipokrizija koju svojim postojanjem stvaraju nasljednici revolucionarnog čina prenosi se na cjelinu društvenosti. To je, onda, koliko katarza savjesti ovih nasljednika, toliko i mistifikacija stvarne uloge koju oni igraju u čudovišnoj pojavnosti moralnog fenomena. »Žrtveni jarci« njihove moralne kritike i profetske kritike morala nalaze se onda u slojevima patrijarhalnog, novog i starog malograđanskog, proleterskog i intelektualnog moralnog senzibiliteta. Transfer moralne dekadencije onda je funkcija opravdavanja društvene prakse koja proizvodi moralnu dijaboliku (ideoloških i političkih mehanizama koji je kreiraju) ekonomskog i socijalnog realiteta na čijem se tlu vrijeđi moralna disharmonija. S druge strane, istorijska epoha socijalizma nasljeđuje neke kapitalne protivrječnosti građanskog svijeta nadograđujući na njih svoje »autentične« protivrječnosti, to jest protivrječnosti koje su primjerene njegovom biću i neposredni izraz toga bića. Jedna od manifestacija ovakve sinteze protivrječnosti je novi model socijalno-klasne stratifikacije, koji je poprimio neka obilježja socijalizma a da pri tome nije izgubio svoja građanska obilježja. Socijalistička fenomenalnost dopunjava tako građansku suštinu. Na planu moralnog fenomena to se reflektuje u dva lika moralnosti: kao čvrsti građanski moral u objektivitetu, subjektivno, ideološki, politički, emocionalno i voluntaristički obojen socijalističkim projekcijskim premazom. Debljina i funkcionalna upotrebljivost ovoga premaza zavisi od količine ideološke indoktrinacije, farisejskog rada centara društvene moći i, dakako,

Digitized by Google

naiviteta društvenih slojeva kojima je namijenjena ovakva fetišizacija morala. Pošto se ovakva funkcija socijalističkog morala iscrpljuje u opravdavanju političkog, ekonomskog, socijalnog i moralnog *statusa quo*, onda je njegova unutrašnja strukturiranost fleksibilna do improvizacije ili čak do praznine koja se popunjava efemernim normativitetom shodno trenutnim ideološkim i političkim potrebama. Kako kodeks toga morala ne izvire neposredno iz same stvarnosti, već je ideološko-politički institucionalne naravi, nužno mora biti neprirodan kao nasilje nad stvarnošću koja se nastoji »ugurati« u normativnu tjeskobu kodeksa. To je onda apsolutno neprirodno perpetuiranje mogućnosti nastajanja i ovladavanja socijalističkog moralno-vrijednosnog sistema. Pošto su mogućnosti njegovog nastajanja i samoorganizovanja podsječene ili sužene na veoma ograničeno područje, dakle, prirodni put njegovog nastajanja »odozdo« praktično je odložen za »bolja« istorijska vremena ili je usporen u odnosu na proklamovana očekivanja, onda se proklamovana očekivanja nastoje vještački zadovoljiti ideološkim surogatima socijalističkog morala dirigovanim »odozgo«, iz sfere otuđene društvene moći. Umjesto spontaniteta samoorganizovane moralne svijesti, javlja se surogatska moralna svijest bez realnog oslonca, bez praktičnog utemeljenja, kao lebdeća maglina za ideološki alibi čovjekovih dušebrižnika ili instrument za političku borbu. Spontana moralna svijest koja postoji u realitetu onda neminovno mora pokazivati visoki stepen diskrepancije u odnosu na surogatsku moralnu svijest koja je tek prividno vladajuća premda svoju fantomsku suštinu ne može uspješno sakriti.

Jedna od velikih zabluda, koja se smišljeno ili nesvjesno potiranjuje, sastoji se u nastojanjima da se moralni kodeks i uopšte vrijednosni sistem stvara, koliko *ad hoc*, toliko i direktno bez mukotrpnog rada istorije, društva i kulture, toliko i bez neophodnog rada pripremanja sistema. Izostajanje političke i teorijske prolegomene moralnog sistema može se pojmiti jedino, ili prije svega, kao nedostajanje ekonomske, socijalne, psihičke i kulturne prolegomene u očekivani i najavljivani moralni fenomen. Doduše, teorijska priprema moralnih sistema nije najproblematičnija. Osnovni problem je u istorijskoj pripremi za njih. Koliko teoriji morala nedostaje cio niz posredovanih momenata za izvođenje humanističke biti društvenosti, još više, i mnogo presudnije, samoj praksi nedostaju nezaobilazna praktično-empirijska posredovanja u centralnim oblastima društvenosti. Teorijsko-politički voljni akt u kreaciji moralnog fenomena može nastupati tek kao sistematika *post festum*, kao teorijsko i političko uobličavanje praktičnog fenomena, tek kao hegelovska Minervina sova koja stiže u suton da sažme, shvati i obuhvati »dnevni rad« empirije. Djelovanje toga akta, po prirodi stvari, mora biti naknadno ili u najboljem slučaju paralelno sa empirijom moralnog fenomena. Ukoliko ta Minervina sova etike stiže u zoru empirije, onda neće ništa razumjeti, ništa neće vidjeti u jutarnjoj izmaglici rađanja nečega što unaprijed ne može da obuhvati. Može joj preostati jedino nagađanje,

Digitized by Google

prazno prorokovanje, projektovanje svakojakih spekulativnih konstrukcija ili ljutnja pred empirijom koja neće plodotvorno da razotkrije svoj skelet za njeno znatiželjno oko. U tom slučaju socijalističkog morala, *de facto*, u praksi uglavnom nema, a njegova teorija fantomski lebdi nad realitetom spotičući se na najstupidnijem prakticizmu ili, pak, na najmaglovitijim spekulacijama. Preostaje, dakle, puka fraza bez sadržaja, smisla i vrijednosti. Tako se majeutičkom vještinom teorije socijalističkog morala iz utrobe društva uvijek iznova »izvlači« ili mrtvo dijete moraliteta ili pjena koja se u dodiru sa ovozemaljskim vazduhom odmah raspada ili nakaza socijalističkog morala koja odgovara svim mogućim kriterijumima samo ne najopštijim kriterijumima socijalističkog morala. Na ovaj način, teorijsko-politički voljni akt, izbacujući »metak socijalističkog morala« namijenjen tijelu građanske stvarnosti, promašuje cilj (jer, zapravo, i želi da ga promaši ukoliko nije opterećen naivitetom). Taj »pucanj u prazno« uistinu oglašava osnovnu nemoć socijalističke etike i daleki horizont autentičnog humaniteta.

Moral etike »ostataka prošlosti«

Etika socijalizma ovdje i sada, uglavnom, na sasvim pogrešan način tumači i konstruiše sistem socijalističkog morala. Njen pristup nije ništa drugačiji ni kada je riječ o svim ostalim moralno-vrijednosnim sistemima, čija se dominacija, i pored najboljih želja i namjera, ne može obavijati velom ignorancije i prešutkivanja. Varijanta tumačenja koja kriterijum »ostataka prošlosti« tretira kao presudan u određenju egzistencije ovih sistema, koliko je nedjelotvorna za analizu, toliko je u osnovi i lažna. Tvrditi da su ovi sistemi samo mora prošlosti koja po nekakvoj imanentnoj inerciji pritiska glave savremenika nedjelotvorno je do toga stepena da zatvara problem mnogo prije nego što on zapravo treba da se otvori.

S druge strane, tvrđenje o djelovanju prošlosti koja nije uspjela do kraja da se iživi u savremenosti, koliko je uistinu tačno, toliko može opservaciju da uputi na lažni kolosijek. Naime, uvijek postoji mogućnost da se spekulira sa kvantitetom i kvalitetom toga »ostatka« prošlosti, prije svega na razini i oko kriterijuma onoga što se mora smatrati »ostatkom«. Ako se pribjegava jednoj apriornoj istorijskoj konstrukciji društvenog razvitka i razvitka moralnog fenomena, konstrukciji očekivanja, onda se cio postojeći realitet može potisnuti spekulativno kao navodna prošlost projekcije i mračni istorijat ostvarivanja ideje. Takvo, dakle, spekulativno potiskivanje realiteta od njega samoga stvara sopstvenu prošlost, a sve primarne tendencije njegovog razvitka mogu se potiskivati u njegovu sopstvenu predistoriju. Ako se izuzme objektivno-tendencijski stvarno iživljena prošlost realiteta, dakle,

Digitized by Google

sav fosilni sastav realiteta, onda će se, shodno ovom pristupu, ono što je živo, bitno i determinirajuće u realitetu, ono što čini objektivnu potku konstitucije i razvoja realiteta, cijepati na dva međusobno suprotstavljena realiteta. Kriterijum cijepanja biva sasvim subjektiviziran, ne temelji se na naučnoj analizi primarnih tendencija razvoja, biva zasnovan na efemernim svrhama onih koji ga uspostavljaju, nije više potreba za istinom realiteta, već istina potreba koje se nastoje zadovoljiti u realitetu. Funkcija cijepanja živog u realitetu može onda voditi samo na misao o nerazumijevanju ili na misao o odricanju od kompromitujućeg sastava realiteta. Subjektivizirani spekulativni akt, otpisujući u realitetu sve ono što ga negira ili dovodi u sumnju, manipuliše onda samo jednim dijelom stvarnosti vještački ga razvlačeći na cjelinu stvarnosti dok ne stigne upravo do iskrivljene slike stvarnosti sa jasnim ideološkim predznacima.

Spekulativno odbacivanje jednog dijela živog realiteta vodi takođe spekulativnom odbacivanju svih moralno-vrijednosnih sistema koji su bitno drugačiji od sistema konstrukcije socijalističkog morala. Subjektivno-ideološki akt ih je, dakle, subjektivno ukinuo, bez obzira na njihovu objektivnu egzistenciju i, sasvim subjektivno, priključio fosilnom sastavu realiteta. Iz toga ne može slijediti ništa drugo nego visoko subjektivizirana tendencija potiskivanja i brisanja svega navodno fosilnog u moralnom fenomenu, jedna emocionalna katarza na spekulativnoj transcendenciji empirijskog materijala. Međutim, postojanje ovih moralno-vrijednosnih sistema ne može se dokinuti ovakvim naporom zasnovanim na krajnjoj ideologizaciji predstava koje pothranjuju ili utemeljuju iluzije o moralnom fenomenu. Verbalna negacija ovih sistema ne čini, zapravo, ni jedan korak u pravcu njihove stvarne negacije niti negacije objektivnog društvenog tla na kojem izrastaju i temelje se. Za njih same ovakva atmosfera prećutkivanja, verbalnog negiranja i mistifikacijskog prakticizma pogoduje bez obzira koliko da se postavljaju na stub srama. Svaka akcija koja ne potkopava njihove socijalne, ekonomske i ideološke temelje apsolutno je bezazlena. Jedini efekat koji na njih ostavlja subjektivistička propaganda socijalističkog moraliteta je usložnjavanje mimikrijske građe koju ovi oko sebe koncentrišu neutrališući tako totalitet mogućnosti dejstvovanja ove propagande, a prividno joj dajući za pravo. Ovi sistemi su stvarnost koja se oblači u ruho očekivanih projekcija socijalističkog morala. Prema trenutnim potrebama oni podešavaju svoj spoljni lik, ne odstupajući ni u jednom trenutku od svoje prave suštine. Njihovo licemjerje nastupanja u funkciji je održavanja. Istina, jedini mogući poraz ovih sistema može biti samo epohalni poraz, samo epohalno ukidanje njihovih socijalno-ekonomskih i klasnih nosilaca. Zabluda je da »epohalna« frazeologija može biti egzekutor ovih moralno-vrijednosnih sistema i njihovih prirodnih nosilaca. Ona je upravo sjena ispod koje ovi sistemi nesmetano bujaju.

Digitized by Google

Moral u »devijantnom obliku postojanja«

Duh pravdanja *statusa quo* u realitetu i moći humanističke projekcije u opreci prema vladajućim moralno-vrijednosnim sistemima, koji su, dakako, »s onu stranu« sistema socijalističkog morala, često se koncentriše oko objašnjenja ovih sistema kao devijacija od vladajućeg trenda razvoja moralnog fenomena i humaniteta uopšte. Kroz objašnjenje se odstupa od teze o »ostacima prošlosti«, da bi se stiglo do jednog višeg nivoa priznavanja egzistencije ovih sistema, do svođenja na devijantni oblik postojanja. To priznavanje je, svakako, u funkciji negacije, ali je na izvjestan način i približavanje istini realiteta. Međutim, to još uvijek nije istina sama. Još uvijek se ne pristupa izučavanju objektivnih osnova postojanja ovih sistema. Ukoliko se smisao devijacije temelji na praksi opravdavanja postojeće prakse, onda je teza o devijaciji i teorijski i praktično nedjelotvorna jednako koliko i teza o »ostacima prošlosti«. Opet je riječ o mistifikaciji stvarnog stanja, pri čemu se proboj iz njega traži u mistifikacijskim sredstvima. Ishod je podjednako lažan, bez obzira da li se devijacija subjektivizira ili objektivizira. Ukoliko se subjektivizira, onda nastupaju retoričke fraze o »nestasalosti« subjekta istorijskom činu i blaćenje subjekta zbog subjektiviteta. Subjekt se svodi na voluntas sa predznakom koji je negativan u odnosu na navodni pozitivni očekivani trend razvoja moralnog bića čovjeka. Insistiranje na izmjeni smjera djelovanja subjekta i »pravilnom« usmjeravanju njegove voljno-moralne energije, kao čin istorijskog preobraćanja, socijalizacije i privođenja istorijskoj misiji, u osnovi se ne razlikuje od naivnog mistično-religijskog akta prevođenja pagana u krilo oficijelne konfesije. Ubjeđivačka moć ove konfesionalnosti je nešto što neodoljivo podsjeća na plitke agitacije i pritiske namijenjene moralnom čulu čovjeka. Subjektivizirajući devijantne oblike postojanja moralno-vrijednosnih sistema, borci za moralno-socijalističku čistotu čovjeka posežu, dakle, za subjektiviziranim sredstvima razlaganja i neutralisanja te devijantnosti. Čak taj licemjerno-naivni čin ide do toga stepena da sebe dijeli na faze, samoposmatra se u isfabrikovanim rezultatima vukući steg »odlučne« borbe za novoga čovjeka, te svaki trenutak svog postojanja proglašava epohalnim i autentičnim, a svaki svoj prividni rezultat oglašava kao epohalni rezultat, samozadovoljno se posmatrajući u ogledalu sopstvene konstrukcije.

Činu objektiviziranja navodno devijantnog postojanja pluraliteta moralno-vrijednosnih sistema pristupa se u onim situacijama kad rad empirijskog materijala približava sebe stvarnoj slici, ne samo moralnog fenomena, nego i ostalih društvenih fenomena. Taj čin je istovremeno implicitni oblik priznavanja nemoći subjektivizirane moralistike koja nije u stanju da porodi prihvatljiv rezultat opservacije moralne situacije. Kao oblik mistifikacije subjektiviteta političkog voluntarizma ovaj čin pristupa objektivističkim sredstvima i objektivističkim pravdanjima. Krijući u sebi osnovne oblike građanske postvarenosti, otuđenosti političke i društvene

Digitized by Google

moći i dominaciju fetiških odnosa u svim domenima društvenog života, ovaj čin ih, na sasvim paradoksalan način, proglašava zbilja postojećim i djelujućim. Taj paradoks, na prvi pogled, dobiva oblik objektivne istine o stvarnosti jer polazi od najdubljih djelovanja osnovnih tendencija postojanja, strukturiranja i razvoja društva. Međutim, on tu zastaje na pola puta. Izgovarajući »A«, on nije u stanju da implikuje »B«, bez obzira da li to neće ili ne može. Prirodni put implikacije koja hoće i može da izdrži sopstveni rezultat bio bi u samoidentifikovanju i samopronalaženju revolucionarnog čina u ambijentu građanske stvarnosti, svijeta postvarenosti i fetiških odnosa. Njegovo istorijsko »B«, naravno, ne bi bilo ništa što se radikalno razlikuje od zakonomjernih tendencija postojanja i razvoja građanske stvarnosti i građanskog načina proizvodnje. Međutim, taj čin je otperećen osjećanjem samozaljubljenosti, samodopadljivosti, ubjeđenjem da je upravo jedino on zbiljsko radikalno ukidanje građanske stvarnosti i načina proizvodnje. On sebe želi da vidi i prikaže kao oazu nove, socijalističke stvarnosti, novoga načina proizvodnje i novog istorijskog humanističkog senzibiliteta. To je njegov ideologizirani i politizirani odbrambeni mehanizam kojim se opire stvarnoj identifikaciji.

Počevši svoju istorijsku misiju kao svijest istorijskog radikalizma, ovaj čin, po čudnovatoj inerciji, formu te svijesti i dalje održava, premda se ona, kako vrijeme odmiče, pojavljuje u sve neprirodnijim oblicima i sve udaljenija od svoje iskonske suštine. Sadržina empirijske društvenosti koja ovu formu sve više dovodi u pitanje nastoji se tumačiti kao objektivistička devijacija, kao vihor pustinjskih vjetrova što nanosi blatnjavi pijesak u idilu oaze (a eto, još se nije uspjelo u kultivisanju pustinje) ili kao porozna membrana koja živi organizam dijeli od surove i neprijateljske okoline, ali ne uspijeva da spriječi prodor nekih štetnih materija iz okoline u tkivo organizma. Objektivističko tumačenje stvarnosti ne privodi sebe objektivnom tumačenju, jer onda bi moralo početi da sumnja u sebe, i da sebe izlaže bespoštednoj kritičkoj analitici, bez straha od mogućih rezultata. Međutim, upravo ovaj strah od rezultata pristup stvarnosti ograničava na jedno suženo, po mogućnosti, strano područje. Kritika stvarnosti ne može dospjeti do cjeline, do sveobuhvatnosti, te na samom početku gubi istinonosne determinante. Oaza stvarnosti koju je izgradio politički i ideološki čin izdvaja se iz cjeline kao neprikosnoveni zabran za kritičko promišljanje, da bi se onda iz toga zabrana odapinjale otrovne strijele na sve što okružuje sam zabran. Duh nedodirljivosti i zabranski mentalitet političkog čina beznadežno ga udaljavaju od istine, ukoliko to nije istina o nečemu drugom što nije u tijesnoj vezi sa njim samim. Taj duh, koliko zna biti otvoren, agresivan i istinonosan kad je riječ o nekom drugom realitetu, toliko je mračno zatvoren, doktrinaran, dogmatičan, preplašen i »lažnonosan« kada se samoopservira ili kad opservira stvarnost na kojoj izrasta. Za sebe će grabiti sve atribucije moralnosti i humanizma, duhovne i moralne čistote i čestitosti, do-

Digitized by Google

bronamjernosti i čovjekoljublja, dok će svemu izvan sebe pripisivati moralnu i duhovnu prljavštinu, mizantropiju, ahumanizam i zle namjere u pogledu čovjeka. Sebi neće postaviti pitanje: može li, zapravo, takav duh, čak i kad bi zbilja bio takav, opstati neokaljan u ambijentu prljavštine? Ili je on, uistinu, iz sebe emanirao svu svoju sopstvenu prljavštinu preslikavajući se na projekcionom platnu istorije i vjerujući da se tako pročistio i rasteretio. Istiskujući iz sebe, posve spekulativno, zlu kob i zle namjere, on ih je pridružio kvantumu zla koje već i tako postoji u stvarnosti, vjerujući u krajnji uspjeh obmane i samoobmane katarze. Zapravo, on nije ništa drugačiji od zlokobne stvarnosti na koju je upravio svu svoju kritičku energiju. U moralnom pogledu on nije novi moralno-vrijednosni sistem, već je inkorporiran u sve postojeće moralno-vrijednosne sisteme. On nije njihova transcendencija, nego apologija dubljeg smisla i značenja. Uistinu, on je izraz postojanja i vladanja tih sistema i njegova jedina prirodna sisteza je sinteza sa tim sistemima. Revolucionarno-politički čin je prirodni nasljednik građanskih vrijednosnih sistema, bez obzira koliko nastupa kao otpadnik od njih. U najboljem slučaju njegov mentalitet otpadništva može se razumjeti kao nasljedništvo koje prvo neće da prihvati ostavljenu baštinu, čak srčano hoće da je razori u uvjerenju da je to njegovo istorijsko poslanje i misija; zatim živi sa tom baštinom shvatajući da je čistim aktom subjektiviteta ne može ukloniti sa lica zemlje, da bi se, konačno, stišalo u činu pomirenja sa onim s čim se mora pomiriti, preuzelo bogatstvo logike i mentalitet baštine i postalo njen fanatični zaštitnik. Rodno mjesto kome se vratilo, posle jednog afasferskog ciklusa kretanja, prigrlilo je kao svoj stvarni identitet, a ono, uistinu, i jest njegov stvarni identitet.

Problem odnosa između proleterskog i socijalističkog morala

Dalja implikacija koja slijedi iz naprijd pomenutog je formalna identifikacija proleterskog i socijalističkog morala. U čisto teorijskom obliku socijalistički moral se može razumjeti kao epohalna operacionalizacija proleterskog morala, ali samo pod uslovom da se proletarijat shvata u smislu Marksovog određenja, kao primarni nosilac opštečovječanske emancipacije i očovječenog društva. Moral time biva inkorporiran u njegovu istorijsku misiju kao nešto neodvojivo, nešto što se po sebi podrazumijeva, dakle, kao imanencija istorijskog čina direktno implikovana dubljim slojevima te iste imanencije. Dakle, nije riječ o moralnom fenomenu kao aplikaciji, nego kao o imanenciji. Formalni plan identifikacije proleterskog i socijalističkog morala zapada u dvostruku grešku. S jedne strane, računajući na »gvozdeni zakon nužnosti« te imanencije, čije je ostvarenje i ospoljenje revolucionarni čin, on mehanički identifikuje i prenosi parcijalnost (društvenu, klasnu) proleterskog morala na totalitet socijalističkog morala. Ono što je

Digitized by Google

uzeto kao daleka vizija i projekcija (totalitet moralnog bića čovječanstva) naglo se spekulativno prevodi u stanje aktualnosti, te se njim raspolaže kao gotovom činjenicom. Time se zaobilazi činjenica da sam revolucionarni čin po sebi ne može nikakvim istorijskim automatizmom, tako reći preko noći, izvršiti prevođenje jednog moralnog sistema iz stanja parcijaliteta u stanje totaliteta, ukoliko to ne bi bila klasična ideološka zabluda i zakrivljavanje istorijske svijesti. Nedostaje, dakle, čitava građevina istorijskih posredovanja. Pri tome stvarnosti ne preostaje ništa drugo doli da stalno bude lažna, a projekciji da bude istinita. Manuduktori ove imanencije idu čak dotle da kodeks proleterskog morala ideološkim skalpelom odvajaju od njegovog prirodnog nosioca, te sami postaju njegovi licemjerni nosioci kao funkcije manipulacije. Tako su u mogućnosti da nameću sistem predstava o totalitetu socijalističkog morala bez obzira što ovaj ne može izbjeći sudbinu lažnog totaliteta.

Druga greška identifikacije sastoji se u aplikativnom postupku koji se, mimo logike i tendencija razvoja stvarnosti, primjenjuje na samu stvarnost. Tu proklamovani identitet proleterskog i socijalističkog morala biva socijalističko-moralistički ukras na tijelu građanske stvarnosti. Mehanizmu ove nasilne aplikacije korespondira mehanizam sistematske indoktrinacije i političkih zakletvi. Takav moralni surogat nema druge svrhe doli moralističke i ideološke poštapalice, »opšteg mjesta« i sentimentalnih jadikovki nad sudbinom društva kome ispod ukrasne raskoši viri skelet jednog drugog moralnog bića. Naravno, bilo bi pogrešno pretpostaviti da taj surogat ima odnos ignorancije prema stvarnosti. Premda je on jedna spekulativna konstrukcija, direktno neutemeljena u realitetu i kao takva imaginativna manipulacija, u svom samokonstruisanju i te kako osluškuje glas stvarnosti i prema tome glasu se modifikuje, poprimajući uvijek nove oblike. Takva njegova fleksibilnost vodi računa o pulsiranju bila moralnog bića u realitetu, da bi mu se bolje dodvorila, uzela na sebe za realitet najprihvatljiviji oblik i produbila iluziju prirodnog srastanja sa realitetom. Pulsiranje stvarnog moralnog bića zahtijeva adekvatno pulsiranje ove aplikacije. Bez te reakcije aplikacija bi bila samo prazna forma koja se na očigledan način prislanja uz stvarnost. Stvarnost bi je onda odbacivala kao nepotrebni suvišak koji bezrazložno pritiska glave ljudi. Iako taj pritisak, uistinu, postoji, stvarnost ga ne odbacuje *in toto*, zahvaljujući mimikrijskom radu apliciranja koji se u mistifikovanim formama prilagođava samoj stvarnosti.

Praktična operacionalizacija proleterskog morala putem socijalističkog moralnog kodeksa i moralnog praksisa javlja se kao predmet mogućeg spora. Društvena praksa, kao što je naprijed rečeno, odbacuje njihovu identifikaciju bilo da se ova javlja kao rad imanencije ili kao rad aplikacije. Nju taj identitet nije uspio realno da zahvati niti je ona sama postala retorta u kojoj se kristališe kodeks i praksis socijalističkog morala. Mnogo je bliža istini tvrdnja da ona vrši manje ili više nesmetanu kristalizaciju

Digitized by Google

drugih moralno-vrijednosnih sistema, moralnih kodeksa i moralne prakse, a da kristalizacija socijalističkog morala proizvodi ili neznatne ili lažne kristale. To nije devijacija prakse, već njena prirodnost. Na toj prirodnosti, koja segmentarno dijeli praksu, izrastaju odgovarajući segmenti moralnog bića društva. Dakako, van spora je činjenica da identifikaciju proleterskog i socijalističkog morala ne mogu izvršiti nikakvi moralisti nikakvim čistim aktom subjektiviteta. Taj identitet je moguć tek kao konkretni identitet postignut u neposrednoj društvenoj praksi, gdje bi subjektivitet bio samo jedan korektivni elemenat prakse u kontekstu svojih realnih istorijskih moći, a nikako jedini i isključivi spiritus transcendencije.

Socijalistički moral je najvećim svojim dijelom imaginarna vrijednosna kategorija. Redukovanje te imaginarnosti, koliko zavisi od uslova uspostavljanja pomenutog identiteta, toliko zavisi i od tempa prevazilaženja svih istorijskih zapreka koje stoje na putu toga uspostavljanja. Njegova egzistencija u sferi trebanja postoji u onoj mjeri u kojoj u sferi bića egzistiraju drugi moralno-vrijednosni sistemi. Doduše, obostrana »infekcija« je moguća i prirodna, a odvija se po unutrašnjoj zakonomjernosti odnosa između bića i trebanja. Dakle, tu je riječ o projekciji vrijednosti, pri čemu se racionalni, emocionalni, imaginativni i voljni elementi prepliću u zavisnosti od društvene pozicije i neposrednih interesa društvenih grupa koje stvaraju takve projekcije. Otuda se u kodeksu socijalističkog morala javlja uobičajeni pluralizam projekcija, koji često vodi njihovoj unutrašnjoj neusaglašenosti i, čak, koliziji. Nije u pitanju samo nivelacija i nijansiranje unutar jedinstvenog snopa vrijednosti, nego i različite koncepcije subordinacije i odnosa među vrijednostima. Takva praksa onemogućava uspostavljanje jedinstvenog i cjelovitog sistema vrijednosti ukoliko se taj pluralizam ne bi na nasilno-normativno-apstraktan način objedinjavao. Međutim, i tada bi kriterijum takvog normativno-apstraktnog objedinjavanja bio sporan i svodljiv, putem relativizacije, na dubiozno tretiranje ili na moguću zamjenu drugim kriterijumima. Koncepcijske slabosti projektovanja jedinstvenog sistema socijalističkog morala mogu se otkloniti normativističkim totalitarizmom, čime se opet otvara mogućnost novih slabosti. Druga krajnost otklanjanja ovih slabosti, kojoj se najčešće pribjegava, sastoji se u spontanom prećutkivanju razrade sistema, pri čemu se sistem uzima kao gotova pretpostavka, toliko maglovita i uopštena da se o njoj ne treba sporiti. Tako se postulati sistema ostavljaju u magli nedodirljivosti, a dedukcija iz sistema uzima improvizacijski karakter. Takva dedukcija onda nije ništa drugo nego dedukcija iz ničega-koje-se-pretpostavlja ili iz ničega-koje-se-naslućuje. Obrnuto, indukcija iz moralnog praksisa uzdiže se do magle postulata koji se konstituišu *ad hoc*, prema diktatu praksisa ili protiv diktata praksisa. U oba slučaja dolazi se do konfuzije promišljanja moralnog fenomena, do konfuzije kriterijuma i konfuzije moralnog prosuđivanja. Konfuzija normi, cjeline kodeksa, moralne svijesti i savjesti biva implikacijom ovih generalnih konfuzija. Bilo

Digitized by Google

kako bilo, razrađeni sistem moralnih vrijednosti ne postoji ukoliko se ne miješa sa normativističkim projekcijama i jednom širom ciljnošću koja se ne da jednostavno operacionalizovati i prevesti u stanje aktualiteta.

Međutim, ovakva neegzistencija socijalističkog moralno-vrijednosnog sistema ne podrazumijeva potpuno odsustvo elemenata adekvatnog moralnog kodeksa i moralne prakse. Ti elementi se fragmentarno javljaju u određenim domenima društvene prakse, posebno u onim segmentima moralnog fenomena u kojima je akumulacija tradicijskih iskustava i odnosa sačuvala svoja najpozitivnija moralna obilježja. Univerzalnost moralnog iskustva i moralnog prosuđivanja omogućava generacijsko taloženje jednog moralnog entiteta koji stupa u vezu sa humanističkim obrascima epohe. Takva humanistička podloga neposredno oslonjena na univerzalno biće morala, nezavisna od moralne podloge realiteta, u odnosu na tu podlogu i u sintezi sa humanističkim elementom u njoj, realizuje se kao savremeni fragment humaniteta. Takva sinteza produkuje elemente moralnog kodeksa, koji su po sebi transcendencija vladajućih moralnih kodeksa, i praksu morala koja se nalazi u opreci prema vladajućoj cjelini moralne prakse. Konačno, to je jedini prirodni put spontanog nastajanja moralnog fenomena i mogućnost za čin subjektiviteta koji je spiritus ove sinteze. To je suština morala »s onu stranu« normativiteta i improvizacijskog voluntarizma.

Drugo, afirmativno obilježje kodeksa i prakse socijalističkog morala nalazi se u kategoriji želje. Zapravo, ova kategorija želje je primarni vid stvarne egzistencije ovoga kodeksa i prakse. Želja je praćena mogućnošću nade i nadom u mogućnost realizovanja i objektiviranja takvog socijalističkog moralnog sistema. Taj egzistentni objektivitet morala, prije svega kao iracionalne kategorije, ima mogućnost društvenog nastupanja u isto takvim iracionalnim kategorijama. Kategorija želje se može razumjeti prije svega kao emocionalni stav prema postojećoj stvarnosti. U tom slučaju emocija je negativno ukidanje postojeće stvarnosti. Ona se najčešće iscrpljuje u negativnoj negaciji postojećeg moralnog praksisa. Kao takva je nekreativna, zamarajuća, upućuje na moralnu skepsu, na anemiju življenja, zatupljuje moralno čulo čovjeka i vodi duhovnom i moralnom beznađu. Njeno posljednje slovo je stav beznađa koji nije ništa drugo nego pristajanje na postojeću društvenu i moralnu praksu. Želja koja se na taj način emocionalno iscrpljuje u sebi vodi neistorijskim spekulacijama, traumatičnosti epohalne svijesti, nesrećnoj svijesti koja je izgubila tle pod nogama i u traganju za tim tlom preostaje joj obično varijanta etabliranja u postojeći sistem (dakako, u strahu od svojih spekulativnih varijacija). Emocionalni stav želje ima smisla jedino ukoliko je pozitivno ukidanje postojeće moralne prakse. To je moguće samo ukoliko se želja operacionalizuje, ukoliko računa na »koeficijent neprijateljstva stvari«, dakle, ukoliko vodi jednom akcionom racionalitetu. Tu emocija gubi pretenziju na totalitet razumijevanja i transcendiranja postojećeg, a zadržava obilježja hegelovske stra-

Digitized by Google

sti koja se nalazi u pozadini akcionog racionaliteta i koja je njegov humani stimulans i istorijska energija. Tek na taj način je moguć istorijski uzlet emocionalnog stava čovjeka u moralnoj praksi, koji polazi od postojeće stvarnosti, ne etablira se u nju, ne izdiže se u maglinu neistorijskih spekulacija, nego kreira jedan racionalitet okrenut aproksimaciji novog istorijskog sadržaja moralnog fenomena. To je model realnog istorijskog optimizma koji računa sa pozitivnom emocionalnošću, nade, s onu stranu moralnog beznađa i beskrvne eshatologije.

S druge strane, drugo iracionalno obilježje kategorije želje je voluntarizam moralne svijesti i moralnog prosuđivanja. Njegovo negativno obilježje biva stalno živo i prisutno jednim sljepilom voljne energije koja se priziva i aktivira bez pravog smisla i podsticaja. Takvo sljepilo aktivizma volje, koliko je realno nedjelatno, jer se ne zasniva na jasnoj ciljnosti, toliko površno pluta na razini moralnog fenomena. Pošto se logos toga voljnog aktivizma motiviše iz sebe samoga, onda sam sebi postaje svrha i cilj. Voljna energija takvog tjelesnog tonusa bez glave troši se u sumanutoj aktivnosti koja u neposrednosti društvene prakse nema nikakvih stvarnih efekata doli stvaranja privida dubljeg humanističkog moralnog angažmana nosilaca ovakvog stupidnog voluntasa i njegovih zagovornika.

Posebni aspekt ovakvog superaktivizma je čudnovati mehanizam koji stvarnu voljnu energiju, koja bi u nekom kontekstu zbilja donosila moralne rezultate, rastvara u antiefekat ili u efekat pogrešne namjene. Antiefektivno djelovanje voljne energije zasniva se na racionalitetu koji se okreće sebi, pri čemu ta energija samu sebe ukida i neutrališe. Njeno socijalno trošenje čak ne ostavlja nikakvu brazdu na tijelu društvenosti, ako se zanemari uobičajena mistifikacijska brazda koju svaki aktivizam okrenut samom sebi nastoji da oglasi na sva zvona, jer do društvenog angažmana ne stiže upravo zbog samoopsesije ili dirigovane opsesije. Zapravo, obično samoopsesiji logički i temporalno prethodi dirigovana opsesija čije stvarne namjere i smisao voluntarizirani subjekt obično nije u stanju da pojmi.

Drugi efekat voljnog aktivizma koji se ovdje označava kao efekat pogrešne namjene u biti je srodan antiefektu jer mu se smisao ciljnosti zakrivljuje do te mjere da proizvodi surogate moralnog angažmana, a isto tako je izložen podsticajima dirigovane opsesije. Međutim, u prvom slučaju namjera ovoga dirigovanja je preuzimanje duhovnog vodstva nad voljnom energijom da bi se ukrotila njena eventualna rušilačka potencija okrenuta protiv dirigovanja, a u drugom slučaju riječ je o penetriranju konkretno političkih ciljeva dirigovanja u voljnu energiju, za političke potrebe dirigovanja. Tu je energija mistifikacijska ili u službi kratkoročnih efemernih ciljeva politiziranog subjekta. Stvarne istorijske ciljnosti ona svakako nema ukoliko svoju efemernu ciljnost ne proglašava takvom. Zbog odsustvovanja jasne ciljnosti nju će neminovno pratiti zla istorijska sudbina, pogrešni rezultat ili djelimičnost, razočaranje i iznevjerene nade. Voljna okrenutost sebi

Digitized by Google

tako se zakrivljuje u okrenutost volje protiv sebe. Ovdje, dakako, ne treba zanemariti kontekst društvene prakse koji u osnovi determinira strukturu, pravac djelovanja i fizionomiju voljne energije, premda jednim dijelom djeluje i obrnuti proces. U krajnjoj liniji, jasna istorijska ciljnost društvene prakse biva prevashodno determinantna i na razini upotrebe i određivanja smjera voljne energije. Jasna ciljnost i svrhovitost društvenog procesa po sebi nužno vodi akumulaciji adekvatne voljne energije koja izbjegava kob mistifikacija, pogrešnih efekata, sljepila djelovanja i razlaganja. Voljni aktivizam, po sebi i za sebe, nije ništa ukoliko se ne temelji na tim pretpostavkama. Stoga moralističke jadikovke kojima se direktno ili indirektno priziva duh voluntarizma, onaj voluntarizam iz »herojskih« vremena, koliko više nemaju istorijskog opravdanja, toliko su u suštini cinično opredijeljene i prema takvom voluntarizmu i prema vremenu u koje hoće nasilno i vještački da ga apliciraju. Kada se metod djelovanja izrastao iz jednog vremena i adekvatan potrebama toga vremena nastoji »preseliti« i primijeniti na drugo vrijeme i druge odnose, biće ne samo smiješan svojim zastarjelim kanonima, istorijski neprimjeren, izgubljen u novom prostoru, nego i djelatan koliko kostur dinosaurusa kojega se savremenici plaše u svojim imaginacijskim projekcijama u prošlost. Istorijska preživjelost metoda staroga voluntarizma, kao sjeni prošlosti, koji se priziva u novu društvenu praksu, svojom ispraznošću kazuju samo činjenicu potrebe za novim voluntarizmom koji je adekvatan novoj društvenoj praksi. Ukoliko se kao vid novog voluntarizma pokušava plasirati surogat staroga voluntarizma, rezultat mu neće biti drugačiji od rezultata koji proizvodi fosil starog voluntarizma. Međutim, breme zabluda o stvarnom društvenom angažmanu koje slaže ovakav surogatski angažman neće se rasteretiti, već, naprotiv, uvećavati do visokog nivoa akcijskog stupidarijuma, koji, opet, nije ništa drugo nego funkcija kvazikontinuiteta i instrument političkog efemerja. Briga za kontinuitet samo je kontinuitet briga.

Ako se konstatuje da društvena praksa ima upravo onakav voluntas kakav i zaslužuje, to će biti koliko istinito, toliko i nedjelatno. Time je rečena jedna sterilna istina koja ne motiviše na transcendenciju, doli na etabliranje ili robinsonijadu jedinke. Radi se upravo o tome da se u društvenoj praksi pronađu motivi i instrumenti transcendencije i adekvatan senzibilitet voluntasa koji bi imao stvarnog istorijskog smisla. Ukoliko to nije voluntas koji je nihilistički okrenut prema svim elementima i fragmentima postojećih moralno-vrijednosnih sistema i njihovim ekonomskim, socijalnim i političkim nosiocima, onda mu ne preostaje ništa drugo nego skeptična šutnja. Tek iz takvog nihilističkog negativiteta, koji je sklon razaranju čvrste strukture građanskog realiteta, može se rađati model novog moralnog bića i nove društvene stvarnosti. Volja za transcendiranjem koja je očišćena od kvazivolje za transcendiranjem nužno mora tragati za svojim ekonomskim, socijalnim i političkim entitetom, za novim modelom klasnosti i klasnog aktivizma, za novom istorijskom ciljnošću u koju se ne

Digitized by Google

penetriraju strane, pogrešne i nakazne ciljnosti. Ona mora biti radikalan raskid sa voljom za etabliranje, strast novog akcionog racionaliteta i nova istorijska energija. Ona ne može biti kvazirevolucionaran hibrid koji se kao istorijski bauk nameće realitetu, nego istorijska moć samoga realiteta koji razara građansku klonulost u sebi.

Moral i volja za transcendiranjem

Model razaranja građanske klonulosti društvenog realiteta i sistema građanskog licemjerja mora se tražiti, dakle, u samom društvenom realitetu. Riječ je o realitetu (o onom dijelu realiteta) u kome je volja za transcendiranjem dostigla stupanj kategorije želje za novim humanitetom. Razumije se da se kategorija želje ne može tretirati *an bloc*, nego da se njena unutrašnja struktura i svojstva moraju anatomski secirati da bi se utvrdio stvarni akt volje. Naime, u istoj onoj mjeri u kojoj volja za transcendiranjem formira kategoriju želje, toliko i kvazivolja za transcendiranjem formira kategoriju kvaziželje. Te dvije kategorije u realitetu je teško razlučiti pošto su na fenomenalnom planu identične. Konfuzija fenomenalnog šarenila kategorije želje utoliko je veća ukoliko se šarenilu želja pridružuju i drugi vrijednosni sistemi njihovi nosioci čija kvazivolja za transcendiranjem nije ništa drugo nego moć vrijednosnog parcijaliteta koji hoće da se prometne u vrijednosni totalitet, da postane vlast jednog vrijednosnog sistema koji je potisnuo sve konkurentske vrijednosne sisteme. Takvi afiniteti nosilaca građanskih sistema vrijednosti nijesu uvijek razgovjetni, između ostalog, i zato što su skloni da parazitiraju na tijelu frazeologije socijalističkog vrijednosnog sistema mistifikujući sebe kao jedinu istinu i mogućnost toga vrijednosnog sistema. Kriterijum djelatnosti u neposrednoj društvenoj praksi nije uvijek do kraja pogodan za demistifikaciju takvih parazitskih činova, pošto su ti činovi često u mogućnosti da društvenoj praksi nameću svoje, za sebe prihvatljive i afirmativne, kriterijume verifikacije. Iz svega toga biva jasnom heterogenost kategorije želje za novim humanitetom. U osnovi, ta heterogenost se javlja kroz dva lika. U prvom slučaju ta želja je zagovorništvo lažnog humanizma i lažnog socijalističkog morala koje vodi potrebi za lažnim humanitetom i lažnim socijalističkim moralitetom. Smisao takve epohalne laži morala sasvim je identičan smislu laži građanskog humanizma i građanske moralne situacije, do toga stepena da se, zapravo, radi o istom smislu koji se javlja u dvije pojavnosti sličnih građanskih stvarnosti ili o kontinuitetu jedne zakonitosti koja nije dokinuta, te i dalje živi kao istorijska farsa. To što se ovaj lažni humanitet nastanjuje u krletku socijalističke moralike, kazuje koliko o njegovoj parazitskoj prilagodljivosti, toliko o nepromijenjenoj suštini i duši koja je ostala duboko građanska, te joj navodno neprijateljski ambijent ni malo ne smeta. Hipokrizijski karakter lažnog humanizma u izvjesnim situacijama i faza-

Digitized by Google

ma društvenog procesa nastupa, manje ili više, otvoreno preplavljujući opštu društvenu i moralnu svijest cjelinama ili fragmentima svojih vrijednosnih sistema u karakterističnoj samozaljubljenosti njihovih nosilaca. Tako građanski elemenat realiteta manifestuje svoju političku moć ne libeći se počesto da se nazove pravim imenom. Njegova želja za humanitetom, u karakterističnom elementu građanske hipokrizije, pokazuje se u pravoj svjetlosti kao želja za parcijalnim humanitetom, humanitetom rezervisanim za one slojeve (klase) koji su nosioci građanskog entiteta. Kao i svaki građanski humanizam, i ovaj parcijalni humanizam želi sebe da univerzalizuje te da očuva društveni *status quo*. Potrebu za univerzalizovanjem plaćaće neznatnim tributom, formalno-kategorijalnim odredbama sistema socijalističkog morala, da bi ispod te mimikrijske košuljice nesmetano razvijao model građanske restauracije. Čitav njegov *raison d'être* je građanska restauracija koja se odvija metodama čišćenja društvenog realiteta od hibridnih ideološko-političkih naslaga koncepata novoga, socijalističkog humaniteta ili strpljivog čekanja da se taj hibrid sam kompromituje u društvenom realitetu.

Drugi lik kategorije želje za novim humanitetom mogao bi se označiti kao pošteno zagovorništvo socijalističkog humaniteta koje hoće stvarni i neposredni socijalistički humanitet. To je zagovorništvo »s onu stranu« prljavštine građanskog morala i moralnog licemjerja hibridnog socijalističkog moraliteta. Ono je istorijski pozitivno ospoljenje i anticipacija novoga humaniteta, svjedočanstvo sopstvene nevoljne istorijske sudbine koja ga je već jednom rastvorila u građanski sistem vrijednosti i mogućnost novoga istorijskog nadolaska. Nosilac novoga, socijalističkog moralnog senzibiliteta mora biti ona društvena klasa, adekvatna društveno i klasno tradicionalnom proletarijatu, na kojoj se »lome kola« socijalne i klasne polarizacije društva. Ta klasa, pritisnuta anemičnom psihologijom građanskih odnosa i građanskih mistifikacija, kao ekonomski, socijalno i politički ugroženi pol građanske polarizacije, mora doći do svijesti o svojoj klasno-istorijskoj poziciji i objektivirati se u novi entitet klasne snage koji je jedini sposoban za radikalno dokidanje građanske stvarnosti. Trenutak njene klasno-socijalne, ekonomske, političke i ideološke anemije objašnjava nemoć konstituisanja socijalističkog vrijednosnog sistema *in actu*. Trenutak njenog istorijskog mamurluka objašnjava izostanak objektivacije njene društvene svijesti koja se nije pretočila u sistem predstava novoga moralnog senzibiliteta koji bi bio adekvatan njenoj klasno-istorijskoj ulozi. Nova klasa još uvijek pluta na površini konfuzije svijesti i istorijskog iščekivanja samoosvješćivanja. Njena samospoznaja tek treba da razbije ljusku istorijskih mistifikacija kojima je čvrsto okovana. Ako se objašnjenje za teški proboj iz ljuske građanske stvarnosti traži u ideološkom momentu, onda će ono biti djelimično tačno. Pokazuje se djelatnim, i u ovom istorijskom odnosu, mehanizam koji ideologiju vladajuće klase rasprostire kao vladajuću ideologiju društva. Ta ideologija se još uvijek nije iz sebe istrošila i

Digitized by Google

pokazala u pravoj svjetlosti, te stav odbijanja, nje kao takve, nema jasnu i čvrstu osnovu. Duhovna dominacija te ideologije, bogato začinjena snažnom indoktrinacijom, još uvijek ne djeluje kvijetivno, jer ona još nije do kraja iživjela i kompromitovala svoju motivsku osnovu. Stav privlačenja i prihvatanja temelji se na iščekivanju zrelog doba te ideologije, a tamne manifestacije njenoga lika tolerišu se kao njene dječje bolesti koje će se po navodnoj istorijskoj nužnosti neminovno prevazići.

Objektivna stvarnost i bitno promišljanje moraliteta

Dublji plan objašnjenja za nemogućnost proboja ovoga moraliteta mora se tražiti u društvenom, ekonomskom i socijalnom tlu na kome izvire ova ideologija. Premda je riječ o društvu prelaznog perioda, činjenica je da njegov građanski postament još uvijek stoji neokrunjen, jednako koliko ni sam građanski način proizvodnje nije iz sebe dokinut, koliko nije dokinut ni djelovanjem spoljnih faktora. Realitet »zajednice novca«, premda formalno doveden u pitanje, ni za jedan korak nije doveden do sopstvene negacije, nego, naprotiv, »radi« svoju istorijsku radnju odslikavajući se u mnoštvu građanskih fenomena, na veliko čuđenje naivno poštenog uma. Također, ne može se negirati činjenica da je novac još uvijek osnovna spona među ljudima. Da konfuzija pojavnosti bude veća, čini se da društvena praksa jednim dijelom živi čak istorijski u predfazi zajednice novca, u etosu patrijarhaliteta koji tek treba da stupi u etos građanskih odnosa; zapravo, njegova sudbina, koja će ga vrlo brzo stići, mora proći žlijebom građanskih odnosa. Balast izmiješanih istorijskih etosa kao mora pritiska duh savremenosti ne dopuštajući mu dolazak do sebe samoga niti trenutak cjelovite prezentnosti koja je raskinula sa istorijski mrtvim u tradiciji. Galimatijas etosa tako se temelji na jednom, dijelom stvarnom, dijelom prividnom, paradoksu: ono što je istorijsko-tradicijski mrtvo zapravo nije još ni rođeno (a već se pokušava prikazati kao muzejski eksponat) ili se nalazi u nekoj od faza života (manje ili više krepkog zdravlja). Zapravo, i tu se ponavlja odnos između imanencije i aplikacije. Misterija aplikacije prepokriva stvarnost imanencije do te mjere da imanenciju proglašava mrtvom, a samu aplikaciju imanentnom.

Druga varijanta iste misterije imanenciju proglašava aplikacijom, aplikacijskim čirom istorije koji se uvijek može odstraniti ideološko-političkim skalpelom (ali, eto, navodni duh superiornosti i tolerantnosti zadržava skalpel od krvavog reza?!). Ovakva čudovišna izokrenutost stvari dovodi do zbunjenosti pred etosom realiteta, do ideološko-političkog, emocionalnog i voljnog grča društvene prakse koja više ne zna kako da se samoopservira.

To perpetuiranje odnosa koje se događa u društvenoj svijesti, do stadijuma teorijskih fantazmagorija, ne može se objasniti drugačije nego kao duhovna dominacija građanskog svijeta koja, po

Digitized by Google

sebi, produkuje fetiška stanja duha. Čak se tu ne mora posezati za dubljim analizama građanskog konteksta društvenosti, jer društvena praksa produkuje takvo fenomenalno šarenilo koje u posljedičnoj vezi i analogiji već ukazuje na suštinu stvari. Dakle, po posljedicama se može uočavati analogija između dvije društvene svijesti jednake po manifestacijama, uzroku nastajanja i suštini. Naravno, to niukoliko ne umanjuje teorijsku i praktičnu tegobu proboja društvene svijesti iz krletke fetiša, proboja koji treba da je dovede do samorazumijevanja bez samozaljubljenosti i pristrasnosti. Svijest o svijesti, društvena samosvjesnost, izvjesno je, luta u lavirintu fetiša koji je teško razoriti, ali joj zato ostaje obezbijeđena udobna, talmudistička hipertrofija sterilnog duhovnog lavirinta. Globalno posmatrano, ona se još uvijek nije primakla stavu razočarane svijesti, čak nije iživjela ni svoju »očaranost« svijetom, već samozadovoljno muca nad realitetom koji pokušava shvatiti na svoj lakirovski način kao »najbolji od svih svjetova«. On za nju *de facto* i jeste najbolji sve dok može plaćati sitni iznos tributa za apologiju. On je za nju duhovni Kerber zadužen za čuvanje i opravdavanje reprodukcije građanskog polariteta u sistemu proizvodnje, socijalno-klasne stratifikacije, ideoloških, političkih i moralnih predstava(kako bi se, inače, održala svijest i praksa polariteta različitih moralno-vrijednosnih sistema kad Kerberi jednim dijelom praktično učestvuju u održanju te polarizacije?!). On je simptom i produkt podijeljenog rada i svih polarizacija koje takva podijeljenost proizvodi, produkt koji u podjeli tradicionalno dobro prolazi, te je cinična sva njegova galama koja bi htjela da premosti tu podijeljenost, dakako, cinična prema zatočenicima te podijeljenosti. Od realiteta koji proizvodi takvu svoju svijest ne može se očekivati ništa drugo nego dugovjeka ekstrapolacija duhovne dominacije građanskog svijeta. Građanski duh tu ne može djelovati kvijetivno bez obzira koliko se formalno pokušava izbjeći njegovo prokletstvo ili mu se pripisati egzistencija predistorije koja je nekim slučajnim reliktima zaostala u savremenosti. Naprotiv, taj duh mora djelovati privlačno i opsesivno, ne zbog trošnog i povodljivog karaktera koji je podložan da mu se predaje i ne samo zbog razgranatog carstva interesa, nego prije svega zbog toga što je on faza duhovne istorije koja ne dozvoljava da bude preskočena, zaobiđena ili dirigovano sažeta u kratki kontingent vremena koji se ukida političko-voljnim aktom.

Ovdje nije u pitanju sablast prošlosti koja plaši djecu savremenosti dok ne nađe mir i spokoj u carstvu onostranosti ili prošlosti. Tu ne pomaže glogov kolac indoktrinacije, voluntarizma ni političke (čak i dobronamjerne) emocije. Ako se građanska faza razvoja jednog društva tretira kao faza njegovog sazrijevanja, onda je ovdje riječ o društvu koje nije u svim elementima do kraja iživilo svoj ekonomski, socijalni, ideološki, politički i moralni pubertet. U uvjerenju da je preživljavanje toga razdoblja stvar prevladane istorije, društvo se stalno suočava sa praktičnim djelovanjem toga razdoblja. U namjeri za nekakvim lepršavim uzletima

Digitized by Google

ono biva stalno grubo vraćano na tle djelovanjem ove istorijske gravitacije kojoj savremeno razdoblje ni malo ne slabi osnovnu moć i snagu. Posebni aspekt neproživljenog puberteta društva reflektuje se u onim nitima moralnog fenomena koje su upletene u mrežu istorijske gravitacije i gravitacije tradicije. Naravno, dejstvo ovih gravitacija ne može se razumijevati kao nekakav anahronizam vremena, kao moć mrtve sile koja opsjeda živeći subjektivitet i vraća ga čistim voluntarističko-emocionalnim aktom u krilo svoga logosa. Da je temelj zračenja te gravitacije baziran samo na tom elementu, onda bi po prirodi stvari vrlo lako bio zatrpan mnoštvom savremenih fenomena, a njegovo zračenje bi se neutralisalo na širokom prostoru društvene prakse i istorijskog raspona koji ne bi mogao premošćivati. Vještački i radikalni skok društva kojim se nastoji izbrisati potreba za mnogim stupnjevima istorijske posredovanosti obično završava na sopstvenoj tački odraza. Njegov rezultat često je samo iluzija skoka. Takav iluzijski efekat, koliko biva motiv za samodopadljivost, toliko je kvijetiv za prirodne puteve i načine razaranja istorijsko-tradicijske gravitacije. Misaono dokidanje ili, češće, ignorancija tradicijsko-istorijske gravitacije još uvijek nije simptom namjere za praktičnim dokidanjem. Misaoni postulat njene dokinutosti ili priznanja njenog anahroničnog djelovanja i teorijski i praktično je štetan; niti se zasniva na njenoj spoznaji niti je u stanju da prema njoj zauzme pravce strategijskog i taktičkog djelovanja. Dok se ti misaoni postulati bave sami sobom, stvarnosti ostavljaju da se razvija po svojoj imanentnoj logici sve do alarmantnih čvornih tačaka razvoja na koje se reaguje histeričnim voluntarizmom, naprosto zato što se imanencija razvoja nije spoznavala ili se ignorisala u ime nekakve druge spekulativne konstrukcije stvarnosti i »razvoja« te iste konstrukcije. Apriorizam odnosa prema stvarnosti ne može voditi ničemu drugom nego nerazumijevanju stvarnosti i građenju spekulativno-dopadljive slike neke druge stvarnosti koja *de facto* postoji samo u normativitetu, u prizivanju kategorije trebanja, mistifikacijskoj funkciji ili dobroj namjeri.

Jedan segment ovoga apriorizma je apriorizam u etici, a njegov rezultat je nebuloza koja je u ime istoričnosti izgubila svaki osjećaj za istoričnost. Ona je u ime šeme društveno-moralne konstrukcije izgubila uvid u stvarnost društvenog i moralnog fenomena (objašnjavajući to dobrim namjerama). Takva etička dogmatika, koja ima obraza da se predstavlja kao humanistička misao, stvarnost je podredila apriornoj šemi, a sam onaj ogromni kontingent stvarnosti, koji se prirodno opire ovoj spekulativnoj šemi, indignirano odbacuje da ne bi rušio ružičastu sliku stvarnosti. Dokidanje etičke dogmatike znači zahtjev za okretanjem od etičkih šema prema stvarnosti moralnog fenomena, od etičke konstrukcije koja se bavi sobom samom ka opservaciji neposrednog stanja morala, od *Sollen*-humanizma prema humanizmu-ovdje-i-sada, od spekulativne konstrukcije nekakvog novog moralno-vrijednosnog sistema prema opstrukciji postojećih moralno-vrijednosnih sistema, od sentimentalne jadikovke nad vučjom stvarnošću

Digitized by Google

moralnog fenomena prema praktičnom dokidanju korijena vučjeg moralnog stanja. Ni jedan program prevrednovanja svih vrijednosti, pa i moralnih vrijednosti, nema nikakvog istorijskog smisla ukoliko nije prethodno »raščistio« sa starim i postojećim vrijednostima, ukoliko nije pojmio njihov društveni i istorijski logos i uslove dokidanja toga logosa. Sve što zaobilazi ovu spoznaju osuđeno je na fantaziju, plač i uzaludan posao.

Injekcija ubrzanog sazrijevanja društvenih procesa i prevazilaženja pubertetskih trauma društva ne može ništa učiniti ako se puni rastvorom verbalizma, fantazija i priželjkivanja. Njoj mora prethoditi nepristrasna spoznaja postojećeg realiteta moralnog fenomena i razumijevanje razvojnih procesa globalnog sistema vrijednosti. Postojeći realitet moralnog fenomena karakteriše dominacija, uslovno rečeno, starih moralnih sistema, sa apsolutnom supremacijom patrijarhalnog, malograđanskog i građanskog moralno-vrijednosnog sistema. Osnovna tendencija kretanja globalnog vrijednosnog sistema u razdoblju koje se označava predznacima socijalističkog posjedovala je dva iskristalisana pola: vrijednosni sistem revolucionarnog asketizma i vrijednosni sistem građanskog hedoniznia. Odnos između realiteta moralnih sistema i tendencije strukturiranja vrijednosnih sistema može se razumijevati jedino kao odnos uzajamne zavisnosti, uslovljavanja i prožimanja. U tom smislu primarna i determinantna relacija uticaja totaliteta društvene prakse na globalni sistem vrijednosti, sa cjelinom povratnog djelovanja, implicirala je razvoj svakog konkretnog moralnog sistema.

Realitet moralnog fenomena nije anahroničnog karaktera. To je njegova primarna karakteristika koja je presudna za svako dalje promišljanje njegovo. Na kraju krajeva, ono što je u realitetu anahronično sasvim je irelevantno za promišljanje cjeline moralne situacije. Anahroničnim se, dakako, ne mogu tretirati oni moralni fenomeni i oni moralni sistemi koji u spekulativnoj konstrukciji socijalističkog morala bivaju njegova spekulativna predistorija koja bi se šematski dokidala oglašavanjem ove spekulativne konstrukcije važećom. Prije bi se moglo tvrditi da je anahronična sama spekulativna konstrukcija socijalističkog morala. Dakle, dominantni moralni sistemi su duboko utemeljeni u realitetu društvene prakse. Ukoliko ova praksa istovremeno živi i svoju savremenost i svoju istorijsku prošlost, utoliko se u moralnom fenomenu sintetišu ove dvije vremenske dimenzije. Tu se najprezentnije očituje galimatijas etosa koji je posljedica sabijanja različitih društvenih formacija u jedan jedini društveni entitet, sažimanja različitih epoha u posljednjoj epohalnoj fazi. Svaka od tih epoha u savremenoj epohi živi na umnogostručeni način. S jedne strane, one čuvaju svoj logos, svoje korijene, pogled na svijet, svoju društvenu i ekonomsku osnovu, svoj mentalitet i idiosinkraziju čovjeka koja im je adekvatna, svoje sisteme vrijednosti. S druge strane, djelovanje svih društvenih, ekonomskih, socijalnih, kulturnih i moralnih faktora primjerenih savremenoj epohi kao i evolutivnih i revolutivnih faktora postojeće društvene

Digitized by Google

prakse postupno razara tkivo tih epoha; to razaranje ima promjenljive uspjehe, a najčešće razbija spoljni omotač minulih epoha privodeći ih sebi apliciranjem spoljnih obilježja. Dakle, ili se te epohe dokidaju ili se oblače u odoru »modernih« tendencija, što je modernizovana pojavnost stare suštine. S treće strane, istovremeno egzistiranje različitih epoha nužno vodi njihovom prožimanju. Tako se elementi pogleda na svijet jednih epoha uvlače u tkivo pogleda na svijet drugih epoha, i obrnuto. Elementi sistema vrijednosti se razlažu objedinjavajući se kasnije u velikom broju različitih kombinacija, već prema tome kakve su kombinacije vrijednosnih sistema potrebne određenim društvenim slojevima i klasama. Tako, dakle, odnosi između različitih vrijednosnih sistema poprimaju različite forme: jednom je to parazitizam jednog vrijednosnog sistema na tijelu drugog; drugi put, simbioza u više varijacija; treći put, konflikt koji se ne može prevazići.

Svi ovi odnosi, pozicije, varijacije i stanja moralno-vrijednosnih sistema prezentni su u sadašnjem trenutku društvene prakse. Otuda je moguće objasniti cjelinu i razuđenost fenomenskog šarenila moralnog bića čovjeka, ovdje i sada, a istovremeno stati na tezi o dominaciji triju moralnih sistema: patrijarhalnog, malograđanskog i građanskog. Tu, dakako, nije riječ o mehaničkom preživljavanju ovih sistema, koji su, navodno, usljed određenih istorijskih okolnosti nadživjeli prirodne istorijske granice svojih epoha i postali relikt prošlosti na tlu savremenosti. Kao što društvena praksa nije transcendirala ove epohe, nego je zapravo otelovljenje tih epoha i njihov neposredni realitet, tako i ovi moralni sistemi čine neposredni ekvivalent dominantnih društvenih odnosa; zapravo, oni su moralna manifestacija temelja društvene prakse. Dakle, oni nijesu ni bolji niti lošiji od postamenta na kome postoje, već su njegov neposredni izraz. Kao što društvena stvarnost biva šifrom razumijevanja moralnog fenomena, tako i totalitet moralnog fenomena može u dobroj mjeri otključavati bravu razumijevanja totaliteta društvene prakse. Nužnost ove spoznajne implikacije ne može biti sporna, kao što nije sporna ni materijalna ekvivalencija totaliteta društvenog i moralnog fenomena.

Digitized by Google

Boro Petkovski

Integracijom ka asimilaciji

Zemlje imigracije Zapadne Evrope, posebno naglašeno posle 1973. godine, sve organizovanije prilaze izučavanju kompleksa pitanja radno-pravnog, društveno-ekonomskog, političkog, socijalnog i drugog položaja stranih radnika, njihovih porodica, a posebno njihove dece. Uglavnom su završene pripreme za donošenje potrebnih zakonskih propisa koji će omogućiti širu integraciju stranih radnika u društveno biće ovih zemalja. Neke od tih zemalja donele su deo tih propisa. Sve je ovo izraz dubljih društveno-ekonomskih, političkih i drugih kretanja u zemljama imigracije Zapadne Evrope.

U složenim migracionim i imigracionim procesima koji su već desetinu godina vrlo intenzivno prisutni u Evropi, društveno-ekonomski položaj stranih radnika, osposobljavanje i uključivanje u rad njihove dece zauzima jedno od centralnih mesta. U suštini, reč je o društveno-ekonomskim (i mnogim drugim) uslovima u kojima strani radnici žive i rade, o prisutnim asimilatorskim tendencijama koje se sve neposrednije osećaju u takozvanim integracionim merama.

Analiza pozicije stranih radnika i njihove dece u zemljama imigracije Zapadne Evrope i utvrđivanje osnovnih smernica i društvenih sadržaja njihovog integrisanja u društveno biće tih zemalja predmet je neposrednog angažovanja najviših predstavnič-

Digitized by Google

kih, upravnih i raznih drugih društvenih činilaca tih zemalja. Potpunije oblikovanje politike zemalja imigracije Zapadne Evrope prema stranim radnicima i njihovoj deci dobilo je jedno od najzapaženijih mesta u svakodnevnom radu pomenutih društvenih struktura tih zemalja. Angažovanje u kreiranju ove politike, međutim, sve više prelazi nacionalne granice zemalja imigracije Zapadne Evrope. Problemima stranih radnika, a posebno njihove dece, intenzivno se bave i razne regionalne organizacije Zapadnoevropske ekonomske zajednice. U usaglašavanju stavova zemalja imigracije Zapadne Evrope u cilju integrisanja dece i omladine stranih radnika u njihove društvene sisteme najšire je angažovan Evropski savet. Ali, ne samo on.

Osnovni društveni sadržaji i pravci delovanja prema stranim radnicima i njihovoj deci u svim zemljama imigracije Zapadne Evrope, osim u nekim ne tako bitnim nijansama, skoro su svuda isti. Suština njihovog zajedničkog stava prema stranim radnicima i njihovoj deci je stvaranje materijalnih, društvenih, političkih, obrazovnih i drugih pretpostavki za njihovo potpuno integrisanje u društvene sisteme tih zemalja. Izuzetak su Francuska i Švedska. Ove zemlje su sebe ranije, pre započetih intenzivnih migracionih i imigracionih procesa, proglasile za useljeničke zemlje. Sve druge zemlje imigracije Zapadne Evrope nisu prihvatile useljenički status. Međutim, mere koje poslednjih godina preduzimaju u odnosu na strane radnike i njihovu decu sve više imaju useljeničke karakteristike.

Skretanje pažnje najodgovornijih društvenih činilaca zemalja imigracije Zapadne Evrope u prvom redu prema deci i omladini stranih radnika uslovljeno je negativnim ekonomskim kretanjima, nepovoljnim stanjem u celokupnoj sferi rada i zapošljavanja, odnosno tržišta rada. Ta kretanja su već više godina prisutna u svetu. Ali, to je jedna strana problema. Moraju se imati u vidu i mnogi društveno-politički i drugi činioci koji proizlaze iz konkretnih kretanja u dotičnim zemljama i koji sa njima čine određeno dijalektičko jedinstvo. Ti drugi društveni činioci imaju i svoju sopstvenu logiku izražavanja i uticanja na celokupan tok društveno-ekonomskih, političkih, obrazovno-kulturnih i drugih kretanja u svakoj zemlji posebno i u Zapadnoj Evropi u celini.

Sve to ukazuje na činjenicu da se u politici zemalja imigracije prema stranim radnicima uočavaju značajne promene koje traže obuhvatniju analizu. Mnogi novi momenti koji se sve više ispoljavaju u odnosima zemalja imigracije prema stranim radnicima samo su delom rezultat promena koje se dešavaju na tržištu rada. Prema svemu izgleda da je reč o dugoročnim ekonomskim, političkim, socijalnim, demografskim, obrazovno-kulturnim i drugim potrebama i interesima tih zemalja, od kojih neki dolaze u direktan sukob sa elementarnim nacionalnim i drugim pravima stranih radnika.

Izučavanje osnovnih uzroka pojačanih mera integracije stranih radnika koje preduzimaju zemlje imigracije Zapadne Evrope upućuje na potrebu svestranijih analiza ukupnih migracionih i

Digitized by Google

imigracionih procesa u Zapadnoj Evropi. U ovim razmatranjima naše pretenzije su daleko skromnije. Ne upuštajući se u dublja sagledavanja, daćemo samo određene komentare nekih bitnih sadržina ovih procesa, koji treba da nam pomognu u objašnjavanju značajnijih elemenata osnovnih tendencija integracije, odnosno asimilacije stranih radnika i njihove dece u društveno biće zemalja u kojima rade.

I

1. Nepovoljna privredna kretanja u zemljama Zapadne Evrope započeta intenzivnijim naglaskom u 1973. godini kontinuirano su nastavljena do današnjeg dana. Ta kretanja imaju tendenciju stalnog proširivanja i zaoštravanja. Njihova osnovna karakteristika ogleda se, između ostalog, u neostvarivanju planiranih stopa rasta, naglašenim inflatornim tendencijama, usporenom porastu bruto društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka, stalnom povećavanju platnog deficita, smanjivanju mogućnosti za novo zapošljavanje itd. Kao posledica svega toga je i stalan porast nezaposlenosti, a u tom sklopu u prvom redu stranih radnika, posebno mladih.

Računa se da je u maju 1975. godine samo u zemljama Zapadne Evrope bilo preko 4,5 miliona nezaposlenih, a to je 50 procenata više nego u isto vreme u 1974. godini. U tom broju značajan je udeo nezaposlenih stranih radnika u zemljama imigracije Zapadne Evrope. Stopa nezaposlenosti stranih radnika svake godine je viša nego stopa nezaposlenosti domaćih radnika. Ta se razlika konstantno sve više povećava.

Prema podacima OECD, krajem 1977. godine u svetu je bilo oko 100 miliona nezaposlenih (reč je samo o registrovanoj nezaposlenosti, a ako bi se uračunala i latentna nezaposlenost prisutna posebno u zemljama u razvoju, ta bi se cifra povećala više nego dvostruko) — od čega samo na 24 najrazvijenije zemlje (članice OECD) otpada oko 17, a na zemlje Evropske ekonomske zajednice oko 6 miliona ili 5,7 procenata radno sposobnog stanovništva. Od devet članica Evropske ekonomske zajednice četiri su već nekoliko godina, svaka posebno, suočene sa nezaposlenošću od po 1 milion lica (Velika Britanija, Italija i Savezna Republika Nemačka). Savezna Republika Nemačka je u 1977. godinu ušla sa oko 1,1 milion nezaposlenih. Krajem januara te godine broj nezaposlenih povećao se na 1,248.000 (stopa porasta 5,5 procenata).

Imajući u vidu takva nepovoljna kretanja, zapadnoevropske zemlje u 1977. godini nastavile su ranije preduzete mere u cilju značajnijih izmena u svojoj imigracionoj politici. Sve te izmene su bile usmerene na štetu stranih radnika. Donele su više novih zakona i drugih mera u kojima se daje apsolutni prioritet pri zapošljavanju domaćim u odnosu na strane radnike. Te mere obuhvataju samo one strane radnike koji su došli iz zemalja izvan Evropske ekonomske zajednice. Suština mera je ograničavanje

Digitized by Google

prava koja stranim radnicima suvereno pripadaju po osnovu rada. Uostalom, ta prava su zajednički utvrdili potpisnici helsinških i mnogih drugih međunarodnih dokumenata. Može se slobodno reći da je danas društveno-ekonomski položaj stranih radnika u zemljama imigracije Zapadne Evrope u odnosu na domaće radnike zadržao ne samo nepovoljne elemente iz prethodnih godina, već u sebi nosi i određene tendencije pogoršavanja. Tržište rada u zapadnoevropskim zemljama ostalo je i dalje zatvoreno za radnike iz zemalja van ove Zajednice.

U toku 1978. godine nastavljeni su ranije započeti procesi smanjivanja zaposlenosti.

Nezadovoljavajuća privredna kretanja, poremećaji na tržištu rada, kao rezultat tih kretanja, u većini imigracionih zemalja Zapadne Evrope i dalje su bila prisutna i značajno su uticala na smanjivanje obima zaposlenosti, odnosno zadržavanje zabrane zapošljavanja radnika iz zemalja van Evropske ekonomske zajednice. Pored toga, u zemljama imigracije Zapadne Evrope pribegava se i drugim merama, kao što su skraćivanje radnog vremena, zatvaranje brojnih radnih mesta i pretežna orijentacija na sezonsko zapošljavanje stranih radnika. Te mere su rezultat jednostrane politike imigracionih zemalja za ublažavanje problema nezaposlenosti velikog obima (samo u zemljama Evropske ekonomske zajednice u 1978. godini bilo je oko 6 miliona nezaposlenih) i prebacivanje posledica te nezaposlenosti na strane radnike i zemlje iz kojih oni dolaze. Nastavljeno je davanje prioriteta zapošljavanja domaćim radnicima na račun stranih. Osnovni smisao mera bio je i jeste smanjivanje broja stranih radnika van zapadnoevropskih zemalja u optimalne okvire. Takvo zatvaranje tržišta rada za strane radnike ne odnosi se, međutim, na stručnjake i radnike deficitarnih zanimanja za koje su zainteresovane pojedine imigracione zemlje Zapadne Evrope. Prema tome, ceo ovaj problem ima širi društveno-ekonomski smisao. Između ostalog, on sadrži mnoge elemente transfera naučnih i stručnih radnika iz manje razvijenih u razvijene zapadnoevropske zemlje. To su i putevi odlivanja nacionalnog bogatstva izraženog u odlasku kreativnih kadrova u razvijene zemlje, u čiju su izgradnju manje razvijene zemlje uložile veliki deo svog nacionalnog dohotka.

U zemljama OECD krajem 1978. godine bilo je 16,5 miliona nezaposlenih, a u zemljama Evropske ekonomske zajednice više od 6 miliona. U 1979. godini u zemljama OECD bilo je preko 17 miliona nezaposlenih. Krajem 1978. godine u Italiji je bilo nezaposlenih preko 1,654.000, u Velikoj Britaniji 1,483.000, u Francuskoj 1,210.000, u Saveznoj Republici Nemačkoj oko 1 milion, u Holandiji 205.000, u Danskoj 90.000, u Švedskoj 86.000 itd.

Računa se da u zemljama OECD ima 7, a u zemljama Evropske ekonomske zajednice preko 2,5 miliona nezaposlenih lica ispod 25 godina starosti. U tim okvirima relativno je najveći broj stranih radnika omladinaca.

Osnovni pravac mera koje preduzimaju zemlje OECD i Evropske ekonomske zajednice da bi se sanirala takva ekonomska

Digitized by Google

situacija usmeren je na nekoliko ključnih pitanja. Privredi se daju subvencije, u vidu vrlo povoljnih kredita, da bi se održao nivo zaposlenosti i otvarala nova radna mesta. Krediti se koriste i za unapređivanje tehničko-tehnološkog nivoa proizvodnje. Međutim, dosadašnja iskustva ukazuju na činjenicu da to još naglašenije podstiče procese novog otpuštanja već zaposlenih radnika i na taj način na širem planu dovodi se u pitanje postojeća struktura i ostvareni obim zaposlenosti. Neka vrlo realna predviđanja signaliziraju da će u narednom periodu, ako se nastavi samo sa jednostranom orijentacijom na unapređivanju tehničko-tehnološke organizacije i opremljenosti procesa proizvodnje, doći do daljeg smanjivanja radnih mesta, odnosno zapošljavanja. To je suprotno onome što se želi postići na planu stabilizacije, u prvom redu zaposlenosti. Ovo navodimo samo radi toga da bismo ukazali na činjenicu da je pitanje negativnih ekonomskih trendova u zemljama imigracije Zapadne Evrope deo krize u ukupnom svetskom ekonomskom sistemu.

Zemlje imigracije Zapadne Evrope stalno dograđuju svoje sisteme zapošljavanja. Suština mera koje preduzimaju odnosi se na dovođenje broja stranih radnika u strogu zavisnost od obima i strukture potreba tih zemalja. Međutim, to u osnovi znači prebacivanje glavnog tereta negativnih ekonomskih kretanja, odnosno nezaposlenosti na strane radnike i njihove zemlje. U svemu tome treba tražiti uzroke vrlo naglašene prisutnosti novih elemenata neravnopravnosti stranih radnika sa radnicima zemalja imigracije Zapadne Evrope. Tako su strani radnici koji su u periodu brzog ekonomskog razvoja Zapadne Evrope bili jedan od vrlo značajnih kreativnih činilaca došli u situaciju da danas, u eri ekonomskih teškoća u tim zemljama, budu u poziciji da nose glavni teret tih teškoća.

Prve zabrane zapošljavanja stranih radnika u zemljama imigracije Zapadne Evrope iz 1973. godine prisutne su i sada. Koriste se brojne mogućnosti, koje pružaju novi zakonski propisi, za davanje otkaza onim stranim radnicima čije prisustvo u proizvodnim procesima više nije neophodno ili na čije mesto može da dođe nezaposleni domaći radnik.

U periodu od 1973. godine, kada su prve zabrane zapošljavanja strane radne snage stupile na snagu, skoro u svim imigracionim zemljama Zapadne Evrope doneti su zakonski propisi koji u velikoj meri diskriminišu strane radnike u odnosu na domaće. Sve se to manifestuje u mogućnostima takozvanog prioritetnog otpuštanja stranih radnika sa posla, zatim u njihovom poluprisilnom povratku u svoju zemlju, u neobnavljanju dozvola za rad i boravak stranim radnicima ili u njihovom vrlo otežanom dobijanju itd.

Radi ilustracije samo nekih društvenih sadržaja diskriminacije stranih radnika u odnosu na domaće navešćemo nekoliko primera. Prema jednom propisu Savezne Republike Nemačke koji se primenjivao od 1. aprila 1975. godine (propis je važio godinu dana), prilikom zapošljavanja stranih radnika u pojedinim prenaseljenim pokrajinama svi okruzi u kojima je udeo stranaca u

Digitized by Google

ukupnom broju stanovnika bio veći od 12 procenata proglašeni su za prenaseljena područja (»zone prinude«), a ona područja u kojima se udeo stranaca kretao od 6 do 12 procenata mogla su u svako doba po odluci Pokrajine biti proglašena za prenaseljene zone, odnosno izuzete od ovog propisa (»alternativne zone«). Kada se ima u vidu da je zabrana zapošljavanja doneta 1973. godine, onda je jasno da je ta dopunska mera trebala da onemogući kretanje stranih radnika iz jednih u druge krajeve zemlje u cilju njihovog zapošljavanja. Od tog ograničenja bili su izuzeti državljani zemalja članica Evropske ekonomske zajednice.[1]

2. U iznetoj društveno-ekonomskoj konstelaciji u zemljama imigracije Zapadne Evrope odvijali su se i procesi zapošljavanja naših radnika. Ta stanja su diktirala intenzitet procesa migracije i imigracije i ostvarivanje najbitnije sadržine društveno-ekonomskog položaja i prava stranih radnika koja proističu iz radnog odnosa. Obim, sadržaj i intenzitet ostvarivanja prava bio je uslovljen u prvom redu ekonomskim i političkim merama koje su preduzimali i preduzimaju državni i drugi organi zemalja imigracije Zapadne Evrope. Polazna osnova tih mera uvek su bile potrebe tržišta rada, ali i mnoge druge potrebe i interesi tih zemalja.

Zapošljavanje naših radnika u zemljama Zapadne Evrope u periodu posle 1973. godine je u procesu stalnog relativnog opadanja. U 1973. godini, kao što je poznato, bio je postignut maksimalan nivo zaposlenosti naših radnika u inostranstvu (preko 1,1 milion).

Krajem 1976. godine na radu u inostranstvu bilo je oko 800.000 jugoslovenskih radnika, od čega u zemljama Zapadne Evrope 675.456. To znači da se u periodu od 1973. do 1976. godine broj zaposlenih jugoslovenskih radnika smanjio za oko 300.000. Uzroci takvog smanjenja su različiti. S jedne strane, ono je bilo diktirano društveno-ekonomskim stanjem u zemljama imigracije, a, s druge strane, proširenim mogućnostima zapošljavanja u našoj zemlji. Sve je to uslovilo intenzivniji povratak naših radnika i vrlo naglašeno smanjivanje broja onih koji su odlazili na rad u inostranstvo.

U toku 1976. godine na privremeni rad u inostranstvo organizovanim putem (posredstvom samoupravnih interesnih zajednica zapošljavanja) otišlo je oko 12.000 naših radnika. Neorganizovano (uglavnom kao sezonski radnici) u 1976. godini na rad u inostranstvo otišao je veći broj radnika. Nasuprot takvom intenzitetu zapošljavanja povratni tokovi su bili daleko naglašeniji. U zemlju se vratilo oko 80.000 radnika.

U 1977. godini intenzitet povratka naših radnika sa rada u inostranstvu se nešto blago smiruje. Krajem te godine na privremenom radu u inostranstvu bilo je 825.000 naših građana, od čega u zemljama imigracije Zapadne Evrope 615.000 ili 75 proce-

[1] Izvor: Savezni biro za zapošljavanje, Beograd, decembar 1975. godine, »Kretanja na inostranom tržištu rada sa aspekta zapošljavanja i povratka jugoslovenskih građana u 1975. godini«.

Digitized by Google

nata (u Saveznoj Republici Nemačkoj 42,4 procenta, Austriji 14,6 procenata, Francuskoj 7 procenata), a u vanevropskim zemljama 210.000 ili oko 25 procenata.[2] U 1977. godini, prvi put posle 1973. godine, ostvareno je smanjenje broja lica koja se vraćaju sa privremenog rada iz inostranstva u odnosu na prethodnu, 1976. godinu. Računa se da se iz inostranstva vratilo ukupno 70.000 ljudi, što je u odnosu na 1976. godinu (85.000) manje za 15.000 ljudi ili za 17,6 procenata.

Neke produbljenije analize imigracionih kretanja ukazuju na činjenicu da se u 1977. godini, u suštini, završava prvi talas masovnijeg vraćanja stranih radnika (i naših) u svoje zemlje. Taj masovni talas vraćanja rezultat je mnogih činilaca: s jedne strane, nepovoljnih ekonomskih kretanja, a, s druge strane, došla je do izražaja negativna selekcija pri otpuštanju stranih radnika uključujući i jugoslovenske. Najveći broj radnika vratio se iz Savezne Republike Nemačke (42,7 procenata), Austrije (35,3 procenata) i Švajcarske (12,8 procenata). Međutim, treba imati u vidu činjenicu da je na obim povratka naših radnika iz stranih zemalja uticalo i njihovo sezonsko zapošljavanje.

U 1978. godini nastavljeni su ranije započeti procesi zapošljavanja naših radnika u inostranstvu. U toj godini u zemljama imigracije Zapadne Evrope bilo je 675.000 radnika. Broj njihovih porodica iznosio je 375.000, što je za 200.000 više nego u prethodnim godinama.

Migracioni tokovi u 1978/79. godini bili su opterećeni mnogim negativnim sadržajima. Procenjuje se da je procenat odlaska članova porodica naših radnika na privremenom radu u zemljama imigracije Zapadne Evrope bio relativno veći u odnosu na ukupna smanjivanja zapošljavanja naših radnika. Osnovni društveni sadržaj ukupnih migracionih kretanja (uključujući i radnike i članove njihovih porodica) u poslednjih nekoliko godina može se oceniti tako da je odlazak članova porodica naših radnika na privremenom radu (u osnovi radno neaktivnih) bio sa jače naglašenim intenzitetom, da se smanjenje radno aktivnog dela naših radnika na radu u inostranstvu odvijalo sa slabije naglašenim intenzitetom. To znači da su ti migracioni tokovi bili društveno nepovoljni za nas, jer se u imigracionim zemljama Zapadne Evrope relativno brže povećavao broj naših građana radno neaktivnih — dece i žena, koji su društveno daleko manje otporni raznim integracionim i asimilatorskim tendencijama.

Prosečno vreme boravka naših radnika, posebno u zemljama imigracije Zapadne Evrope, iznosi oko oko 8 godina. U 1977. godini preko 100.000 naših radnika nalazilo se duže od 8 godina na radu u inostranstvu, a 400.000 duže od 5 godina; 65 procenata naših građana u inostranstvu je preko 6 godina, a 15 procenata preko 15 godina. U okviru ovih pokazatelja treba imati u vidu

[2] Izvor: Skupština SFRJ, »Izveštaj o ostvarivanju politike zaposlenosti i zapošljavanja u inostranstvu i postepeno vraćanje jugoslovenskih građana sa privremenog rada u inostranstvu 1977. godine«.

Digitized by Google

činjenicu da je broj dece naših radnika na radu u inostranstvu premašio cifru od 200.000.

II

1. Politika zemalja imigracije Zapadne Evrope za ostvarivanje naglašenije integracije stranih radnika i njihovih porodica u njihove društvene sisteme ima dublje društvene korene u svim prethodno naznačenim društveno-ekonomskim i drugim stanjima u ovim zemljama. Ali, politika integracije nije pasivni izraz promena koje su nastale i nastaju u ukupnoj društveno-ekonomskoj strukturi, odnosno u imigracionoj politici tih zemalja. Ona je sastavni deo svih tih promena i sadržaja imigracione politike i faktor koji ima vrlo značajan, rekli bismo, i odlučujući uticaj na odvijanje tih promena i ostvarivanje pomenute politike.

Društvena suština integracije stranih radnika u društvene sisteme zemalja imigracije Zapadne Evrope nije samo političkog karaktera. Ona ima i dublje društveno-ekonomske i mnoge karakteristike, o kojima će kasnije biti više govora.

Za razliku od načina preduzimanja mera na planu radikalnijeg blokiranja zapošljavanja stranih radnika, zemlje imigracije Zapadne Evrope procese promena u svojoj politici integrisanja radnika ostvaruju postepeno, obazrivo, stalno naglašavajući da se ne radi o integraciji koja zadire u nacionalni i širi kulturni identitet stranih radnika. Politika integracije stranih radnika ima i to obeležje što se ostvaruje i vrlo sistematično. U njeno sprovođenje u život uključen je vrlo veliki broj društvenih činilaca. Pored državnih organa kao neposrednih realizatora politike integracije stranih radnika, u ovoj aktivnosti su prisutni i prosvetni, naučni i mnogi društveni činioci savezne države i pokrajina. Reč je o vrlo širokoj društvenoj akciji u koju su uključeni svi oni društveni činioci koji mogu da doprinesu uspešnom realizovanju strateškog opredeljenja za potpuniju integraciju stranih radnika.

Organizovano otvaranje procesa integracije stranih radnika u društveno biće zemalja imigracije Zapadne Evrope, odnosno građenje ukupnih društveno-ekonomskih i političkih sadržaja te integracije, od početka su bili ne samo predmet angažovanja državnih i širih društvenih činilaca pojedinih zemalja, već i predmet dugotrajnih razmatranja i usaglašavanja stavova i akcija u raznim regionalnim organima i organizacijama Zapadnoevropske ekonomske zajednice. Na tom planu najzapaženija je bila aktivnost Evropskog saveta.

Analizi proširivanja sadržaja pojma integracije stranih radnika u društveno biće zemalja imigracije, međutim, moramo prilaziti sa još širih aspekata i dublje zaći u njene bitne društveno-ekonomske, političke i druge sadržaje.

Pre desetinu i više godina, kada su ekonomski razvijenije zemlje Zapadne Evrope bile u naponu svog ekonomskog i tehničko-

Digitized by Google

-tehnološkog razvitka, pojmu integracije stranih radnika u novim društvenim sredinama strane zemlje davane su »samo« ekonomske sadržine. Tada je isticana samo potreba za »ekonomskom integracijom«, i to, u prvom redu, kao nužnost prilagođavanja stranih radnika novim tehničko-tehnološkim i odgovarajućim organizacionim uslovima rada. U toj fazi razrešavanja pitanja integracije, odnosno prilagođavanja »ekonomskim« uslovima rada, saradnja organa zemalja imigracije i organa zemalja iz kojih su dolazili radnici bila je dosta uspešna. U zemljama migracije postojala su i zajednička radna tela nazvana delegacije (kod nas su pri Saveznom birou za zapošljavanje postojale — Nemačka, Francuska delegacija i dr.), koje su zajednički sa jugoslovenskim organima radile na rešavanju kompleksa pitanja koja su se odnosila na naše radnike, pre svega, na njihov odlazak na rad u te zemlje. Pre nekoliko godina sve je to ukinuto.

Ali, vratimo se genezi sadržaja pojma integracije. Ima već nekoliko godina kako se u državnim, širim društvenim činiocima, naučnim i drugim sredinama zemalja imigracije Zapadne Evrope pojmu integracije stranih radnika daju daleko šira određenja. Na primer, prema tim određenjima društvena sadržina integracije treba da bude usmerena ka stalnom »olakšavanju« položaja stranih radnika u domaćoj, odnosno stranoj (za radnika) sredini. To »olakšavanje« položaja treba, navodno, da onemogući eventualne socijalne, političke i druge sukobe sa domaćom sredinom i da doprinese zadržavanju strane radne snage u cilju rešavanja ekonomskih i demografskih problema zemlje imigracije.

Ovo su opšte odrednice proširivanja društveno-ekonomske i političke sadržine pojma integracije, kako se sada shvataju u zemljama imigracije Zapadne Evrope. Kakve su sve implikacije u praktičnom ostvarivanju ovih odrednica?

U zemljama imigracije Zapadne Evrope u zvaničnoj interpretaciji pojmu integracije stranih radnika daju se samo oni sadržaji koji ne ističu elemente asimilacije. U Saveznoj Republici Nemačkoj decidno se naglašava stav da se u proširivanju mogućnosti svestrane integracije stranih radnika u njeno društveno biće ne radi o asimilaciji, odnosno »germanizaciji«. Međutim, realna stanja, mere koje se preduzimaju ili su preduzete govore nešto drugo.

Politika integracije stranih radnika, na primer, u Saveznoj Republici Nemačkoj, onako kako je koncipirana i kako se u javnosti prezentira, otvara široke mogućnosti za takvu daljnju zakonodavnu, društveno-političku i drugu delatnost koja stimuliše asimilaciju i vodi neposredno njoj. Ta politika je vrlo određena i po svojoj usmerenosti i po svom sadržaju. Osnovni objekt integracije, odnosno asimilacije je onaj deo stranih radnika koji je potreban njenoj privredi i koji se već, na određen način, uklopio u neposrednu radnu i širu društvenu sredinu, zatim mlada generacija stranih radnika, u prvom redu »druga i treća generacija«. Znači, onaj deo ukupne radne populacije stranih radnika na koji se računa da će se najlakše integrisati, odnosno asimilirati.

Digitized by Google

Takva usmerenost integracionih mera ima još neke dublje društvene sadržine. Naime, ona se ne odnosi, kao što smo napomenuli, na celu populaciju stranih radnika. Ona je selektivna. Želi da integriše onaj deo stranih radnika koji je ekonomski najproduktivniji, najperspektivniji prema starosnoj dobi i koji će se najcelovitije integrisati u društveno-političku strukturu strane zemlje.

Ta orijentacija u integracionoj politici zemalja imigracije ne sprovodi se jednostranim merama. Ona se ostvaruje kao sveobuhvatan zahvat svih značajnih područja rada i života stranih radnika, i to u sferi zapošljavanja, obrazovanja, u oblasti sticanja državljanstva zemlje rada i drugih statusnih pitanja.

Ne ulazeći u analizu realizacije tih osnovnih sadržina politike integracije koju sprovode zemlje imigracije Zapadne Evrope, posebno za svaku zemlju, prikazaćemo neka prisutna stanja i mere koje se pripremaju ili su donete u Saveznoj Republici Nemačkoj.

Kompleksnija finalizacija dugoročnih priprema za radikalnije promene u ukupnoj društvenoj sadržini integracije stranih radnika u nemačko društvo izvršena je u Memorandumu[3], u kome su obrađena stanja, utvrđeni putevi i sadržaji procesa integracije stranih radnika i njihovih porodica u društveni život Savezne Republike Nemačke. U čemu je suština Memoranduma?

Dokument, između ostalog, predviđa: »jačanje integracionih mera, pre svega, dece i omladine; ukidanje svih segregacionih mera u školskom sektoru, na primer »nacionalnih razreda« i sličnih nastavnih oblika. Pravo mladih rođenih i odraslih u Saveznoj Republici Nemačkoj na izbor državljanstva; jačanje političkih prava stranih radnika sa priznavanjem opštinskog biračkog prava nakon određenog boravka u Nemačkoj; potreba osposobljavanja dovoljnog broja kvalifikovanih lica za rad u dečjim grupama raznih nacionalnosti... bržim putem osposobljeni pedagoški »laici« mogu uspešno da rade sa stranom decom...; zbog toga što samo 50 procenata strane dece dobiva diplomu osnove škole... težište novih integracionih mera mora biti... usmereno mladoj generaciji i, shodno tome, da se zasniva pre svega na predškolskom i školskom sektoru i na području stručnog obrazovanja...; politika obrazovanja bez ograničavanja mora da bude usmerena ka *trajno (kurziv — B. P.)* integraciji stranih učenika u naš obrazovni sistem; strana deca i omladina moraju imati mogućnost za nesmetano uključivanje u nemački obrazovni sistem... prinudna germanizacija ne dolazi u obzir; potrebno je osposobiti oko 5.000 nastavnika u cilju jačanja mera za unapređivanje strane dece i omladine...; maternji jezik uvesti kao prvi ili drugi strani jezik u mešovitoj nastavi; nadzor nad nastavom maternjeg jezika treba da obavljaju nemački školski organi«.

---

[3] Ovaj dokument za potrebe vlade Savezne Republike Nemačke pripremio je Hajnc Kin, opunomoćenik vlade Savezne Republike Nemačke. Dokument nosi naslov: »Stanje i dalja integracija stranih radnika i njihovih porodica u Saveznoj Republici Nemačkoj«, septembar 1979. godine.

Digitized by Google

Ovo je samo deo sadržaja Memoranduma. O drugim njegovim delovima biće reči kasnije, kada šire razmotrimo problem »druge generacije« stranih radnika.

Memorandum i druge mere koje se preduzimaju i koje su najviši organi zemlje prihvatili u suštini predstavljaju razradu koncepta daljeg razvoja politike integracije prema stranim radnicima na radu u Saveznoj Republici Nemačkoj. Na bazi osnovnih sadržaja mera utvrđeni su i sledeći orijentacioni pravci delovanja: težište se mora staviti na socijalnu integraciju »druge i treće generacije« stranaca. To znači, puna integracija dece stranaca u nemačka dečja obdaništa i škole, »odgovarajuća« integracija strane omladine u stručni život i olakšanje sticanja prava državljanstva stranaca koji su odrasli. U vezi s državljanstvom treba navesti da se u ovoj orijentaciji ističe potreba saradnje i punog razumevanja sa vladama država iz kojih su radnici došli. U vezi s utvrđivanjem politike obrazovanja stoji se na stanovištu da mešovite međudržavne komisije treba da daju poseban doprinos.

Proklamovana orijentacija integracije stranih radnika vrlo decidno podržava sadržaj mera zapošljavanja stranaca u Saveznoj Republici Nemčkoj usvojenih kao politika vlade 1973. godine. Ističe se da zabranu zapošljavanja stranih radnika treba bez ograničavanja i dalje zadržavati, uključujući u tu zabranu i davanje dozvola za strane sezonske radnike. Naglašava se da zabrana zapošljavanja stranih radnika, u suštini, predstavlja osnovu za uspešnije realizovanje integracionih mera.

Čini nam se da je potrebno pozitivno oceniti one aspekte pomenute orijentacije koji se mogu svesti na to da je integraciona politika prihvatljiva za strane radnike i njihovu decu samo onda ako nema za cilj otuđenje dece i omladine od nacionalnog i kulturnog bića njihove domovine. Ail, želimo napomenuti da dalji zaključak u ovoj orijentaciji već odudara od svega onoga što se ističe kao prihvatljivo. Naime, orijentacija predviđa stav — da se nastava na maternjem jeziku odvija pod nemačkim nadzorom i da se prizna maternji jezik umesto obaveznog stranog jezika. Reč je o tome da društveni sadržaj nadzora treba sasvim jasno precizirati i da »bude prihvatljiv za zemlje porekla« i sasvim određeno se opredeliti da se maternji jezik ne može izučavati kao jedan ili kao prvi strani jezik.

Orijentacija obuhvata i neka druga suštinska pitanja sadržana i u ranije pomenutom Memorandumu. Između ostalih, zaslužuju pažnju sledeća pitanja: usvojen je niz mera za poboljšanje obrazovnih šansi dece stranih radnika, omladine i odraslih. Među njima se posebno ističu one mere koje se odnose na stranu omladinu bez završene obavezne osnovne škole i na mlade ljude koji su u Saveznu Republiku Nemačku kasnije došli. Potrebno je poboljšati savetovališta za izbor zanimanja za mlade strance i socijalnu službu za strance.

Posebno je interesantno isticanje stava da program integracije stranaca treba da olakša dobijanje prava državljanstva i polaganje prava na dozvolu rada za mlade strance.

Digitized by Google

U Saveznoj Republici Nemačkoj postoji čvrsta orijentacija za davanje prava državljanstva svim licima koja su odrasla i dobila pretežan deo svog školskog obrazovanja u ovoj zemlji. Stoji se čak na stanovištu, ukoliko savezni parlament ne prihvati već upućen predlog zakonskih propisa za davanje prava državljanstva pomenutim stranim licima, da onda savezni ministar za unutrašnje poslove u saglasnosti sa pokrajinama izmeni uputstvo za sticanje državljanstva u tom smislu što bi se omogućilo da deca stranih radnika mogu sticati nemačko državljanstvo.

Preduzimaju se mere za promenu propisa o dozvolama za rad. Suština tih promena je u tome da mladi stranci koji su kasnije došli kod svojih roditelja u Saveznu Republiku Nemačku, a završili su obaveznu nemačku školu ili viši završni ispit, ili su završili stručno obrazovanje, ili su redovno učestvovali u stručno-pripremnim merama sa punim brojem časova koje po propisu traju godinu dana ili stupaju u učenički odnos za izučavanje zanimanja, — mogu da steknu pravo na dobijanje dozvole za rad.

2. Poseban komentar na ove osnovne sadržine politike integracije dece i omladine stranih radnika nije potreban. Međutim, potrebno je da se ceo ovaj problem sagleda i sa jednog drugog, šireg društvenog aspekta.

Počećemo od sledeće konstatacije: najnovije pojave u migracionim i imigracionim kretanjima u Zapadnoj Evropi, odnosno mere koje se pripremaju ili su u toku sprovođenja u život u imigracionim zemljama, potvrđuju našu konstataciju da deca predškolskog i osnovnoškolskog uzrasta stranih radnika su polazni i najpogodniji, a omladina ili, kao što se neadekvatno naziva, »druga generacija«, završni je punkt asimilacije. Bitka protiv asimilacije se gubi ili dobiva u prvom redu kod dece predškolskog uzrasta, a onda i kod osnovnoškolske dece i omladine.

Do sada, u odnosu na predškolsku decu naših radnika na privremenom radu u inostranstvu, skoro ništa nismo učinili. Kod osnovnoškolskog uzrasta napravljen je značajan prodor — dopunskom nastavom na maternjem jeziku obuhvaćeno je oko 60 procenata ove dece. Za omladinu, isto tako, nije ništa učinjeno.

Ovaj prazan prostor sve više postaje osnovno poprište borbe za asimilaciju dece i omladine naših radnika. Naša društvena akcija mora da vodi računa o ovoj činjenici. Suština naše društvene angažovanosti ne treba da se orijentiše na to da popunjava ovaj prazan prostor, već da pomogne našim radnicima, samoorganizovanim u svoje klubove, društva i udruženja, da se organizuje odgovarajuća nastava za njihovu decu angažovanjem naših obrazovnih organizacija, odnosno da se pomaže našim radnicima za vraćanje njihove dece u domovinu radi završavanja osnovnog i usmerenog obrazovanja. Jednostavno rečeno, borba treba da se vodi u prvom redu za vraćanje dece u našu zemlju. Ovo je zajednička dužnost i roditelja, a i naše zajednice u celini.

Zbog ovakve situacije težište analize u daljem razmatranju stavićemo na omladinu (»druga generacija«).

Digitized by Google

Pojava »druge generacije« zatekla je i nas, ali i sve zemlje migracije, da tako kažemo, na spavanju. Ponovimo i ovde — broj dece stranih radnika u zemljama imigracije Zapadne Evrope u 1974. godini iznosio je oko 4 miliona, od kojih 1,6 miliona su bila deca mlađa od 7 godina, 1,6 miliona dece između 7 i 16 godina i 0,8 miliona omladinaca od 17 do 21 godine. Prema nekim podacima, u 1979. godini broj dece stranih radnika u zapadnoevropskim zemljama iznosio je oko 6 miliona.

Zaslepljeni intenzivnim ekonomskim i tehničko-tehnološkim razvitkom, velikim profitima, odnosno relativno jeftinom radnom snagom, u zemljama imigracije Zapadne Evrope nije se vodilo računa o problemima dece, omladine i porodica stranih radnika, odnosno o širem aspektu njihovih radnih, životnih i drugih društvenih pitanja. U krajnjoj liniji, ovo su samo refleksi delovanja zakona profita. Sve je bilo orijentisano na to da se od stranih radnika izvuče što više profita. Odnos prema stranim radnicima, u krajnjoj liniji, bio je isti kao i prema drugim činiocima procesa rada (repromaterijali, mašine i dr.), koji se pretežnim delom dobijaju iz zemalja »trećeg sveta«, odnosno nesvrstanih zemalja.

Prema tome, i pitanje radne snage bilo je i jeste u istom odnosu kao drugi činioci proizvodnje, posmatrano u celini. Reč je o problemu odnosa u ukupnom svetskom ekonomskom sistemu.

Moramo priznati i to da je društvena oštrina problema »druge generacije«, koja je u nekoliko poslednjih godina došla do punog izražaja, i nas zatekla nedovoljno pripremljene. Iznenadila nas je ukupna oštrina izražavanja problema »druge generacije«.

Postavlja se principijelno pitanje — da li problem dece i omladine stranih radnika treba, može i sme da rešava samo zemlja u kojoj stranci rade, odnosno da li je to samo njen problem? U svakom slučaju nije.

Ohrabruje, samo u izvesnom smislu, činjenica da se počinje priznavati da to nije problem samo zemalja imigracije, već i zemalja migracije. Rekli bismo, rešavanje problema »druge generacije« je stvar u prvom redu zemlje migracije. Ali, zemlje imigracije, isto tako, imaju velike obaveze.

Kad ističemo potrebu menjanja ovog redosleda obaveza i mesta u organizovanju obrazovanja i osposobljavanja za rad i život stranih radnika, odnosno njihove dece, imamo u vidu i nacionalni aspekt i društvenu širinu kulturnog identiteta strane dece i omladine. To znači, na prvom mestu su obaveze zemlje migracije. Pri ovom našem fundamentalnom opredeljenju imamo u vidu i činjenicu da je pojava »druge generacije« produkt intenzivnog ekonomsko-tehničko-tehnološkog razvitka ekonomski razvijenijih zemalja Zapadne Evrope. Taj razvitak i razvitak proizvodnih snaga u svetu u celini rodio je »drugu generaciju« stranih radnika. Lavovski doprinos tom razvitku dali su strani radnici, roditelji dece i omladine o čijoj se životnoj sudbini danas radi. Prema tome, ako problem posmatramo samo sa ekonomskog aspekta, tada su zemlje u kojima rade strani radnici dužne da obezbede potrebna materi-

Digitized by Google

jalna sredstva za šire društveno osposobljavanje ovog vitalnog dela stranih radnika.

Međutim, kada problem posmatramo sa društveno-političkog i obrazovno-kulturnog aspekta, onda zemlje imigracije Zapadne Evrope ne mogu preduzimati jednostrane mere u odnosu na decu i omladinu stranih radnika bez dogovora sa organima zemalja migracije. U krajnjoj liniji, na takvo ponašanje obavezuju ih međunarodni dokumenti. Kad ovo potenciramo, tada, između ostalog, mislimo i na onaj deo ranije citiranog Memoranduma (ali, nije reč samo o njemu) u kome se ističe da se ne radi o »asimilaciji«, odnosno »germanizaciji« dece i omladine stranih radnika.

Nije reč, napomenimo, o tome da li treba verovati onome šta piše u Memorandumu, već o pravom pitanju, a to je — stvaraju se takve mogućnosti i pretpostavke koje procese integracije stimulišu ka asimilaciji. Suština je u akcijama, u preduzetim merama i svim drugim zahvatima za integraciju stranih radnika.

Postavlja se, prema tome, pitanje: mogu li i smeju li, poštujući međunarodne dogovore, konvencije i slično, zemlje imigracije (zemlje »uvoznice« radne snage) jednostrano da preduzimaju mere u odnosu na decu stranih državljana bez dogovora sa zemljom čiji su državljani ta deca, odnosno njihovi roditelji? Ovo utoliko više što se radi o radnicima koji su u najvećoj meri došli u stranu zemlju na osnovu određenih međudržavnih dogovora.

Kada je reč o »drugoj generaciji« stranih radnika, znači o omladini koja je stasala za zapošljavanje ili koja je na pragu zapošljavanja, problem ima i dublju društveno-ekonomsku, ali i političku suštinu. O tom aspektu »druge generacije« valja više razmišljati, jer se tu krije najveći deo odgovora na pravi smisao mera koje se preduzimaju u zemljama imigracije Zapadne Evrope.

Od trenutka saznanja o društveno-ekonomskim, političkim i drugim problemima »druge generacije« u svim imigracionim zemljama Zapadne Evrope prisutna su opredeljenja da njeno osposobljavanje za rad i život treba rešavati na bazi potreba »tržišta radne snage«. Ovo je bila polazna osnova svih dosadašnjih zvaničnih stavova ovih zemalja.

U poslednje vreme isticane potrebe »tržišta radne snage«, kada se govori o nužnosti integracije »druge generacije«, stavljaju se, zavisno od jedne do druge zemlje, u zadnji plan. Zašto? Šta je uslovilo da nastanu ovakve promene u opredeljenjima o suštini potrebe »tržišta radne snage«? Ili, da li se zaista radi o suštinskim promenama ili je reč o promenama redosleda činilaca ukupne društvene sadržine mera koje se preduzimaju u zemljama imigracije Zapadne Evrope u odnosu na decu i omladinu stranih radnika?

Odgovor treba tražiti u mnogim oblastima vrlo složenih migracionih i imigracionih kretanja u Evropi. Opredeljujemo se samo za neka, po našem mišljenju, vitalna pitanja.

Zemlje imigracije Zapadne Evrope ne naglašavaju ili manje naglašavaju u odnosu na ranije godine potrebu »tržišta radne snage« kao društvenu osnovu rešavanja složene pozicije »druge

Digitized by Google

generacije«, odnosno njenog osposobljavanja za rad i život. Takvo njihovo opredeljenje, u svakom slučaju, polazi od saznanja da politika koja se oslanja isključivo na potrebe »tržišta radne snage« danas više ne odgovara osnovnim društveno-ekonomskim tokovima u svetu, a posebno u Evropi. Tu politiku je potpuno bojkotovala ogromna većina strane omladine. Naime, vrlo je mali broj dece stranih radnika koji je prihvatio kratkoročne mere svoga osposobljavanja za rad, koje su nudili organi zemalja imigracije Zapadne Evrope. Zbog toga počinje sve više da preovlađuje saznanje da se integracija stranih radnika, a pre svega njihove dece i omladine (»druge i treće generacije«), ne može vršiti na bazi potreba »tržišta radne snage«, odnosno slepim delovanjem ekonomskih zakonitosti.

Prema nekim podacima, preko 90 procenata »druge generacije« stranih radnika u zemljama imigracije Zapadne Evrope nema osnovnu školu, nisu stručno osposobljeni, a ni zaposleni. Jednom rečju, ogroman deo omladine je ostao bez konkretne radne i životne perspektive. Ne treba posebno isticati da se u ovakvim okolnostima deo omladine nalazi pod udarom raznih političkih i drugih pritisaka i vrbovanja. U kriminalističkoj evidenciji, prema nemačkim izvorima, kao delikventi se vode više hiljada omladinaca — dece stranih radnika.

Stav da problem »druge generacije« treba rešavati na bazi potreba »tržišta radne snage« praktično znači takvo životno i radno opredeljenje ove omladine koje se svodi na poslove (takozvane prljave) na kojima ne želi da radi domaća omladina.

Ovde je bitan i jedan drugi momenat. Na primer, za realizaciju stava da potrebe »tržišta radne snage« treba automatski da rešavaju pitanja stručnog osposobljavanja i zapošljavanja »druge generacije« predviđa se organizovanje niza kratkoročnih kurseva u cilju osposobljavanja omladine za njeno početno zapošljavanje. Znači, osposobljavanje kao priučenih radnika. Na taj način, a to je ne samo društveno-ekonomsko, već i vrlo značajno političko pitanje, omladina naših radnika na privremenom radu u inostranstvu u životu startuje od istog stručnog i društvenog statusa u stranoj zemlji kao i njeni roditelji pre više godina. Ovo je društvena suština pitanja.

Moramo konstatovati da je odnos zemalja imigracije Zapadne Evrope prema stranim radnicima pre 8, 10 i više godina bio daleko bolji i društveno korektniji nego danas prema njihovoj deci. Tada je u ovim zemljama trebala masovna radna snaga. Tada su molili da se otvore što širi prostori kretanja radne snage u Evropi. Ulagali su određena materijalna sredstva u centrima naših tadašnjih zavoda za zapošljavanje za početno stručno osposobljavanje naših radnika koji su odlazili na rad u te zemlje.

Sada su se, kao što smo videli, okolnosti i potrebe izmenile. Smireni su ili stagniraju tokovi ekonomskog razvoja. Kod svih su prisutna, sa jače ili slabije izraženim intenzitetom, recesiona kretanja u ekonomskom životu. Potrebe privrednog razvitka više ne traže masovnu radnu snagu. Zbog toga se više godina zaoštra-

Digitized by Google

vaju ekonomske, pa i društvene mere prema stranim radnicima. Zemlje imigracije Zapadne Evrope menjaju i svoj odnos prema »drugoj generaciji«.

Promena odnosa ovih zemalja prema »drugoj generaciji« stranih radnika ima još dublje društveno-ekonomske, političke i druge razloge. Naime, reč je o suštinskom pitanju — *»druga generacija« stranih radnika postala je rezervna radna snaga u zemljama imigracije Zapadne Evrope.* Broj ovih omladinaca već iznosi više miliona. Ali, udimo malo dublje u društvenu suštinu ove rezervne radne snage. Ona nije ni minimalno osposobljena da kao rezervna radna snaga uskoči, kada zatreba, u proces proizvodnje. Takva rezervna radna snaga je, u krajnjoj liniji, ekonomski neracionalna za zemlje imigracije Zapadne Evrope. Nju ne može ni ekonomski najrazvijenija zemlja da izdržava. Kapitalizmu je potrebna osposobljena rezervna radna snaga.

Tu, u najvećoj meri, treba tražiti korene praktičnih poteza za integraciju stranih radnika i njihove dece koji se preduzimaju u zemljama imigracije Zapadne Evrope. U suštini, opet se ponavlja sve ono što je bilo prisutno pre desetinu godina, ali u drugom obliku i sa drugim društveno-ekonomskim sadržinama, kada su naši radnici masovno odlazili na rad u inostranstvo. Logika delovanja zakona vrednosti počela je da diktira praktične poteze koje preduzimaju zemlje imigracije Zapadne Evrope na planu integracije stranih radnika u svoje društveno biće. Sada, svakako, u izmenjenom sadržaju, obliku i smeru. Tim zemljama nije više potrebna radna snaga koju bi dovodili iz zemalja migracije. Stvorena je rezervna radna snaga u krilu one strane radne snage koja je pre više godina došla na rad u te zemlje. Ovu rezervnu radnu snagu treba društveno-ekonomski i politički čvrsto uključiti u njihov društveni sistem. Integracija, u onom smislu kako se objašnjava u zemljama imigracije, nije suština poteza koje one preduzimaju. Asimilacija je osnovna sadržina svih njihovih integracionih zahvata.

Dejstvo ekonomskih zakona nije spontano dovelo do sadašnjeg odnosa zemalja imigracije prema stranim radnicima i njihovoj deci. To dejstvo je bilo prisutno, kao što smo ranije videli, i ono je kontinuirano podsticalo na preduzimanje određenih dalekosežnijih mera, koje su ove zemlje preduzimale naročito naglašeno posle 1973. godine, kada je počelo vidljivije ispoljavanje posledica stagnantnih kretanja u ekonomskom životu.

Memorandum pripremljen za vladu Savezne Republike Nemačke u ovoj složenoj situaciji odnosa zemalja imigracije Zapadne Evrope prema stranim radnicima, odnosno »drugoj generaciji«, unosi jedan nov elemenat. Naime, više se ne ističe, ili se ne naglašava u meri kao što je ranije činjeno, potreba »tržišta radne snage« kao bitnog činioca za rešavanje problema »druge generacije« stranih radnika. Ta potreba se ne negira, ali se više ne potencira kao primarna. Memorandum u ovom pogledu je potpuno određen. U njemu stoji: »do sada je bila orijentacija na politiku zapošljavanja na osnovu potreba tržišta radne snage, ovo je posledica

Digitized by Google

shvaćanja da je kod migracije reč o privremenosti i odatle mišljenje za potrebu tržišta radne snage«.

Kao što se vidi, ovde se unosi novi društveno-ekonomski kvalitet — migracija nije privremena. To znači da za Saveznu Republiku Nemačku (i druge zemlje imigracije Zapadne Evrope) migracija je dugoročan proces. Ali, u kom smislu dugoročan? Ne u smislu otvaranja mogućnosti da iz zemalja migracije dolazi nova radna snaga, već da se u njihov društveno-ekonomski život što bezbolnije i što organizovanije i trajno integrišu, odnosno asimiliraju onih nekoliko miliona dece i omladinaca stranih radnika koji su već u Nemačkoj i drugim zemljama Zapadne Evrope. Suština je u tome da se omladina i deca stranih radnika, kao rezervna radna snaga, kontinuirano uključuju u društveno-ekonomski život onim intenzitetom kakav će diktirati njihov društveno-ekonomski i politički razvitak tih potreba.

Svi ti migracioni i imigracioni procesi, odnosno mere integracije imaju i druge, isto tako, dalekosežne posledice. Reč je o potrebi da integracija dece i omladine stranih radnika omogući i trajnije rešavanje problema neodgovarajućeg ostvarivanja nataliteta u imigracionim zemljama Zapadne Evrope.

U ranije pomenutom Memorandumu precizno se analizira i kretanje nataliteta stranih radnika. Nastoji se da se umire svi oni u Saveznoj Republici Nemačkoj koji se plaše previsokog nataliteta stranih radnika. U vezi s ovim u ovom dokumentu susrećemo sledeću misao: »generalno ponašanje stranog stanovništva približava se ponašanju nemačkog stanovništva; tako, na primer, natalitet kod stranih radnika nema u budućnosti natprosečno da raste. Sada u Saveznoj Republici Nemačkoj 7 procenata mladih stranaca su između 16 i 18 godina, u 1995. godini (predviđanja) taj procenat će iznositi 20. Ovom broju dece treba dodati još toliko dece koja su potencijalni kandidati — njih će u međuvremenu u Saveznu Republiku Nemačku dovesti njihovi roditelji«.

U Memorandumu se navodi i podatak da je od 1974. godine do danas porast dece stranih radnika u Saveznoj Republici Nemačkoj iznosio 25 procenata. Krajem 1978. godine u Saveznoj Republici Nemačkoj bilo je skoro 700.000 dece stranih radnika mlađih od 10 godina. Jugoslovenske dece rađa se godišnje u ovoj zemlji od 10 do 15.000.

Natalitetom porodica stranih radnika intenzivno se bave i međunarodne organizacije. Tako, na primer, Karlos Kastro u »Međunarodnoj reviji rada« (118, br. 6, XI—XII, 1979, izdanje Međunarodne organizacije rada u Ženevi) piše da natalitet stranih porodica doprinosi prirodnom povećanju stanovništva zemalja »uvoznica radne snage« u Zapadnoj Evropi. On iznosi podatak da je u 1976. godini u Saveznoj Republici Nemačkoj rođeno 86.953 dece u porodicama stranih radnika ili 14,4 procenta od svih novorođenih u ovoj zemlji. Ovaj procenat u nekim pokrajinama Savezne Republike Nemačke, kao što je Baden Virtemberg, iznosio je 19,7, a u Bremenu 17,8.

Digitized by Google

Generalno drugačiji odnos u vezi s ulogom »tržišta radne snage« u rešavanju pitanja obrazovanja i osposobljavanja za rad i život dece stranih radnika, odnosno njihova integracija u društveni sistem Savezne Republike Nemačke još je reljefnije izražena na jednom drugom mestu u Memorandumu. Tu se kaže sledeće: »Odgovornost (Nemačke — B. P.) prema ljudima koji danas žive ovde, a u prošlosti su bili angažovani od ekonomskog interesa ne može različito da se odmerava u zavisnosti od situacije tržišta rada... iluzorno je mišljenje da su ranije zaposleni stranci posebno mobilna manevarska masa tržišta rada.«

Strategija Memoranduma je dalekosežnija. Ona vrlo realno sagledava sadašnje stanje u migracionim i imigracionim procesima, ali imajući u vidu isključivo potrebe i interese Savezne Republike Nemačke. Memorandum daje određenu viziju i za ono šta sve asimilacioni procesi, u suštini, znače za Saveznu Republiku Nemačku. Na primer, u vezi s tim Memorandum precizira: »Demografska predviđanja očekuju da kao posledica velikog opadanja nataliteta poslednjih godina — krajem 80-tih godina doći će do vidljivijih promena na tržištu rada. S druge strane, u pogledu strukture stranog stanovništva i njihovog generičkog ponašanja, koje se do sada razlikovalo od nemačkih prilika, očekuje se pozitivno kompenzaciono delovanje.«

III

U 1970. godini započela je nešto organizovanija vaspitno-obrazovna delatnost sa decom osnovnoškolskog uzrasta u zemljama gde naši radnici privremeno rade. To je dopunski deo osnovnog obrazovanja koje deca dobijaju u stranim osnovnim školama. Dopunska nastava se izvodi na 8 jezika naroda i narodnosti naše zemlje. Od 167.000 učenika u školskoj 1977/78. godini, našom dopunskom nastavom bilo je obuhvaćeno 31.788 dece (47,7 odsto) sa 705 angažovanih nastavnika. Iz zemlje je poslato 269 nastavnika. U 1978/79. godini dopunskom nastavom bio je obuhvaćen 51 procenat dece. Procenjuje se da u školskoj 1979/80. godini dopunsku nastavu sluša preko 61 procenat naše dece.

Za decu predškolskog uzrasta i za omladinu naših radnika (starost 15 godina — sa završenim ili nezavršenim osnovnim obrazovanjem) do sada skoro ništa nije učinjeno. Naši radnici, uz pomoć samoupravnih interesnih zajednica za dečju zaštitu iz nekih naših republika, organizovali su nekoliko dečjih vrtića. Oni uspešno rade. Za omladinu u Saveznoj Republici Nemačkoj organizovano je nekoliko razreda usmerenog obrazovanja. Kod omladine i njihovih roditelja postoji veliki interes za proširivanje mreže ovakvih razreda.

Organizovano je i preko 100 obrazovnih centara za obrazovanje odraslih. Nastavu u ovim centrima izvodi 27 obrazovnih organizacija koje su upućene iz zemlje. U ovim centrima je obuhva-

Digitized by Google

ćeno oko 40.000 radnika, a osposobljavaju se za više od 100 raznih zanimanja iz struka, uglavnom za potrebe naše privrede.

*

Posebne zaključke, na bazi svih prethodnih razmatranja, ne izvlačimo. Oni su dati u samom tekstu. Međutim, osnovno je da se još jedanput potencira saznanje, toliko puta potvrđeno u društvenoj praksi, da se pozicija dece i omladine naših radnika u inostranstvu stalno pogoršava. Sve izrazitije su asimilatorske tendencije. Zbog toga je potrebna najširа društvena akcija u svim pravcima, uključujući tu i međudržavne, bilateralne aspekte, a i međunarodne organizacije — UNESCO, Međunarodnu organizaciju rada itd. Asimilatorski udari usmereni su prema našoj deci i omladini, u prvom redu prema deci predškolskog uzrasta i »drugoj generaciji«. U tom odnosu stvoren je prazan prostor. Asimilatorske tendencije sve dublje ulaze u njega. Situacija je više nego zabrinjavajuća.

Digitized by Google

Milan Bajec

Odlučniji zaokret u ekonomskoj politici

Sa devalvacijom dinara nastupio je trenutak trezvenog suočavanja sa ekonomskim realnostima i zakonitostima koje su iz raznih razloga prilično bile zapostavljene u našoj dosadašnjoj praksi. Svođenje dinara na njegovu stvarnu vrednost povlači za sobom zahtev da se na isti način postupi sa svim materijalnim potencijalima kojima društvo raspolaže i svim ekonomskim parametrima kojima se ono rukovodi. Naravno, čin devalvacije stvara samo opšte pretpostavke koje omogućuju da se pristupi temeljitijim promenama u duhu politike ekonomske stabilizacije. A šta će zbiljski biti promenjeno, zavisi od svesne akcije radnih ljudi i njihovih organa i organizacija.

1.

U ovom trenutku na dnevni red, zapravo, dospeva poznati problem suprotnosti koji, u osnovi, uvek postoji u odnosima između ekonomskih zakonitosti i svesne društvene akcije, dijalektičkog

Digitized by Google

jedinstva tih suprotnosti izvedenog u smislu Engelsovih razmatranja o problemu »spoznatih nužnosti«[1].

S razlogom se u sadašnjoj devalvaciji kao najvažnije ističe potreba doslednog uvažavanja ekonomskih kriterijuma i zakonitosti. Pri tom se kao polazna osnova svih daljih akcija i mera uzimaju Zaključci Predsedništva CK SKJ od novembra prošle godine, u kojima se bezuslovno insistira na uspostavljanju odnosa koji će se temeljiti na tim »spoznatim nužnostima«.[2] Najzad, valjalo je jednom odlučnije pristupiti izvlačenju konsekvenci iz situacije u kojoj su krajnje prenapregnuti odnosi u ekonomskoj i društvenoj reprodukciji izazivali sve veću inflaciju, a ova još veće naprezanje, pa i izvitoperavanje svih strukturnih i drugih odnosa. U takvoj situaciji postajalo je neminovno da se »svesne« akcije gube u lutanju između mnogobrojnih proizvoljnih kriterijuma i parametara i svakojakih alternativa. U stvari, u iskrivljenim odnosima prenapregnutih bilansa i inflatornih tokova počelo je bezmalo sve da izgleda mogućno i razumno.

Umesto da ekonomske realnosti određuju ekonomsku politiku, ova je, pod raznim uticajima i pritiscima, sve više prekrajala i razvodnjavala ekonomske kriterijume, što je, pored ostalog, dovodilo do sve »smelijih« uzleta preko granica mogućnosti, pa time i do sve ozbiljnijih ekonomskih promašaja, uz dalje širenje terena da se u društvenom odlučivanju zapada u slobodu lutanja.

Sigurno je da je već sama unutrašnja logika inflacije doprinosila tome da se olako i bez mnogo opreza ulazi u nerealne poduhvate i problematične razvojne planove i programe; ako ništa drugo, izledalo je bar unosno što pre i bilo gde ulagati novčana sredstva kojima inflacija nagriza vrednost. No, nije se radilo samo o tome. Inflacija je sve više obezvređivala i same kriterijume od kojih bi se, inače, moralo polaziti u svim ekonomskim odlukama. To je, u stvari, značilo da se na neki način obezglavljuje i sam sistem samoupravnog i delegatskog odlučivanja.

Sve više se, naime, u takvoj situaciji pothranjivala poznata iluzija da sistem socijalističkog samoupravljanja već samim svojim postojanjem otvara »carstvo slobode« ekonomskim opredeljivanjima i ponašanjima koja će se, navodno, moći da zasnivaju na pukom pravnom regulisanju odnosa među organizacijama i delovima udruženog rada, kojima bi se bezmalo već moglo ukinuti delovanje tržišnih zakonitosti i ekonomske prinude. Tako se i sam sistem samoupravnog sporazumevanja i odlučivanja našao pod udarom svojevrsne stihije neekonomskih rezona i pritisaka, gubeći svoj pravi smisao i pretvarajući se u instrument raznih ogoljenih interesa i monopolskih pozicija.

Svemu tome se, po prirodi stvari, pridružila stihijnost administrativno-etatističkog regulisanja. Bilo je, naime, jasno da su

[1] F. Engels, *Anti-Diring*, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 131—143.

[2] Zaključci Predsedništva CK SKJ o aktuelnim pitanjima ostvarivanja ekonomske politike u 1979. godini i idejno-političkim opredeljenjima ekonomske i socijalne politike u 1980. i zadacima SK i drugih subjektivnih snaga (»Borba«, 24. novembar 1979).

Digitized by Google

stalno novi poremećaji, izazvani prenapregnutim odnosima i tokovima, morali izazivati potrebu za sve izrazitijim intervencijama država. Nije se tu radilo o sporadičnim i privremenim zahvatima koji su neophodni u svakoj savremenoj ekonomici i koji mogu biti sasvim blagotvorni za usklađivanje poremećenih odnosa i podsticanje optimalnih razvojnih tokova. Kod nas su, međutim, strukturni i inflatorni poremećaji poslednjih godina postali tako duboki i učestali da su se administrativne intervencije sve više nametale kao preovlađujući i trajni metod regulisanja, naročito u oblasti cena, monetarne politike i spoljnotrgovinskog poslovanja. Poremećaje je trebalo otklanjati po svaku cenu, pa i administrativnim merama. No, sva nevolja je bila u tome što su takvim merama, koje mogu imati samo kratkoročno dejstvo, po pravilu, izazivani novi, još dublji poremećaji, a time i zahtevi za daljim širenjem takvog regulisanja.

Etatizam je uz pomoć inflacije našao put da pothranjuje sebe samog. Kao što je i inflacija u etatizmu našla sebi saveznika za svoje nesmetano širenje.

Još jednom se potvrdilo da se socijalističko samoupravljanje ne može razvijati drukčije nego upravo na tlu spoznatih i priznatih ekonomskih zakonitosti. Najzad, reč je o sistemu čije je glavno preimućstvo u tome što nosiocima društvenih odluka omogućuje pravi uvid u stanje stvari i što ih baš to usmerava da nalaze optimalna rešenja. Svako izneveravanje ekonomskih realnosti izaziva jedino ekonomske poremećaje, koji se onda umnožavaju, pothranjujući sami sebe, a istovremeno i sve one društvene tendencije koje direktno sputavaju razvoj samoupravljanja.

Na ovaj momenat — da je razvoj samoupravnih odnosa *bitno uslovljen* daljim jačanjem ekonomskih zakonitosti — posebno je ukazano na nedavnoj sednici CK SKJ, koja je podržala stav, iznet u referatu Veselina Đuranovića, predsednika Saveznog izvršnog veća, da će razvoj tih odnosa zavisiti od toga koliko će dalje jačati ekonomski motivi privređivanja i dejstvo ekonomskih zakonitosti.[3]

2.

Samim tim što sadašnja devalvacija znači svođenje svih vrednosti na njihov realan nivo, neophodno je da tim postupkom budu do kraja obuhvaćeni svi parametri o mogućnostima proizvodnje i po-

[3] »Imajući u vidu sve naznačene uzroke i obilježja dosadašnjih društveno-ekonomskih odnosa i privrednih kretanja, može se s pravom zaključiti da je dalji razvoj produkcionih odnosa na samoupravnoj osnovi bitno uslovljen time u kojoj će mjeri i kakvom dinamikom jačati ekonomski motivi privređivanja i dejstvo ekonomskih zakonitosti u borbi za dohodak. Međuzavisnost razvoja samoupravnih produkcionih odnosa i tržišnih mjerila i zakonitosti u privređivanju i sticanju i raspodjeli dohotka jedna je od najvažnijih zakonitosti naših društvenih odnosa« (Veselin Đuranović, »Aktuelna pitanja ostvarivanja politike ekonomske stabilizacije i zadaci Saveza komunista«, uvodno izlaganje na 11. sednici CK SKJ, »Borba«, 13. jun 1980).

Digitized by Google

trošnje. Valja imati u vidu da se u proteklim godinama forsiranog razvoja i inflacije stvorila prava tehnika »dopingovanja« visokih stopa rasta društvenog proizvoda, a time i svih vidova potrošnje. Naravno, ekonomske zakonitosti ni tada nisu mogle biti obmanute: pravi računi su u sve većoj meri pristizali, što u vidu stalno novih skokova cena na domaćem tržištu, što u rastućim zaduženjima prema inostranstvu.

Pa ipak, ma koliko bilo evidentno o čemu se radi, fetiš visokih stopa rasta proizvodnje i potrošnje, koji je do skoro bio preovlađujući u ekonomskim i političkim razmatranjima, pokušao je da se probije i posle sadašnje devalvacije, makar i sasvim oprezno, otprilike u stavu da će u interesu stabilizacione politike biti potrebna »izvesna odricanja« od tih stopa. Kao da su uopšte postojale neke stvarno visoke stope rasta proizvodnje i potrošnje proteklih godina, od čega bi sada trebalo donekle odustati! Dobrim delom bile su to samo fiktivne stope iza kojih je stajao pretežno nominalno uvećan društveni proizvod. Vreme je da se otvoreno kaže da iz tih stopa treba ekonomskom prinudom iščistiti što pre sve što je u njima čista fikcija i što bi se kao fetiš moglo održati jedino ukoliko bi se nastavilo sa inflacijom u zemlji i sa rastućim spoljnotrgovinskim deficitima i zaduženjima prema inostranstvu.

Devalvacijom dinara je samo rečeno da je inflacijom i spoljnotrgovinskim deficitom već dostignut onaj limit preko kojeg se ne može ići a da se ne ugrozi solventnost zemlje u međunarodnim plaćanjima i odnosima. A faktički je reč o limitu koji ne dopušta više nikakvu ekstenzivnost u povećavanju proizvodnje ni trošenje po dosadašnjim stopama. U stvari, takvoj ekstenzivnosti nema više mesta već ni sa stanovišta same logike koju diktira sadašnji stepen razvijenosti naših proizvodnih snaga. To je, valjda, onaj najznačajniji faktor koji se nameće kao stvar ekonomskog objektiviteta i koji u najvećoj meri opredeljuje opšti kurs ekonomske politike.

Na tom stupnju, koji izražava sadašnji nivo srednje razvijenosti naše zemlje, kvalitativni faktori, pre svega produktivnost rada i uključenost u međunarodnu podelu rada, moraju biti odlučujuća pokretačka snaga daljeg razvoja. U suprotnom, inflatorni i spoljnotrgovinski poremećaji su naprosto neizbežni, s tim što bi se njihovim stalnim nagomilavanjem sve više počeo usporavati sam razvoj radi kojeg su, inače, navedeni poremećaji bili tolerisani. Drugim rečima, ekstenzivni razvoj se vremenom okreće protiv sebe samog. I nema snage koja to može da spreči. Uostalom, ovo bismo, po svoj prilici, iskusili na svojoj koži još ove godine da najnovijim ekonomskim merama nije presečen tok daljem razmahu inflacije i porastu spoljnotrgovinskog deficita.

U svemu tome ne radi se samo o onom notornom tržišnom raspletu inflatornih tokova koji se, u krajnjoj liniji, sami razgolićuju, budući da preko porasta cena sve vrednosti i rezultate svo-

Digitized by Google

de na njihovu meru, a to, naravno, čine i sa svim stopama rasta. Radi se o nečem mnogo ozbiljnijem: o tome da se fiktivne vrednosti u društvenom proizvodu, nastale procesom inflacije, sve više transponuju u razne vidove društvene potrošnje kao stvarne. Dovoljno je podsetiti na postojeći mehanizam ugrađivanja i priznavanja u cene svih mogućih društvenih rashoda, pa i rasipništava, čime se, naročito kad je reč o investicionoj potrošnji, omogućuje da se na fiktivnoj osnovi dalje širi i sama proizvodnja. A to je onda širenje na postojećoj — ekstenzivnoj i nedovoljno racionalnoj osnovi. Dakle, vrši se čak »proširena reprodukcija« zatečenog načina proizvodnje, što znači da se njene sadašnje slabosti ovekovečuju i transponuju na buduće generacije.

Na interesantne zaključke upućuju istraživanja o uslovima sticanja dohotka iz kojih proizlazi da se kod nas dejstvom inflacije vrši permanentno transformisanje obrtnih sredstava u prividni dohodak, a da se usled nedovoljno razrađenog sistema revalorizacije to isto događa čak i sa delom osnovnih sredstava. Tako smo u 1978. imali nominalni rast dohotka od 21,5 odsto, ukoliko se ova stopa iskaže kao fizički rast proizvodnje, uvećan za porast cena. Međutim, po završnim računima se iskazuje porast dohotka od čitavih 36,2 odsto. Razliku od 14,7 odsto čini sve ono što se u uslovima poremećenih kriterijuma neopravdano zakida od osnovnih i obrtnih sredstava i preliva u dohodak, odnosno u razne vidove potrošnje.[4]

Ovde se radi o jednom novom efektu inflacije koji je mnogo ozbiljniji od uobičajenih. Njime se zadire u sam integritet društvenih sredstava. Istovremeno, njime se još više produbljuju inflatorni procesi, budući da je reč o dohocima koji se troše po cenu faktičkog umanjivanja vrednosti sredstava za proizvodnju. Već sama ta činjenica daje inflaciji trajniji karakter i razornije dejstvo.

Iz ovog primera bi se pogotovo mogle izvlačiti dragocene pouke o neodrživosti politike inflatornog podržavanja visokih stopa privrednog rasta. Izlazi, dakle, ne samo da se njom ništa ne može postići u pogledu ubrzavanja privrednog rasta, već da ona čak najavljuje opasnost stagnacije, pa i nazadovanja u proizvodnji. Ekstenzivni razvoj postaje direktno suprotstavljen stvarnim interesima razvoja. Reklo bi se da inflacija više šteti našem društveno-ekonomskom sistemu nego drugim sistemima; ona je, zapravo, nespojiva sa samim karakterom naših produkcionih odnosa. Otud je logičan zaključak da jedino daljim razvojem tih odnosa možemo sužavati životni prostor inflaciji, razume se, uz brižljivo izgrađivanje svih mehanizama koji su neophodni da se ubuduće efikasnije deluje protiv raznih autonomnih izvora trošenja fiktivnih sredstava.

---

[4] Kiro Gligorov, *Koliki je realni dohodak*, »Ekonomska politika«, br. 1471, 9. jun 1980, str. 18—22.

Digitized by Google

3.

Računa se da bi pri sadašnjem stupnju razvijenosti naših proizvodnih snaga produktivnost rada morala da učestvuje čak sa 80 odsto u porastu društvenog proizvoda, s tim da samo ostalo bude rezultat nove zaposlenosti. Međutim, u dosadašnjim godinama ostvarivanja tekućeg srednjoročnog plana (1976—1979) produktivnost je učestvovala svega sa 39 odsto u porastu društvenog proizvoda.

Na takvoj osnovi ne može biti dinamičnog privrednog rasta, odnosno to jedino može biti rast pothranjivan pretežno inflacijom. U tom slučaju država mora održavati visok nivo cena, kako bi se preko njih, kako u pogledu realizacije društvenog proizvoda tako i u pogledu akumulacije, nadoknadilo odsustvo kvalitativnih faktora privređivanja, pre svega produktivnosti. Istovremeno, država tako mora podržavati i visok nivo domaće tražnje i izvoznih stimulacija, kako bi se skupa proizvodnja uopšte mogla realizovati. No, iza takve tražnje sve je manje realnog pokrića, što onda mora biti obezbeđeno anticipiranom potrošnjom, kao i zaduživanjem. Ukratko, nedovoljna zastupljenost produktivnosti rada u stopama rasta društvenog proizvoda čini ove u dobroj meri fiktivnim i iracionalnim.

Jedino svestranim zaoštravanjem uslova privređivanja, pa makar i po cenu privremenog usporavanja stopa rasta, može se postići da dinamičan ekonomski razvoj bude i stvaran.

U protekle četiri godine ostvarivanja tekućeg srednjoročnog plana prosečna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda iznosila je 6,4 odsto, od čega u industriji 7,4, a u poljoprivredi 2,5. Prosečna stopa zaposlenosti dostigla je 4,2 odsto godišnje, a privrednih investicija u osnovna sredstva 6,8 odsto.[5] Ovakva dinamika bila je iznad realnih mogućnosti koje proizlaze iz raspoloživog dohotka. I ne samo to. Sama činjenica da su se ovako visoke stope sve više morale oslanjati na inflatornu tražnju u zemlji i zaduženost prema inostranstvu počela je da se nameće društvu kao neki neopozivi postulat ekonomske politike od kojeg bi trebalo polaziti u svim društvenim odlukama i opredeljenjima, bez obzira na sredstva i mogućnosti, pa i bez obzira na posledice. U raznim ekonomskim raspravama počelo se čak insistirati na intenzivnijem kretanju cena kao uslovu za »dobru klimu« u privredi! A u nekim debatama u Skupštini SFRJ dospelo se dotle da se ekonomski interesi republika i pokrajina prikazuju kao pitanje prava na što veće zaduživanje prema inostranstvu, i to u sadašnjim uslovima svetske ponude kapitala koji diktiraju gotovo šajločku kamatu od 20 odsto!

Nije stvar samo u tome da je sadašnja inflacija kod nas — kao, uostalom, i drugde — poremetila sve računice i kriterijume zdravog ekonomskog rasuđivanja. Posredi je i realan pritisak koji svojevrsna stihija ekstenzivnog privređivanja po visokim stopama rasta vrši na društvo. Ova stihija može se održati samo ako dru-

[5] Veselin Đuranović, citirano izlaganje.

Digitized by Google

ništvo »svesno« toleriše, pa čak i podstiče poremećaje koje ona izaziva. Ako bi se i dalje prepuštala takvom pritisku, ekonomska politika bi ubrzo samu sebe učinila apsurdnom.

O toj stihiji govori pogotovo stanje spoljnotrgovinskog i platnog bilansa u ekonomskim odnosima sa inostranstvom. Poznato je od kakvog je značaja spoljna trgovina za ekonomski razvoj svake zemlje, naročito onih zemalja koje po veličini i broju stanovnika spadaju u red manjih. Za takve zemlje domaće tržište mora postati preusko u određenom trenutku njihovog razvoja. To im se događa u trenutku kada već počinju da proizvode toliko da se zbog same veličine proizvodnih serija moraju orijentisati prema izvoru, pri čemu, opet, upravo takve veličine serija pretpostavljaju višu produktivnost koja jedina i otvara put konkurenciji u svetskim razmerama, a istovremeno daje legitimaciju za stupanje u razne vidove međunarodne kooperacije. Sve to onda u odgovarajućoj meri otvara i domaće tržište uvozu i uticajima inostrane konkurencije, što samim tim još više doprinosi porastu produktivnosti u domaćoj proizvodnji.

Računa se da zemlje naše veličine izvoze oko trećinu svog društvenog proizvoda. Učešće izvoza u društvenom proizvodu treba da bude utoliko veće ukoliko su jače ambicije domaće proizvodnje u pogledu daljeg tempa njenog rasta.

Kod nas je, međutim, sticajem raznih okolnosti došlo do stagnacije izvoza u odnosu na rast društvenog proizvoda, pa i do nazadovanja. Svega 10 do 11 odsto društvenog proizvoda odlazilo je poslednjih godina u izvoz. To već samo po sebi ukazuje na uzroke sve većih teškoća koje smo imali u sticanju deviza. No, posledice su i dublje. Jer, ako je evidentno da je izvoz jedan od glavnih generatora ubrzanog ekonomskog razvoja svake zemlje, onda je u odsustvu tog generatora bilo tokom proteklih godina upravo neophodno nalaziti razne surogate da bi se održao tempo razvoja.

Oni su se i nalazili, i to ne samo u inflatornom podržavanju prekomerne tražnje i visokim cenama, već i u svojevrsnom mehanizmu uvozno-izvoznog regulisanja kojim je faktički uvođen disparitetni kurs dinara kojim je uvoz učinjen jeftinijim nego što bi proizlazilo iz visokog nivoa cena na domaćem zaštićenom tržištu. Time su obezbeđivane značajne prednosti prerađivačkim delatnostima na štetu bazičnih grana, ali se postizalo to da se na bazi prekomernog uvoza održavaju visoke stope privrednog rasta. (Uostalom, disparitet cena između prerađivačkih i bazičnih delatnosti održavan je i na domaćem tržištu.) Istovremeno, taj mehanizam je omogućavao da se preko prerađivačkih delatnosti zahvata akumulacija za potrebe raznih vidova društvene potrošnje, s tim što se onda, naravno, država morala smatrati nadležnom da i dalje vodi brigu za redovno snabdevanje privrede energijom i sirovinama bilo preko uvoza ili u okviru posebnog, manje-više etatističkog, režima finansiranja takozvanih prioritetnih objekata u investicionoj politici.

Sa sadašnjom devalvacijom svi ti elementi iskrivljavanja ekonomskih odnosa i kriterijuma morali su da se izvedu na čistinu

Digitized by Google

i da se prevaziđu novim kursom dinara. Pored ostalog, valjalo je utvrditi da je razlika u stopi inflacije prema konvertibilnim zemljama sa kojima se odvija najveći deo naše razmene dostigla već nekih 12 do 15 odsto; a zatim da razni »ingredijenti«, kojima se podstiče izvoz i carinski štiti domaće tržište, deformišu još više i onako deformisani kurs dinara. I kad se sve sabralo, ispalo je da dinar mora biti devalviran za 30 odsto.

Svakako, devalvaciju je prevashodno iznudila potreba da se ublaži već ozbiljno prenapregnut platni bilans. U protekle četiri godine tekućeg srednjoročnog plana pokrivenost uvoza izvozom iznosila je svega 55,9 odsto u proseku, tako da smo na svakih sto dinara vrednosti ostvarenog izvoza imali deficit od 78,3 dinara. U prošloj godini situacija se pogoršala već u drastičnoj meri: pokrivenost uvoza izvozom pala je na 48,5 odsto, tako da je ukupan trgovinski deficit premašio vrednost ostvarenog izvoza.[6]

Ovakva situacija može se samo donekle dovoditi u vezu sa opštim teškoćama i poremećajima u svetskoj trgovini, naročito s obzirom na snabdevanje naftom i cene ovog proizvoda. Osnovni problemi naše spoljne trgovine su ipak domaćeg porekla. A uzroci teškoća su mnogo dublji. Izvoz već niz godina ne prati rast našeg društvenog proizvoda. Umesto da sa razvojem proizvodnih snaga rast izvoza bude brži od rasta društvenog proizvoda, kod nas je to išlo suprotnim pravcem. U isti mah naš izvoz ozbiljno zaostaje za razvojem svetske trgovine. Dok je svetski izvoz u periodu 1970—1975. prosečno rastao po godišnjoj stopi od 5,5 odsto, a jugoslovenski po stopi od 5,1, u periodu 1975—1978. ovo zaostajanje se produbilo, jer se svetski izvoz povećavao po stopi od 7, a jugoslovenski po stopi od svega 2,9 odsto.[7] Uostalom, jugoslovenski izvoz je prošle godine realno čak i nazadovao.

Problemi izvoza i platnog deficita su posledica prvenstveno ekstenzivnosti našeg privrednog razvoja, koja se u interesu tog razvoja predugo tolerisala, da bi se sada, preko spoljnotrgovinskih bilansa, iskazala već sasvim jasno kao neodrživa. O tome na svoj način govori i kretanje domaćih cena upoređenih sa kretanjem inostranih. Još u vreme prvih snažnijih inflatornih talasa — u periodu između 1969. i 1975. — cene svetskog izvoza povećavane su po prosečnoj godišnjoj stopi od 9 odsto, dok su jugoslovenske cene imale prosečan rast od 13 odsto. A u periodu 1976—1978. cene domaćeg izvoza su po stopi od 8,5 odsto nastavile da se udaljavaju od cena svetskog izvoza koje su rasle po stopi od 6,6 odsto.[8]

U takvoj situaciji nikakvim »klizajućim« kursevima ni uvozno-izvoznim »ingredijentima« nije bilo moguće čak ni održavati visok platni deficit na zatečenom nivou; on je dalje rastao, postajući već nepodnošljiv, pa je devalvacija dinara morala da dođe na dnevni red.

---

[6] Isto.

[7] *Uslovi, mogućnosti i pravci društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije u periodu 1981—1985. godine,* Institut ekonomskih nauka, Beograd, 4. oktobar 1979, str. 79.

[8] Isto, str. 80.

Digitized by Google

4.

Od presudnog značaja za uspeh stabilizacionih mera jeste pitanje reproduktivne i akumulativne sposobnosti privrede. U zvaničnim obrazloženjima ovih mera jasno je rečeno da će politikom cena samo donekle biti priznata poskupljenja koja će preko povećanih izdataka za uvoznu robu da terete domaće troškove proizvodnje.[9] Sve ostalo trebalo bi nadoknaditi efikasnijim i produktivnijim privređivanjem.

Koliko je to privreda u stanju da nadoknadi, imajući u vidu i inače visoka opterećenja na njenim troškovima proizvodnje i na dohotku?

U protekloj deceniji imali smo izrazito opadanje akumulativne sposobnosti organizacija udruženog rada privrede, naravno, uz istovremeni porast akumulativne sposobnosti društva u celini, u čije su ime razni faktori i centri odlučivanja zahvatali i raspoređivali postojeću akumulaciju. Tako je učešće akumulacije u ostvarenom dohotku privrede opalo od 15,8 u 1971. na 10,8 odsto u 1978. godini.[10] Istovremeno, obim akumulacije prema prosečno korišćenim poslovnim sredstvima opao je procentualno od 10,6 na 3 odsto, što i pokazuje kakva je reproduktivna moć privrede. Naravno, investicije u tom periodu nisu smanjene; naprotiv, njihovo učešće u društvenom proizvodu beleži stalan porast. Ali, budući da su ta sredstva dobrim delom otuđena od udruženog rada, sve zajedno se svodilo na stalno umanjivanje sposobnosti privrede da se reprodukuje na bazi samofinansiranja i na neophodnost njenog sve većeg zaduživanja.

Privreda mora u sadašnjem trenutku biti akumulativno i reproduktivno osposobljena da povećanom produktivnošću apsorbuje povećane troškove proizvodnje koji su izazvani devalvacijom. To znači da je neophodno na svim tačkama društvene potrošnje obezbediti uzdržljivost i ograničenja, počev od samoupravnih interesnih zajednica i budžeta društveno-političkih zajednica do ličnih dohodaka i investicija. U suprotnom, devalvacija bi se naprosto ukalkulisala u domaće cene, pa bi se ubrzo — najdalje za šest meseci do godinu dana — uspostavili stari odnosi, samo uz još zaoštrenije probleme nego što su sada.

Uostalom, neka istraživanja pokazuju da se ni teorijski ne mogu pravdati nastojanja da se preko cena rešava ekonomski položaj privrednih delatnosti, grana i grupacija. Prema nalazima jedne istraživačko-analitičke grupe u okviru Saveznog zavoda za cene[11], osetne razlike u oblasti primarne raspodele, koje opredeljuju ekonomski položaj među delovima udruženog rada, očigledno fa-

---

[9] Veselin Đuranović, citirano izlaganje.

[10] Marijan Korošić, *Politika cijena u 1979. godini*, u: *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije* (zbirka), Ekonomski institut, Zagreb, »Informator«, Zagreb, 1979, str. 87—88.

[11] *Analiza odnosa u primarnoj raspodeli*, prva knjiga, Savezni zavod za cene, Beograd, april 1980, str. 14.

Digitized by Google

vorizuju najpre pojedine oblasti u privredi (trgovinu, finansijske i druge usluge, građevinarstvo i zanatstvo), a u okviru svake oblasti po pravilu se favorizuju prerađivačke grane u odnosu na bazične. Međutim, i pored toga, samim promenama cena neravnopravni odnosi malo se mogu promeniti. Budući da svako pomeranje cena odmah izaziva čitav niz drugih, ništa naročito se tim putem ne postiže za poboljšanje položaja neke grane ili grupacije. Štaviše, događa se da u krajnjem rezultatu lošije prođu upravo oni koji su prvi krenuli sa poskupljenjem svojih proizvoda.

U ovom istraživanju se ukazuje na dva, na izgled protivrečna, fenomena. S jedne strane, u našoj privredi postoji vrlo visok cenovni multiplikator dohotka. Tako bi, uz neizmenjene cene iz uvoza i neizmenjeni »input« iz drugih oblasti, svako prosečno povećanje cena od 10 odsto omogućilo da se dohodak poveća: u industriji za 34, u poljoprivredi za 22, u šumarstvu za 18, u vodoprivredi za 19, u građevinarstvu za 27, u saobraćaju za 22, u ugostiteljstvu za 23, u zanatstvu za 20, u stambeno-komunalnoj delatnosti za 20 i kod finansijskih i drugih usluga za 22 odsto, a u trgovini (preko marži) čak za 115 odsto. Međutim, istovremeno je izračunato da bi sa svega 3 odsto rasta cena sve privredne grane mogle (naravno, ukoliko bi se to uopšte htelo, jer ne bi, u krajnjoj liniji, ekonomski ni bilo opravdano) biti dovedene u jednak položaj u primarnoj raspodeli. Iako ova problematika traži dalja istraživanja, već sada se nameće kao pouzdan zaključak da se visokim stopama rasta cena ne mogu usklađivati poremećeni odnosi u primarnoj raspodeli, budući da bi se time jedino išlo na ruku raznim vidovima finalne potrošnje, i to njenim najmanje racionalnim vidovima, dok bi ulaganja u racionalizovanje proizvodnje i podizanje njene produktivnosti i dalje ostali zapostavljeni.

Umesto toga, težište treba da bude na obuzdavanju prekomerne potrošnje, kako bi se umanjio pritisak svakojakih opterećenja na dohodak privrede i podigao nivo njene akumulativne i reproduktivne sposobnosti. A što se tiče problema nejednakosti u uslovima sticanja dohotka, jasno je da će se oni morati u sve većoj meri da rešavaju udruživanjem i dohodovnim povezivanjem, naročito kad su u pitanju odnosi između bazičnih proizvođača i finalista. Uostalom, sigurno je da će samom devalvacijom mnoge od tih nejednakosti biti prevaziđene, budući da realni kurs dinara favorizuje upravo bazične grane koje su do sad bile diskriminisane u primarnoj raspodeli, dok se uslovi sticanja dohotka za prerađivačke delatnosti zaoštravaju.

5.

Sve više se težište stabilizacione politike prenosi na pitanje čvrstog dinara kao realne mere vrednosti.

Manipulisanje vrednošću novca je najpouzdaniji način da se raspolaganje društvenim sredstvima i dohotkom zadržava van domašaja udruženog rada, što dobrim delom i jeste u osnovi sada-

Digitized by Google

šnje inflacije kod nas. A, naravno, inflacija je i sa svoje strane najpogodnije tle za manipulisanje novcem. S obzirom na sve to, moraju se po svaku cenu nalaziti rešenja za učvršćenje vrednosti dinara, za relativno osamostaljenje te »specifične robe«, za njeno osposobljavanje da vrši funkciju stabilne mere vrednosti.

Poznato je da polaznu osnovu naše monetarne politike — kao što je to, uostalom, slučaj u svim savremenim ekonomijama — predstavlja klasična formula da novca mora biti na tržištu onoliko koliko je potrebno da se pokrije masa svih robnih cena, odnosno da novčanu masu treba svake godine povećavati srazmerno nominalnom porastu društvenog proizvoda. Možemo ostaviti po strani pitanje teorijske održivosti ove formule, koja se, iako je opšteprihvaćena, ipak temelji na krajnje labavim premisama koje ispuštaju iz vida da bi se svaka monetarna politika koja pretenduje na aktivnu ulogu u borbi za stabilnost morala oslanjati prvenstveno na svojevrsnu »zlatnu podlogu« koja proizlazi iz svetske produktivnosti rada, pa time i iz uporedivosti sa konvertibilnim valutama sveta. No, ovde nije reč o teorijskim razmatranjima prirode novca. Radi se o sasvim praktičnom pitanju: možemo li ostati samo pri formuli da svake godine povećavamo novčanu masu srazmerno nominalnom rastu društvenog proizvoda ili valja učiniti neki korak dalje u pravcu aktivnije monetarno-kreditne politike koja će više nego do sad biti u službi stabilizacione politike?

Neutralna monetarno-kreditna politika, koja naprosto »prati« rast proizvodnje i cena, ne samo da ništa ne doprinosi stabilizaciji, već postupno i sa svoje strane pothranjuje inflaciju. Uobičajeno pokrivanje rasta proizvodnje i cena stalno novim količinama novca faktički znači podržavanje ekstenzivnog privrednog razvoja i odgovarajuće inflatorne konjunkture. Sam novac pri tom gubi funkciju »specičine robe« koja bi morala da prinuđuje svakog proizvođača da se pod sve oštrijim uslovima produktivnosti i racionalnosti uključuje u društvenu razmenu i da se istovremeno osposobljava da bez ikakvog inflatornog »dopingovanja« bude potrošač onih upotrebnih vrednosti sa kojima drugi kao prometnim istupaju na tržištu.

Ovako kako je sada najčešće izlazi: što više ekstenzivne proizvodnje i visokih cena, to više novca, a što više novca, to još više ekstenzivnosti u proizvodnji i još više inflacije.

Na snazi je već godinama stav da će ekonomska politika tolerisati samo onoliki porast novčane mase koji je neophodan za nesmetano obavljanje svih plaćanja — do finalne potrošnje. A sve što spada u tu potrošnju mora biti plaćeno iz novostvorene vrednosti. Međutim, zbog širokih mogućnosti manipulisanja vrednošću novca upravo to se gotovo nikad nije ostvarilo. Tako smo prošle godine imali povećanje novčane mase za 55 milijardi, odnosno za 16,7 odsto u odnosu na decembar prethodne godine. Visok platni deficit, uz prekomerni uvoz, doveo je do istovremenog povlačenja novca — ukupno za oko 90 milijardi. Usled toga, kao i usled pojačane inflacije u zemlji, povećano je kreiranje novca po osnovu

Digitized by Google

dinarskih kredita i hartija od vrednosti, a to je ukupno iznosilo 225 milijardi dinara, odnosno povećanje od 25 odsto.

Iz ovih kretanja se vidi da je monetarno-kreditna politika bila uglavnom »prateća«, zapravo da je tapkala za kretanjem proizvodnje i cena. Na samo to kretanje malo je uticala, sem utoliko što je upravo svojom stihijnošću doprinosila da ono dobija još nepovoljnije tokove.

Umesto pozitivnog uticaja monetarno-kreditne politike na privredu, imali smo bezbroj negativnih uticaja vanprivrednih faktora na tu politiku. Uzmimo samo jednu od ključnih postavki Rezolucije o politici ostvarivanja Društvenog plana Jugoslavije za ovu godinu. Bilo je predviđeno da će se primarna emisija koristiti prvenstveno za monetizaciju i selektivno kreditiranje namena utvrđenih Planom, a da će se istovremeno obezbediti da se plasmani banaka usklade sa realnim izvorima sredstava i kao takvi koriste pre svega za kreditiranje tekuće reprodukcije.[12] Od toga se za proteklo pola godine malo šta ostvarilo. Umesto da se sredstva iz depozita kod poslovnih banaka usmeravaju za potrebe tekuće reprodukcije, što je jedan od bitnih uslova stabilizacije, većina tih sredstava utrošena je za investicije. Zapretila je opasnost opšte nelikvidnosti, pa su morale da uslede intervencije u vidu novog kreiranja novca.

Jasno je da je neracionalnost ponašanja u privredi i društvu izazvala potrebu ovakvog pojačanog kreiranja novca. Ali, i pojačani priliv novca je dalje proširivao prostore svakojakim neracionalnostima.

Svakako, u osnovi svih tih problema je sam monetarni sistem, koji održava, pa i apsolutizuje kreditni odnos, a time i moć raznih faktora koji preko banaka manipulišu vrednošću novca i praktično razvlašćuju udruženi rad. Za taj sistem, koji privredu čini dužnikom njenog sopstvenog novca, neki naši istaknuti teoretičari ističu da je veoma konzervativan, da daleko zaostaje za modernim bankarstvom, a da pogotovo nema ničeg zajedničkog sa stvarnom prirodom i potrebama socijalističkog samoupravnog privređivanja.[13] Po svemu sudeći, ova teorijski nova pitanja već dobijaju prave odgovore i valja očekivati značajne praktične korake u pravcu jačanja uloge monetarno-kreditnog sistema u daljim naporima za stabilizaciju.

No, već i iz dosadašnjih razmatranja mogu se izvući vredni zaključci o zadacima na tom području. Osnovno je da se ova politika što pre osamostali i aktivnije postavi u odnosu na ciljeve stabilizacione politike. Sadašnja devalvacija je samo drastično ot-

[12] Rezolucija o politici ostvarivanja Društvenog plana Jugoslavije u 1980. godini, Skupština SFRJ, 26. decembar 1979.

[13] Ivo Perišin, *Monetarni mehanizam i proces formiranja akumulacije i njene upotrebe*, u: *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije* (zbirka), Ekonomski institut, Zagreb, »Informator«, Zagreb, 1979, str. 119—144.

Digitized by Google

krila da se ne može živeti i da nema razvoja bez realnog pokrića u radu, produktivnosti i dohotku i da je jedino to ona nit koju treba da sledi monetarno-kreditna politika. A ako upravo to bude sledila, ona će biti u stanju da deluje aktivno i podsticajno. Uspostavljanjem realnog kursa dinara stavljeni su pod svojevrsnu prinudu svi segmenti ekonomske politike i svi vidovi društvenog odlučivanja, pa time i sama monetarno-kreditna politika. Pa, evo, tu prinudu treba iskoristiti kako bi se postiglo da sve mere i akcije društva budu zaista svesne — u smislu »spoznatih nužnosti«.

Digitized by Google

Darko Marinković

Neki društveno-politički aspekti predstavki i žalbi radnika

Uvodne napomene

Jedan od često korišćenih oblika kroz koji su radnici izražavali svoje stavove o društvu i društvenim pojavama i problemima, kao i svoje interese jesu predstavke i žalbe. Od prvih dana izgradnje socijalističkih društvenih odnosa radnici su se putem predstavki i žalbi obraćali državnim organima i organima društveno-političkih organizacija. Promene u društveno-ekonomskom i političkom sistemu, kao i promene u materijalnoj bazi društva uticale su na broj radnika koji su upućivali predstavke i žalbe, kao i na sadržaj predstavki i žalbi. S obzirom na to da državni organi i organi društveno-političkih organizacija kojima su se radnici najčešće obraćali nisu sistematski sređivali i čuvali predstavke i žalbe, nije moguće izvršiti celovitu analizu predstavki i žalbi u ukupnom posleratnom periodu.[1]

[1] Kada se govori o izvorima građe, treba naglasiti da je u ovoj studiji korišćena građa samo iz jednog izvora, odnosno analizirane su samo predstavke i žalbe upućene Veću SSJ. Ovakvo opredeljenje uslovilo je više razloga. Pre svega, analiziranje dokumentacije iz više iz-

Digitized by Google

Radnici se putem predstavki i žalbi obraćaju državnim organima i organima društveno-političkih organizacija u najvećem broju slučajeva tek onda kada im je uskraćeno neko pravo ili je neki njihov interes ugrožen. Često u predstavki ili žalbi koju upućuju nekom organu vide poslednju mogućnost da ostvare neko svoje pravo ili zaštite neki svoj ugroženi interes. Međutim, razlog njihovog obraćanja putem predstavke ili žalbe često je posledica znatno ranije poremećenih međuljudskih i samoupravnih odnosa u sredini u kojoj žive i rade.

I pored toga što u predstavkama i žalbama koje upućuju odgovarajućim državnim organima i organima društveno-političkih organizacija traže zaštitu svojih pojedinačnih prava i interesa i govore o nepravdama koje su im nanesene od strane nekog organa ili pojedinca, radnici sve češće iznose i svoje viđenje širih društvenih pojava i negativnosti koje se javljaju u njihovoj sredini. Oni sve češće u svojim predstavkama i žalbama ne traže samo zaštitu svojih pojedinačnih prava i interesa, već zahtevaju od organa kojima se obraćaju da intervenišu u cilju zaštite širih društvenih interesa, u cilju zaštite sistema socijalističkog samoupravljanja. Analiza sadržaja predstavki i žalbi pokazuje da za radnika, po pravilu, istu težinu ima činjenica da ni posle više godina rada nema rešeno stambeno pitanje, da je neosnovano raspoređen na drugo radno mesto i slično kao i saznanje da se, recimo, u oblasti stambene politike u njegovoj radnoj i društvenoj sredini vrše malverzacije, da se nesamoupravno odlučuje o raspodeli stanova na osnovu neobjektivnih kriterijuma itd.

U tom smislu predstavke i žalbe koje radnici upućuju državnim organima i organima društveno-političkih organizacija imaju širi društveni značaj, jer analiza njihovog sadržaja često omogućuje sagledavanje širih društvenih problema.

Polazeći od tog šireg društvenog značaja predstavki i žalbi radnika, u ovom tekstu je, na osnovu raspoloživih podataka, učinjen pokušaj da se odgovori na sledeća osnovna pitanja: koji radnici i iz kojih sredina se najčešće obraćaju svojim predstavkama i žalbama Veću SSJ, koji su najčešći razlozi njihovog obraćanja i koji su to širi društveni uzroci koji opredeljuju radnike da se obraćaju putem predstavki i žalbi.

---

vora uslovilo bi preveliku razuđenost teksta. Drugi razlog je taj što su neki pouzdani indikatori ukazivali da predstavke i žalbe upućene raznim organima imaju u osnovi istu strukturu, tako da analiziranje dokumentacije iz više izvora ne bi u odgovarajućoj meri omogućilo sticanje novih saznanja srazmerno uloženom trudu. Konačno, sindikat kao jedinstvena klasna organizacija radnika, između ostalog, ostvaruje i zaštitnu funkciju, pa to daje posebnu specifičnu težinu odnosu i delovanju sindikata prema predstavkama i žalbama.

Digitized by Google

Socijalna struktura podnosilaca predstavki i žalbi

Celovita analiza predstavki i žalbi radnika nije moguća ako se ne zna i ne analizira socijalna struktura podnosilaca predstavki i žalbi i međusobna povezanost socijalne strukture podnosilaca predstavki i žalbi sa sadržajem i razlozima upućivanja predstavki i žalbi. Socijalna struktura podnosilaca predstavki i žalbi može pružiti, ili bar indicirati, odgovore na mnoga pitanja o društveno-ekonomskom položaju radničke klase, odnosno pojedinih njenih delova.

Prema raspoloživim podacima u Veću Saveza sindikata Jugoslavije, bilo je moguće sagledati kvalifikacionu strukturu podnosilaca predstavki i žalbi u periodu od 1975. do 1979. godine, što je prikazano u sledećoj tabeli:

Tabela 1

Kvalifikaciona struktura podnosilaca predstavki i žalbi

Redni broj	Kvalifikaciona struktura podnosilaca predstavki i žalbi	Broj podnosilaca po godinama									
		1974		1975		1976		1977		1978	
		Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
1	NKV	146	13,08	188	8,68	199	14,36	166	8,44	162	8,26
2	PKV i NSS	167	14,96	277	12,79	304	21,94	623	31,71	392	19 99
3	KV i SSS	424	37,96	660	30,49	565	40,79	868	44,18	817	41,66
4	VKV, VSS i VS	269	24,10	364	16,81	179	12,92	176	8,95	200	10,20
5	Nepoznato	110	9,85	673	31,09	137	9,87	170	8,65	386	19,68
	Ukupno	1.116	100	2.162	100	1.384	100	2.003	100	1.957	100

U posmatranom periodu najveći broj radnika obratio se svojim predstavkama i žalbama Veću SSJ u toku 1975. godine — njih 2.162. Približno isti je broj podnosilaca predstavki i žalbi u 1977. i 1978. godini, dok je ovaj broj u 1974. i 1976. godini za jednu trećinu manji. Vrlo je teško naći pravi odgovor na pitanje zašto u toku ove dve godine dolazi do znatnog opadanja broja predstavki i žalbi. Za to bi bilo potrebno pratiti podatke za duži niz godina i uočiti da li se i u prethodnim godinama javljaju ovakve varijacije, ali izvori podataka za tako nešto ne postoje. Jedna od hipoteza za objašnjenje ove pojave zasniva se na tome da su tih godina usvojena dva izuzetno značajna dokumenta našeg društva (Ustav — 1974. i Zakon o udruženom radu — 1976). Rasprava o navedenim dokumentima i njihovo usvajanje bili su u centru

Digitized by Google

političke aktivnosti u navedenim godinama. Donošenjem ovih dokumenata započeta je široka aktivnost na samoupravnom organizovanju udruženog rada. Masovno angažovanje na ovim pitanjima, kao i očekivanja radnika da će se samoupravnim organizovanjem na osnovama Ustava razrešiti mnoga sporna pitanja su uticali na smanjenje broja predstavki i žalbi u navedenim godinama.

U posmatranim godinama najmanja grupa radnika koja se obraćala Veću SSJ su nekvalifikovani radnici. Najčešće su se predstavkama i žalbama u cilju zaštite svojih samoupravnih prava i interesa obraćali Veću SSJ kvalifikovani radnici i radnici sa srednjom stručnom spremom. U 1976. i 1977. godini predstavke i žalbe kvalifikovanih radnika i radnika sa srednjom stručnom spremom čine skoro jednu polovinu od ukupnog broja predstavki i žalbi.

Ovakvo učešće nekvalifikovanih radnika u ukupnom broju radnika koji su se predstavkama i žalbama obratili Veću SSJ može se objasniti tendencijom opadanja broja nekvalifikovanih radnika u ukupnom broju radnika, što je uslovljeno sve širim sistemom obrazovanja.[2] S druge strane, nekvalifikovani radnici, upravo zbog niskog stepena obrazovanja, kao i drugih činilaca, po pravilu, najmanje su informisani o svojim samoupravnim pravima, načinu njihovog ostvarivanja i zaštite, pa, prema tome, i o organima kojima se mogu obratiti radi zaštite svojih prava. Zbog nedovoljnog obrazovanja, nerazvijene klasne svesti, kod nekvalifikovanih radnika najčešće je prisutna najamnička psihologija, strah da će im se birokratija u organizacijama udruženog rada »svetiti« ugrožavanjem njihove socijalno-ekonomske sigurnosti, ukoliko se »bune«, a posebno ako se obraćaju organima van svoje radne organizacije, što se često događa u praksi. Organi i organizacije sindikata, kao i stručne službe u znatnom broju slučajeva ne pružaju nekvalifikovanim radnicima odgovarajuću pomoć, koja je njima najpotrebnija, što sve utiče na broj nekvalifikovanih radnika koji se svojim predstavkama i žalbama obraćaju Veću SSJ.

Najveće učešće kvalifikovanih i radnika sa srednjom stručnom spremom u ukupnom broju radnika koji su se u označenim godinama obraćali Veću SSJ uslovljeno je time što oni čine najveći broj zaposlenih[3], kao i činjenicom da kvalifikovani radnici pripadaju revolucionarnom jezgru radničke klase i da predstavljaju nosioce tehnološkog progresa i samoupravnih društvenih odnosa. Po prirodi svog društvenog položaja i stepenu političke svesti oni najčešće dolaze u sukob sa antisamoupravnim shvatanjima i ponašanjem u svojoj sredini. To uslovljava da su najčešće izloženi pritiscima i posledicama uzurpacije njihovih samoupravnih prava od strane nosilaca birokratske samovolje i, s tim u vezi, najčešće prinuđeni da se brane, između ostalog, i kroz obraćanje

[2] Prema podacima SZS u »Statističkom godišnjaku« za 1978. godinu, na dan 31. decembra 1976. godine NKV radnici su činili 10,86% ukupnog broja zaposlenih.

[3] Prema napred navedenom izvoru, KV radnici su činili 31,44% ukupnog broja zaposlenih.

Digitized by Google

državnim organima i organima društveno-političkih organizacija putem predstavki i žalbi.

Logično je, s tim u vezi, pretpostaviti da je iz istog razloga dosta visok procenat predstavki i žalbi visokokvalifikovanih radnika i radnika sa višom i visokom stručnom spremom.

Veću SSJ su se svojim predstavkama i žalbama obraćali najčešće radnici iz neposredne proizvodnje. To se vidi iz podataka u sledećoj tabeli:

Tabela 2

Podnosioci predstavki i žalbi prema tome da li su iz neposredne proizvodnje

Redni broj	Kategorija podnosilaca predstavki i žalbi	Godina							
		1975		1976		1977		1978	
		Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
1	Iz neposredne proizvodnje	1.372	63,45	740	53,46	1.264	64,39	1.066	54,47
2	Ostali	149	6,89	364	26,30	446	22,72	366	18,70
3	Nepoznato	686	31,72	280	20,23	253	12,88	525	26,82
	Ukupno	2.207	100	1.384	100	1.963	100	1.957	100

Iz navedenih podataka se zapaža da je u onim godinama u kojima je najveći ukupan broj podnosilaca predstavki i žalbi najveće procentualno učešće podnosilaca predstavki i žalbi iz neposredne proizvodnje. Inače, podnosioci predstavki i žalbi iz neposredne proizvodnje čine više od dve trećine ukupnog broja podnosilaca predstavki i žalbi u svim posmatranim godinama (ako se isključe podnosioci predstavki i žalbi za koje ovaj podatak nije poznat). Pri analizi ovog podatka treba imati u vidu da radnici iz neposredne proizvodnje čine većinu zaposlenih, ali, i pored toga, ovaj podatak upućuje na zaključak da su samoupravna prava radnika iz neposredne proizvodnje češće ugrožena u odnosu na druge kategorije zaposlenih.

Imajući u vidu da se različite oblasti udruženog rada nalaze u različitim uslovima privređivanja, da u različitim privrednim granama postoji dosta različita kvalifikaciona struktura zaposlenih, da se značajno razlikuje položaj pojedinih grana privrede, pa i materijalni položaj radnika zaposlenih u njima, a to su sve činioci koji na posredan ili neposredan način mogu uticati na stanje samoupravnih i međuljudskih odnosa u pojedinim sredinama, pa s tim u vezi i na opredeljenje radnika da se svojim predstavkama i žalbama obraćaju državnim organima i organima društveno-političkih organizacija, značajno je sagledati gransku distribu-

Digitized by Google

ciju predstavki i žalbi, odnosno iz kojih se oblasti udruženog rada radnici najčešće obraćaju putem predstavki i žalbi.

Granska distribucija podnosilaca predstavki i žalbi upućenih Veću SSJ u periodu 1974—1978. godine prikazana je u sledećoj tabeli:

Tabela 3

Granska distribucija podnosilaca predstavki i žalbi

Redni broj	Grana delatnosti	Broj predstavki i žalbi po godinama					
		1975		1976		1977	
		Broj	%	Broj	%	Broj	%
1	Industrija i rudarstvo	308	14,24	277	20,01	332	16,91
2	Uslužne delatnosti	432	20,0	212	15,31	178	9,06
3	Građevinarstvo	273	12,62	136	9,82	351	17,88
4	Saobraćaj i veze	127	5,87	142	10,26	275	14,00
5	Poljoprivredno-prehrambena i duvanska industrija	76	3,51	100	7,22	76	3,87
6	Društvene delatnosti	96	4,44	159	11,48	234	11,92
7	Ostalo — nepoznato	850	39,31	348	25,14	517	26,33
	Ukupno	2.162	100	1.374	100	1.963	100

Prema podacima prikazanim u tabeli broj podnosilaca predstavki i žalbi iz pojedinih delatnosti raste, dok iz drugih stagnira ili opada.

Tako, na primer, broj podnosilaca predstavki i žalbi samo iz uslužnih delatnosti opada, tako da je u trećoj posmatranoj godini upola manji nego u prvoj.

U dve delatnosti, i to u industriji i rudarstvu i poljoprivredno-prehrambenoj i duvanskoj industriji, broj podnosilaca predstavki i žalbi kreće se na približno istom nivou u dve posmatrane godine, dok se u srednjoj godini posmatranja (1976) javljaju znatne varijacije, i to tako što u obe pomenute delatnosti dolazi do povećanja broja podnosilaca predstavki i žalbi, naročito kod podnosilaca predstavki i žalbi iz poljoprivredno-prehrambene i duvanske industrije, gde je ovo povećanje za preko 100%. Interesantno je ukazati na činjenicu da se ova varijacija u pogledu broja predstavki i žalbi u pomenutim delatnostima javlja u godini (1976) u kojoj je znatno manji ukupan broj predstavki i žalbi.

U tri delatnosti došlo je do povećanja broja predstavki i žalbi.

Najviše se povećao broj predstavki i žalbi radnika saobraćaja i veza. U prvoj posmatranoj godini oni su činili 5,87%, a u trećoj 14,00% ukupnog broja podnosilaca predstavki i žalbi, što znači da se broj podnosilaca predstavki i žalbi iz ove delatnosti povećao za više od 2,5 puta.

Digitized by Google

Broj podnosilaca predstavki i žalbi iz društvenih delatnosti povećao se u posmatranom periodu za preko 60%, a iz građevinarstva za preko 50%.

Imajući u vidu da se radnici predstavkama i žalbama obraćaju državnim organima i organima društveno-političkih organizacija u velikom broju slučajeva tek onda kada su prethodno pokušali da ostvare ili zaštite svoja samoupravna prava i interese na drugi način, podatak da je u posmatrane tri godine došlo do znatnog porasta broja predstavki i žalbi radnika iz navedenih delatnosti (saobraćaj i veze, građevinarstvo, društvene delatnosti) makar delimično ukazuje na stanje društveno-ekonomskih odnosa u ovim delatnostima.

S obzirom na to da razlozi obraćanja radnika putem predstavki i žalbi imaju svoj koren u objektivnim uslovima privređivanja, materijalnom položaju i uslovima rada u pojedinim delatnostima, može se izvesti zaključak da su neadekvatni uslovi rada, materijalni položaj i nerazvijenost samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa imali za posledicu stalno povećavanje broja predstavki i žalbi radnika iz ovih delatnosti u posmatranim godinama. Drugim rečima, kolektivi iz navedenih delatnosti u većoj meri nego drugi nisu imali snage ili objektivne mogućnosti da nastale sporove i probleme zbog kojih su se radnici obraćali državnim organima i organima društveno-političkih organizacija reše samoupravnim putem u okviru organizacije udruženog rada, ili radnici podnosioci predstavki i žalbi nisu imali poverenja u organe samoupravljanja u svojoj sredini, pa su se zato direktno, svojim predstavkama i žalbama, obraćali organima van organizacija udruženog rada.

Razlozi obraćanja radnika državnim organima i organima društveno-političkih organizacija

Prema razlozima obraćanja državnim organima i organima društveno-političkih organizacija predstavke i žalbe mogu se svrstati u dve osnovne grupe.

U prvu grupu spadaju zahtevi za zaštitu prava radnika koja su radnicima uskraćena tumačenjem ili direktnim kršenjem samoupravnih normativnih akata radne organizacije, zakona i Ustava. Posebnu pažnju privlače pojave na koje se ukazuje u jednom broju predstavki i žalbi — da su određene odluke formalno-pravno ispravne, da su »pokrivene« odlukama odgovarajućih samoupravnih organa, a da su u suštini, kao i normativni akti radne organizacije, koji su često u takvim situacijama izmanipulisani, suprotne humanističkom karakteru sistema socijalističkog samoupravljanja i u suštini usmerene protiv ostvarivanja vladajuće pozicije radnog čoveka — stvaraoca ukupnog materijalnog i društvenog bogatstva.

Drugu grupu čine predstavke i žalbe u kojima se iznose objektivni materijalni i društveno-politički problemi koji se javljaju

Digitized by Google

u pojedinim sredinama i traži pomoć i saradnja u njihovom rešavanju.

Ni jedna od ovih grupa ne javlja se uvek odvojeno u svom čistom vidu. U velikom broju predstavki i žalbi nailazi se i na jedne i na druge razloge. Podnosioci predstavki i žalbi veoma često, govoreći o svojim ličnim problemima i nepravdama koje su im učinjene, istovremeno ukazuju na objektivne društvene uslove i razloge koji su, između ostalih, uslovili nastanak ovih problema.

Iz raspoloživih podataka se može uočiti da su pitanja zbog kojih su se radnici obraćali Veću SSJ svojim predstavkama i žalbama najbitnija pitanja društveno-ekonomskog položaja radnika, kao što su radni odnosi, raspodela sredstava za lične dohotke, stambeni odnosi, međuljudski odnosi i druga pitanja. Analiza predstavki i žalbi pokazuje da radnici u njima, pored neposrednog razloga obraćanja Veću SSJ, u velikom broju slučajeva govore i o međuljudskim i samoupravnim odnosima u svom kolektivu. Veoma je čest stav podnosilaca predstavki i žalbi da je problem o kome govore prouzrokovan nerazvijenim samoupravnim odnosima, neaktivnošću samoupravnih organa ili organa društveno-političkih organizacija, ili uzurpacijom samoupravnih prava radnika od strane poslovodnih tehnomenadžerskih struktura. To govori da radnici u sve većoj meri uviđaju da položaj pojedinog radnika i ostvarivanje njegovih samoupravnih prava u velikoj meri zavisi od stepena razvoja samoupravnih odnosa u kolektivu. Zbog toga radnici ne traže pomoć samo za rešavanje svog ličnog problema, već i za rešavanje samoupravnih problema u kolektivu u celini. To je utoliko značajnije ukoliko se ima u vidu da je u znatnom broju slučajeva podnosiocima predstavki i žalbi bila ugrožena elementarna socijalno-ekonomska sigurnost.

Predstavke i žalbe iz oblasti radnih odnosa

Predstavke i žalbe iz ove oblasti imaju posebnu specifičnu težinu, jer uskraćivanje ili ugrožavanje po bilo kom osnovu prava na rad ili prava po osnovu rada znači najneposrednije ugrožavanje materijalne i socijalne sigurnosti radnika i njegove porodice.

Predstavke i žalbe iz oblasti radnih odnosa najčešći su razlog obraćanja radnika državnim organima i organima društveno-političkih organizacija.

U tri posmatrane godine (1975—1977) procentualno učešće predstavki i žalbi iz oblasti radnih odnosa u ukupnom broju predstavki i žalbi kreće se na približno istom nivou, da bi u 1978. godini znatnije opalo. I pored ove tendencije opadanja u 1978. godini, što se može objasniti sve potpunijim rešavanjem ovih pitanja u samoupravnim aktima organizacija udruženog rada i kroz mehanizam samoupravnog odlučivanja, ali i činjenicom da se radnici češće obraćaju drugim, novoformiranim samoupravnim organima, pre svega sudovima udruženog rada i društvenim pra-

Digitized by Google

vobraniocima samoupravljanja u cilju zaštite svojih samoupravnih prava, — ovako velik broj predstavki i žalbi iz oblasti radnih odnosa upućuje na zaključak da u konfliktnim situacijama i poremećenim samoupravnim odnosima određene birokratske snage često vrše pritisak na radnike pokušavajući da im uskrate prava iz radnog odnosa.

Znatan broj predstavki i žalbi iz oblasti radnih odnosa odnosi se na nepravilnosti u oblasti zapošljavanja (one čine 40,7% predstavki i žalbi iz radnih odnosa). One čine takođe znatan deo (oko 10%) predstavki i žalbi u svim posmatranim godinama.

Značajna karakteristika ovih predstavki i žalbi jeste da njihovi podnosioci, i pored toga što se veoma često nalaze u teškoj materijalnoj situaciji, u najvećoj meri objektivno govore o problemima društva u oblasti zapošljavanja. U istoj meri njima smeta što su bez posla i što čekaju posao, kao i određene nepravilnosti u ovoj oblasti.

Rad na određeno vreme je takođe veoma čest predmet predstavki i žalbi radnika iz oblasti radnih odnosa. Iako rad na određeno vreme, prema zakonskim propisima, predstavlja izuzetak, u jednom broju sredina on je postao pravilo. U predstavkama i žalbama koje su radnici uputili Veću SSJ navode se drastični slučajevi da radnici po nekoliko godina rade na određeno vreme, na poslovima za koje je, očigledno, potrebno i zakonom predviđeno zasnivanje radnog odnosa na neodređeno vreme Naravno da ovakvo ponašanje uslovljava socijalno-ekonomsku nesigurnost radnika. Ne retko se događa da se radni odnos na određeno vreme prekida onda kada radnik treba da stekne neka prava po osnovu rada (godišnji odmor, regres, materijalno obezbeđenje i slično). Radnici primljeni na rad na određeno vreme po pravilu su prinuđeni da »ćute i trpe« i ne usuđuju se da se obrate organima u radnoj organizaciji ili izvan nje radi zaštite i ostvarivanja svojih prava, plašeći se da ne izgube kakav-takav posao. Veoma je čest slučaj da o zasnivanju i prestanku radnog odnosa na određeno vreme odlučuje jedan čovek i da na ovo pitanje samoupravni organi ne ostvaruju praktično nikakav uticaj.

Prestanak radnog odnosa najdirektnije i najdrastičnije pogađa materijalne i socijalne uslove egzistencije radnika i njegove porodice. Utoliko veću težinu ima podatak da se radnici često obraćaju državnim organima i organima društveno-političkih organizacija zbog prestanka radnog odnosa.

Posle predstavki i žalbi u kojima se ukazuje na nepravilnosti u oblasti zapošljavanja, predstavke i žalbe zbog prestanka radnog odnosa čine najveću grupu predstavki i žalbi iz oblasti radnih odnosa.

Ove predstavke i žalbe pokazuju takođe tendenciju znatnog porasta. One u 1975. godini čine 13,4% predstavki i žalbi iz oblasti radnih odnosa, dok taj procenat u svim drugim posmatranim godinama iznosi preko 20.

Digitized by Google

Prilikom analize ovih podataka treba takođe imati u vidu da se radnici u slučaju prestanka radnog odnosa obraćaju sudovima, koji u najvećem broju slučajeva rešavaju ovakve sporove u korist radnika. Najčešći razlozi prestanka radnog odnosa su smanjenje obima poslovanja i povrede radne dužnosti. Kod prestanka rada radnika zbog smanjenja obima poslovanja karakteristično je nepoznavanje i nepoštovanje ustavnog principa da radniku ne može prestati rad zbog promena u tehnologiji. U određenom broju slučajeva opravdano dolazi do prestanka radnog odnosa. Međutim, veoma često dolazi do prestanka rada radnika zbog birokratske samovolje, kritikovanja rada i ponašanja pojedinih rukovodilaca i slično.

Predstavke i žalbe radnika iz oblasti ličnih dohodaka

Lični dohodak radnika predstavlja osnovu materijalnog položaja i socijalno-ekonomske sigurnosti radnika i njegove porodice. Istovremeno, ostvarivanje dominantnog uticaja radnika na raspodelu ličnih dohodaka u organizaciji udruženog rada značajan je indikator u kojoj je meri radnik ovladao uslovima i rezultatima svoga rada.

To je, može se sa sigurnošću tvrditi, jedan od osnovnih razloga zbog koga predstavke i žalbe iz oblasti raspodele ličnih dohodaka čine znatan deo ukupnog broja predstavki i žalbi.

Drugi razlog proističe iz toga što analiza predstavki i žalbi iz oblasti ličnih dohodaka pokazuje da se kroz sistem raspodele ličnih dohodaka prelamaju i odslikavaju sve protivurečnosti i konflikti u određenoj sredini i da je zbog toga sistem raspodele ličnih dohodaka u značajnoj meri odraz stepena razvijenosti samoupravnih odnosa u određenoj sredini.

Broj predstavki i žalbi iz oblasti raspodele ličnih dohodaka u 1975. godini čini 27,28% ukupnog broja predstavki i žalbi. U 1976. godini broj ovih predstavki i žalbi je znatno manji, ali u naredne dve godine pokazuje tendenciju povećanja.

Najveći broj predstavki i žalbi iz oblasti ličnih dohodak odnosi se na stimulativni sistem raspodele ličnih dohodaka. Ove predstavke i žalbe pokazuju tendenciju porasta, tako da u 1978. godini čine 38,92% predstavki i žalbi iz oblasti ličnih dohodaka.

Isti je slučaj sa predstavkama i žalbama koje se odnose na apsolutno niske lične dohotke, tako da ove predstavke i žalbe čine skoro jednu trećinu predstavki i žalbi iz oblasti ličnih dohodaka, odnosno 5,16% ukupnog broja predstavki i žalbi.

Predstavke i žalbe zbog apsolutno niskih ličnih dohodak potiču najčešće iz niskoakumulativnih grana privrede u kojima su teški uslovi rada i iz njih se može videti kako se različit materijalni položaj pojedinih grana i grupacija, koji često nije rezultat rada, nego sticaja različitih okolnosti, nepovoljno odražava na

Digitized by Google

razlike u materijalnom položaju radnika u ovim granama i grupacijama.

Procentualno učešće predstavki i žalbi u vezi s minulim radom, neblagovremene isplate ili obustave ličnog dohotka, naknade za rad u dane državnih praznika i noću — opadaju u odnosu na ukupan broj predstavki i žalbi iz oblasti ličnih dohodaka, s tim što kod predstavki i žalbi zbog neblagovremene isplate ličnih dohodaka dolazi do povećanja u 1977. godini.

Činjenica da se najveći broj predstavki i žalbi iz ove oblasti odnosi na nestimulativni sistem raspodele i na nedoslednu primenu principa raspodele prema radu i rezultatima rada značajna je zbog toga što potvrđuje da sukobi u ovoj oblasti u najvećoj meri nastaju kao rezultat borbe za ostvarivanje principa raspodele prema radu i rezultatima rada.

S tim u vezi posebno se ukazuje na sledeće pojave:

— nepostojanje ili nedovoljna definisanost kriterijuma i merila za raspodelu ličnih dohodaka;

— nepoštovanje samoupravnih akata kojima se reguliše raspodela;

— neodgovarajuća srazmera u vrednovanju pojedinih kriterijuma za raspodelu ličnih dohodaka;

— pojava da se za približno jednak rad u istim uslovima određuju različite startne osnove ličnog dohotka;

— nesamoupravni tok donošenja samoupravnih normativnih akata iz ove oblasti i pojave pritiska od strane pojedinaca i neformalnih grupa;

— nemogućnost da se u skladu sa zakonom ostvare prava i na ostala lična primanja po osnovu rada (uvećani iznos ličnog dohotka za rad noću i u dane državnih praznika, otpremnina itd.).

Predstavke i žalbe radnika zbog povrede samoupravnih prava

Povrede samoupravnih prava radnika predstavljaju takođe čest razlog predstavki i žalbi radnika. Ove predstavke i žalbe čine u 1975. godini 20,16%, a u 1978. godini 12,31% ukupnog broja predstavki i žalbi. Međutim, treba reći da se ove predstavke i žalbe retko javljaju u svom »čistom vidu«, već zajedno sa nepravilnostima u oblasti radnih odnosa, raspodele ličnih dohodaka, stambene politike itd.

Imajući u vidu da sve odluke u navedenim oblastima društveno-ekonomskih odnosa moraju, makar formalno, doneti odgovarajući organi samoupravljanja u organizaciji udruženog rada, uključivši tu i odluke koje su uzrok predstavki i žalbi, sve takve odluke su rezultat povrede samoupravnih prava radnika. U svojim predstavkama i žalbama radnici iznose mnogobrojne oblike i načine na koje birokratske snage vrše uzurpaciju samoupravnih

Digitized by Google

prava radnika, kao što su neblagovremeno i nepotpuno informisanje radnika i članova organa samoupravljanja, nesprovođenje odluka organa samoupravljanja i organa društveno-političke zajednice, sprečavanje radnika da zbog »tehnoloških razloga« ili razloga »radne discipline« prisustvuju sednicama organa upravljanja, prikrivanje nalaza SDK, sudova i drugih društvenih organa od radnika, do otvorenog pritiska na radnika, koji se, ne retko, manifestuje na taj način što se radnik koji se suprotstavi nekoj nepravilnosti i na sednici organa upravljanja glasa drugačije od predloga rukovodeće strukture na neki »volšeban« način nađe desetak mesta niže na rang-listi za stanove, ili mu bude uskraćeno neko drugo pravo iz radnog odnosa ili, pak, bude proglašen za »bukača«, »destruktivnog elementa«, »moralno-politički nepodobnog« itd.

Zbog toga su predstavke i žalbe zbog povrede samoupravnih prava radnika značajan i veoma karakterističan indikator razvoja samoupravnih odnosa u sredinama iz kojih potiču, jer najčešće govore o neposrednom sprečavanju radnika da ostvari svoja samoupravna prava i o nespremnosti ili nemogućnosti organa samoupravljanja ili organa društveno-političkih organizacija da to spreče.

Uzroci koji opredeljuju radnike da se obraćaju državnim organima i organima društveno-političkih organizacija svojim predstavkama i žalbama

Predstavke i žalbe predstavljaju samo jedan od mnogobrojnih oblika izražavanja i ostvarivanja interesa radnika. U procesu političkog odlučivanja, u procesu ostvarivanja svog samoupravnog društveno-ekonomskog položaja radnici se koriste različitim oblicima i sredstvima političke borbe, što je uslovljeno nizom činilaca. Da bi se u celosti sagledalo mesto i uloga predstavki i žalbi kao jednog od oblika borbe i izražavanja interesa u ukupnoj političkoj borbi radničke klase, veoma je značajno analizirati uzroke koji opredeljuju radnike da se putem predstavki i žalbi obraćaju državnim organima i organima društveno-političkih organizacija. Među mnogobrojnim uzrocima koji opredeljuju radnike na ovaj oblik borbe i izražavanja interesa, posebno su značajni sledeći:

A. *Raskorak između normativnog i stvarnog u samoupravnim odnosima*

Osnovu većine predstavki i žalbi čini raskorak između normativnog i stvarnog. U sredinama iz kojih potiču predstavke i žalbe radnika su, po pravilu, najizraženije razlike između onoga što je zapisano u političkim dokumentima, zakonima i samoupravnim aktima i realnih društvenih odnosa.

Analizom sadržaja predstavki i žalbi radnika dolazi se do veoma značajnog saznanja da se jedan broj radnika odlučuje na

Digitized by Google

obraćanje putem predstavki i žalbi odgovarajućim državnim organima i organima društveno-političkih organizacija tek onda kada nemaju drugog načina da zaštite ili ostvare svoja samoupravna prava, dakle, tek onda kada su pokušali da iskoriste sve druge mnogobrojne oblike zaštite i ostvarivanja svojih samoupravnih prava. Ovakve predstavke i žalbe potiču, po pravilu, iz sredina u kojima samoupravljanje nije razvijeno i u kojima upravo zbog toga najčešće dolazi do kršenja i uzurpacije samoupravnih prava radnika u najdrastičnijim oblicima i nemogućnosti, pre svega materijalne, radnika da sebi obezbedi odgovarajuću pravnu zaštitu.

Žalbe i predstavke koje radnici upućuju usled ovog uzroka, u tom smislu, jesu značajan indikator nerazvijenosti samoupravljanja u sredinama iz kojih potiču, neangažovanja i nedovoljnog uticaja društveno-političkih organizacija, a u izvesnom broju slučajeva i zajedničke uzurpacije vlasti od strane rukovodstva i »samoupravnih« struktura, koje u takvim situacijama samo »aminuju« odluke i stavove birokratskih rukovodećih struktura, dajući takvim, naopakim odlukama samoupravni oblik.

B. *Neadekvatna normativna regulisanost određenih samoupravnih pitanja u organizacijama udruženog rada*

U proteklih nekoliko godina došlo je do značajnih promena u našem društveno-ekonomskom i političkom sistemu, koje su definisane Ustavom i Zakonom o udruženom radu. Jedan od osnovnih ciljeva i rezultata ovih promena jeste razvijanje neposrednog samoupravljanja u osnovnim ćelijama društveno-ekonomskog života — osnovnim organizacijama udruženog rada. To je pred sve radne ljude u organizacijama udruženog rada postavilo veoma složen i značajan zadatak normativnog regulisanja samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u osnovnoj organizaciji udruženog rada.

Složenost ove materije, širina promena u društveno-ekonomskom i političkom sistemu, nedovoljna iskustva, kao i određene negativne antisamoupravne pojave dovode do toga da su mnoga pitanja sa područja samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa koja se regulišu samoupravnim aktima neregulisana ili neadekvatno regulisana. U izvesnom broju slučajeva neke odredbe normativnih akata organizacija udruženog rada su u direktnoj suprotnosti sa odredbama Ustava i zakona. Ovakve pojave uslovljene su, s jedne strane, neshvatanjem pojedinih pitanja, nedostatkom odgovarajućih kadrova u organizacijama udruženog rada, a, s druge strane, manipulisanjem samoupravnim pravima radnika u normativnim aktima radne organizacije.

Nedovoljna i neadekvatna normativna regulisanost određenih pitanja uslovljava i podstiče pojavu subjektivizma, nedoslednosti, kršenja samoupravnih prava radnika, pa u tom smislu predstavlja i jedan od uzroka obraćanja radnika putem predstavki i žalbi državnim organima i organima društveno-političkih organizacija.

Digitized by Google

C. *Nepoverenje u samoupravne i društveno-političke organe u sopstvenoj sredini*

Veoma čest uzrok obraćanja radnika putem predstavki i žalbi je nepoverenje u samoupravne organe i organe društveno-političkih organizacija u sopstvenoj sredini, pre svega u radnoj organizaciji, a zatim šire u opštini. Prema podacima kojima raspolaže Veće Saveza sindika Jugoslavije, radnici se retko obraćaju za pomoć osnovnoj organizaciji Saveza sindikata, odnosno rukovodstvu sindikalne organizacije, što, na neki način, predstavlja izraz nepoverenja u mogućnost i spremnost ovih struktura da se uhvate u koštac sa određenim problemima ili da zaštite neka samoupravna prava radnika. Takođe je kod jednog broja radnika prisutan strah da će ukazivanja na određene negativnosti u sopstvenoj sredini izazvati određene reakcije onih koji su nosioci takvih negativnih pojava, koje mogu imati za posledicu ugrožavanje i elementarne socijalno-ekonomske sigurnosti radnika. U takvim uslovima i odnosima podnosioci predstavki i žalbi ocenjuju da je obraćanje samoupravnim organima u sopstvenoj sredini besmisleno, jer, zbog postojeće konstelacije snaga i odnosa, njihovi zahtevi i mišljenja neće biti ozbiljno i objektivno razmotreni i da u vezi s tim zahtevima neće biti doneta pravedna odluka.

Međutim, treba takođe konstatovati da jedan deo predstavki i žalbi koje se upućuju organima izvan sopstvene sredine ima svoje uzroke u starom, prevaziđenom, nesamoupravnom mentalitetu da neko drugi rešava probleme određene sredine.

D. *Neinformisanost o načinu ostvarivanja samoupravnih prava i funkcionisanju samoupravnog sistema*

Neosporna je činjenica, koju je praksa razvoja sistema socijalističkog samoupravljanja u celosti verifikovala, da je celovito, blagovremeno informisanje *conditio sine qua non* učešća u procesu samoupravnog odlučivanja i da najveći politički uticaj u svojim sredinama imaju oni koji su u centru sistema informisanja.

Takođe je poznata činjenica da sistem informisanja kao temeljni elemenat procesa samoupravnog odlučivanja nije u dovoljnoj meri razvijen i da veoma često ne odgovara stepenu razvijenosti samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. To ima za posledicu da su radnici, naročito u onim sredinama u kojima samoupravljanje nije razvijeno i u kojima dolazi do uzurpacije samoupravnih prava radnika, neinformisani o načinu ostvarivanja i zaštite svojih samoupravnih i radnih prava, kao i o načinu ostvarivanja funkcija nekih osnovnih institucija sistema socijalističkog samoupravljanja. To se veoma često može videti iz sadržaja predstavki i žalbi radnika — da podnosioci predstavki i žalbi nisu znali druge načine i mogućnosti zaštite i ostvarivanja svojih sa-

Digitized by Google

moupravnih prava i, što je veoma karakteristično, u najvećem broju slučajeva nisu dobijali potrebne informacije i objašnjenja od odgovarajućih službi u svojoj organizaciji udruženog rada.

E. *Negativna motivisanost kod jednog broja podnosilaca predstavki i žalbi*

Ogromna većina podnosilaca predstavki i žalbi u svojim predstavkama i žalbama iznosi objektivne probleme svoje sredine i traži zaštitu svojih samoupravnih prava. Međutim, uzroci obraćanja jednog manjeg broja podnosilaca predstavki i žalbi leže u negativnim individualno-psihološkim motivima. Postoji ceo spektar raznih individualno-psiholoških motiva koji opredeljuju jedan broj podnosilaca da se predstavkama i žalbama obraćaju državnim organima i organima društveno-poiltičkih organizacija, koje u ovom radu nije moguće prikazati. Po pravilu, u pitanju su ljudi nezadovoljni svojim društvenim položajem, koji su uvereni da zaslužuju mnogo bolji društveni položaj i ugled, pa veoma često zbog toga postaju »večiti nezadovoljnici« koji nekritički »kritikuju« sve od reda, a na taj način, u stvari, teže da skrenu na sebe veću pažnju svoje radne i društvene sredine.

Digitized by Google

Smiljana Đurović

Osnovni metodološki problemi u radu na sintetičkom tekstu Istorije SKJ

Cilj i osnovne metodološke postavke ovoga teksta*

Otvaranje teorijske i metodološke rasprave o problemima sinteze u našem konkretnom slučaju je složen, težak i odgovoran posao, ali posao koji je neophodno obaviti sa saznanjem da mnoga od pitanja o kojima je nužno raspravljati do sada nije naučno rešila ni istorijska nauka u celini u svetu, ali da ih je pokušala rešiti. Bez iznalaženja naučnih rešenja u sintezi kao važnoj radnji isto-

* Tekst koji se prezentuje, sa neznatnim izmenama i pojašnjavanjima, je tekst koji smo pripremili za Savetovanje o problemima rada na sintezi istorije SKJ, koje je održano 14—15. septembra 1978. godine u Beogradu. Smatrali smo da će svoju specifičnost i namenu najbolje sačuvati ako ga pripremimo za štampu u prvobitnom obliku.

Tekst koji je poslužio kao osnova za teorijsko-metodološku raspravu na Savetovanju ima tri dela koja su organski nerazlučiva. Ovde se publikuje samo prvi deo teksta: *Opšti problemi razvoja sinteze kao metoda u istorijskoj metodologiji.*

Karakteristike ovoga teksta su da je bio predviđen isključivo za rad timova, to jest za internu upotrebu, pa ima radni karakter. Namena i cilj teksta su odredili i uslovili izbor literature koju smo

Digitized by Google

rijske metodologije neće se, međutim, moći normalno razvijati naša istoriografija savremene istorije, a njen dalji tok je osuđen na stihijnost, lutanja ili na svemoć slučajnosti; u svakom slučaju, na odsustvo toliko potrebnih sintetičkih istoriografskih dela ili na njihovo stihijno pojavljivanje inicijativom izdavačkih kuća podređenih potrebama izdavačkog biznisa.

U metodološkoj i teorijskoj formulaciji tekst smo podredili osnovnom zadatku, to jest da damo metodološku i teorijsku osnovu za naučnu raspravu koja treba da reši konkretne i pojedinačne metodološke probleme vezane za pitanje sinteze kao metoda u pisanju *Istorije SKJ*, odnosno da se omogući formulisanje konkretno-metodoloških principa i uputstava za rad naučnih timova. Kako je tekst svojom namenom podređen inicijiranju smišljene i organizovane naučne rasprave, kao i određivanju prema pojedinim metodološkim pitanjima, to smo odstupili od klasične forme referata, čija karakteristika je saopštavanje autorovih decidiranih rešenja. Osobenost ovog metodološkog teksta je u tome što je nastao isključivo na osnovu primene metoda analize i sistematizacije, kojima se jedino moglo postići ukazivanje esencijalno na metodološke probleme i iniciranje u zaključku predloga konkretno-metodološkog rešenja ili problema rasprave.

Pored teškoća u objektivnom sagledavanju sadašnjeg stupnja razvoja istoriografije u istorijsku nauku u svetu, u kojem ne postoje usaglašena naučna shvatanja o tako važnoj radnji istorijske metodologije kao što je sinteza, pisanje ovoga teksta je bilo otežano i time što u jugoslovenskoj istoriografiji ne postoje teorijski sistematizovana autohtona metodološka iskustva do kojih se

---

koristili i način na koji smo je koristili, kao i celokupno postavljanje problema, a i tehničku formu teksta.

Cilj i namena ovoga teksta nisu bili da se raspravlja o njemu kao takvom, odnosno o eventualnoj paradigmi koju artikuliše, nego povodom njega o konkretno-metodološkim problemima i pitanjima rada na *Istoriji SKJ*, da bi se oni razrešili. Sve to ukazuje na složenost problema koji je bio pred nama i koji je trebalo rešiti, naravno, ne jedanput zauvek i konačno, nego na nivou saznanja i mogućnosti naše marksističke istoriografije danas. Zajedno sa referatom dr Ivana Jelića, koji je trebalo da dâ konkretnu analizu naših metodoloških iskustava primenjenih u istoriografskoj praksi (*Pregled istorije SKJ*, mitrovačka *Istorija KPJ*, Moračina *Istorija Saveza komunista* itd.), naš referat je trebalo da omogući i sagledavanje gde se mi danas u Jugoslaviji nalazimo kao naučnici kad je u pitanju rešavanje problema sinteze.

Drugi deo našeg referata: *Šta bi iz izvornog marksizma trebalo uzeti u obzir pri teorijskom sagledavanju problema sinteze kao metoda u istorijskoj metodologiji, odnosno pri pisanju Istorije SKJ* (str. 45—58), gde su dati Marksovi i Engelsovi tekstovi, po nama je posebno važan jer jasno pokazuje gde i koliko su lutale neke dosadašnje istoriografske paradigme u tumačenju istorije ljudi, odustajući od njenog prirodno-istorijskog shvatanja.

Treći deo referata: *Koje osnovne konkretno-metodološke probleme treba rešiti u toku pisanja Istorije SKJ i kakav stav zauzeti prema metodološkim pitanjima koja postavlja Projekat istorije SKJ* (str. 59—70), obuhvata sintetizovane sa stanovišta istorijske metodologije i metodoloških postavki *Projekta* najvažnije probleme koji se javljaju.

Digitized by Google

do sada došlo u konkretno-metodološkom smislu kada se radi o sintezi kao radnji u istorijskoj metodologiji. Veoma su usamljena teorijska istraživanja u toj oblasti istorijske metodologije, iako je naša marksistička istoriografija dala do sada nekoliko sintetičkih dela: *Istorija naroda Jugoslavije*, I i II, *Pregled istorije SKJ*, *Istorija socijalističke Jugoslavije* i dr.[1] Zbog toga smo morali da damo i teorijsku osnovu opšteg metodološkog i teorijskog karaktera za vođenje naučne rasprave koja treba da dâ konkretna rešenja za potrebe izrade sintetičkog teksta *Istorije SKJ*. Razlog što smo upotrebili, pored analitičkog metoda, i metod sistematizacije je u tome što su naša dosadašnja iskustva iz oblasti istorijske metodologije pokazala da metod sistematizacije, koji u sebe uključuje i analitički i uporedni metod, omogućava u oblasti istraživanja razvoja istoriografije visok stepen naučnosti, gotovo jednak eksperimentu u empirijskim naukama.

Metodom sistematizacije, to jest i eliminacije došlo smo do zaključka da osnovu naše analize treba da čine postojeći rezultati u istraživanju razvoja istoriografije u istorijsku nauku i problemi sinteze sa pozicija marksističke kritike u našoj istoriografiji. Orijentisali smo se na malobrojne radove iz te oblasti, uglavnom na radove B. Đurđeva, i to: *Stupnjevi razvitka istoriografije u istorijsku nauku*, *Sinteza kao metod u istoriji* i dr. Koristili smo i rezultate naših istraživanja sintetizovane u studiji: *Marksistička istoriografska škola Pokrovskog*. Za neka opšta metodološka znanja izvor je knjiga B. Grafenauera: *Struktura in tehnika zgodovinske vede* (Ljubljana, 1960). Na žalost, novoizašlu knjigu M. Gross: *Historijska znanost* (Zagreb, 1976) nismo bili u mogućnosti da koristimo zbog postojećih problema oko metoda interpretacije koji je upotrebila M. Gross.

Tekst ima tri dela — I deo: *Opšti problem razvoja sinteze kao metoda u istorijskoj metodologiji*, II deo: *Šta bi iz izvornog marksizma trebalo uzeti u obzir pri teorijskom sagledavanju problema sinteze kao metoda u istorijskoj metodologiji, odnosno pri pisanju Istorije SKJ* i III deo: *Koje osnovne konkretno-metodološke probleme treba rešiti u toku pisanja Istorije SKJ i kakav stav zauzeti prema metodološkim pitanjima koja postavlja Projekat istorije SKJ*. Prva dva dela su u teorijskoj funkciji trećeg dela teksta, koji je ključni za donošenje konkretno-metodoloških zaključaka.

U tekstu su *kurzivom* štampana pitanja za metodološku raspravu, a izdvojeni su i delovi teksta koje bi, eventualno, trebalo uvrstiti u konkretno-metodološke zaključke, a koji bi olakšali rad naučnih timova. Nastojali smo da metodološki tekst damo i u obliku koji omogućava i intervencije svakog učesnika Savetovanja u navedenom smislu, to jest predlaganje dela teksta koji inicira

[1] Prva sinteza istorije SKJ napisana je pre rata u Kaznionici Sremske Mitrovice, i to kao timsko ostvarenje. O tome smo napisali analitički rad: *Elementi sinteze u Istoriji KPJ nastaloj u Kaznionici Sremske Mitrovice*, u: *Život i delo Moše Pijade*, zbornik radova, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1978. (u štampi).

Digitized by Google

problem za metodološku i teorijsku raspravu i zaključak ili ugrađivanje i inkorporiranje problema koji nije uočen. Smatramo da nagomilano praktično konkretno-metodološko iskustvo naše marksističke istoriografije savremene istorije, i ne samo nje, jeste potencijal koji može prilikom rešavanja teorijskih i metodoloških pitanja pisanja *Istorije SKJ* da dâ istorijskoj nauci, kao takvoj, svoj zapažen i originalan doprinos.

Prvi deo

OPŠTI PROBLEMI RAZVOJA SINTEZE KAO METODA U ISTORIJSKOJ METODOLOGIJI

Naučno rešavanje izrade Istorije SKJ sintetičkim metodom ne može da se posmatra odvojeno od problema sinteze u istorijskoj metodologiji uopšte ili problema rada na IV, V i VI knjizi sinteze Istorije Jugoslavije.

Metod ispitivanja izvora i utvrđivanja činjenica, kao i metod stručne istoriografske sinteze takvih činjenica, postigao je u savremenoj istoriografiji zavidan stepen naučnosti, a time i univerzalnosti. Naučna sinteza se u većem delu istoriografije u svetu smatra za dalju posebnu radnju u istorijskoj metodologiji, a u mnogim slučajevima i završnu radnju. Metodološka istraživanja razvoja istoriografije u istorijsku nauku danas u svetu pokazuju da je pitanje konkretnih metoda uopštavanja i dovođenja u sklad onoga što konkretno daje istorijski materijal, to jest »postupci istoričara za dobijanje objektivne slike istorijskog zbivanja, kretanja u razvitku društvene sredine i njenog stanja«, zapravo centralni problem u daljem razvitku istoriografije u istorijsku nauku.[1] Analiza razvoja problema sinteze kao metoda u istorijskoj metodologiji, koju ćemo ovde dati, ukazaće na većinu metodoloških problema opšteg karaktera koji će se susresti i u toku primene sintetičkog metoda pri pisanju *Istorije SKJ*.

Kada se radi o istraživanju istorije, može se konstatovati da je *tehnika istraživanja*, to jest metodologija istraživanja postigla visok stupanj još u vreme istorijske škole L. Rankea (1795—1886). Iako je i tada smatrana literaturom, istoriografija je sredinom 19. veka imala razvijen naučni metod ispitivanja izvora i utvrđivanja činjenica.

Kada je reč o sintezi, mora se konstatovati da ni na današnjem stadiju razvoja istoriografije u istorijsku nauku ne postoje opštevažeća konkretno-metodološka rešenja, to jest univerzalan metod opšte primenljiv, i da su neki pokušaji stvaranja takvih metoda završil u čistoj šablonizaciji.

Razvivši se u 18. veku, pod uticajem porasta znanja i razvitka filozofije, racionalizam vrši poseban uticaj na istoriografiju, isti-

[1] B. Đurđev, *Sinteza kao metod u istoriji*, Radovi AN BiH, XXXII, Sarajevo, 1967, str. 46.

Digitized by Google

čući potrebu *da se istorija čovečanstva objasni*, pa istoriografija dobija naučne zadatke, a najkrupnije probleme razvitka društva rešava filozofski. Razvitak čovečanstva racionalisti su tumačili kao razvitak razuma.

U 18. veku počinje da se upotrebljava i pojam »filozofija istorije«, a prvi ga je upotrebio Volter (1694—1777), koji je smatrao da istoričar mora da piše kao filozof. Pod filozofijom istorije on je podrazumevao opštu istoriju, koja daje opšti pogled na istorijsko zbivanje u celini. Ovaj pojam je bio u upotrebi posebno u nemačkoj idealističkoj filozofiji.

Istoriografija počinje da koristi uporedni metod, to jest geografska i etnografsa znanja, pa se dolazi do »jasnijeg saznanja o uticaju geografske sredine, običaja, religije, zakona i drugih faktora koji određuju »opšti duh« naroda«[3].

Od vremena racionalizma, dakle, problem rešavanja iskorištavanja znanja do kojih su došle druge nauke o razvoju čovečanstva konkretno-metodološki u istoriografiji se rešava uporednim metodom.

Na današnjem istoriografskom stupnju u pogledu savremene istorije sve više se zastupa i propagira princip multidisciplinarnosti.

Rešiti: Da li je naučno opravdano uporedni metod u istorijskoj nauci, odnosno pri pisanju Istorije SKJ zameniti principom multidisciplinarnosti i u kom slučaju?

Pod uticajem Francuske revolucije buržoaska istoriografija restauracije u Francuskoj u prvoj polovini 19. veka ističe shvatanje da osnovnu snagu u istorijskom zbivanju treba tražiti u društvu i njegovim snagama, pa su neki istoričari došli i do saznanja o ulozi društvenih klasa u istorijskom zbivanju. Tako se istoriografija restauracije javlja kao preteča sociološke istoriografije. Buržoaska sociološka istoriografija, inače, započinje sa pozitivizmom O. Konta (1798—1857), koji je u mnogo čemu potekao od racionalizma. Suprotstavljajući se vladajućoj filozofiji istorije, Kont je u svoju istorijsku teoriju stavio apsolutno-sociološku teologiju. Po njemu, razvitak čovečanstva je društveni proces, a društvo u sebi sadrži razne strane života. On je tvorac poznate *teorije faktora*, koja je karakteristična za pozitivizam. Ipak, izdvajanje istraživanja ekonomskog života Kont je proglasio metafizikom, ističući da se ekonomski život mora posmatrati u celini društvenih odnosa, »kao kod svakog živog tela gde su različite opšte strane međusobno solidarne i neodvojive, pa stoga uzajamno moraju biti objašnjene«. Za Konta je društvo organizam u čijoj osnovi leži ljudska psihologija, a čovečanstvo je celina čiji organi prolaze kroz opštu evoluciju, pa društvene pojave treba objasniti *metodima prirodnih nauka*. »U osnovu svoje teorije Kont je uzeo

[3] B. Đurđev, *Stupnjevi razvitka istoriografije u istorijsku nauku*, Naučno društvo BiH, Radovi, XX, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 7, Sarajevo, 1963, str. 11.

Digitized by Google

prastaru predstavu o društvu, koja ga je dovela do posmatranja društva kao celine koja je bez konflikata između raznih strana života. Na tome je stvorio *sintezu* čitave istorije čovečanstva, izjednačavajući njegov istorijski razvitak s navodnim iskonstruisanim društvenim razvitkom, shvatajući opet razvitak čovečanstva kao razvitak organizma.«[4]

Izdvajanje istraživanja ekonomskog života u savremenoj istoriografiji se razvilo dotle da je nastala takozvana ekonomska istorija kao posebna disciplina istorijske nauke i u buržoaskoj i u marksističkoj istoriografiji, a u isto vreme je i jedna od ekonomskih nauka; inače, pokazuje sve više tendenciju da se razvije u posebnu nauku.[5]

Rešiti: U kom konkretno-metodološkom vidu će se u sintetičkom metodu pri pisanju Istorije SKJ koristiti rezultati ekonomsko-istorijskih istraživanja i kako?

Na kasniji razvoj pozitivističke istoriografije imao je veliki uticaj razvitak sociologije, kako je Kont nazvao nauku o društvu. Na istoriografiju pozitivizma uticao je i razvoj biologije, posebno Darvinova teorija.[6]

Danas je sociologija razvijena društvena nauka. Odnos sociologije i istorije je jedan od najsloženijih odnosa[7]*, posebno je otvoreno i nerešeno za sada u svetskim relacijama pitanje konkretnog metoda kojim bi istoriografija koristila rezultate sociooloških istraživanja, a koji bi je istovremeno zaštitio od sociologizma, jer se napušta uporedni metod i, pod uticajem francuskih analista, usvaja sve više multidisciplinarni.*

Rešiti: U kom konkretno-metodološkom obliku će se koristiti rezultati sociooloških istraživanja u sintetičkom metodu pri izradi Istorije SKJ: direktnim angažovanjem sociologa ili primenom uporednog metoda od strane istoričara?

---

[4] Isto, str. 18—20. — O problemu filozofije istorije objavio je rad M. Kostrenčić: *Filozofija historije i njeni problemi*, Rad JAZU, 347, Zagreb, 1967, str. 67—76.

[5] Vidi: S. Đurović, *Metodologija i metodika istraživanja istorijsko-ekonomskih pojava*, Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, 1971, str. 1—2, 161—170; i *Istorija i ekonomske nauke*, u: *Istoriografija i njeni metodi*, Treći program Radio-Beograda, 1971, str. 2, 402—405.

[6] B. Đurđev, *Stupnjevi u razvoju istoriografije u istorijsku nauku*, str. 15.

[7] Ovom problemu je bio posvećen i Svetski kongres istoričara u Moskvi 1970. godine. Vid.: B. Đurđev, *Istorija i sociologija*, ANBiH, Radovi, XLI, 1971, str. 5—15; R. Supek, *Sociologija i historija*; S. Ćirković, *Istorija i društvene nauke* i D. Vuksanović-Anić, *Istorija i društvene nauke* — tekstovi u: *Istoriografija i njeni metodi*, Treći program Radio-Beograda, 1971.

Digitized by Google

Pozitivistička istoriografija se razvijala u dva pravca. Preko Lamprehtove (1856—1915) pozitivističke škole u Nemačkoj razvila se kulturno-morfološka škola, čija je karakteristika bila *borba protiv političke istorije kao istorije o pojedinačnom, a za kulturnu istoriju u kojoj se ogleda tipično.* Ta borba se prenela i na druge istoriografije (na primer, na rusku).[8]

Samo pre pola stoleća i nešto više, krajem 19. i početkom 20. veka, standardni udžbenici istorijske metodologije bili su udžbenici Bernhajma i Langloa-Senjobosa. Oni su predstavljali onu pozitivističku istoriografiju koja je akceptirala postignuća Rankeove istorijske škole i Kontovo psiho-socijalno objašnjenje društvenih pojava, kao i teoriju faktora, kao opšte principe, i povela *borbu za empirizam kao svoj osnovni princip odričući se filozofije istorije.* Ostavljajući najkrupnija uopštavanja sociologiji, odnosno zauzevši negativan stav prema filozofiji istorije, ona se posvetila *istraživanju pojedinačnog* i deskripciji.

U Projektu istorije SKJ posebno je naglašeno da će se u toku metodoloških rasprava rešiti problem odnosa opšteg, posebnog i pojedinačnog u istoriji SKJ.[9]

Rešiti: Koliko iskustva stečena u toku razvoja istoriografije u nauku u pogledu odnosa prema ispitivanju pojedinačnog i opšteg mogu imati uticaja na dijalektičko postavljanje pitanja odnosa opšteg, posebnog i pojedinačnog u istoriji? Rešiti, prema tome, i pitanje odnosa i korišćenja naučnih rezultata postignutih u istraživanju pojedinačnog u istoriji SKJ, kao i onoga što nameće filozofsko-istorijski pristup.

Za pozitivističku istoriografiju je karakteristično i to da je nastojala da postignuto u metodu ispitivanja izvora i utvrđivanja činjenica sistematizuje, kao i da formuliše *konkretne metode uopštavanja.* Tako S. Senjobos (1854—1942) u sintezi uopšte ne uzima u obzir filozofiju istorije, nego samo konkretne metode uopštavanja. U udžbeniku Langloa-Senjobosa posle operacija analize prelazi se na radnje koje se nazivaju sintetičke operacije. E. Bernhajm (1850—1942), pak, u svom udžbeniku posle izlaganja onoga što se odnosi na metod ispitivanja istorijskih izvora i utvrđivanja činjenica prelazi na sledeće radnje: interpretaciju, kombinaciju, shvatanje opštih faktora i filozofiju istorije. Poslednju Bernhajm svodi na pitanje *šta su faktori u istorijskom procesu, na problem ocene rezultata istorijskog procesa u sadržajnom pogledu, kao i na gnoseološka pitanja.*[10]

---

[8] S. Đurović, *Marksistička istoriografska škola Pokrovskog,* Beograd, 1977, str. 81. i dalje

[9] *Projekat istorije SKJ,* Beograd, 1978; poslednja verzija usvojena na sastanku Redakcionog odbora 12. aprila 1978. godine, Cilj i karakter dela, Tematski sadržaj (šapirografisano)

[10] B. Đurđev, *Sinteza kao metod u istoriji* i B. Grafenauer, *Struktura in tehnika zgodovinske vede,* Ljubljana, 1960.

Digitized by Google

Rad na sintetičkom tekstu Istorije SKJ je hendikepiran jer u našoj savremenoj istoriografiji ne postoje metodološka istraživanja koja bi pokazala koje metode uopštavanja postoje u praksi, ili dominira filozofija istorije u vidu dijalektičkog materijalizma ili nešto drugo, o čemu je potrebno zauzeti načelan stav.

Pozitivizam i njegov značajan uticaj dominira u evropskoj istoriografiji u drugoj polovini 19. veka. U vodećim istoriografskim delima preovlađivala je, pak, »događajna istorija«, protiv koje će početkom 20. veka odlučno istupiti moderna francuska istoriografija sa Berom na čelu.

Suprotstavivši se početkom 20. veka »događajnoj istoriji«, francuska moderna istoriografija sa A. Berom (1863—1954) na čelu nastupila je sa velikom i organizovanom istoriografskom akcijom, istupivši sa teorijom o »istorijskoj sintezi«. Zapravo, moderna francuska istoriografija počinje sa Berovom teorijom o »sintezi u istoriji«. Berova je zasluga što je, pokrećući pitanje »sinteze u istoriji«, ovo pitanje postavio kao problem naučnog metoda u istoriografiji. Izjašnjavajući se protiv »događajne istorije«, Ber se izjašnjava protiv istorije koja se svodi na nabrajanje fakata, kritikujući preterani empirizam istoričara. Ber se nije odricao hipoteza i uopštavanja, ali je istupio protiv proizvoljnih apriornih shema filozofije istorije i sociologije. Njegov cilj je bio da se filozofija istorije zameni nečim što bi u potpunosti bilo naučno, pošto se filozofija istorije kompromitovala igrom fantazije i neopreznom brzinom u spekulaciji. Ber je 1911. godine objavio i svoje najvažnije teorijsko delo: *Sinteza u istoriji*, u kome je izneo svoja teorijska shvatanja. Teoriju o istorijskoj sintezi on je konstruisao kao opštu istorijsku teoriju i metod u istoriji. Kako je većina problema trebalo, po njemu, da se reši putem organizacije rada, on je bio inicijator velikog organizacionog posla na »sintezi u istoriji«. Ber osniva 1900. godine Internacionalni centar za sintezu i pokreće časopis »Revija za istorijsku sintezu« (Revue de Sinteze Historique), kao i posebnu biblioteku istorijske sinteze, a uvod u njeno pokretanje bilo je objavljivanje njegove knjige *Sinteza u istoriji*. Godine 1925. Internacionalni centar za sintezu se proširuje i obuhvata i prirodne nauke. Oko ovoga centra se okupljaju poznati naučnici i istoričari iz svih država, kao i veliki broj političara i poslovnih ljudi. Potrebno je navesti da među saradnicima Berovog centra i časopisa nisu postojala jedinstvena mišljenja o pitanju sinteze u istoriji.[11]

Po Beru, postoje dve sinteze: »eruditska sinteza« i »naučna sinteza«. Eruditska ili stručna analiza ima zadatak da organizuje analitički rad i da prikuplja rezultate toga rada. Ber je posebno isticao značaj analize, koja, po njemu, ne prikuplja samo materijal za sintezu, nego je i sastavni deo same sinteze. Dakle, rad istoričara obuhvata razne stupnjeve: od utvrđivanja činjenica i eruditske kompilacije do naučne sinteze. U tom poslu rad istori-

[11] B. Đurđev, *Sinteza kao metod u istoriji*, str. 20—27.

Digitized by Google

čara prolazi kroz »viziju« koja grupiše činjenice prošlosti čovekovog života. Đurđev smatra da je Ber, osećajući strah prema stručnoj istoriografiji u odnosu na sintezu, kao i zbog kritičkog odnosa prema tradicionalnoj istoriografiji, zapostavio pitanje konkretnih metoda uopštavanja i pronalaženja smisla u istorijskom zbivanju koje su počeli razvijati baš oni koje je on napadao. Zbog ekscesa u empirizmu kod »tradicionalne istoriografije« Ber je ispustio iz vida da je baš taj rankeovsko-pozitivistički pravac u istoriji započeo tražiti most za prelaz od »eruditske sinteze« ka »naučnoj sintezi«. Istorijskom sintezom Ber je hteo zameniti i ulogu filozofije istorije u istorijskoj nauci, »ne samo zato što nije vodila računa o svima onima pojedinostima koje su nesigurne i neodređene, koje čine da je pravac razvitka civilizacije u cik-cak liniji, nego i zbog toga što nije vodila dovoljno računa o socijalnom faktoru u kojem se izražava nužnost«. Odnos između pojedinačnog je predmet ispitivanja »tradicionalne istoriografije«. Filozofiji istorije Ber je, međutim, suprotstavio ne stvarnu sintezu u istoriji, nego »opet jednu filozofsku konstrukciju, opšti mehanizam odnosa između pojedinačnog, nužnog i logičnog u istoriji. On nije — kao što je to bio slučaj kasnije u francuskoj istorijskoj školi — utapao istorijski metod u metode drugih nauka, niti je mislio da istorija ima čitav niz metoda, nego je konstruisao svoju teoriju u istorijskoj sintezi kao opštu istorijsku teoriju i metod u istoriji«. Ber nije vršio sintezu, to jest uopštavanje na apsolutizaciji društva, nego je opštu sociologiju smatrao delom sinteze u istoriji. U njegovoj teoriji se postavlja i pitanje odnosa istorizma, nužnosti i evolucionizma u istoriji.[12]

Nije ispitano koje je praktične posledice imao uticaj Berove teorije o istorijskoj sintezi u francuskoj istoriografiji, posebno u naučnom radu u istorijskim institutima, naročito u institutu koji vodi Brodel.

Istoričari okupljeni oko francuskog časopisa »Anali«[13] *sintezu u istoriji shvataju kao sjedinjavanje istorije, geografije i ekonomskih nauka, a osnovu, po njima, treba tražiti u prirodnoj sredini na kojoj počivaju socijalna i »događajna istorija«.* L. Fevr (Berov saradnik) je povezao istorijsku sintezu sa prirodnom sredinom, pri čemu je naglašavao potrebu analize ekonomske i socijalne sredine, što postaje glavna preokupacija istorijskog istraživanja. Pripadnici strukturalno-sociološke škole su posebno isticali čovekov odnos prema prirodnoj sredini i presudnu važnost ekonomije

[12] Isto, str. 22—27.

[13] Analisti izazivaju metodološki interes u našoj savremenoj istoriografiji više nego ijedna druga istoriografska škola, a mišljenja o njihovim rezultatima su različita. Pored Đurđeva, vidi radove M. Gross i D. Vuksanović-Anić (odbranila magistarsku tezu pod nazivom »Civilizacija u koncepciji analista«, na Istorijskoj katedri Filozofskog fakulteta u Beogradu 22. marta 1973). Za modernu francusku istoriografiju se može konstatovati i da je imala i da ima značajan uticaj na našu savremenu istoriografiju, iako o tome ne postoje metodološke analize.

Digitized by Google

u životu ljudi. Njihov odnos prema »događajnoj istoriji« doveo ih je, pak, do nekih subjektivističkih gledišta na istoriju. Suprotstavljajući se »tradicionalnoj istoriografiji«, i analisti su poricali važnost »događajne istorije«. Hteli su da stvore prirodnoistorijsku sintezu sa naglašenim ekonomskim momentom u sociološkom prilazu. Po mišljenju B. Đurđeva, težnja za potiskivanjem rankeovsko-pozitivističke škole kod moderne francuske istoriografije je tako jaka da je ona spremna da za to žrtvuje i specifični istorijski metod, odnosno da se on izgubi u aplikacijama iz drugih nauka. Bez obzira na razlike u strujanjima u modernoj francuskoj istoriografiji, kod koje je u poslednje vreme izražena i struja za »tradicionalnom«, to jest »događajnom istorijom«, kao i na uticaj postmarksizma na analiste, osnovna karakteristika ove istoriografije je u tome da se pojam »sinteze u istoriji« u njoj tako učvrstio da je postao sinonim za nju.[14]

U vreme velikog organizacionog poduhvata Berovog Internacionalnog centra za sintezu početkom ovoga veka poduzet je još jedan veliki organizacioni istoriografski poduhvat — u Sovjetskom Savezu, koji je, između ostaloga, kao najznačajnije istoriografsko delo dao novu sintezu ruske istorije u prvom sovjetskom udžbeniku ruske istorije, knjizi M. N. Pokrovskog: *Ruska istorija u najsažetijem pregledu.* Reč je o prvoj marksističkoj istoriografskoj školi u svetu — školi Pokrovskog, koja je nastala pod uticajem marksizma i u uslovima stvorenim Oktobarskom socijalističkom revolucijom u Sovjetskom Savezu.

Istoriografska ispitivanja su pokazala da je u razvoju ruske istoriografije do Pokrovskog (1868—1932) materijalističko shvatanje istorije Rusije bilo elemenat razvoja i da se ispoljavalo u obliku tumačenja i izlaganja ruske istorije, odnosno u sintezi. To je obuhvatalo i istraživanje određenih tema ruske istorije koje su smatrane za prioritetne na tadašnjem stupnju shvatanja materijalizma, a to su teme iz oblasti ekonomskih i socijalnih pojava ruskog istorijskog procesa, pa se u istorijskim sintezama koje su tada nastale javljaju pokušaji da se materijalistički objasne razne strane života ljudi, kao i ceo ruski istorijski proces. Tako se u drugoj polovini 18. veka ruska istoriografija, pored političke istorije, proširuje i na druge tematske oblasti: ona počinje da se bavi istraživanjem ekonomskih i socijalnih pojava ruskog istorijskog procesa — posebno razvojem trgovine i istorijom seljaštva. Interesantno je da je izlaganje ekonomskih osnova ruskog istorijskog procesa starije u ruskoj istoriografiji od izlaganja socijalnih osnova. Ekonomske pojave koje su najviše privlačile pažnju istoričara 18. i 19. veka bile su pojave vezane za razvoj trgovine i industrije. Kako trgovina, posebno spoljna, tako i industrija su smatrane za pojave koje su bile od velike važnosti za ruski istorijski proces. One su interesovale istoričare naročito u drugoj polovini 19. veka, kada je velika tema ruske istoriografije, a još više društveno-političke misli, postao razvoj kapitalizma u Rusiji. Važan

[14] B. Đurđev, *Sinteza kao metod u istoriji*, str. 31.

Digitized by Google

podsticaj za razvoj ruske istoriografije u tom pravcu predstavljalo je Lenjinovo delo *Razvoj kapitalizma u Rusiji.*

Izlaganje socijalnih osnova ruskog istorijskog procesa tematski se kretalo, uglavnom, u okvirima interesovanja *za istoriju seljaštva i kreposnog prava, posebno za probleme života ruske seoske opštine, kao i za istoriju staleža i klasnu borbu.* Na izučavanje istorije klasne borbe u ruskoj istoriografiji znatno je uticala francuska istoriografija, a kasnije pojava marksizma u Rusiji.[15]

Kao elemenat materijalističkog tumačenja ruske istorije u istoriografiji Rusije 19. veka javlja se obraćanje pažnje na izučavanje prirodne strane ruskog istorijskog procesa, to jest na njegovu *antropološku stranu.* Negde u tome se, možda, može nazreti i koren dugo važeće Solovjevljeve teorije o istoriji Rusije kao »istoriji zemlje koja se kolonizuje«. Ruska istoriografija poznaje i fenomen *geografskog materijalizma* početkom 20 veka. Kod Plehanova, na primer, susreće se da on pod prirodnim uslovima kod K. Marksa podrazumeva geografsku sredinu, koja preko odnosa proizvodnje utiče na čoveka.

Pred rusku istoriografiju u 19. veku postavila su se dva zadatka: (1) *da izloži prošlost* i (2) *da je objasni.* Taj zahtev je došao izvan istoriografije, od strane Černiševskog, najvećeg ruskog materijaliste toga vremena, koji je smatrao da su to dva osnovna zadatka istoriografije.[16] Jasno je da je, u pogledu stava prema sintezi, ruska istoriografija do kraja prve decenije 20. veka prošla i kroz uticaje raznih zapadnoevropskih pravaca — od racionalizma preko pozitivizma do moderne francuske istoriografije.

Krajem 19. i početkom 20. veka, neposredno pre i u vreme izgrađivanja istoriografske koncepcije škole Pokrovskog, pojavljuje se marksistička istorijska misao u Rusiji i, zajedno sa njom, Lenjinovi radovi, što ruskoj istoriografiji daje impuls i osnove za naučnu primenu Marksovog materijalističkog shvatanja istorije na tumačenje ruskog istorijskog procesa, to jest i za izradu jedne nove sinteze ruske istorije. Kao najvažnija radnja pri tome pojavilo se tumačenje i izlaganje pojava i procesa ruske istorije sa pozicija istorijskog materijalizma.

Kolika je važnost pridavana izradi *Ruske istorije u najsažetijem pregledu,* kao nove istorijske sinteze ruske istorije, vidi se po tome što je Politbiro CK RKP(b) intervenisao da se Pokrovskom dâ dopust za pisanje te knjige, kao i to da ju je pročitao Lenjin i uputio o njoj Pokrovskom svoje mišljenje.[17]

Istorija Rusije Pokrovskog razlikovala se od dotadašnjih sinteza ruske istorije[18] po tome što je, prilikom njenog pisanja, u

[15] S. Đurović, *Marksistička istoriografska škola Pokrovskog,* str. 132.

[16] Isto, str. 133.

[17] Isto, str. 213—214.

[18] To su ove sinteze: N. M. Karamzin, *Istorija Gosudarstva Rossijskogo,* t. I—XII, objavljeno 1818—1829; S. M. Solovjev, *Načalo Russkoj Zemli,* objavljeno 1877—1879, i V. O. Ključevskij, *Kurs russkoj istorii,* objavljeno 1904—1910.

Digitized by Google

tumačenju i izlaganju ruskog istorijskog procesa Pokrovski kao metod primenio istorijsku teoriju marksizma. Razlikujući se od Bera po tome što je objašnjenju i tumačenju istorijskih procesa prišao sa pozicija istorijske teorije marksizma, i to praktično-istoriografski, a ne teorijski, Pokrovski sa Berom ima zajedničko to da na sintezu u istoriji gleda kao na metod i prilazi joj konkretno-metodološki u praksi. Po samom Pokrovskom, njegova istorija Rusije se razlikovala od postojećih po tome što je bila »više marksistička«, iako nije u potpunosti i zadovoljavala. Zadatak Pokrovskog je bio *da sa stanovišta istorijskog materijalizma osvetli ogroman materijal koji su do tada bili sakupili istoričari Rusije. Pored toga, on je trebalo da bude posrednik između istraživača detalja istorijskog procesa i širokih slojeva čitalačke publike i da taj materijal koji je bio sakupljen »obradi sa materijalističkog stanovišta«.*

Pri izradi istorije Rusije Pokrovskog došla je do izražaja izrazita koncepcija *partijnosti u istoriji, koja prelazi u metod.* To su uslovile potrebe socijalističke revolucije u Rusiji koje su nametale da se napiše popularan *sovjetski* udžbenik ruske istorije. Njime je posebno trebalo da se koriste slušaoci kurseva — radnici, koji su posle odslušanog kursa odlazili na front u redove Crvene armije kao politički rukovodioci, propagandisti i agitatori. »To nisu bili studenti u običnom smislu reči« — pisao je Pokrovski 1930. godine. »Taj proleterski skelet držao je Crvenu armiju, stvarao ideologiju crvenoarmejaca i ulivao toj masi, većinom seljačke mladeži, entuzijazam radničke revolucije.«[19] Osobenost ove istorije Rusije bila je i u tome što je trebalo da bude prilagođena slušaocima Sverdlovskog univerziteta koji je trajao samo godinu dana, a za tu godinu dana polaznici su, pored ruske istorije, imali da savladaju i istoriju zapadne Evrope, političku ekonomiju i filozofiju. Posebnost koja je uslovila njenu formu je bila i ta što je retko koji od ovih crvenoarmejskih agitatora pre toga bio prošao neku sistematsku školu, pa pred njima nije bilo moguće razvijati nikakve teorije, trošiti vreme na polemike sa istoričarima o kojima slušaoci nisu imali pojma niti se upuštati u istorijsku kritiku zasnovanu na dokumentima »koje ti slušaoci nisu videli niti će ih ikada videti«. Zadatak Pokrovskog je, dakle, bio da napiše što sažetiji udžbenik ruske istorije i razumljivim rečima objasni revolucionarnom radniku dotadašnji ruski istorijski proces. Ova knjiga je bila namenjena i radnim masama zapadne Evrope, jer u to vreme, po oceni Pokrovskog, izvan SSSR-a nije bilo istoričara marksista (osim Momzena). Istorijska sinteza koju je dao Pokrovski počivala je na saznanju da marksistička istorijska nauka ima veliki značaj kao jedno od važnih područja ideološke borbe proletarijata za socijalizam i napredak čovečanstva.[20]

[19] S. Đurović, *Marksistička istoriografska škola Pokrovskog*, str. 217.

[20] Isto, str. 218.

Digitized by Google

Kazali smo da je i za školu Pokrovskog, kao i za modernu francusku istoriografiju, karakterističan veliki organizacioni rad, ali je rad koji je škola Pokrovskog poduzela u oblasti istorijskih nauka bio mnogo veći i zamašniji i obuhvatio je, pored problema rada na pisanju prvog sovjetskog udžbenika ruske istorije, i izdavanje novih časopisa, objavljivanje dokumenata, uređenje arhiva, kao i prosvetno-pedagoški rad. Sve to je smatrano poslom jedinstvenim i neophodnim za stvaranje novog, marksističkog shvatanja i pogleda na rusku istoriju i za praktično ostvarivanje uslova za stvaranje »klasne istorijske šeme«. Osnovano je Društvo istoričara marksista, oko koga su bili okupljeni istoričari marksisti *»koji umeju da vladaju metodom istorijskog materijalizma«*. U Rezoluciji o zadacima istoričara marksista donetoj na Prvoj svesaveznoj konferenciji istoričara marksista, održanoj 1928/29. godine, kaže se da su istoričari marksisti »ratujući marksisti«, »čija je prva obaveza da se bore protiv marksizmu tuđih i proletarijatu klasno neprijateljskih ideologija«. A u uvodnoj reči na toj konferenciji Pokrovski je kazao: »Mi istoričari marksisti u SSSR-u, kako sebe nazivamo, predstavljamo jedan od odreda lenjinske armije, a stanjem na frontu u celini objašnjavaju se i naši zadaci.« Po Pokrovskom, u stvaranju »nove filozofije istorije« u SSSR-u učestvovali su svi, pa i slušaoci komunističkih univerziteta, pa su slušaoci Komunističkog univerziteta »Zinovjev« u Lenjingradu »bili jedna od grupa koje izgrađuju novu filozofiju istorije«, odnosno kroz njih »klasni pokret izgrađuje svoju istorijsku šemu«.[21]

U svojoj knjizi Pokrovski je pokazao praktično kako se »vlada istorijskim materijalizmom« kao metodom u istoriografiji kada je u pitanju rešavanje problema sinteze. Konkretno-metodološki, Pokrovski je uzeo sledeće elemente kao elemente sinteze (koje kontinuirano sprovodi tematski i sadržajno): (1) Globalne rezultate istraživanja političke istorije. (2) Ekonomsku i socijalnu osnovu ruske istorije, osobito istoriju klasne borbe, pri čemu posebnu pažnju poklanja pojavi podele rada između grada i sela. (3) Istoriju radničkog pokreta, koja se kao istoriografska tema uvodi prvi put u jednu istorijsku sintezu ruske istorije. Radnički pokret, međutim, Pokrovski ne posmatra izolovano i odvojeno od ostalih tokova ruske istorije, nego kao sastavni deo nacionalne istorije, iako ga ističe i označava kao posebnu temu. Njegova sinteza nije obuhvatila i istoriju boljševizma, to jest Oktobarske revolucije. Razlog je bio praktične prirode: na Komunističkom univerzitetu »Sverdlov«, na kome je predavao, držana su dva odvojena kursa: (1) iz istorije SKP(b) i (2) iz ruske istorije, pa se smatralo da ne treba ponavljati stvari na oba kursa. Međutim, kada su se predavanja Pokrovskog pretvorila u knjigu, pojavio se »čudovišan problem«: u istoriji Rusije bila je gotovo potpuno odsutna istorija boljševizma, odnosno ono po čemu je Rusija ušla u svetsku istoriju. To je konstatovao i sam Pokrovski, pa je na-

[21] Isto, str. 279—282.

Digitized by Google

meravao da to ispravi za 15-godišnjicu Oktobarske revolucije, kada je nameravao da objavi poslednji (četvrti) deo knjige koji bi bio posvećen Oktobarskoj revoluciji, ali ga je u tome sprečila smrt. Interesantno je da Lenjin u svom mišljenju o knjizi Pokrovskog nije dao nikakve primedbe u tom smislu. (4) Klasnu analizu razvoja ruske istoriografije pre marksista Pokrovski je uneo kao posebnu temu u svoju sintezu posle sledeće Lenjinove primedbe: »Dozvoliću sebi jednu malu primedbu. Da bi bila udžbenik (a ako treba to da postane), potrebno je da se dopuni hronološkim pokazateljem. Objasniću svoju misao. Otprilike ovako: (1) kolona hronologije; (2) kolona buržoaske ocene (kratko); (3) kolona Vaše ocene; marksističke, s upućivanjem na stranice Vaše knjige. Učenici treba da znaju i Vašu knjigu i pokazatelj da ne bi bilo gledanja odozgo, da bi znali fakta i da bi se učili da upoređuju staru i novu nauku.« Unošenje klasne analize razvoja ruske istoriografije u istorijsku sintezu je takođe u konkretno-metodološkom smislu osobenost istorijske sinteze koju je dala škola Pokrovskog i novina je u svetskoj istoriografiji. Posmatranjem istoriografije kao ispoljavanja jednog od elemenata klasne borbe i unošenjem te strane u sintezu istoriografska koncepcija škole Pokrovskog, svakako, još više skreće na sebe pažnju. (5) Posebno je u ovoj koncepciji istorijske sinteze interesantan odnos prema takozvanoj »događajnoj istoriji«, kao i rešenje koje je dato da se i ona ugradi u novu sintezu ruske istorije. Za nju je nađena forma takozvanih »sinhronističkih tablica«, koje su date kao poseban odeljak na kraju knjige, što je Pokrovski uradio takođe posle Lenjinovih primedbi. Reč je o drugoj već citiranoj Lenjinovoj primedbi.[22]

Tematska konstrukcija sadržaja u mnogome određuje istoriografsku koncepciju onoga ko piše istoriju i odraz je njegovih teorijskih shvatanja istorijskog razvoja.

Rešiti: O kojim istorijskim temama koje će ući u tematsku konstrukciju Istorije SKJ je potrebno posebno raspraviti na savetovanju koje se o tome predviđa?

Staljinistička istoriografija, koja je 30-tih godina smenila školu Pokrovskog u Sovjetskom Savezu, negirajući je i podvrgavši je kritici, a koja je postala poznata po svojoj apsolutno-sociološkoj šemi o pet društveno-ekonomskih formacija (koja je, opet, imala uticaja na to da je svaki istoriografski rad u svome sadržaju, bez obzira na to čime se bavio, morao kao prvo poglavlje da ima prikazivanje društveno-ekonomskog položaja), dala je jednu drugu sintezu u sovjetskoj istoriografiji koja je postala poznata u svetskom revolucionarnom pokretu po svom dogmatskom uticaju u ideološkoj oblasti — *Istoriju Svesavezne komunističke partije (boljševika)* (popularno: *Kratki kurs istorije SKP(b)*). Najizraže-

[22] Isto, str. 218—225.

Digitized by Google

niji elemenat te istorijske sinteze jeste ideološki cilj.[23] Njena istoriografska koncepcija leži na: (1) globalnoj političkoj istoriji Rusije 19. i početka 20. veka i istoriji SKP(b) (sa akcentom na unutrašnjem sazrevanju Partije i na pojavi frakcionaštva kao stalnoj komponenti); (2) globalnoj ekonomskoj i socijalnoj osnovi ruskog istorijskog procesa; (3) fenomenu socijalne revolucije, kao takve; i (4) istorijskim zaključcima u pogledu mogućnosti organizovanog i svesnog delovanja SKP(b) na menjanje društveno-ekonomskih okvira istorijske situacije u SSSR-u posle pobede Oktobarske revolucije. Podređena iznošenju osnovnih istorijskih pouka istorijskog puta koji je prošla Boljševička partija[24], ova istorijska sinteza je svojom političkom pragmatičnošću izašla izvan okvira jedne realističke istorijske sinteze.[25]

Postmarksistička istorijska škola je u savremenoj istoriografiji najrazvijenija sociološka škola. Međutim, njeni kritičari smatraju da ona svojom težnjom ka uopštavanju »skreće punom parom u filozofiju istorije«. »Ono što je Ber hteo da postigne sintezom istorije, sociologije i filozofije istorije, to postmarksistička istorijska nauka sprovodi unošenjem postmarksističke »istorijske metodologije« u istorijsku nauku. Ta teorija jednim delom počiva na teoriji K. Marksa, ali *u* najbitnijem odstupa od nje.«[26]

---

[23] *Istorija Svesavezne komunističke partije (boljševika), Kratki kurs*, Beograd, 1947, Uvod.

[24] Isto, str. 410.

[25] Tematska konstrukcija *Istorije SKP(b)* zasniva se na sledećim elementima:

Uvod
Glava I: Borba za stvaranje Socijaldemokratske radničke partije u Rusiji (1883—1901)
Glava II: Obrazovanje Socijaldemokratske radničke partije. Pojava frakcija boljševika i menjševika u Partiji (1901—1904)
Glava III: Menjševici i boljševici u periodu rusko-japanskog rata i prve ruske revolucije (1904—1907)
Glava IV: Menjševici i boljševici u periodu stolipinske reakcije. Boljševici se formiraju u samostalnu marksističku partiju (1908—1912)
Glava V: Boljševička partija u godinama poleta radničkog pokreta pred prvi imperijalistički rat (1912—1917)
Glava VI: Boljševička partija u periodu imperijalističkog rata. Druga revolucija 1914 — mart 1917.
Glava VII: Boljševička partija u periodu pripremanja i izvođenja Oktobarske socijalističke revolucije (1917—1918)
Glava VIII: Boljševička partija u vreme inostrane vojne intervencije i građanskog rata (1918—1920)
Glava IX: Boljševička partija u periodu prelaza na miran rad na obnovi narodne privrede (1921—1925)
Glava X: Boljševička partija u borbi za socijalističku industrijalizaciju zemlje (1926—1929)
Glava XI: Boljševička partija u borbi za kolektivizaciju poljoprivrede (1930—1934)
Glava XII: Boljševička partija u borbi za dovršavanje izgradnje socijalističkog društva i uvođenje novog Ustava (1935—1937)

[26] B. Đurđev, *Sinteza kao metod u istoriji*, str. 31. — O kritici postmarksističke apsolutno-sociološke istoriografije vidi: B. Đurđev, *Dru-*

Digitized by Google

Postmarksistička istorijska nauka razlikuje stručni istoriografski rad istoričara (metod ispitivanja izvora i utvrđivanja činjenica) od teorijskog uopštavanja, koje se ostvaruje pomoću dijalektičkog, odnosno istorijskog materijalizma. Te dve strane u istorijskom radu karakteriše to da se direktno sa stručnog deskriptivnog rada prelazi na teorijsko uopštavanje, a samo u stručnom, istoriografskom delu rada govori se o odnosu sinteze i analize.[27]

Buržoaska istoriografija u Jugoslaviji između dva rata i marksistička istoriografija pre i posle Drugog svetskog rata su dale nekoliko sintetičkih dela iz istorije naroda i narodnosti Jugoslavije i istorije SKJ. Od sinteza koje je dala građanska istoriografija bila je opšte poznata Ćorovićeva *Istorija Jugoslavije*. Prvu marksističku istorijsku sintezu naša istoriografija je dala još pre Drugog svetskog rata, i to u oblasti istorije SKJ — to je mitrovački rukopis *Istorije KPJ*. Kao pokušaj marksističke sinteze javlja se i Kerševanijeva *Istorija Hrvata*.[28] Poslednjih decenija marksistička istoriografija u Jugoslaviji je dala nekoliko sintetičkih dela: *Istoriju naroda Jugoslavije*, I i II knjiga, *Pregled istorije SKJ* i dr.

U našem tekstu će, međutim, biti reči o teorijskim rešenjima koja je u pogledu unapređivanja sinteze kao metoda u istorijskoj metodologiji dao B. Đurđev (rođ. 1908) u analitičkom radu *Sinteza kao metod u istoriji*, što je za ceo period razvoja naše istoriografije u 20. veku jedini teorijski pokušaj rešavanja ovoga problema.[29]

Analizirajući odnos moderne francuske istoriografije i postmarksističke istoriografije prema sintezi, B. Đurđev je izložio i svoje stavove o ovom metodološkom problemu. On smatra da se *problem sinteze u istorijskoj nauci ne može rešiti bez doslednog dijalektičkog materijalizma*. Pod terminom *sinteza* Đurđev podrazumeva *sintetički metod* koji dovodi do uopštavanja u istorijskoj nauci. Istorijska sinteza treba da dâ istoriografsku sliku na naučnoj osnovi. Za dobijanje sintetičke istoriografske slike na naučnoj podlozi međusobno se moraju prožimati: istorijska sinteza, prirodno-istorijsko tumačenje, analiza zasnovana na prirodno-istorijskom tumačenju i ekonomsko-sociološka analiza. Ističući značaj analize, B. Đurđev naglašava da ona po naučnoj visini odgovara sintezi. Istorijskom sintezom se dobija istoriografska slika, a naučnom analizom se stvara osnova za naučno zasnovanu koncepciju u istoriji i njome prožetu istorijsku sintezu koja će dati istoriografsku sliku na naučnoj podlozi. Odnos istorijske sinteze i naučne analize je jedan od osnovnih problema.[30]

štvo i ekonomska formacija društva, Pregled, 1960, 11—12, str. 349—361; *Prilog pitanju zakonitosti u razvitku čovečanstva*, Pregled, 1961, 6, str. 541—555; 7—8, str. 37—56; *Početak kraja jedne teorije u istorijskoj nauci*, Jugoslovenski istorijski časopis, 1962, 2, str. 4964; i dr.

[27] B. Đurđev, *Sinteza kao metod u istoriji*, str. 34.

[28] S. Cvetković, *Otokar Keršovani: Povijest Hrvata*, Rijeka, Gledište, 1971.

[29] B. Đurđev, *Sinteza kao metod u istoriji*, cit. izd.

[30] Isto, str. 11—45.

Digitized by Google

Đurđev je zagovornik prirodno-istorijskog shvatanja koje proizlazi dijalektički iz dijalektičkog materijalizma ne stvarajući posebnu filozofiju istorije. On upotrebljava izraz »istorijski materijalizam« kada je reč »o primeni« dijalektičkog materijalizma na odnose u društvu, a ne na istoriju, kao što to čine postmarksisti koji poistovećuju istoriju sa razvitkom društva. Po njemu, razvitak ljudskog roda je njegov prirodni razvitak, koji se »istorijski odigrava«. Istorija je u svojoj suštini prirodna istorija ljudskog roda.

Kritikujući postmarksističku teoriju koja svodi Marksovo shvatanje istorije na socijalno-ekonomsku komponentu, Đurđev se zalaže za prirodno-istorijsko gledište: »Ako ostali društveni odnosi i ideologija u jednoj istorijski određenoj uslovljenosti proizlaze iz ekonomskih odnosa u društvu, ako ekonomska struktura društva određuje karakter ostalih društvenih pojava u »epohama ekonomske formacije društva«, nivo razvitka proizvodnih snaga — koje sačinjavaju sredstva za rad i znanje ljudi da ih upotrebe — plod je razvitka različitih strana u životu ljudi koje društvo u jednu istorijsku celinu povezuje. Već to pokazuje da je apsolutni sociološko-ekonomski monizam neopravdan kad je reč o sveukupnom razvitku ljudskog roda. Potrebno je usaglasiti ekonomski monizam u objašnjavanju društvenih pojava i tumačenje da ekonomska delatnost stvara osnovne uslove za razvitak sa materijalističkim dijalektičkim pluralizmom u objašnjavanju sveukupnog razvitka ljudskog roda.

Taj razvitak se odigrava u istorijskim celinama čija je osnova ekonomsko-socijalna struktura, ali se on izražava u kulturnom napretku, u kulturnom razvitku. A kulturni razvitak je, s jedne strane, osnova na kojoj društveni razvitak počiva, a, s druge strane, kulturni razvitak ne samo da je omogućen tim što postoji društvena organizacija života ljudi, nego u društvenoj organizaciji na određenom stupnju razvitka postoje ovi ili oni elementi koji predstavljaju progresivne strane društva. Baš zato nije moguće primiti ona gledišta o istoriji koja se svode samo na kulturnu istoriju, na kulturni razvitak.

Istorija nije samo nauka o razvitku ljudskog roda, nego je i nauka o životu čovečanstva (odnosno njegovih delova, naroda i nacija) u prošlosti. Uostalom, napredak počiva na životu, u njemu i na njemu on izrasta. Istorija mora uzeti u obzir ne samo fizičke subjekte istorije, nego i istorijski stvorene kolektivne subjekte istorije. Ona ne može shvatiti osnovne elemente života subjekata istorije — ni individualnih ni kolektivnih — ako ih ne uzme u razmatranje u njihovim prirodnim osnovama i u njihovom odnosu prema prirodi.

Ali, svoditi istoriju samo na antropologiju, objašnjavati istoriju samo prirodom čoveka — jest, takođe, jednostranost koja se ne može pravdati.«[31]

[31] Isto, str. 40.

Digitized by Google

Postavlja se pitanje: Kako u sintezi konkretno-metodološki ostvariti principe prirodno-istorijskog shvatanja istorije?

Naša savremena istoriografija nije istražena teorijski, pa ti principi, iako postoje, metodološki nisu definisani.

Jedinstvo i kontinuitet u razvitku ljudskog roda se, po Đurđevu, nalaze u prirodnoj strani razvitka, a ne u istorijskoj koja je uvek vremenski ograničena. Jedinstvo ljudskog roda u svojoj istorijskoj strani, u društvenom razvitku, ne može se empirički konstatovati kada se uzme istorija u celini. »Istorijsko jedinstvo u dosadašnjoj istoriji ljudi je oličeno teritorijalno i istorijski ograničenom društvenom organizacijom koja povezuje društvene odnose u delatnosti ljudi i razne strane u zajedničkom životu ljudi u jednu istorijsku celinu u kojoj se istorijski proces odigrava. A zatim je još istorijska povezanost oličena istorijski zatvorenim kulturama, odnosno civilizacijama, u kojima se tekovine čovečanstva talože i u kojima se ostvaruje napredak. Ali taj napredak predstavlja prirodni razvitak ljudi... To je proces očovečavanja čoveka...«[32]

Kako metodološki rešiti ugrađivanje kulturnog razvitka u sintezu istorije SKJ?

Koje su to tekovine čovečanstva koje su se taložile u nacionalnim kulturama Jugoslavije izražavajući istorijsku povezanost?

Elemente koje daje Đurđev trebalo bi uzeti u obzir kada se razmatra odnos opšteg, posebnog i pojedinačnog u istoriji SKJ.

Stvarni istorijski proces se sastoji iz raznih strana koje su povezane u jednu istorijsku celinu, a to se izražava u prožimanju onih strana u procesu koje se nazivaju istorizmom i evolucionizmom.[33]

---

[32] Isto, str. 12.

[33] Po Đurđevu, *istorizam* je za Marksov metod jedna od osnovnih karakteristika; on je sastavni deo njegovog metoda, »jer dijalektički materijalizam sadrži istorizam kao svoj sastavni deo uopšte, a posebno kad se primeni na ispitivanje društvenih problema«. Pitanje istorijskog prilaza, odnosno istorizma i evolucionizma, veoma je složena stvar. »Stvarni proces, stvarni razvitak čovečanstva, sastoji se iz obe strane procesa, koje se u teoriji izražavaju kao istorizam i evolucionizam. Te dve strane stvarnog procesa nalaze se u njegovom jedinstvu, ali se one pojavljuju takođe kao suprotnosti.« Rešenje je moguće naći »jedino u shvatanju o dijalektičkom prožimanju slučajnosti i zakonitosti, individualnog i kolektivnog, opšteg i posebnog, odnosno u prožimanju istorizma i evolucionizma, koji se uzajamno dopunjavaju i ograničavaju«. »Iz toga proizlaze mnoga teška pitanja. Prirodna evolucija i društvena evolucija, koja jedna iz druge izlaze, istorijski su ograničene i uzajamno se prožimaju i deluju jedna na drugu«. »Zameniti ovakav istorijski evolucionizam pravolinijskim evolucionizmom, po kojem proizvodne snage stalno napreduju, a društveni se odnosi shodno tome sukcesivno menjaju, prava je detinjarija. Pri tome smo još izostavili ovde... krize u razvitku civilizovanog čovečanstva i komplikacije koje u starom i srednjem veku proizlaze iz odnosa raznih delova sveta, kao što nismo spomenuli suprotnosti modernog sveta, suprot-

Digitized by Google

Razmotriti proces istorizma i evolucionizma važan za istoriju komunističkog pokreta u Jugoslaviji.

Đurđev insistira na čvrstoj povezanosti istraživanja raznih strana istorijskog procesa i sinteze. Razmišljajući o ovom problemu, dao je sledeći metodološki princip:

»Ako je potrebno analizom istražiti različite oblike života i razvitka, pa ih je zbog toga potrebno apstrakcijom istrgnuti iz njihovih veza u životu, poimanje života i njegovog kretanja može se postići samo ako se tako rastavljeni oblici života i razvitka, posle takvog upoznavanja, opet spoje u celinu koja odgovara životnoj povezanosti. Iz napred rečenog dâ se jasno zaključiti da se naučna istoriografska slika može dobiti samo sintetičkim metodom. U radu istoričara sinteza u istoriji nije samo metod kad se ostaje na stručnom nivou — što niko, razume se, ne može staviti u sumnju — nego i kad se pristupa naučnom objašnjenju istorije.«[34]

Problemi, međutim, nastaju upravo kada se pređe na konkretno-metodološki postupak, to jest na sam istoriografski rad. Metodi izdvajanja pojedinih oblika života i razvitka radi izučavanja razvijeni su u većini slučajeva u savremenoj istorijskoj nauci do preciznih sistema kojima se služe empirijske nauke kada istražuju pojedine pojave prirode, ali to nije slučaj i sa metodima koji ponovo treba da omoguće da se oni, jednom izdvojeni i izučeni, ponovo spoje u celinu koja odgovara životnoj istorijskoj povezanosti. Sintetički metodi koje predlažu pojedini istoriografski pravci i škole nisu dovoljno sigurni i definisani.

Pitanje: Da li je moguće da naša istoriografija u smislu unapređivanja sintetičkog metoda, kao takvog, u istorijskoj nauci uopšte dođe do nekih konkretnih rezultata ovom prilikom, to jest u toku rada na pisanju Istorije SKJ?

Đurđev smatra da istorijska sinteza mora biti realna istorijska sinteza, odnosno mora dati sliku koja odgovara stvarnosti. »Istorijskom sintezom se dobija uopštena i na bitno svedena slika odnosa pojedinih strana života ljudi, naroda i društvenih zajednica u određenoj istorijskoj uslovljenosti, a ne potpuna istoriografska rekonstrukcija života u prošlosti.« Sastavni delovi istorijske sinteze, odnosno dve fundamentalne radnje u istorijskoj metodologiji da bi ona mogla biti na naučnom nivou su: (1) prirodno-istorijsko tumačenje razvitka pojedinih strana života u prošlosti i nastanka, razvitka i smene pojedinih društava koja su u toku istorije pove-

---

nosti između imperijalističkih sila i kolonijalnih naroda, između blokova i slične suprotnosti između naroda i nacija, koje se pojavljuju kao svetske suprotnosti. To ne uzeti u obzir kao elemenat koji igra važnu ulogu u razvitku čovečanstva, takođe bi bila detinjarija« (B. Đurđev, *Istorizam i evolucionizam u istoriji*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Radovi, XXVI, Odeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 9, Sarajevo, 1965).

[34] B. Đurđev, *Sinteza kao metod u istoriji*, UU.

Digitized by Google

zivala život ljudi u jednu istorijsku celinu; (2) ekonomska i sociološka analiza istorijske sredine koja se ispituje.

Suprotno Beru i postmarksistima, za Đurđeva sinteza u istoriji nije završna radnja u naučnom radu istoričara, jer istorijska nauka mora da dovede u sklad ponovljivu zakonitost i neponovljivu stranu u istoriji, da dovede istorizam i evolucionizam u istoriji u sklad onako kako se te dve strane procesa prožimaju u stvarnosti. »Baš to prožimanje istorizma i evolucionizma ne dopušta da sintezu ili uopštavanje u istoriji smatramo završnom radnjom. Postmarksisti — a može se reći da je tako većinom i prihvaćeno u istorijskoj nauci — pod izrazom sinteza podrazumevaju uopštavanje, a ne sintezu istorizma i evolucionizma. Da ne bih pravio terminološku zbrku, pod nazivom sinteza u istoriji podrazumevam sintetički metod koji dovodi do uopštavanja u istoriji, a ne sintezu istorizma i evolucionizma u istoriji. U tom smislu kažem da sintezu u istoriji ne možemo smatrati završnom radnjom.«

»To može biti samo istorijska koncepcija u kojoj će se konkretni istorizam i evolucionizam shodno istorijskoj stvarnosti uzajamno prožimati. Istorijska nauka mora postići konkretnu istorijsku koncepciju života i razvitka ljudskih zajednica i čovečanstva u prošlosti. U toj koncepciji, shodno stvarnim odnosima u istoriji, mora biti saobražena zakonita ponovljiva strana sa neponovljivom. Makar se radilo o najsažetijoj slici razvitka, koncepcija u istoriji mora biti konkretna. U dobijanju takve koncepcije sinteza igra u istoriji odlučujuću ulogu...«

Posebno pitanje je pitanje konkretnih metoda uopštavanja, koje nastoji da unapređuje jedino francuska sociološka istoriografija, iako se ona gubi u aplikaciji metoda drugih nauka na istorijsku nauku, pa se u izvesnom smislu gubi i karakter istorijske nauke kao takve. Analize su pokazale da je unapređenje konkretnih metoda uopštavanja centralni problem u daljem razvitku istorijske nauke. Naučna sinteza ne daje samo prostu deskriptivnu stranu u istoriografiji, nego ona konstatuje i kretanje i odnos koji se dobijaju konfrontacijom činjenica i pojedinih strana života u prošlosti.

I Đurđev smatra da je jedna od pretpostavki da se istorija razvija u oblasti sinteze na naučnom nivou organizacija naučnog rada, ali se ona, po njemu, ne može ostvariti bez osnovne teorijske orijentacije: »puni sintetički metod u istoriji ne može se ostvariti ako u njemu ne bude dosledno sadržana dijalektika, primenjena logika i dosledan prirodno-istorijski prilaz istoriji. U tom pogledu mora polazište biti Marksova teorija, ali u svom izvornom obliku«. Postoji istorijski i dijalektički određen odnos između svestranog i društvenog razvitka ljudskog roda. »Svestrani razvitak je posledica razvitka života koji je organizovan u društvu i pomoću društva; bez društvene organizacije ne bi bilo napretka. Ali karakter

Digitized by Google

društva ne određuje sve u razvitku čovečanstva. Naprotiv, razvitak proizvodnih snaga koji je deo svestranog razvitka ljudi određuje karakter društva. Svestrani razvitak čovečanstva i razvitak proizvodnih snaga unutar toga razvitka predstavljaju prirodni razvitak ljudskog roda. Uopšte je razvitak čovečanstva prirodni razvitak ljudskog roda koji se istorijski odigrava.«

»Istorija nije samo ni kulturna istorija ljudskog roda, a naročito nije samo sažimanje pojedinačnih postignuća u razvitku kulture koja se mogu samo ceniti po svojoj vrednosti za čovečanstvo. Razume se da ne treba ni naglašavati da je kulturni razvitak najvažnija komponenta u razvitku čovečanstva.«

»Potpuno je jasno da istorija obuhvata i napore i postignuća ljudi i u materijalnoj kulturi, kao što obuhvata proces socijalno-ekonomskog razvitka ljudi, njihove borbe i lutanja u političko-pravnoj oblasti i njihova postignuća u duhovnoj kulturi. Takođe je jasno da istorija obuhvata i padove i zastranjivanja u razvitku i sve ono što je sprečavalo, a ne samo pospešivalo razvitak.«

»Istorija — kako se danas pred nju postavlja zadatak — treba da bude svestrana nauku koja neće samo obuhvatiti opšte nego će i pojedinosti i neponovljivosti dati onaj značaj koji one imaju. Osim toga, istorija mora konstatovati i stvorene alternative u istoriji koje su se u razvitku zaista pojavljivale. Zadatak je istorije da objasni ostvareno, ali onu ne može zapostaviti da proučava ni ono što se stvarno javljalo kao tendencija, iako nije ostvareno. U oblasti ideologije, to je svakome jasno. Nikom ne pada na pamet da poriče da istoriji nije zadatak da proučava težnje ljudi koje se nisu ostvarile i zašto se nisu ostvarile. Međutim, kad se to zahteva i u ekonomskoj i u socijalnoj oblasti za stvarne tendencije razvitka, nije baš tako jasno. To znači da se pred istorijsku nauku postavlja zadatak ne samo da ispituje onu stranu koja se izražava u ponavljanju kad je reč o istorijskom procesu, kad je reč o onome što se dogodilo, što se ostvarilo, a što je predmet proučavanja istorijske nauke. Njen je zadatak da prati proces u svoj njegovoj punoći, i u ostvarenoj i u neostvarenoj, i u ostvarivoj i neostvarivoj strani. Stoga i jest pitanje istorizma i evolucionizma osnovni problem koji treba rešavati u istorijskoj metodologiji.«

Teorijska istraživanja Berovog doprinosa unapređenju sinteze kao metoda u istorijskoj metodologiji Đurđeva su dovela do zaključka da stručni istoriografski rad, naročito istraživački rad istoričara, mora biti definisan i teorijski i praktično, to jest naučno-organizaciono.

Po njemu, u pogledu rada na pozitivno-naučnom nivou, pred savremenu istorijsku metodologiju se postavljaju dva zadatka koja se mogu povezati sa problemom sinteze: (1) unapređenje konkret-

Digitized by Google

nih metoda uopštavanja u istorijskoj nauci i (2) pronalaženje postupka i organizacije naučnog rada koji će moći razne specijalnosti u istorijskoj nauci i različit pristup potreban radi prirodno-istorijskog tumačenja istorije povezati u jednu celinu. Tu svoje mesto ima timski rad, odnosno kolektivni institutski rad.

Usvajajući takva rešenja, zapažene rezultate u istoriografiji je dala savremena francuska istoriografija, kao i istoriografija većine socijalističkih zemalja, a ona se primenjuju i u Jugoslaviji, iako Đurđev smatra da kod nas nije uvek baš jasna koncepcija zašto se to i radi.[35]

Kako najbolje u toku rada na sintezi Istorije SKJ izgraditi metodologiju usaglašavanja unutar timova, da bi se ostvarili principi samoupravnog usaglašavanja karakteristični i specifični za Federaciju?

Nužno je da ovde iznesemo i najnovija shvatanja Mirjane Gros o sintezi, koja je izložila u knjizi *Istorijska znanost*. Na poslednjem kongresu istoričara Jugoslavije u Novom Sadu (jesen 1977. godine), kao i u svojoj knjizi, M. Gros je istupila sa metodološkom koncepcijom postmarksističkog strukturalizma, koji zastupa poljski istoričar J. Topolski.[36]

Kada je reč o sintezi, M. Gros iznosi da u istoriografskom poslu postoji nekoliko stupnjeva, a to su: stupanj utvrđivanja činjenica, stupanj objašnjavanja činjenica, posle čega dolazi do »konstrukcije« i sinteze, odnosno »sintetičke konstrukcije«.

»Posao konstrukcije« M. Gros shvata ovako:

»Od postupka utvrđivanja činjenica i objašnjenja valja razlikovati posao konstrukcije, tj. formulacije odgovora na postavljeno istraživačko pitanje. Pri tom se povjesničar služi utvrđenim činjenicama i objašnjenjima kao građevnim materijalom (Topolski, n. dj., 516—9). Historičar uvijek postavlja određeno osnovno istraživačko pitanje koje se u toku istraživanja rastvara u niz izvedenih (djelomičnih) pitanja.

Razbijanje osnovnog pitanja u izvedena pitanja zapravo je plan (dispozicija) određene teme. U početku taj je plan vrlo općenit i ima hipotetični značaj. U toku istraživanja on se stalno mijenja. Pri tom se ne mijenjaju samo izvedena pitanja nego i osnovno pitanje. *Pri konstrukciji prve verzije glavnu ulogu ima opće znanje povjesničara,* dok u daljim etapama njegov plan mijenja obrada informacija iz izvora. *Očigledno je dakle da konstrukcija počinje već na samom početku istraživanja s formulisanjem pitanja i da predstavlja određen sustav sve do konačnog odgovora na osnovno pitanje.*

---

[35] Isto, str. 41—49.

[36] J. Topolski, *Metodologija historii*, Warszawa, 1973. Vidi istupanje M. Gros na kongresu u Novom Sadu i polemiku i diskusije B. Đurđeva, D. Vuksanović-Anić, N. Petrović, D. Belića i S. Đurović, koje su se nastavile i posle kongresa u listovima i časopisima.

Digitized by Google

Konstrukcija može biti jednostavna kada upotrebljava samo jedan od triju kriterija: kronološki, prostorni ili područni (npr. politička i kulturna strana neke pojave) ili kada drugi kriterij ima samo pomoćnu ulogu. Sintetička konstrukcija jest vrsta odgovora na osnovno pitanje u kojem se istraživač koristi svim spomenutim kriterijima u skladu sa svojim općim pogledom na povijest.

Osnovno pitanje	*Razbijanje osnovnog pitanja — plana rada*	*Sabiranje obavijesti*	*Promjena plana*	*Odgovor*

Shema 18. Model funkcije istraživačkog pitanja (Topolski, 517)«

Po M. Gros, sinteza je istovetna »sintetičkoj konstrukciji«:

»*Sintetička konstrukcija istovjetna je sa sintezom, pojmom koji naši historičari izgovaraju s velikim strahopoštovanjem. Kao i svaka znanost historija se služi analizom i sintezom. U analizi se pojedine povijesne činjenice rastavljaju u svoje sastavne dijelove, tj. istražuje se njihova struktura.* Utvrđivanjem elemenata pojedine činjenice istraživački se rad ne bi smio završiti. Potrebno je također *ustanoviti koje se pojave u određenom društvenom procesu ponavljaju a koje su neponovljive, koje su pojave bitne a koje nebitne za objašnjenje neke povijesne činjenice. Toj svrsi služi sinteza koja povezuje bitne sastavne dijelove određene povijesne činjenice u historijskom izvještaju.* Sinteza ne obuhvaća elemente povijesne činjenice onako kako su oni dati u svom neposrednom pojavnom obliku, nego u spletu njihovih odnosa, tj. utvrđivanjem koji bitni elementi povijesne činjenice određuju njezine nebitne sastavne dijelove. *Prema tome historijsko istraživanje mora imati analitičko-sintetički značaj.* U nas se pojam sinteza obično upotrebljava za radove koji obuhvaćaju širi vremenski i problematski raspon (npr. sinteza nacionalne historije). To je ipak samo jedna strana značenja tog pojma. *Povjesničar mora imati na umu da sinteza obuhvaća postupak koji se mora primijeniti u istraživanju svake pojedinačne i uže povijesne činjenice ako prihvaća gledište da je povijesna činjenica uvijek složena. On je dakle nakon analitičkog postupka mora rekonstruirati sintezom (B. Đurđev, Sinteza kao metod u istoriji, Radovi Akademije nauka i umjetnosti BiH XXXII, 1967, 5—51 — Đurđev govori o nečem drugom, tj. o analizi oblika života i razvitka, vid. str. 34. referat).* Radovima koji obuhvaćaju šire razdoblje i veću cjelinu ne može se dati naziv »*sinteza*« ako samo opisuju događaje, a ne konstruiraju cjelinu u kojoj oni funkcioniraju.«[37]

U sintezi M. Gros razlikuje »*mikrosintezu*« i »*makrosintezu*« i definiše ih ovako:

Mikrosinteza:

[37] M. Gross, *Historijska znanost, Razvoj, oblik, smjerovi*, Zagreb, 1976, str. 288—289.

Digitized by Google

»U smislu spomenutog gledišta valja razlikovati mikrosintetički i makrosintetički pristup (Topolski, n. dj., 527). *Mikrosinteza* predstavlja odgovor na osnovno pitanje uskog obujma koje se ne može razbiti na izvedena pitanja. Riječ je o problemima malih društvenih struktura. Npr. obrada određenog materijalnog spomenika ima veliko značenje jer može izvrsno objasniti društvenu sredinu koja ga je stvorila i u kojoj on funkcionira bez obzira na njegovu eventualnu umjetničku vrijednost. Mikrosinteze su i biografije ličnosti koje mogu imati vrlo različit značaj s obzirom na to da li autor prikazuje samo život određene ličnosti ili i njezinu ulogu u društvenoj sredini... U mikrosinteze može se ubrojiti istraživanje određenih funkcionalnih cjelina: poduzeća, društvenih institucija (parlamenata, raznih društava, kulturnih ustanova i škola). Kao i u vezi s biografijom ta istraživanja mogu u manjoj ili većoj mjeri obuhvatiti i društvenu strukturu koja određuje datu pojavu.«

Makrosinteza:

»*Makrosinteze* obuhvaćaju šire strukture (grad, regiju, državu) ili cjelovite elemente određene strukture (trgovinu kao granu ekonomske djelatnosti, udio NOB u drugom svjetskom ratu). Potrebno je pri tom istaknuti problematiku tzv. lokalne ili regionalne historije, koja obuhvaća određeno geografsko područje i manja mjesta (Pierre Goubert, Local History, u: Historical Studies Today, n. dj., 300—314). Lokalna historija ima u pojedinih naroda vrlo različitu ulogu.« »... *Najizrazitiji primjer mikrosinteze jesu historije naroda.* Nacionalna povijest seže do najranijih stupnjeva razvoja određenih naroda. U velikom dijelu svijeta gdje je integracija naroda još u svojim počecima, nacionalna historija ima onu istu ulogu koju je imala u 19. stoljeću u Evropi, tj. da bude poticaj za nacionalne težnje različite vrste. (U većini slučajeva riječ je dakako o oslobođenju od tuđeg gospodstva ili o osamostaljenju vlastite države.) Iako *nacionalna historija* nije ni u Evropi izgubila značaj skladišta mitova potrebnih za ostvarenje različitih težnji i podržavanje određenih raspoloženja, ona u znanstvenoj obradi ima zadatak da istraži strukturu raznih društvenih oblika u nacionalnom okviru. Svako napuštanje istraživanja antagonističkih klasa i slojeva u određenim društvenim strukturama nacije vodi do šovinizma. Isto tako odbacivanje problematike posebnoga nacionalnog razvoja svršava u sociološkim shemama, frazama i ideologijama. To se događa u dogmatskom pristupu marksizmu, ili u vezi s odbacivanjem nacionalnih istorija u ime istraživanja »kultura« (kojih pojam nije definiran) i npr. »kršćanskog Zapada«. (To je slučaj kod Toynbeeja, v. str. 178.) Valja dakako imati na umu da *svaka nacionalna povijest nije izolirana, nego da je povezana spletom odnosa s razvojem susjednih naroda, širih geografskih područja i napokon da je dio svjetske povijesti.*«

Po M. Gros, svetska istorija kao istorija čovečanstva »obuhvaća sve narode bez obzira na to u kakvom državnom obliku žive i jesu li uopće uključeni u neku državu. Pitanje istorije čovječanstva te bogatstva i raznolikosti njegovih društava i kul-

Digitized by Google

tura postalo je posebno aktuelno nakon sloma evropocentrističkog shvaćanja u vezi s propasti svih kolonijalnih carstava«.

U pogledu sinteze svetske istorije, istoričari su daleko od pokušaja da je ostvare, jer su »dosadašnje svjetske historije uglavnom bile ili priča o događajima kod naroda svijeta s visokom kulturom (pri čemu se pretežno govorilo o ratovima i diplomatskim odnosima) ili zbirka više ili manje uspjelih rasprava o pojedinim nacionalnim historijama te većim područjima ili skupina zanimljivih fragmenata iz materijalne i duhovne kulture. Osim filozofa historije niko još nije pokušao odgovoriti na pitanje šta je to svjetska historija. Obrađuje li ona zbroj historija pojedinih zemalja, naroda: Ima li svjetska historija svoj vlastiti svjetski predmet: Kako riješiti problem sinhronističke (strukturalne) svjetske historije?«[38]

Postavlja se zadatak određivanja metodoloških elemenata u tematskoj konstrukciji i sadržaju Istorije SKJ, koji treba da pokažu odnos istorije SKJ i svetsko-istorijskih procesa 20. veka.

Bitan problem sintetičkog metoda, po M. Gros, jeste i periodizacija.[39]

Kada se govori o iskustvima u rešavanju problema sinteze kao važne metodološke radnje, treba uzeti u obzir najnovija rešenja data u višetomnoj UNESCO-ovoj *Istoriji čovečanstva*, u kojoj je metodološki veoma zanimljiv metod usaglašavanja različitih mišljenja o pojedinim pitanjima.[40] Interes naučnika u svetu pobuđuje i Tojnbi, ali bi iznošenje analize ovog metodološkog slučaja isuviše opteretilo tekst, pogotovo što se njegovi elementi mogu naći u izloženim metodološkim teorijama kao sastavni delovi.

[38] Isto, str. 290—294.
[39] Isto, str. 294—297.
[40] *History of Mankind. Cultural and Scientific Development*, UNESCO (prva knjiga je objavljena 1963. godine).

Digitized by Google

Orde Ivanovski

Makedonska nacionalna i socijalna revolucija u strategiji i taktici KPJ u periodu između dva rata

Među najvažnije probleme u međuratnom razvoju Komunističke partije Jugoslavije spadalo je koncipiranje, filozofija proleterske revolucije u Jugoslaviji. Ona je predstavljala sintezu nacionalnih i socijalnih revolucija jugoslovenskih naroda, a makedonska nacionalna i socijalna revolucija bila je njen sastavni deo. U vremenu pobede balkanskih nacionalnih revolucija krajem XIX veka, zbog imperijalističkog mešanja velikih sila i zavojevačke politike balkanske buržoazije, ova nije završila pobedom. Njeno dovršenje preuzela je Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO) sa Gocetom Delčevim na čelu. Njena filozofija bila je zasnovana na tada najprogresivnijim načelima humanizma — nastojala je da bude borba ne među narodima, već protiv zastarelog društvenog sistema, a za nacionalno i socijalno oslobođenje na osnovu prava na samoopredeljenje i revolucionarnog internacionalizma. U tadašnjoj imperijalističkoj epohi makedonska je revolucija svojom nacionalnom, socijalnom i antiimperijalističkom sadržinom u sebe inkorporirala i deo oslobodilačke borbe radničke

Digitized by Google

klase, za koju je nacionalno oslobođenje predstavljalo pretpostavku njenog klasnog oslobođenja. Perspektive daljeg razvoja te revolucije u tadašnjoj imperijalističkoj epohi vodile su kroz jedinstvo borbe svih aktivnih snaga makedonskog naroda i narodnosti. Zato su njeni oslobodilački ciljevi za sve tadašnje makedonske revolucionarne snage bili imperativ dana.

Uzimajući aktivnog učešća u njoj, makedonski su je socijalisti osmislili i usmerili ka jedinstvenom revolucionarnom procesu u formi permanentne nacionalne i socijalne revolucije. Ovim dijalektičkim povezivanjem njene dve faze u jedan jedinstven revolucionarni istorijski čin makedonski socijalisti su među prvima u Evropi ostvarili revolucionarne teze Komunističkog manifesta o uklapanju nacionalne revolucije u strategiju i taktiku proleterske revolucije. Svojim aktivnim učešćem u Ilindenskom ustanku makedonski socijalisti dali su slavan primer međunarodnom radničkom pokretu i bili su preteče socijalističkih revolucija.

Iako je u Ilindenu bila poražena, makedonska revolucija je odnela moralnu pobedu nad svojim unutrašnjim i spoljašnjim neprijateljima i pokazala put kojim je dalje trebalo da se kreće. Ali zbog otvorenog agresivnog pritiska njenih brojnih neprijatelja ona je produžila da se razvija dosta mukotrpno. Zbog stalnih udara i zavera ona nije završila pobedonosno ni u mladoturskoj revoluciji, ni u balkanskim ni u Prvom svetskom ratu. Makedonski je narod, umesto svog nacionalnog i socijalnog oslobođenja i državnosti, doživeo novo ropstvo i rasparčavanje, koje su izvršile balkanske vlade uz blagoslov velikih sila. Podelom Makedonije bila je narušena celovitost revolucije, a time i jedinstvo njenih pokretačkih snaga, čime su još više bile otežane njene perspektive. Velike sile produžile su da eksploatišu makedonsku revoluciju radi obezbeđenja svoje hegemonije među balkanskim zemljama, balkanske vlade radi nove preraspodele jednom već podeljene Makedonije. Makedonski narod je novim ropstvom bio onemogućen da se razvija kao narod i bio je podvrgnut surovoj ekonomskoj eksploataciji i žestokoj denacionalizaciji. Svi njegovi borbeni napori da uspešno završi svoju revoluciju ostali su bezuspešni zbog mešanja velikih sila i balkanskih vlada. Međutim, on sada više nije bio usamljen — imao je moćnog saveznika u licu radničke klase. U pobedonosnoj Oktobarskoj revoluciji, sa njenim afirmativnim rešavanjem nacionalnog i seljačkog pitanja, čime je bila otvorena epoha socijalističkih revolucija, on je sagledao sigurnu perspektivu za uspešnu pobedu svoje revolucije. Izvlačeći istorijsku pouku iz svojih dotadašnjih borbi i iz oslanjanja na razne unutrašnje i spoljašnje faktore, on je, kaže se u jednom dokumentu, izabrao put radničke klase — put komunizma, koji je, kao što je isticao Dimo Hadži Dimov, predstavljao imperativ »da bi se držao korak sa istorijskim progresom«[1]. Na osnovu dotadašnjih

[1] Орде Ивановски, *Димо Хаџи Димов — Аџијата*, »Гласник на Институтот за национална историја«, Скопје, XVIII (1974), 3, стр. 75—77.

Digitized by Google

revolucionarnih pokušaja, Dimo Hadži Dimov, jedan od njenih teoretičara i pristalica jedinstvenog nacionalnog i socijalnog procesa makedonske revolucije, svojim nepogrešivim revolucionarnim osećanjem teorijski i istorijski je, u novoizmenjenim unutrašnjim i međunarodnim uslovima, sagledao i dao viziju dalje perspektive makedonske revolucije. Polazeći od podeljenosti Makedonije, Dimo Hadži Dimov je budućnost makedonske revolucije — u okviru globalne strategije i taktike Kominterne — povezao sa revolucijom komunističkih partija zemalja koje su vladale delovima Makedonije. U tom kontekstu on je makedonski narod uputio da se priključi borbi njihovog proletarijata. Dimo Hadži Dimov je sasvim pravilno ovaj nužni savez makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta sa proleterskim pokretima na Balkanu objašnjavao kao imperativ tadašnjeg objektivnog istorijskog razvitka makedonske revolucije.[2]

Makedonski narod je svoju privrženost komunističkoj ideologiji i borbi radničke klase manifestovao svojim masovnim pristupanjem komunističkom pokretu i aktivnim učešćem u njegovim političkim borbama i akcijama.[3] Pri susretu proleterske revolucije sa nedovršenom nacionalnom revolucijom na makedonskom tlu, teorijski i praktično je bio raščišćen teren za njihovu dalju revocionarnu simbiozu u jedinstven revolucionarni proces, započet još krajem XIX veka. U novim istorijskim uslovima makedonska revolucija je svoj opstanak i perspektivu mogla da obezbedi jedino prihvatanjem radničke klase kao svog hegemona i integriranjem sa proleterskom revolucijom. Zbog podeljenosti Makedonije i zbog daljeg iskorišćavanja nerešenog makedonskog nacionalnog pitanja od strane zavojevačkih faktora, ona posebno i samostalno nije mogla da se realizuje van proleterske revolucije; mogla je uspeti samo u dijalektičkom jedinstvu sa njom. A već i po svojim nedovršenim zadacima bila je bliska zadacima proleterske revolucije. U tadašnjoj imperijalističkoj epohi, u kojoj je bila završena progresivna uloga buržoazije, kao jedina revolucionarna snaga ostala je samo radnička klasa. Zbog toga je objektivno njoj pao u deo zadatak da zajedno sa izvršavanjem klasnih zadataka dovrši i zadatke nacionalne revolucije. Makedonska radnička klasa i njena politička avangarda — Komunistička partija zato su, osposobljavajući se za izvršenje svoje istorijske misije, morale istovremeno da se osposobljavaju i kao predvodnici makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta. Taj sudbinski istorijski fenomen o dvostrukoj, socijalnoj i nacionalnoj, ulozi makedonske radničke klase i njene avangarde — Komunističke partije u Makedoniji bio je determiniran specifičnom istorijskom situacijom u kojoj se nalazila Makedonija i makedonski narod posle njene imperijalističke podele.

---

[2] Ibid., str. 77.

[3] *Преглед на историјата на СКЈ*, Скопје, »Култура«, 1969, стр. 62—74; Иван Катарџиев, *КПЈ во Македонија до Обзнаната*, Скопје, »Култура«, 1961.

Digitized by Google

Zato je stvaranje Komunističke partije Jugoslavije 1919. godine predstavljalo epohalan događaj ne samo za ujedinjavanje jugoslovenskih radničkih pokreta i njihov prelazak u višu komunističku fazu, već i za nacionalno porobljene narode i narodnosti koji su ušli u sastav nove jugoslovenske višenacionalne zajednice. Taj revolucionarni čin u porobljenoj Makedoniji imao je dvostruko istorijsko značenje, pošto je u njoj KPJ, osim političke avangarde radničke klase, predstavljala i prirodnog predvodnika makedonske nacionalne revolucije, koja je u epohi proleterskih revolucija mogla da pobedi samo svojim prerastanjem u proletersku revoluciju. U novim uslovima oslobodilačka borba u Makedoniji predstavljala je sintezu ekonomsko-socijalnih i političko-nacionalnih težnji makedonskog društva i nije bila rezerva proleterske revolucije, već u njenoj funkciji.

Zbog tih istorijskih okolnosti KPJ je u Makedoniji imala takav istorijsko-politički zadatak kakav nije imala u onim krajevima gde je bila završena nacionalna revolucija. Naime, pri građenju svoje strategije i taktike za proletersku revoluciju u zemlji, KPJ je u svoj revolucionarni koncept morala da ugrađuje i nedovršene zadatke nacionalne revolucije, među kojima su nacionalno i seljačko pitanje predstavljali okosnicu kompleksa tadašnjih problema. Ona je u tom smislu mogla da koristi nasleđeno iskustvo makedonskih socijalista i, naročito, iskustvo Oktobarske revolucije i Lenjinovo upozorenje: »Ko čeka čistu socijalnu revoluciju, on je nikada neće dočekati, on je revolucionar na rečima, koji ne shvata pravu revoluciju.«[4] Međutim, iskustvo makedonskih socijalista, kao i iskustvo Oktobarske revolucije i Lenjinove poruke malo su uticali na razvoj idejnih osnova i sadržinu strategije i taktike KPJ.[5] Nacionalno i agrarno pitanje bili su najvažnija strana revolucije, i koliko ih je KPJ sagledavala kao deo klasne borbe, toliko se nacionalna revolucija ugrađivala u koncept proleterske revolucije. KPJ, međutim, bez iskustva i pod snažnim uticajem koncepcije o svetskoj proleterskoj revoluciji, nije uvažila i akceptirala ove specifičnosti makedonske nacionalne i socijalne revolucije. Zbog svoje zavisnosti od Kominterne KPJ je pitanje revolucije dovodila u zavisnost od koncepcije Kominterne o celokupnoj svetskoj, odnosno balkanskoj konstelaciji, oduzimajući tako sama sebi mogućnost za samostalnu procenu situacije u zemlji i načina vođenja borbe za socijalizam.[6] Zbog tih okolnosti ona je u svom prilazu koncipiranju proleterske revolucije u Jugoslaviji, još od početka, startovala sa koncepcijom da će Oktobarska revolucija prerasti u svetsku proletersku revoluciju, koja će rešiti sve

[4] В. И. Ленин, *За националното и колонијалното прашање*, Скопје, »Култура«, 1959, стр. 282.

[5] Орде Ивановски, *Македонските социјалисти за револуцијата во Македонија*, ин: *Прилози за Илинден 1976—1977*, Крушево, 1978, стр. 187—198; Gordana Vlajčić, *Revolucija i nacije*, Zagreb, 1978, str. 282.

[6] *Istorijski arhiv KPJ, II: Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919—1937*, Beograd, 1949, str. 35; Gordana Vlajčić, op. cit., str. 85.

Digitized by Google

nerešene probleme, pa i probleme Kraljevine SHS. Pri tom je njena osnovna rukovodeća teza bila direktan sukob klase sa klasom, čime su sve ostale zainteresovane društvene snage bile isključene kao učesnici. Međutim, kasniji istorijski razvitak nije potvrdio takvu njenu tezu zato što se posle Oktobra takav model revolucije nigde u svetu nije pojavio u bukvalnom smislu, pošto su revolucije neponovljive — ili su autentične ili se ne dešavaju.[7]

Kominterna je još na svom Prvom kongresu, pod utiskom društveno-ekonomskih i političkih cikličkih kriza kapitalizma tog vremena, a potcenjujući njegovu sposobnost da se održi, proglasila kapitalizam za mrtav i objavila epohu komunističkog revolucionarnog proletarijata. U sklopu takve globalne strategije ona je i problem Makedonije i njene revolucije tretirala i podređivala pobedi svetske proleterske revolucije. Kominterna je, uopšte, u početku veoma malo znala o Makedoniji. Prva svoja saznanja o njoj i njenim problemima sticala je preko predstavnika balkanskih komunističkih partija i, naročito, preko Balkanske komunističke federacije, u kojoj su dominirali predstavnici Bugarske komunističke partije, koja je u to vreme, kao i druge komunističke partije, pod uticajem socijaldemokratskog balasta, makedonski narod tretirala kao konglomerat susednih naroda. Ovaj je, pak, zbog svoje rasparčanosti i razjedinjenosti, bio onemogućen da se pred Kominternom sam legitimiše o svom identitetu. Makedonsko nacionalno pitanje su predstavnici Kominterne pogrešno predstavljali kao teritorijalno pitanje među balkanskim zemljama, što nije odgovaralo njegovoj istorijskoj suštini i stvarnosti.[8] Kominterna je dugo gradila svoj odnos prema makedonskoj revoluciji na osnovu takvog pogrešnog identifikovanja makedonskog naroda i nacionalne suštine makedonskog pitanja. Pod uticajem takvih svojih shvatanja ona je makedonsko pitanje internacionalizovala i njegovo rešavanje povezala sa svetskom socijalističkom revolucijom. Kominterna je osudila podelu Makedonije i njeno ponovno ujedinjenje povezala sa ostvarivanjem balkanske federacije. Uopšte je prvih godina makedonsko pitanje u Kominterni bilo shvatano kao sredstvo za revolucioniziranje masa na Balkanu radi stvaranja balkanske federativne sovjetske socijalističke republike sa Makedonijom kao njenim članom. Na spoljašnjem planu makedonsko pitanje bilo je korišćeno kao jedna od tačaka za razbijanje Kraljevine SHS i bugarske Zemljoradničke partije.[9]

Istovremeno je KPJ, zauzimajući poziciju nacionalističkog unitarizma i državnog centralizma, smatrala da je epoha nacionalnih revolucija kod jugoslovenskih naroda završena i da nastupa faza proleterske revolucije. Ponesena tadašnjim revolucionarnim optimizmom o skorašnjoj svetskoj proleterskoj revoluciji, Partija je svoju političku platformu orijentisala prvenstveno na socijalne

[7] Dušan Bilandžić, *O kontinuitetu i diskontinuitetu u historiji KPJ—SKJ*, »Pogledi«, X (1979), 1, str. 4.

[8] Gordana Vlajčić, *KPJ i nacionalno pitanje*, Zagreb, 1974, str. 70.

[9] Gordana Vlajčić, *Revolucija i nacije*, cit. izd., str. 80.

Digitized by Google

zahteve klasne borbe proletarijata, koje je smatrala najbitnijim integracionim faktorima u procesu formiranja jugoslovenskog proletarijata.[10] Pod uticajem takvih shvatanja ona, prirodno, nije mogla da sagleda nerešene nacionalne probleme nacionalnih revolucija. U kontekstu takvih shvatanja KPJ nije sagledala nacionalnu suštinu makedonskog pitanja, koja je sačinjavala ključ za sva ostala pitanja. Iako je pod uticajem Kominterne podržavala pravo makedonskog naroda na samoopredeljenje, to je bilo deklarativno i nelenjinistički, pošto se odnosilo samo na njegovu državno-političku komponentu. U duhu takvog pogrešnog stanovišta Partija je ipak osudila rasparčavanje i novo ropstvo makedonskog naroda. Na svom Osnivačkom kongresu ona je sprovođenje proleterske revolucije u Jugoslaviji formulirala na čisto klasnim pozicijama. To je praktično bio neizvodljiv zadatak s obzirom na socijalnu strukturu jugoslovenskog društva, u kome je 80 procenata sačinjavalo stanovištvo sela. Povezujući njeno izvođenje sa industrijskim proletarijatom, KPJ je druge revolucionarne snage lišila učešća u proleterskoj revoluciji. Prihvatajući čisto klasnu borbu u izvođenju socijalne revolucije i ignorišući nacionalno i seljačko pitanje, tadašnje fundamentalne probleme višenacionalne Jugoslavije, ona je sama sebi onemogućila da još tada sagleda najrelevantnije probleme jugoslovenske proleterske revolucije, koja se nije mogla ni realizovati kao čista klasna revolucija, pošto ni po svojim zadacima nije bila čista.[11] U Programu Kongresa proleterska revolucija bila je definisana samo kao socijalistička revolucija proleterijata sa njegovom diktaturom, koja će uništiti podelu društva na klase.[12] Takvo bezrezervno opredeljenje za čistu socijalnu revoluciju stalno je forsirala i sama Kominterna. U svom Proglasu balkanskim komunističkim partijama ona je insistirala da se ovakva odredba duboko usadi u svest ne samo proletarijata, već i radnog seljaštva balkanskih naroda kao saveznika proletarijata. Kominterna je istovremeno preporučila metod i program ruskog proletarijata kao metod i program koji odgovara interesima proleterskih masa svih zemalja.[13] Iako je Kominterna prva uočila nacionalne probleme Jugoslavije, ona ih je tretirala kao kolonijalne. U skladu sa takvim shvatanjem izvođenje nacionalnog oslobođenja i u Jugoslaviji smatrala je mogućim samo u saradnji sa svim balkanskim partijama, u formi koordinirane akcije u izvođenju balkanske proleterske revolucije. Ta koncepcija bila je ponovljena i prenesena kao zadatak balkanskim komunističkim partijama i od strane Balkanske komunističke federacije 1920. godine.[14] Ti pogledi i stavovi Kominterne odrazili su se i na stavove KPJ. Tako je, na svom Drugom kongresu, preuzimajući

[10] Gordana Vlajčić, *KPJ i nacionalno pitanje*, cit. izd., str. 14.
[11] Gordana Vlajčić, *Revolucija i nacije*, cit. izd., str. 30—31.
[12] *Podloga ujedinjenja*, u: *Istorijski arhiv KPJ, II*, cit. izd., str. 11.
[13] Gordana Vlajčić, *Revolucija i nacije*, cit. izd., str. 35.
[14] *Rezolucija Balkanske komunističke federacije*, u: *Nacionalno pitanje u djelima klasika marksizma i u dokumentima i praksi KPJ—SKJ*, Zagreb, 1978, str. 180—181.

Digitized by Google

ocene Kominterne o kretanju i karakteru svetske revolucije za polaznu osnovu svoje borbe, ona jugoslovensku revoluciju vezala za perspektivu podizanja i izvođenja balkanske socijalističke revolucije, a nije predvidela mogućnost za njeno samostalno izvođenje, što je bilo realnije.[15] Stojeći i dalje na pozicijama nacionalističkog unitarizma i državnog centralizma, kao i na pozicijama čiste klasne borbe, KPJ je rešenje oslobođenja Makedonije povezala sa ostvarivanjem balkanske federacije.

Ni posle 1920. godine sadržina strategije i taktike KPJ nije doživela bitne promene u prilazu integraciji nacionalne sa proleterskom revolucijom. Posle Obznane i prelaska u duboku ilegalnost, suočena sa realnom stvarnošću i intervencijama Kominterne, KPJ je morala ciljeve proleterske revolucije da menja i usklađuje sa potrebama i težnjama širokih radnih masa. Njen odnos počeo je da evoluira kroz jedan kontrastan, mukotrpan, očevidno progresivan proces. KPJ je 1921. godine prihvatila odluke Balkanske komunističke federacije o stvaranju revolucionarnog proleterskog seljačkog fronta.[16]

Iako je KPJ na Prvoj partijskoj konferenciji bila kritikovana za svoj raniji pogrešan tesan stav prema nacionalnom pitanju, ona nije imala snage da pristupi njegovoj reviziji. Rešavanje političke krize u Jugoslaviji, odnosno oslobođenje porobljenih naroda, ona je povezala sa realizacijom proleterske revolucije i balkanske socijalističke federacije. Ta će teza dugo biti prisutna u strategiji i taktici KPJ o revolucionarnom preobražaju zemlje.[17]

Tek na Drugoj zemaljskoj konferenciji ona zauzima stav da pokret ugnjetenih masa predstavlja moćnu udarnu snagu protiv režima i da je za njihovo pridobijanje potrebno da Partija za svaku naciju propagira samoopredeljenje. Konferencija je znatno veću pažnju posvetila Makedoniji. Sagledavajući kod makedonskog naroda otpor sili i pored njegovog nacionalno-ekonomskog i političkog potiskivanja od strane srpske buržoazije, što je bilo moguće iskoristiti u proleterskoj borbi protiv reakcionarnog režima, KPJ je ocenila da je dužna da na Makedoniju gleda kao na jednu od svojih najvažnijih borbenih pozicija. Konferencija je komunistima postavila u zadatak da se stave na čelo borbe makedonskog naroda protiv imperijalističke i ugnjetačke politike jugoslovenske buržoazije i da ga izvuku ispod uticaja buržoaske šovinističke propagande, koja bi mogla i uspeti ako ga KPJ i Balkanska komunistička federacija prepuste samom sebi.[18] Istovremeno, pošto je Makedonija predstavljala najvažniji domen u politici Balkanske komunističke federacije, Partija je predviđala da u njoj, u

[15] *Program Komunističke partije Jugoslavije* donet na Vukovarskom kongresu, u: *Istorijski arhiv KPJ, II*, cit. izd., str. 35.

[16] *Pregled na istorijata na SKJ*, cit. izd., str. 87.

[17] *Rezolucija o političkoj situaciji i najbližim zadacima Partije* doneta na Prvoj zemaljskoj konferenciji KPJ, 1922, u: *Nacionalno pitanje...*, cit. izd., str. 185.

[18] *Politička situacija i neposredni zadaci KPJ*, rezolucija Druge zemaljske konferencije KPJ, 1923, ibid., str. 188—189.

Digitized by Google

dogovoru sa ovom, organizuje i vodi sistematsku akciju za pridobijanje narodnih masa pod parolom samoopredeljenja nacija, odnosno da tako koristi sve revolucionarne elemente. Povezujući svoje delovanje sa delovanjem Balkanske komunističke federacije, KPJ je svoju politiku u Makedoniji gradila u koordinaciji sa njom i sa Kominternom, što se, između ostalog, štetno odrazilo i na prepoznavanje identiteta makedonskog naroda. KPJ je makedonsko pitanje u to vreme koristila ne za rešavanje problema oslobođenja makedonskog naroda, već za borbu proletarijata protiv buržoazije.

S obzirom na izmenjene istorijske uslove, Kominterna 1923. godine vrši korekciju svoje generalne linije o sprovođenju svetske revolucije. Gubljenjem perspektive o njenoj skorašnjoj pobedi posle serije neuspeha revolucionarnih pokreta u Evropi, a sa uverenjem da ona treba da predvodi nova previranja na Balkanu, Kominterna se sada sve više okreće ka njemu. Kao nosioce previranja, pored proletarijata, Kominterna je odredila i siromašne seljake. U tom cilju formirala je Seljačku internacionalu, kao prvi pokušaj da se svetski komunistički pokret jače poveže sa seljačkim pokretom i nacionalno ugnjetenim masama. Međutim, balkanske komunističke partije su svojim nihilističkim odnosom prema nacionalnom i seljačkom pitanju razočarale očekivanja Kominterne; zbog toga ih ova oštro kritikuje. Imajući u vidu strateško važnost Balkana, Kominterna je sada još više aktualizovala svoj odnos prema nacionalnom pitanju uopšte, a posebno prema makedonskom, kao vitalnim pitanjima proleterske revolucije, i uticala je na balkanske komunističke partije da se još više angažuju u njegovom rešavanju. I tog puta je Kominterna ponovo osudila podelu Makedonije i izjasnila se za njeno nacionalno oslobođenje i ujedinjenje u balkansku socijalističku federaciju. Preko Balkanske komunističke federacije ona je izglasala posebnu rezoluciju o makedonskom pitanju, koja je predstavljala političku platformu za dalju saradnju sa makedonskim oslobodilačkim pokretom i za privlačenje njegovih revolucionarnih snaga.[19]

KPJ je na svojoj Trećoj zemaljskoj konferenciji 1923. godine započela sa procesom ugrađivanja nacionalnog i seljačkog pitanja u proces revolucionarnog preobražaja jugoslovenskog društva. Odbacivanjem teze o nacionalnom unitarizmu, kao delu strategije i taktike KPJ u prilazu jugoslovenskom nacionalnom pitanju, otvorila se perspektiva da se bolje shvate nacionalne revolucije. Realizaciju socijalne revolucije Konferencija je videla u borbi KPJ za pravo naroda na samoopredeljenje kao preduslov za likvidaciju hegemonije srpske buržoazije. Konferencija je istakla da u borbi za rešavanje nacionalnog pitanja jugoslovenski komunisti moraju da pomažu borbu seljačkih masa i ugnjetenih nacija i da stvaraju preduslove za formiranje federativnih radničko-seljačkih

[19] Gordana Vlajčić, *Revolucija i nacije*, cit. izd., str. 63; *Makedonsko i trakijsko pitanje*, u: *Peti svetski kongres Komunističke internacionale*, Moskva — Lenjingrad, 1925, str. 123—131.

Digitized by Google

republika u Jugoslaviji, na Balkanu i u Podunavlju.[20] Iako su i tada nacionalno i seljačko pitanje bili tretirani i svedeni na sredstva revolucije, bila je velika zasluga Konferencije što ih je kao preostala pitanja nacionalne revolucije akceptirala za konstitutivne elemente u partijskoj strategiji i taktici, čime je u mnogome bila olakšana vizija revolucionarnih promena u zemlji kod širokih porobljenih radnih masa.[21] Konferencija se, u sklopu opštejugoslovenskog nacionalnog pitanja, opširno bavila i problemom Makedonije i iznela je svoje mišljenje o njenoj budućnosti. Iako Konferencija nije videla makedonski narod, ona je njegovu borbu ocenila kao borbu za nacionalno oslobođenje. Politika balkanskih vlada, naročito u balkanskim ratovima, bila je ocenjena kao zavojevačka. Srpski režim u Vardarskom delu Makedonije bio je okarakterisan kao režim najgrubljeg nacionalnog ugnjetavanja. Zbog takve politike Konferencija smatra da se povećao otpor ugnjetenih masa, u kojima prednjači seljaštvo. Ocenjujući da se, i pored ugnjetavanja, kod makedonskog naroda povećala težnja za nacionalnom nezavisnošću, Konferencija je ocenila da je »nezavisna Makedonija i danas lozinka sveg njenog stanovništva«[22]. Zahtevi za njenom nezavisnošću, prema Konferenciji, treba da budu vođeni u prvom redu od strane makedonskih seljaka, na osnovu podloge jedinstvenog revolucionarnog fronta sa makedonskim oslobodilačkim pokretom, koji je oko sebe grupisao široke narodne mase u ime njihovih nacionalnih i kulturnih interesa. Tako će se, prema Konferenciji, osujetiti i onemogućiti svaki pokušaj da njegova borba bude zloupotrebljena od strane bilo koje balkanske buržoazije. Pravo na samoopredeljenje naroda bez pomoći toj borbi da se ostvari — Konferencija smatra licemerstvom. Kao internacionalistička partija, KPJ treba da pomaže borbu — naročito seljačkih pokreta — za nacionalno oslobođenje i da se poveže sa borbom za socijalno oslobođenje i za radničko-seljačku republiku. Za uspešno ostvarivanje tog cilja KPJ treba da sprovede potpuno jedinstvo radnog naroda ugnjetačkih nacija sa ugnjetenim nacijama. Saglasno tadašnjim vladajućim koncepcijama i Kominterni, Konferencija je, u vidu posebne rezolucije, prihvatila rezoluciju Balkanske komunističke federacije o makedonskom pitanju, u kojoj se ponavljaju svi do tada izneseni nedostaci u odnosu na rešavanje makedonskog pitanja, pokretačke snage u oslobodilačkoj borbi makedonskog naroda i način ostvarivanja proleterske revolucije u Makedoniji. Što se Makedonije tiče, u rezoluciji je usvojen stav Balkanske komunističke federacije: kao zadatak se postavlja borba za stvaranje autonomne Makedonije i njeno ujedinjenje sa ostalim balkanskim zemljama u jednu federativnu socijalističku balkansku republiku.[23] Motive za inostrano mešanje u

[20] *Politička situacija i neposredni zadaci*, u: *Istorijski arhiv KPJ, II*, cit. izd., str. 66—67.
[21] Gordana Vlajčić, *Revolucija i nacije*, cit. izd., str. 83.
[22] *Rezolucija o makedonskom i trakijskom pitanju*, u: *Istorijski arhiv KPJ, II*, cit. izd., str. 74.
[23] Ibid., str. 75.

Digitized by Google

makedonsko pitanje rezolucija je pogrešno objašnjavala tradicionalnim shvatanjem, navodno, etničke pomešanosti stanovništva, a ne zavojevačkom politikom balkanske buržoazije.[24] I pored tih slabosti i nedostataka, Konferencija je imala novi pogled na makedonsko pitanje i perspektivu makedonske revolucije. Njenu pobedu podelila je u dve faze i povezala sa zajedničkom borbom radnika i seljaka svake zemlje i sa stvaranjem balkanske federacije sa Makedonijom kao njenim ravnopravnim članom.[25] U prvoj fazi nagoveštenih revolucionarnih promena KPJ je rešenje makedonskog pitanja videla u izdvajanju Makedonije iz Jugoslavije i njenom samostalnom uključivanju u balkansku federaciju.

Ni 1924. godine KPJ u svom prilazu proleterskoj revoluciji ne ujedinjuje nacionalno i ekonomsko-socijalno oslobođenje u jedinstven proces, već ga tretira kao širenje uticaja radničkog pokreta na radne mase, s kojima će u budućnosti izvesti proletersku revoluciju. KPJ 1924. godine, po preporuci Kominterne, predviđa da će se izvođenje makedonske nacionalne revolucije izvršiti u Jugoslaviji.

I u Nezavisnoj radničkoj partiji Jugoslavije (NRPJ) bilo je prisutno nerazumevanje značenja nacionalnog i seljačkog pitanja za izvođenje revolucionarnih promena u Jugoslaviji. NRPJ je u vezi sa dovršavanjem nacionalne revolucije ocenjivala da su za nju zainteresovani samo seljaci, a ne i drugi narodni slojevi, pa je u skladu sa takvom krivom predstavom izjavila da će odlučno pomagati tu borbu, ali ne i da će se staviti na njeno čelo. Smatrala je da radne mase najlakše mogu doći do svog oslobođenja jedino otvorenom borbom pod parolom radničko-seljaškog saveza svih ugnjetenih nacija; to bi u Jugoslaviji bio jedini put koji vodi njihovom oslobođenju.[26]

Kominterna je neusaglašenost balkanskih komunističkih partija u prilazu makedonskom pitanju apsolvirala zahtevom za stvaranjem samostalne makedonske države. Na svom Petom kongresu 1924. godine ona je Komunističkoj partiji Jugoslavije kao zadatak postavila samoopredeljenje Makedonije, Hrvatske i Slovenije, koje mora da se izrazi u formi njihovog izdvajanja iz sastava Jugoslavije i stvaranjem nezavisnih republika. S takvim zahtevom ona se nije obratila drugim partijama u čijim su se zemljama isto tako nalazili anektirani delovi Makedonije. Takav pogrešan stav duguje se njenoj alergičnosti prema Kraljevini SHS, koju je smatrala veštačkom tvorevinom, stvorenom od Antante, a protiv Sovjetskog Saveza. Na taj način je Kominterna makedonsko pitanje tretirala kao sredstvo za razbijanje Jugoslavije, a ne kao način za ujedinjenje Makedonaca i preuređenje Jugoslavije. Međutim, ugrađivanje nacionalnog i seljačkog pitanja u strategiju i taktiku KPJ u to vreme, kao i način izvođenja procesa nacionalnog oslobođenja nisu naišli na punu podršku ni među članstvom ni među

[24] Ibid., str. 74.
[25] Ibid., str. 77.
[26] Ibid., str. 294.

Digitized by Google

rukovodstvom Partije. U širokoj otvorenoj demokratskoj raspravi o nacionalnom pitanju i njegovom ugrađivanju u proletersku revoluciju brojni partijski aktivisti iz baze i rukovodstva, kao Kosta Novaković, Rajko Jovanović, Triša Kaclerović i drugi, ističu da je nacionalno pitanje nedeljivo od pitanja oslobođenja od kapitalizma i zalažu se za povezivanje nacionalnih pokreta sa radničkim pokretom.[27] U sklopu vođene diskusije KPJ je izjavila da je dužna da pomaže levo krilo makedonskog oslobodilačkog pokreta, ali ne i da se stavi na njegovo čelo. U svojoj evoluciji prilaza prvoj fazi revolucije KPJ je sada više ne uslovljava balkanskom revolucijom, što je u tadašnjim uslovima bila samo želja, a ne i bliska realnost. Takvim stavom bio je otvoren proces i mogućnost samostalnog uključivanja jugoslovenskih komunista za vreme izvođenja nacionalne revolucije, što je predstavljalo novi kvalitativni momenat na čijim će osnovama produžiti proces dalje emancipacije i sazrevanja stavova KPJ u koncipiranju aktuelnih zadataka revolucije.[28]

Kominterna je 1925. godine, polazeći od realnih istorijskih uslova u kojima su se razvijali jugoslovenski narodi, privremeno odstupila od teze o izvođenju revolucije u dve faze: narodnoj (demokratskoj) i proleterskoj. Time je ekonomsko-socijalnu i nacionalnu komponentu klasne borbe spojila u jedinstven proces. U diskusiji je uzeo učešća i sam Staljin, koji je svojim insistiranjem da se nacionalno pitanje shvati kao seljačko pitanje u funkciji proleterske revolucije povećao lutanje KPJ u njenoj praktičnoj politici.[29]

Ta gledišta najbolje je sistematizovao Peti proširen plenum Izvršnog komiteta Kominterne. Razloge stalnih kriza u balkanskim državama plenum je povezao sa nerešenim nacionalnim i seljačkim pitanjem. Zbog nesposobnosti buržoazije da ih reši, ukazuje se na mogućnost da se grupišu radnički pokreti i pokreti seljaka i ugnjetenih nacija i da se na taj način stvori dublja revolucionarna kriza za likvidaciju buržoaskog režima u zemlji. S ciljem da KPJ izvrši taj zadatak, plenum joj je preporučio da vodi odlučnu, doslednu borbu za pravo na samoopredeljenje do otcepljenja svih ugnjetenih nacija. U odnosu na makedonski nacionalnooslobodilački pokret plenum je konstatovao da je on izložen teroriziranju i da makedonski seljaci, koji stoje na njegovom čelu, teže nacionalnoj nezavisnosti. Po oceni plenuma, proleterska revolucija u Jugoslaviji neće moći da pobedi ako Partija ne bude znala da za sobom povuče široke seljačke mase u aktivnu borbu protiv režima i kapitalizma uopšte. U tom smislu osnova njene celokupne delatnosti treba da postane savez proletarijata i seljačkih masa. U vezi sa pružanjem pomoći nacionalnim pokretima, plenum je Komunističkoj partiji Jugoslavije naložio da sa neumornom energijom deluje u tim pokretima i njihovim levim

[27] *Nacionalno pitanje...*, cit. izd., str. 205—211.
[28] Gordana Vlajčić, *Revolucija i nacije*, cit. izd., str. 100.
[29] J. Stalin, *Marksizamot i nacionalnijat v'pros*, Sofija, 1945, str. 295—301; *Istorijski arhiv KPJ, II*, cit. izd., str. 421—429.

Digitized by Google

krilima i da tako sebi osigura čvrst oslonac. Prema plenumu, potpuno rešenje nacionalnog pitanja moguće je samo u balkanskoj federaciji, koja treba da bude stvorena na osnovu dobrovoljnog ujedinjenja organizovanih snaga u radničko-seljačkim državama.[30] I ovaj plenum Izvršnog komiteta Kominterne sveo je nacionalno pitanje na seljačko pitanje, a nije ga tretirao kao pitanje cele porobljene nacije i kao eminentno pitanje klasne borbe u višenacionalnoj Jugoslaviji. Svi ti defekti u oceni plenuma, zbog razvoja prilika u Jugoslaviji, bitno su uticali na dalji idejni i praktično-politički razvoj KPJ i na njenu koncepciju o jedinstvu nacionalnog i socijalnog.

Zbog necelovito sagledane uloge makedonskog oslobodilačkog pokreta od strane KPJ, kao saveznika, a ne kao rezerve radničke klase, uz podršku Kominterne 1925. godine formirana je VMRO (ujedinjena) kao legitiman predstavnik makedonskog nacionalno-oslobodilačkog pokreta u svim podeljenim delovima Makedonije. Međutim, VMRO (ujedinjena) je još od samog početka nastupila sa pogrešnom nacionalnom odredbom i nerealnim političkim programom. Nezavisno od tih slabosti, ona je izjavila da će oslobođenje makedonskog naroda ostvariti kroz savezništvo sa balkanskim proletarijatom.

KPJ je prihvatila novu organizaciju i izjavila da će je podržati u Makedoniji. Njenim formiranjem bile su onemogućene dalje špekulacije bugarskog dvora i njegovo korišćenje makedonskog pitanja, a uticalo se i na raspršivanje zabluda koje je bugarski dvor širio preko vrhovističke makedonske organizacije.

Dalje idejno sazrevanje KPJ u sagledavanju jedinstva nacionalnog i klasnog, a posebno u koncipiranju makedonske revolucije, bilo je usporeno, pored ostalog, i zaoštrenim borbama između njene leve i desne frakcije.

KPJ je 1926. godine na svom Trećem kongresu, zbog aktuelnosti nacionalnog pitanja, privremeno odstupila od teze o svetskoj proleterskoj revoluciji i orijentisala se na dugoročne pripreme za revoluciju na jugoslovenskom prostoru. Shvatajući imperijalizam kao ishodište nacionalnog, kolonijalnog i polukolonijalnog porobljavanja, Kongres je podvukao značaj formiranja širokog antiimperijalističkog fronta pod rukovodstvom Kominterne. Pošto je nacionalno pitanje ishodište za pojavu tih problema, Kongres je podržao zahtev Kominterne da se antiimperijalistički front shvati kao proces ubrzanja uslova za podizanje svetske revolucije. U tom smislu on je afirmisao tezu o potrebi stvaranja saveza radnika i seljaka, odnosno radničko-seljačkog fronta. Da bi se taj front ostvario, Komunistička partija bi morala da se bori za pravo na samoopredeljenje svih nacija u očekivanju da se stekne poverenje širokih narodnih masa. U vezi sa saradnjom sa makedonskim oslobodilačkim pokretom, Kongres je, otkako je osudio vrhovi-

[30] *Rezolucija V proširenog plenuma Izvršnog komiteta Komunističke internacionale o jugoslovenskom pitanju*, u: *Istorijski arhiv KPJ, II*, cit. izd., str. 430—435.

Digitized by Google

stičku vančomihajlovističku VMRO, postavio Partiji zadatak da aktivno pomaže obnovu nacionalnih revolucionarnih organizacija u Makedoniji na bazi Majskog manifesta iz 1924. godine. Pomoć treba da se izrazi u izgradnji partijskih frakcija u makedonskoj organizaciji,[31] što je kao taktika bilo teško izvodljivo i što je dovelo do spajanja organizacijâ. Rešavanje makedonskog pitanja Kongres je povezao sa stvaranjem balkanske federacije kao njegovim trajnim rešenjem. Zbog frakcijskih borbi, do 1928. godine malo je šta bilo učinjeno na teorijskom obogaćenju i razradi partijskih stavova o revoluciji, dok su u praksi bili činjeni napori da se ostvari saradnja sa nacionalnooslobodilačkim pokretima.

KPJ je svoj odnos prema revoluciji i naciji dalje razradila na svom Četvrtom kongresu. To je vreme kada Kominterna intenzivira svoju saradnju sa VMRO (ujedinjenom), koju je prihvatila kao jedinog legitimnog predstavnika makedonskog revolucionarnog oslobodilačkog pokreta u celoj Makedoniji. Sada se Kominterna, pri tretiranju položaja makedonskog naroda, ne osvrće samo na Vardarski deo, već i na ostale delove Makedonije, i konstatuje da je on porobljen, nacionalno potisnut i da prema tome balkanske komunističke partije treba da podrže njegovu borbu za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje. Međutim, u njenim shvatanjima još uvek je bio prisutan stav da se ta saradnja tretira kao pomoć ili podrška, a ne i kao ravnopravna saradnja. Oslobodilačku borbu ugnjetenih nacija u Jugoslaviji Kongres je pravilno ocenio kao narodnu delokratsku revoluciju onih nacija koje iz objektivnih uslova svog istorijskog razvoja taj proces nisu završile. Te pokrete Kongres je morao da podrži pošto su u tadašnjoj imperijalističkoj epohi predstavljali sastavni deo svetske revolucije. Pri tom njihov proces Kongres smatra uvodom u proletersku revoluciju, ali ne i jedinstvenim procesom sa njom, što je bilo nepravilno. Neprihvatanjem mogućnosti o istovremenom odvijanju nacionalnog oslobođenja i oslobođenja radničke klase Kongres je otupljivao udarnu snagu nacionalnih pokreta, tobož u korist proleterske revolucije.[32]

U vezi sa stanjem u Makedoniji, Kongres je ukazao na ugroženost makedonskog naroda denacionalizacijom koju su vršile srpska i bugarska buržoazija. U vezi s tim, on je izrazio svoju solidarnost sa makedonskim oslobodilačkim pokretom, koji je predvodila VMRO (ujedinjena), i pozvao je radničku klasu da svestrano pomogne makedonskoj demokratskoj revoluciji u stvaranju nezavisne i ujedinjene Makedonije. Međutim, Kongres je ostao samo na svojoj deklaraciji i nije ponudio konkretan partijski program za stavljanje na čelo te borbe. Na osnovu krive procene političke situacije, nastale posle atenata na Radića u Skupštini, Kon-

[31] *Rezolucija o političkoj situaciji i zadacima Partije*, u: *Istorijski arhiv KPJ, II*, cit. izd., str. 100.

[32] *Rezolucija o privrednom i političkom položaju Jugoslavije i o zadacima KPJ*, u: *Istorijski arhiv KPJ, II*, cit. izd., str. 157—158; Gordana Vlajčić, *Revolucija i nacije*, cit. izd., str. 133.

Digitized by Google

gres je uputio poziv na oružani ustanak[33] u vreme kada takvi uslovi uopšte nisu postojali. Svojim pozivom na ustanak KPJ je izložila udaru svoje najbolje kadrove i doživela potpuni poraz, koji je teško pogodio ceo pokret.

Novi stimulans za efikasnije delovanje nacionalne politike dala je Osma konferencija KPJ i stupanje na scenu nove generacije aktivista, sa drugom Titom na čelu, oformljene u zemlji. Sada su lenjinistička načela počela da se stvaralački primenjuju u jugoslovenskim i makedonskim uslovima. Ulažu se novi napori da se dovrši nužna simbioza i čvršće vezivanje radničkog sa nacionalnooslobodilačkim pokretima. U tim naporima svoj doprinos dala je i sama Kominterna. Pod uticajem sve afirmisanije borbe makedonskog naroda za svoje nacionalno i socijalno oslobođenje i političku emancipaciju, ona je 1934. godine, otkako je sagledala njegov revolucionarni karakter, oficijelno prihvatila oslobodilački pokret za ravnopravnog saveznika u zajedničkoj oslobodilačkoj borbi svetskog proletarijata i pozvala makedonski narod da se pridruži borbi balkanskog proletarijata, uveravajući ga da će ta zajednička borba ujedno biti borba i za njegovo nacionalno oslobođenje i državno ujedinjenje.[34] Definišući istorijske zadatke balkanskog proletarijata u makedonskoj revoluciji, Kominterna je zadužila balkanske komunističke partije da aktivno pomažu makedonski oslobodilački pokret. Podržavajući napore Kominterne, makedonski revolucionari su, uz podršku komunista, poveli široku akciju razjašnjavanja i povezivanja svih pravih makedonskih revolucionarnih snaga u zemlji i izvan nje u jedinstven revolucionarni front. Ta su zalaganja dobila i teorijski izraz u progresivnoj makedonskoj štampi i u bogatoj publicističkoj aktivnosti. U štampi i u posebnim publikacijama pojavile su se brojne teorijske rasprave i studije u kojima se iznose tadašnji aktuelni problemi makedonske revolucije. Među njima je istaknuto mesto zauzela naučna studija makedonskog marksiste Bistriškog o pojavi i razvoju makedonske nacije.[35]

Titov stvaralački teorijski doprinos i praktičan angažovan odnos u izgradnji marksističko-lenjinističke strategije i taktike prema nacionalnom pitanju bio je od dalekosežnog istorijskog značaja. Primenjujući dosledno stvaralački revolucionarni marksizam u jugoslovenskim uslovima, Tito je još tridesetih godina ustanovio da je nacionalno pitanje produkt nacionalnog ugnjetavanja, a da su nacionalni pokreti zakonita i logična posledica težnje porobljenih nacija za samoopredeljenjem. Polazeći od takvog dijalektičkog i marksističkog izvora, Tito je nacionalno pitanje pretvorio u

---

[33] *Radnom narodu grada i sela sviju nacija*, u: *Nacionalno pitanje...*, cit. izd., str. 244—246.

[34] Vidi: »Македонско Дело«, organ VMRO (ujedinjene), Beč, tokom 1934. godine.

[35] Бистришки, *Зошто ние Македонците сме одделна нација*, in: *Четврти конгрес на Македонскиот народен сојуз во Америка*, Detroit, Mich., 1934, str. 42—45.

Digitized by Google

istorijsku funkciju predstojeće jugoslovenske socijalističke revolucije. Zalažući se za rukovodeću ulogu komunista u oslobodilačkim pokretima, Tito je odlučno od komunista zatražio da »moraju da se postave na čelo narodno-oslobodilačkog pokreta«[36]. Zajedno sa ostalim jugoslovenskim marksističkim teoretičarima, Tito je na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji, održanoj u Ljubljani 1934. godine, dao nov stvaralački doprinos izgradnji partijske nacionalne platforme. U posebnoj rezoluciji o radu Partije među nacionalno potisnutim nacijama bio je izglasan istorijski zahtev o formiranju nacionalnih komunističkih partija Hrvatske, Slovenije i Makedonije.[37]

Novi kvalitativni momenat u razvoju KPJ predstavlja njena orijentacija ka izvršavanju političkih ciljeva revolucije ne putem razbijanja Jugoslavije, već u njenim demokratizovanim okvirima. Tu orijentaciju potvrdio je Splitski plenum 1935. godine, koji je na osnovu prava na samoopredeljenje istakao zahtev da se stvore narodne skupštine u svim glavnim gradovima jugoslovenskih naroda.[38] Isti zahtev potvrdilo je Moskovsko savetovanje Politbiroa CK KPJ, koje je viziralo buduću federaciju ravnopravnih jugoslovenskih naroda sa Makedonijom kao njenim članom.[39]

Zbog sve veće opasnosti od fašističke aktivnosti na eksploataciji makedonskog pitanja, prelaskom u zemlju partijskog rukovodstva sa Titom na čelu KPJ je Makedoniji posvećivala sve veću pažnju. Na Majskom savetovanju 1939. godine posebno je bilo reči o stanju u Makedoniji. U toku priprema za Pokrajinsku konferenciju dolazi do jasnijeg sagledavanja programa za oslobođenje Makedonije, i konačno su bili zauzeti čvrsti stavovi o priznanju nacionalne posebnosti Makedonaca. U programskom članku *KPJ i makedonsko nacionalno pitanje* insistira se da se bez ikakvog dvoumljenja mora priznati posebnost makedonske nacije.[40] Ta borba KPJ za nacionalnu afirmaciju Makedonaca imala je opštejugoslovenski značaj pošto ni jedna politička snaga u Makedoniji nije imala zrelosti ni snage da zastupa stanovište o nacionalnoj posebnosti makedonskog naroda. U Proglasu KPJ iz 1940. godine protiv ratova na Balkanu razrađena su osnovna načela makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta i ukazano je na balkanski i evropski značaj Makedonije.[41]

Tako je, posle duge i uporne borbe, na Petoj zemaljskoj konferenciji, održanoj 1940. godine, KPJ idejno izrasla i lenjinistički poimenično identifikovala sve nacije i narodnosti kao ravnopravne istorijske subjekte u budućoj jugoslovenskoj proleterskoj re-

[36] Vidi: Janko Pleterski, *Prilog razmatranju odnosa revolucije i nacije*, »Pregled«, Sarajevo, 1977, 9, str. 1059.

[37] *Zadaće Partije*, u: *Istorijski arhiv KPJ, II*, cit. izd., str. 230.

[38] *Преглед на историјата на СКЈ*, cit izd. str. 233.

[39] *Rezolucija CK KPJ o taktici i radu Partije*, u: *Istorijski arhiv KPJ, II*, cit. izd., str. 400.

[40] Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, br. 21915, 16/11.

[41] *Работници, Селани и Граѓани, Офицери и Војници на Југославија*, »Билтен«, орган на Покраинскиот комитет на КПЈ за Македонија, 1940, бр. 4.

Digitized by Google

voluciji. U tezama o makedonskom nacionalnom pitanju stoji da je oslobođenje Makedonije moguće samo na temeljima radničko-seljačke revolucije, koja će značiti dovršenje nacionalno-demokratske revolucije, a koja se u toj svojoj fazi javlja kao rušenje srpskog, bugarskog i grčkog imperijalizma u Makedoniji. Ostvarivanje i utvrđivanje tog oslobođenja moguće je samo pod uslovom ako radničko-seljačka revolucija preraste u proletersku revoluciju i diktaturu proletarijata. Tu koncepciju razradila je Pokrajinska konferencija KPJ za Makedoniju, ističući zahtev da se stvori opštemakedonski nacionalnooslobodilački front, koji treba da bude deo opšte borbe proletarijata u Jugoslaviji.[42]

Ta marksističko-lenjinistička odredba predstavljala je osnovu državno-političkog konstituisanja jugoslovenskih naroda u Narodnooslobodilačkom ratu i posleratnom razvoju. Na tim principima bila je izgrađena politička borba jugoslovenskih naroda protiv fašističkih okupatora i domaće reakcije. Kroz ceo period NOB-a i revolucije Partija je, predvođena Titom, teoriju i praksu dosledno realizovala kroz koncepciju nacionalnog i socijalnog u jedinstvenom revolucionarnom procesu. Na osnovu te koncepcije ona je, nalazeći se na čelu makedonskog radničkog i nacionalnooslobodilačkog pokreta, u jednom delu Makedonije ostvarila nacionalno i socijalno oslobođenje makedonskog naroda i na taj način svetu pokazala primer stvaralačkog izvršavanja revolucionarnih nacionalnih i socijalnih zadataka.

(S makedonskog
Kiro Temkov)

[42] *Materijali Pete konferencije KPJ 1940*, »Komunist«, 1946, 1, str. 117—122; *Rezolucija Pokrajinske konferencije KPJ u Makedoniji*, »Proleter«, 1940, 9, 10, 11, str. 19, 21.

Digitized by Google

Jovan Korubin

Makedonski rečnik sociološke terminologije

Imajući u vidu činjenicu da se ustanovljavanje naučne i stručne terminologije u različitim oblastima javlja danas kao imperativna potreba savremenog sveta[1], Makedonska akademija nauka i umetnosti pokrenula je 1968. godine inicijativu za izradu posebnih makedonskih terminoloških rečnika. U tom cilju, pored ostalog, formiran je, pri Akademiji, i Odbor za makedonsku terminologiju, čiji je zadatak da organizuje i koordinira rad na ovom naučnom projektu. Na sakupljanju i obradi materijala u pojedinim naučnim granama rade posebne grupe naučnih radnika sa univerziteta i drugih naučnih organizacija u SR Makedoniji. Formirana je i posebna, Lingvistička komisija, koja ima zadatak da daje opšta uputstva u vezi sa jezičkim pitanjima u obradi materijala. Ta komisija, pored toga, utvrdila je i leksikografske principe te obrade.

Projekat, koji je uključen u dugoročni program Makedonske akademije nauka i umetnosti, predviđa i obradu termina iz obla-

[1] В. »Билтен на Одборот за изработување на македонска терминологија«, МАНУ, Скопје, 1971, год. I, бр. 1, стр. 1.

Digitized by Google

sti sociologije. Na ovom poslu je angažovan veći broj nastavnika i saradnika Filozofskog fakulteta (nastavno-naučna studijska grupa za sociologiju), kao i Pravnog, Ekonomskog i drugih fakulteta na Skopskom univerzitetu gde se izučava sociologija. Ta radna grupa treba da obradi oko 1.600 termina iz ove oblasti.

Opšti metodološki pristup

S obzirom na to da je ustanovljavanje terminologije kao sistema uzajamno povezanih pojmova i izraza u jednoj struci, odnosno naučnoj oblasti, jedan od glavnih uslova za efikasno i precizno komuniciranje u naučnom radu i za prenošenje znanja u pedagoškom procesu, rad na terminologiji dotične naučne grane predstavlja nerazdvojni deo celokupne naučne delatnosti u toj grani. Na makedonskom jezičkom području ova delatnost je utoliko potrebnija i važnija što se radi o jednom relativno mladom književnom jeziku, koji se pogotovu u oblasti naučne terminologije tek razvija. Mi nemamo do sada na ovaj način (u posebnom terminološkom rečniku) utvrđenu terminologiju ni u jednoj grani makedonske nauke. Bilo je pokušaja izrade spiskova osnovnih termina iz jedne ili druge naučne oblasti, naročito onih koji su zastupljeni i u udžbenicima osnovnog i srednjeg obrazovanja, ali nekog sistematičnijeg rada na tom polju do sada nije bilo. Probleme koji su se na tom planu javljali rešavala je uglavnom praksa, i to u zavisnosti od trenutnih mogućnosti, na različite načine.

Jasno je da u takvoj situaciji ne možemo govoriti o nekim već utvrđenim načinima izrade terminoloških rečnika. U tom pogledu nameće se, sama po sebi, u većoj meri potreba korišćenja postojećih iskustava, prvenstveno u našoj zemlji, a zatim i ostalih. Što se tiče posebno sociološke terminologije, u vezi sa izradom terminološkog rečnika, ne možemo, takođe, reći da kod nas postoje neki razrađeniji i utvrđeni načini opisivanja i objašnjavanja termina. U dosadašnjih desetak brojeva pomenutog »Biltena« Makedonske akademije nauka i umetnosti dati su različiti predlozi o nekim terminologijama iz oblasti prirodnih i tehničkih nauka, ali još nemamo takvih primera sa područja društvenih nauka. Očigledno je, dakle, da će se, i pored nekih opštih postavki u tom pogledu, javiti određene razlike u zavisnosti od karaktera i specifičnosti pojedinih predmeta i oblasti. To znači da smo se morali donekle sami snalaziti, imajući u vidu karakter našeg terminološkog rečnika. Literatura koju imamo drugačijeg je i različitog karaktera. Radi se pre svega o postojećim enciklopedijskim izdanjima, leksikonima i slično, u kojima su objašnjenja termina data na njima odgovarajući način. Mi smo se, pak, morali držati uputstava koja je dao Odbor za izradu makedonske terminologije u pomenutom »Biltenu« Akademije. Ali ta su uputstva sasvim uopštena — odnose se na celokupnu terminologiju.

Sociološka terminologija, u tom smislu, dobiće nužno svoje karakteristike prilikom obrade. To se odnosi pre svega na one

Digitized by Google

termine koje susrećemo i kod drugih društvenih nauka (filozofija, ekonomske nauke, pravne nauke, istorija itd.). Određeni termini se, u tom pogledu, najčešće obrađuju sa različitih aspekata, u zavisnosti od predmeta kojim se određena nauka bavi. To znači da se pri obradi sociooloških termina mora imati u vidu poseban, sociološki pristup njihovom definisanju, pa, prema tome, jedna od teškoća koja se, u tom pogledu, javlja jeste i iznalaženje i utvrđivanje onih elemenata koji se, kao i pri određivanju predmeta drugih društvenih nauka, javljaju kao granični i za određivanje sadržaja određenog pojma.

Dalje, kao posebna specifičnost javlja se i društveno-klasna opredeljenost toga sadržaja. Dok je u oblasti prirodnih i tehničkih nauka relativno lakše utvrditi »objektivnost« određenog pojma, pa, prema tome, i značenje termina, dotle je u oblasti društvenih nauka i sociologije posebno prisutan upravo taj društveno-klasni aspekt, pri čemu se, u zavisnosti od teorijskih osnova opšteg pristupa, pojedini termini različito shvataju, pa otuda i njihova različita opisivanja i objašnjenja. Razumljivo je da se kod nas prilikom definisanja mnogih pojmova mora voditi računa o marksističkoj teorijskoj osnovi.

Kod izrade terminoloških rečnika ove vrste treba, dalje, imati u vidu da se radi pre svega o rečnicima, a ne o nekoj vrsti enciklopedije. Ovi rečnici su mnogo bliži već poznatim rečnicima sa tumačenjima značenja reči nego enciklopedijskim izdanjima.[2] Oni se, međutim, razlikuju i od ovih time što kod njih mora naći mesto i stručno objašnjenje samog pojma, bar u najkraćim crtama, dok se kod rečnika sa tumačenjima radi o objašnjenju termina kao reči, pri čemu se više tautološki objašnjava njegovo značenje. Prema tome, u radu na terminološkim rečnicima potrebno je odrediti ona obeležja koja su *neophodna* i *dovoljna* za kratko definisanje datog termina.

Pitanje nije, prema tome, čisto lingvističkog karaktera, nego pre svega stručnog, vanlingvističkog. Kako smo i pomenuli, u pogledu lingvističke strane ovog projekta, zadužena je posebna, Lingvistička komisija, koja će izvršiti i krajnju jezičku redakciju već obrađenog materijala. Što se tiče stručnog dela posla, nastojali smo da, koliko nam je to bilo moguće, u tome damo svoj konkretan doprinos.

Treba, najzad, istaći da među terminima ima takvih koji su čisto stručnog karaktera (na primer, naučni zakon, naučni socijalizam, nacionalno tržište, nacionalizacija, način proizvodnje, Nju dil itd.), ali veliki je broj i onih koji imaju šire značenje i koji, kao takvi, ulaze u opšti fond reči jednog književnog jezika (na primer, narod, naselje, nasilje, nezaposlenost, nužnost, čast, član, čovek itd.). Te reči tek u određenom kontekstu dobijaju svoje konkretno značenje. Upravo to značenje je i predmet našeg interesa.

[2] В.: А. И. Киселевский, *Об определениях в энциклопедиях и толковых словарях*, »*Вопросы языкознания*«, Москва, 1979, 2, стр. 91.

Digitized by Google

Metodološki postupak

Pored ovih osnovnih napomena o opštem metodološkom pristupu obradi datog materijala, osećamo potrebu da nešto kažemo i o samom metodološkom postupku rada na terminima. Pre svega treba istaći da su ovi termini utvrđeni od strane posebnih radnih grupa za svaku naučnu oblast. Takva radna grupa utvrdila je i termine iz oblasti sociologije. To je bila prva faza u radu na ovom projektu — faza ekscerpiranja svih važnijih termina koji postoje u datoj oblasti sa ciljem da se oni sakupe i precizno popišu.[3] Ekscerpiranje je izvršeno iz reprezentativnih dela date naučne oblasti ili struke, a to su u prvom redu standardni udžbenici i priručnici koji obuhvataju celokupnu oblast ili njene značajnije delove, zatim postojeća stručna literatura, razna predavanja, referati, rasprave, stručni članci itd. Eventualne praznine bile bi popunjene prilikom upoređenja sa klasičnim inostranim priručnicima ili sa inostranim terminološkim rečnicima.

U drugoj fazi rada izvršena je klasifikacija termina, kojoj je prethodila sistematizacija i klasifikacija pojmova. U ovom slučaju klasifikacija je izvršena po azbučnom redu, kao što se obično radi kod rečnika.

Treća faza obuhvata obradu materijala. U ovoj fazi određuje se, u stvari, fizionomija leksikografske jedinice, utvrđuje se njen sadržaj i forma i fiksiraju se elementi koje ona treba da sadrži. Kratke definicije i objašnjenja datih termina ispisuju se, zatim, na posebnim fišama. Prilažemo jedan obrazac raspoređivanja materijala u leksikografsku jedinicu:

Ред. бр.	Термин	Дефиниција
21	**Научен закон** Научни закон Znanstveni zakon E. Scientific law D. Gesetzmässigkeit F. Loi scientifique P. Научный закон	Исказ за објективните, ну-жни и суштински врски и причинско-последични односи меѓу појавите, а кој се карактеризира со општост и постојаност, врз основа на што е можно нивното предвидување.

Kao što se vidi, ceo materijal je raspoređen u tri kolone. U prvoj koloni dati su redni brojevi naslovnih termina. U drugoj koloni smešteni su naslovni termini ili, kako se drugačije nazivaju, osnovni (naštampani polucrnim slovima). To su termini koji se preporučuju za upotrebu. U pojedinim slučajevima, uporedo sa osnovnim terminom, predlaže se i paralela (koja se obeležava ispod njega, svetlijim šriftom). U drugoj koloni, isto tako ispod preporučenih termina, navode se i njihovi sinonimi (ukoliko ih ima), koji nisu preporučljivi za upotrebu, razume se, sa odgovarajućom oznakom da se ne preporučuju. Najzad, u istoj koloni smešteni su ekvivalenti termina prvo na jugoslovenskim jezici-

[3] O ovoj fazi, kao i o ostalim fazama rada, data su posebna objašnjenja u navedenom »Biltenu Odbora za izradu makedonske terminologije«, pa ceo postupak navodimo kako je tamo opisan.

Digitized by Google

ma (srpskohrvatski-hrvatskosrpski sa oznakom cx-xc i slovenački sa oznakom sl). Ispod njih su dati njihovi ekvivalenti na engleskom (E.), nemačkom (D.), francuskom (F.) i ruskom (P.) jeziku. U trećoj koloni daje se definicija pojmova ili njihovo matematičko formulisanje ukoliko se radi o prirodnim ili tehničkim naukama. Definicija je, u stvari, veza između termina i pojma, ona otkriva sadržaj pojma, to jest ukazuje na bitna obeležja predmeta i pojava koje odražava pojam. Ona, u principu, kako smo i ranije pomenuli, treba da bude kratka i jednostavna i da razjasni što preciznije samo smisao pojma, bez ulaženja u istoriju njegovog pojavljivanja i razvitka i ostala šira objašnjenja.

Kod socioloških termina, međutim, ovaj postupak objašnjavanja pojmova dobija neizbežno posebnu varijantu jer se, ipak, radi o pojmovima društvenih pojava, koje su vezane za konkretne istorijske uslove, zahtevaju, najčešće, širu formulaciju koja mora da u sebi nosi i elemente istoričnosti, to jest istorijske uslovljenosti i razvojnosti, za razliku od termina, recimo, prirodnih i tehničkih nauka. Naravno, među terminima koje smo obradili ima i takvih sa opštijim značenjem u smislu njihovog shvatanja u širem istorijskom kontekstu i koji su u tom pogledu »objektivnijeg« karaktera. Takvi su, na primer, termini: naselje, nasilje, nezavisnost, neutralnost, nužnost, činovnik, činovništvo, čovek itd. Pri njihovom objašnjenju mogli smo zato dati i kraću i jednostavniju definiciju. Upravo iznalaženje te mere u objašnjenju i formulisanju pojmova koje označavaju pojedini sociološki termini predstavlja poseban zadatak u ovom poslu i u savlađivanju tog zadatka dolazi u mnogome do izražaja i individualni pristup. U smislu navedenih konstatacija navešćemo i nekoliko primera:

a) S obzirom na to da definicija treba da bude što kraća i jednostavnija, moguće je, recimo, da termin **najamni radnik** objasnimo kao »lice koje prodaje svoju radnu snagu kao robu da bi obezbedilo svoju egzistenciju«. Na primere ovakvog objašnjenja nailazili smo u postojećim leksikonima. Sama činjenica da jedno lice prodaje svoju radnu snagu kao robu navodi na zaključak da je reč o kapitalističkoj robnoj proizvodnji, ali smo mi, ipak, nastojali da definicija bude što preciznija u smislu istorijske lokacije kategorije najamnog radnika. Zato smo dodali da je »klasa najamnih radnika istorijska kategorija vezana za kapitalističko društvo«. Time smo, čini nam se, ukazali i na neminovnost iščezavanja te kategorije. Sličan je primer i sa terminom **naturalna privreda.** Moguće je, bez opasnosti da definicija ostane krnja, objasniti ovaj termin jednom kraćom formulacijom time što bismo rekli da je to »privreda koja se karakteriše proizvodnjom materijalnih dobara uglavnom za podmirenje potreba proizvođača, kao i sopstvenih sredstava za proizvodnju, a ne za razmenu«. Time smo, bar na prvi pogled, objasnili suštinu samog pojma naturalne privrede. U jednom, međutim, širem sociološkom smislu neophodno je bilo, po našem mišljenju, dodati da se radi o privredi koja se »javlja kao dominantan oblik proizvodnje u pretkapitalističkim društveno-ekonomskim formacijama«.

Digitized by Google

b) Pri objašnjenju termina **narod** takođe smo vodili računa da sažetom formulacijom obuhvatimo ne samo osnovne karakteristike naroda kao društvene grupe, nego da u isto vreme ukažemo i na njenu istorijsku uslovljenost. Taj termin smo, naime, objasnili time što smo rekli da je narod »društvena zajednica koja nastaje na bazi ujedinjavanja etnički srodnih plemena i plemenskih grupacija na određenoj teritoriji, posle raspadanja rodovsko-plemenskog uređenja, a koja se još karakteriše zajedništvom jezika, tradicija i kulture«. Mogli smo da, držeći se principa kratkoće i jednostavnosti definicije, izostavimo formulaciju da je ona nastala »posle raspadanja rodovsko-plemenskog uređenja«. Međutim, smatrali smo da samo konstatacija da je ta zajednica nastala na bazi ujedinjavanja etnički srodnih plemena i plemenskih grupacija nije dovoljna i da, na neki način, mehanički objašnjava to nastajanje. Zato smo i dodali formulaciju »posle raspadanja rodovsko-plemenskog uređenja«, kojom smo ukazali na to da je reč, ipak, o jednom složenijem, svojevrsnom, istorijski određenom procesu.

c) Termin kao što je **»narodni kapitalizam«**, na primer, zahteva još šire objašnjenje. Objašnjenjem da je to »teorijski pokušaj za odbranu državnog kapitalizma time što se, u suštini, negira njegov eksploatatorski karakter« i da se »prelaz od klasičnog ka državnom kapitalizmu prikazuje kao prelaz od vlasti kapitalista ka vlasti narodnih masa« čini nam se da ne bismo postigli *dovoljnost*. Naime, pojavljuje se potreba isticanja i toga u kom se konkretno-istorijskom kontekstu pojavio ovaj pojam. Tu su, zato, bili neophodni i dodatni podaci o samom istorijskom trenutku koji je uslovio pojavu te i takve teorije itd. Mi smo, naravno, zbog toga i naveli te podatke.

d) Jedan od karakterističnijih primera različitog shvatanja određenog pojma u različitim konkretno-istorijskim uslovima je termin **narodnost.** U zavisnosti od tih uslova pojam narodnosti je dobijao i odgovarajuću sadržinu, a sam termin sasvim određena značenja. Tako je najpre on bio ustanovljen u stručnoj i naučnoj literaturi u smislu nacije, da bi se ova nova istorijska kategorija na neki način odvojila od kategorije naroda. Kasnije, kod nas, sve do Ustava iz 1963. godine, on se upotrebljavao u još širem značenju: kao opšti naziv za pripadnost određenoj naciji, nacionalnoj manjini ili etničkoj grupi. U ovom značenju susrećemo ga ponegde i danas, ali mnogo ređe s obzirom na to da je u najnovije vreme on zadobio specifičnije značenje — njime se zamenjuje naziv »nacionalna manjina«.

e) Potreba istorijsko-materijalističkog pristupa u objašnjavanju sociooloških termina najbolje se, možda, može uočiti na primeru termina **nauka.** Najčešće formulisanje ovog pojma kao »sistema znanja o objektivnoj stvarnosti« ispušta iz vida njegovu delatnu stranu. U definisanju pojma nauke mi smo krenuli upravo od te delatne strane istakavši da se radi o »posebnoj vrsti svesne ljudske delatnosti« te da se »kao rezultat te delatnosti« javlja »sistem znanja o objektivnoj stvarnosti«. Ceo taj sistem znanja

Digitized by Google

kao izraz čovekove svesti, dakle, povezuje se, na ovaj način, sa ljudskim radom kao materijalnom pretpostavkom te svesti.

Mogli bismo, naravno, navesti još ovakvih primera, ali smatramo da je i ovo dovoljno kao ilustracija specifičnosti sociološkog objašnjavanja pojedinih termina. Razume se, a to smo i ranije pomenuli, u pitanju su terminološki rečnici gde se nastoji na kraćem i jednostavnijem objašnjenju, dok kod obrade ovih pojmova u enciklopedijama, leksikonima i drugim posebnim vrstama rečnika šire objašnjavanje se uopšte ne postavlja kao problem, nego je čak i poželjno.

Što se tiče korišćenja odgovarajuće pomoćne literature u ovom poslu, hteli bismo, na kraju, napomenuti da smo se služili uglavnom postojećim i nama dostupnim enciklopedijskim izdanjima, leksikonima i rečnicima sociioloških pojmova. Nastojali smo, međutim, da damo što više vlastitu formulaciju, dok smo samo u nekim određenim slučajevima (i to vrlo retko) preuzeli neke gotove formulacije i definicije smatrajući da su dobre i da ih ne treba pošto-poto menjati.

Ne ulazeći, ovom prilikom, u šira razmatranja navedenih pitanja oko rada na sociološkoj terminologiji, mogli bismo, ipak, istaći to da se — s obzirom na sve kvalitativne promene u našem društvu koje su nastale, pre svega, uvođenjem i razvojem samoupravljanja — ta pitanja nameću kao značajna za dalji razvoj sociologije kao nauke i za razvoj društva uopšte. I pored nekih mišljenja da utvrđivanje terminologije nema neki bitniji značaj za samu sociologiju i njen predmet proučavanja, ostaje, ipak, činjenica da nova praksa socijalističkog samoupravnog društva nije mogla a da se ne odrazi, na svoj način, na naučno-sociološki pojmovni aparat, a time i na postojeću sociološku terminologiju. Društvena osnova na kojoj danas izrastaju nova, potpunija i kompleksnija saznanja nalaže, pored ostalog, i potrebu preosmišljavanja i dopunjavanja te terminologije, pre svega zbog toga što je u konkretnim društveno-istorijskim uslovima socijalističkog samoupravnog društva i savremenog društva uopšte niz starih kategorija i pojmova dobio novi sadržaj, a i sam pojmovni aparat dopunjen je nizom novih kategorija. Otuda i potreba utvrđivanja i odgovarajućeg uključivanja novih termina u postojeću terminologiju.

To nikako ne znači da se radi o nekakvoj težnji ka unifikaciji i uniformisanju jezika sociologije, pa ni nauke kao takve, niti o težnji da se odredi konačno značenje tih termina. Međutim, zanemariti rad na terminologiji znači, u najboljem slučaju, ne uvideti značaj toga rada i za naučnu komunikaciju od koje, u mnogo slučajeva, zavisi i sam proces naučnog saznavanja. Prepustiti stvaranje odgovarajuće terminologije stihiji i voluntarizmu značilo bi, u krajnjoj liniji, ne razumeti se, što nije cilj nauke kao posebnog oblika društvene svesti. Prema tome, utvrđivanje određene terminologije nije i ne sme biti prepreka spontanom pronalaženju novih terminoloških rešenja niti kreativnom pristupu terminološkim pitanjima uopšte. Društvena praksa nametaće, bez sumnje, i ubu-

Digitized by Google

duće potrebu daljeg preosmišljavanja i dopunjavanja postojeće terminologije, kao što će i neke od utvrđenih termina u potpunosti prihvatiti ili odbaciti.

S druge strane, neosporna je i činjenica da jedan sve primetniji deo sociološke terminologije (kao i terminologije drugih društvenih nauka) ulazi u opšti, svakodnevni rečnik datog jezika, a time i u širu društvenu komunikaciju. U tom smislu i rad na jednom ovakvom projektu u Makedoniji je u tesnoj vezi sa celokupnim naporima na ovom polju u našoj zemlji, pa i šire. Poseban je njegov značaj, u ovom slučaju, za dalji razvoj nauke u Makedoniji, sociološke misli u njoj, pa, kao što smo već istakli, i za sam makedonski jezik.

Digitized by Google

Milan Petrović

Međunarodno finansiranje privrednog razvoja

(Drugi naučno-bankarski skup, Dubrovnik, 26—31. maj 1980)

Drugi naučno-bankarski skup trebao je da se održi prošle godine, ali zbog zasedanja Godišnje skupštine Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske banke u Beogradu pomeren je za ovu godinu. Premda naučno-bankarski skup nije predviđen kao regularno dvogodišnje institucionalizovano susretanje svetskih stručnjaka, on vremenom ipak poprima takva obeležja.

Ovogodišnji skup »Međunarodno finansiranje razvoja« poklopio se sa prelomom decenija. Naime, nalazimo se na raskršću protekle Druge i na početku Treće dekade razvoja OUN. To je period složenih promena u svetskim privrednim kretanjima, sa novim fenomenima sa kojima se ekonomska nauka nije do sada susretala (recesija sa inflacijom, plus nestabilni devizni kursevi i nezaposlenost itd.). Nove pojave objašnjavaju se standardnim instrumentima ekonomskih analiza, a politička klima za njihovo rešavanje sporo se menja. To je period u kojem nisu izostale projekcije razvoja grupa ili pojedinih autora: Pirsonov izveštaj, Leon-

Digitized by Google

tijeva projekcija razvoja svetske privrede, Rimski klub (»Granice rasta« i RIO-projekat), Džeksonov izveštaj, Kanove projekcije, sa više strana i na više mesta urađeni projekti o »Novom međunarodnom ekonomskom poretku« i, konačno, Brantov izveštaj — da pomenemo samo neke iz mnoštva.

Protekla decenija bila je puna takozvanih »kriza«, kriza inflacije, deviznih kurseva, platnobilansnih kriza, energetskih i sirovinskih kriza, kriza hrane, recesione krize, krize zaposlenosti itd. Neki su tumačili da su to ciklične, povremene krize koje su pogoršane povećanjem cene nafte. Drugi su smatrali da su to krize dugoročnijeg karaktera, tipa Kondratijevih ciklusa kroz koje prolazi privreda kapitalizma. Dok treći smatraju da je to strukturna kriza celokupne svetske privrede u čijoj osnovi leži politička, to jest klasna priroda sukoba na međunarodnom planu.

Konstatacija »neregularnog« stanja svetske privrede ne može da mimoiđe ekonomiste, bez obzira na to kojoj orijentaciji ili »školi« pripadali. Takođe, položaj zemalja u razvoju (ZUR) predstavlja pitanje čiji značaj niko ne umanjuje. Razvijene zemlje Zapada uvažavaju teško stanje u kojem se nalaze ZUR, ali smatraju da je najpre potrebno da regulišu stanje u vlastitoj sredini, pa tek onda da obrate pažnju na razvoj nerazvijenog Juga. Zemlje Istoka, smatrajući se kolonijalno neopterećene, idu više za bilateralnim vidom saradnje. Dakle, Zapad razvija svoju poznatu koncepciju »centra i periferije«, ne priznajući (bar ne zvanično u meri kako to pojmljuju ZUR) ekonomsku zavisnost savremenog sveta.

Sem pojedinih političara i univerzitetskih ekonomista, zvanično razmišljanje je da industrijske zemlje imaju kapital, tehnologiju, know-how, a SAD smatraju da čak 40 posto sirovina i energije obezbeđuju iz svojih izvora, tako da koncept »ekonomske međuzavisnosti« nema te dimenzije koje mu pridaju ZUR. U političkom žargonu zemalja Istoka govori se o protivrečnostima savremenog sveta, pa se smatra da se kroz razrešavanje suprotnosti i protivrečnosti može ići ka novim formama u »rešavanju« globalnih problema u svetu, od kojih ekonomski čine samo jedan deo. Za Kinu, kao najmnogoljudniju i samu ZUR, i uz »otvaranje« za raznovrsnu ekonomsku saradnju i dalje važeći princip ostaje princip »oslanjanja na sopstvene snage«. Za ZUR koje imaju prirodne resurse i ljudski kapital, koje predstavljaju ogromno tržište za industrijske proizvode — traže da se deo njihovih potreba stavi u regulisaniju šemu obostranog interesa; da, do sada tretirane kao objekt, postanu ravnopravniji subjekt međunarodnih ekonomskih odnosa.

Nove strategije razvoja ističu stare koncepcije integralnog i humanog privrednog razvoja. Međutim, zainteresovanost takozvanih velikih privrednih centara za prilagođavanje vlastitih privreda na bazično skupu energiju i sirovine zahtevaće izvesno vreme. (Ima mišljenjâ da je sledeća dekada u svetu okarakterisana prilagođavanjem tehnologije na alternativne izvore energije.) Taj proces, koji će biti sve duži i bolniji, za ZUR će biti za još jednu

Digitized by Google

dodatnu dimenziju i duži i bolniji. Jednostavno zato što mere iste težine ozbiljnije pogađaju slabije. To su dodatna, negativna opterećenja za već nagomilane probleme iz prethodnih perioda.

Protekla decenija bila je ključna, jer je katalizovala sve slabosti međunarodnog ekonomskog sistema i na izvestan način još očiglednije ukazuje na pravce rešenja problema. U suštini, novi problemi (povećanje cene nafte itd.) zaoštravaju već hronične probleme ZUR kao što su finansiranje razvoja i finansiranje platnobilansnih deficita i još više ukazuju na sistem svetske privrede kao takozvani sistem ne samo među različitim akterima (razvijene zemlje — ZUR), već i na povezanost monetarne, spoljnotrgovinske, razvojne i finansijske sfere na međunarodnom planu.

Međunarodno finansiranje razvoja kao centralna tema skupa reflektuje i aktuelnost ovog aspekta međunarodne ekonomske saradnje. Finansiranje razvoja ZUR ima svoju unutrašnju (domaću akumulaciju kapitala) i spoljnu dimenziju (priliv sredstava iz inostranstva). Finansiranje razvoja može biti multilateralno (kroz međunarodne organizacije), što preferiraju ZUR, i bilateralno, što je preferencija davaoca pomoći. Javna nasuprot privatnoj pomoći, realizacija cilja od 0,7 bruto društvenog proizvoda, uloga direktnih privatnih investicija i transnacionalnih kompanija itd. — sve su to oblasti koje su već dobro analizirane, u kojima je poznat stav ZUR i u kojima nema bitnog pomeranja u sagledavanjima. Ali, to su teme koje ekspozicijama na međunarodnim skupovima infinitezimalno malo povećavaju naša saznanja o materiji, ali su i sa takvim dometom opravdane jer vode do kontinuirane senzibilizacije stručnog i opšteg javnog mnenja. Pogotovu je to potrebno kada se problemi analiziraju i daju predlozi iz sredina različitog stepena razvijenosti (Sever—Jug).

Na ovom skupu potvrđene su sve postojeće forme finansiranja razvoja kao aktuelne, samo što ih treba realizovati u njihovoj punoj formi. Što se tiče kanala kroz koje se usmeravaju sredstva namenjena razvoju — nema dileme, svi su povoljni. Čak i direktne privatne investicije i transnacionalne kompanije, koje su toliko kritikovane, predstavljaju izvor sredstava koja nalaze put u ZUR. Premda bi trebalo još više međunarodno regulisati priliv ovih sredstava u ZUR, važno je da ovaj protok postoji. U ovom kontekstu čini nam se tačno parafraziranje Džoane Robinson od strane jednog od učesnika skupa: »Najgore je biti eksploatisan, ali postoji još nešto gore od eksploatacije — a to je ne biti eksploatisan uopšte«. Za ZUR su otežani uslovi privređivanja pogoršani i dospelošću otplata dugova. Problem zaduženosti ZUR sve više nailazi na rezervisanost sredstava sa međunarodnog tržišta kapitala da i dalje odlaze u ZUR. Takozvani »country risk« postaje sve veći u pojedinim slučajevima ZUR. Upravo to je još jedno iz spleta pitanja razvoja, međunarodne trgovine, finansija i međunarodnog monetarnog sistema, na čemu i insistiraju ZUR suočene sa svojim ekonomskim teškoćama. Postoji problem nerazvijenosti ZUR, a svaka parcijalizacija problema je šematska. Parcijalizacija može da služi boljem sagledavanju svih tehničkih aspekata pro-

Digitized by Google

blema, ali uz preterano insistiranje na pojedinim segmentima visoko tehničkog (monetarno-finansijskog) značaja gubi se u političkom sagledavanju celine problema. To su i dva dijametralno suprotna polazišta zemalja Severa i Juga.

Obično se u sferi međunarodnog monetarnog sistema najbolje i najviše nalaze elementi takvih »zamagljivanja« suštine problema. Pomenuti primer zaduženosti ZUR može se uzeti kao problem i tumačiti ga kao rezultat monetarne i fiskalne nedisciplne ZUR. Do nedavno to je bio jedini i isključiv pristup razvijenih zemalja u međunarodnom monetarnom sistemu deficitima ZUR. Čak i u Međunarodnom monetarnom fondu (MMF) preovlađivala je takva zvanična interpretacija. Međutim, ZUR ističu da su platnobilansni deficiti rezultat strukturnih neusklađenosti njihovih privreda i da sredstva koja MMF ustupa za kratkoročne platnobilansne podrške nisu adekvatna za dugoročnija strukturna usklađivanja.

Uslovljavanja ustupljenih sredstava MMF kroz traženje restriktivnih mera monetarne i fiskalne politike osujećuju privredne planove razvoja ZUR, a i povećavaju društveno-političke tenzije u ovim zemljama. Obraćanje ZUR privatnom tržištu kapitala predstavlja eklatantan primer disparatnog položaja ove grupe zemalja da idu mimo svih principa zdrave finansijske politike, to jest da se sve više zadužuju pod sve težim uslovima. Ovakav međunarodni monetarni (ne)sistem nosi u sebi ceo niz neodgovarajućih rešenja za ZUR. Postojeći sistem fluktuirajućih deviznih kurseva je dodatni elemenat koji destabilizuje okvir privređivanja i ekonomskog rasta ZUR.

Prelaskom na fluktuirajuće devizne kurseve smatralo se da će se relativno većom izolacijom nacionalnih privrednih sistema svaka zemlja efikasnije suprotstavljati inflaciji, kao i da će za podršku kursu valute biti potreban niži nivo međunarodnih rezervi. S obzirom na to da čisto fluktuiranje za ZUR nije nikad dolazilo u obzir, sadašnji valutni sistem nosi elemente »prljavo« vezanih i »prljavo« fluktuiranih kurseva sa svim negativnim posledicama oba po ZUR (ZUR su za »stabilne, ali prilagodljive devizne kurseve«). Uopšte, ZUR su za traženje veće stabilnosti u zaštiti od inflacije, manjoj oscilaciji deviznih kurseva itd., jer su i pogođenije većom nestabilnošću od razvijenih zemalja.

Premda ni za razvijene zemlje postojeće stanje ne predstavlja najbolje uslove, one ipak mogu da manipulišu deviznim kursevima; a imaju i viši nivo monetarnih rezervi za finansiranje platnobilansnih deficita. Struktura i raspored deviznih rezervi i dalje potvrđuju supremaciju dolara SAD i grupe industrijski visoko razvijenih zemalja. Specijalna prava vučenja (SPV) i dalje predstavljaju rezervno sredstvo (kako žele razvijene zemlje), a ne i kreditno sredstvo (što bi želele ZUR). Razvijene zemlje protive se uspostavljanju projekta »Linka«, kojim bi se povezala monetarna i razvojna funkcija kroz MMF i Svetsku banku. Račun supstitucije MMF kroz koji bi se zamenjivao višak dolarskih sredstava za potraživanja izražena u SPV-ima odložen je.

Digitized by Google

I pored nedorečenosti u nameni i tehničkih nepreciznosti u eventualnoj primeni, račun supstitucije (RS) ima za cilj da pomeri SPV bliže centru međunarodnog monetarnog sistema i da bude mehanizam kroz koji bi se ostvarila veća stabilnost deviznih kurseva. Međutim, kroz nestabilni devizni kurs dolara SAD ostvaruju veću konkurentnost svojih proizvoda na međunarodnom tržištu, a i vrše plaćanja uvoza nafte kroz depresiranu nacionalnu, a u svetu još uvek najprihvaćeniju valutu. Svako jačanje dolara odlaže primenu RS. Princip uslovljenosti u poslovnoj politici MMF, uloga deviznih kurseva u adjustiranju platnobilansnih neusklađenosti, potreba i obim kreiranja njihovih SPV u narednom desetogodišnjem periodu, potreba reforme međunarodnog monetarnog sistema i MMF u kojem bi ZUR imale većeg udela — našli su mesta u većem broju referata i izlaganja na skupu. Takođe, konstatovano je da međunarodni monetarni sistem evoluira od centralizovanog bretonvudskog tipa ka decentralizovanim formama u kojima se već ocrtavaju karakteristike multivalutnog rezervnog sistema.

Veća parcijalizacija i regionalizacija međunarodnog monetarnog sistema (posebno je značajan primer Evropskog monetarnog sistema) daju relativne mogućnosti i ZUR da intenzifikuju regionalnu saradnju na monetarno-finansijskom planu (kroz optimalna valutna područja, zajedničke artificijelne valute itd.) uz postojeću standardnu bankarsku saradnju centralnih i poslovnih banaka. U domenu saradnje centralnih i poslovnih banaka ZUR ostaje još dosta neispitanih mogućnosti. Pored načelnog prihvatanja takve vrste međubankarske saradnje od strane ZUR, ne treba potceniti objektivne i subjektivne teškoće koje stoje na tom putu. Sporost tih procesa je mnogo veća nego što se pretpostavlja.

Drugi svetski naučno-bankarski skup, posvećen međunarodnom finansiranju ekonomskog razvoja, kretao se u relacijama i okvirima problema koje smo gore naveli. Četiri tematska područja davala su strukturu problematike kojom se skup bavio: (1) »Međunarodno finansiranje ekonomskog razvoja u 80-tim godinama«; (2) »Metodi i mehanizmi međunarodnog finansiranja ekonomskog razvoja«; (3) »Međunarodni monetarni sistem i međunarodno finansiranje ekonomskog razvoja«; i (4) »Međunarodna bankarska saradnja i međunarodno finansiranje ekonomskog razvoja«. Referati i izlaganja na skupu podrobno su analizirali i više od formalnog okvira predviđenog programom.

Po našem mišljenju, selektivno smo odabrali nekoliko bitnih stavova koji bi na izvestan način karakterisali Drugi svetski naučno-bankarski skup. Najpre, vredno je zabeležiti da je većina učesnika ocenila sadašnju krizu svetske privrede kao strukturnu krizu, što nije bio slučaj u ranijim istupanjima. Ranije se govorilo o krizama pojedinih sektora proizvoda, cena itd., a maksimalna pesimistička ocena je bila da je reč o cikličnoj krizi (3—5 godina). Sada se govori o strukturnoj krizi svetske privrede koja traje već deceniju.

Digitized by Google

Iz domena metoda i mehanizama finansiranja ekonomskog razvoja, novi elemenat vredan pažnje je predlog o stvaranju jedne vrste svetskog fiskalnog sistema koji bi svojim automatizmom obezbedio priliv sredstava namenjenih pomoći ZUR. Takođe, novi paralelan predlog koji se odnosi na priliv kapitala u ZUR poznat je pod imenom »masovni transfer sredstava«. Novi, a već započeti program pomoći ZUR za sektorska prilagođavanja privreda ZUR pokrenut je pod okriljem Svetske banke za one najsiromašnije i platnobilansnim deficitom najugroženije zemlje. Ovo je jedinstven pokušaj saradnje MMF — Svetska banka, uvažavajući traženja ZUR da se monetarna i razvojna funkcija gledaju kao celina. Iz međunarodne monetarne problematike karakteristične su konstatacije da pred nama stoji period regionalnih monetarnih aranžmana, od kojih iskustvo Evropskog monetarnog sistema i Evropske valutne jedinice (ECU) predstavlja značajan putokaz alternativnih valutnih aranžmana. Saradnja centralnih i poslovnih banaka obogaćena je novim predlogom takozvane triparitetne saradnje (Sever—Istok—Jug), a još više predlozima i objašnjenjima predstavnika OPEC-a o novim institucionalnim mogućnostima saradnje.

Drugi svetski naučno-bankarski skup, kojem su prisustvovali najeminentniji stručnjaci iz zemlje (oko 100) iz inostranstva (iz 47 zemalja oko 200 učesnika), i uz učešće predstavnika skoro svih međunarodnih i regionalnih ekonomsko-finansijskih organizacija, nije bio iscrpen samo zvaničnim programom, već je stvorio mogućnost i poslovnih kontakata (Okrugli međubankarski sto). Skup nije imao cilj da stvori konsensus kod učesnika o svim razmatranim pitanjima, ali je uspeo u sagledavanju i analizi aktuelnih problema razvoja i da sa različitih polazišta ukaže na moguće puteve rešenja problema.

Digitized by Google

Ilindenka Petruševa —
Đorđe Vasilevski

Obnovljeno vreme Miltona Manakija

Kada se u jesenjim danima 1880. godine u porodici Dimitrija Manakija, službenika turskih vlasti — skupljača poreza iz nekoliko obližnjih sela, rodio sin Milton, niko nije ni pomišljao da će se u žgoljavom dečačiću razviti nemiran i veoma znatiželjan duh za sva tehnička dostignuća koja je donosilo novo stoleće.

U zabačenom selu Avdeli, u blizini gradića Grevena, život porodice Manaki bio je omeđen između stalnih odlazaka i ponovnih vraćanja. Zimi, kada po bespućima planinskog kraja Vasilice niko živ nije ostajao, porodica se, kao i ostali, selila u toplije krajeve, a sa prvim toplijim danima ponovo vraćala na svoje ognjište.

U 1891. godini, kada je u svom rodnom selu Avdeli stekao osnovno obrazovanje, mali Milton će zauvek napustiti svoj kraj i naći se u Janini, gde produžava svoje obrazovanje u gimnaziji. Tu ga je dočekao i uzeo pod svoje okrilje stariji brat Janaki, nastavnik crtanja u Janinskoj gimnaziji, koji je uz to i vanredno studirao slikarstvo u Parizu. Taj susret u Janini obeležiće ceo jedan život. Braća se više neće rastajati sve do Janakijeve smrti. Bio je to savez dva bića koja su uspostavila divno jedinstvo — Janaki, obrazovan i talentovan, a mlađi Milton znatiželjan, nemiran, sa izrazitom znatiželjom za sva tehnička dostignuća i izume

Digitized by Google

svog vremena. Ovo jedinstvo braće stvoriće 1898. godine u centru Janine fotografski atelje. Janaki će se više posvetiti umetničkoj fotografiji, a Manaki, kao pravi istraživač, kreнuće bespućima svoga kraja da beleži sa magičnim fotografskim aparatom ljude, događaje — svoje vreme.

Kao verni hroničar, sve do svoje smrti 1964. godine, uz pomoć fotografskog aparata ostavljaće dokaze o jednom burnom vremenu. »Ja sam fotograf, to je moje zanimanje, moja profesija...« imao je običaj da kaže Milton, jer mu je fotografski zanat obezbeđivao osnovu životnu egzistenciju.

Na početku stoleća — 1901. godine Janaki odlazi u Bitolj, taj veoma značajan grad za Otomansko carstvo. Bitolj je u to vreme imao oko 90.000 stanovnika, podrazumevajući i bližu okolinu. Bio je politički, ekonomski i kulturni centar tog dela Otomanskog carstva. Godinu dana kasnije u Bitolj dolazi i Milton. U glavnoj gradskoj ulici Široki sokak braća otvaraju ATELJE ZA UMETNIČKU FOTOGRAFIJU, gde još šire razvijaju svoj posao. Svoje fotografije objavljuju u Parizu, Bukureštu...

Godine 1905. Janaki ponovo putuje u inostranstvo i iz Londona šalje bratu u Bitolj filmsku kameru »Bioskop broj 300« (Bioscope Camera No. 300). To je za Miltona nešto sasvim novo, neviđeno, ali dovoljno da ga privuče i veže za ceo život, ne toliko kao stalna profesija, već kao »hobi«, odnosno luda ljubav.

Manakijeva ljubav prema pokretnoj slici i njegova odluka da ne eksploatiše svoje filmove jedini su razlog što je i do danas sačuvan jedan deo tog izvanredno značajnog filmskog materijala. Milton će iste, 1905. godine pokrenuti ručicu svoje kamere i, prema raznim izvorima, prve kadrove snimiti u svom selu Avdeli, u dvorištu roditeljske kuće gde okupljene seoske žene predu. Tu je i Miltonova baka, starica od 107 godina. Pretpostavlja se da je u isto vreme snimio i Vlašku školu u Avdeli. Kasnije ispred objektiva »Kamere 300« biće prikazana cela istorija: vešanje Makedonaca ilindenskih ustanika u Bitolju, među kojima je bio i legendarni Aleksandar Turundže; mladoturske manifestacije; Albanski kongres u Debru; poseta sultana Rešada V Bitolju; događaji iz balkanskih ratova, srpska vojska u Bitolju, diplomatski kor, bombardovanje grada i bitke na frontu 1916. godine itd. Pored tih veoma značajnih istorijskih dokumenata, Milton je ostavio i znatan deo filmskog materijala za etnografsko i etnološko izučavanje: narodne slave, panađure, nošnju, običaje...

U ratnom vrtlogu stradaće zgrada u kojoj je Milton sredio svoju laboratoriju i tom prilikom će u nepovrat otići najveći deo njegovog rada. Nakon rata Milton će nešto smanjenim tempom snimati filmskom kamerom, da bi poslednje metre filmske trake iskoristio tek posle Drugog svetskog rata u oslobođenoj zemlji.

Interesantno je napomenuti da je Milton izvesno vreme posle Prvog svetskog rata bio i vlasnik stalnog bioskopa u Bitolju, ali kako su u to vreme u gradu bila još dva bioskopa, to posao nije išao najbolje, pa je posle izvesnog vremena napustio taj posao.

Digitized by Google

O Miltonu Manakiju dosta je pisano. Kako je bio i naš savremenik, objavljeni su mnogi intervjui sa njim. Međutim, moramo se složiti sa činjenicom da delo i život Manakijev nisu potpuno istraženi niti obrađeni. Da bi se što potpunije prikazala njegova uloga i značaj kao pionira filma kod nas, nesumnjivo je da predstoji prilično mukotrpan i dosta dug put istraživanja.

*

Učestalo pozivanje na poznate činjenice ne mora po pravilu da ostane dobar saveznik njihove delotvornosti. Ukleštene u govornom lavirintu reči koje su izgubile značaj, novine i same činjenice kao da otvrdnjavaju u pojmove kojima je nestao duh aktuelnosti. »Milton Manaki je prvi sineasta na Balkanu... On je u naše iskustvo uveo jednu novu tradiciju, jednu novu kulturu opštenja i opažanja.« Šta posle silne upotrebe govore danas ove reči? Pa film u naše vreme postoji kao najsvakidašnjija činjenica, a na uticaje koje film vrši tako smo navikli da se i ne mogu zamisliti van našeg kulturnog integriteta.

Ali, pogledajmo bilo kojim povodom, makar i nekoliko kadrova minulog sveta koji je zabeležila Manakijeva kamera, suočimo se sa nekim od svedočanstava koja je on tako odabrano i sa instinktom rasnog dokumentariste ostavio u nasleđe. Neočekivano ostajemo naprosto preneraženi; kakvo je to obilje ustrajalih činjenica, to bogatstvo začuđujuće ukrštenih paradoksa, taj svet u kome pomireno prebivaju stvarnost i fantastičnost.

Jasno je, naravno, da su autentični događaji koje je Manakijeva kamera koristila za svoje zapise sačuvali svoj značaj nezavisno od svedočenja njenog mehaničkog oka i da se njihova minula stvarnost ne može nikakvim nitima vezivati za zasluge filmskog autora. Ali kome, ako ne čoveku iza kamere, oni duguju istorijsku trajnost svoga svedočenja.

Izvučeni iz haotične bezličnosti mase događaja, spaseni zauvek od anonimnosti i zaborava, ovi će dokumentarni fragmenti vremenom da nadrastu svoje prvobitne funkcije informisanja. Vreme će početi da radi za njih i skoro neprimetno da skida ljušturu pukog svedočenja.

Iz godine u godinu, iz decenije u deceniju, Manakijevi će zapisi nepovratno da ulaze u metafizičke trezore čovekovog sećanja; u trezore koji garantuju istorijsku trajnost, ali koji — što je podjednako važno — snabdevaju svoj predmet i značajem estetske vrednosti.

Ne treba mnogo razmišljati prilikom postavljanja pitanja: u čemu se sastoji estetska vrednost Manakijevih zapisa i da li ispunjavamo dug nekih tobožnjih memorijalnih konvencija? To je pitanje inspirisano najživljim interesima i zato ga ponavljamo sa pojačanom radoznalošću. U kakvim se oblicima ispoljavaju ne samo istorijske, nego i estetske, čak i poetske vrednosti Manakijevih svedočanstava? Da li treba da ih tražimo u filmičnosti pri-

Digitized by Google

zora ili u izboru snimljenih događaja, koji je, bez sumnje, izvršen prema kriterijumima istorijske i političke važnosti, ali isto tako i prema merilima slikovne retoričnosti, kakvu je danas retroaktivno shvatamo i tumačimo? Moguće je da bi se te vrednosti dale naslutiti u dramatičnosti prizora, komponiranih prema finim zahtevima ukusa za autentična filmska viđenja.

Podsetimo se i ovom prilikom da ni jedan od Manakijevih kadrova nije lišen istančanosti, odnosno istančane mere za vizuelnu dramatizaciju, po kojoj se dinamični prizor iz prve ruke razlikuje od ravnodušno registrovanog događaja. Bilo da se radi o materijalima uznemirene Solunske luke kojom krstare beli brodovi, bilo da pratimo scene priprema diplomatskog kora za piknik ili sekvence pitoresknih svadbi i surove odmazde nad makedonskim revolucionarima, Milton Manaki nikada se ne služi klišeima opštih ritualnih situacija i opštih poimanja. Njegov instinkt dokumentariste redovno ga upućuje na osobenost detalja utopljenog, doduše, u atmosferi šireg miljea, ali izdvojenog iz mase bezličnih pojedinosti.

Podsetimo se i na neke druge primere, na poznati kadar predenja, divno prisposobljenog nemirnom pokretu vretena koje staračkim prstima drži Manakijeva baka ili na onaj anegdotski »komentar« kojim su propraćene seoske svečanosti kada tri ženske figure u prednjem planu remete jasnost pregleda atraktivnog prizora. Nije slučajno što nam se bitoljske ulice čine tako uske u kadrovima pogreba poznatog diplomate, a tako prostrane kada se na njima izvodi ceremonijal dočeka sultana Rešada.

Da li smo sada pripremljeniji za odgovor na pitanje: kojim to kriterijumima vrednujemo estetski značaj Manakijevih filmskih zapisa? Objašnjenja se mogu naslutiti, između ostalog, i u pretpostavci da je Milton Manaki pripadao grupi stvaralaca čiji je prisni kontakt sa nepredvidljivošću stvarnosti i slučaja bilo njegova urođena vrlina. Kako bi, inače, Manaki mogao da predvidi vizuelnu atraktivnost puščanog dima postavljajući kameru ispred raždžilitanih konjanika koji polaze na svadbarsku svečanost? Kako je mogao unapred da odredi otmenost pada raskošnog devojačkog rublja kada seoske lepotice, uhvaćene u kolo, upražnjavaju maltene mistično svoj ritualni ples?

Manaki je naslućivao trenutke ispoljavanja svečanih, tužnih, borbenih i mističnih oblika života. Svojom kamerom pritajeno je čekao da se obelodane do mere uzbudljive dramatičnosti. Ništa nije dodavao stvarnosti, ništa od nje nije oduzimao. Jedino tako mogao je da postane neimar jedne nove kulture opštenja i da uvede novu tradiciju. A pošto su delotvorne posledice te tradicije počele tako dinamično da bivaju utkane u naše iskustvo, moglo se pouzdano računati na mogućnost pojave Manakijevih pratilaca i naslednika.

Digitized by Google

Tito — ilustrovana biografija

(»Jugoslovenska revija« — »Vuk Karadžić«, Beograd, 1980, strana 196)

Otkada je pre više od pet decenija pred sudom klasnog neprijatelja jasno i glasno iskazao svoja revolucionarna ubeđenja i predstavio komunistu novog kova — borca za socijalnu i nacionalnu pravdu, Tito se suvereno nametnuo istoriji i postao je simbol istorijske i društvene volje. Njegova magičnost ličnost, izrasla od seoskog siromašnog dečaka do korifeja koji je usmeravao svetske društvene i političke tokove, neprestano je nadahnjivala i privlačila ne samo borce za slobodu i neimare novog života nego i znane i neznane zaljubljenike reči, u nas i u svetu. Otuda nije čudno što je već za Titova života nastala čitava biblioteka literature o Josipu Brozu, na mnogobrojnim svetskim jezicima. Jer o Titu su govorili i pisali najistaknutiji ljudi našeg veka: državnici i političari, vojskovođe i diplomati, pisci i umetnici — sa sve četiri strane sveta. Pisali su i pisaće i dalje jer teško je celovito obuhvatiti i tomovima knjiga tako bogat život i delo.

Velik u svojoj jednostavnosti, Titov lik se još uvek izmiče konačnom sagledavanju i zato je dobro došlo svako novo delo koje otkriva neke ranije nedovoljno uočene ili manje istaknute činjenice i svedočanstva iz Titovog života, ili ih, pak, na osoben način prezentira. U tome je jedna od bitnih vrednosti knjige *Tito — ilustrovana biografija*, koju predstavljamo (koja je izašla zaslugom naših renomiranih izdavačkih kuća »Jugoslovenske revije« i »Vuka Karadžića«), jer nastoji da slikom i rečju prikaže Titov životni put počev od bosonogog detinjstva i revolucionarnog sazrevanja do teških dana ispunjenih strepnjom cele zemlje za njegovo ozdravljenje i bolnih trenutaka poslednjeg ispraćaja.

Nadahnut uvod u knjigu napisao je Titov saborac iz revolucije predsednik SANU Pavle Savić, a autor tekstovnog dela je publici-

Digitized by Google

sta Rajko Bobot. Umetnički urednik knjige je beogradski slikar — grafičar Miodrag Vartabedijan, a svojim fotografijama knjigu su oplemenili i brojni fotoreporteri, naši i strani, od onih iz ratnih dana (Z. Skrigin, Džon Filips) do savremenih majstora kamere (Ivo Eterović, Stevan Kragujević i dr.), uključujući tu i arhivske snimke iz ranijeg vremena.

Zasnovana na dosledno hronološkom principu, knjiga je, srećom, i dosledno selektivna u izboru građe. Autori su nastojali da obuhvate prvenstveno one prelomne trenutke u Titovom životu, a mogli bismo reći i u našoj novijoj istoriji. Jer s Titovim imenom i delom najtešnje je povezana naša najnovija i ujedno najslavnija istorija. Dolazak Tita na čelo Partije, herojsko ostvarenje oružane revolucije, odlučan otpor hegemonističkom diktatu i dogmatskom konceptu razvoja socijalizma, uvođenje samoupravljanja kao ovaploćenja Marksove ideje o oslobođenju rada i čoveka i, najzad, stvaranje pokreta nesvrstanosti kao prirodnog izraza unutrašnjeg razvoja Jugoslavije i njene orijentacije u međunarodnoj politici, javljaju se kao istorijski međaši, svojevrsni svetionici istorije koji osvetljuju put u budućnost. Tito i naša najnovija istorija nerazlučivi su fenomeni.

Tekstualni deo knjige zasnovan je na autentičnoj istorijskoj građi, lišen je patetike i nepotrebne hiperboličnosti. Rajko Bobot vodio je računa i o proporcionalnoj zastupljenosti materijala iz svih perioda, što nije uvek lako postići. Na mnogim mestima umešno je uklapao u svoj tekst Titova sećanja i svedočenja o pojedinim događajima i periodima, a uz to, kao svojevrsno vezivno tkivo, uz fotografije je ukomponovao niz kraćih tekstova stranih državnika i drugih ličnosti o Titu, izrečenih u različitim prilikama. I ti tekstovi, u sklopu cele knjige, zajedno s fotografijama, rečito a nenametljivo ističu Titovu veličinu i značaj u svetskim razmerama. Pisac tekstualnog dela imao je sluha da uz tekstove državnika i svetskih umetnika o Titu uvrsti u knjigu i dirljiv zapis dvoje anonimnih mladih ljudi koji svedoči ne samo o Titovoj besmrtnosti nego i o veličini, zrelosti i spremnosti mladog pokolenja da nastavi i nadograđuje Titovo delo:

»Naučio si nas da volimo zemlju, da volimo život. Sva naša srca kucaju za Tebe i srca koja će doći kucaće Tvojim srcem.

Hvala Ti naš voljeni Tito.

Danas Ti svoje najtoplije želje da nam što pre ozdraviš i budeš opet sa nama šalju dvoje mladih koji se vole i čine Jugoslaviju u malom.

Jedna Maja iz Splita i njen Mićo iz Beograda.« (Zapis je uzet iz *Knjige utisaka* »Muzeja 25. maj« u Beogradu, zapisano 4. maja 1980. u popodnevnim časovima.)

Kao ovaj tekst, tako i čitava knjiga na različite načine svedoči o Titovoj prisnoj vezanosti za naše narode; svedoči o njegovoj antejskoj vezi sa zemljom i realnošću i okrenutosti k čoveku. Otvoren za sve novo i revolucionarno, drug Tito je ujedno bio vizionar i graditelj koji je celog sebe ugradio u svaku poru naše socijalističke zajednice. Njegovo ime oličava revoluciju i slobodu, nacionalni ponos i koegzistenciju, otpor svakom nečoveštvu, jer Tito je bio savest svoje epohe. Zato i jeste toliko omiljen ne samo u našem narodu nego i u čitavom čovečanstvu. Nema državnika o kojem je toliko pesama ispevano, kako od anonimnih narodnih stvaralaca, tako i od vrhunskih umetnika reči, mnogih jezika. A ipak je ovaj svetski velikan uvek bio jednostavan, blizak radnom čoveku i svakom građaninu. I o tome svedoči ova knjiga svojim tekstom i još možda više svojim likovnim prilozima. Slika i reč u knjizi se zapravo prožimaju, potpomažu jedna drugu. Mnoge fotografije antologijske su vrednosti u dvostrukom smislu: po motivu i trenutku koji su ovekovečile i po kvalitetu umetničke realizacije. Kada se doda da je dobar deo fotografija prvi put ovde publikovan, onda je njihov značaj još zamašniji... Zahvaljujući suptilnoj kompoziciji teksta i slika, ponekad sami dokumenti govore više od činjenica koje sadrže, jer šire znače i izazivaju raznovrsne

Digitized by Google

asocijacije. Na primer, fotografije s Titovih putova mira nedvojbeno ističu univerzalnost Titovog dela, Titovih poruka o novom svetu ravnopravnosti, harmonije i čovečnosti. Titova prometejska životvorna vatra danas svetli na svim meridijanima Zemlje.

Dodajmo da dokumentarnosti knjige doprinose i posebni dodaci kao sažeta Hronologija događaja iz Titove revolucionarne i državničke aktivnosti i Spisak državnih i partijskih delegacija koje su prisustvovale poslednjem ispraćaju i odale poštu Titu kao svetskom velikanu.

Ova knjiga uspela je u relativno skromnom obimu od nepunih 200 strana teksta i fotografija da sugestivno i plastično, istorijski verodostojno, prikaže panoramu Titovog života i dela, zapravo panoramu naše moderne istorije. Uvereni smo da će naići na dobrodošlicu i kod čitalačke publike i kulturne i društvene javnosti i da će podstaći i druga i raznovrsnija istraživanja o Titu i našoj stvarnosti.

Vaso Milinčević

Knjiga registara uz Dela V. I. Lenjina u 40 tomova

(Institut za međunarodni radnički pokret — »Jugoslavijapublik«, Beograd, 1980, strana 672)

U izdanju Instituta za međunarodni radnički pokret i Zavoda »Jugoslavijapublik« u Beogradu izašla su iz štampe od 1973. do 1976. godine *Dela* V. I. Lenjina u 40 tomova na srpskohrvatskom, odnosno hrvatskosrpskom jeziku. *Dela* su priređena na osnovu petog ruskog izdanja.

Nedavno je izašla iz štampe i *Knjiga registara,* koja, kao 41. tom, čini sastavni deo ovog izdanja i predstavlja dragocen prilog uz literarnu zaostavštinu V. I. Lenjina.

Knjiga je, u stvari, vodič kroz obimno Lenjinovo pisano stvaralaštvo, nastalo u razdoblju od 1893. do 2. marta 1923. godine, kada se stanje Lenjinovog zdravlja naglo pogoršava i kada Lenjin završava diktiranje svog poslednjeg članka: *Bolje manje, a bolje.* Posle toga Lenjin je 5. i 6. marta 1923. izdiktirao još samo tri pisma dežurnim sekretarima, a onda je usledio novi napad bolesti i tu je bio kraj njegovom stvaralaštvu.

Knjiga nas vodi kroz mnoštvo kapitalnih dela, brošura, hiljade članaka i pisama, bezbroj održanih govora, referata na skupovima radnika, partijskim kongresima i konferencijama. Određenije rečeno, knjiga nas uvodi u delo koje označava novu etapu u razvoju revolucionarne marksističke teorije, koju je Lenjin razvio, obogatio i u praksi primenio ukazujući da je bit marksističkog prilaza društvenim pojavama u veštini da se ovo učenje primeni na konkretne uslove; pri tome se pozivao na Engelsovu misao da »marksizam nije dogma, već rukovodstvo za akciju«.

Istraživači Lenjinovog teorijskog nasleđa, kao i šira čitalačka publika prvi put su u prilici da s lakoćom krenu po ovom jedinstvenom izdanju Lenjinovih dela, počev od prvog do poslednjeg rada, od najsitnijih do najkrupnijih i najkapitalnijih; od prvih ogleda u marksizmu preko filozofskih i ekonomskih spisa pa sve do poslednjih radova diktiranih iz bolesničke postelje dežurnim sekretarima, među kojima se nalazi i čuveno *Pismo Kongresu* (upućeno predstojećem XII kongresu Partije), poznato kao Lenjinov testament, koje decenijama pleni pažnju istraživača Lenjinovog dela, kao i šireg kruga čitalaca (objavljeno je tek 1956. godine posle XX kongresa KPSS).

Osnovna namena knjige je da omogući čitaocima da u obimnom Lenjinovom stvaralaštvu pronađu brzo i lako sve što ih interesuje: delo, citat, pismo, ličnost, pojam,

Digitized by Google

pseudonim (V. I. Lenjina i njegovih saradnika), kao i imena teoretičara koje je Lenjin proučavao. Knjiga isto tako pruža mogućnost da se kontinuirano prate Lenjinovi stavovi o partiji, revoluciji, nacionalnom, kolonijalnom i agrarnom pitanju, o državi, o karakteru vlasti, demokratiji, samoupravljanju, birokratiji i tako dalje, koji ne gube svoju aktuelnost; zatim ruska revolucionarna stvarnost i međunarodni odjeci tih zbivanja i, najzad, prepiska s porodicom, saradnicima i prijateljima, koja upotpunjuje predstavu o V. I. Lenjinu, otkriva njegovu zadivljujuću radnu energiju, moć uticanja na ljude, veštinu organizovanja, njegovo osećanje odgovornosti da sve poslove s izuzetnom preciznošću dovede do kraja.

Knjiga se sastoji iz četiri dela: Registra naslova, Registra imena, Registra pseudonima V. I. Lenjina i Predmetnog registra.

Uz svaki registar dat je određen broj napomena kojima se objašnjava struktura registra i upućuje na način snalaženja u oko šesnaest hiljada odrednica.

Registar naslova obuhvata sva Lenjinova dela koja su uključena u ovo izdanje, raspoređena abecedno.

Da bi se čitalac što bolje orijentisao u obimnoj građi i što brže došao do onoga što traži, mnoga dela, srodna po obliku i sadržini, razvrstana su u posebne grupe i podgrupe. Tako, na primer, celokupna prepiska nalazi se u grupi »Pisma, radiogrami, telegrami i telefonogrami«, koja je raspoređena u dve podgrupe: »Pisma ličnostima« i »Pisma organizacijama i ustanovama«. Pošto se podela nije mogla sprovesti dosledno do kraja, korisnik se napomenom upućuje na naslove odgovarajućih srodnih grupa.

Knjiga je tako sačinjena da je dovoljno da korisnik zna samo jedan podatak o delu pa da ga odmah lako nađe. Ako, na primer, čitaoca interesuje Lenjinov stav o partiji, Predmetni registar će ga uputiti na sva dela, brošure, govore, članke i tako dalje koji se odnose na ovo pitanje. Ako zna tačan naziv dela, naći će ga pod odgovarajućim slovom u Registru naslovâ. Uz svaku grupu je dato objašnjenje u vidu napomene kako su materijali te grupe razvrstani (abecedno, hronološki ili po nekom trećem principu).

Registar imena sadrži sva imena koja je Lenjin pominjao u svojim delima. Imena su raspoređena abecedno.

Registar pseudonima V. I. Lenjina sadrži sve pseudonime kojima je Lenjin potpisivao svoja dela ili ih sam navodio u tekstovima svojih pisama, članaka i drugih radova. Pseudonimi su raspoređeni abecedno uz navođenje hronološke granice njihove upotrebe.

Predmetni registar odnosi se na sva Lenjinova dela uključena u ovo izdanje. Pojmovi su raspoređeni abecedno. Pored osnovnih pojmova, date su i iz njih izvedene pododrednice sređene u okviru osnovnog pojma, uz neka odstupanja, o čemu je u knjizi dato objašnjenje.

Ova knjiga, nastala iz potrebe i zainteresovanosti čitalaca da se što bolje snalaze u grandioznom delu, namenjena je svim korisnicima literarne baštine V. I. Lenjina u 40 tomova.

Ako čitalac nije u mogućnosti da nabavi *Dela* V. I. Lenjina u 40 tomova, može pomoću ove, 41. knjige u svakoj biblioteci koja poseduje ovo izdanje pronaći sve što ga interesuje iz bogatog Lenjinovog opusa.

U izradi knjige su učestvovali: Putnik Dajić, Bosiljka Pejović-Protić, Stanka Dević-Ubavić, Milenko Marković, dr Radoš Smiljković, dr Živojin Rakočević, dr Veselin Đuretić, dr Obrad Pejanović, Dragomir i Ugrinka Jovanović i Rada Milošević.

Rada Milošević

Digitized by Google

Nikola Ljubičić: Užički odred

(Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1979)

Posle studije *Opštenarodna odbrana — strategija mira*, u kojoj su perom iskusnog revolucionara sublimirano data iskustva iz našeg Narodnooslobodilačkog rata, general armije Nikola Ljubičić se u izdanju Vojnoizdavačkog zavoda krajem 1979. godine pojavio sa veoma obimnom i zapaženom monografijom *Užički odred*, iz koje su u međuvremenu neka naša dnevna i nedeljna glasila objavila po nekoliko izvoda. To je vredna, obimna i znalački opremljena knjiga o Užičkom narodnooslobodilačkom partizanskom odredu »Dimitrije Tucović«, koji je formiran sredinom jula 1941. godine, skoro istovremeno kad i većina partizanskih odreda u našoj zemlji.

Još u početku knjige pada u oči podatak da se Užički partizanski odred nalazio u jezgru partizanske borbe, tako reći u srcu Jugoslavije, gde je odigrao istorijsku ulogu ne samo u širenju partizanskog pokreta, stvaranju i odbrani slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji, nego, posebno, i Užičke republike. Kao istaknuti učesnik i svedok događaja (počeo je kao komandir poznate Užičke omladinske čete), autor pregledno, dokumentovano i izvorno daje pravu sliku Užičkog odreda, koji je vodio teške borbe protiv okupatorskih jedinica i četničkih formacija Draže Mihailovića. Reč je o delu koje evocira događaje iz perioda okupacije, oružanih priprema, formiranja odreda, otpora nemačkoj ofanzivi (čije su četiri divizije ostavljale pustoš za sobom), Radničkog bataljona na Kadinjači i priprema za odlazak u Rudo, gde će se 21. decembra iste godine formirati Prva proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada.

Iako autor, između ostalog, navodi da su borbena dejstva Užičkog partizanskog odreda, uspesi koje je postizao i teškoće s kojima se nosio, na određen način istovetni s dejstvima partizanskih odreda u ostalim krajevima naše zemlje, ipak treba dodati da je Užički okrug, sa preko dvesta hiljada stanovnika i četiri stotine naselja, bio jedno od najborbenijih i najagilnijih ustaničkih žarišta u Jugoslaviji. Užice je upravo u to vreme bilo sedište Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ, koji su odatle više od dva meseca usmeravali borbu ostalih partizanskih odreda protiv okupatora i kvislinga. To je, sigurno, uticalo na brojnost akcija odreda, koji je istovremeno davao snažnu podršku Valjevskom, Čačanskom, Kraljevačkom i Kopaoničkom NOPO. Zato je i prirodno što je Užički partizanski odred imao jedinstvenu priliku da u određenim situacijama njime komanduje direktno Vrhovni štab i da istodobno ostalim odredima predstavlja moćan oslonac i podršku.

Osnovicu ove Ljubičićeve knjige čini i raniji njegov rad objavljen pod naslovom *Užički partizanski odred i njegove borbe za stvaranje i odbranu slobodne teritorije*, koju je povodom dvadesetogodišnjice oslobođenja Užica objavio Vojnoistorijski zavod 1961. godine, što je značajno doprinelo upoznavanju naše i svetske javnosti o Užicu i, posebno, o Užičkoj republici. U međuvremenu su fondovi raznih arhiva kod nas i u inostranstvu obogaćeni brojnim dokumentima, što je, uporedo sa više naučnih skupova i objavljenih studija o istoj temi, obogatilo građu koja je autoru pružila mogućnost da globalno sagleda vrednost svih odluka i poteza iz tog vremena.

»Procenjujući sve to, smatrao sam da je ono što je objavljeno u knjizi *Užice 1941.* nedovoljno i nepotpuno, pa je i to jedan od razloga što sam se opredelio da, koliko je to u ovim uslovima moguće, prikažem dejstva Užičkog partizanskog odreda nešto celovitije. Težište ove obrade je, dakle, na borbenim dejstvima, na oružanoj borbi, ali pri tom sam se trudio da iznesem i neke druge političke vidove i faktore revolucije koji su bili presudni za vođenje svenarod-

Digitized by Google

nog odbrambenog rata. Koliko sam u svemu tome uspeo, svoj sud i ocenu daće čitaoci.«

Ponet vlastitim doživljavanjem, obiljem dokumentarne građe i složenošću borbenih dejstava i uopšte revolucionarnih zbivanja, autor je uspeo da izađe iz određenih okvira, koji, inače, ne bi bili nezanimljivi, u šire prostore, naročito u poglavljima gde govori o vođenju opštenarodnog odbrambenog rata, ukazujući na ono što je bilo zajedničko širom zemlje i naglašavajući da je »duboko svestan da bez tog borbenog zajedništva svih ne bi mogao da postoji i dejstvuje ni Užički partizanski odred.« Ljubičić je ovde sasvim u pravu, jer je slobodna teritorija poznata kao Užička republika, isključujući krajnje tačke, obuhvatala kompaktnu teritoriju od Šapca, Beograda, Kragujevca, Kruševca, Raške, Uvca, Višegrada i dalje, dolinom reke Drine, sem Valjeva i Kraljeva, u kojima su bili okruženi izolovani nemački garnizoni. Značaj te slobodne teritorije, o kojoj Ljubičić piše u svom delu, posebno je i u tome što je pružala veoma povoljne uslove za održavanje veza sa svim krajevima Jugoslavije i uopšte za jačanje oružane borbe u Jugoslaviji.

Posebna vrednost ove knjige, što ranije nije bio slučaj sa monografijama ovakve vrste, jeste u tome što je, uporedo sa razvojem partizanskog pokreta, dat i prikaz onoga što se događalo na onoj drugoj, neprijateljskoj strani, i to od ličnih nevolja feldmaršala Lista, Bemea, Badera i Harolda Turnhera do Hitlera, koji je teška srca morao da izdvoji jednu pešadijsku diviziju i okloone železničke vozove i koji će »u slučaju nove potrebe izvršiti pripremu za upućivanje još jedne divizije, čim takva bude slobodna na Istočnom frontu«. Nikola Ljubičić je sve to do tančina obradio, citirao neprijateljske dokumente, obradio ih, prokomentarisao i analizirao, sredio hronološki i omogućio nam da sada imamo potpuno jasnu situaciju planova i pokreta okupatorskih jedinica i četničkih formacija Draže Mihailovića, koji je smatrao da će više postići za svoj pokret ako se u borbi protiv partizanskih snaga neposredno poveže sa Nemcima.

Na kraju knjige, pored nekoliko najznačajnijih fotografija, dat je i spisak boraca Užičkog partizanskog odreda »Dimitrije Tucović« koji su poginuli u Narodnooslobodilačkom ratu u periodu od jula 1941. do 1945. godine, a kojih ima ukupno 1.284, što premašuje cifre svih drugih odreda.

Đurica Labović

Milan Vesović: Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918—1929)

(Institut za savremenu istoriju i »Narodna knjiga«, Beograd, strana 342)

Nedavno je izašla iz štampe knjiga dr Milana Vesovića: *Revolucionarna štampa u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918—1929).* Knjiga je, u stvari, autorova doktorska disertacija, odbranjena na Fakultetu političkih nauka »Veljko Vlahović« u Sarajevu 1978. godine, pod naslovom »Uloga štampe u delovanju revolucionarnog radničkog pokreta u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918—1929«.

Veoma smo dugo čekali da dobijemo celovitiju studiju o mukotrpnom nastajanju, razvoju i neviđenom borbenom odnosu prema pisanoj reči radničke klase u jednom dramatičnom i značajnom istorijskom periodu razvoja radničkog i komunističkog pokreta u Jugoslaviji, to jest od 1918—1929. godine. Bez obzira na to što se knjizi mogu prigovoriti određeni nedostaci, ona predstavlja naučnoistraživački poduhvat i pionirski posao u ovoj oblasti. Ona nosi jasne i trajne poruke.

Digitized by Google

U celini gledano, do sad je, na žalost, bilo malo radova o razvoju, ulozi i zadacima revolucionarne štampe u našoj zemlji. Vrednije priloge o revolucionarnoj štampi u pojedinim delovima naše zemlje dali su do sad: Nikola Babić (Bosna i Hercegovina), Niko S. Martinović i Đoko Pejović (Crna Gora), Boro Mokrov (Makedonija) i Milenko Palić (Vojvodina). Takvih radova o revolucionarnoj štampi u Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji, gde je ona bila najbrojnija, gotovo i da nema. O štampi KPJ u Srbiji u 1921. i 1922. godini pisao je jedino Miroslav Nikolić. Bilo je priloga o pojedinim listovima, ali na sinteze se još čeka. Sama ova činjenica pokazuje da knjiga Milana Vesovića, koju smo sada dobili, popunjava jednu prazninu u istoriji revolucionarne štampe i u istoriji našeg radničkog pokreta.

Istorija revolucionarne štampe neodvojiv je deo istorije revolucionarnog radničkog i komunističkog pokreta. Kroz štampu se može sagledati ukupna aktivnost Komunističke partije Jugoslavije i radničkog pokreta: njihova ideologija, program, učešće u političkom životu, kulturna atmosfera, društvena kretanja i uticaji. Po njoj se može suditi o organizovanosti radničkog pokreta, njegovoj snazi i uticaju na radničku klasu i šire narodne mase. Autor je dobro učinio što je pošao pre svega od ovih pretpostavki i što je zaključio da ova štampa predstavlja danas nezaobilazan izvor građe ne samo za istoriju radničkog pokreta, već i za istoriju svoga doba, pa je utoliko ovo izučavanje revolucionarne štampe višestruko značajno.

O štampi kao istorijskom izvoru mišljenja su prilično podeljena. Tradicionalna istoriografija štampu smatra sporednim istorijskim izvorom. Međutim, u novijoj istoriografiji štampa sve više dobija tretman primarnog izvora. Možemo reći da radnička štampa čini prvorazredan izvor građe za sve teme iz istorije radničkog pokreta. Arhivske dokumente ni u kom slučaju ne treba zapostavljati, ali treba imati u vidu sledeću činjenicu: dok su dokumenti usmereni, u većini slučajeva, na grupu pitanja ili na jedno pitanje, dotle štampa u raznovrsnim napisima prati čitav život, beleži, komentariše bitne događaje i pojave, dočarava atmosferu vremena i društvena kretanja, što daje posebnu draž dokumentarnosti i životnosti. Razume se da je potrebna opreznost i u korišćenju dokumenata i arhivske građe kao i u korišćenju radničke štampe, jer je i ona ponekad pisala tendenciozno s obzirom na to da je bila namenjena određenom krugu čitalaca i imala određene propagandne ciljeve.

Kad je reč o strukturi i sadržaju knjige, moglo bi se reći da je autor imao teškoća u opredeljivanju za raspored veoma bogate prikupljene građe. Autor se opredelio za kombinaciju hronološkog i tematskog pristupa, što je, izgleda, dobro rešenje za tretiranje velikog broja istraživanih predmeta u karakterističnim vremenima u kojima su nastajali pojedini listovi i druga izdanja ili zauvek nestajali usled represije režima Kraljevine SHS. Autor posebno ukazuje na teškoće u radu zbog složenosti utvrđivanja obeležja revolucionarne štampe. Postavljalo se pre svega pitanje koje vrednosti određenom listu daju atribut revolucionarnosti. To je, svakako, presudno metodološko pitanje. Ono je utoliko bilo teže što je diferencijacija, posebno posle kraha Druge internacionale i pobede socijalističke revolucije u Rusiji, bila vrlo složena i duboka. Pojedini listovi, shodno stanju u pokretu, menjali su orijentaciju, prelazili su sa desničarskih na levičarske pozicije i obratno. Autor se opredelio za primarno polazište u oceni atributa revolucionarnosti nekog lista. Polazio je od njegovog sadržaja: kakav stav zauzima prema pitanju rata, Oktobarskoj revoluciji u Sovjetskoj Rusiji, Drugoj, odnosno Trećoj internacionali, krajnjim ciljevima proletarijata — revoluciji i metodama za njeno izvođenje i, konačno, stav prema ujedinjenju radničkog pokreta Jugoslavije i platformi ujedinjenja, a uz to i idejne opredeljenosti pokretača i urednika listova i časopisa.

Digitized by Google

Celokupnu građu autor je razvrstao u pet obimnih glava. U uvodnom delu i u prvoj glavi (»Revolucionarna štampa u legalnom periodu radničkog pokreta i KPJ 1918—1920«), koja je i najobimniji deo knjige, autor je izložio u kratkim crtama marksističko teorijsko nasleđe o društvenoj ulozi i zadacima revolucionarne štampe, polazeći od osnovnih ocena do kojih su došli Marks, Engels i Lenjin, a u našem pokretu se posebno osvrnuo na dostignuća i teorijsko nasleđe srpske socijaldemokratije o štampi.

Autor nije zaobišao činjenicu da se kod nas radnička štampa pojavila sredinom 19. veka i da je najčešće prethodila organizovanju modernog radničkog pokreta. Štampa je postala snažno sredstvo u rukama radničke klase u njenom ekonomskom i političkom oslobođenju, bila je spona između vođstva pokreta i masa. Štampa je postala glavno, pa i jedino sredstvo komuniciranja unutar partije i pokreta. Time je rastao njen dnevnopolitički kao i njen opštedruštveni i istorijski značaj. Pokazalo se da je revolucionarna štampa izrasla u poseban tip štampe. U odnosu na buržoasku štampu razlike su se ispoljavale u tematici, načinu pisanja i uređivanja, u humanijem odnosu prema čoveku, nije bila senzacionalistička, već objektivna, klasno usmerena. U ovoj glavi posebno se tretira odnos KPJ prema svojoj štampi. Na Kongresu ujedinjenja usvojena je posebna rezolucija »Organizacija partijske štampe«, koja je bila važeća za sve vreme legalnog delovanja SRPJ(k). Iscrpno se prikazuje stanje u radničkoj štampi posle Obznane i teškoće sa kojima se bore revolucionarni listovi i časopisi. Krajem 1920. godine Partija i SKOJ su imali 18 svojih organa. Najveći broj tih organa ugušila je Obznana. U nastavku se govori o tiražima radničkih listova, organizaciji izdavanja, finansiranju i dr.

U drugoj glavi (»Borba revolucionarnog radničkog pokreta za legalno izdavanje štampe 1921—1924«) autor iznosi brojne primere brutalnog proganjanja revolucionarne štampe od strane okrutnog režima Kraljevine SHS. Obrađuje i uticaj idejnih borbi u KPJ i njihov odraz na sadržaj i profil revolucionarne štampe. U tom periodu KPJ nije napustila borbu za legalizovanje svojih delatnosti, ali su joj nametnuta dva vida delovanja: legalni i ilegalni. Time je i štampa dobila dva oblika egzistencije: legalni i ilegalni. Tu su svedočanstva o nesalomljivoj volji koju rasplamsavaju komunisti da se u svim uslovima piše, izdaje, štampa i objašnjava i podiže klasna svest i borbeni moral, marksistički pogled na svet i ubeđenje o neizbežnosti revolucije.

U trećoj glavi prikazana je orijentacija KPJ i radničkog pokreta na ilegalno izdavanje štampe. Ideološke i frakcijske borbe u rukovodećim telima radničkog pokreta (započete u periodu od 1921. do 1924. godine) dolaze do punog izražaja i poprimaju izrazito frakcionaški karakter od 1925. do 1929. godine. Partija je u periodu 1921—1924. godine bila gotovo isključivo orijentisana na legalnu izdavačku delatnost, istovremeno vodeći borbu za legalizovanje celokupne svoje aktivnosti. Od 1924. godine KPJ se uverila da više ne može da vrši svoju izdavačku delatnost samo na legalan način i zauzima kurs na ilegalno izdavanje svoje štampe. Pojava »Komunista« početkom 1925. godine, prvog centralnog ilegalnog glasila KPJ, među partijskim članstvom, pa i u široj javnosti u vreme kada je režim bio izuzetno strog, a politička situacija u zemlji krajnje zaoštrena, bila je veoma značajna. Pokretanje »Komunista« bilo je učvršćenje trajne orijentacije KPJ na ilegalno izdavanje štampe. U ovoj glavi se pokazuje ona besprimerna upornost u pokretanju listova, biltena, časopisa i drugih štampanih stvari. To je ona fanatična vera u moć pisane reči i njeno političko i moralno značenje da su listovi pokretani čak za jednu akciju, za jedan dnevni događaj, jer stabilnosti i trajnosti nije moglo biti u izdavačkim poduhvatima. Radilo se na pokretanju ćelijskih listova, listova u preduzećima, gradovima, svuda gde se moglo pomišljati na propagandni i agitacioni rad kao deo

Digitized by Google

političke borbe i ideološkog obrazovanja partijskog članstva.

Četvrta glava (»Sadržaj i uloga revolucionarne štampe«) odnosi se na mnoga suptilna pitanja uređivanja i izdavanja štampe, koja su u velikoj meri aktuelna i za naš današnji trenutak. Ova glava daje presek onih trajnih poruka i saznanja o društvenoj ulozi i zadacima štampe i čini, reklo bi se, najznačajniji deo knjige. Ona daje presek principa uređivanja, širenja ideja o organizacionoj izgradnji KPJ i glavnim pravcima partijske aktivnosti, odnos partije prema svojoj štampi, metode borbe protiv političkog poretka, izgradnju fizionomije listova i tretman izvora informacija, odraz idejnih i frakcijskih borbi u radničkoj klasi, odnos revolucionarne štampe prema međunarodnim događajima itd. Ovo je i najznačajniji deo knjige posmatran sa teorijskog stanovišta.

U petoj glavi (»Režim Kraljevine SHS i revolucionarna štampa«) izložene su metode besomučne primene represije na legalnu i ilegalnu revolucionarnu štampu. Zavođenje političke i vojne cenzure neposredno prilikom stvaranja Kraljevine SHS, raznolikost zakona o štampi i zakonodavstva uopšte omogućavali su režimu da guši svaku slobodoumniju pisanu reč. Cenzura, zabrana, ometanje rasturanja štampe, progoni urednika, kolportera i čitalaca, stav buržoaske štampe prema štampi revolucionarnog radničkog pokreta i borba radničkog pokreta protiv zabrana i cenzure čine posebne delove ove glave, koja je u sažetoj formi dala plastičnu sliku represije režima nad štampom revolucionarnog radničkog pokreta.

U knjizi Milana Vesovića protkan je stav da revolucionarna štampa ima u savremenoj istoriografiji značaj primarnog istorijskog izvora, da ima veliku kulturno-istorijsku vrednost. No, treba ići dalje. Rekao bih, poznajući ćudi savremene štampe i drugih sredstava javnog informisanja, da ova štampa ima i aktuelni, delatni, borbeni značaj i danas. Istraživački rezultati upućuju na to da je celokupna štampa komunističkog i radničkog pokreta u ovom vremenu bila pre svega politička, do kraja angažovana u idejnim i političkim borbama. U tim uslovima štampa je imala isključivo instrumentalnu ulogu u političkim borbama, retko je kad težila za zabavom i razbibrigom. Kao takva, izrazito je težila da bude životna i u središtu dnevne akcije. U retkim prilikama o štampi se govorilo kao o vrednosti po sebi i za sebe. Celim svojim postojanjem i smislom revolucionarna štampa je potvrđivala onaj Marksov zaključak da štampa ne može da ostane po strani od revolucije.

Na kraju, kad je reč o aktuelnosti etičkog, teorijskog i političkog nasleđa revolucionarne štampe, čijem je proučavanju Milan Vesović dao nesumnjiv naučni i stručni doprinos, treba reći da se pokazuje da su mnoga pitanja i do danas ostala aktuelna i otvorena. To su: društvena funkcija i uloga štampe, aktuelnost sadržaja, idejnost, borbenost, širina uticaja, klasni i nacionalni aspekt, uređivanje i distribucija, stvaralačka i druga odgovornost novinara, uticaj na redakcije, uloga čitalaca i spoljna saradnja, objektivnost, pitanje sadržine i forme, centralizam i samoupravna decentralizacija i samostalnost redakcijskih kolektiva, pitanje jezika i pisma, odnos prema različitim uzrastima čitalaca i socijalnim slojevima, finansiranje i tehnička osnova itd. U celini je potvrđena ona teza koju je još Marks postavio 1842. godine u svojim briljantnim raspravama o štampi, a potvrdili Lenjin i naši marksisti, — da niko ne može bez štampe da objasni svoje ideje i izađe na istorijsku pozornicu. U istoriji našeg radničkog i komunističkog pokreta ova ideja je snažno potvrđena. Ona ulazi u temeljne zaključke o marksističkoj koncepciji štampe. Zbog toga knjiga Milana Vesovića predstavlja značajan doprinos sistematizaciji i produbljivanju saznanja o ulozi i zadacima revolucionarne štampe i svedočan-

Digitized by Google

stvo o jednoj značajnoj etapi njenog nastanka, uticaja i neprolaznih vrednosti.

Zdravko Leković

Prof. dr Mihailo Radić: Proizvodnja, dohodak i dohodovni odnosi u poljoprivredi SFRJ

(Ekonomski fakultet, Beograd, 1979, strana 300)

Polazeći od poljoprivrede kao sastavnog i nerazlučivog dela privrede, čiji su proizvodi najvažniji za opstanak i egzistenciju društva, dr Mihailo Radić navodi da je poljoprivredna proizvodnja, zbog neznatnih ulaganja i politike prelivanja viška rada u industriju kao i drugih objektivnih i subjektivnih okolnosti, tek u 1955/56. godini dostigla nivo proizvodnje iz predratnog perioda. Međutim, od 1957. do 1960. godine poljoprivreda postiže neslućeno visoku stopu rasta od 10,5%, tako da je naša zemlja tada bila svrstana u red nekoliko zemalja u svetu čija je poljoprivreda imala najvišu stopu rasta (Japan, Grčka, Rumunija). U periodu od 1960. do 1964. godine godišnja stopa rasta poljoprivredne proizvodnje se smanjila od 10,5 na 3,5%, što je izazvalo nestabilnost na tržištu poljoprivrednih proizvoda, pritisak na porast cena tih proizvoda, smanjenje izvoza, povećanje uvoza i niz drugih nepovoljnosti i štetnosti. Stopa rasta poljoprivredne proizvodnje u periodu od 1970. do 1977. godine se povećala na 3,7%, odnosno na 6,5% u periodu od 1975. do 1977. godine. Kvantitativni pokazatelji kretanja poljoprivredne proizvodnje imali su direktnog odraza i na kvalitativna kretanja u poljoprivredi, a naročito na njeno učešće u spoljnoj trgovini, koje se smatra kao pokazatelj razvijenosti privrede jedne zemlje.

Međuzavisnost i uslovljenost razvoja poljoprivrede i ostale privrede utiču na stvaranje dohotka. Što je veća sinhronizovanost i usklađenost razvoja poljoprivrede i ostale privrede, veće su i mogućnosti stvaranja ukupnog dohotka i dohotka poljoprivrede. Učešće poljoprivrede u ukupnom dohotku privrede od 1964. do 1974. godine kretalo se od 18,0 do 25,7%, a prosečno se kretalo od oko 20%. Poseban problem u poljoprivredi su uslovi sticanja dohotka i njegova raspodela. Oni proizlaze iz same nerazvijenosti i nedovoljne organizovanosti i integrisanosti poljoprivrede. Ipak, u pojedinim reprodukcionim celinama velikih agroindustrijskih sistema, kao što su Poljoprivredni kombinat »Beograd«, »Sirmium« i drugi, regulisanje međusobnih ekonomskih odnosa i raspodele zajednički stvorenog dohotka sprovodi se na principu raspodele prema radu, odnosno radnom doprinosu. Autor smatra da se dosadašnjom politikom cena i odnosima cena nije u dovoljno meri uticalo na povećavanje dohotka poljoprivrede, a politikom preraspodele dohotka unutar samog agroindustrijskog kompleksa može se mnogo više učiniti za obezbeđivanje bržeg rasta poljoprivredne proizvodnje i njenog realnog dohotka.

Dohodak i dohodovni odnosi u agroindustrijskoj proizvodnji Jugoslavije dati su u vidu posebne studije, koja predstavlja jedan od prvih radova ove vrste u zemlji. U ovoj studiji, koja se bazira na rezultatima dohodovnih odnosa zasnovanih na radnom doprinosu Poljoprivrednog kombinata »Beograd«, autor je uspeo da okupi brojnu ekipu. Studioznim istraživanjem došlo se do zaključka da se obezbeđivanjem učešća u raspodeli ostvarene vrednosti proizvoda i dohotka u srazmeri sa objektivnim merilima utvrđenim učešćem u ceni koštanja postiže u principu ujednačavanje i diferenciranje nivoa ličnih dohodaka po uslovno kvalifikovanom radniku i akumulacije na 100 dinara angažovanih osnovnih i obrtnih sredstava.

Digitized by Google

Dr Radić je čitavu naučnu aparaturu iskoristio oko analize utvrđivanja i sprovođenja sistema raspodele ostvarene vrednosti proizvoda u agrokompleksu Poljoprivrednog kombinata »Beograd«. Autor se posebno zadržao na izgradnji i sprovođenju adekvatnijeg sistema raspodele prema radu u proizvodnji mleka i mesa i pokušao da uredi međusobne ekonomske (dohodovne) odnose u proizvodnji šećera u Poljoprivredno-industrijskom kombinatu »Sirmium«.

Poseban deo knjige govori o privrednoj i društvenoj reformi u oblasti agrara od 1965. godine i njenom ostvarenju u praksi (period od 1964. do 1970. godine). Ciljevi i zadaci privredne i društvene reforme od 1965. godine — kako uopšte, tako i u oblasti agrara — identični su sa ciljevima i zadacima razvoja i izgradnje našeg samoupravnog socijalizma. S tim u vezi, a radi izjednačenja uslovâ sticanja dohotka i poboljšavanja ekonomskog položaja poljoprivrede, privrednom i društvenom reformom predviđeno je, pored ostalog, menjanje odnosa cena između industrijskih i poljoprivrednih proizvoda u korist poljoprivrede. Međutim, ekonomski odnosi poljoprivrede sa drugim granama nisu se odvijali u duhu i u granicama predviđenim reformom. Štaviše, nasuprot želji da se materijalni položaj poljoprivrede poboljša, preovladala je praksa da se poljoprivreda sve više opterećuje. Ta povećana opterećenja su veoma velika i odnose više od 2/5 onoga što je poljoprivreda dobijala povećanjem cena svojih proizvoda. Tako dolazi do smanjenja realnih investicionih ulaganja i vrednosti njihovih nominalnih iznosa.

Autor nije izolovano posmatrao poljoprivredu, već u kompleksu društvene reprodukcije i prikazao je odnose razmene poljoprivrede sa drugim privrednim granama i delatnostima. Pri tome ističe da od veće ili manje povoljnosti u odnosima razmene zavisi stepen razvijenosti materijalne osnove poljoprivredne proizvodnje, puniji razvoj samoupravljanja, raspodela prema radu, punije uključivanje u privredne tokove, međunarodnu podelu rada, likvidiranje podređenosti i ekonomske neravnopravnosti i svestraniji razvoj socijalističkih produkcionih odnosa u agraru. Nije izostala ni ekonomska analiza odnosa razmene poljoprivrede sa drugim privrednim granama i delatnostima. Razvoj samoupravljanja podrazumeva, pored ostalog, i stvaranje agroindustrijskih kompleksa koji imaju sve veći značaj u planiranju privrednog razvoja Jugoslavije.

U analizu zadružnih organizacija uključena je i misao Svetozara Markovića, čije su ideje o zadrugama ne samo veoma interesantne, već su zadržale i danas, posle tolikih decenija, svoju aktuelnost. Iz brojnih stavova Svetozara Markovića vidi se da je on davao prednost, ujedinjavanju sitnih sredstava, sitnih snaga i sitnih kapitala. Pretočeno i oplemenjeno novim, socijalističkim samoupravnim odnosima u poljoprivredi, to bi bilo udruživanje rada i sredstava, što se smatra osnovnim postulatom Ustava iz 1974. godine i Zakona o udruženom radu. Udruživanjem radnika i sredstava zemljoradnika u zemljoradničke zadruge i druge oblike organizovanja udruženog rada u oblasti poljoprivredne proizvodnje prevazilazi se sitna, rascepkana i niskoproduktivna proizvodnja našeg sitnoparcelnog individualnog i poljoprivrednog gazdinstva.

Knjiga *Proizvodnja, dohodak i dohodovni odnosi u poljoprivredi SFRJ*, kako i sam recenzent ističe, predstavlja svojevrsnu studiju u sklopu udžbenikâ predmeta ekonomika poljoprivrede i popunjava prazninu u veoma deficitarnoj literaturi koja se odnosi na kompleksnu problematiku poljoprivrede u savremenim uslovima.

Obrad Đurđević

Digitized by Google

Школството, просветата и културата во Македонија во времето на преродбата

(Македонска академија наука и уметности, Скопје, 1979, страна 718)

Aprila ove godine objavljen je obiman zbornik naučnoistraživačkih radova (saopštenja i referata) sa Simpozijuma u Titovom Velesu i Štipu, održanog od 22. do 24. decembra 1977. godine povodom 120-godišnjice Trgovačke škole u Velesu i Prvog pedagoškog učilišta u Štipu, starog 180 godina. Na ovom naučnom skupu podneseno je 38 referata, koji, svi skupa, predstavljaju vredan i značajan doprinos u izučavanju razvoja prosvete, školstva i kulture u Makedoniji za vreme preporoda koji se javlja otprilike od tridesetih do sedamdesetih godina XIX veka. To je, u stvari, epoha istorijskog i nacionalnog razvoja makedonskog naroda; epoha njegove kulturne i nacionalne renesanse. Tada je započeo proces veoma brzog ekonomskog i društvenog razvitka makedonskih gradova i proces nastanka nove i mlade makedonske građanske klase.

Težnja makedonskog naroda ka svome samostalnom prosvetno-kulturnom i nacionalnom razvoju dobija u toj epohi određen i konkretan izraz, obeležen i nastojanjem da se stvori književni makedonski jezik, kada se pojavljuju i prve štampane knjige i udžbenici na narodnom jeziku. Tada se afirmiraju prvi preporoditelji makedonskog naroda: *J. H. Konstantinov, D. Miladinov, K. Miladinov, R. Žinzifov, P. Zografski, K. Šapkarev, G. Prličev, D. Makedonski* i drugi, koji postavljaju prve osnove makedonskoj prosveti i kulturi, kao i literaturi.

Kulturni preporod makedonskog naroda, doživljen tokom XIX veka, podosta je istraživan i izučavan posle rata, jer je privlačio veliku pažnju kako makedonskih naučnih radnika tako i ostalih naučnih kadrova iz naše zemlje i šire. Međutim, taj period makedonskog preporoda je toliko važan i složen, svestran i sa dubokim tragovima da zaslužuje sistematsko i trajno izučavanje. To je i razlog što istoriografija susednih zemalja prisvaja tekovine makedonskog naroda iz ovog renesansnog vremena, a pogotovo što se i postojanje makedonske nacije i njene kulture s istorijom potpuno negira od strane današnje bugarske istoriografije i državno-partijske propagande.

Simpozijum je postavio sebi zadatak da na osnovu istorijskih fakata i dokumenata stvori nova naučna saznanja i utre put oblikovanju novih studija, rasprava, monografija i dela od trajne vrednosti. Uvodni referat na ovom skupu održao je dr *R. Kantardžijev* (»Školstvo i prosveta u Makedoniji za vreme preporoda«), u kome je iscrpno, pregledno i dokumentovano izložio taj složeni i bogati tok kulturnog razvoja makedonskog naroda. Ovaj rad izvire iz njegove opsežne doktorske disertacije, koja obuhvata nastanak i razvitak svih školskih i prosvetnih ćelija u Makedoniji od 1830. do 1870. godine. Dr *D. Zografski* u svom radu razmatra osnivanje i namenu prvog Veleškog trgovačkog učilišta, formiranog 1857. godine. Koristeći pedesetak izvora i bibliografskih jedinica, autor čini napor da svestrano osvetli uslove pojavljivanja ove trgovačke škole u srcu tadašnje Makedonije, smatrajući da je to bio eklatantan primer postignutih dostignuća na polju prosvete i školstva širom tadašnje teritorije Makedonije u osmanskoj državi, kada se, u stvari, »preobražavao i sam vojno-feudalni sistem Turske« (str. 45). Treba konstatovati i činjenicu da ovaj autor, za razliku od mnogih drugih, ne razmatra period makedonskog preporoda odvojeno od opšte konstelacije preporoda i samog turskog društva, nazvanog Tanzimat: »U eri takozvanog Tanzimata odigravao se niz reformnih poduhvata za preobražaj turske države sa Gülhanskim hatišerifom (1839), koji je vanredno krupan događaj i isto-

Digitized by Google

rijska prekretnica« (str. 47). Dijalektički posmatrano i tumačeno, Tanzimat, kao vid turskog (osmanskog) preporoda, tesno je, direktno ili indirektno, povezan sa preporodom i drugih balkanskih naroda, kao i makedonskog.

Pitanje književnog jezika u vreme preporoda, kao i njegovog odraza u makedonskoj umetničkoj poeziji, jeste tema koju obrađuje *L. Karovski* u svom kratkom, ali zapaženom radu, zadržavajući se posebno na ostvarenjima *K. Miladinova, R. Žinzifova* i *G. Prličeva. Simon Drakul* u svome radu od tridesetak stranica konkretno, sa novim faktima i dokumentima, odabranim prilozima i svežinom tumačenja, iscrpno obrađuje delo arhimandrita Anatolija Zografskog u oblasti narodne prosvete. Isto tako, sa puno podataka i dokumenata, fotokopija i priloga iz arhivskog istraživanja nastupa *Cvetanka Organdjijeva* pišući o Viktoru Ivanoviču i njegovom interesu za makedonski jezik, literaturu i folklor. Čini se da je i ovaj tekst ozbiljan doprinos novom otkriću u savremenoj makedonskoj istoriografiji, jer izvori i bibliografske jedinice ovog autora premašaju cifru od pedeset.

Pišući o uticaju srpske društvene javnosti na J. H. Konstantinova u formiranju njegovih političkih i pedagoških pogleda, *K. Džambazovski* svoj rad bazira na određenim novijim dokumentima, znajući da su ovu makedonsku figuru svojatale svojevremeno i srpska i bugarska građanska istoriografija, čime, u stvari, dokazuje uslove pod kojima je ova ličnost »*morala*« da sarađuje se srpskim centrima prosvete i kulture. Značajno je kod ovog autora što makedonski preporod ne posmatra van okvira osmanskog društva sa njegovim reformnim strujanjima: »Proučavanjem njegove ličnosti (J. H. Konstantinova) kao i rezultata njegove aktivnosti možemo da sagledamo i osnovne zakonomernosti društvenog i političkog razvitka našeg naroda (makedonskog) u granicama osmanske države, gde je došlo, posle objavljivanja Gülhanskog hatišerifa (1839), do objavljivanja pune ravnopravnosti svih građana osmanske države, bez razlike na veru, narodnost i položaj, kao i do pune sigurnosti života, časti i svojine« (str. 127—128).

Ovaj zbornik Makedonske akademije nauka i umetnosti sadrži i mnoštvo drugih radova. Tako o nekim književnim motivima srednjovekovne književnosti, koji su prisutni i u književnosti XIX veka, piše *V. Antić*, a *R. Poplazarov* ukazuje na neke, ne sasvim određene i proverene momente i fakte o učešću makedonskih kulturno-prosvetnih aktivista u oslobodilačkim akcijama šezdesetih i sedamdesetih godina XIX veka, konstatujući pravilno da je »većina makedonske renesansne inteligencije (kao i narod) bila antirežimski nastrojena i bila raspoložena da učestvuje u oslobodilačkoj borbi i neposredno... A što do toga nije došlo, to je bilo zbog nepostojanja odgovarajućih rukovodećih kadrova, odnosno što nije bilo jedne organizacije koja bi se stopila sa masama i rukovodila njima« (str. 169).

Originalan je napis *B. Mokrova* o prvom saboru makedonskih učitelja 1871. godine, ali autor nema dubljih izvora o svojoj temi. *Al. Trajanovski*, sa bogatim podacima i arhivskim dokumentima, opširno piše o kulturno-prosvetnoj delatnosti veleških crkveno-školskih opština do njihovog ujedinjenja. I rad *M. Minovskog* je bogat istraživačkim podacima u vezi sa osvetljavanjem pokušaja, kako on veli, Spira Gulapčeva i organizacije »Prijateljske družine« u širenju opštih i praktičnih znanja među seljaštvom Makedonije u 1870. godini. Slično njemu, konkretno i precizno piše i *D. Panovski* o prosvetiteljskoj delatnosti *Slavka Dinkova* i *Georgi Dinkova — Dinakate* u 1860. godini.

Ovom prilikom se dr *R. Kantardžijev*, inače pedagog, odnosno istoričar pedagogije u SR Makedoniji, ponovo javlja sa novim prilogom o pedagoškoj delatnosti Josifa Kovačeva i o njegovim pogledima. U svome radu ne koristi mnogo izvora, ali celovito i pregledno daje sliku ove ličnosti i njene plodne aktivnosti u pomenutoj oblasti, utvrđujući da »u istoriji makedonskog školstva i

Digitized by Google

pedagoške misli Josif Kovačev zauzima značajno mesto kao istaknuti makedonski pedagog i prosvetitelj, kao zaslužan aktivista u reformiranju i modernizovanju osnovnog obrazovanja u Makedoniji« (str. 229). Možemo notirati omašku, koja odudara od savremene interpretacije istorijske istine, u identifikovanju osmanske vlasti sa turskim narodom: »Plodotvornu reformatorsku pedagošku delatnost Kovačeva u Prilepu prekinuli su Turci« (str. 233). Nisu Turci — kao narod, već tadašnje prilike koje postaju teške i za sam turski narod u 1878. godini, kada nestaju reformne akcije Tanzimata i kada počinje apsolutizam sultana Abdulhamida sve do Mladoturske revolucije 1908. godine.

Vrlo interesantan, poučan i originalan je rad *Krste Bitovskog* o grčkoj prosveti u Makedoniji u osmanskom periodu sedamdesetih godina XIX veka (str. 251—273). Autor nam pruža obilje novih podataka i saznanja o grčkim školama u Makedoniji sve do makedonskog preporoda. Deluje novo i originalno rad *Slavka Dimevskog* o vezama *Dimitra Miladinova* sa Zografskim manastirom u pogledu pomaganja crkveno-školskog pokreta u Makedoniji, za čiji sastav je iskorišćen bogat izvor istorijske građe i literature. Prosvetni pokret u Serskom sandžaku do Kresnenskog ustanka tema je *Ivana Katardžijeva*. Samo jedan primer da damo iz ovog vrednog i značajnog rada u vezi sa teškoćama i smetnjama koje su dolazile i visile kao Damoklov mač nad procesom makedonskog preporoda: »Smetnje su bile ogromne« — veli autor — »one su dolazile sa svih strana, pa čak i odande odakle se najmanje očekivalo: od panslavističke politike ruskog carizma, od njegove probugarske opredeljenosti« (str. 315).

B. Vranešević iznosi podatke i saznanja o tome kako je javnost Vojvodine reagovala o školstvu u Velesu i Štipu u doba makedonskog preporoda; obilno koristi srpsku štampu iz toga perioda (»Srbski Dnevnik«, »Zastava«, »Učitelj«, »Nova škola« itd.). Služeći se citatima iz tadašnjih listova o prilikama u Makedoniji, autor nekritički prenosi neke stavove pomenute štampe pod uticajem austrougarske politike, koja je bila protiv reformnih strujanja u tadašnjoj Osmanskoj imperiji. Na primer: »Turci više vole i uvažavaju svoje pse nego hristjane« (str. 318). Ima i drugih primera koji disonantno zvuče u komparaciji sa ostalim analizama samih makedonskih istoričara o prilikama u to doba, kada je u Velesu otvorena pomenuta škola — baš fermanom tadašnjeg sultana.

Vlado Kartov piše o renesansnom kulturno-prosvetnom pokretu u Gevgelijsko-valandovskom kraju, sa dosta podataka i dobrom analizom. *M. Georgijevski* iscrpno i znalački analizira prosvetiteljske poglede kratovskog učitelja Dimitra Pop Josifovića, iznete u njegovim rukopisima iz 1858. i 1869. godine. *M. Stojkovski* se zadržava na prosvetnoj delatnosti u Prilepu i ukazuje na borbu koja je tamo vođena za emancipaciju od grčkog uticaja u vreme preporoda. Njegov rad je prilično bogat istraživačkim izvorima. *M. Miovski* ukazuje na ulogu makedonskog jezika u demokratizaciji prosvete u početku preporoda. *K. Smičevski* opisuje razvitak školstva i prosvete u Štipu. *G. D. Colev* ističe težnje i borbu građanstva Bitolja u emancipaciji od patrijaršijske dominacije u crkveno-školskom domenu, i to vanredno dokumentovano i sa bogato iskorišćenim izvorima (ima ih preko stotinu).

Zatim sledi rad *H. Andonovskog* o ulozi porodice Držilovci iz Soluna u stvaranju makedonske nacionalne kulture, za koju poznati istraživač Stefan Verković veli da je bila mnogobrojna i da je »koristila posebne privilegije turske vlasti, baveći se trgovinom i zanatskom delatnošću, a odlikujući se u isto vreme slobodarskim duhom« (str. 421). Rad *Andonovskog* je, nesumnjivo, zanimljiv i svež. Oku pažljivog analitičara ovog zbornika ne može izbeći empirijski rad *Violete Gerasimove* o pismenosti kod Makedonke u početku XIX veka, a u vezi sa rukopisnom knjigom monahinje Paraskeve. Pomenuti istraživač je

Digitized by Google

solidno i svestrano ispitivao položaj i delovanje Makedonke u pomenutom periodu, suptilno analizirajući rukopisnu knjigu monahinje Paraskeve. Ona iznosi faksimile, fotokopije, citate i sav minuciozni trud monahinje Paraskeve, oslanjajući se na trideset izvora, a posebno i na izvorni dokument s kojim je baratala pomenuta Paraskeva. Zaključak ove autorke je: »Književni lik monahinje Paraskeve je blizak našoj srednjovekovnoj književno-prepisivačkoj tradiciji, ali svojim delom ona predstavlja odraz novih potreba mladog građanskog makedonskog društva, kao i svedočanstvo pismenosti žene Makedonke u početku prošlog veka« (str. 451).

Slično *Violeti Gerasimovoj*, i mlađi naučni istraživač *Simo Mladenovski* uspešno i sa bogatim fondom istraženih izvora osvetljava lik učitelja Kamče Nakova Pop Angelova i njegovu prosvetiteljsku delatnost u selu Vataša, u Tikveškom kraju. Na bazi te njegove delatnosti i dan-danas je u ovom kraju »narodna tradicija o Kamče Nakovu Pop Angelovu — veoma živa«, za čijim arhivskim materijalima traga ovaj istraživač verujući da su »takvi arhivski materijali sačuvani u nekim od arhiva Carigrada ili susedne Grčke« (str. 463).

Renesansni pokret u Strumičkom kraju do 1870. godine — to je naslov rada dopisnog člana MANU *Manola Pandevskog*. Analitički zahvat tretmana makedonskog preporoda u ovom kraju SR Makedonije daje nam šira saznanja, vezana i za teorijska uopštavanja i vrednovanja ne samo delova jednog perioda u makedonskom preporodu, već i šire, čitavog procesa, kao na primer: »Ako prihvatimo stanovište da pod pojmom preporod treba da gledamo početak i dalji razvitak vrlo značajnog i dugotrajnog procesa nacionalnog konstituisanja makedonskog naroda u XIX i XX veku, tada tematsko opredeljenje našeg priloga dopušta da se govori samo o ranom i početnom periodu ovog složenog procesa.« Malo dalje autor ponovo ističe da je »pojava renesansnog pokreta nesumnjivo vezana i za javljanje i učvršćivanje makedonskog građanstva i građanske inteligencije kao nove društveno-političke snage na makedonskoj istorijskoj sceni« (str. 465).

Zatim sledi isto tako analitičko-sintetički rad, sastavljen na osnovu četrdesetak izvora i bibliografskih jedinica, zagrebačkog naučnika dr *Ljubiše Doklestića* o dosadašnjem vrednovanju Verkovićevog života i dela, kao i njegovog istorijskog značaja i za istorijsko osvetljavanje renesansne prošlosti makedonskog naroda. Na kraju ovaj vredan i zapažen autor veli da je »potrebno temeljito istražiti i pažljivo vrednovati Verkovićev životni put, a posebno njegovo delo. Pri tome se mora obavezno proučiti sva izvorna građa... kako bi se izbegla jednostranost i drugi dosadašnji propusti i nedostaci u proučavanju Verkovića« (str. 490).

Vredan je pažnje i analitički rad *J. Sinadinovskog* o društveno-političkim i kulturno-prosvetnim prilikama u Gornjem i Donjem Pologu u vreme preporoda. Dvojica autora *R. Kirjazovski* i *N. Veljanovski* obrađuju posebnu tematiku — neke propise za regulisanje školstva u Osmanskoj imperiji sredinom XIX veka, ali njihova namera nije bila da se »analizira odraz ovih propisa u razvoju prosvete u Makedoniji, a što je, svakako, bilo prisutno, jer bi to zahtevalo daleko veći prostor i svestranije analiziranje« (str. 520). Autor *Kosta Balabanov* obrađuje temu vezanu za pokušaje bugarske propagande, u drugoj polovini XIX veka, da preko dela Zografa prikaže slovenske prosvetitelje Kirila i Metodija i njihove učenike kao isključivo bugarske prosvetitelje. Pomenuti rad je vrlo zapažen.

Slede radovi *N. Dž. Janjatove* o aktivnosti Štipskog čitališta »Dejatelnost« u vreme preporoda, *D. Kornakova* o stvaralaštvu u crkvi Sv. Bogorodice u Novom Selu, *D. Ortakova* o muzičkoj kulturi u Makedoniji u vreme preporoda, *B. Ristovskog* o Venijaminu Mačukovskom u makedonskom kulturno-nacionalnom razvitku, što je od posebnog značaja jer sadrži preko 190 izvora i bibliografskih

Digitized by Google

jedinica. Ovim radom autor se još jednom potvrđuje kao veoma ozbiljan istraživač i tragalac u otkrivanju neotkrivenog ili nedovoljno otkrivenog, pa zato i veli na kraju svoje studije: »Delo jerođakona, učitelja, folkloriste, etnografa, gramatičara, novinara i revolucionara Venijamina Mačukovskog, međutim, još uvek nam ostaje nedovoljno poznato, dok njegovo mesto u kulturno-nacionalnom preporodu Makedonije tek treba da se definira« (str. 603).

Na kraju ovog zbornika nalaze se radovi *V. Jakovskog* o folkloru i njegovoj ulozi u nacionalnom saznavanju kod nekih makedonskih preporoditelja i prosvetitelja od tridesetih do osamdesetih godina XIX veka, *Lj. Gerasimova* o značaju biblioteke porodice Robevih. Autor ovog rada, studioznog, istraživačkog i veoma originalnog zaslužuje pažnju čitalaca ovog zbornika, jer, pored osvedočenih novina, pokazuje da ume da traga i da obezbedi dobar i bogat fond arhivske građe, što mu je i struka. *M. Karahasan* istupa sa temom o obrazovanju u Makedoniji u vreme Tanzimata. Autor ostavlja čitaocima da zaključuju koliko ima novih i originalnih saznanja i otkrića u njegovom radu, smatrajući da bi i ova tematika o Tanzimatu — reformnom pokretu samog osmanskog društva, trebalo da bude tretirana i razmatrana u svetlosti razrađivanja makedonskog preporoda u tom istom vremenu.

Mustafa Karahasan

Извори за ослободителната војна и револуција во Македонија 1941 — 1945, том I, кн. 6

(Институт за национална историја, Скопје, 1979, страна 490)

U izdanju Instituta za nacionalnu istoriju u Skoplju, u seriji *Izvori za osloboditelnata vojna i revolucija vo Makedonija 1941—1945* izašla je iz štampe 1979. godine knjiga 6, tom I, sa dokumentima Petog oblasnog komiteta Komunističke partije Makedonije. Izbor i redakciju dokumenata izvršio je naučni savetnik Instituta za nacionalnu istoriju dr Velimir Brezoski, a kao konsultanti javljaju se Ljupčo Arsov i Metodi Andov.

Institut za nacionalnu istoriju sa izdavanjem serije *Izvori za osloboditelnata vojna i revolucija vo Makedonija 1941—1945* otpočeo je još 1968. godine, kada su u čast 25-godišnjice formiranja Komunističke partije Makedonije iz štampe izašle knjige 1 i 2, tom I. Do sada je u ovoj seriji štampano ukupno šest knjiga. Prve tri knjige sadrže dokumente Pokrajinskog komiteta Komunističke partije za Makedoniju i Centralnog komiteta Komunističke partije Makedonije. U knjizi 4 i 5 u ovoj seriji štampani su dokumenti Drugog oblasnog komiteta KPM, a 6-ta knjiga, koja je predmet našeg razmatranja, sadrži dokumente Petog oblasnog komiteta KPM.

Peti oblasni komitet KPM obuhvatao je teritoriju Skoplja, Kumanova, Krive Palanke, Kratova i Preševa. Saglasno rešenju Prezidijuma Antifašističkog sobranja narodnog oslobođenja Makedonije (ASNOM) od 6. avgusta 1944. godine, donetom u s. Ramno-Kumanovsko, umesto dotadašnjih pet oblasnih komiteta KPM, formiraju se četiri. Tada se teritorija Petog oblasnog komiteta KPM priključuje Prvom oblasnom komitetu KPM. Pored dokumenata Petog oblasnog komiteta KPM, u ovoj knjizi su štampani i dokumenti Okružnog komiteta KPM za teritoriju Kumanova, Krive Palanke i Kratova, koji je formiran u martu 1944. godine, a delovao je u okviru Petog oblasnog komiteta.

U zborniku je objavljeno ukupno 115 dokumenata, od kojih se 105 dokumenata predstavljaju javnosti prvi put. Dokumenti obuhvataju period od 26. septembra 1943. godine zaključno sa 5. avgustom 1944. godine.

Po svojoj sadržini dokumenti predstavljaju razna pisma članova Oblasnog komiteta Centralnom komitetu KPM, drugim oblasnim

Digitized by Google

komitetima KPM i mesnim komitetima KPM, kao i pojedinim partijskim rukovodiocima, zatim izveštaje, proglase itd.

Najveći broj dokumenata napisao je Ljupčo Arsov, koji je do jula 1944. godine bio član Petog oblasnog komiteta, a od 10. jula instruktor CK KPM u Skoplju, a ujedno i sekretar Petog oblasnog komiteta. Pored dokumenata Ljupča Arsova, u zborniku se susrećemo i sa dokumentima Vere Aceve, koja je u septembru 1943. godine bila član Petog oblasnog komiteta, a zatim se susrećemo i sa dokumentima Mite Micajkova, sekretara Okružnog komiteta KPM, koji deluje u okviru Petog oblasnog komiteta KPM.

Štampani dokumenti obiluju brojnim podacima: o aktivnosti Komunističke partije Makedonije; o aktivnosti ostala četiri oblasna komiteta KPM; o Glavnom štabu Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Makedonije; o vojnim jedinicama i operativnim zonama; o masovnim političkim organizacijama; o Narodnooslobodilačkom frontu; o Antifašističkom frontu žena; o Savezu komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) u Makedoniji i Narodnoj omladini Makedonije; o Operativnom štabu Makedonije, Kosova i južne Srbije; o narodnooslobodilačkoj vlasti; o bugarskom okupatoru, okupacionom sistemu i teroru u Makedoniji; o sudskim procesima, hapšenjima i interniranjima; o pokretu D. Mihailovića u Makedoniji uopšte i posebno u Porečju, južnoj Srbiji, Kozjaku, Skoplju, Skopskoj Crnoj gori i drugim mestima; o kontračetnicima u Kumanovskom kraju; o raznim teorijskim materijalima korišćenim na teritoriji Petog oblasnog komiteta KPM, kao što su, na primer: U sutonu 1944, Da kujemo naše jedinstvo radi naše budućnosti, O Narodnooslobodilačkom ratu, O Partiji i osnovnim dužnostima člana Partije, Istorija SKP(b), Komunistički manifest, Kritika i samokritika, Makedonija Makedoncima, Nešto o vojno-političkom položaju, Organizacija narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji, Osnovi lenjinizma, Prva pomoć, Titov članak o nacionalnom pitanju, Uloga žena u današnjoj oslobodilačkoj borbi, Uloga Sovjetskog Saveza u Aziji; zatim veći broj novina i biltena, kao, na primer: Bilten V operativne zone, Vjesnik, Vojno-politički pregled, Izveštaj GŠ NOV i POM, Ilindenski put, Mlad borec, Narodna borba, Omladinska borba, Proleter, Slobodna Jugoslavija i drugi. Kao što se vidi iz ovih problema koji su tretirani u štampanim dokumentima Petog oblasnog komiteta KPM, nameće se zaključak da su oni veoma sadržajni, interesantni i značajni za proučavanje istorije Narodnooslobodilačkog rata i narodne revolucije u Makedoniji, a u prvom redu za proučavanje aktivnosti i uloge Komunističke partije Makedonije u ovom periodu i na ovom terenu.

Uz dokumente je dato više od 1.230 objašnjenja, koja ih čine razumljivijim. Dokumenti su štampani u originalu, bez jezičkih i stilskih doterivanja. Redaktor je intervenisao samo u onim slučajevima kada je bilo grubih pravopisnih grešaka. Nisu date nikakve ocene dokumenata niti su komentarisani stavovi izneti u njima. To je ostavljeno korisnicima da sami donose ocene o raznim stavovima i mišljenjima. Dokumenti koji su u originalu pisani na srpskohrvatskom jeziku prvo su štampani u originalu, a zatim se daje prevod na savremeni makedonski jezik, kao i objašnjenja.

U prilogu je redaktor dao tri registra: registar ličnih imena (str. 461—468), registar geografskih pojmova (str. 469—475) i tematsko-predmetni registar (str. 476—483). Dat je i spisak skraćenica koje se susreću u dokumentima (str. 459—460), kao i sadržaj zbornika (str. 484—489).

Verujemo da će zbornik sa dokumentima Petog oblasnog komiteta Komunističke partije Makedonije, kao, uostalom, i dosadašnjih pet knjiga u ovoj seriji, pobuditi podjednak interes kako kod onih koji se profesionalno bave proučavanjem istorije Narodnooslobodilačkog rata i narodne revolucije u Makedoniji i Jugoslaviji, tako i kod šireg kruga zainte-

Digitized by Google

resovanih. Otuda i značaj ovog zbornika ne samo za makedonsku, već i za jugoslovensku istoriografiju.

Vlado N. Ivanovski

Auguste Blanqui: Kritika društva i ostali radovi

(Izbor, prijevod, predgovor i bilješke: Mile Joka, »Školska knjiga«, Zagreb, 1979, strana 160)

Poznati naučni radnik Mile Joka, koji se, izgleda, specijalizirao, ako možemo tako reći, za istraživanja i revalorizaciju francuske dimenzije međunarodnog radničkog pokreta, neumoran je u svom hvale vrijednom radu, te nam se, evo, opet javlja s jednim svojim uistinu značajnim djelom. Riječ je o nedavno izišlom njegovom izboru radova poznatog buntovnika i revolucionara Augustea Blanquija, koje je Mile Joka i preveo, popративši ih bogatim, iako sažetim, predgovorom i veoma iscrpnim bilješkama. Knjiga se sastoji iz sedam poglavlja u kojima je data sukcesija Blanquijeva neustrašiva djelovanja tijekom 50 godina nadasve tegobnog života i dodatak u kom su, među ostalim, i pisma Karla Marxa, Friedricha Engelsa i Paula Lafarguea o Blanquiju i blankistima, kao i poema velikog njemačkog pjesnika Hansa Magnusa Enzensbergera posvećena velikom Blanquiju, koju je preveo sin autora ovog izbora Srđan Joka. Na kraju je i pregled Blanquijeva tamnovanja pod naslovom »Okovani Blanqui«, koji je pripremio francuski povijesničar Maurice Dommanget u djelu *Les idées politiques et sociales d'Auguste Blanqui* (Librairie Marcel Riviére, Paris, 1957), kao i iscrpno prikupljena bibliografija radova Augustea Blanquija i djela koja je autor izbora koristio u pripremanju ovoga izbora.

Pisati o Louis-Augusteu Blanquiju i objavljivati njegova djela danas značajno je i potrebno iz više razloga, a, među ostalim, i poradi toga što je ovaj neustrašivi revolucionar, koji je polovicu svog dosta dugoga života proveo po francuskim robijašnicama (Auguste Blanqui je proveo 43 godine i 2 mjeseca izvan slobode, a od toga čak 33 godine i 7,5 mjeseci u raznim tamnicama Francuske!), u mnogo čemu nadahnuo klasike marksizma i što je svoju revolucionarnu i političku praksu zasnivao kroz cio svoj patnički život na idejama bez kojih je i danas istinska revolucionarna akcija nepojmljiva i nemoguća. Osim toga, nemoguća bi bila potpuna spoznaja Francuske kao najrevolucionarnije zemlje prošloga stoljeća ako bi se mimoišao Auguste Blanqui, koji je u političkom životu Francuske i u revolucionarnim vrenjima u toj zemlji u prošlom stoljeću bio središnja i temeljna osoba.

Iako sin žirondinca i nekadašnjeg člana Konventa Dominiquea Blanquija, Auguste Blanqui je cio svoj život i svoju obitelj žrtvovao realizaciji komunističkih ideja, došavši među prvima do čvrstog zaključka da suradnje ne može biti između rada i kapitala, kao što ni između vukova i janjaca ne može i nikad neće moći biti saveza. Njegov obrambeni govor na procesu petnaestorici proleterskih ustanika, među kojima je bio i on deklarirajući se proleterom i tvrdeći da je to zanimanje 30 milijuna Francuza, pretvorio se u pravi i prvi istinski socijalistički manifest i u jedan od najkrupnijih međaša u historiji socijalizma i radničkog pokreta. Auguste Blanqui je već tada, iako je imao samo 27 godina, jasno spoznao da je država instrumenat klasne superiornosti vladajućih, ono, dakle, što će Lenjin kasnije ponoviti, ističući da je država aparat klasnog ugnjetavanja. Došao je on sa nepunih 30 godina i do potpunoma sazrele i izdefinirane ideje o komunizmu, to jest o asocijaciji i kolektivnom vlasništvu, te je — po riječima autora *Historije socijalizma* i *Integralnog socijalizma*, francuskog socijaliste Benoit-Malona — još 1834, (godinu dana, da-

Digitized by Google

kle, prije Marxove mature!), u svom poznatom članku *Tko sprema kašu, neka je i kusa!* prvi u Evropi formulirao ideju kolektivizma, iako još u rudimentarnom obliku. Po svom shvaćanju klasne biti kapitalističkog društvenog poretka, te nužnosti njegova revolucionarnog nadvladavanja radi dezalijenacije i oslobođenja čovjeka, po svom uočavanju nužnosti nasilnoga otimanja vlasti i diktature proletarijata kao prijelaznog oblika od države kao klasnog aparata prema slobodi, po svom shvaćanju o neophodnosti organiziranosti proletarijata i po svom učenju o permanentnoj, dakle, nikad zgotovljenoj revoluciji čije bi tokove zaustavilo samozadovoljstvo — po svemu tome, kao i po svojoj golemoj osobnoj i porodičnoj žrtvi, Auguste Blanqui je zaista bio, svakako, među prvima, ako ne i prvi! — komunist i revolucionar u današnjem Marxovom i Lenjinovom smislu, te nije ni čudo što su mu puni divljenja i silnog poštovanja prema njegovom neumornom djelu najveći revolucionari prošlog i ovog stoljeća dijelili epitete kao što su: doajen revolucije, vječni sužanj, proleterski Prometej itd. i što je i njemački revolucionar Karl Liebknecht iz zatvora u Luckauu 8. IX 1918. neposredno pred strijeljanje u pismu zamolio svoju ženu da historičaru Franzu Mehringu prenese njegovu posljednju želju o »rehabilitaciji starog Blanquija«. Zbog svega toga također nije čudo ni to što su klasici marksizma, Marx i Engels, visoko cijenili Augustea Blanquija niti je čudo što je stari, vječni sužanj, koji je u samom sebi ostajao zauvijek slobodan, cijenjen i zanimljiv i u ovo današnje naše krizno doba ili, kako autor ovoga izbora reče, revolucionarni niz veza između Blanquija i marksizma, »... to blankističko nasljeđe od optužbe kapitalističkog poretka 1832. godine do Pisma Maillardu (1852), Blanquijeva svojevrsnog političkog programa, cijelog jednog pokreta, zapravo blankističkog, Instrukcije za oružani ustanak (1868), Pariške komune i posljednjih javnih govora te slobodnog Vječnog sužnja — sve se to osjeća u majskim uzbunama na pariškim ulicama šezdeset i osme godine našega stoljeća, a osjeća se i danas u kriznom vremenu u kojemu živimo. Otuda i žeđ ne samo u jugoslavenskim zemljama nego i u cijelom svijetu da se upozna izvorna teorijska misao i revolucionarno djelo Zaboravljenog (L'Oublié), koga nisu unakažavali samo klasni protivnici već su ga krivo interpretirali i neki historičari socijalističkog pokreta« (Mile Joka, predgovor).

Da Blanqui nije učinio ništa drugo, već ga njegov obrambeni govor pred senskim porotnim sudom u Parizu 12. I 1832. godine svrstava među vatrene i neustrašive revolucionare koji su svojim genijem do kraja prozreli klasni društveni poredak. Na tom procesu sudilo se petnaestorici rukovodilaca tajne političke revolucionarne organizacije Društvo prijatelja naroda zbog napada na vladavinu Louis-Philippea u republikanskim pamfletima objavljenim u »Au peuple«. Zadnjeg dana suđenja u ime optuženih govorio je Blanqui i taj njegov govor ušao je krupnim slovima u povijest radničkog pokreta i upravo zbog tog govora na tom suđenju je bio osuđen jedini Blanqui, i to na godinu dana zatvora i globu u iznosu od 200 franaka. U presudi je sud decidirano naveo pojedine pasuse Blanquijeva govora na kojima se zasnivala presuda, a ti pasusi su slijedeći: »rat zbog kog su optuženi petnaestorica proletera jest rat između bogatih i siromašnih, to je rat koga su bogati htjeli, jer su oni napadači; privilegirani žive bezbrižno od truda proletera; Dom zastupnika je nemilosrdna mašina koja mrvi dvadeset i pet milijuna seljaka i pet milijuna radnika, da bi iz njih isisala srž koju pretače u žile privilegiranih; porezi putem kojih bespošličari pljačkaju radne slojeve; tko bi mogao pomisliti da će buržuji nazvati radnike ranom društva«. Iako su navedeni fragmenti iskrivljeni od strane suda, oni nisu ni malo bili blaži ni u svom izvornom obliku, kao što je činjenica i to da navedene rečenice nisu bile jedine u govoru Blanquija kojima je neustrašivi

Digitized by Google

borac žigosao kapital i vladavinu buržoazije. U tom govoru bilo je i proročanstava koja je nesalomljivi Blanqui izgovarao burno podržan pljeskanjem prisutnih građana. Evo jednog od njih: »Oduzeli ste puške jula. Da, ali meci su ispaljeni. Svaki metak pariških radnika na putu je oko svijeta. Ti meci stalno pogađaju. Oni će pogađati sve dotle dok bude živio i jedan jedini neprijatelj slobode i sreće naroda.« Mladić s nepunih 27 godina shvatio je do kraja klasnu eksploatatorsku bit državne vlasti u Francuskoj njegova vremena i uzviknuo: »Zakone je nametnulo sto tisuća birača, primjenjuje ih sto tisuća porotnika, izvršava sto tisuća nacionalnih stražara, jer su pomno dezorganizirane seoske straže koje su odveć bliske narodu. No ti birači, ti porotnici, ti nacionalni stražari, to su sve jedne te iste osobe koje imaju dvije ili više najsuprotnijih funkcija: u isto su vrijeme zakonodavci, suci i vojnici, tako da isti čovjek ujutro predstavlja poslanika, tj. on donosi zakon, u podne primjenjuje taj zakon kao porotnik i uveče ga izvršava na ulici u uniformi nacionalne garde. Što radi trideset milijuna proletera u svim tim manevriranjima? Ispaštaju« (A. Blanqui, *Proces petnaestorici*).

Godine 1834. napisao je Auguste Blanqui članak *Tko kašu sprema, neka je i kusa!*, u kom je sjajno anticipirao kasnije Marxovo učenje o privatnoj svojini i njenim oblicima kroz historiju. Taj je članak primjer ne samo lucidne misli genijalnog revolucionara, nego i briljantnog stila bogatog jezgrovitim metaforama. Govoreći o vlasništvu i njegovoj neravnomjernoj raspodijeljenosti i metamorfozama kroz historiju, Blanqui u ovom svom članku kaže: »Poslije osamnaest stoljeća borbi između privilegiranih i boraca za jednakost, naša zemlja kao poprište i glavni zatočnik te borbe ne može podnositi ropstvo u njegovu surovom, razgolićenom obliku. Ali pravo vlasništva postoji, bez obzira kako ga nazvali, i licemjernije je prikriveno u Parizu nego na Martiniku; nije ni manje grubo ni manje ugnjetavačko.« U tom istom članku, u kom Blanqui u budućnosti vidi asocijaciju kao nadomjestak osobnome vlasništvu, on uzvikuje: »No narod koji broji trideset i dva milijuna duša ne povlači se više na Aventinski brežuljak. Uzmimo stoga obratnu pretpostavku, ostvarljivu. Jednog lijepog jutra besposličari, novi Bijanti, napuštaju francusko tlo ostavljajući ga radnim rukama. Dan sreće i slave! Kakvo golemo olakšanje za tolike milijune duša oslobođene tereta koji ih uništava! Kako punim grudima diše to mnoštvo ljudi! Građani! Zapjevajte u zboru pjesmu oslobođenja! Očevidna istina: nacija postaje siromašnija odlaskom jednog radnika; obogaćuje se nestankom jednog dokoličara. Smrt bogataša je dobro djelo.« No, nije ovaj lucidni revolucionar maštao o tome da će besposličari koji uživaju trud milijuna drugih otići svojom voljom, začudo: Blanqui nikad nije vjerovao da se u novo, pravednije društvo može samom parlamentarnom borbom i lijepim riječima, osvješćivanjem vlasnika kapitala i bogatih i njihovim nagovorom, što je, na primjer, dobrano karakteriziralo sve socijalističke mislioce Francuske i svijeta u vrijeme kad je Blanqui napisao ove historijske riječi. Za razliku od socijalne utopije, kao i prudonista koji su u proletarijatu gledali besperspektivnu masu bijednika, Blanqui je u tom istom proletarijatu gledao političku i revolucionarnu snagu koju je potrebno samo osvijestiti da bi se učinila moćnom da u revolucionarnoj borbi uništi teret klasnog ugnjetavanja. »Kako je teško otvoriti oči proleterijatu da vidi svoje ugnjetače! U Lyonu se proleterijat digao kao jedan čovjek zato što očiti antagonizam interesa nije više ostavljao iluzije čak ni onima koji su bili zaslijepljeni. Tada se vidjelo koliko se mržnje i surovosti skrivalo u duši tih trgovaca! Radnici su bili izloženi pokolju, sa svih strana približavali su se topovi, puške, konjica i vojnici da ih istrijebe. Vratiti se na posao ili umrijeti pred mitraljezom — takva alternativa bila je postavljena ustanicima. Ali takva okrutna tiranija krije u sebi opa-

Digitized by Google

snost, izaziva mržnju, ustanak. Da bi odvratila opasnost, ona nastoji pomiriti Kaina i Abela. Radi potreba kapitala kao oruđa rada nastoji izvesti zaključak o zajednici interesa i, prema tome, o solidarnosti kapitalista i radnika. Koliko fraza vješto izgovorenih u toj bratskoj osnovi! Ovcu strižu samo radi njena dobra zdravlja! Ona treba da bude zahvalna! Naši Eskulapi znaju pozlatiti pilulu. Još ima budala koje slušaju te propovijedi, ali malo. Svakog dana postaje jasniji taj tobožnji savez između parazita i njegove žrtve. Činjenice su ravne, one svjedoče o dvoboju, o dvoboju na život i smrt između profita bogataša i radničke nadnice« (A. Blanqui, *Tko kašu sprema, neka je i kusa!*).

Koliko proročanstva ima u riječima ovog okovanog Prometeja proletarijata, najbolje se vidi u njegovom članku *Komunizam — budućnost društva*, u kom, među ostalim, stoji: »Pažljivo izučavanje geologije i historije pokazuje da je čovječanstvo u početku svoga razvitka bilo izolirano, odlikujući se krajnjim individualizmom, i da u dugom nizu usavršavanja mora doći do poretka zajednice. Promatranje činjenica i neoborivi zaključci iz njih izvedeni postepeno će utvrditi taj stalan hod ljudskog roda. Vidjet će se jasno da svaki progres znači pobjedu komunizma, svako odstupanje njegov poraz, da je njegov razvitak povezan s razvitkom civilizacije, da su te obje ideje istovjetne, da svi problemi neprekidno postavljani u povijesti i izazivani potrebama ljudskog roda nalaze rješenje u komunizmu, da se danas neriješena pitanja, tako teška, tako puna smutnji i ratnih prijetnji ne mogu riješiti drukčije nego da se pogorša zlo i padne u besmisao.« Raspravljajući i polemizirajući s utopistima, u istom ovom članku on kaže: »Sensimonisti, furijeristi i pozitivisti, svi su oni objavili rat revoluciji, optuživši je kao nepopravljiv negativizam. Tijekom 30 godina u svojim su govorima najavljivali svijetu da se približava kraj ere uništavanja i da nastupa razdoblje organskog stvaranja oličeno u raznim mesijama iz tih pojedinih sekti. Te tri sekte, inače suparničke, slagale su se samo u svojim pogrdama protiv revolucionara, tih okorjelih grešnika što neće da otvore svoje oči njihovu novom svjetlu i svoje uši njihovoj životnoj lozinki.« Utvrđujući razliku između utopista i komunista, Blanqui ističe da je komunizam uvijek bio najsmjelija prethodnica demokracije, dok su se svi drugi utrkivali u podlosti i »moljakali ih za naklonost vrijeđajući Republiku«. U istom ovom članku Blanqui ističe: »Komunizam je upravo bit i srž revolucije, dok su sve ove nove religije, kao i stara, samo njegovi neprijatelji.« A koliko je bio skloniji konkretnoj revolucionarnoj akciji negoli nekom prethodnom teorijskom koncipiranju, iz čega proizlazi i to da je Blanqui bio protiv svakog dogmatskog shematiziranja klasne borbe proletarijata i da je tu borbu uvijek vezao za konkretan historijski čas i konkretne prilike, najbolje se vidi iz njegova kratkog članka *Komunizam i prudonizam*, koji glasi: »Komunizam i prudonizam žestoko se prepiru na obali rijeke o tome što je zasijano na drugoj strani rijeke: kukuruz ili pšenica. Zainativši se, oni hoće da riješe to pitanje prije nego svladaju zapreke. Eh, prevesti se treba najprije! A onda ćemo tamo već vidjeti što je.«

Čovjek koji je bio središnja figura Francuske i radničkog pokreta tijekom čitavog jednog stoljeća, koji je u svojoj koncepciji budućega društva vidio i samoupravljanje i za kog je Karl Marx rekao da je bio glava i mozak francuske radničke partije, taj nikad pokoreni vječni sužanj umro je iznenada 5. I 1881. godine, tek godinu dana i nešto više kako se dočepao slobode, ostavivši iza sebe golemo djelo kojim su se nadahnjivale do danas revolucionarne generacije.

Nikola Bićanić

Digitized by Google

Edgar Moren: Duh vremena (2)

(BIGZ, Beograd, 1979)

Mada je Beogradski izdavačko-grafički zavod prošle godine objavio delo Edgara Morena: *Duh vremena* u dva toma, u ovom kraćem napisu osvrnućemo se samo na drugu svesku. Nalazimo za to dva osnovna razloga.

Još 1967. godine beogradska »Kultura« je objavila prvu svesku pod naslovom *Duh vremena — Esej o masovnoj kulturi*, koja u najnovijem izdanju nije pretrpela nikakve autorske intervencije. Više od decenije, dakle, prvi tom je dostupan našoj čitalačkoj javnosti.

Drugi razlog je suštinske, sadržajne prirode. Naime, Moren je u prvoj svesci nastojao pokazati kako je u periodu 1950—1960. masovna kultura postala »izraz i simptom duha vremena« (M. Ilić). Druga sveska sadrži radove nastale između 1962. i 1973. godine i traga za sadržajima i izrazima bitno novog duha vremena. U čemu to i kako Moren prepoznaje novi duh vremena — pitanje je koje cilja u srž problema, a koje se tiče upravo druge sveske.

Preobražajni procesi i eruptivni događaji u kulturi i društvu u razdoblju 1960—1970. obrazuju, smatra Moren, čitav jedan sindrom novog duha vremena, pred kojim interna naučna misao još uvek stoji zabezeknuta. Naučna interpretacija majskih događaja 1968. u Francuskoj verna je ilustracija takvog stanja.

U jedno više nema sumnje, smatra autor: zvanična sociologija, svojom sterilnom pojmovnom aparaturom i jednostranim tehnikama, niti je mogla niti htela da zaviri pod koru majskih događaja 1968. Stoga bi sociologija događaja za koju pledira Moren morala učiniti onaj odlučni rez u tkivo događaja koji bi joj pribavio dovoljno teorijsko-metodološkog, instrumentalnog i, konačno, saznajnog preimućstva. Čini se, međutim, da je za sociologiju događaja raspon između zahteva i saznajnog čina u ovom slučaju bio odveć velik a da se ne bi izgubio čvrst oslonac pod nogama, a taj raspon pretvorio u otvoreni ponor. Tada je autoru ostalo da pokuša iznaći bar neku mogućnost da se dokopa čvršćeg teorijskog tla. Pošto mu to ne polazi za rukom, bar ne u očekivanoj meri, on se u očajanju hvata za sve što bi mu moglo pomoći da ne propada dublje, ako ga to već ne spasava ponora.

Moren se, tako, zadržava na razini alternativnih traženja korenâ majskih događaja i alternativnih retorskih pitanja-odgovora. No, kako puko insistiranje na »događaju« i »događajnom« ni za jotu ne čini jasnijim konkretno-istorijski događaj (majska previranja 1968. u Francuskoj), to se nemoć u konkretnom slučaju nastoji kompenzirati svekosmičkim, sveplanetarnim i sveistorijskim »događajnim događanjima«. Nije ovde reč o zajedljivoj igri reči, nego o stvarnom Morenovom verovanju da će pojmom događaja (kojem, navodno zbog složenosti, naznačava samo »osnovne crte«) u osnovi razrešiti brojne teorijske i metodološke enigme što su se, zbog bezrazložnog i neočekivanog skoka od konkretno-istorijskih na »kosmičke« teme, osvetnički namnožile do nesuvislosti. Kako, u ovoj svetlosti, poverovati u tvrdnje da je »pojam događaja... upravo granično pitanje za sve nauke« (str. 72) i da »ovakva teoretizacija... dopušta da se po prvi put sagleda mogućnost jedne nauke nastajanja« (str. 69)!?

Ako je Moren i izgubio dragocenu teorijsko-metodološku Arijadninu nit koja bi ga bar uputila na društveno-istorijski i konkretni totalitet (gde se onda sve ne bi svelo na puko događanje, lišeno ukorenjenosti, suštine i svrhe), on ne previđa značaj »sfere ideja« kao momenta čovekovog života, stvarnosti, društvenosti i istorije. Obuhvatajući pojmom *noologije* »proizvode i pravila mozga ili ljudskog duha«, pojmom koji »daje mogućnost izbegavanja vekovne konotacije izraza »duhovni«« (str. 77), Moren koristi postu-

Digitized by Google

late i pojmove teorije sistema da bi u nizu kroki-hipoteza naznačio zavisnost i autonomnost nooloških ili kulturnih fenomena (»otvoren sistem«) u odnosu na društvenu stvarnost (»eko-sistem«). Iako ovako ovlaš zamišljena skica mnogostranosti i raznovrsnosti veza i odnosâ nooloških i društvenog (shvaćenog kao sistem u najširem smislu) uistinu nosi tragalačku invenciju i misaono dubok podsticaj, ovaj deo knjige, ako je hteo da bude most ka posebnim teorijskim pitanjima ljudskog i društvenog, javlja se na ovom mestu pre kao nezgrapni »uljez« i iznuđeni »predah« teorijsko-misaonog diskontinuiteta.

Tek kad se čitalac suoči sa lucidnim i inspirativnim Morenovim nastojanjem da metodološki i epistemološki utemelji jedan nov pristup sistemu kulture, odjednom mu se i nehotice nametnu pitanja na koja u samom delu teško može naći valjane odgovore: ima li teorijskog i metodološkog opravdanja za Morenove česte »diskurse« koji, u definisanju nekih od osnovnih pojmova i paradigmi »sociologije sadašnjice i sociologije kulture«, ponekad ove čine difuznim, a pristup osnovnom problemu rasplinutim i neobavezujućim? Nije li ovde prisutna autorova neodmerena želja da se »sistematski« teorijsko-filozofski odredi prema čoveku i društvu, svetu i životu, istorijskom i kosmološkom? Da li su pri tome majski događaji 1968. zaista bili u toj meri »idealno-tipski« sublimat društveno-istorijskih procesa da bi se u njihovoj anatomiji, uvek i bez ostatka, primerice jasno zrcalila čitava jedna slika »novog uobličavanja duha vremena«? Utoliko je neobazrivija i intelektualno nepoštenija natuknica Morenove saradnice na ovom tomu, Irene Naum (izradila je plan knjige i napisala uvodne komentare za pojedine delove knjige), koja dopušta mogućnost da i sam čitalac bude »sukrivac« za eventualnu mentalnu zbrku: »Ovom projektu zbog njegove širine preti opasnost delirijuma i mentalne zbrke: čitalac, epistemološki nepokretan, može ga čak svrstati u naučnu fantastiku« (str. 16).

Uprkos svemu, ipak se iz ove istovremeno heterogene i dijabolički izazovne pojmovno-misaone magline dosta jasno kristališe Morenov napor da se kriza sociologije prebrodi sociologijom krize, koja će metodološki biti uputna i za jednu sociologiju duha vremena. A kako masovna kultura, smatra autor, ne predstavlja više duh vremena — što je inače bila ideja-vodilja ranije napisanog i objavljenog prvog dela knjige — to se uz pitanje o biti novog duha vremena javlja i pitanje o problematičnosti prvobitne definicije pojma masovne kulture. U otvorenom lancu definisanja i redefinisanja *pojam krize* postaje ključni pojam, pomoću koga možemo da pratimo dvostruku nit: s jedne strane, problematizacija masovne kulture dovodi do problematike kulturne revolucije, s druge stra ne, kriza kulture vodi do krize društva« (str. 7).

Dovođenje krize kulture u misaoni epicentar pretpostavlja dimenzioniranje i same kulture, pogotovo ako se zna da se upotreba reči kultura, u naučnom kao i svakodnevnom rečniku, odvija na pojmovnoj klackalici »od totalnog smisla do suženog smisla«. Želeći da izbegne pojmovnu redukciju kulture na samo strukturalne ili samo egzistencijalne odredbe, Moren kulturu shvata kao »metabolički sistem«, koji »nije ni suprastruktura ni infrastruktura, već kolo metabolizma koje vezuje infrastrukturu za suprastrukturu« (str. 92).

Time što se kultura definiše kao »sistem«, ne dovodi se u pitanje stvarni polikulturni karakter svakog društva u kojem istovremeno egzistiraju, sukobljavaju se i prožimaju nacionalna kultura, »kulturna kultura« (ovaj Morenov pojam najbliže odgovara pojmu elitne kulture), politička kultura, religiozna kultura, masovna kultura... Istorijski i konkretno gledano, uspostavlja se složen dijalektički splet odnosâ na liniji čovek-(svest)-kultura-društvo..., koji se neprestano razgrađuje, strukturira i preobražava. Uranjajući u to, na prvi pogled amorfno i neuhvatljivo tkivo kulture i kulturnog, Moren nastoji dokazati da

Digitized by Google

»socio-kulturna dinamika teži kulturnoj krizi«.

Kriza »kulturne kulture« i kriza masovne kulture (u suštini, *civilizacijska kriza građanskog sveta* u raspadanju) javljaju se kao sindromi-argumentacije u ovom dokazivanju. Polje napetosti što se obrazuje između ova dva krizna žarišta, i u njihovom prožimanju, očituje se kao neodređeno i somnambulno *stanje prenesenosti-nedonesenosti kulture*, usplahirena polovičnost neoslobođenih mogućnosti. Ne očituje li se baš u tom zgusnutom vrtlogu kriznog pred erupciju novi duh vremena!?

Odgovor se eksplicitno ne nudi, ali se sugeriše kroz niz nagoveštaja, traženja i zahteva za ukorenjenošću, autentičnim, smislenim i uopšte humanističkim, koji nisu lišeni opresije »nasleđa«, grube manipulacije i bekstva u nove vidove izgubljenosti. Ali, to nas ne oslobađa utiska da, tamo gde autor govori o kulturnom preobražaju, jedva se naslućuje duboka raselina modernog naučnog racionalističkog duha, koji je negde izgubio iz vida »skrivene« potrebe Čoveka-Subjekta i prepustio ih neoarhaičnim oblicima kulture i kulturnog života (magiji, okultizmu, spiritizmu, astrologiji).

Postajući centralnim predmetom i pojmom Morenove analize novog duha vremena, kriza ne biva plimom ukroćenom obalama kulture. Slikovito rečeno, dešava se nešto kao kad se baci kamen na mirnu površinu vode: kulturna kriza se javlja kao jedan iz niza užih i širih koncentričnih krugova koji titraju oko dinamičnog socio-kulturnog vrtloga. Krizom bivaju impregnirani individualno i društveno, idejno i stvarno, iracionalno i racionalno, civilizacijsko i planetarno. Taj rasap »kriznog« što se obilno ukršta i sublimiše u »kulturnom« zaista je teško makar i pedantno registrovati, a kamoli bliže odrediti-eksplicirati. Tu teškoću, uz sve uvažavanje, čini se da ne mogu razrešiti ni Morenov vibrantni duh niti njegov već poznati lirsko-esejistički stil. Jedno, svakako, ostaje za utehu: ako predmetna pretencioznost i teorijsko-metodološka »gipkost« odvode autora u svojevrsnu nonšalantnost duha, onda i bogatstvo tema i ovlaš skiciranih hipoteza uvode čitaoca u predele uzavrelih ideja i provokativnog mišljenja.

Bilo bi neopravdano i nepravedno zaključiti da je Moren opsednut sveprisutnom krizom i da čoveka, kulturu, društvo... smatra njenim fatumskim zatočenicima. Pre bi se moglo reći da je u insistiranju na ideji krize prisutna ona odsudno uznemirena svest koja problem brusi do maksimalne zaoštrenosti, da bi se u što većoj meri izoštrio i sam svesno-delatno-praktični odnos prema problemu. Jer uočljivo je da se, baš na onim područjima gde se kriza produbljuje, odvija i fermentacija revolucionarnih zahteva, ciljeva i snaga, koji stvaraju »breše« u kulturnom i društvenom sistemu-u-krizi.

Analizirajući »mladalačku krizu«, »žensku krizu« i »ekološku krizu«, Moren uporedo prati i društvene procese fermentacije koji na različite načine i sa različitim domašajima teže razrešenju krize. A kako se kriza gnezdi »u samoj srži društvene generativnosti (kulture) i u srcu društvene prakse«, to je njihova revolucionarna preinaka ključ izlaska iz krize. Moren stalno drži »otvorena vrata« ovoj ideji, ali ne odmiče mnogo dalje od načelnog zahteva. Nije stoga čudno što — našavši se između odsudnog stanja kulturne i društvene krize i načelno jalovog neprimerenog odgovora — pribegava pitijskoj dovitljivosti rečima izgovorenim na kraju knjige: »Ima dakle nade, pošto je nada uvek nepredvidljiva.«

Jovan Gagrica

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

LIBRARY
SEP 15 1981
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

9
1980

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 300 dinara. Za inostranstvo 600 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061, lokal 780.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXIII 1980 Broj 9

Studije i članci

Živojin Rakočević

Ka reformi jugoslovenskog bankarstva (II deo) 3

Andrej Berden

Društvena svojina u Jugoslaviji 19

Branko Horvat

Prilog diskusiji o političkoj ekonomiji socijalizma 44

Augustin Papić

Inostrani privatni kapital i zemlje u razvoju 52

Vladimir Cvjetićanin — Vlado Puljiz

Deagrarizacija poljoprivrednog stanovništva 71

Mara Bešter

O nekim otvorenim pitanjima slobodne razmjene rada na području društvenih djelatnosti 89

Branko Vojičić

Pravo veta u Savjetu bezbjednosti 98

Polemika

Mijat Šuković

Revolucionarni etatizam i kontinuitet revolucije u Jugoslaviji 112

Jovan Andrijašević

Dohodak od izuzetnih pogodnosti ili renta 130

Eseji

Predrag Golubović

Povodom filmova 142

Osvrti

Boris Nonevski

Žilava manjina — poezija 157

Ljubiša R. Mitrović

Savremena francuska sociologija i samoupravljanje 170

Kica Bardžieva

Čekajući Becketta! 181

Prikazi 190

Digitized by Google

Содержание

Научные работы и статьи

Живоин Ракочевич
К реформе югославского банкового дела (II часть) 3

Андрей Берден
Общественная собственность в Югославии 19

Бранко Хорват
К дискуссии о политической экономии социализма 44

Августин Папич
Иностранный частный капитал и развивающиеся страны 52

Владимир Цвьетичанин — Владо Пулиз
Деаграризация сельскохозяйственного населения 71

Мара Бештер
О некоторых открытых вопросах свободного обмена трудом в области общественной деятельности 89

Бранко Воичич
Право вето в Совете Безопасности 98

Полемика

Мият Шукович
Революционный этатизм и преемственность революции в Югославии 112

Иован Андрияшевич
Доход как результат чрезвычайных льгот или рента 130

Эссеи

Предраг Голубович
По поводу кинофильмов 142

Обзоры

Борис Коневский
Живучее меньшинство — поэзия 157

Любиша Р. Митрович
Современная французская социология и самоуправление 170

Кица Бардиева
В ожидании Бекетта! 181

Рецензии 190

Contents

Studies and Articles

Živojin Rakočević
Towards the Reform of Yugoslav Banking (Part II) 3

Andrej Berden
Social Ownership in Yugoslavia 19

Branko Horvat
A Contribution to the Discussion on the Political Economy of Socialism 44

Augustin Papić
Foreign Private Capital and the Developing Countries 52

Vladimir Cvjetićanin — Vlado Puljiz
Deruralization of Agricultural Population 71

Mara Bešter
Concerning Some Open Questions of Free Exchange of Labour in the Province of Social Activities 89

Branko Vojičić
The Veto Right in the Security Council 98

Polemics

Mijat Šuković
Revolutionary Statism and Continuance of the Revolution in Yugoslavia 112

Jovan Andrijašević
Income Deriving from Exceptional Advantages or Rent 130

Essays

Predrag Golubović
With Reference to Films 142

Surveys

Boris Nonevski
The Tough Minority — Poetry 157

Ljubiša R. Mitrović
Contemporary French Sociology and Self-Management 170

Kica Bardžieva
Waiting for Beckett! 181

Reviews 190

Digitized by Google

Živojin Rakočević

Ka reformi jugoslovenskog bankarstva (II deo)

U prethodnim odsecima ovoga članka razmatrane su različite strane, momenti i unutrašnji oblici empirijske »baze« jugoslovenskog bankarstva. Težište analize bilo je upravljeno na ispitivanja specifičnih procesa samofinansiranja i međusobnog kreditiranja reproduktivnih organizacija udruženog rada (OUR) — kao zbiljske ekonomske osnovice izvedenih, enormno otuđenih i pretežno iracionalnih oblika specifičnog bankarskog novca i kredita.

Bitne pretpostavke i koreniti elementi same te »baze«, a otud i celokupne bankarske ekonomije, bili su razmotreni ranije i izloženi u seriji članaka pod zajedničkim naslovom *Platforma za promene u bankarstvu* (I—V) u listu »Ekonomska politika« (maj—jun 1980).

Razmotreni su: (a) stvarne polazne tačke, unutrašnji i spoljašnji ekonomsko-politički impulsi i ključni motivi preobražaja jugoslovenskog bankarstva; (b) istorijska strana ključnih problema (evokacija događaja i problema vezanih za unutrašnje preobražaje u bankarskoj ekonomiji; u nas, u doba takozvane nove ekonomske politike u SSSR-u i u istorijskom horizontu Pariske komune); (c) uloga države u novčano-kreditnoj oblasti (specijalno u oblasti bankarstva i regulisanja deviznih kurseva); (d) kontra-

Digitized by Google

punkt na strateškoj relaciji: nominalizam (odnosno kartalizam u različitim istorijskim situacijama i oblicima) — teorijski metalizam, odnosno materijalističko-dijalektički pristup problemima svetskog novca, kredita, takozvanih nacionalnih valuta i njihovih kurseva razmene; (e) problem uspostavljanja konvertibilnosti dinara (o tom problemu i različitim modalitetima i fenomenologiji konvertibilnosti savremenih valuta podrobnije u knjizi *Dinar i zlatnovalutni standard);* (f) varijabilnost deviznog kursa, takozvano tržište u tržištu i paroksizmi slobodno fluktuirajućih deviznih kurseva kao realne smetnje u društvenom proračunavanju troškova proizvodnje, isplativosti novih investicija, društvenom planiranju materijalne proizvodnje itd.; (g) monetarni jaz između dinara i takozvanih rezervnih, odnosno »vodećih« valuta u svetu; (h) neki aspekti »specijalnih prava vučenja« i »računa zamene« Međunarodnog monetarnog fonda.

Sledeće stranice (poglavlja) *studije* o aktuelnim problemima jugoslovenskog bankarstva biće posvećene ispitivanju problema takozvane monetizacije, odnosno »demonetizacije« potraživanjâ različitih rokova dospeća.

Modaliteti »monetizacije potraživanjâ«

U nas se uveliko raspravlja o monetizaciji potraživanjâ reproduktivnih OUR. Reč je o specifičnoj monetizaciji — pored već »klasičnih« oblika, odnosno metodâ monetizacije: (a) vučenja i eskontovanja menica; (b) uvođenja zlata u različite funkcije novca; (c) monetizacije instrumenata javnog (državnog) duga; i (d) monetizacije inostranih sredstava plaćanja (važnog »kanala« emisije primarnog novca) i različitih modaliteta monetizacije potraživanjâ: kreditnih i nekreditnih (»automatskih«) oblika monetizacije.

U teorijskim raspravama i ideološko-političkim debatama oko ovog goruće spornog finansijskog problema ispuštena je iz vida jedna činjenica: *potraživanja* spadaju u domen prava (civilnog prava). Različita potraživanja i sporne situacije u složenoj i protivurečnoj tržišnoj igri razmene jesu, istorijski posmatrano, empirijske polazne tačke prava, počeci građansko-pravnih odnosa.

Tek mnogo kasnije — u civilizovanim oblicima robnomanufakturne proizvodnje staroga sveta (u Fenikiji, grčkim gradovima-državama, Rimu itd.) — pravo obuhvata i izvedene ekonomske odnose i oblike, to jest specifične odnose i funkcije novca, kredita, međunarodnog trgovanja itd. Različite komercijalne transakcije i oblici — ta stvarna ekonomska baza sistema kreditiranja i emitovanja velikih količina metalnih moneta— bili su kritične polazne tačke civilnog prava, a vremenom i elementarne infrapravne, odnosno ekonomske činjenice.

Banke u starome svetu igraju značajnu ulogu. Bavile su se menjačkim poslom (u Grčkoj su, na primer, u opticaju bile različite monete: čuvena atinska srebrna sova, persijsko zlato, novac Kizika i Lampsaka itd.), trgovinom novcem (depozitima u stvar-

Digitized by Google

nome novcu) i hipotekarnim poslovima. Na takvom ekonomskom tlu i pod »okriljem« filozofije mogli su ponići »živo rimsko pravo«, kodifikacija rimskog prava i fascinantna pravna literatura (Rostovcev).

Pri svemu tome na pravo, odnosno pravne zakone nije se gledalo kao na božansko otkrovenje niti su pravne norme ikada u staроme svetu postale nepromenljiva pravila ponašanja ljudi.

Na taj način su potraživanja »supsumirala« ekonomske, to jest faktičke odnose u materijalnoj proizvodnji i procesu razdeobe društvenog bogatstva. Inverzno posmatrano, takav kviditet potraživanjâ imao je od samoga početka ekonomsko-juridičku dimenziju.

Dogmatska i neopozitivistička shvatanja monetizacije potraživanjâ »zaboravljaju« taj istorijski sled i počinju od rezultata. Ona kao da se drže logičkog pravila da je rezultat (posledica) — otkriven i izgovoren uzrok. Šta, međutim, bliže određuje sam uzrok, na koji način se taj uzrok probija do svoje posledice, odnosno rezultata, rezimea i kako posledica (rezultat) povratno deluje na svoj uzrok, za ta shvatanja je irelevantno.

Osnovni (donji) sloj potraživanjâ kao pravne »nadgradnje« onih infrapravnih činjenica i odnosa jesu svojinski odnosi. U nas — društvenosvojinski odnosi s »primesama« kolektivnoprivatnih ili grupnosvojinskih odnosa i s raspršenim atomima privatne svojine u seljačkom parcelnom vlasništvu, privatnom uslužnom zanatstvu itd.

U tim i takvim povezanostima društvena svojina postoji tek u ukupnosti socijalističkih odnosa proizvodnje, a svojinski odnosi nisu ništa drugo do »nužan rezultat«, rezime, sinteza i specifično protokolisanje ekonomskih odnosa. »Društvena svojina« uzeta *izvan* tih skrivenih povezanosti, podele rada, transfera tehnologije, procesa »udruživanja rada i sredstava«, odnosa raspodele, platnog bilansa, deviznog kursa itd. — jeste puka »metafizička i pravna iluzija« (Marks).

U razmatranjima i prvim pokušajima elaboracije i primene različitih modaliteta »monetizacije potraživanjâ« reproduktivnih OUR uveliko se upalo u pomenutu metafizičku i pravnu iluziju. »Pravo monetizacije potraživanjâ« reproduktivnih OUR, na jednoj strani, — obaveza centralne banke da »automatski« i »nekreditno« udovolji bezbrojnim pojedinačnim zahtevima za pretvaranje avaliranih menica, čekova i ostalih nestalnih vrednosnica u »primarni« novac, na dramatično drugoj i drukčijoj strani.

Pravo monetizacije koje pripada proizvođačkoj OUR kao kolektivnom producentu robe ima ovde samo to zajedničko s pomenutom obavezom centralne banke što joj je faktički polarno suprotno; i to u jednoj krajnje izvedenoj i otuđenoj oblasti emisije apstraktno-simboličkog novca, pri čijem stvaranju centralna banka uzima u obzir niz pokazatelja i momenata koji takav novac povezuju sa savremenim svetskim novcem, a posredstvom ovoga i sa svetskom proizvodnjom vrednosti.

Pomenuta pravna obaveza centralne banke — posmatrana u njenom najapstraktnijem i jednostavnom vidu — trebalo bi da

Digitized by Google

bude »odraz i korelat« pravnog zahteva reproduktivnih OUR. Istina, pravi dužnik nije ovde centralna banka; ne ni poslovne banke koje avaliraju menice, čekove itd. svojih članica-komitenata, nego OUR koje kupuju robe i proizvodne usluge vlastitim ili tuđim (indosiranim) menicama i drugim vrednosnicama.

Ideja, odnosno modalitet monetizacije potraživanjâ sa značenjem »automatske i nekreditne monetizacije« sadrži jednu protivurečnost koja samu sebe poništava, dovodi u pitanje: etablirana protiv »veštački proširenog prostora emisione delatnosti centralne banke i poslovnih banaka« (reč je o tezi dr Ive Perišina) — i dalje se zalaže za *spoljašnje* regulisanje količine novca u opticaju; spoljašnje u tom smislu što bi od sad i reproduktivne OUR, a ne samo banke i država, samostalno određivale koliko i kakvog novca treba prometu.

Ideja spoljašnjeg regulisanja opticaja kvazinovca (novca lišenog njegove prvenstvene funkcije da posluži robnom svetu kao stvarna mera vrednosti) jeste »osnovni logički momenat u *pravu*«, ali ne i u ekonomskom životu društva. Zato se takvo (voluntarističko) regulisanje količine novca u opticaju i ta prava monetizacije potraživanjâ ne mogu poistovetiti s proizvodnjom vrednosti niti s »izvornim« novčano-kreditnim funkcijama i transakcijama reproduktivnih OUR, nego jedino s »*autoritativno* ustanovljenim socijalnim poretkom« (J. B. Pašukanis); danas u svetu (pretežno na Zapadu) — s državnim kapitalizmom, a u nas (u »jugoslovenskom slučaju«) — s neprevladanom tendencijom ultraetatizma.

Bekstvo iz ekonomije u pravo

Mnogi naši monetaristi i »antimonetaristi« pobegli su iz ekonomije u pravo, — uporedo ili za ekonomistima koji crtaju privredne sisteme. Pribegli su i pribegavaju različitim pravnim fikcijama i metafizici jurisprudencije da bi »razjasnili« razvitak i specifičnosti novčano-kreditnog sistema i bankarstva u našem društvu.

Sa slabo ili čak pogrešno shvaćenim učenjem Adama Smita, Davida Rikarda ili Džona Majnarda Kejnza; i u strogo ritualnom i licemernom odnosu premu učenju Karla Marksa, izigravaju duboke i originalne mislioce, a neki od njih čak i nove »klasike« i »popravljače sveta«.

U svojim misaonim laboratorijama — potpuno odvojenim od žive prakse rada i »prljavo judejske« robno-novčane razmene — nalaze oni ne samo *mistične uzroke* takozvane socijalističke robne proizvodnje, već i teorijske formule i pravne fikcije kojima se — tobože mimo države — apeluje na samoupravljače, građane, »neoficijelno društvo«.

U doba *laissez faire* tržišta mnogi pravni teoretičari-normativisti na zabavan su način lamentirali nad »prljavštinom trgovanja hartijama od vrednosti i berzanskim spekulacijama«. U berzanskom manipulisanju skopčanom s rizicima prenošenja tuđeg (kvazi-društvenog) vlasništva propadalo je, navodno, »zdravo osećanje

Digitized by Google

prava«, a s tim i »svojina s utiskom«, refleksijom, moralnom privrženošću različitih subjektiviteta njenim vitalnim formama. Pomenutim teoretičarima je izgledalo da bi ukidanje takvih oblika trgovanja spaslo trgovinu i robnu proizvodnju, a s njima kapital, privatnu inicijativu i svojinu s utiskom, odnosno ličnom moralnom privrženošću.

Danas se i u nas lamentira nad izvedenim odnosima pozajmljivanja i uzajmljivanja novčanog dohotka, odnosno društvenog kapitala, egzistencijom kamate, »prisvajanjem po osnovu minulog rada«, pozajmljivanjem novčane akumulacije i uvozom tehnologije iz inostranstva itd., ali se ne dira u »transparentnu« i »neprotivurečnu« robnu proizvodnju i često se »previđa« ili »ignoriše« država s njenim fiskusom, »vrednosnim ponderima«.

Monetizacija kvazinovčanih (pretežno komercijalnih) potraživanja bazičnih organizacija udruženog rada proglašena je »ključnom karikom« reforme jugoslovenskog bankarstva. Štaviše, izvesna formula (modalitet) monetizacije potraživanjâ stekla je dostojanstvo »postulata« i prave polazne tačke te reforme.

Reč je o pomenutoj ideji automatske i nekreditne monetizacije potraživanjâ reproduktivnih OUR, čiji je autor, ili bar glavni protagonist, dr Ivo Perišin.

S kakvim smo sve pojmovima i odnosima tu, zapravo, suočeni — videli smo u prethodnim odsecima članka. Videli smo i društvenu ravan na kojoj je pretežno postavljen problem monetizacije potraživanjâ. Nešto što nismo videli, a o čemu, inače, nema obaveštenja, jeste sam *način* na koji se u praksi sprovodi ili bi tek trebalo da se izvede pomenuta automatska i nekreditna monetizacija potraživanjâ. Isto tako, ne znamo koje sve društvene snage (subjekti) treba da uzmu učešće u toj velikoj društvenoj operaciji i da li su i kako podeljene uloge u njoj.

Relevantni su radovi (rasprave) dr Perišina.[16] Iz dva osnovna razloga: prvo, jer se dr Perišin vrlo dugo i svestrano bavi problemom »finansijskog samoorganizovanja« jugoslovenske privrede; i drugo, jer su njegove kritike kreditnih iluzija, hipostazirane uloge emisione delatnosti centralne banke, »procesa monetarne uzurpacije«, »depozitne osnovice kreditnog sistema i multiplikacije anonimnih sredstava banaka« (odnosno »spirale kreditno-depozitnih odnosa« i stalno rastuće zaduženosti proizvođačkih OUR) itd. — opore, reske, bespoštedne i uglavnom tačne.

Relevantne su i nezaobilazne Perišinove kritike već zbog same činjenice da ih javno saopštava čovek koji je i sâm dugo radio u bankarstvu; posebno, u centralnoj banci, kao njen guverner.

Ne upuštajući se ovom prilikom u podrobnija razmatranja Perišinove ideje monetizacije potraživanjâ i njegove preporuke da

[16] Imamo u vidu sledeće radove: *Transformacija monetarnog i bankarsko-kreditnog sistema* (izdanje Ekonomski institut i »Informator«, Zagreb, 1975), *Novac, monetarni sistem i udruženi rad* (»Informator«, 1978) i *Prilozi reformi monetarnog sistema* (»Financije udruženoga rada«, br. 2608, 7. mart 1979).

Digitized by Google

se »proces emisije novca veže uz proces stvaranja i prometa vrednosti«, ukazaću ovde kritički na liniju saznanja iz koje su one proistekle i na moguće društvene implikacije eventualne primene te vredne ideje i te preporuke. Nastojaću da se pri svemu tome »stavim u sferu protivnikove jačine«, da uvažim pretpostavke koje leže u osnovi »nemonetarističkog pristupa« i da priznam sve što je *bitno* i *nužno* u Perišinovoj ideji i preporuci, kako u kritici ne bi bile ponovljene greške Perišinovih kritičara i oponenata koji su, po pravilu, birali »slabe tačke« i čiji se »nerv spoljašnjeg opovrgavanja« tako kruto i istrajno držao novčano-kreditnih formi, odnosâ i pojmova *suprotnih* pretpostavkama, osnovnim pojmovima i glavnom sledu misli (liniji razmatranja i sintezi spoznaja) u Perišinovim raspravama.

Dakle, u celosti prihvatam ključnu pretpostavku da se naš novčano-kreditni sistem, a u njegovim okvirima bankarstvo (centralno i poslovno), tendencijski zasniva (temelji) na procesu stvaranja robne vrednosti, to jest na robnoj proizvodnji i zakonima opšteg robnog prometa. Nedoslednosti tog sistema proističu iz činjenice da tu pretpostavku ne uvažava država, odnosno njena administracija, koja pod svojom kontrolom i vlašću drži centralnu banku.

Poslovno bankarstvo (zajedno s malobrojnim takozvanim internim bankama) nalazi se zbog toga između dve vatre; između »posvećenog atara« centralne banke, to jest državne političke vlasti u njenoj strateškoj pozadini i mnogobrojnih reproduktivnih OUR, stranih poslovnih partnera i ostalih (nedržavnih) komitenata. Zato se poslovne banke čas razapinju između tih suprotnih društvenih sila, a čas riskantno i opasno zakoračuju u reproduktivnu sferu ili vrše prodore ka centralnoj banci.

Drugo, slažem se s Perišinom da proces monetizacije potraživanjâ — analogno monetizaciji inostranih sredstava plaćanja — teče »odozdo«; »odozdo« *de facto* dolaze i glavni impulsi i »nalozi« u smislu opticaja novca, u smislu razgranjavanja (raščlanjavanja) tražnje za novcem kao prometnim i platežnim sredstvom i tražnje za novcem kao tečno otuđivim oblikom društvene akumulacije itd., ali samo naročita (dualna) priroda našeg privrednog sistema sve to prikriva, mistifikuje i čak predstavlja u izvrnutim i iracionalnim oblicima.

Treće, vrlo je verovatno da »srž nesporazuma« leži u okolnosti što nije »raščišćeno pitanje — šta je to uopšte monetizacija« i što nije shvaćeno da se modalitet monetizacije za koji se zalaže dr Perišin nalazi (treba da se nađe) »u funkciji sistema proširene reprodukcije« udruženog rada.

Međutim, Perišinovo nerazumevanje ili »neuvažavanje« *dijalektike* robne proizvodnje; posebno, njegovo »neuvažavanje« dijalektike uzajamnosti i specifičnog procesa otuđivanja — »odizanja« odnosâ proizvodnje vrednosti — koji »leže u osnovici« opštih prometnih procesa, a otud i »konverzije i geneze oblikâ robne vrednosti«, procesa monetizacije komercijalnog novca itd. (o konverziji i genezi vrednosnih oblika raspravlja i dr Perišin), — jeste

Digitized by Google

najveće ograničenje i razlog nedovoljnosti njegove koncepcije za rešenje goruće spornih pitanja monetizacije potraživanjâ i procesa izgrađivanja (dr Perišin kaže: konstituisanja!) novog emisionog mehanizma robne ekonomije udruženog rada.

U Perišinovim raspravama nisu ni dodirnuta, a kamoli rasvetljena i rešena sledeća pitanja:

a) šta je dinar po svom osnovnom društvenom određenju; u kakvom se »koordinatnom sistemu« kreće i da li ima određenje empirijskog novčanog ekvivalenta (u nekom *izvedenom* obliku?), to jest funkciju mere vrednosti;

b) kakva je veza dinara sa savremenim svetskim novcem (realno i potencijalno);

c) šta je stvarni ekonomski supstrat potraživanjâ i monetizacije potraživanjâ, — ako se prethodno prizna i uvaži da su potraživanja »pregnantna polazna tačka« civilnog prava i da monetizacija potraživanjâ ima i svoje političko-pravno određenje, »dimenziju«;

d) da li su empirijski odnosi i proces (različite procedure) monetizacije i demonetizacije potraživanjâ reproduktivnih OUR *reverzibilni;* ako jesu, kakva je uloga centralne banke prema OUR, odnosno radnom kolektivu kao specifičnom producentu i razmenjivaču robe i kao stvarnom nosiocu »sistemskog prava« i »sistemske« *obaveze* u pogledu pomenute monetizacije;

e) da li i u »jugoslovenskom slučaju« postoji linija razgraničenja između kreditnog i monetarnog sistema; ako postoji, a nebrojeno mnogo činjenica i simptoma ukazuju na tu skrivenu strateško liniju koja razdvaja i drži u »savezništvu« novac i kredit, sferu opšteg robnog prometa i specifično bankarsko »proizvođenje« i regulisanje novca i kredita itd., kako se i zašto zbivaju veliki prevrati kreditnog sistema u monetarni sistem i da li su banke (uključiv i centralnu banku) u takvim situacijama dužne da zavrću slavine kroz koje otiče »kreditni kapital« društva i sprovode niz mera u cilju čuvanja stabilnosti »primarnog« novca, držanja deviznih rezervi iznad pragmatski utvrđenog društvenog minimuma i slično. Ukratko, da li u tim kritičnim i vrlo složenim situacijama banke treba da slede logiku zakona vrednosti u njegovoj »internacionalnoj primeni« i ekonomske interese i pretenzije celokupne radničke klase.

U vezi s drugim i poslednjim pitanjem iz gornje liste izrekao sam pre pet godina jednu principijelnu zamerku Perišinovom konceptu monetizacije.

»Veza sa svetskim novcem (u smislu tečne konvertibilnosti dinara) potrebna je tu (u *reeskontnom* poslu Narodne banke Jugoslavije — prim. Ž. R.) još i radi razvijanja finansijskih i uopšte ekonomskih odnosa s inostranstvom; naročito, radi specifičnih kreditnih operacija i radi same egzistencije različitih oblika kreditnog novca u unutrašnjem platnom prometu. Jer, niti menice niti tzv. avalirane ili »akceptirane fakture« (bazičnih organizacija udruženog rada) ne mogu egzistirati *neposredno* na proizvodnji robne vrednosti i na nekom krajnje neodređenom i nedefinisanom

Digitized by Google

opštem poverenju u automatsku, tečnu »monetizaciju«, odnosno eskontljivost pomenutih faktura (danas još i tzv. obračunskih čekova u okviru Službe društvenog knjigovodstva — prim. Ž. R.), niti na prećutnom opštem saglašavanju s automatskim kreditiranjem (neposredno od strane »društva« — centralne banke) onih koji te fakture prihvataju. I to sve dotle dok postoje ekonomsko-političke protivurečnosti socijalizma, dok egzistira relativno udruženi rad, r o b n a proizvodnja, proces udvostručavanja robe u robu i novac i s v e t s k i n o v a c kao ona spoljašnja m e r a v r e d n o s t i, pored ili uporedo s društveno potrebnim radnim vremenom kao stvarnom merom robnih vrednosti, u nacionalnim i internacionalnim okvirima.«[17]

U Perišinovim raspravama retka su pominjanja ili aluzije na stvarne protivurečnosti socijalizma; posebno, našega društva. Stvarni društveni paradoksi predstavljeni su pretežno kao ideološko-politički paradoksi, kao nešto što proističe prevashodno iz zaostale društvene svesti, tradicije, narodnih predrasuda. U tim paradoksima ima i zle namere onih društvenih aktera koji se bore za *status quo* ili čak za povratak na stare odnose privatnog i akcijskog kapitala. Različite »izrasline na *protivurečnostima* neizgrađenog sistema« i slično prikazane su u negativnom i čak pejorativnom smislu. Kao da autor želi da idejno s njima »definitivno raščisti« i prepusti ih uništavajućoj kritici miliona samoupravljača.

U takvom kontekstu dr Perišin kritikuje praksu centralne banke i monetaristička shvatanja nekih njenih rukovodilaca, odnosno eksperata, ne pitajući otkud i zašto takva praksa i takva shvatanja i da li eventualno u svemu tome ima i neki pozitivan elemenat, dispozicija za viši oblik i po koje zrnce istine. I tako upravo i sâm upada u izvesne logičke i teorijske greške kao i njegovi kritičari i oponenti.

U pomenutim *Prilozima reformi monetarnog sistema* date su kritika skupog kredita centralne banke, vehementna osuda pokušaja takozvanog indeksiranja kamata (kako bi se bankarski kapital osigurao od razornog delovanja inflacije) i kritika različitih paradoksa i paroksizama u novčano-kreditnoj sferi. Sve to oslonjeno čak i na Luterovu kritiku zelenaštva i horendnih kamata.[18]

---

[17] Ž. Rakočević, *Novčano-kreditni odnosi u sistemu robne ekonomije relativno udruženog rada*, u knjizi *Trideset godina socijalističke Jugoslavije*, izdanje »Monos«, Beograd, 1975, str. 321, fusnota 5.

[18] Homerovo kazivanje o mitološkom čudovištu Kakusu koje uvlači volove u svoju jazbinu — natraške, poslužilo je kao metafora Luteru, Marksu i dr Perišinu. Luteru — osnivaču protestantizma, „najstarijem nemačkom nacionalnom ekonomistu" (Marks) i zastupniku naturalne i proste robne proizvodnje — da ocrta i ocrni lik zelenaša; Marksu — da povuče razliku između zelenaša (tog „staromodnog ili stalno obnavljanog kapitaliste") i modernog kapitaliste kome konkurencija nameće unutrašnje zakone akumulacije kapitala; i dr Perišinu — da prikaže praksu jugoslovenskog bankarstva koje vlastite metode uterivanja visokih kamata i „totalni dirižizam nad novčanom politikom OUR-a" prikazuje lažno kao stalnu brigu banaka da reproduktivne OUR „snabdeju" novcem i kreditnim kapitalom.

Digitized by Google

Perišinova imaginacija, prštavi — iskričavi duh, moć kritičkog razotkrivanja suštine novčano-kreditnih fenomena, impresivna opšta kultura (s kojom ekonomisti obično nisu u najboljim odnosima), sklonost ka sintezama i vrhunskim teorijskim apstrakcijama, kao i njegovi poznati »strašno revolucionarni« uzleti u kritici monetarizma i postojećih novčano-kreditnih odnosa i institucija, ne mogu prikriti pretežno fenomenološko posmatranje, fragmentarnost, nedoslednost, pa i zastarelost nekih njegovih analiza (što se pokazuje u karakterističnom respektovanju *prvobitnih* oblika robne proizvodnje i robno-novčanog prometa i u poricanju savremenih viših oblika novca i kredita i dijalektike ekonomskih stvari, odnosno stvarne logike kretanja »konverzija« i geneze vrednosnih oblika). I za njega važi ono što su Marks i Engels rekli za prudoniste: uzdiže, uznosi *robu* (za razliku od prudonista i prof. Koraća, Perišin uznosi još i takozvani komercijalni novac, odnosno nestalne vrednosnice: menicu, avaliranu fakturu, obračunski ček i slično), a degradira novac centralnog bankarstva i njegovu vezu sa novcem svetskog tržišta.

Pored toga — i sasvim istovetno nacrtu prudonista, prof. Koraća i njegovih sledbenika, — dr Perišin često »beži iz ekonomije u pravo«, a da o tome ne polaže račun strpljivom i kritičkom čitaocu (a, izgleda, ni samome sebi). To se gotovo po pravilu događa u razmatranjima takozvanih sistemskih i »neotuđivih« prava udruženog rada (treba reći: udruženih radnika) u pogledu emisije novca i paradoksalno postavljenog mesta i uloge centralne banke. Ta banka bi, po dr Perišinu, trebalo da bude neutralni medijum ili tehnički servis svih reproduktivnih OUR, a ipak s izvesnom samostalnošću i moći vršenja specifičnih novčano-kreditnih funkcija i operacija u zastupanju minulog rada *celokupne* radničke klase.

Perišinovo »sjedinjavanje protivurečnosti« jednog u osnovi nedoslednog i »hibridnog« novčano-kreditnog sistema proizlazi iz njegove osnovne »linije razmatranja i sinteze spoznaje« Budući da ta linija spoznaje nije isto što i gnoseološke linije jednog dosledno materijalističkog i dijalektičkog pogleda i pristupa ovoj đavolski složenoj i protivurečnoj oblasti društvenog života — Perišinovo »sjedinjavanje protivurečnosti« je ostalo pretežno mehanicističko, nasilno i aprioristično. Pakosnici bi mogli primetiti da je više kakofonija nego simfonija.[18]

Ipak, trebalo je da postavi elementarno pitanje: u čijem sve interesu banke to rade? Da li samo u vlastitom interesu ili i za račun država, ili i u interesu depozitara (opet izvesnih OUR, građana, inostranih partnera u takozvanim zajedničkim ulaganjima i inostranih banaka)?

[18] Sve, dakle, zavisi od toga ko i kako spaja suprotne pojmove ili protivurečne odredbe u istome pojmu. Po Hegelu, pojam se ne može pokazati neposredno. Neophodno je *posredovanje prakse*. U ovom našem slučaju neophodno je posredovanje novčano-kreditne prakse reproduktivnih OUR, banaka itd. Inače, u suprotnom, preti opasnost od subjektivističkog i aprioristićkog zaključivanja i normativističkog konstruisanja lažnih pojmova, obrazaca, formula. Fikcije i mrtve apstrakcije finansijske nauke su, međutim, dvosekla stvar. „Režu" druge, ali se na njima mogu „poseći" i njihovi tvorci, odnosno primenjivači.

Digitized by Google

Neki sledbenici dr Perišina otišli su korak dalje u »elaboraciji« njegove ideje. I potpuno upropastili stvar. Lansirali su tezu o »monetizaciji ukupne i novostvorene vrednosti udruženog rada«[20] — apsolutnu besmislicu!

Ta nazovi teza nije ništa drugo do krajnja konsekvenca teorije takozvanog radnog novca. Dakle, staro prudonističko shvatanje u domaćoj obradi.

»Monetizovati« ukupnu i novostvorenu robnu vrednost u nekom društvu može samo neko ko apsolutno ništa ne zna o pravoj »prirodi« robne vrednosti, ko se nikad nije suočio s dijalektikom relativnog i ekvivalentskog oblika vrednosti i s tajnom odnosa jednakosti u izrazu R — R ili R — N — R; ko, dakle, uobražava da je i bez ozbiljnog mozganja shvatio »od prve« odnos ekvivalentnosti dveju roba u procesu razmene. Pred tom su tajnom, po Marksovom kazivanju, zastali Aristotel i mnogobrojni mislioci (uključiv i srednjovekovne ekonomiste — sholastičare) — tokom dve hiljade godina posle Aristotelovog kazivanja, odnosno prećutnog pokazivanja »o šta se razbila njegova dalja analiza oblika vrednosti«. Geniju Aristotelovom, kaže Marks, nedostajao je *pojam vrednosti.*

Prudonisti su zamišljali da izdavanje bonova na radne sate savladava sve teškoće, odnosno »nezgodne« srednje momente i protivurečnosti procesa robno-novčane razmene, kaže Marks.

»Bon na sat«, međutim, dolazi na kraju balade. Pre pojave toga morali su se razviti uslovi za javni kredit, banku itd. Pa ako je »bon na sat« (takozvani radni novac) *poslednji* proizvod u »seriji« empirijskih oblika bankarskog novca i nešto što najviše odgovara »čistom« pojmu novca (prudonisti su se grčevito uhvatili za Rikardov zaključak i aforizam da je papirni novac, odnosno apstraktno-simbolički ili računski novac »najsavršenije stanje« novca), takav proizvod čovekova uma može da egzsitira — nađe praktičnu i svrsishodnu primenu tek u društvu koje je ukinulo (poništilo) *robne* pretpostavke vlastite materijalne i duhovne proizvodnje i koje je u praksi već ostvarilo *proporcionalnu proizvodnju* i doslednu raspodelu prema tečnom (proizvodnom) radu. A »tada novčano pitanje postaje sasvim sekundarno, a napose pitanje da li se izdaju plave ili zelene, limene ili papirne karte ili se društveno knjigovodstvo vrši u nekom drugom obliku«, kaže Marks u glasovitim *Grundrisse.* I odmah zatim dodaje jednu opštu primedbu koja se u potpunosti odnosi i na ove naše »rastezače« značenja pojma monetizacije komercijalnog novca: »Tada je krajnje apsurdno praviti se i dalje kao da bi trebalo vršiti istraživanja o *zbiljskim* novčanim odnosima.«

Banka koja bi izdavala bonove ili certifikate na časove proizvodnog rada morala bi, isto tako, i kupovati robu za to čisto »simboličko postojanje razmenske vrednosti«. Radno vreme sadržano u robama moralo bi biti »autentično verifikovano« — »što

[20] Vidi: *Naznake o reformi monetarnog sistema,* izdanje Ekonomski institut i „Informator", Zagreb, 1979. str. 5.

Digitized by Google

usput rečeno nije tako lako kao ispitati finoću i težinu zlata i srebra«, primećuje ironično Marks.

»Može li sad taj novac cirkulirati izvan banke? I da li *drukčije*, a ne samo između vlasnika bona i banke: *Čime je osigurana konvertibilnost tog bona?* Moguća su samo dva slučaja. Ili svi vlasnici robâ (proizvoda ili rada) *hoće* da prodaju svoju robu po njenoj razmjenskoj vrijednosti ili *jedni hoće, a drugi neće.* Ako svi oni hoće da je prodaju po njenoj razmjenskoj vrijednosti, oni neće čekati na slučaj da li će se naći kupac ili ne, nego odmah otići u banku, odstupiti joj robu i dobiti za nju njen znak razmjenske vrijednosti, novac, razmijenit će robu za bančin vlastiti novac. U tom slučaju je banka u isti mah opći kupac i prodavac u jednoj osobi. Ili se događa *suprotno.* U tom slučaju je bančin bon *puki papir,* samo tvrdi za sebe da je općepriznati simbol razmjenske vrijednosti, ali nema nikakve vrijednosti.«[21]

Čitalac će se, možda, setiti da sam slična pitanja postavljao u vezi s Perišinovim konceptom monetizacije potraživanjâ. Naglasak je bio stavljen na problem konvertibilnosti bankarskog novca u koji bi se, po njegovoj zamisli, »automatski« i »nekreditno« (to jest bez žaoka kamate) pretvarao komercijalni novac reproduktivnih OUR. Dr Perišin je ostao dužan odgovora.

Danas se, međutim, težište pitanja i kritike pomera još više ka »korenitim elementima« procesa monetizacije. I to zato što je dr Perišin »dopustio« da njegovi sledbenici — saradnici izbrišu granicu između komercijalnog novca i proizvodnje vrednosti isto onako kao što je on sâm izbrisao granicu između »primarnog« novca centralnog bankarstva i komercijalnog »izvornog« novca koji, navodno, nastaje u »*neposrednim* odnosima između *robnih* proizvođača« (?!?); iz kojih taj novac svakodnevno *vrcal?* (Perišinov izraz).

Perišinove saradnike (sledbenike) moramo zato podsetiti (možda i *uputiti?!)* na jedno Marksovo šaljivo predstavljanje specifične *predmetnosti,* odnosno materijalnosti robne vrednosti, — i to pre nego što se odluče na sledeći korak: da izmere i monetizuju »ukupnu i novu vrednost«, to jest da izmere i pretvore u empirijske brojke, empirijska kvanta i statističke veličine ono što se apsolutno ne dâ »autentično verifikovati«, egzaktno izračunati. »Predmetnost robne vrednosti razlikuje se u tome od udovice Brzićke što se ne zna za šta da se uhvati. Upravo suprotno fizički gruboj predmetnosti robnih tela, u predmetnost njihove vrednosti ne ulazi ni atom prirodne materije.«[22]

Zajedničko određenje takvih kategorija kao što su robna vrednost, novac, kredit itd. sastoji se u tome što su to naučne apstrakcije *društvenih odnosa* s »materijalnom težom«; što se te kategorije odnose na određeni »realitet produkcionih odnosa« i na opšte zakone proizvodnje vrednosti i robnoga prometa, što one tim odnosima »daju« teorijsku egzistenciju, obrazloženje i momenat

[21] K. Marx, *Grundrisse...*, *Dela,* tom 19, str. 60. — *kurziv* Z. R.
[22] K. Marks, *Kapital,* I, str. 14.

Digitized by Google

oposredovanja na relaciji subjekt — objekt; i, naposletku, što se u njihovom *kretanju* i razvijanju »ogleda« *dijalektika* ekonomskih stvari i ekonomskih odnosa, »dijalektika uzajamnosti« inherentna *svakom* istorijskom obliku robne proizvodnje i robne razmene, a ne obrnuto, da je tu reč samo o »pojmovnim određenjima i o dijalektici tih pojmova«, — kao što su to nekad uobražavali Prudon, Lasal i drugi, u svom »*idealističkom* načinu prikazivanja« (Marks), i kao što to i danas uobražavaju razni *crtači* »novih« društvenih sistema.

Robe kao *vrednosti* su društvene veličine, kaže Marks u *Teorijama o višku vrednosti*. One predstavljaju *odnose* ljudi u njihovoj proizvodnoj delatnosti. Robna vrednost *uključuje* »razmenu« (»igru razmene«), a ova »materijalnu i duhovnu razmenu stvari« između ljudi. Ta se vrednost i ta razmena ne tiču stvari kao takvih — *apsolutno*.

»Gde je rad *zajednički*, odnosi ljudi u njihovoj društvenoj proizvodnji ne predstavljaju se kao »vrednost stvari«. Razmena proizvoda kao robâ je određeni *metod razmene rada*, zavisnost rada jednoga od rada drugoga, određena vrsta društvenog rada ili društvene proizvodnje.«[23]

Robna vrednost je, dakle, nešto *relativno*. Ona je odnos stvari prema društvenom radu koji i danas (i u nas) »počiva na *privatnoj* razmeni« i na razmeni robâ, odnosno razmeni radova između relativno samostalnih reproduktivnih OUR. To je ono što je odista *problematično* u načinu proizvodnje *relativno* udruženog rada, to jest u specifičnom »robno-socijalističkom« obliku društvene proizvodnje. Tu krucijalnu društvenu činjenicu ne mogu sakriti (zabašuriti) nazovi teorije »neprotivurečne« i »transparentne« socijalističke robne proizvodnje i takozvanog integralnog dohotka niti različne »formule« (modaliteti) automatske i nekreditne monetizacije potraživanjâ, — tim teorijama vrlo bliske, saglasne i u nekim tačkama čak komplementarne.

Diverzifikacija sredstava i oblikâ plaćanja; monetizacija i demonetizacija

Proizvodnji vrednosti relativno udruženog rada — tom *novom* »društvenom centralitetu« u proizvodnoj delatnosti ljudi — odgovara udvostručavanju robe u robu i novac i specifična diverzifikacija sredstava i oblikâ plaćanja. Ne, nipošto, monetaristička različnost plaćanjâ i unošenje promene *odozgo*, to jest sa strane centralne banke, odnosno državne administracije, niti takva diverzifikacija, odnosno zaokret u procesu emisije (»proizvođenja« i regulacije novca i kredita) koji bi »imaginarno cveće« monetarizma strgao s lanca robno-novčanih odnosa samo zato da na nj stavi vlastito »imaginarno cveće«.

[23] K. Marks, *Teorije o višku vrednosti*, III, str. 144. — *kurziv* Z. R.

Digitized by Google

Nova, »samoupravna« diverzifikacija i dublji preobražaji odnosâ i instrumenata plaćanja morali bi teći *odozdo* i *odozgo*. Bili bi to istovremeni procesi: (a) proces uspostavljanja »razvijenih modaliteta ravnopravnog tretmana živog i minulog rada« (Janko Smole u intervjuu NIN-u od 27. maja 1979), — uključiv takozvana zajednička ulaganja i učešće u zajednički ostvarenom dohotku, a zatim: razvijanje »sistema obveznica« s »pravim adresama, ekonomskom podlogom i ekonomskom sigurnošću« (Janko Smole), vučenje i eskontovanje menica, prebijanje takozvanih obračunskih čekova itd.; (b) proces uspostavljanja konvertibilnosti dinara, — u kojem procesu centralnoj banci danas objektivno pripada strateško mesto i uloga, a bez čega apsolutno nema tečnog kredita, zbiljske diverzifikacije i kretanja (prenosa) instrumenata plaćanja itd.

Tek ta i takva kretanja u sferi novčano-kreditnih odnosa mogu nas spasiti od napasti *pluralizma valuta*, to jest od neke vrste zloćudne koegzistencije domaćih i inostranih sredstava plaćanja u *unutrašnjem* robnom prometu i u »reprodukcijskom povezivanju« organizacija udruženog rada, — koja od nedavno remeti i čak ozbiljno dovodi u pitanje »zurovski« obrazac i proces »udruživanja rada i sredstava«, degradira i »otuđuje« dinar, podstiče inflaciju troškova i cena itd.

Nova diverzifikacija instrumenata plaćanja i modaliteti monetizacije, *versus* demonetizacije ne podležu nekakvom »idealnom diktatu« relativno udruženog rada; oni ne proističu iz *ordre natural* toga prelaznog društvenog oblika. Njih ne otkriva nekakav univerzalni ljudski razum ili božanska inspiracija onih crtača i popravljača društva. *Tek* momenti oposredovanja — reflektovanja tih i takvih odnosa na razini reproduktivne OUR; njihovo »prelamanje« u svesti proizvodnih radnika, može stvoriti dispoziciju i impulse u pravcu bitno različitom od logike državnog nepretvorljivog novca i kredita, neopozitivističke logike monetarizma, svakovrsnog normativizma i samoupravljačkog voluntarizma. Naravno, u svemu tome nezaobilazni su *procesi učenja* kroz koje već prolaze ili treba da prođu proizvodni radnici — samoupravljači, a s njima zajedno i naučni radnici — u specifičnoj, ali nipošto privilegovanoj društvenoj poziciji i ulozi.

Bez preterivanja se može reći da su naši proizvodni radnici svesni istorijske *relativnosti* društvenih odnosa i institucija »udruženog rada«. Svesni su i izvesnih protivurečnosti i suprotnih tendencija koje vladaju u našem društvu i svetu koji ga okružuje i na izvesne načine neprestano prožima. Postaju sve više svesni vlastite uloge i mogućnosti da i sami *doprinose* dijalektici društvenih odnosa i oblika, da aktivno i stvaralački učestvuju u tumačenju i menjanju tih odnosa i oblika.

Svesne subjektivne snage našega društva (Savez komunista, Sindikat itd.) nisu, odnosno ne bi smele da budu s one strane društvene proizvodnje; nisu izvan relativno udružene radničke klase, već su njen integralni sastavni deo. One posreduju između nauke i prakse, a i same stvaraju prostor i pretpostavke za nauku

Digitized by Google

i društveiu primenu vrednih naučnih rezultata. Ako, međutim, one to još sasvim ne čine, ili se u tom pogledu drže pasivno, onda to može da bude ozbiljan simptom mogućeg jaza između takozvane ourovske strukture (»papirnatog samoupravljanja«) = samoupravljačkog *ordre positif* i zbiljskih odnosa samoupravljanja, procesa udruživanja rada, grupnosvojinskih ili kolektivno-privatističkih odnosa prisvajanja, države, tržišta itd. = stvarnog društvenog poretka, koji te snage nisu u stanju da premoste.

U oblasti koju ovde razmatramo, formiranje i ponašanje (metafizičke »mušice«) depozita, kreditnog potencijala banaka i njihovih monetarnih multiplikatora, instrumenata i oblika plaćanja, monetizacije, *versus* demonetizacije komercijalnog novca, deviznog kursa itd., imaju različite ideološko-političke aspekte i »žaoke«: kejnzijanske (neokejnzijanske), monetarističke i marksističke; različiti su, videli smo, i društveni koreni i istorijska strana tih odnosa, oblika, instrumenata, tehnika. No, uprkos svemu tome, ili, možda, upravo zbog toga kolopleta različitih društvenih protivurečnosti i paradoksa, u ovoj se oblasti ipak *nešto kreće*.

Banke i ekonomsko-tehnološko povezivanje proizvođačkih OUR

Neke banke (osnovne i udružene) već potpomažu povezivanje reproduktivnih OUR nezavisno od toga kojoj opštini, regionu ili republici te OUR »pripadaju« — pa makar da motiv nije uvek uspostavljanje *celine i jedinstva* društvene reprodukcije ili realizacija istorijskih interesa i potreba proizvodnih radnika za istinskim udruživanjem. Njihovi vlastiti poslovi, uloga, interesi i motivi upućuju ih na takav odnos prema tehnološkom i finansijskom povezivanju reproduktivnih OUR. Intuicijom, invencijom, imaginacijom i iznad svega praktičkim iskustvom saznaju njihovi stručnjaci i rukovodioci da se novac, apstraktno bogatstvo društva i novčana akumulacija ne stvaraju *ex nihilo*, već iz procesa udvostručavanja robe i iz viška rada, odnosno dohodak-vrednosti udruženih proizvodnih radnika.

Uspostavljanje neke *mere*, odnosno granice do koje može ići prisvajanje ekstradohotka od strane onih proizvođačkih OUR koje *ekonomski realizuju* tehničke novine, odnosno nove tehnološke postupke, a da takvo ekstra prisvajanje društvenog dohotka ne ugrozi ekonomsku egzistenciju svih ostalih proizvođačkih OUR u datim (respektivnim) granama industrije, poljoprivrede itd.[24] — jeste ili bi trebalo da bude stalna briga (specifična funkcija) banaka u našem privrednom sistemu. I to iz dva osnovna razloga: prvo, banke mogu znati (čak i matematički utvrditi) da je pomenuta mera, odnosno granica dohotka ujedno (inverzno posmatrano) stvarni ekonomski pokazatelj koliko one tehnološki i ekonomski

[24] Ovde se za trenutak ostavljaju po strani spoljna trgovina, zajednička ulaganja s *inostranim* partnerima i investicioni radovi u inostranstvu.

Digitized by Google

nedovoljno razvijene i uspešne OUR imaju *manje* porcije dohotka od društveno postavljenog (regulativnog) *prosečnog* dohotka, odnosno dohodak-vrednosti — premda su u pogledu *upotrebnih* vrednosti *(utilité)* ili *količina proizvoda* kojima raspolažu i ove organizacije u »dobitku«[25]; i drugo, banke — iz razloga napred pominjanih — ne smeju dozvoliti da tehnološki zaostalije OUR definitivno zaostaju i propadaju (bivaju »dekapitalizovane«, odnosno ekonomski diskreditovane od strane onih uspešnih OUR) — osim ako nije reč o pomenutim »crnim rupama« u društvenoj proizvodnji, to jest sasvim promašenim »političkim fabrikama«, enormnim gubitašima, parazitskim »ge-ge« preduzećima i ustanovama.

Prosečni, odnosno regulativni dohodak OUR jeste »prava *opšta* protivurečnost« robne ekonomije relativno udruženog rada. Ta protivurečnost supsumira i drži na okupu sledeće momente i procese:

a) stvarne razlike u organskoj kompoziciji (sastavu) elemenata proizvodnje (upoređujući pojedinačne OUR unutar date grane i poredeći prosečne sastave elemenata proizvodnje različitih grana društvenog rada);

b) razlike u rokovima reprodukcije, to jest u vremenu obrta delova »društvenog kapitala« — raspoređenih u bezbrojnim reproduktivnim OUR;

c) razliku između razdeobe dohodak-vrednosti *unapred* (po izvesnom društvenom predračunu troškova proizvodnje, doprinosa, izdvajanja u interne fondove itd.) i razdeobe koja dolazi tek pošto se izvrši tržišna realizacija robnog proizvoda;

d) odnos između prosečnog dohotka i ekstradohotka (prvi je stvarna — empirijska mera drugoga);

e) odnos između procesa stvaranja vrednosti i formiranja društvenog dohotka; ovaj odnos obuhvata takozvane srednje momente i specifičnu »formulu« troškova proizvodnje i troškova prometa;

f) momente i instrumente »interne realizacije«, to jest neposrednih cena »faznih proizvoda« u okviru SOUR i takozvanih zajedničkih ulaganja, te odnos te realizacije prema uslovima i prilikama koje vladaju na jugoslovenskom i svetskom tržištu;

g) odnose i metode konkurencije reproduktivnih OUR, koji — uporedo s procesom i odnosima društvenog planiranja — *učestvuju* u formiranju društveno prosečnog dohotka. Ovaj regulativni društveni prosek u tom slučaju nije samo prosečan broj ili statistički utvrđen elemenat društvene regulativne, odnosno »ravnotežne« cene, već — nešto *istinito*, tendencija, relevantno, delotvorno, podsticajno.

Tek na toj i takvoj društvenoj osnovici moguće je da se u realnom ekonomskom životu reproduktivne OUR odnose jedna prema drugoj kao »lažne sestre« — do granice do koje seže pro-

[25] Napretke — poboljšice u produktivnosti društvenog rada manje ili više koriste svi članovi društva.

Digitized by Google

ces ekonomske realizacije tehničkih novina itd., a da se preko te pragmatski utvrdive ekonomske granice one u praksi potvrđuju i kao pravi društveni savez relativno slobodnih kolektivnih producenata robne vrednosti i društvenog bogatstva — nasuprot državi, inostranim konkurentima itd.

Naše banke, naročito one »udružene«, morale bi povesti više računa o toj dijalektici ekonomskih stvari i skrivenih ekonomskih odnosa. I to ne samo radi čuvanja te dijalektike — kao nečeg izuzetno dragocenog i revolucionarnog u stvarnom ekonomskom životu našega društva, veš i zato što je to stvarni ekonomski *raison d'être* njihovog bitisanja i njihovih specifičnih funkcija u načinu proizvodnje relativno udruženog rada.

S ovim procesima, korenitim elementima i »tvrdoglavim činjenicama« ekonomskog života *nema*, odnosno ne bi smelo biti poigravanja. To važi kako za državu — »oficijelni rezime društva«, tako i za banke. Ukoliko, pak, u praksi takvog poigravanja i čak oštrog suprotstavljanja logici ekonomskih stvari ima; a toga, znamo, vrlo često i na različitim tačkama »ima na pretek« — utoliko gore po društvo, a ne samo po državu, odnosno relativno osamostaljene banke.

Digitized by Google

Andrej Berden

Društvena svojina u Jugoslaviji

I. Uvod

Naše društvo je društvo prelaznog karaktera, pa su takvog karaktera i sve njegove institucije bez obzira na njihovu prirodu, bila ona upravljačkog, ekonomskog ili pravnog karaktera. Jedna od bitnih osnova samoupravnog socijalističkog društva nesumnjivo je društvena svojina te prava i dužnosti radnikâ kao upravljačâ ovog, u istorijskom smislu, specifičnog oblika svojine. U razvoju društveno-ekonomskih formacija svojinski odnosi su osnovni odnosi i istovremeno oni odnosi po kojima neko društvo označavamo kao robovlasničko, feudalno, kapitalističko ili socijalističko.

Društvena svojina u Jugoslaviji razvila se iz državne (posredno društvene) svojine koja karakteriše sve oblike etatistički organizovanih socijalističkih država. Upravo uvođenje novog oblika svojine te na toj osnovi novog oblika upravljanja predstavljalo je razilaženje sa poznatim smerom razvoja socijalizma. U vreme prvih promena bilo je teško predvideti svu njihovu revolucionarnost započetu na pravnom području usvajanjem Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim preduze-

Digitized by Google

ćima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva iz 1950. godine.

Cilj ove studije je da doprinese izgradnji novih, pre svega pravnih institucija koje su povezane sa institucijom društvene svojine. U uvodnom delu susrećemo se sa nekim određenjima svojine uopšte te sa kratkim prikazom razvoja društvene svojine.

II. Svojina kao ekonomska i pravna kategorija

Svojina je ukupnost datih proizvodnih odnosa koja se izražava u određenom obliku prisvajanja ekonomskih dobara. Vlasnik sredstava za proizvodnju je onaj koji prisvaja proizvode i usluge sredstava. To je odnos među ljudima prema sredstvima za proizvodnju. U okviru svojinskih odnosa među ljudima se uređuju odnosi koji su za društvo primarnog karaktera — proizvodni odnosi. Svojina postoji u svakom društvu u kojem postoji proizvodnja. Proces rada u tehnološkom smislu (prisvajanje prirode i posedovanje njenih opredmećenih delova, razmena društvene materije sa prirodom) stvara osnovu i predmete prisvajanja, ali sam po sebi ne određuje svojinu.

Svojina je istorijska kategorija. Ona nije neko prirodno pravo. Imovinski odnosi su podvrgnuti istorijskim promenama, ali postoje u svim društveno-ekonomskim formacijama. Pomenimo u vezi s tim Marksovu misao: »... da ne može biti govora o nekoj proizvodnji, pa, dakle, ni o nekom društvu gde ne postoji neki oblik svojine...«[1]

Bilo bi pogrešno misliti da je svojina kao institucija vezana za klasno društvo. Ona je postojala još u prvobitnoj zajednici, samo što je društvo tada bilo organizovano na osnovi rodovskih veza. Pojavom privatne svojine raspalo se staro uređenje i privatno-svojinski odnosi postali su osnovni društveni odnosi. U delu *Poreklo porodice, privatnog vlasništva i države* Engels tadašnje odnose analizira ovako: »Staro društvo, osnovano na rodovskim vezama, lomi se u sukobu s novorazvijenim društvenim klasama; na njegovo mjesto dolazi novo društvo, čija je vlast usredotočena u državi, čije niže jedinice nisu više rodovske, nego teritorijalne zajednice, društvo u kome je porodično uređenje potpuno podređeno uređenju vlasništva i u kome se sada slobodno razvijaju one klasne suprotnosti i klasne borbe koje čine sadržaj cjelokupne dosadašnje pisane historije.«[2]

Klasna borba je borba za svojinu sredstava za proizvodnju. Svaka eksploatatorska klasa izgrađivala je društvo sa pozicija zaštite svojih, užih, klasnih interesa. Njih je predstavljao takav

---

[1] K. Marks, *Predgovor za Prilog kritici političke ekonomije*, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 20.

[2] F. Engels, *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*, Predgovor prvom izdanju od 1884, — K. Marx — F. Engels, *Izabrana djela*, II, »Kultura«, 1950, str. 160.

Digitized by Google

oblik proizvodnih odnosa koji joj je omogućavao prisvajanje viška vrednosti. To prisvajanje osiguravala je i sankcionisala država svojim aparatom prisile. Stepen razvoja proizvodnih odnosa uslovljen je stepenom razvoja proizvodnih snaga. Svi do sada poznati oblici svojine bili su zbog toga istorijski opravdani i neophodni, kao što je bio neophodan i opravdan određeni istorijski način proizvodnje. Pomenimo u vezi s tim da bi bilo sasvim pogrešno i na neistorijskoj osnovi tražiti zajedničke tačke i paralele između sistema grupne svojine u prvobitnoj zajednici i sadašnjeg oblika društvene svojine kod nas. Na nepravilnosti ovakvih poređenja upozorio je Marks kada je pisao o Pariskoj komuni: »...obična je sudbina novih istorijskih tvorevina da ih pogrešno smatraju kopijom starih i čak preživelih oblika društvenog života, na koje one donekle liče...«[3]

U današnjem svetu susrećemo više različitih oblika svojine i odnosâ prisvajanja. Mogli bismo ih podeliti na privatno-kapitalističke svojinske odnose, odnose prisvajanja društvenog kapitala (akcionarsku, kooperativnu i etatističku svojinu), kao i razne oblike društvene svojine (državnu, samoupravnu, participativnu itd.).[4]

Za svojinu su karakteristična dva elementa. Kada analiziramo svojinske odnose, obično razlikujemo svojinu u ekonomskom i u pravnom smislu. Bilo bi pogrešno kada bi se ova dva aspekta međusobno razdvajala. Svojina je integralan društveni odnos i oba njena elementa predstavljaju dijalektičko jedinstvo. Neki u vezi s tim govore o svojini u »užem« i u »širem« smislu. U odnosu između ekonomskog i pravnog pojma svojine postoji relacija koja je karakteristična za sadržaj i oblik Svojinski odnos je u svojoj biti ekonomski odnos koji se pravno može organizovati u čitavom nizu institucija. Ekonomski aspekt svojine ima, dakle, primaran, a pravni aspekt sekundaran karakter.

1. *Sadržaj ekonomskog pojma svojine*

Prilikom analiziranja ekonomskog pojma svojine većina teoretičara polazi od sledeće Marksove definicije: »Svaka proizvodnja jeste prisvajanje prirode od strane individue u okviru nekog određenog društvenog oblika i njegovim posredstvom. U ovom je smislu tautologija kazati da je svojina (prisvajanje) uslov proizvodnje... Ali da ne može biti govora o nekoj proizvodnji, pa, dakle, ni o nekom društvu gde ne postoji neki oblik svojine,

[3] V. I. Lenjin, *Država i revolucija, Izabrana dela,* tom 11, »Kultura«, Beograd, 1960, str. 222.

[4] I. Maksimović, *Teorijske osnove društvene svojine,* »Savremena administracija«, Beograd, 1975, str. 9.

Digitized by Google

jeste tautologija. Prisvajanje koje ništa ne prisvaja jeste *contradictio in subjecto.*«[5]

U jugoslovenskoj literaturi susrećemo se sa dvojnim objašnjenjem ove Marksove definicije. Pre svega, postavlja se pitanje da li uopšte možemo izjednačavati prisvajanje i svojinu i da li je Marks oba pojma upotrebljavao kao sinonime.

Stav da Marks ne upotrebljava ova dva pojma kao sinonime poziva se na analizu Miladina Koraća, koji tvrdi da je nakon upoređivanja skoro svih mesta na kojima Marks i Engels upotrebljavaju izraz prisvajanje došao do zaključka da ga ne koriste kao sinonim za izraz svojina, nego u drugom značenju.[6] Ali to nije, kako tačno konstatuje Finžgar, stav većine naših ekonomista.[7]

Zašto je bitno ovo razlikovanje? Do tih diskusija dolazi kada se raspravlja o svojini kao istorijskoj kategoriji. Ako izjednačavamo svojinu i prisvajanje, moramo konstatovati kako za svojinu, tako i za prisvajanje da postoje u svim društveno-ekonomskim formacijama. U svim do sada poznatim društveno-ekonomskim formacijama susrećemo se sa prisvajanjem kao i sa svojinom.

Suprotan je stav koji izjednačava ekonomski i pravni pojam svojine te pod istorijskim promenama svojine u našem društvu društvenu svojinu shvata kao nesvojinu kako u pravnom, tako i u ekonomskom smislu.[8] U kritici tih stavova, A Bajt navodi da je društvena svojina kao nesvojina u ekonomskom smislu logički nonsens. To bi, naime, značilo da u socijalizmu niko ne prisvaja i, shodno tome, niko i ne troši, dok je suština svojine kao društveno-ekonomskog odnosa u tome ko i koliko prisvaja, a ne da li prisvajanje u društvu postoji.[9] Ukidanjem kapitalističkog prisvajanja, kapitalističke privatne svojine, nesumnjivo, dolazi i do ukidanja kapitalističkog pravno-svojinskog sistema. Ali time se ne dolazi do ukidanja prisvajanja i svojine uopšte.

Ko prisvaja proizvode, taj je vlasnik proizvodnih sredstava. Svojina u pravnom i ekonomskom smislu obično se pokrivaju, ali to nije neophodno. Za definisanje svojine u ekonomskom smislu neophodna je konstatacija koja identifikuje odnose u raspodeli prisvajanjem. Samu raspodelu delimo na dve faze i to: na prethodnu fazu, za koju je karakteristična raspodela sredstava za proizvodnju, i na drugu, na reposrednu raspodelu

---

[5] K. Marks, *Uvod u kritiku političke ekonomije, Prilog kritici političke ekonomije*, »Kultura«, Beograd, 1969, str. 212—213.

[6] M. Korać, *Pojam odnosa proizvodnje*, »Nolit«, Beograd, 1957, str. 156.

[7] A. Finžgar, *Družbena lastnina v jugoslovanskem pravu*, Slovenska akademija nauka i umetnosti, Ljubljana, 1977, str. 192.

[8] Na primer, D. Dragišić, *Osnovne razlike u tumačenju društvene svojine*, »Samoupravljanje«, br. 5/77, str. 21.

[9] A. Bajt, *Društvena svojina u Nacrtu zakona o udruženom radu*, »Ekonomist«, 1976, str. 376. — Vidi i: A. Finžgar, op. cit., str. 193.

Digitized by Google

proizvodâ kroz koju se izražava sadržaj svojine, njena ekonomska suština.

Ekonomski subjekt zaista prisvaja i pod svojom apsolutnom kontrolom ima samo onaj deo društvenih proizvoda koji je u procesu raspodele zaista prisvojio. U tom smislu odnosi u procesu raspodele, to jest prisvajanja, potpunije i izrazitije izražavaju proizvodne svojinske odnose nego što ih izražavaju odnosi u sferi proizvodnje.[10]

Za ekonomski pojam svojine sasvim je irelevantno da li je onaj koji prisvaja istovremeno i pravno najopravdaniji za prisvajanje. U ekonomskoj teoriji susrećemo više srodnih primera kao objašnjenje navedenog stava. Zemlja je faktička društvena svojina, uz uslov da pravni sopstvenik prodajom plodova dobije samo svoj uloženi rad, bez zemljišne rente koju prisvajaju svi potrošači poljoprivrednih proizvoda, a ne samo pojedinci.[11] U savremenoj kapitalističkoj privredi susrećemo se čak sa stavovima da je pravo na svojinu opasna i nepotrebna raskoš.

Primer odvajanja ekonomskog i pravnog vlasnika nalazimo kod ugovora o *leasingu*. Pravni vlasnik dobra datog u *leasing* je davalac *leasinga*, a ekonomski vlasnici obično su kako davalac tako i primalac *leasinga*. Navedimo za ilustraciju i ekstremni primer: i tat je ekonomski vlasnik ukradenog dobra.

Prisvajanje je, dakle, moguće na osnovu svojinskog prava ili na osnovu drugih ovlaštenja koja su pravne ili stvarne prirode. Pravo svojine je danas ograničeno u svojoj apsolutnosti. Može se govoriti da je apsolutnost prava svojine samo relativna. Najpre može da bude ograničeno ugovorom. Kod poljskih službenosti su kako sopstvenik poslužnog, tako i sopstvenik povlasnog zemljišta ekonomski sopstvenici poslužnog dobra.

Dok ugovorna ograničenja ne zadiru u apsolutnost prava svojine, zato što su zasnovana na dispozicijama vlasnika dobra, drugačiji je slučaj sa ostalim civilno-pravnim i javno-pravnim ograničenjima. Ograničenja na osnovu civilnog prava ipak su retka (pomenimo imisije i zabranu otuđivanja i opterećivanja), ali su zato ograničenja u društvenom interesu sve češća. Već je dugo znatno ograničeno jedno od osnovnih ovlaštenja prava svojine — *ius abutendi*.

Prisvajanje je moguće i na osnovama privrednih mehanizama ili različitih mera ekonomske politike. Kada se prisvaja-

---

[10] Stvarna svojinska struktura društva može se saznati samo ako poznajemo strukturu raspodele njegovih proizvoda (A. Bajt, *Družbena lastnina v ustavi in osnutku zakona o združenem delu*, »Pravnik«, br. 4—6/76, Ljubljana, str. 86. — Vidi i: I. Maksimović, op. cit., str. 10).

[11] I. Maksimović, op. cit., str. 11. — Sličan primer navodi i Bajt: U krajnjem slučaju vlasnik (u pravnom smislu) uopšte ne prisvaja plodove sredstava, već ih u celini uživaju drugi. Kao primer navodi vlasnika stana kome stanar ne plaća punu stanarinu (A. Bajt, *Družbena lastnina*... str. 86).

Digitized by Google

nje ne zasniva na ovlašćenjima prava svojine, tada govorimo o *de facto* pravima. Vlasnik imovine u ekonomskom smislu je, dakle, onaj koji zaista prisvaja ekonomska dobra. Dok je pitanje ko je pravni vlasnik dobra uvek jednostavno, dotle je pitanje ko je ekonomski vlasnik komplikovanije. Svojina shvaćena u smislu prisvajanja jeste ono što je svaki ekonomski subjekt faktički prisvojio, što je prešlo u sferu njegove ekonomske dispozicije (potrošnje — odložene ili neposredne).[12]

Naravno, pitanje prisvajanja nije tako jednostavno. Ekonomska svojina ne predstavlja prisvajanje proizvodâ, nego samo prisvajanje viška vrednosti. U protivnom slučaju i radnici u kapitalizmu bili bi vlasnici sredstava za proizvodnju, kako u pomenutoj studiji konstatuje A. Bajt. Vlasnik sredstava je onaj koji stiče višak proizvoda, onaj deo proizvoda koji prevazilazi obnovu i utrošenih sredstava i utrošene radne snage.[13]

Kada je reč o subjektima ekonomske svojine, u teoriji susrećemo više suprotnih stavova. Potrošnja proizvoda je njegovo uništenje. Potrošnja može biti neposredna ili posredna (odložena). Odloženu potrošnju predstavljaju investirana sredstva. Posrednu potrošnju predstavljaju i oni proizvodi koje lice ne potroši odmah niti ih investira, nego ih samo poseduje i može ih bilo kada transformisati u bilo kakav drugi oblik potrošnje. Ti proizvodi predstavljaju određenu vrednost i njihov ekonomski vlasnik isključuje sve ostale iz njihove upotrebe.

A. Bajt brani stav da ekonomski vlasnik može da bude samo fizičko lice (pravna lica ne mogu da troše).[14] Isto misli i M. Vedriš, koji tvrdi da ekonomski vlasnik može da bude samo čovek, jer niko drugi osim živog čoveka ne može realizovati svojstva stvari, dakle, niko drugi osim čoveka ne može prisvajati. (Vezivanje pripadanja ne samo uz čoveka, nego i uz njegove organizacije rezultat je pravne intervencije u proizvodne odnose. Nikad ne smemo smetnuti s uma šta u praktičnom, stvarnom životu znači izraz »ovo sredstvo pripada tom i tom kolektivu«.)[15] Drugačiji stav zastupa I. Maksimović. U krajnjoj liniji, pojedinačni subjekti svojine su uvek neka fizička lica, ali bi bilo pogrešno isključiti institucije i pravna lica, uopšte subjekte globalnog društva, iz svojstva subjekata ekonomskog prisvajanja (svojine) striktnim vezivanjem subjekta svojine za finalnu (potrošnu) potrošnju, jer, navodno, »prava lica« i institucije »ne mogu neposredno trošiti«. I to, prvo, zbog značajnog uticaja koji imaju političke institucije na pravne režime svojine i, sledstveno, na ekonomsko prisvajanje. Drugo, za biće svojine nije bitan elemenat neposredne i lične potrošnje, već uopšte

[12] I. Maksimović, op. cit., str. 10.

[13] A. Bajt, *Društvena svojina u Ustavu i Zakonu o udruženom radu*, »Socijalizam«, br. 3/77, str. 413.

[14] Isto, str. 414.

[15] M. Vedriš, *Osnove imovinskog prava*, »Informator«, Zagreb, 1977, str. 130.

Digitized by Google

potrošnje, bilo odložene ili neposredne. A odložena potrošnja (štednja, akumulacija) pretpostavlja raspolaganje i prisvajanje u širem smislu i ima potom indirektan uticaj i na ličnu potrošnju (uporedi: K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, str. 180. i dalje; K. Marks, *Kritika Gotskog programa, Izabrana dela*, II, str. 12—13). Treće, »iza« pravnih i drugih institucija i društvenih subjekata (pravnih lica) nalaze se takođe fizička lica, pojedinci, »socijalne grupe«, nosioci »socijalnih funkcija«, koji, pored neposredno proizvodnih, imaju i druge kompetencije i vrše razne ekonomske funkcije koje proizlaze iz funkcija ekonomskog sistema (na primer, kompetencije u vezi sa obezbeđenjem odgovarajućih uslova privređivanja, nivoa i ciljeva razvoja, obezbeđenjem opšte potrošnje itd.).[16]

2. *Sadržaj pravnog pojma svojine*

Svojina u pravnom smislu, koja se odražava u pravno uređenom pravu svojine, predstavlja jednu od osnova pravnih sistema. U uređenju te institucije neposredno se odražava klasna usmerenost prava. Buržoaska teorija ne pravi razliku između ekonomskog i pravnog pojma svojine i pokušava da isključivo pravnom interpretacijom prikrije njenu klasnu prirodu. To joj uspeva pre svega s obzirom na prirodu pravnih kategorija. Tu mislimo na njihov normativni karakter, državnu prinudu, koja stoji iza njihovog izvršavanja, jasnoću normativnog izraza.

U proučavanju pravnog pojma svojine oslanjamo se na Marksova opredeljenja. U pismu J. B. Schweitzeru Marks je o svojini napisao: »Na pitanje šta je to (savremena buržoaska svojina) može se odgovoriti samo kritičkom analizom političke ekonomije koja obuhvata cjelinu tih svojinskih odnosa, ali ne u njihovom pravnom izrazu kao odnosa volje, nego u njihovom realnom obliku, to jest kao proizvodnih odnosa.«[17]

U delu *Predgovor za Prilog kritici političke ekonomije* Marks definiše svojinske odnose kao pravne izraze i oblike proizvodnih odnosa, kao okvire unutar kojih se odvijaju proizvodni odnosi. »Na izvesnom stupnju svog razvitka dolaze materijalne proizvodne snage društva u protivrečje s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to — sa odnosima svojine u čijem su se okviru dotle kretale.«[18]

Pravni izraz kao odnos volje je volja vlasnika stvari da stvar koristi i njom raspolaže kao svojom. Taj voljni elemenat koji se odražava prema drugima karakterističan je za pravo svojine ko stvarno pravo, to jest pravo koje se ostvaruje među ljudima povodom stvari.

---

[16] I. Maksimović, op. cit., str. 17, 18.

[17] K. Marx — F. Engels, *Odabrana pisma*, Zagreb, 1955, str. 190.

[18] K. Marks, *Predgovor za Prilog kritici političke ekonomije*, cit. izd., str. 338.

Digitized by Google

Svojina je sama po sebi odnos koji postoji među ljudima u vezi sa prisvajanjem predmeta prirode i tada predstavlja klasa je na vlasti, čiju volju izražava pravo kao obavezan društva, pojavom privatne svojine i države, taj društveni odnos dobija pravni karakter, postaje odnos zaštićen pravnim propisima, pravni odnos i javlja se pravo svojine.[19]

Pravo svojine nije neka jedinstvena nepromenljiva institucija. U pojedinim društveno-ekonomskim uređenjima susrećemo različite oblike prava svojine. Oni zavise od toga koja klasa je na vlasti, čiju volju izražava pravo kao obavezan društveni poredak.

Među pravnicima koji opredeljuju pojam prava svojine često se susrećemo sa tvrdnjom da prisvajanje nije jedini oblik dobijanja tog prava.[20]

Pravo svojine ne može se definisati kao pravo prisvajanja. Jer, ako je prisvajanje proizvodnja, kako tvrdi Marks, to bi značilo da je pravo svojine u stvari pravo proizvodnje. Prisvajanje je ekonomski pojam, a od ekonomskog pojma svojine ne može se direktno preći na pravni pojam svojine. Prisvajanje delova prirode unutar i posredstvom određene društvene formacije vrši se ne samo posredstvom instituta svojine, već i drugim pravnim institutima (na primer, posredstvom ugovora o kupoprodaji, zajmu, zakupu itd.). Kao što vidimo, prisvajanje je vrlo široko, i definisanje prava svojine kao prava prisvajanja je stoga netačno. No, ipak prisvajanje kao osnova celokupnog sistema proizvodnih odnosa jeste baza na kojoj je izgrađeno pravo svojine, čija se sadržina menja prema društvenim formacijama.[21]

Sama razmena sredstava ne predstavlja njihovu potrošnju. Potrošnja je uništavanje stvari kako fizički tako i po vrednosti. Razmena je samo oblik odložene potrošnje, ista je kao što je, na primer, investiranje.

Pravo svojine kao pravni aspekt svojine jeste zbir pravnih propisa koji uređuju taj imovinski odnos kao društveni odnos; to je zbir pravnih propisa koji uređuju područje prisvajanja. Opšti građanski zakonik iz 1811. godine u paragrafu 354. određuje pravo svojine kao pravo slobodnog korišćenja i raspolaganja stvarju uz isključenje svakog drugog iz tog prava.

Pravni poredak određuje ovlašćenja koja proizlaze iz prava svojine. Vlasnik stvari može stvar da upotrebljava (koristi, uživa) i da stvarju raspolaže. Ta ovlašćenja, koja čine pravni sadržaj prava svojine, daju ovlašćeniku, vlasniku proizvodnih sredstava, i pravo na prisvajanje. Ponekad prilikom opredeljivanja ovlašćenja koja sadrži pravo svojine susrećemo posebno navedeno pravo na posedovanje. Moramo konstatovati da je

[19] A. Finžgar, *Stvarno pravo, Lastnina*, Pravni fakultet, Ljubljana, 1972, str. 3.

[20] A. Finžgar, *Lastnina*, str. 4; V. Spaić, *Građansko pravo*, Univerzitet u Sarajevu, 1967, str. 315.

[21] V. Spaić, op. cit., str. 315.

Digitized by Google

ono već sadržano u pravu na upotrebu i raspolaganje stvarju i da je njihov preduslov.

Pravo svojine je stvarno pravo i kao takvo je apsolutno. Kao i za sva stvarna prava, i za njega je karakteristično da ne uređuje odnose između čoveka i stvari, nego odnos između čoveka i ostalih ljudi. Za stvarno pravo nije karakteristična vlast nad stvarima, nego pravo na korišćenje, uživanje stvari ili raspolaganje njome u odnosu na druge, ali bez njihovog posredovanja.[22] Pomenuli smo već Finžgarovo opredeljenje prava svojine. Na sličan način pravo svojine opredeljuju i drugi jugoslovenski autori. A. Gams tvrdi da svojina nije odnos između vlasnika i stvari, predmeta svojine, nego odnos između njega i ostalih lica u društvu povodom tog predmeta.[23] M. Vedriš opredeljuje svojinu kao stvarno pravo koje predstavlja zbir pravnih pravila kojima se regulišu odnosi koji nastaju među ljudima povodom stvari.[24]

Pravo svojine je najsavršenija vlast nad stvarju. Ekonomski i pravni pojam svojine pokrivaju se u celini samo u slučaju kada vlasnik stvari u pravnom smislu može s njom da postupa bez ikakvih ograničenja, a takva ovlašćenja u savremenom svetu su samo iluzija. (U prethodnom poglavlju ukazali smo na niz ograničenja.)

Pri određivanju suštine prava svojine mora se poći od analize onih ovlašćenja koja zakon daje titularu prava svojine i onih obaveza koje zakon nameće trećim licima i samom titularu prava svojine.[25]

Pravo na upotrebu sadrži stvarno raspolaganje stvarju. Deli se na pravo da se stvar koristi i uživa. Vlasnik stvari dobija plodove stvari, stvar može da preradi, spoji, priključi ili uništi, može da izmeni njenu svrsishodnost. Raspolaganje stvarju predstavlja pravnu vlast nad njom. Vlasnik može stvar da proda, pokloni, da je dâ na čuvanje, u zakup, na uživanje, može da je založi ili optereti na neki drugi način.

Ovlašćenja koja proizlaze iz prava svojine su nedeljiva. Kod nas ne poznajemo pojam podeljenog prava svojine.

Ograničenje prava svojine proizlazi iz činjenice da ljudi žive u određenim društvenim zajednicama na ograničenom prostoru. Već rimsko pravo, koje nije znalo za probleme koji opterećuju savremeno društvo, znalo je za niz ograničenja, ali većinom u privatnom interesu. Među tim ograničenjima pomenimo imisije. Posezanjem države u robno-novčane odnose, u odnose proizvodnje i prisvajanja, broj tih ograničenja znatno raste. Francuski Civilni kodeks u članu 544. određuje da je

[22] A. Finžgar, *Stvarno pravo*, cit. izd., str. 6.

[23] A. Gams, *Osnovi stvarnog prava*, Univerzitet u Beogradu, 1971, str. 36.

[24] M. Vedriš, *Osnove imovinskog prava*, cit. izd., str. 103.

[25] V. Knapp, *Sobstvenost v stranah narodnoj demokratii*, Moskva, 1954, str. 31. Navedeno po D. Stojanović, *Stvarno pravo*, »Službeni list SFRJ«, Beograd, 1976, str. 45.

Digitized by Google

»svojina pravo uživanja i raspolaganja stvarima na najapsolutniji način, pod uslovom da se time ne postupa u suprotnosti sa zakonima i ostalim propisima«. Slično član 903. nemačkog Građanskog zakonika određuje da »vlasnik neke stvari može, ukoliko to nije u suprotnosti sa zakonom ili pravima trećih lica, tom stvari da upravlja po svojoj volji i da drugim licima spreči svaki uticaj na tu stvar«.

Pravo svojine bismo, dakle, mogli da opredelimo kao pravno regulisano prisvajanje. Nosilac prava svojine ima u vezi sa predmetom na koji ima pravo svojine ona ovlašćenja koja mu s obzirom na vrstu predmeta daje zakon.

Ovlašćenja nisu jednaka na sve predmete. Tako na nekim predmetima postoji i *ius abutendi*, dok na drugima vlasnik nema takvo ovlašćenje. Kod nekih predmeta je pravo na raspolaganje ograničeno. Seljačko imanje se, na primer, po pravilu može naslediti samo kao celina. Na njega zakonitim nasleđivanjem pravo svojine može da dobije samo lice koje ispunjava uslove propisane zakonom.[26] Kod nekih predmeta raspolaganje je ograničeno zakonitim pretkupovinskim pravom.[27] Iz navedenih primera jasno proizlazi da ne možemo govoriti o jedinstvenim ovlašćenjima svojinskog prava.

III. Društvena svojina

1. *Razvoj*

Sa novim oblikom svojine susrećemo se još u vreme narodnooslobodilačke borbe. Imovina ratnih zločinaca i narodnih neprijatelja prelazi u narodnooslobodilački fond. Narodnooslobodilački fond nisu sačinjavala samo ta sredstva, nego sva sredstva koja su bila sakupljena i formirana u okviru narodnooslobodilačkih odbora. Sredstva narodnooslobodilačkih fondova možemo da podelimo na ona koja su u taj fond dolazila dobrovoljno (na osnovu poklona, narodnog zajma, pogotovo u SR Sloveniji, te na osnovu kupoprodajnih ugovora) i na sredstva koja su se u fond slivala prisilno (na osnovu konfiskacije i rekvizicije). Narodnooslobodilački fondovi vezani su isključivo za NOO. To su strogo namenska sredstva. Služila su kao izvor materijalnih sredstava za snabdevanje fronta i neobezbeđenog stanovništva u pozadini. Predstavljaju narodnu imovinu. Među prvim propisima koji uređuju delovanje narodnooslobodilačkog fonda su Fočanski propisi. Oni određuju da sva zaplenjena imovina, pokretna i nepokretna, postaje narodno vlasništvo i ulazi u narodnooslobodilački fond, dakle — nalazi se pod upravom NOO.

[26] Vidi član 11. Zakona o nasleđivanju seljačkih zemljišta i zasebnih seljačkih imanja SR Slovenije.

[27] ZUR, član 250.

Digitized by Google

Dok se u početku formiranja narodnooslobodilačkih fondova ne susrećemo sa pitanjima svojinskog prava na ta sredstva, to pitanje pokušava da reši odluka AVNOJ-a od 21. novembra 1944. godine o prelasku imovine neprijatelja u državno vlasništvo, o državnom upravljanju imovinom odsutnih lica i o zapleni imovine koju su okupacione vlasti prisilno otuđile.

Na osnovu ekonomskih mera kao što su bile agrarna reforma i nacionalizacija posle oslobođenja osniva se snažan fond imovine u rukama države, koji Ustav iz 1946. godine naziva opštenarodnom imovinom. U tom periodu viškom vrednosti raspolaže socijalistička država, koja preko svog aparata finansira kako proširenu reprodukciju tako i opštu i zajedničku potrošnju. Opštenarodna imovina predstavlja posredno društvenu svojinu. Svojinski odnosi u takvom društveno-političkom uređenju odražavaju se u odnosu između države i radnikâ. Državno-svojinski socijalizam predstavljao je, s obzirom na nizak nivo razvoja proizvodnih snaga i industrijsku nerazvijenost zemlje, u periodu posle oslobođenja objektivnu istorijsku nužnost.

O prvim koracima na putu organizovanja socijalističkog društva Marks i Engels govore u Manifestu komunističke partije: »Već smo gore videli da je prvi korak u radničkoj revoluciji podizanje proletarijata u vladajuću klasu, izvojevanje demokratije.

Proletarijat će svoju političku vlast iskoristiti za to da postepeno oduzme buržoaziji sav kapital, da u rukama države, tj. proletarijata organizovanog kao vladajuća klasa, centralizuje sva oruđa za proizvodnju i da što je moguće brže poveća masu proizvodnih snaga.«[28]

Dalju promenu u razvoju svojinskih odnosa predstavlja Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva iz 1950. godine. Do promene u svojinskim odnosima nije došlo odjednom. Proces pretvaranja državne svojine u neposrednu društvenu svojinu može se primetiti još u početnim fazama razvoja društvene svojine. Takvo gledanje na proces prisvajanja bilo je i jedan od uzroka koji su doveli do Staljinove intervencije 1948. godine. Činjenica je, naime, da je do te intervencije došlo ne samo zbog toga što je Staljinu smetala spoljnopolitička nezavisnost Jugoslavije, nego pre svega zbog toga što je unutrašnji socijalistički društveno-ekonomski i politički razvoj u Jugoslaviji krenuo putem koji se nije poklapao sa državno-svojinskim, odnosno birokratskim i tehnokratskim otuđivanjem radničke klase od njenih sredstava i uslova rada, a time ni sa staljinističkim dogmatizmom.[29]

---

[28] K. Marx — F. Engels, *Manifest komunistične partije*, Mala knjižnica marksizma-lenjinizma, CZ, 1949, str. 48.

[29] E. Kardelj. *Protislovja družbene lastnine v sodobni socialistični praksi*, Ljubljana, 1976, str. 15.

Digitized by Google

U skladu s razvojem novih svojinskih odnosa i kao posledica tih odnosa počelo se ubrzano razvijati i radničko samoupravljanje. Bitka za samoupravljanje u stvari je prerasla u novu fazu revolucije koja se iz godine u godinu obračunava sa starim svojinskim odnosima i odgovarajućim pravnim institucijama mnogo radikalnije od bilo koje druge socijalističke revolucije. Taj proces niti se mogao niti se može odvijati samo kao konfrontacija samoupravljanja sa etatizmom, odnosno državno-svojinskim odnosima. Samoupravljanje se sukobljavalo i još će se morati sukobljavati kako sa stihijskim tako i sa svesnim tendencijama da se iznova uspostave elementi grupne i privatne svojine, kao i sa tehnokratsko-upravljačkim monopolom na raspolaganje društvenim kapitalom.[30]

Proces transformisanja posredne u neposrednu društvenu svojinu ima za posledicu njenu deetatizaciju kao i potpunu dezalijenaciju. Neki teoretičari nazivaju državnu upravu u privredi, koja je upravljala sredstvima u državnoj svojini, »trećim faktorom«, naime — faktorom koji deluje između neposrednih proizvođača i sredstava za proizvodnju.[31] Razvoj posle 1949. godine predstavlja eliminaciju tog trećeg faktora koji je predstavljao smetnju u daljem razvoju proizvodnih odnosa. Kardelj u pomenutom radu o društvenoj svojini govori o nekakvom pravnom i stvarnom »vršiocu dužnosti« kolektivnog vlasnika društvenog kapitala.[32] Državna svojina je oblik svojine koji ne stvara uslove za udruženi rad i po svojoj prirodi bliži je privatnoj svojini nego neposrednoj društvenoj svojini. Eliminacija »vršioca dužnosti« kolektivnog vlasnika predstavlja eliminaciju svakog posrednika između radnikâ i sredstava za proizvodnju, pa time i dalji korak u realizaciji ideje klasikâ marksizma o udruženom radu. U istoj meri kao što formiranje državne svojine u periodu posle izvedene socijalističke revolucije predstavlja istorijsku nužnost — kako sa aspekta brze i efikasne eksproprijacije eksproprijatorâ, tako i sa aspekta centralističko-planski vođenog razvoja i obnove tada u znatnoj meri zaostale zemlje — ono predstavlja i opasnost da se taj takozvani treći faktor etablira i pretvori u novog eksploatatora radničke klase.

Marks i Engels često govore o postavljanju birokratskog aparata iznad društva. Marks je upozoravao radničku klasu na njenu vlastitu birokratiju, a mi ćemo navesti deo iz Engelsove *Porekla porodice, privatne svojine i države* (koji u *Državi i revoluciji* citira i Lenjin): »Imajući javnu vlast i pravo ubiranja poreza, činovnici, kao organi društva, stoje iznad društva. Slobodno, dobrovoljno poštovanje koje je ukazivano organima rodovskog društva njima je nedovoljno, čak i kad bi ga mogli zadobiti... Stvaraju se posebni zakoni o svetosti i neprikosno

[30] Isto, str. 20.

[31] M. Vedriš, str. 189; V. Horvat, *Društveno vlasništvo i minuli rad*, Zagreb, 1972, str. 18; D. Stojanović, str. 267.

[32] E. Kardelj, op. cit., str. 7.

Digitized by Google

venosti činovnika. Poslednji policijski služitelj... ima više »autoriteta« nego svi organi rodovskog društva zajedno, ali i najmoćniji knez ili najveći državnik i vojskovođa civilizacije mogu pozavideti starešini roda zbog neprinuđenog i neposrednog poštovanja koje on uživa.«[33]

Svojina je istorijska kategorija i kao takva podvrgnuta je istorijskom razvoju. Još kod klasikâ marksizma nalazimo ideju o dva tipa društvene svojine. Prvi oblik predstavlja društvena svojina u razvijenom komunističkom društvu, a drugi je ona u prelaznom periodu ili, preciznije, u istorijskom razdoblju koje predstavlja socijalističko društvo.

U etatističkom sistemu društvene svojine sredstva za proizvodnju su u ekonomskom i pravnom vlasništvu države. U pravnom pogledu između države i radničke klase uspostavlja se specifičan odnos prema upravljanju, to jest prema upotrebi i raspolaganju sredstvima za proizvodnju. Detaljnije nego Ustav iz 1946. godine, režim opštenarodne imovine uređuje Osnovni zakon o državnim privrednim preduzećima iz jula 1946. godine. Državni organi, državne ustanove i državna preduzeća imaju na osnovu tog zakona kao posebna pravna lica pravo na upravljanje koje predstavlja izvršavanje funkcija koje pripadaju vlasniku — državi i koje im omogućava da stupaju u međusobne odnose.

U ekonomskom smislu ta sredstva se otuđuju od radnika koji ne upravljaju procesom društvene reprodukcije. Radnička klasa ne samo da ne raspolaže viškom svog rada, nego ne prisvaja neposredno ni deo društvenog proizvoda koji je namenjen za reprodukciju radne snage, pa tako još uvek ostaje u najamnom odnosu, mada sada prema vlastitoj državi.

Kada Kardelj govori o »vršiocu dužnosti« kolektivnog vlasnika društvenog kapitala, on govori o dva oblika, odnosno o dva osnovna »vršioca dužnosti« kolektivnog vlasnika. U razmišljanjima o subjektima društvene svojine (država, radna organizacija, delovi radne organizacije, radnici) u praksi se stavovi, po pravilu, polarizuju na državu i radnu organizaciju.[34]

U kasnijem razvoju društvene svojine susrećemo se sa stavovima u teoriji i praksi koji objašnjavaju i shvataju društvenu svojinu kao ukupnu svojinu radnih kolektiva, odnosno radnih organizacija. Prva faza postepene deetatizacije, ostvarenja zakona vrednosti i sve većeg preovlađivanja tržišne privrede bila je završena usvajanjem Ustava 1963. godine. Izvor svih teorija

---

[33] V. I. Lenjin, *Država i revolucija*, cit. izd., str. 188.

[34] Iz takvog gledanja na svojinu nastaju ova dva shvatanja. Jedno poistovećuje socijalizam sa državnom svojinom. Po drugom se socijalističko samoupravljanje podudara s kolektivnom ili grupnom svojinom radne organizacije ili osnovne organizacije udruženog rada, pri čemu se toj organizaciji pripisuje uloga izolovanog i autarkičnog gospodara koji monopolistički raspolaže dohotkom. Teorijski su neodrživa oba shvatanja, a u praksi mogu da postanu velika smetnja razvoju socijalističkih društvenih odnosa (E. Kardelj, op. cit., str. 9).

Digitized by Google

o preduzeću kao kolektivnom vlasniku nalazimo u članu 15. pomenutog Ustava. Ovaj određuje da radna organizacija ima karakter pravnog lica i kao takva je nosilac određenih prava u vezi sa sredstvima u društvenoj svojini. Zakonodavstvo i pravna teorija priznali su radnim organizacijama na sredstvima u društvenoj svojini pravo upotrebe i raspolaganja kao stvarnopravna ovlašćenja. U stvarnom pravu ovlašćenja sa ovakvim sadržajem predstavljaju osnovna ovlašćenja prava svojine.

Pravo na raspolaganje i upotrebu predstavlja u tom periodu klasično uređenje odnosâ među ljudima povodom stvari. Država se zaista više ne pojavljuje kao vlasnik sredstava za proizvodnju, ali, i pored toga, u tom obliku svojine postoji »vršilac dužnosti« kolektivnog vlasnika društvenih sredstava, samo ovaj put u obliku radne organizacije. Grupna svojina radne organizacije bila je bliže radnom čoveku od pređašnjeg oblika državne svojine, ali još uvek je onemogućavala neposredno spajanje radnikovog rada i upravljanja. Takvo društveno-ekonomsko uređenje uslovljavalo je razvoj tehnokratsko-birokratskih struktura i u vezi s tim tehnokratsko-birokratsko upravljanje udruženim radom. Kardelj naglašava da oštrina kritike u tom slučaju ne sme da bude uperena protiv direktorâ i »menadžerâ«, u čijim rukama je bilo koncentrisano upravljanje: nije reč o ličnim karakteristikama ljudi u tom periodu, nego o karakteristici proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa koje bismo mogli nazvati »derivatima« državno-svojinskih odnosa.[35] Takvo tehnokratsko upravljanje predstavlja u dužem periodu opasnost za razvoj radničkog samoupravljanja, jer nužno dolazi do koketiranja i, kao konačna posledica, transformisanja u privatno-svojinske ili, još verovatnije, državno-svojinske odnose.

Bilo bi pogrešno misliti da u periodu posle 1963. godine više ne susrećemo državnu svojinu. Ona još uvek postoji, mada ne više u tolikom obimu. Preduzeća su sve do 1971. godine bila dužna da plaćaju kamate na poslovni fond u kreditne fondove banaka. To je bio takozvani državni kapital, čija su sredstva, prava i obaveze bili preneseni 1972. godine na republike i pokrajine kako bi se vratila privredi, što su republike i pokrajine i učinile.[36]

Usvajanjem ustavnih amandmana 1971. godine i na osnovu njih novog Ustava 1974. godine i Zakona o udruženom radu učinjen je dalji korak u razvoju svojinskih odnosa u prelaznom periodu koji predstavlja naše samoupravno socijalističko društveno uređenje. Dakle, sa 1971. godinom nastavlja se preobražaj posredne u neposrednu društvenu svojinu. Ustavni amandmani predstavljaju prelomnicu u podruštvljavanju sredstava za proizvodnju i izraz su kontinuiranih procesa u revolucionarnom menjanju svojinskih odnosa.

---

[35] Isto, str. 55.

[36] A. Finžgar, *Družbena lastnina*, str. 189.

Digitized by Google

U periodu posle usvajanja Ustava 1974. godine još uvek ne možemo govoriti o takvom razvoju društvenih sredstava za proizvodnju da bismo uređenje proizvodnih odnosa mogli prepustiti čisto ekonomskim zakonima. U okviru tih novih i slobodnih odnosa pravno regulisanje tih odnosa od strane države pojavljuje se kao prisila, kao još uvek postojeća i potrebna vlast. U tom smislu vezu između državne i društvene svojine vidi i Kardelj, koji, analizirajući društvenu svojinu, dolazi do zaključka da se »može sa punim pravom reći da društveno-ekonomski odnosi na osnovu društvene svojine u našim uslovima još uvek sadrže jake elemente državne svojine, i to iz jednostavnog razloga što je državna prinuda još uvek neophodan elemenat u ekonomskim odnosima«.[37]

Tendencija novog uređenja je da se odlučivanje o višku vrednosti približi neposrednom proizvođaču te vrednosti. Umesto radne organizacije, sada je osnovna organizacija udruženog rada osnovna ćelija društveno-ekonomskog života. Osnovna organizacija udruženog rada predstavlja osnovni oblik udruženog rada u kojem radnici neposredno i ravnopravno ostvaruju svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava i odlučuju o drugim pitanjima svog društveno-ekonomskog položaja. Za razliku od prethodnog ustavnog uređenja, koje je obrađivalo pre svega prava i dužnosti radne organizacije, Ustav iz 1974. godine i zakonodavstvo koje na njemu bazira izgrađuju društveno-ekonomsko uređenje na pravima i dužnostima radnikâ i iz toga izvode prava i dužnosti organizacija u kojima oni deluju.

2. *Društvena svojina u Ustavu iz 1974. godine i u Zakonu o udruženom radu*

Društvena svojina sredstava za proizvodnju, kako je određeno u Ustavu, isključuje vraćanje bilo kakvog sistema iskorišćavanja čoveka i ukidanjem otuđenosti radničke klase i radnih ljudi od sredstava za proizvodnju i drugih uslova rada obezbeđuje samoupravljanje radnih ljudi u proizvodnji i raspodeli proizvoda rada, kao i usmeravanje razvoja društva na samoupravnim osnovama.

Društvena svojina kao izraz socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa među ljudima predstavlja osnovu slobodnog udruženog rada i vladajućeg položaja radničke klase u proizvodnji i u društvenoj reprodukciji u celini, kao i osnovu za sticanje privatnog vlasništva na osnovi ličnog rada koje je namenjeno zadovoljavanju čovekovih potreba i interesâ. To je takav oblik odnosâ u proizvodnji koji obezbeđuje oslobađanje rada kao prevazilaženje istorijski uslovljenih društveno-ekonomskih razlika i zavisnosti ljudi na radu, što se osigurava uklanja-

[37] E. Kardelj.

Digitized by Google

njem suprotnosti između rada i kapitala i bilo kakvih najamnih odnosa. Udruženi radnici neposredno upravljaju sredstvima za proizvodnju koja su u društvenom vlasništvu zajedno sa sredstvima za proširenu reprodukciju. Radnici upravljaju tim sredstvima slobodno i ravnopravno, odgovorni su jedan drugom i društvenoj zajednici u sopstvenom interesu i u interesu radničke klase i socijalističkog društva. Sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini kao ukupna neotuđiva osnova udruženog rada i društvene reprodukcije namenjena su isključivo radu za zadovoljavanje ličnih i zajedničkih potreba i interesâ radnih ljudi, kao i za razvijanje materijalne baze socijalističkog društva i samoupravnih socijalističkih odnosa.

Kada je Finžgar analizirao društvenu svojinu, došao je do konstatacije da je u našem društveno-ekonomskom sistemu na sadašnjem stepenu razvoja za nju karakteristično:

1) da omogućava svakome da se pod jednakim uslovima uključi u udruženi rad sredstvima koja su društveno vlasništvo;

2) da nema nikakvog posrednika između sredstava za proizvodnju (koja su radnikov i društveni minuli rad) i onih koji njima rade;

3) da u procesu odlučivanja o upotrebi društvenih sredstava za proizvodnju i o društvenom proizvodu važi načelo samoupravljanja koje ukida sve elemente eksploatacije i dominacije;

4) da se pojedine radne jedinice, koje posluju na principu slobodne inicijative i na načelu materijalne zainteresovanosti, međusobno povezuju preko tržišta i da sve više neposredno rade na jedinstvenom planu, koji takođe neposredno povezuje proizvodnju i potrošnju;

5) da se celokupan društveni proizvod i dohodak koristi na načelu raspodele prema radu i na načelu uzajamnosti i solidarnosti za zadovoljavanje ličnih i zajedničkih potreba radnih ljudi i drugih članova društvene zajednice.[38]

U jugoslovenskoj teoriji nema jedinstvenog stava o sadržini društvene svojine. Susrećemo se sa različitim opredeljenjima. Neki društvenoj svojini ne priznaju da je to još uvek svojinska kategorija[39], drugi joj osporavaju karakter svojine samo u pravnom smislu.[40] Isto tako se susrećemo i sa suprotnim stavovima koji društvenu svojinu shvataju još uvek kao svojinsku kategoriju kako u ekonomskom tako i u pravnom smislu.[41] Neki društvenu svojinu objašnjavaju kao sociološki i društveno-politički pojam.[42] Diskusije su se u poslednje vreme koncentrisale oko

[38] A. Finžgar, *Družbena lastnina*, str. 191.

[39] Od zastupnika ove teorije možemo navesti Dragišića, Čelenkovića, Lukića i B. Horvata.

[40] Finžgar, Sajovic, Spaić, Radanović, Vedriš, V. Horvat.

[41] Bajt, Maksimović, Gams.

[42] Đorđević, Geršković i Šnuderl.

Digitized by Google

pitanja svojinskog, odnosno nesvojinskog karaktera društvene svojine.[43]

Nesvojinske koncepcije objašnjavaju istorijsko prerastanje i menjanje svojine postepenim ukidanjem svojine uopšte. Pri tom se pozivaju na Marksove i Engelsove stavove i na njihovo poimanje svojine kao istorijske kategorije. Kao karakterističan navode sledeći Marksov zaključak iz III dela *Kapitala:* »Sa stanovišta neke više ekonomske formacije privatna svojina izgledaće isto tako apsurdna kao što je privatna svojina čoveka nad čovekom. Ni pojedini deo društva, narodi, ni sva društva zajedno nisu vlasnici zemlje. Oni su samo njeni posednici, korisnici i moraju je kao *boni paters familias* prepustiti poboljšanu budućim generacijama.«[44]

Teorija o društvenoj svojini kao nesvojini ima svoj koren u nepravilnom izjednačavanju ekonomskog i pravnog pojma svojine. Svojinu shvata isključivo kao pravnu kategoriju. Po tim stavovima, svojina postoji samo u slučaju ako se sredstvima za proizvodnju raspolaže na osnovu monopola koji je ostvaren nad njima, koji je društveno sankcionisan i pravno zaštićen. Osnova razvoja samoupravnih socijalističkih odnosa je ukidanje svih vrsta monopola. To znači da je istorijska perspektiva svojine na sredstvima za proizvodnju njeno odumiranje, odnosno njena postepena transformacija u jednostavno posedovanje materijalnih dobara bez monopola i bez svojine na njima (nesvojina).

Jedna od karakteristika nesvojinskih teorija je ta da strogo vezuje pravo upotrebe i raspolaganja ili, u klasičnom rimsko-pravnom aspektu, *ius utendi, fruendi et abutendi,* za svojinsko pravo. Ovlašćenja radnikâ kao upravljačâ društvene svojine koncentrisana su samo na posedovanje sredstava za proizvodnju.

Nesvojinske teorije su pogrešne ne samo zbog nepravilnog izjednačavanja različitih aspekata svojine, nego i zbog nepravilnog razumevanja Marksove i Engelsove nauke o istorijskim transformacijama svojine. Navedimo za ilustraciju nekoliko mesta iz Manifesta komunističke partije: »Ono što čini odliku komunizma nije ukidanje svojine uopšte, već ukidanje buržoaske svojine« i dalje: »Kada se, dakle, kapital pretvori u opštu, svima članovima društva pripadajuću svojinu, onda se time ne pretvara lična svojina u društvenu. Menja se samo društveni karakter svojine. Ona gubi klasni karakter.«[45]

Naročito jasan odgovor na postavljeno pitanje nalazimo u već pomenutom citatu iz Marksovog *Uvoda u kritiku političke ekonomije,* koji sada navodimo u celini: »Svaka proizvodnja

---

[43] Vidi izlaganje Dragišićevo i Milevskog u »Samoupravljanju«, br. 5/77. ili Čelenkovićevo i Andovljevo u »Socijalizmu«, br. 6. i 11/77. i 2/78.

[44] K. Marx, *Kapital,* III, str. 672.

[45] K. Marx i F. Engels, *Manifest komunističke partije, Izabrana dela,* tom I, »Kultura«, 1949, str. 28.

Digitized by Google

jeste prisvajanje prirode od strane individue u okviru nekog određenog društvenog oblika i njegovim posredstvom. U ovom je smislu tautologija kazati da je svojina (prisvajanje) uslov proizvodnje. A smešno je odatle napraviti skok na neki određeni oblik svojine, na primer, privatne svojine. (Što povrh toga pretpostavlja kao uslov takođe i suprotni oblik, *nesvojinu.)* Naprotiv, istorija pokazuje da je zajednička svojina (na primer, kod Indijaca, Slovena, starih Kelta itd.) bila prvobitni oblik, oblik koji pod vidom opštinske svojine još dugo igra značajnu ulogu. Ovde još nikako nije reč o pitanju da li se bogatstvo razvija bolje pod ovim ili pod onim oblikom svojine. Ali da ne može biti govora o nekoj proizvodnji, pa, dakle, ni o nekom društvu gde ne postoji neki oblik svojine, jeste tautologija. Prisvajanje koje ništa ne prisvaja jeste *contradictio in subjecto.*«

Nesvojina se ovde pojavljuje kao negacija određenog pravnog oblika svojine, privatne svojine. Raspravljajući o svojini u ekonomskom smislu (prisvajanju), koja istovremeno obuhvata i svoju negaciju, smešno je učiniti skok na bilo koji pravni oblik svojine gde se ta negacija postavlja spolja.

Prisvajanje postoji u svakom društvu, dakle, i u našem. Na današnjem stepenu razvoja prisvajanje je još uvek ekonomska kategorija. Svojina u svojoj suštini, to jest prisvajanje prirode i dobara, ostaće kao opšti uslov reprodukcije ljudi, ali će kriterijumi prisvajanja izgubiti ekonomski sadržaj i aspekte i svesti se na druge prirodne i društvene sadržaje i aspekte. Svojina i prisvajanje će time dobiti dimenzije prirodne i kulturne kategorije ili će kao kategorija svojine i prisvajanja uopšte nestati.[46]

Privatna svojina pretpostavlja monopol na raspolaganje sredstvima. Odsustvo monopola je, dakle, pretpostavka društvene svojine. Društvena svojina često se objašnjava Kardeljevim opredeljenjem da su društvena sredstva u svojini svakoga i nikoga. Svakoga u tom smislu da svako može da udružuje svoj rad sa sredstvima u društvenoj svojini, a nikoga jer niko ne može nad tim sredstvima imati bilo kakva pravno-svojinska prava.[47] Svojina je društvena ako niko nema monopol na raspolaganje sredstvima, ako niko ne isključuje drugoga iz raspolaganja sredstvima i ako svako može da raspolaže bilo kojim sredstvima.[48] Pošto je time ukinuto prisvajanje na pravno-svojinskoj osnovi, potrebno je potražiti novi sistem raspodele. U sistemu društvene svojine čovekov rad je jedina osnova za prisvajanje proizvodâ društvenog rada i za upravljanje društvenim sredstvima. Za svojinu u ekonomskom smislu nije važno prisvajanje potrebnog proizvoda, nego prisvajanje njegovog viška. U etatističkom modelu socijalizma time raspolaže država. Mo-

[46] I. Maksimović, str. 27.

[47] E. Kardelj, str. 41.

[48] A. Bajt, *Društvena svojina u Ustavu,* str. 415.

Digitized by Google

nopol mora biti ukinut, a pre svega monopol na raspolaganje viškom vrednosti.

Preobražaj društva u komunizam zahteva ukidanje svih oblika prisvajanja tuđeg rada. »Komunizam nikome ne oduzima moć da prisvaja društvene proizvode, oduzima samo moć da se tim prisvajanjem tuđi rad stavlja pod sopstveni jaram.«[49]

Ukidanje monopola u ekonomskom smislu znači slobodnu konkurenciju. Društvena svojina je, dakle, slobodna konkurencija u pogledu raspolaganja društvenim sredstvima. O protivzakonitom uspostavljanju monopola govori ZUR u članu 3. Protivzakonito je svako potčinjavanje čoveka i eksploatacija tuđeg rada, svaki oblik upravljanja proizvodnjom i drugim društvenim delatnostima i svaki oblik raspodele koji izopačuje samoupravne socijalističke društvene odnose u obliku prisvajanja društvenih sredstava i rezultata rada uspostavljanjem monopola na državno-svojinskoj, grupno-svojinskoj ili privatno-svojinskoj osnovi, na osnovi ekonomske ili političke moći ili u obliku birokratske samovolje, tehnokratske uzurpacije ili samovoljnog odlučivanja, kao i svaka privilegija utemeljena na monopolu upravljanja sredstvima za proizvodnju i prisvajanju rezultata tuđeg rada.

Za I. Maksimovića društvena svojina predstavlja »hibridni oblik svojine« i zbog toga je teško razgraničiti njenu stvarnu društvenu, etatističku i grupnu prirodu.[50] Društvena svojina u svom čistom tehničkom obliku predstavlja viziju, cilj kojem teži naše samoupravno socijalističko društvo kao specifičan oblik prelaznog društva. Potpuno društven karakter svojine biće moguć tek kada proizvodne snage, bar načelno, uklone upotrebu načela ekvivalentnosti u razmeni i kada svi članovi društva budu obavljali sve funkcije države.[51] Dok se ne isključe svi uticaji koji ne proizlaze iz rada, društvena svojina se ne može teorijski izjednačavati ni sa efektima društvene produktivnosti, a još manje sa raspodelom na osnovu rada.[52]

Društvena svojina je oblik proizvodnih odnosa koji zavisi od stepena razvoja proizvodnih snaga. Bilo bi sasvim pogrešno kada bismo je tretirali kao neku statičnu kategoriju. Društvena svojina je zaista kompleks društveno-ekonomskih, političkih i pravnih odnosa unutar kojih se ljudi u udruženom radu povezuju na osnovu zajedničkih sredstava za proizvodnju kao uslova zajedničkog, odnosno udruženog rada, i to na osnovu jednakih prava i dužnosti u pogledu raspolaganja tim sredstvima i prisvajanja proizvoda, odnosno dohotka koji ostvaruju svojim vlastitim radom.[53]

---

[49] K. Marx — F. Engels, *Manifest komunističke partije*, str. 36.

[50] I. Maksimović, *Ekonomski problemi društvene svojine u samoupravnom socijalizmu*, »Pregled«, Sarajevo, br. 3/71, str. 218.

[51] Isto, str. 220.

[52] Isto, str. 223.

[53] E. Kardelj, str. 35.

Digitized by Google

Razvoj društvene svojine leži u što savršenijoj integraciji rada i društvenog kapitala. Takva integracija omogućava stvarno prisvajanje samo na osnovu ljudskog rada. Uklanjanje svih faktora koji su interpolirani između radnikâ i sredstava za proizvodnju dugotrajan je i komplikovan proces. Komplikovanost odnosa koji nastaju prilikom prisvajanja često onemogućava jasnu analizu raspodele viška proizvoda. Situacija je tim teža kad se ima u vidu da je sistem slobodne konkurencije u raspolaganju sredstvima neostvariv ideal. Sasvim je nemoguće takvo udruživanje rada u bilo kojoj organizaciji da je jednak dohodak za isti rad potrebno osigurati specijalnim instrumentima.

Pošto je neostvarljiva u smislu čistog modela društvene svojine (u smislu slobode zapošljavanja na bilo kojem sredstvu), ona iziskuje usavršen informativni sistem i sistem ekonomskih instrumenata koji svakome omogućuje nagrađivanje prema radu, a time i svakome onemogućava sticanje rente.[54]

Dohodak ostvaren udruženim radom takođe predstavlja društvenu svojinu. Iz toga se zatim, u skladu sa uloženim radom, formiraju lični dohoci. Potrebno je naglasiti da radni kolektivi nemaju nikakva grupno-svojinska prava na dohodak. Za razliku od sredstava za rad, kojima radnici zajedno raspolažu, individualno prisvajaju deo dohotka koji odgovara delu njihovog rada u ukupno ostvarenom dohotku. U tome je, kako konstatuje Kardelj, osnovna protivrečnost društvene svojine, protivrečnost na koju su u svojim delima upozorili još Marks i Engels. Društvena svojina je istovremeno zajednička klasna svojina svih radnika i oblik individualne svojine svakoga ko radi.[55]

Individualno prisvajanje »plodova svog rada« nije linearno sa ostvarenim dohotkom. U ekonomskoj teoriji već dugo preovlađuje stav da je dohodak strukturisana, a ne celovita kategorija. I Ustav u članu 18. i ZUR u članu 111. zabranjuju prisvajanje dela dohotka koji je rezultat rada u izuzetno povoljnim prirodnim uslovima, ili je rezultat izuzetnih uslova na tržištu ili drugih izuzetnih pogodnosti u ostvarivanju dohotka. Pored čiste proizvodnje, svedoci smo monopolnog prisvajanja i u nekim intelektualnim delatnostima. I takvo prisvajanje je prisvajanje na osnovu korišćenja izuzetno povoljnih uslova, tako da radnici imaju pravo samo na deo dohotka koji odgovara njihovom uloženom radu. Svako prisvajanje koje je u suprotnosti sa prisvajanjem na osnovu rada smatra se protivzakonitim.

U raspravama o društvenoj svojini često se susrećemo sa odnosom između društvene svojine i samoupravljanja. Društvena svojina kao osnova društveno-ekonomskih odnosa nesumnjivo je ona osnova na kojoj gradimo istinsko samoupravljanje. Neposredno spajanje oruđa rada i samog rada omogućava oblik upravljanja bez ikakvog posredništva. Društvena svojina sredstava za proizvodnju je ono što omogućava samoupravljanje

[54] A. Bajt, *Društvena svojina u Ustavu*, str. 419.
[55] E. Kardelj, str. 41.

Digitized by Google

radnih ljudi u proizvodnji i u raspodeli proizvodâ rada i usmeravanje razvoja društva na samoupravnim osnovama.

Osnove društvenog i političkog uređenja Jugoslavije su sledeće:

— društvena svojina sredstava za proizvodnju;
— samoupravljanje proizvođačâ u privredi;
— samoupravljanje radnog naroda u opštini i gradu.

To su tri međusobno nerazdvojna elementa koji predstavljaju osnovu socijalističke demokratije u Jugoslaviji. Pri tom društvena svojina predstavlja njenu materijalnu osnovu, a druga dva elementa predstavljaju oblik ostvarivanja socijalističke demokratije.[56]

Ustav dalje određuje da su osnove društveno-ekonomskog uređenja:

— slobodni udruženi rad sredstvima za proizvodnju koja su u društvenoj svojini i
— samoupravljanje radnikâ u proizvodnji i raspodeli društvenog proizvoda u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada i u društvenoj reprodukciji kao celini.

Dakle, društvena svojina i samoupravljanje predstavljaju međusobno čvrsto povezane institucije. Što je čistija, odnosno neposrednija društvena svojina, tim je autentičnije samoupravljanje.

Jedno od ključnih pitanja u teorijskom opredeljenju društvene svojine je pitanje ko je nosilac ovlašćenja koja iz nje proizlaze. U raspravi oko tog pitanja susrećemo se sa odnosom subjekt—objekt, koji je karakterističan za klasično pravo svojine, sa pitanjem nosioca prava svojine. Određivanje subjekta društvene svojine determiniše odgovor na pitanje da li je i u kolikoj meri društvena svojina pravna kategorija.

A. Bajt tvrdi da je u proizvodnji potrebno praviti razliku između vlasnika kapitala i poduzetnika. Dok je društvena svojina vlast svakoga i svih, poduzetnika predstavlja kolektiv koji radi društvenim sredstvima. Potrebno je praviti razliku između sredstava kao fizičkih sredstava za proizvodnju i sredstava u smislu kapitala, neidentifikovanog ušteđenog dohotka. Ono što društvo daje radnim kolektivima jeste neidentifikovani ušteđeni dohodak, a ne fizička sredstva za proizvodnju. Sredstva za proizvodnju su vlasništvo svih i svakoga, a Ustav i ZUR daju radnim kolektivima određena ovlašćenja na ta sredstva koja se ne kvalifikuju kao svojinska. Upotrebljavaju se izrazi kao pravo raspolaganja, upravljanja, upotrebe, korišćenja i slično. Ustav i ZUR ne prave razliku između fizičkih sredstava i sredstava u smislu kapitala, što bi doprinelo jasnijem i ekonomski efikasnijem uređenju kako pravnih tako i društveno-ekonomskih odnosa.[57]

---

[56] Majda Strobl, Ivan Kristan i Ciril Ribičič, *Ustavno pravo SFR Jugoslavije*, Ljubljana, 1978, str. 69.

[57] A. Bajt, *Društvena svojina u Ustavu*, str. 423. i dalje.

Digitized by Google

I. Maksimović govori o dvojnosti, odnosno dualizmu osnovnih subjekata svojinskih odnosa u okviru društvene svojine. S jedne strane, društva kao pluraliteta neposrednih proizvođača, a s druge — države kao predstavnika društva i kao pluraliteta društveno-političkih zajednica na različitim nivoima političkog sistema.[58]

Kao subjekte društvene svojine Kardelj opredeljuje sve ljude koji rade i, u konačnoj liniji, sve članove društva.[59]

Među nosiocima prava na sredstva u društvenoj svojini Ustav navodi radne ljude i radne organizacije. Isto tako, i Zakon o udruženom radu, pored radnih ljudi, za nosioca ovlašćenja na društvena sredstva određuje društvena pravna lica. Ona imaju pravo na raspolaganje sredstvima, a, osim toga, u okviru obaveza koje preuzimaju u pravnom prometu, i odgovornosti.

Prikaz različitih stavova o nosiocima ovlašćenja koja proizlaze iz društvene svojine treba da nam posluži kao uvod u raspravu o pravnoj prirodi društvene svojine.

Stav da društvena svojina nije svojina u pravnom smislu bazira se ili na uverenju da je društvena svojina samo društveno-politička kategorija ili na ustavnom opredeljenju društvene svojine. Još Ustav iz 1963. godine postavlja, kako kaže Finžgar, antitezu između društvene svojine i svojinskog prava, ali je sasvim jasno da je u periodu do 1971. godine postojalo svojinsko pravo preduzeća na sredstva u društvenoj svojini. Ta svojina je bila čak monopolistička posredna državna svojina.

Ustav iz 1974. godine određuje u 4. stavu III tačka Osnovnih načela:

»Polazeći od toga da niko nema pravo svojine na društvena sredstva za proizvodnju, niko — ni društveno-politička zajednica, ni organizacija udruženog rada, ni grupa građana, ni pojedinac — ne može ni po kom pravnosvojinskom osnovu prisvajati proizvod društvenog rada, ni upravljati i raspolagati društvenim sredstvima za proizvodnju i rad, niti samovoljno određivati uvjete raspodele...« Dalje, 2. stav 12. člana određuje: »Niko ne može steći pravo svojine na društvena sredstva koja

[58] I. Maksimović, *Teorijske osnove društvene svojine*, str. 87. — O toj Maksimovićevoj tezi već smo raspravljali kada smo analizirali subjekte prisvajanja u ekonomskom smislu. Dok je za društvo neposrednih proizvođača kriterijum prisvajanja društveno priznati rad, dotle je za državni subjekt kriterijum prisvajanja priznata »društvena korisnost« javnih funkcija i odgovarajuće, verifikovano zadovoljenje društvenih potreba (društvenog blagostanja, društvenog standarda). Dalje (na str. 103), kao subjekte društvene svojine, polazeći od ekonomskih funkcija u samoupravnom ekonomskom sistemu odnosa i faktičkog prisvajanja, kao i stepena razvoja društvene svojine, nabraja neposredne proizvođače, udruženi rad, OOUR-e i složene organizacije udruženog rada, kao i društveno-političke zajednice (državu). Njegovu analizu jugoslovenske teorije vidi na str. 101.

[59] E. Kardelj, *Idejna, društveno-ekonomska i politička opredeljenja Nacrta zakona o udruženom radu*, »Socijalizam«, br. 4/76.

Digitized by Google

su uvjet rada u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada ili materijalna osnova ostvarivanja funkcija samoupravnih interesnih zajednica ili drugih samoupravnih organizacija i zajednica i društveno-političkih zajednica.«[60]

Iz analize svojinskih odnosa u periodu između 1963. i 1971. godine proizlazi da sama antiteza između društvene svojine i svojinskog prava nije dovoljna za opredeljenje pravnog pojma svojine i da je na to pitanje potrebno gledati znatno šire. Pre svega, pitanje svojinskog prava na društvenim sredstvima predstavlja pravno-političko, a ne strogo pravno pitanje. Potrebno je odgovoriti na pitanje da li odnos između svojine u ekonomskom i pravnom smislu predstavlja odnos između sadržaja i oblika ili ne.

Ako analiziramo odredbu 4. stava III tačke Osnovnih načela Ustava, onda moramo konstatovati da je negiranje svojinskog prava na društvena sredstva za proizvodnju posledica zabrane prisvajanja proizvodâ društvenog rada na bilo kojoj pravno-svojinskoj osnovi. Na toj osnovi niko ne može upravljati društvenim sredstvima za proizvodnju niti njima raspolagati. Nesvojina u pravnom smislu predstavlja, dakle, zabranu prisvajanja proizvodâ društvenog rada na pravno-svojinskoj osnovi, kao i zabranu upravljanja i raspolaganja njima na takvoj osnovi.

Kada analizira odnose u okviru društvene svojine, Kardelj konstatuje i sledeće:

»Naravno, i za takve odnose društvo mora uspostavljati odgovarajuće pravne institute, ali ne u obliku »ustoličenja« monopolističkog »vršioca dužnosti« kolektivnog vlasnika, nego u obliku utvrđivanja i regulisanja uzajamne zavisnosti i odgovornosti radnih ljudi u njihovom neposrednom i zajedničkom raspolaganju sredstvima u zajedničkoj, odnosno društvenoj svojini.«[61]

Svojinu u ekonomskom smislu ne možemo shvatiti samo kao monopolističko prisvajanje i verovatno je i u pravu isto. Ustav ukida svojinsko pravo državno-svojinskog tipa. Svojinsko pravo je moguće shvatiti i kao svojinsko pravo svakoga i svih, dakle, ne u smislu pravnog ustoličenja monopolističke upotrebe sredstava za proizvodnju. Društvena svojina je društveni odnos. Ona predstavlja odnos među ljudima, a ne između ljudi i stvari. Ljudi su nosioci — subjekti svojine kao ekonomske kategorije i kao takvi imaju na stvarju u društvenoj svojini i neka pravno regulisana prava. Ta prava im, naravno, ne daju i ne mogu dati ovlašćenja na osnovu kojih bi monopolistički prisvajali višak proizvodâ. Pitanje koje moramo da postavimo glasi: možemo li pod pravom svojine shvatiti i takvo nemonopolističko prisvajanje?

---

[60] Vidi Ustav SFRJ.

[61] E. Kardelj, *Protislovja*..., str. 35.

Digitized by Google

Navešćemo još nekoliko Kardeljevih misli:

»To isto važi i za ređe prisutnu tezu (da je teorijski neodrživa i da u praksi može da postane velika smetnja za razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa) koja pojmu društvene svojine u socijalizmu odriče svaku konkretnu materijalnu i pravnu sadržinu. U toj tezi se izražava, samo u obrnutom vidu, prvo shvatanje (to poistovećuje socijalizam sa državnom svojinom) pošto i ona u suštini tumači svojinu prvenstveno kao odnos prema stvarima, a ne kao odnos među ljudima. A kako su stvari u društvenoj svojini i svačije i ničije, to po toj tezi izlazi kao da su svojinski odnosi nestali.«[62]

Kardelj opredeljuje, kako je već navedeno, društvenu svojinu kao svačiju i ničiju. Pri tom naglašava: »Time ne ukidamo svojinska načela, ne ukidamo one svojinske odnose koji proizlaze iz prisvajanja na osnovu rada. Menja se samo njihov društveno-ekonomski sadržaj. Društvena svojina je ukupna svojina svih ljudi koji rade, u konačnoj liniji i svih građana, članova društva.«[63]

Za nesvojinsku teoriju ne nalazimo nikakvu osnovu ni kod klasikâ marksizma. U *Kapitalu* Marks govori o ukidanju privatne svojine:

»Kapitalistički način prisvajanja, koji potiče iz kapitalističkog načina proizvodnje, dakle kapitalistička privatna svojina prva je negacija individualne privatne svojine zasnovane na sopstvenom radu.

Kapitalistički način proizvodnje, neophodnošću prirodnog procesa, stvara svoju vlastitu negaciju. To je negacija negacije. Ona ne uspostavlja privatnu svojinu, nego individualnu svojinu na osnovu plodova kapitalističke ere: na osnovu kooperacije i grupne svojine zemlje i sredstava za proizvodnju koja je proizveo sam rad.«[64]

Posle ukidanja privatne svojine, dakle, ne nestaje svojina kao takva, nego kao negacija negacije nastaje individualna svojina na osnovu tekovina kapitalističke ere.

Ako Ustav ukida monopolističko raspolaganje sredstvima za proizvodnju — monopolističku svojinu — time još nije rečeno da je svojina kao takva prestala da postoji i u pravnom smislu. Još uvek može da postoji svojinsko pravo pojedinca, ali ipak ograničeno svojinskim pravom svih ostalih članova društva — svojinsko pravo svih i svakoga.

Društvena svojina je, kako kaže Kardelj, zajednička svojina svih ljudi koji rade, u konačnoj liniji svih članova društva. Ova konstatacija mora da bude ishodište i za pravno regulisanje društvene svojine. Bilo bi sasvim neprihvatljivo da os-

[62] Isto, str. 9. — Tekst u zagradama je iz prvog dela citiranog teksta na str. 9. u Kardeljevoj knjizi.

[63] E. Kardelj, *Idejna...* Vidi i: A. Bajt, *Društvena svojina u Ustavu*, str. 423.

[64] K. Marx, *Kapital*, I, CZ, Ljubljana, 1961, str. 859—860.

Digitized by Google

novni ekonomski odnosi u društvu kakvo je naše ostanu na takvom nivou razvoja bez odgovarajućeg normativnog izraza.

Pri daljoj analizi društvene svojine potrebno je ustanoviti kakva je pravna priroda i suština prava rada društvenim sredsvima. Da li je to pravni izraz za ono što Kardelj podrazumeva pod svojinom svih i svakoga. A naročito pažljivo biće potrebno istražiti pitanje da li na društvenim sredstvima postoje još neka sporedna svojinska prava. Tu se ne misli na klasična svojinska prava, nego na nova svojinska prava koja se razvijaju u našem društveno-ekonomskom sistemu. S tim u vezi je potrebno pomenuti član 243. Zakona o udruženom radu i njegove posledice.

Digitized by Google

Branko Horvat

Prilog diskusiji o političkoj ekonomiji socijalizma

Pojam »političke ekonomije«, otkad je prije tri stoljeća i više taj termin izmislio Montchrétien, mijenjao je svoj sadržaj. Iako je ta evolucija veoma instruktivna, ne namjeravam je ovdje obrađivati. Također ne kanim ući u definicionu prepirku. I marksologiju ostavljam po strani, iako se Marx kod ovakve teme ne može zaobići. To trostruko ograničenje čini se neophodnim da bi se izbjeglo degeneriranje diskusije u sholastička nadmudrivanja, što karakterizira jedan dio dosadašnje diskusije i do čega u našim uvjetima često dolazi. Prići ću problemu na način koji se u političkom žargonu naziva konstruktivnim. To znači da će, umjesto polemike i kritike tuđih stavova i pozivanja na autoritete, biti izložena vlastita koncepcija bazirana na argumentima. To, naravno, ne znači izbjegavanje kontroverznih stavova. Naprotiv, čini mi se da je najplodnije da se upravo kontroverzni stavovi učine predmetom diskusije. Stoga ću u tekstu koji slijedi izložiti svoje shvaćanje pitanja koja su izazvala najviše polemike.

Digitized by Google

1. Određenje političke ekonomije socijalizma

Političku ekonomiju određujem kao osnovnu ekonomsku nauku koja proučava funkcioniranje društveno-ekonomskih sistema. Kod toga je, naravno, fokus na ekonomskim aspektima sistema, dok su drugi aspekti predmet proučavanja drugih društvenih nauka. Ovo određenje uključuje i poznatu Engelsovu definiciju po kojoj je politička ekonomija »nauka o zakonima koji vladaju proizvodnjom i razmjenom materijalnih sredstava za život u ljudskom društvu«[1].

Kako se društveno-ekonomski sistemi mijenjaju u historijskom vremenu, ima potencijalno toliko političkih ekonomija koliko i tih sistema. U stvari, utvrđivanje identiteta jednog društveno-ekonomskog sistema prvi je zadatak koji politička ekonomija mora riješiti.

Ako se prihvati izloženo stajalište, besmisleno je pokušati tvrditi da se političkom ekonomijom kapitalizma mogu objašnjavati fenomeni socijalističkog sistema. Naravno, svi sistemi imaju neke zajedničke karakteristike — i to ne samo društveni sistemi, već i tehnički i biološki sistemi. Zbog toga je i počela da se razvija opšta teorija sistema. Međutim, ono što nas u političkoj ekonomiji zanima nisu *opće* karakteristike sistema, makar i samo društveno-ekonomskih, već *specifično* funkcioniranje *različitih* sistema. Uspoređivanje sistema mogućno je i korisno — zbog toga se i pojavio novi univerzitetski predmet: »komparativni ekonomski sistemi«. No, to je pomoćna disciplina koja samo pomaže u razumijevanju političke ekonomije onog sistema koji je predmet našeg izučavanja.

Sa izloženog stanovišta lišeno je smisla i pitanje da li postoji politička ekonomija socijalizma. Ako postoji — ili može postojati — socijalizam, onda postoji — odnosno može se izgraditi — politička ekonomija socijalizma. Stoga je slijedeće kontroverzno pitanje upravo egzistencija socijalizma kao sistema.

2. Socijalizam kao prelazni period ili sistem

Ovo se pitanje često postavlja sasvim sholastički. Budući da u historijskom razvoju postoje prijelazi, neka faza *može* se proglasiti prijelaznom na narednu fazu ili prvom fazom novog sistema. Potrebno je stoga uvesti dodatne kriterije da bi se odlučilo koji stav ima više smisla.

Na koji način se historijski proces odvija po fazama, *može* se vrlo dobro ilustrovati razvojem kapitalizma. Studij ekonomske historije kapitalizma dovodi do zaključka da je kapitalizam do sad prošao kroz četiri međusobno prilično jasno odijeljene faze, dok je peta upravo započeta[2]:

[1] F. Engels, *Anti-Dühring*, „Naprijed", Zagreb, 1946, str. 151.

[2] B. Horvat, *Kapitalizam, Ekonomska analiza*, 1979, str. 445—462.

Digitized by Google

— trgovački kapitalizam: XV do XVIII stoljeća;
— konkurentni industrijski kapitalizam: do 1870-ih godina;
— monopolni industrijski kapitalizam: do 1930-ih godina;
— državni industrijski kapitalizam: do 1970-ih godina;
— transnacionalni postindustrijski kapitalizam:?

Mogu se postaviti ova pitanja: da li je trgovački kapitalizam bio prijelaz iz feudalizma u kapitalizam ili prva faza kapitalizma? Ako je bio prijelaz, onda je taj prijelaz trajao upola duže nego sâm sistem. Zatim da li transnacionalni postindustrijski kapitalizam, faza u koju, čini se, kapitalizam upravo ulazi, predstavlja posljednju fazu kapitalističkog razvoja ili prijelaz na socijalizam? Marx je u *Kapitalu* obradio apstraktni model konkurentnog industrijskog kapitalizma čiji kraj se poklapa s Marxovom smrću. Da li je taj model relevantan i za izučavanje ostale četiri faze kapitalističkog razvoja? Budući da ova pitanja postavljam samo kao ilustraciju problema, ostavljam ih — premda odgovori ne bi bili teški — u ovom kontekstu otvorenim.

Što se tiče socijalizma, moje opredjeljenje je sasvim nedvosmisleno: socijalizam je sistem (odnosno faza u razvoju sistema slična fazi konkurentnog industrijskog kapitalizma u razvoju kapitalizma), a ne prijelaz na novi sistem. Ukoliko bismo usvojili tezu o prijelazu — što je formalno logički dopustivo — upali bismo u nepotrebne teškoće teorijske i praktične naravi. A evo zašto.

a) Marx, Engels i Lenjin[3] i čitava ranija socijalistička tradicija smatrali su socijalizam prvom fazom budućeg besklasnog društva. Između tog socijalizma i kapitalizma leži kratak prelazni revolucionarni period u kome treba izvršiti eksproprijaciju buržoazije, zamjenu aparata vlasti i odgovarajuću promjenu institucionalnog sistema, tako da se može započeti s izgradnjom jednog istinski egalitarnog i istinski demokratskog i slobodnog društva. Iako, iz očiglednih razloga, nigdje nije navođen broj godina za koje će taj prelazni period biti završen, jasno je iz određenja njegovih funkcija da on treba da se okonča dobrano unutar jedne generacije (u razvijenim zemljama). Meni taj stav izgleda logičan i savršeno prihvatljiv i dobro se uklapa u teoriju socijalističkog razvoja. Međutim, u posljednje dvije-tri decenije kod nekih marksista došlo je do revizije, i to iz slijedećih razloga.

Socijalističke revolucije su izbile u nerazvijenim, a ne u razvijenim zemljama, pa je stoga prirodno da prelazni period bude duži, pa i znatno duži. Osim toga, poslije revolucija pojavili su se različiti staljinistički režimi koji su s Marksovom vizijom besklasnog demokratskog društva imali malo veze. Zbog toga je razvoj takvog društva pomican sve dalje u budućnost. Kako poslije socijalističke revolucije treba da slijedi socijalizam, a taj socija-

[3] Za iscrpne izvode iz relevantnih tekstova vidi: B. Horvat, *Ogled o jugoslovenskom društvu*, „Mladost", 1969, str. 74—89.

Digitized by Google

lizam se u praksi mnogo razlikovao od Marxovog besklasnog društva, to se u glavama pojedinih marksista formiralo kompromisno rješenje: to što egzistira nije besklasno društvo, ali je ipak socijalizam, i to zato što je socijalizam prelazni period. Odatle pa do potpune besprincipijelnosti — sve što se razvilo poslije revolucije predstavlja socijalizam — ima svega jedan korak.

b) Pretpostavljam da je očigledno da komunizam nije kraj historije, već samo jedna faza u društvenom razvoju. Ako je socijalizam prelazni period, onda bi se i komunizam mogao interpretirati kao prelazni period prema narednom sistemu, a to bi bila besmislica. Prema tome, potrebna je neka smislenija klasifikacija poslijekapitalističkog razvoja. Uz dosadašnji stupanj našeg znanja Marxovi kriteriji — raspodjela prema radu i raspodjela prema potrebama — čine se još uvijek najprikladnijima.

c) od Francuske revolucije (1789) pa do Komunističkog manifesta (1848) proteklo je manje vremena nego od Oktobarske revolucije (1917) pa do danas. Pa ako su Marx i Engels nakon pedeset i devet godina bili u stanju da jasno odrede suštinu kapitalizma kao sistema, ona bismo mi nakon šezdesetih i tri godine morali biti u stanju da odredimo suštinu socijalizma (ili komunizma) kao sistema. Može se odgovoriti da pripremanje kapitalističkog načina proizvodnje završava revolucijom, a pripremanje socijalizma počinje revolucijom. To je teza koju je reklamirao Staljin, a preuzeo ju je od svojih teorijski uzdignutijih kolega iz Politbiroa, a ovi su je, opet, preuzeli iz socijaldemokratske tradicije. Međutim, u staljinističkoj verziji ta je teza sasvim dubiozna. A evo zašto.

Pretpostavljam da je očigledno da se revolucije ne mogu fabricirati. Prema tome, prethodno unutar starog društva mora doći do određenih promjena, moraju »sazrijeti uvjeti« za izbijanje revolucije. Postavlja se pitanje: zašto bi to sazrijevanje (na primjer, razvoj tržišta) bilo moguće unutar feudalizma, a ne unutar kapitalizma (na primjer, razvoj radničkog samoupravljanja)? Na ovo pitanje nije nikad dan zadovoljavajući odgovor, i to prosto zato što oba ilustrativno navedena fenomena predstavljaju empirijske činjenice.

Uzme li se u obzir da se danas živi mnogo brže nego ranije — u feudalizmu *per capita* proizvodnja je praktički stagnantna, u prošlom stoljeću raste po stopi od 1—2% godišnje, a posljednjih decenija raste po stopi od 3—8%; također: sukcesivne faze kapitalističkog razvoja sve su kraće — to proglašavanje 60-godišnjeg perioda kao prelaznog perioda o kome se u smislu sistema ne da ništa reći gubi svaki smisao.

Prema tome, ako ono što zapažamo nije demokratsko besklasno društvo (odnosno njegova nedvosmislena izgradnja), onda treba jasno konstatovati da se ne radi o socijalizmu. Alternative koje treba istražiti jesu da li se radi o prelaznom periodu ili, ako je taj period već suviše dug, o nekom nesocijalističkom sistemu. To me vodi do pitanja o determinizmu.

Digitized by Google

3. Determinizam ili historijska otvorenost

Boreći se protiv voluntarizma i akademske društvene nauke i utopističkih reformatora XIX vijeka, Marx je naglašavao (vjerojatno i prenaglašavao) objektivnu uvjetovanost historijskog razvoja. Njegovi epigoni su od toga napravili historijski determinizam: historija se odvija po šemi robovlasnički sistem — feudalizam — kapitalizam — socijalizam. Prema tome, poslije kapitalizma slijedi socijalizam, ma šta akteri koji su srušili kapitalizam radili ili subjektivno željeli. Dovoljno je kapitalizam definitivno srušiti i socijalistička izgradnja je zagarantirana. Stoga, ako neki suvremeni sistem očigledno nije kapitalistički, on može biti samo socijalistički.

Zanimljivo je da se taj dogmatski šematizam uporno održava iako ga vrlo jasno demantiraju historijske činjenice. Prije svega, navedena sukcesija društveno-ekonomskih sistema karakteristična je samo za Evropu i *ni za jedan drugi* kraj svijeta. A ako uzmemo u obzir i predrobovlasnički sistem, koji Marx naziva azijatskim despotizmom, onda *kompletnu sukcesiju društveno-ekonomskih sistema ne nalazimo nigdje* u svijetu.

Nadalje, objektivna uvjetovanost znači da u danom trenutku određeno društvo može djelovati samo u određenim čvrsto definiranim okvirima. Ti su okviri dani dotadašnjim historijskim razvojem, međunarodnim okruženjem i raspoloživom tehnologijom. Društvo koje nikad nije poznavalo političku demokraciju ne može očekivati da će odmah poslije revolucije prevazići sva dostignuća u svijetu i postići standarde koji odgovaraju socijalizmu. Društvo s tehnologijom čija produktivnost ne prelazi 100 dolara *per capita* ne može očekivati da će nakon kratkog prelaznog razdoblja ukloniti klasne razlike. Raspodjela prema potrebama nemoguća je dok proizvodnja nije u stanju da zadovolji potrebe. I tako dalje. To bi trebalo da bude očigledno.

Međutim, unutar danih historijskih okvira ne postoji samo jedna alternativa. Nikakav historijski determinizam nije stvorio samoupravljanje u Jugoslaviji. To su stvorili određeni revolucionarni akteri svojom svjesnom djelatnošću, i ne priznati im to značilo bi proglasiti ih robotima historije. Druge dvije moguće alternative bile su bugarski sistem (etatizam) ili grčki sistem (kapitalizam). Pobjeda informbirovaca dovela bi do prve solucije, a kralja i četnika do potonje. Sasvim je jasno da je naš društveno-ekonomski sistem onakav kakav je, sa svojim dobrim i lošim stranama, *izboren* svjesnom akcijom. I na širem, svjetskom, planu socijalistička budućnost nije nimalo zagarantirana. Prije svega, i kapitalizam i etatizam mogu lako produžiti svoju egzistenciju preko horizonta naše generacije. A zatim, ako dođe do atomskog sukoba dva vojna bloka, čitava suvremena civilizacija bit će dovedena u pitanje.

Posebno je pitanje takozvanog preskakanja sistema. Da li jedna siromašna afrička zemlja, na primjer Tanzanija, treba najprije

Digitized by Google

da prođe kroz kapitalistički razvoj da bi mogla prići izgradnji socijalizma? Deterministi bi, vjerojatno, potvrdno odgovorili na ovo pitanje, kao što su to uradili u debatama oko sovjetskog Oktobra. No, pravilan odgovor je, očigledno, negativan. Tanzanija je mogla izabrati kapitalistički put, kao što je to uradila njena susjeda Kenija. No, ona to nije uradila. Ona je izabrala socijalistički put. To ne znači da će nakon jednog kratkog prelaznog perioda socijalistička izgradnja biti brza. Prema jednom mom proračunu[4], uz ne suviše loše uvjete, prelazni period iznosit će između jedne i dvije generacije. Razvojne faze ne mogu se preskakati, ali se mogu modificirati i skratiti. A takvi dugotrajni prelazni periodi, koji zahtijevaju neprestano mijenjanje institucija, predstavljaju najsloženije poduhvate.

Došli smo, dakle, do zaključka da je moguć izbor između alternativnih društveno-ekonomskih sistema. Kako ćemo te sisteme identificirati? Ranije sam napomenuo da je upravo to prvi zadatak političke ekonomije. Sad je vrijeme da se njime pozabavimo.

4. Identifikacija društveno-ekonomskog sistema

Svaki sistem predstavlja funkcionalnu cjelinu međuzavisnih dijelova. Važno je uočiti da se ne radi ma o kakvoj kolekciji međuzavisnih dijelova, već da njihove funkcije moraju biti međusobno tako usklađene da se komponente uklapaju u funkcionalnu cjelinu. Za društveno-ekonomske sisteme karakteristično je da posjeduju fundamentalne institucije koje predodređuju razvoj i funkcionisanje sistema u cjelini.

Fundamentalna institucija kapitalizma je tržište. Univerzalno tržište (faktorâ i proizvodâ) neminovno razara feudalizam i rađa kapitalizam. To je zapazio još Adam Smith: »Ali ono što sila feudalnih ustanova nikada ne bi bila mogla ostvariti, učinilo je tiho i neosjetno djelovanje vanjske trgovine i manufaktura. One su postepeno opskrbile veleposjednike nečim za što su mogli razmijeniti cijeli višak proizvoda svojih zemalja.. I tako su za zadovoljenje najdjetinjastije, najniže i najprostije od svih taština veleposjednici postepeno zamijenili svu svoju moć i vlast."[5]

Tržište znači univerzalnost kupoprodajnih odnosa. Osnovna teorijska kategorija koja odražava tu situaciju je roba. Zbog toga Marx započinje svoju analizu kapitalističkog načina proizvodnje analizom robe. On zatim pokazuje kako se iz svojstava robe može izvesti funkcioniranje cjelokupnog sistema.

Od interesa je naznačiti da su roba i tržište postojali u svim sistemima od robovlasničkog do socijalističkog, ali nigdje, osim u kapitalizmu, kao univerzalna institucija.

---

[4] B. Horvat, *Prijelaz na samoupravni socijalizam u nerazvijenim zemljama, Ekonomska analiza*, 1978, str. 135—155.

[5] A. Smith, *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, sv. I, „Kultura", 1952, str. 372.

Digitized by Google

Isti metodološki postupak valja primijeniti i kod političke ekonomije socijalizma. Fundamentalna institucija socijalističkog sistema je samoupravljanje. Univerzalizacija samoupravljanja nužno razara kapitalizam (i etatizam) i rađa socijalizam. Samoupravljanje u rudimentima postoji i u drugim sistemima (suodlučivanje, privredne konferencije, zadruge), ali nigdje univerzalno. U kojoj mjeri je to fundamentalna kategorija, vidi se i odatle što je samoupravljanje jednako karakteristično i za komunizam (kao što je tržište karakteristično za sve faze kapitalizma). Socijalizam i komunizam ne razlikuju se po tome što u jednom postoji, a u drugom ne postoji samoupravljanje, već po tome što je u potonjem ono više razvijeno nego u prvom.

Možemo zaključiti. Kad naiđemo na univerzalno tržište, onda znamo da se radi o kapitalizmu. Kad utvrdimo univerzalno samoupravljanje, onda je društveno-ekonomski sistem socijalistički. Kad nema ni jednog ni drugog, onda se radi ili o prijelaznom režimu ili o nekom trećem sistemu.

Kao što tržište implicira robu kao analitičku kategoriju, tako samoupravljanje implicira jednakost kao analitičku kategoriju. Nije bez razloga jednakost — (čija je konsekvenca besklasnost) bila tradicionalno osnovni zahtjev socijalista. Izvođenje političke ekonomije socijalizma iz analize jednakosti analogan je metodološki postupak izvođenju političke ekonomije kapitalizma iz robe. No, dalja rasprava ovog problema prelazi okvire ovog napisa.[6]

5. Pozitivna nauka, kritika ili projekt

Preostaje da se raspravi još jedno sporno pitanje: da li je (marksistička) politička ekonomija pozitivna ili kritička disciplina. I opet prepoznajemo sholastički način mišljenja u postavljanju pitanja: ili — ili.

Poznato je da Marxov *Kapital* nosi podnaslov: *Kritika političke ekonomije*. Kako izgrađeni socijalizam, kao besklasno društvo zasnovano na univerzalnom samoupravljanju, još ne postoji — naši pseudomarksisti reći će da nije moguća ni njegova kritika, pa stoga ni marksistička politička ekonomija. S druge strane, ako se politekonomija socijalizma shvati kao nauka koja se razvija zajedno sa svojim predmetom, socijalističkom privredom, i polazi od empirijskih činjenica tog razvoja, onda se radi o pozitivizmu koji opet nije marksistički. Izlaz iz ove koncepcijske zbrke, čini se, nije teško naći.

Svaka nauka mora polaziti od provjerljivih empirijskih činjenica (jer inače predstavlja religiju, umjetnost, halucinacije ili ne-

[6] Prvu skicu političke ekonomije socijalizma koja polazi iz gore navedenih osnova dao sam u članku *On the Political Economy of Socialism*, u: E. Pusić, ur., *Participation and Self-Management*, sv. 6, Institut za društvena istraživanja — Zagreb, 1973, str. 99—112. Potpunu razradu dao sam u knjizi *Politička ekonomija socijalizma* (u štampi).

Digitized by Google

što drugo, ali ne nauku). U tom smislu politička ekonomija je pozitivna. Međutim, marksistička društvena nauka uopće, pa tako i politička ekonomija, ne uzima stanje stvari kao prosto egzogeno dano i nepromjenljivo. Ona, isto tako, ispituje moguće alternative, mogućnost prevazilaženja zatečene situacije, ukratko, mogućnosti za svjesnu društvenu akciju. U tom smislu politekonomija socijalizma jest (odnosno treba da bude) kritička.

Šta je, međutim, s budućnošću? Da li je moguća ekonomska nauka o budućem? U tom pogledu u međunarodnom socijalističkom pokretu vladao je, i još vlada, čudan dogmatizam. S jedne strane su jasna opredjeljenja za *naučnu* izgradnju novog društva (radi se o naučnom socijalizmu), a s druge strane se tvrdokorno odbija ma kakva naučna projekcija tog društva. Odatle su proizašle nesagledive štete. Da navedem samo jedan primjer. Kad je u 1891. godini pripreman Erfurtski program Njemačke socijaldemokratske partije, neki članovi su tražili da se u program unese i program političkih i institucionalnih mjera za prelazni period. Karl Kautsky, predsjednik Komisije za program, odbio je te zahtjeve kao neopravdane, jer da vrijeme nije još sazrelo, a i kasnije se o takvim zahtjevima podsmješljivo izjašnjavao. Kad je dvije i po decenije kasnije, 1918. godine, vrijeme sazrelo, Partija nije imala nikakav akcioni program. Njemačka revolucija započela je spontano, a njemački socijaldemokrati nisu imali nikakvu jasnu predodžbu o tome šta bi trebalo uraditi, još manje o tome kako bi jedan socijalistički poredak trebao da se izgradi i funkcionira. Građanski ekonomisti izlazili su s bitno radikalnijim prijedlozima nego partijsko-sindikalne komisije. I dok su se socijaldemokratske frakcije svađale oko toga šta bi trebalo uraditi, buržoazija se oporavila od prvobitnog šoka i prešla u akciju — sudbina njemačke revolucije je bila zapečaćena. Navodeći ovu historijsku epizodu, ja nipošto ne namjeravam tvrditi da bi naučno fundirani program mjera koje treba poduzeti poslije osvajanja vlasti osigurao pobjedu njemačke revolucije. Revolucija se ne svodi na nauku. No, čini mi se očiglednim da je potpuno odsustvo takvog programa znatno olakšalo pobjedu kontrarevolucije.

Nauka, koja bi samo objašnjavala protekle događaje, a ne bi služila za formiranje akcionog programa, bila bi loša nauka. Kod toga treba da bude jasno da nauka ne može zamijeniti društvena i politička *vrednovanja*. No, kad je jednom uobičajenim političkim procesima sistem vrijednosti i društvenih preferencija definiran, jedino nauka može pružiti putokaz kako da se te vrijednosti inkorporiraju u društveno-ekonomski sistem, kako taj sistem treba izgraditi i kako on funkcionira. U tom smislu politička ekonomija socijalizma je također i *projekt*. Iz činjenice što socijalizam još nije izgrađen ne samo što ne slijedi da nije moguća politička ekonomija socijalizma, već je, naprotiv, imperativno da se na toj političkoj ekonomiji što intenzivnije radi. U tom pogledu očigledno zaostajemo za potrebama našeg društva i našeg vremena.

Digitized by Google

Augustin Papić

Inostrani privatni kapital i zemlje u razvoju

I. Uvod

Cilj ovog napisa[1] je da iznese neka empirijska iskustva, prvenstveno zemalja u razvoju, sa inostranim direktnim privatnim investicijama (IDPI), koje predstavljaju najtipičniji oblik izvoza inostranog privatnog kapitala. Mislim da su ova iskustva od interesa i za nas, jer inostrani privatni kapital, kroz zajednička ulaganja, transfer tehnologije, industrijsku i proizvodno-tehničku saradnju sigurno nastoji da i u našoj zemlji postigne ciljeve od kojih su neki dokumentovano izneseni u ovom napisu.

Inostrane direktne privatne investicije predstavljaju ulaganja u jednoj zemlji koja su stvarno pod kontrolom građana druge

[1] Članak predstavlja prerađeni i dopunjeni tekst referata podnesenog na Drugom međunarodnom naučno-bankarskom skupu održanom u Dubrovniku od 26. do 31 maja 1980, a bavi se odnosima zemalja u razvoju prema direktnim privatnim investicijama iz industrijski razvijenih zemalja Zapada, odakle potiče najveći dio ovih ulaganja. U novije vrijeme ovakvih ulaganja ima i među zemljama u razvoju, pa i ulaganja iz socijalističkih zemalja u zemlje u razvoju, ali to nije predmet našeg razmatranja.

Digitized by Google

zemlje, odnosno ulaganja za organizovanje novih ili proširenje postojećih preduzeća koja kontroliše inostrani ulagač.[2]

Za razliku od ostalih vidova inostranog finansiranja (bonovi i obveznice, razne vrste privatnih kredita), u slučaju direktnih privatnih investicija izvezeni kapital ostaje vlasništvo i na raspolaganju inostranog ulagača koji ima odgovarajući uticaj na upravljanje preduzećem saglasno visini svoga učešća u ukupnom kapitalu i raspolaže (učestvuje) u ostvarenom profitu.

Izvoz kapitala predstavlja temu od velikog teorijskog interesa, čemu je poseban doprinos dala marksistička ekonomska teorija.

Osnovni cilj izvoza kapitala, posebno onog povezanog sa tehnologijom, »managementom« i »marketingom«, jeste dominacija nad proizvodnjom, izvorima sirovina i energije, nad tržištima, eksploatacija jeftine radne snage, pri čemu se putem vertikalne povezanosti i komandom iz jednog centra stvaraju ekstraprofiti, inače u uslovima tendencije opadanja profitne stope.

Osobito važan značaj izvoza kapitala, za razliku od izvoza roba, predstavlja jedno od pet obilježja Lenjinove definicije imperijalizma.[3] Koncentracija proizvodnje i kapitala i njegova centralizacija vodi do stapanja bankovnog i industrijskog kapitala u finansijski i stvaranja finansijske oligarhije, do stvaranja monopola i međunarodnih monopolističkih saveza.

Ipak, monopoli ne znače potpuno ukidanje konkurencije, nego, naprotiv, njihovu međusobnu borbu za pozicije u pojedinim dijelovima svijeta, za podjelu interesnih sfera.

Internacionalizacija kapitala i proizvodnje posebno je podstaknuta brzim razvojem i internacionalizacijom tehnologije. Sve se to odvijalo u uslovima, dugoročnije gledano, bržih stopa rasta proizvodnje u svijetu i međunarodne trgovine, iako sa značajnim oscilacijama i poremećajima, naročito u sedamdesetim godinama.[4]

---

[2] Definicija Međunarodnog monetarnog fonda, odnosno OECD-DAC: *Investing in Developing Countries — 1978*, Paris, 1978, str. 105.

[3] Vidi: V. I. Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*, Sarajevo, 1975, str. 77.

Pored fundamentalnog doprinosa Marksa i kasnije Lenjina, za ovu temu je od interesa doprinos R. Hilferdinga i R. Luxemburg, a u novije vrijeme O. A. Barana, P. M. Sweezyja, A. Emmanuela, P. Dockesa, S. Amina, C. Palloixa i drugih.

[4] Od interesa mogu biti razlike u stopama rasta u dva perioda — onog od 35 godina (1913—1948, koji, međutim, obuhvata dva svjetska, razarajuća, rata), i onog od 25 godina (1948—1973): u drugom periodu godišnje stope rasta svjetske proizvodnje bile su za 5 puta, a svjetske trgovine za 14 puta veće od onih u prvom periodu. Značajan doprinos ovom rastu, naročito proizvodnje, dale su socijalističke zemlje, kao i neke zemlje u razvoju. (Vidi: R. Balckmurst, N. Marian, J. Tumlir, *Trade Liberalization Protectionism and Interdependence*, GATT, Studies on International Trade, Geneve, novembar 1977, str. 7—8.)

Digitized by Google

Transnacionalne korporacije (TNC) predstavljaju u savremenom kapitalističkom svijetu poseban izraz monopolističkog kapitala, specifičan vid koncentracije kapitala, internacionalizacije proizvodnje, kapitala, tehnologije, rukovođenja (menadžmenta) i organizacije tržišta. One su i najizrazitiji nosilac izvoza kapitala, a posebno direktnih privatnih investicija u inostranstvu.

Internacionalizacija kapitala ne ograničava se na ekonomiku, na sferu materijalnih proizvodnih snaga. Ona nužno implicira ekspanziju kapitalističkih odnosa proizvodnje, jačanje svjetskog kapitalizma. Nije nepoznato da IDPI najbolje cvjetaju u zemljama u kojima uživaju punu slobodu, kao i da nameću takve odnose koji odgovaraju društveno-ekonomskom sistemu čiji su proizvodi i nosilac.

Internacionalizacija kapitala vodi neravnomjernostima u razvoju svjetske privrede, produbljivanju razlika, skokovima i padovima, pri čemu se, uz ciklične, posebno zaoštravaju strukturni poremećaji i neusklađenosti, nespremnost da se prihvate novi odnosi u međunarodnoj podjeli rada. To je prisutno unutar razvijenog kapitalističkog svijeta, što vodi međusobnim protivurječnostima, naročito na potezu SAD — Zapadna Evropa — Japan, ali i u užim okvirima.

Posebno su izražene razlike, produbljivanje jaza između razvijenog svijeta i onog u razvoju. Registrovane visoke stope profita, a posebno one skrivene koje inostrani kapital ostvaruje u zemljama u razvoju, a monopolistički kapital na svjetskom tržištu u cjelini, izvor su teške eksploatacije i ekonomskog zaostajanja nerazvijenog svijeta (ne potcjenjujući ovim ni unutarnje faktore prisutne u nekima od tih zemalja).

Nisu za potcjenjivanje ni protivurječnosti koje postoje u ekonomskim odnosima između industrijski razvijenog Zapada i socijalističkih zemalja istočne Evrope. Pored razlika u društveno-ekonomskim i političkim sistemima, te protivurječnosti su izrazite u periodu hladnog rata, odnosno zaoštravanja odnosâ između dva bloka, odnosno dvije velike sile, naročito početkom ove godine.

Internacionalizacija kapitala znači slabljenje funkcija i uticaja vlada pojedinih zemalja na privredne tokove, ali i na procese integracije, prije svega u okvirima identičnih društveno-ekonomskih sistema (kada je riječ o razvijenom svijetu).

Pojačana međuzavisnost u svijetu podstiče potrebu šire međunarodne ekonomske saradnje, demokratizacije međunarodnih

---

Međutim, u sedamdesetim godinama zaoštravanje strukturnih problema svjetske privrede, i posebno završavanje perioda jeftine energije i prelaz na skuplje izvore energije, izaziva poremećaje i u cikličkim kretanjima, usporava stopu rasta proizvodnje i svjetske trgovine, zaoštrava probleme inflacije i monetarnih poremećaja, a naročito produbljuje jaz između razvijenog svijeta i zemalja u razvoju.

Digitized by Google

ekonomskih odnosa, sve veće uloge Ujedinjenih nacija i njenih agencija na globalnom i regionalnom planu. To je dovelo do niza akcija i odluka UN čiji su glavni inicijatori bile nesvrstane zemlje i druge zemlje u razvoju.

II. Direktne privatne investicije i međunarodno kretanje kapitala

U toku stoljeća desile su se značajne promjene u obimu, karakteru, oblicima, nosiocima i korisnicima međunarodne cirkulacije (privatnog) kapitala. U periodu do Prvog svjetskog rata najveći dio plasmana privatnog kapitala bio je u obliku bonova i obveznica (portfolio investicije), a u periodu velike ekonomske krize (1929) oko polovine plasmana SAD bilo je u ovom obliku. Značaj inostranih direktnih privatnih investicija raste posebno nakon Drugog svjetskog rata, te je već 1959. godine oko 3/4 privatnih ulaganja SAD u inostranstvu bilo u obliku direktnih investicija.[5]

Međutim, inostrane direktne investicije predstavljaju više nego samo finansijske transakcije; ovdje je u pitanju poduzetnički poduhvat koji, pored kapitala, uključuje transfer tehnologije, organizaciju i rukovođenje i tržišne transakcije (marketing). Mjesto odvojene cirkulacije pomenutih faktora razvoja i međunarodne razmjene, na ovaj način dolazi do jednog »paketa« čiji je nosilac monopolistički kapital, a posebno transnacionalne korporacije.[6]

U desetogodišnjem periodu (1967—1976) IDPI pokazuju značajno povećanje prateći uglavnom rast bruto nacionalnog proizvoda (BNP) zemalja DAC (OECD zemalja izvoznica kapitala), na što ukazuje sljedeća tabela (u milijardama SAD dolara)[7]:

---

[5] *Capital Movements and Economic Development*, Proceedings of a Conference Held by the International Association, Edited by John H. Adler, St. Martin's Press, New York, 1967; F. Pazos, *The Role of Private Capital in Promoting Development*, str. 190.

[6] Ipak, prostor, a ne sama tema, ne dozvoljava ulaženje u složene probleme transnacionalnih korporacija.

[7] *UN ECOSOC, Commission on Transnational Corporations: Transnational Corporations in World Development: A Re-examination*, 20. mart 1978, str. 35. i 235.

Postoji manji nesklad između podataka za BNP kako je iskazan gore i onoga prema kome su obračunati procenti pod 5. Inače, treba upozoriti na nesigurnost podataka o IDPI. Oni dolaze iz privatnih izvora, te postoje tendencije da se podaci podešavaju, naročito da bi se ublažile kritike profiterskog poslovanja inostranog privatnog kapitala. Postoje razlike i među podacima kako ih publikuje Međunarodni monetarni fond, OECD i OUN i u metodološkom pogledu. Ipak, izneseni podaci ukazuju na osnovne karakteristike i tendencije uloge ovog kapitala.

Digitized by Google

	1967	1971	1976	Godišnje stope rasta 1967—71	1971—76
1. BNP	1.561	2.213	4.167	9,1%	13,5%
2. Vrijednost IDPI	105	158	287	10,7%	12,7%
3. Odliv IDPI	—	12,8	24,4	—	—
4. Odnos 2 : 1 (u %)	6,7	7,1	6,9	—	—
5. Odnos 3 : 1 (u %)	—	0,59	0,60	—	—

Iako je taj proces počeo nešto ranije, u sedamdesetim godinama dolazi do naglog razvoja internacionalnog, zapravo transnacionalnog bankarstva. U periodu od deset godina (1970— kraj 1979) banke 14 zemalja Zapada povećale su vrijednost svojih neto transakcija za preko 10 puta (sa 62 na 665 milijardi SAD dolara; bruto čak na 1.111 milijardi dolara).[8]

Posebno mjesto u međunarodnom privatnom finansiranju zauzimaju eurokrediti, zapravo neka vrsta transnacionalnih kredita, čija je vrijednost samo u tri godine povećana za 2,5 puta i koji već znatno premašuju plasmane inostranih direktnih privatnih investicija: sa 28,7 milijardi dolara u 1976. (kada su plasmani ovih drugih bili 24,4 milijarde dolara) na 71,7 milijardi dolara u 1978. godini.[9]

Transnacionalne (zvanično internacionalne) banke, specifičan vid moći monopolističkog kapitala, predstavljaju pribježišta i izvore plasmana ogromnih finansijskih sredstava izvan kontrole vlada, pa i međunarodnih monetarnih i finansijskih institucija. (Ovaj fenomen zaslužuje posebne analize, što, međutim, izlazi iz okvira ovog napisa.)

Negativna iskustva i kritički odnos prema inostranom privatnom kapitalu, napori i borba za nacionalnu i ekonomsku nezavisnost, naročito zemalja u razvoju, uticali su na sniženje stepena učešća privatnog kapitala u direktnim ulaganjima u inostranstvu. Broj afilijacija u zemljama u razvoju sa punim ili većinskim vlasništvom inostranog privatnog kapitala smanjen je sa 58% (osnovanih prije 1951) na 17% (osnovanih u periodu 1966—1970). Broj afilijacija sa manjinskim vlasništvom i suvlasništvom povećan je u istom periodu sa 17% na 51%.[10] Na taj način dolazi do zajedničkih ulaganja.[11] Prednost ovakvih ulaga-

[8] Bank for International Settlements, Basel: »International Banking Developments — Fourth Quarter 1979«, februar 1980, tabela 1.

[9] World Bank: »Annual Report«, str. 147—149.

[10] *UN ECOSOC, Commission on Transnational Corporations: Transnational Corporations in World Development: A Re-examination*, 20. mart 1978, str. 228.

Podaci se odnose na 1.276 afilijacija prerađivačke industrije u zemljama u razvoju, osnovanih od strane 391 TNC.

[11] Naš Zakon o ulaganju sredstava stranih lica u domaće organizacije udruženog rada (»Sl. list«, br. 18, od 7. aprila 1978) daje određenu definiciju zajedničkih ulaganja kada u članu 2. kaže:

Digitized by Google

nja (uz manjinsko vlasništvo inostranog privatnog kapitala) odraz je napora zemalja u razvoju za većom kontrolom i uticajem na poslovanje zajedničkih firmi, njihovog punijeg uklapanja u ekonomsku politiku zemlje korisnice.

Prihvatajući zajednička ulaganja da bi izbjegao kritike, opasnost od nacionalizacije i slično, inostrani privatni kapital daje manje povoljan tretman ovakvoj saradnji (u ulaganjima, tehnologiji i slično), a ne rijetko bez formalne kontrole i većinskog vlasništva izvlači iz zajedničkih firmi ekonomske koristi koje premašuju njegov doprinos. Ukratko, formalna kontrola nad vlasništvom ne znači uvijek i faktičnu kontrolu nad poslovanjem zajedničke firme.

III. Priliv inostranog privatnog kapitala u zemlje u razvoju

Značaj inostranih privatnih investicija u finansiranju zemalja u razvoju opada u posljednjoj dekadi, iako je učešće ukupnih privatnih izvora finansiranja u porastu. To ilustruju godišnji prosjeci priliva raznih vidova inostranih sredstava u zemlje u razvoju i međunarodne finansijske institucije za razvoj (u milijardama SAD dolara)[12]:

	1967—69		1970—72		1973—75		1976—78	
	Iznos	%	Iznos	%	Iznos	%	Iznos	%
Ukupno	12,7	100	17,5	100	28,4	100	54,2	100
Privatni izvori	5,7	45	7,5	43	13,0	46	32,7	60
IDPI	2,7	21	3,7	21	5,4	19	9,5	18
Portfolio invest.	1,5	12	1,7	10	5,0	18	15,4	28
Izvozni krediti	1,5	12	2,1	12	2,6	9	7,8	14

Godišnje oscilacije su još veće: u 1970. učešće IDPI iznosilo je 24%, a 1978. samo 16% ukupnog finansiranja zemalja u razvoju.[13]

»Strano lice može ulagati sredstva u domaću organizaciju udruženog rada radi ostvarivanja zajedničkih poslovnih ciljeva i interesa, uz zajednički rizik i s pravom učešća u dohotku ostvarenom zajedničkim poslovanjem (u daljem tekstu: zajedničko poslovanje).

U okviru učešća u dohotku ostvarenom zajedničkim poslovanjem strano lice ostvaruje pravo na povraćaj vrednosti uloženih sredstava i pravo na naknadu za privređivanje tim sredstvima.«

[12] OECD-DAC: »Investing in Developing Countries — 1978« za 1970, 1974—1976, a »OECD-DAC Review 1979« za 1966—1969, 1977. i 1978.

[13] Pad učešća direktnih privatnih investicija u ukupnom finansiranju zemalja u razvoju još je izrazitiji ako se uzme u obzir brzi rast eurokredita koji su u 1970. iznosili samo 0,6 milijardi, a 1978. godine 20,3 milijarde dolara (World Bank: »Annual Report«).

Digitized by Google

Obim direktnih privatnih investicija u zemlje u razvoju (u cijenama iz 1973) zapravo je smanjen sa 6,7 milijardi u 1973. na 5,5 milijardi dolara u 1978. godini.[14]

Očigledno se smanjuje interes inostranog privatnog kapitala za zemlje u razvoju i dolazi do većeg usmjeravanja ovog kapitala na industrijski razvijene zemlje (OECD): učešće prvih u vrijednosti inostranog privatnog kapitala smanjeno je sa 31% u 1967. na 26,5% u 1976. godini (to jest 76,2 prema 287,2 milijarde dolara ukupno), dok je istovremeno povećano učešće industrijski razvijenih zemalja.[15]

Posebno je smanjen dopunski priliv privatnog kapitala iz inostranstva: sa 66,4% u periodu 1965—1967. na 56,7% u periodu 1973—1976.[16] Inostrani privatni kapital posluje u zemljama u razvoju sa veoma uskom bazom vlastitog kapitala, oslanjajući se sve više na kredite u zemljama korisnicama.[17]

Nastupila su određena pomjeranja u izvorima IDPI u zemlje u razvoju. Učešće SAD opada (sa 53,8% u 1967. na 47,6 u 1976. godini), ali ono i dalje ostaje daleko najveće. Smanjeno je učešće Velike Britanije i Francuske. Iako najveći rast pokazuju Japan, Zapadna Njemačka i Švajcarska, njihovo pojedinačno učešće kreće se nešto preko 6% ukupnih direktnih privatnih ulaganja u zemlje u razvoju.

Značajna su pomjeranja među zemljama u razvoju korisnicama inostranih direktnih privatnih investicija: u periodu od deset godina (1967 — 1976) izrazito je smanjeno učešće Bliskog istoka (sa 8,8% na 2,9%), a također i Afrike (sa 18,8% na 12,7%). Blizu polovine ovih ulaganja locirano je u Latinskoj Americi (porast sa 42,5% na 49,5%). Značajan rast učešća bilježi Azija (sa 14,2% na 25,8%) i južna Evropa (sa 5,7% na 9,1%).[18]

Direktne privatne investicije su koncentrisane u malom broju zemalja u razvoju: samo u deset (od 119 zemalja) koncentrisano je 40,8 milijardi dolara, ili 53%, dok na pet zemalja otpada 36% ukupne vrijednosti IDPI. Među njima su uglavnom

[14] IFC 1979, »Annual Report«, str. 6.

[15] Značajno je povećan priliv IDPI u Zapadnu Njemačku i SAD i, donekle, u Veliku Britaniju. U 1979. godini, na primjer, priliv IDPI u SAD iznosio je 12,5 milijardi dolara ili dvostruko više u odnosu na prethodnu godinu. (Izvor: *Foreign Investment in America*, »News Week«, 7. april 1980.)

[16] Podaci za IDPI iz SAD, Kanade, Zapadne Njemačke, Italije, Švedske, Belgije i Australije — znači najveći dio izvora IDPI. (*UN ECOSOC, Commission on Transnational Corporations: Transnational Corporations in World Development: A Re-examination*, 20. mart 1978, str. 252.)

[17] Tako, na primjer, u Meksiku su inostrani izvori učestvovali u 1971. samo sa 38,7% u prilivu kapitala inostranih ulagača, a 61,3% je poticalo iz domaćih izvora.

[18] *Financial Flows to and from Developing Countries*, UNCTAD, 3. jun 1975, str. 36, za 1967. godinu. — World Bank: »Annual Report«, str. 114, za 1976. godinu.

Digitized by Google

razvijenije među zemljama u razvoju (preko 1.000 dolara BNP po stanovniku), kao i zemlje koje daju velike poreske olakšice (u Karibima i na Dalekom istoku). Samo oko 1/4 inostranog privatnog kapitala u 1975. godini nalazilo se u najbrojnijem dijelu zemalja u razvoju — u onima sa nacionalnim dohotkom do 500 dolara.[19]

Postoji tijesna povezanost između porijekla i regionalnog rasporeda zemalja korisnica sa promjenama u strukturi IDPI.

Nakon što su IDPI bile eliminisane iz javnih službi (krajem Drugog svjetskog rata), njihovo učešće u sirovinama, a naročito u energiji smanjeno je u sedamdesetim godinama, uz porast učešća u prerađivačkoj industriji. To je, međutim, više karakteristično za razvijene zemlje, dok je učešće ovog kapitala u prerađivačkoj industriji u zemljama u razvoju za deset godina (1967—1976) neznatno poraslo (sa 31% na oko 1/3). Zato su veoma prisutne protivurječnosti između inostranog privatnog kapitala i zemalja u razvoju u odnosu na stepen prerade njihovih sirovina.[20]

Zabrinjava, međutim, to da su zemlje u razvoju, a naročito neke od njih, postale pribježišta neproizvodnih ulaganja u bankarstvo i usluge. Samo u roku od tri godine (1971—1974) učešće usluga povećano je sa 28,4% na 40,8%, a bankarstva sa 9,9% na 18,0% ukupnih direktnih privatnih investicija iz SAD i Zapadne Njemačke u zemlje u razvoju. To je mnogo veće učešće od onoga u industrijski razvijenim zemljama.[21]

IV. Veliki profiti

Pravi značaj direktnih privatnih investicija za zemlje korisnice, prije svega za zemlje u razvoju, može se sagledati kroz njihove ekonomske efekte na privredni razvoj dotičnih zemalja, a posebno sa stanovišta doprinosa ovih ulaganja prilivu, odnosno odlivu inostranih sredstava, u pogledu troškova inostranog kapitala i tehnologije, sa stanovišta platnobilansnih, prije svega izvoznih efekata.

Raspoloživi podaci pokazuju da je u slučaju zemalja u razvoju priliv kapitala po osnovi ovih ulaganja bio izrazito manji od odliva, što se vidi iz sljedeće tabele (u milionima SAD dolara)[22]:

---

[19] *UN ECOSOS, Commission on Transnational Corporations: Transnational Corporations in World Development: A Re-examination*, 20. mart 1978, str. 57.

[20] *Financial Flows to and from Developing Countries*, UNCTAD, 3. jun 1975, str. 57.

[21] *UN ECOSOC, Commission on Transnational Corporations: Transnational Corporations in World Development: A Re-examination*, 20. mart 1978, str. 242—244.

[22] Isto, str. 251.

Digitized by Google

	1967	1971	1972	1973	1974	1975
Ukupno 61 ZUR						
Priliv	1.200	1.949	1.359	3.094	— 2.100	—
Odliv	—4.400	—5.989	—7.600	—9.800	—16.600	—
Od toga 9 zemalja OPEC-a						
Priliv	370	618	— 375	134	— 5.268	3.104
Odliv	—2.900	—4.313	—5.752	—7.200	—13.600[23]	9.128
Ostale ZUR						
Priliv	836	1.324	1.734	2.960	3.169	—
Odliv	—1.580	—1.676	1.848	—2.600	— 2.820[23]	—

Odnos odliva prema prilivu inostranog privatnog kapitala u zemljama u razvoju bio je izrazito nepovoljniji od odnosa ukupnog priliva i odliva ovog kapitala. Tako, na primjer, u periodu 1971—1974. u slučaju SAD priliv po osnovi ovih ulaganja (što predstavlja odliv za zemlje korisnice) bio je u prosjeku 1,6 puta veći od odliva (priliv za zemlje korisnice).[24] Gornja tabela pokazuje, međutim, da je u slučaju zemalja u razvoju u prosjeku odliv bio 5,5 puta veći od priliva, a u slučaju zemalja OPEC-a čak 48,5 puta.

Dobit na uloženi inostrani privatni kapital[25] predstavlja glavni izvor odliva za zemlje korisnice, odnosno priliva za inostrani privatni kapital. Stope dobiti različite su po granama i grupacijama, pa i preduzećima, ali u principu one su izrazito veće na kapital uložen u zemlje u razvoju. To se vidi iz stopa dobiti direktnih privatnih investicija SAD (u procentima):

[23] Privremeni podaci.

[24] *Survey of Current Business*, Published by the Bureau of Economic Analysis of the US Department of Commerce, Vol. 59, br. 6, jun 1979, str. 34.

[25] Plaćanja po osnovi investicione dobiti, prema definiciji Međunarodnog monetarnog fonda (za platnobilansne namjene), uključuju u principu i reinvestiranu dobit, to jest dio dobiti koja za zemlju korisnicu ne predstavlja devizni odliv. Ova definicija, međutim, nije u svim iskazima dobiti uvijek jedinstveno primijenjena.

Stopa dobiti predstavlja procenat iz odnosa dobiti prema prosjeku ukupno uloženog kapitala u dotičnoj godini (stanje kapitala početkom i krajem godine podijeljeno sa dva).

Digitized by Google

	1957[26]	1964[26]	1976[27]	1977[27]
Prosjek SAD[28]	13,2	11,5	14,6	13,9
SAD u razvijenim zemljama	—	—	12,0	11,4
SAD u Evropi	1,37	9,2	—	—
SAD u zemljama u razvoju	—	—	25,5	24,8
SAD u Africi	—	21,1	—	—
SAD u Aziji	—	34,9	—	—
SAD u nafti	—	—	18,8	18,5
SAD u nafti u razvijenim zemljama	—	—	9,0	8,7
SAD u nafti u zemljama u razvoju	—	—	124,3	127,5

Privatni kapital ide u inostranstvo sa osnovnim ciljem da ostvari profite veće od onih u vlastitoj zemlji. Najnoviji podaci za pet najvećih petrolejskih kompanija SAD (Exxon, Gulf, Mobil, SO Cal i Texaco) pokazuju ukupno povećanje profita od 69% u 1979. u odnosu na 1978. godinu. Međutim, profiti od nafte i gasa u SAD povećani su samo za 28%, a oni u inostranstvu čak za 93% (to jest za preko tri puta). Učešće ovih posljednjih u ukupnim profitima povećano je sa 56,8% u 1978. na 65% u 1979. godini.[29]

Udvostručenje cijena sirove nafte u 1979. u odnosu na 1978. godinu predstavlja faktor od ključnog značaja za povećanje stope dobiti Chase grupe u SAD sa 13,2% u 1978. na 23,8% u 1979, to jest 31,2 milijarde SAD dolara. U tome je, međutim, izrazito porasla stopa dobiti operacija ove grupe van SAD (više nego udvostručena), to jest sa 12,5% na 29%, a učešće u ukupnoj dobiti povećano je sa 44,5% u 1978. na 58% u 1979. godini.[30]

[26] *Capital Movements and Economic Development*, cit. izd.; F. Pazos, *The Role of Private Capital in Promoting Development*. — A. Kamarck, *The Financial Experience of Lenders and Investors*, str. 99. i 106.

[27] *Survey of Current Business*, cit. izd., Vol. 58, br. 8, str. 22.

[28] »Petroleum Economist«, mart 1980, str. 123.

[29] »The Petroleum Situation«, A Monthly Review from Energy Economics — The Chase Manhattan Bank, New York, Vol. 4, br. 4, april 1980, str. 2.

[30] Ekstra troškovi zbog nabijanja cijena bili su 24 puta veći od deklarisanih profita inostranih korporacija u Kolumbiji. (»Major Issues Arising from the Transfer of Technology to Developing Countries«, UNCTAD, Geneve, UN, New York, 1975, str. 17.)

Digitized by Google

Profiti inostranog privatnog kapitala često su veći od deklarisanih[31], između ostalog, iz dva razloga: zbog više iskazane od stvarne vrijednosti investiranog kapitala (precijenjene vrijednosti raznih doprinosa »u naturi«, kao što su patenti, licence, *know-how* zaštitni znaci i slično), a naročito zbog manipulacije sa izvozno-uvoznim cijenama (takozvane transferne cijene) koje znače nabijanje cijena.[32]

Zahvaljujući dominantnoj poziciji na svjetskom tržištu, monopolistički kapital nameće svojim afilijacijama i partnerima u inostranstvu obaveze da vrše kupoprodaje (investiciona oprema, sirovine i polufabrikati, dijelovi za sklapanje, finalni proizvodi) preko njih. Iako se na slobodnom tržištu ovakve nabavke mogu ostvariti pod povoljnijim cijenama, inostrani kapital arbitrarno utvrđuje više cijene za svoj izvoz, to jest vrši nabijanje izvoznih cijena, a plaća niže od konkurentnih cijena za uvoz od svojih inostranih partnera.

To najviše pogađa zemlje u razvoju[33], kako zbog teže kontrole manipulacije cijenama tako i zbog težnji inostranog kapitala da se putem cijena umanje efekti kontrole profita i njihovo oporezivanje, zaobiđu razna spoljnotrgovinska i platnobilansna ograničenja.

Manipulaciju cijenama veoma je teško utvrditi jer odluke donosi najuže rukovodstvo korporacija i u najvećoj tajnosti.

Djelujući u raznim zemljama, inostrani privatni kapital, a posebno TNC, zbog razlika u kursevima pojedinih valuta i razlike u kamatnim stopama, takođe ostvaruje značajne profite,

---

[31] Nabijanje cijena predstavlja razliku između cijena po kojima se vrše isporuke u okviru pomenutih vidova saradnje i cijena sličnih proizvoda na svjetskom tržištu. To se može izraziti formulom u kojoj je nabijanje cijena $= \frac{Pc - Pw}{Pw} \times 100$, u čemu je: Pc = plaćena cijena, a Pw = konkretna cijena. (Vidi: »Dominant Position od Market Power of Transnational Corporations«, UNCTAD, Geneve, UN, New York, 1978, str. 21.)

[32] Navedeni su izraziti primjeri nabijanja cijena od strane velikih koncerna industrije lijekova, a na izvoz sirovina i poluprerađevina, koje su iznosile: u slučaju Kolumbije između 33,5% i 313,8%; u slučaju Čilea nabijanje cijena kretalo se između 30% i više od 500%, a Meksika između 40% i 1.669%; u slučaju Indije nabijanje cijena kretalo se između 124% i 347% u odnosu na uvozne cijene domaćih firmi. Podaci za Kolumbiju pokazuju da je nabijanje cijena u industriji gume iznosilo 40%, a kod električnih aparata između 24,1% i 81,1% (»Major Issues Arising from the Transfer of Technology to Developing Countries«, cit. izd., str. 17. i »Dominant Position of Market Power of Transnational Corporations«, cit. izd., str. 21—22.)

[33] Jedna ekonometrijska analiza ocjenjuje da je zbog nižih izvoznih cijena od strane afilijacija TNC u Latinskoj Americi izvršeno prelijevanje dohotka u njihove centrale u visini od 427,5 miliona dolara ili u prosjeku za 40%. (F. Bergsten, *An Analysis of US Foreign Direct Investment Policy and Economic Development*, AID Discussion Paper, br. 36, novembar 1976, str. 49.)

Digitized by Google

opet na teret svojih inostranih partnera, a posebno onih u zemljama u razvoju.

V. Ograničenja u korištenju uvezene tehnologije

Dosta su raširene tvrdnje, naročito u razvijenom svijetu, da inostrani privatni kapital obezbjeđuje najbolji put za transfer savremene tehnologije. Ovo se ističe u vrijeme kada je tehnologija postala izrazit predmet međunarodne razmjene (rast sa 2,7 u 1965. na 11 milijardi SAD dolara u 1976. godini[34] — znači izrazito brže od rasta inostranih direktnih privatnih investicija).

Međutim, najveći dio razmjene tehnologije odvija se unutar industrijski razvijenog svijeta. Zemlje u razvoju, inače veoma ovisne od inostrane tehnologije (84% patenata u zemljama u razvoju inostranog je porijekla), veoma teško dolaze do njenog transfera pod adekvatnim uslovima.[35]

Činjenica je da su TNC nosioci i izvor najsavremenije tehnologije. One su, međutim, spremne da je transferišu svojim afilijacijama, ali pod punom kontrolom njihovog poslovanja, čuvanja tajnosti nove tehnologije, izvlačenja maksimalnih profita iz njene primjene. To je, međutim, slučaj sa afilijacijama sa punim ili većinskim vlasništvom inostranog privatnog kapitala, a to je pretežno u razvijenim zemljama (na primjer, tehnologija SAD u Zapadnoj Evropi).

U slučaju zemalja u razvoju inostrane direktne privatne investicije nisu se, iz više razloga, pokazale kao naročito pogodan instrumenat za transfer tehnologije: ove zemlje su često ovisne o već primijenjenoj tehnologiji, o tehnologiji za takozvane masovne proizvode za koju su tokom eksploatacije u razvijenim zemljama već pokriveni njeni troškovi, te njen transfer u zemlje u razvoju ne traži neke posebne izdatke. Istovremeno, inostrani privatni kapital teško nudi zemljama u razvoju najsavremeniju tehnologiju, naročito ne kroz zajednička ulaganja, osim u slučajevima kada i na ovaj način dolazi do očekivanih profita i kontrole korištenja tehnologije. Inostrani privatni kapital nije najpogodniji instrumenat za transfer posebno »odgovarajuće« tehnologije, to jest one su prilagođene potrebama i uslovima ovih zemalja.

Zbog navedenih razloga i zbog skupoće inostranog privatnog kapitala postoji sve izrazitija orijentacija zemalja u razvoju na odvojene nabavke inostrane tehnologije (kroz kupovine patenata, zaštitnih znakova, licencne ugovore, industrijsku i proizvodno-

---

[34] *UN ECOSOC, Commission on Transnational Corporations: Transnational Corporations in World Development: A Re-examination*, 20. mart 1978, str. 70.

[35] »The Role of Patent System in the Transfer of Technology to Developing Countries«, UNCTAD, 23. april 1974, str. 93.

Digitized by Google

-tehničku saradnju). Međutim, i u ovim slučajevima zemlje uvoznice su izložene nizu ograničenja kao:

— Uslovljavanje isporuka i korištenje inostrane tehnologije u nabavkama investicione opreme, sirovina i poluprerađevina, dijelova za sklapanje i slično (takozvane vezane isporuke)[36], kroz koje se onda vrši nabijanje cijena.

— Ograničavanje izvoza proizvoda ostvarenih korištenjem uvezene tehnologije. (Detaljnije vidi na strani 66.)

— Uočava se niz drugih ograničenja za zemlje uvoznice tehnologije, kao: nametanje obaveza u pogledu visine profita ili drugih plaćanja, razne povlastice u pogledu oporezivanja, carina i uvoznog režima, ograničavanje uvoza i inostrane konkurencije, izvozne subvencije i slično.

— Posebno štetnu obavezu predstavlja ograničenje saradnje uvoznikâ tehnologije sa drugim preduzećima u zemlji uvoznici. U suštini, time se učvršćuju vertikalne veze domaćih preduzeća sa inostranim isporučiocima, onemogućujući tako horizontalne procese integracije unutar zemlje uvoznice. Sve to utiče na repetitivni uvoz tehnologije (slična tehnologija kod više domaćih uvoznika), što vodi, pored ostalog, multipliciranju deviznih izdataka i drugih troškova.

Višegodišnji napori zemalja u razvoju i međunarodnih organizacija da se putem kodeksa o transferu tehnologije regulišu ravnopravni uslovi u ovoj oblasti nisu, na žalost, do sada urodili plodom, prije svega zbog otpora inostranog privatng kapitala, TNC, a i vlada mnogih razvijenih zemalja.

VI. Tržište zemlje korisnice — osnovni interes

Uvoznici inostranog privatnog kapitala normalno očekuju platnobilansne, a prije svega izvozne efekte od ovih ulaganja, imajući u vidu toliko isticanu snagu marketinga inostranih kompanija, naročito TNC. Međutim, nosioci ovih ulaganja imaju često suprotne interese: prodaja na tržištu zemlje korisnice, a izbjegavanje stvaranja nove konkurencije izvozom sa ovih tržišta.

Postoje, ipak, određeni slučajevi zainteresovanosti inostranog privatnog kapitala za izvoz proizvodâ svojih afilijacija. To se odnosi prije svega na nabavke sirovina i energetske izvore i, kako smo vidjeli, po cijenama nižim od konkurentnih, što predstavlja velike gubitke za zemlje izvoznice. (Veoma je ilustrativan slučaj nafte.)

Postoje određeni slučajevi razvoja prerađivačke industrije, uglavnom proizvodnje dijelova za sklapanje, njihovo ugrađivanje do određenog stepena u radno intenzivnim grupacijama zbog

[36] Pomenuti način ugovaranja isporuka tehnologije registrovan je u Latinskoj Americi (na primjer, kod Perua u slučaju 62% ugovora, kod Kolumbije 77%, a kod Bolivije čak u 83% ugovora). (»Major Issues Arising from the Transfer of Technology to Developing Countries«, cit. izd., str. 16.)

Digitized by Google

jeftine radne snage u zemljama u razvoju, sa izvozom — isporukama prije svega unutar TNC, opet po cijenama nižim od konkurentnih. U pitanju je organizovanje »zona za preradu za izvoz«, »carinskih zona«, u suštini, stvaranje enklava u zemljama u razvoju koje su izolovane od ukupnog procesa industrijalizacije i razvoja ovih zemalja i koje predstavljaju privjeske u službi interesa inostranog privatnog kapitala.

Međutim, vertikalna integracija, jedna od karakteristika monopolističkog kapitala, tradicionalno je orijentisana na proizvodnju sirovina u zemljama u razvoju, na njihovu preradu u razvijenim zemljama, uz punu kontrolu nad tehnologijom i tržištem (marketingom). Carinska politika, necarinske prepreke uvozu industrijskih prerađevina iz zemalja u razvoju, protekcionizam vlada razvijenih zemalja — podržavali su ovakvu orijentaciju, a time i prevaziđenu proizvodnu strukturu. Sve to ima za krajnji cilj dominaciju nad izvorima sirovina[37] i velike profite, koji se postižu na niskim izvoznim cijenama sirovina koje se uvoze iz zemalja u razvoju uz visoke cijene industrijskih prerađevina koje se njima izvoze.

Zemlje u razvoju su suočene sa problemom razvoja prerade vlastitih sirovina. Podsticajne mjere koje se daju inostranom privatnom kapitalu malo utiču na njegovo ponašanje, naročito ukoliko je u pitanju izvoz industrijskih prerađevina iz zemalja u razvoju, iako ti podsticaji mogu biti veoma skupi. Još više, zemlje u razvoju se nalaze pred problemom intenzivnijeg istraživanja svojih energetskih i sirovinskih izvora, pošto se inostrani kapital sve više usmjerava na ova istraživanja u razvijenom svijetu.[38] Pored oslonca na individualne vlastite snage, rješenja problemâ se sve više traže u zajedničkim naporima zemalja u razvoju.

Osnovna orijentacija inostranog privatnog kapitala usmjerena je na tržišta zemalja korisnica. Ulaganja imaju za cilj zaobilaženje protekcionizma i uvoznih barijera, supstituciju uvoza prvenstveno finalnih proizvoda, uz visok i uglavnom skup uvoz sirovina ili dijelova za sklapanje[39] i često uz malu spremnost

---

[37] Poznati su slučajevi nekih metala i prehrambenih proizvoda u zemljama u razvoju pod monopolskom kontrolom TNC: 6 korporacija kontrolisalo je 60—70% svjetske proizvodnje boksita i aluminijuma; 3 korporacije kontrolisale su oko 70% proizvodnje i trgovine bananama i slično. (Vidi: »UNCTAD Critisize TNC« — »International Herald Tribune«, 21. maj 1978, str. 9.)

[38] Učešće zemalja u razvoju u izdacima za rudarska istraživanja smanjeno je sa 34,6% u periodu 1961—1965. na samo 14,4% u periodu 1971—1975. Proporcionalno je povećano učešće razvijenog svijeta u svim izdacima (sa 65,4% na 85,6%). *(UN ECOSOC, Commission on Transnational Corporations: Transnational Corporations in World Development: A Re-examination,* 20. mart 1978, str. 67).

[39] Tako je uvoz industrijskih prerađevina od strane inostranih afilijacija u Latinskoj Americi od njihovih matičnih korporacija bio dva puta veći od njihovog izvoza. (»Dominant Position of Market Power of Transnational Corporations«, cit. izd., str. 15.)

Digitized by Google

da se koriste i razvijaju domaći izvori snabdijevanja takvim materijalima (pravdanje standardima, rigoroznom kontrolom kvaliteta i slično). Sa malo dodajne domaće vrijednosti takva proizvodnja dobija »nacionalni« karakter, pretjeranu zaštitu od jeftinije inostrane, a ne rijetko i slične domaće proizvodnje. Inostrani kapital osigurava tako monopolsku poziciju, diktirajući obim proizvodnje, njen uvozni sadržaj, cijene, ostvaruje velike profite na štetu privrede i potrošača zemalja korisnica. Širokom reklamom (koja se kopira iz centrala) podstiče se potrošački mentalitet, utiče se na ukus publike, potiskuje se i kvalitetnija domaća proizvodnja.

Inostrani privatni kapital, inače, nameće svojim partnerima ograničavanje izvoza raznim mjerama, kao što su direktne ugovorne obaveze (u slučaju transfera tehnologije), politikom visokih izvoznih (i time nekonkurentnih) cijena, traženjem pretjeranih izvoznih subvencija i slično.[40] Ukoliko se devizni priliv ostvari iz zajedničkih poslova sa inostranim privatnim kapitalom u zemljama u razvoju, on može biti ograničen i tražiti značajno prelijevanje ionako skromnog dohotka u inostranstvo.

Pored navedenih ograničenja, postoji niz drugih modaliteta restriktivne poslovne prakse koju primjenjuje monopolistički kapital naročito u zemljama u razvoju.[41] Nisu nepoznate ni razne protuzakonite akcije, korupcija i mito, finansijske kontribucije političarima koji podržavaju interese inostranog kapitala, miješanje u politički i ekonomski život zemlje korisnice, pa čak i organizovanje diverzantskih akcija i vojnih intervencija protiv zakonitih vlada itd.

Navedeno ponašanje inostranog privatnog kapitala u odnosu na zemlje u razvoju predstavlja vertikalno vezivanje privrede zemalja u razvoju za centre moći monopolističkog kapitala. To je sigurno izvor krupnih teškoća sa kojima se ove zemlje susreću u naporima za produbljivanje međusobne ekonomske saradnje.

Izneseni podaci i iskustva pokazuju da su IDPI jedan od najskupljih vidova finansiranja, te da druge forme inostranog finansiranja, posebno javna pomoć, krediti i zajmovi međunarodnih finansijskih institucija, predstavljaju znatno prihvatljivije izvore finansiranja. Pored toga, kreditni odnosi pružaju manje uslova za inostrana miješanja u privredu zemlje dužnika.

---

[40] Podaci iz 1966. godine pokazuju da je izvoz učestvovao samo sa 10% od ukupnih prodaja afilijacija SAD u Latinskoj Americi. Jedna druga analiza pokazuje da je taj procenat bio još niži u 1957. — 4,2%, a 1967. — 64%. (»Major Issues Arising from the Transfer of Technology to Developing Countries«, cit. izd., str. 21.)

[41] Nakon višegodišnjeg pregovaranja u UNCTAD-u je koncem aprila 1980. postignuta saglasnost u pogledu principâ i pravilâ kontrole restriktivne poslovne prakse. Dokumenat je upućen Generalnoj skupštini UN na usvajanje rezolucije. (Vidi: »The Set of Multilaterally Agreed Equitable Principles and Rules for the Control of Restrictive Business Practices«, UNCTAD, 2. maj 1980.)

Digitized by Google

Zemlja korisnica može tražiti opravdanje za skupe inostrane direktne privatne investicije samo za slučaj da njih prate kvalitetni transfer tehnologije, management, efikasna organizacija tržišta, osposobljavanje kadrova čiji krajnji efekti kompenziraju visoke troškove ovih ulaganja i daju povoljnije efekte nego za slučaj da su pojedini od rečenih faktora odvojeno »nabavljeni«.[42]

---

[42] Od interesa može biti analiza zajedničkih ulaganja u Jugoslaviji sa stanovišta iskustava i ponašanja inostranog privatnog kapitala u sličnim pothvatima u drugim zemljama. Ovim napisom želimo samo da ukažemo na neke probleme koje bi bilo od interesa posebno osvijetliti, kao:

— Mi često ističemo značaj takozvanih »viših oblika« ekonomske saradnje sa inostranstvom, u koje se ubrajaju zajednička ulaganja, proizvodna i naučno-tehnička saradnja i slično (za razliku od tradicionalnog izvoza—uvoza roba), kao put za efikasnije uključivanje u svjetsku privredu.

— Zajednička ulaganja kod nas sprovode se od 1968. godine. Posljednji zakon objavljen je u »Sl. listu SFRJ« od 7. aprila 1978. godine. (Među novijim napisima o zajedničkim ulaganjima u Jugoslaviji, naročito sa stanovišta objašnjenja našeg sistema inostranim interesentima, pažnju privlači referat Paula. J. Lakersa, predsjednika Međunarodne korporacije za investicije u Jugoslaviji, pod naslovom: »Inostrane direktne investicije u obliku ugovorenih zajedničkih ulaganja — jugoslovensko rješenje usklađivanja inostranih investicija sa društvenim vlasništvom«, koji je podnesen na Drugom međunarodnom naučno-bankarskom skupu održanom u Dubrovniku od 26. do 31. maja 1980.)

— U periodu od 1968. do kraja 1979. godine registrovano je 205 ugovora, od kojih se 167 već ostvaruje. Ukupna vrijednost sredstava uloženih po ovim ugovorima iznosila je 34.804,9 miliona dinara, od čega na inostrane ulagače otpada 8.358,3 miliona dinara, ili 24,0%.

— Efekti zajedničkih ulaganja najslabiji su dio naših analiza, iako važeći propisi postavljaju jasne obaveze u pogledu informisanja od strane OUR koje učestvuju u ovakvim transakcijama. Jedna anketa, koja je obuhvatila 94 ugovora (ili 71,7% uloženih sredstava), pokazuje za 1978. godinu veoma skromnu stopu akumulacije (dio dohotka inostranih partnera prema njihovim ulaganjima) od 7,8%, a u prvom polugodištu 1979. još nižu — 5,4%. Unutar ovog prosjeka ima i poslovanja sa gubicima, a stope akumulacije variraju između 1,8 i 33,5% (u industriju lijekova). Bez prihvatanja stava da inostrani partneri kompenziraju niske stope akumulacije nevidljivim profitima (kupoprodajne transakcije i slično), o kojima, međutim, nema nikakvih analiza, teško je shvatiti da bi oni učestvovali u zajedničkim ulaganjima sa tako niskim stopama u uslovima kada se zbog inflacije i precijenjenom vrijednošću dinara (do pred posljednju devalvaciju) u suštini njihov uloženi kapital »topi«.

— Podaci o platnobilansnim efektima iz pomenuta 94 ugovora pokazuju za 1978. godinu da je uvoz bio za 63,7%, a u prvom polugodištu 1979. za 46% veći od izvoza — znači da je u pitanju negativan devizni efekat ovih ulaganja.

Malo je konkretnih analiza o kvalitetu transferisane tehnologije. Odgovori iz pomenute ankete dosta su uopšteni — ugovori o tehnologiji su na nivou svjetskih.

Naš socijalistički samoupravni sistem i postojeći zakonski propisi, interesi radnih ljudi — samoupravljača predstavljaju branu protiv eksploatatorskih aspiracija inostranog privatnog kapitala. Međutim, istovremeno apetiti tog kapitala, njegovo ponašanje, njegovi interesi također su realnost — o čemu je dato dosta podataka u ovom

Digitized by Google

Izneseni podaci predstavljaju jasnu ilustraciju činjenice da nacionalno oslobođenje od kolonijalne vlasti za mnoge zemlje u razvoju ne znači i ekonomsku neovisnost, jer ekonomska, a posebno finansijska i tehnološka ovisnost od inostranog privatnog kapitala predstavljaju velika ograničenja adekvatnog ekonomskog razvoja i poboljšanja životnih uslova radnih masa. Teškoće zavise od pozicije i uticaja domaćeg kapitala u dotičnim zemljama koji je u sprezi sa inostranim privatnim kapitalom, a u određenim uslovima i u konkurenciji sa njim. Zbog toga sve veći broj zemalja u razvoju traži izlaz u socijalizmu, saglasno njihovim uslovima i mogućnostima, u tješnjoj međusobnoj saradnji, u borbi za novi međunarodni ekonomski poredak.

VII. Umjesto zaključka

Karakter i iskustvo sa inostranim direktnim privatnim investicijama, posebno u okviru djelovanja TNC, predmet su kontroverzi — od oštrih kritika i totalnog odbijanja do pohvala i ukazivanja na velike prednosti.

Mnoge zemlje u razvoju, posebno one koje su se opredijelile za socijalistički društveno-ekonomski i politički sistem, ali i druge, na bazi negativnih iskustava sa djelovanjem ovog kapitala odbijaju ovu vrstu investicija, naročito sa punim ili većinskim vlasništvom inostranog privatnog kapitala.

Ukazuje se, međutim, na primjere manjeg broja zemalja u razvoju čiji se brzi ekonomski razvoj, a posebno rast izvoza, u znatnoj mjeri pripisuju djelovanju inostranog privatnog kapitala. Pri tome nema dovoljno analiza o raspodjeli dohotka u ovakvim slučajevima, uz naglašeno produbljivanje socijalnih razlika u mnogim od ovih zemalja.

Međutim, u novije vrijeme sve više se proširuju mješoviti vidovi saradnje, kao što su zajednička ulaganja, ugovori o tran-

---

članku. Zbog toga, mjesto uopštenih konstatacija, čega ima čak i na posebno organizovanim simpozijumima ili u publikacijama o ovoj temi, treba osigurati iscrpne analize, prije svega na nivou radnih organizacija, a i šire. Za ilustraciju naše neobaveštenosti o tome može da posluži činjenica da je Odbor za ekonomske odnose sa inostranstvom Vijeća republika i pokrajina Skupštine Jugoslavije u tri navrata vraćao SIV-u kao nedovoljne i nepotpune analize efekata zajedničkih ulaganja. Nakon skoro godinu i po dana, iako opet ne potpuno zadovoljavajuća, ova analiza je razmatrana u ovom Odboru i proslijeđena Vijeću republika i pokrajina, koje je koncem septembra 1980. godine donijelo odgovarajuće zaključke.

Analiza naših dostignuća u ovoj oblasti može da posluži kao korisno iskustvo drugim zemljama u razvoju, kao što i njihova iskustva mogu biti od interesa za nas. Sve ovo u cilju adekvatnijeg korištenja ovog vida saradnje sa inostranstvom, pod uslovom da se adekvatno koristi, usmjerava i kontroliše, uz traženje rješenja od interesa za oba partnera, domaćeg i inostranog.

Digitized by Google

sferu tehnologije, proizvodno-tehnička saradnja, ugovori o organizaciji i slično. Takve vidove saradnje sa inostranim privatnim kapitalom prihvata i sve širi krug socijalističkih zemalja istočnę Evrope, a u novije vrijeme i NR Kina.

Inostrani privatni kapital i razvijene zemlje Zapada pretežno govore o prednostima ovakvih ulaganja za zemlje u razvoju, naglašavaju značaj »klime« u zemljama u razvoju, potrebe uzajamnog povjerenja između partnera, a visoke profite pravdaju rizicima koji prate ovakva ulaganja.

Očigledno je, međutim, da industrijski razvijene zemlje Zapada (zemlje OECD) u međusobnim odnosima imaju takođe preokupacija i kritičkih primjedaba na ovakva ulaganja, a prije svega u sklopu aktivnosti TNC, te da individualno i zajednički preduzimaju mjere u pravcu obuzdavanja negativnih aspekata ovih vidova saradnje.[43]

Zemlje u razvoju, koje su, kako smo vidjeli, subjekt izrazite eksploatacije od strane inostranog privatnog kapitala, pored individualnih napora, sve odlučnije se opredjeljuju za kolektivne akcije u okviru UN, na čemu su posebno insistirale nesvrstane zemlje i druge zemlje u razvoju. Da podsjetim ovdje na rad posebne Komisije UN za TNC, koja je dala značajan analitički materijal u ovoj oblasti, uključujući i inostrane direktne privatne investicije. Međutim, još nije ostvarena saglasnost u pogledu Kodeksa o ponašanju TNC, na čemu insistiraju nesvrstane zemlje i druge zemlje u razvoju.

Deklaracija i Program akcije na uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka, usvojeni na Šestom specijalnom zasjedanju Generalne skupštine UN (1. maja 1974), do sada su najdalje otišli i u definisanju stavova u oblasti IDPI, odnosno TNC.[44]

Do sada je malo učinjeno u realizaciji ovih ciljeva, a oni su i dalje aktuelni. Tim pitanjima su se kontinuirano bavile nesvrstane zemlje i druge zemlje u razvoju na svim svojim skupovima, uključujući i posljednji, šesti samit šefova država

---

[43] Da podsjetim ovdje na značajnu aktivnost OECD u ovoj oblasti, a posebno na usvajanje niza dokumenata kao: Deklaracije o međunarodnim investicijama i multinacionalnim kompanijama, Rukovodećih principa za multinacionalne kompanije i slično, koji, međutim, imaju karakter preporuka, odosno nemaju zakonsku snagu. (Vidi: »International Investment and Multinational Enterprises«, Revised Edition, OECD, 1979.)

[44] Nakon iznošenja principa na kojima treba da počiva novi međunarodni ekonomski poredak, u odnosu na TNC insistira se na: usvajanju međunarodnog kodeksa o ponašanju TNC, sprečavanju mijetanja u unutarnje poslove zemalja korisnica, eliminisanju restriktivne poslovne prakse, usklađivanju djelovanja TNC sa ciljevima i planovima razvoja zemalja u razvoju, transferu tehnologije, managementu u ove zemlje na pravičnoj i povoljnoj osnovi, regulisanju repatrijacije u profitima iz ovih zemalja saglasno legitimnim interesima svih zainteresovanih strana, uz unapređenje reinvestiranja profita u zemlje u razvoju. (Rezolucija je usvojena na šestom specijalnom zasjedanju Generalne skupštine UN.)

Digitized by Google

ili vlada nesvrstanih zemalja, održan u Havani 3—9. septembra 1979. U ekonomskom dijelu Završne deklaracije posvećena je posebna pažnja TNC, inostranim investicijama i transferu nauke i tehnologije.

Posebno je značajna Rezolucija Samita o političkim smjernicama jačanja kolektivnog oslonca na sopstvene snage među zemljama u razvoju, u kojoj se ističe značaj izgradnje zajedničkih projekata, intenzivnije međusobno finansiranje, uz poziv nesvrstanim zemljama koje svoja sredstva investiraju u inostranstvo da veći dio tih sredstava kanališu na druge zemlje u razvoju, s tim da zemlje primaoci osiguraju povoljan tretman i sigurnost ovih ulaganja.

Pomenuta rezolucija daje političku osnovu za zajednička ulaganja među zemljama u razvoju. Njena realizacija traži, međutim, razradu principâ ovih ulaganja, koji će eliminisati negativne, eksploatatorske karakteristike ovakvih ulaganja industrijski razvijenih zemalja u zemlje u razvoju i obezbijediti ravnopravnost i uzajamne koristi za sve učesnike. Istovremeno nameće i problem identifikacije konkretnih mogućnosti i projekata koji bi postali predmet zajedničkih ulaganja.

U novije vrijeme bilo je i drugih ocjena, mišljenja i prijedloga u odnosu na inostrane direktne privatne investicije i. posebno, TNC. Da pomenem ovdje izvještaj Nezavisne komisije o pitanjima međunarodnog razvoja, poznate kao Brandtova komisija.

Godina 1980. je godina veoma značajnih međunarodnih skupova i akcija, kao što je Specijalno zasjedanje Generalne skupštine UN posvećeno novom međunarodnom ekonomskom poretku, Trećoj dekadi UN za razvoj, te lansiranje globalnih pregovora Sjever—Jug. Nesvrstane zemlje i druge zemlje u razvoju ozbiljno se pripremaju za ove skupove i pregovore, a to čine i mnoge razvijene zemlje. U svim tim pregovorima i akcijama prisutna su i pitanja koja se tiču inostranog privatnog kapitala u zemljama u razvoju.

Dosadašnje indicije o izgledima za uspjeh pregovora nisu ohrabrujuće, prvenstveno zbog otpora i nespremnosti većine razvijenih zemalja. Nastavljajući upornu borbu za uspjeh pregovora i donošenje pozitivnih rješenja i odluka, nesvrstane zemlje i druge zemlje u razvoju još više se suočavaju sa potrebom intenziviranja međusobne saradnje, većeg oslonca na vlastite snage, a u tim naporima sprovođenje navedene rezolucije o političkim smjernicama dobija još veći značaj.

Digitized by Google

Vladimir Cvjetićanin — Vlado Puljiz

Deagrarizacija poljoprivrednog stanovništva

Deagrarizacija podrazumijeva proces napuštanja poljoprivrede kao djelatnosti i izvora dohotka od strane poljoprivrednog stanovništva. Deagrarizacija je po obimu veoma značajan, a po posljedicama dalekosežan društveno-ekonomski proces.[1] Mnogi intenzitet deagrarizacije smatraju općim mjeriteljem društveno-ekonomskih promjena u selu.

1. Obim deagrarizacije

U našoj se zemlji broj poljoprivrednog stanovništva u poslijeratnom razdoblju drastično smanjio. Godine 1948. bilo je 10.646

[1] O značenju deagrarizacije govori podatak da je u razdoblju 1950—70. godine u razvijenom dijelu svijeta, koji, uz industrijske kapitalističke zemlje, čine Sovjetski Savez i socijalističke zemlje istočne Evrope, broj poljoprivrednog stanovništva opao od 296,4 na 205,2 milijuna, ili u relativnom udjelu od 35 na 19% (A. Starc, *Kretanje poljoprivrednog i seoskog stanovništva*, »Sociologija sela«, br. 29/1973, str. 7).

Digitized by Google

tisuća, a 1971. godine 7.515 tisuća poljoprivrednika.[2] Ako se apsolutnom smanjenju broja poljoprivrednika doda prirodni priraštaj, za koji bi se ono povećalo da nije bilo ovog odljeva u nepoljoprivredni sektor, onda možemo zaključiti da je u razdoblju 1948—71. godine poljoprivredu napustio kontingent od oko 5,5 milijuna ljudi, ili u prosjeku za 240 tisuća godišnje.[3]

Znamo da će se u narednom razdoblju broj poljoprivrednih stanovnika još brže smanjivati. Na osnovi stope deagrarizacije, koja znači relativno smanjenje poljoprivrednog stanovništva (a ne njegovog udjela u ukupnom stanovništvu), moguće je približno prognozirati broj poljoprivrednih stanovnika u 1985. godini. Ako će ta stopa u spomenutom razdoblju iznositi 3,5% godišnje[4], onda će u Jugoslaviji 1985. godine biti oko 4.640 tisuća, ili oko 20% poljoprivrednih stanovnika. Ako se to obistini, imali bismo udjel poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu koji je Japan imao 1968. godine, Norveška — 1961, Francuska — 1962, Finska — 1972, Italija — 1970. i Austrija — 1972. Sudeći po tome, možemo reći da će 1985. godine naša zemlja imati sva obilježja industrijski razvijene zemlje.

2. Uzroci deagrarizacije

Koji su uzroci masovnom prelasku stanovništva iz poljoprivrede u nepoljoprivredne djelatnosti?

U klasičnoj marksističkoj literaturi nalazimo objašnjenje makroekonomskog mehanizma deagrarizacije. Marx ga izražava u zakonu razmjerne podjele ukupnog društvenog fonda rada. Raspored ukupnog društvenog fonda rada mijenja se, misli Marx, uporedo s promjenama u produktivnosti rada, koja se ogleda u radnom vremenu potrebnom za proizvodnju određenih roba. Kako se uporedo s produktivnošću i potrebe stanovništva za raznim robama i uslugama mijenjaju, to se vrši

[2] Iz poljoprivrednog smo stanovništva izostavili bivše poljoprivrednike zaposlene u inozemstvu i od njih uzdržavane osobe kojih je 1971. godine bilo 328.096. Zato naš podatak o broju poljoprivrednih stanovnika odstupa od službenog podatka u koji je, po našem mišljenju, neopravdano uvrštena ova kategorija.

[3] Detaljno razrađenu procjenu opsega deagrarizacije iznijeli smo u radu *Eksodus poljoprivrednika*, Centar za sociologiju sela, grada i prostora IDIS-a, Zagreb, 1977, str. 114—119.

[4] Stopa deagrarizacije u našoj zemlji za razdoblje 1961—71. godine iznosila je 2,04%. Najveća je bila u Sloveniji — 3,89, pa u Hrvatskoj — 3,24%.

Gotovo sve zapadnoevropske zemlje u razdoblju 1965—69. godine imale su visoke stope deagrarizacije: Francuska — 3,6, SR Njemačka — 3,8, Austrija — 4,1, Švicarska — 3,8 Italija — 5,1, Belgija — 4,5, V. Britanija — 3,6, Nizozemska — 4,3 itd. (Izvor: *Mésures de réformes des structures dans l'agriculture*, O.C.D.E., Paris, 1972, p. 21).

Digitized by Google

stalna preraspodjela radne snage između pojedinih privrednih grana.[5]

Lenjin je također uočio činjenicu da razvitak robne proizvodnje znači »... odvajanje sve većeg dela stanovništva od zemljoradnje, tj. porast industrijskog stanovništva na račun zemljoradničkog«[6].

Kasnije su teoretičari privrednog razvoja razvili različite modele u kojima je ovaj transfer poljoprivrednog stanovništva u druge djelatnosti bio značajna, ako ne i ključna varijabla. Spomenimo samo teoriju triju sektora (primarni, sekundarni i tercijarni), koju su zastupali C. Clark i J. Fourastié.[7] Po toj teoriji, na raspored stanovništva po sektorima djelovala je (1) potrošnja proizvoda, odnosno usluga koje taj sektor daje po stanovniku i (2) produktivnost rada u tom sektoru.

Drugim riječima, broj poljoprivrednih stanovnika ovisi o potrošnji poljoprivrednih proizvoda, s jedne, i o produktivnosti rada, s druge strane. Kako s porastom dohotka potražnja za industrijskim proizvodima i tercijarnim uslugama raste osjetno brže nego potražnja za prehrambenim proizvodima, to se stalno generira raskorak između »normalne« i aspirirane strukture proizvodnje određenog privrednog sektora. Taj se raskorak prevladava prelaskom stanovnika iz primarnog sektora (koji uglavnom čini poljoprivreda), jer je koeficijent elastičnosti potražnje prehrambenih proizvoda relativno malen, u sekundarni i tercijarni sektor za čijim je proizvodima potražnja osjetno veća.[8] Drugim riječima, prelazak poljoprivrednika u nepoljoprivredne djelatnosti posljedica je procesa prilagodbe strukture proizvodnje na strukturu potrošnje stanovništva.

Iz ovog makroekonomskog mehanizma derivira se cijeli niz faktora koji djeluju na deagrarizaciju stanovništva. Jedni je koče, a drugi pospješuju. Samo se po sebi podrazumijeva da

---

[5] K. Marks, *Pisma Kugelmanu (1862—1874)*, »Kultura«, Beograd, 1951, str. 74.

[6] V. I. Lenjin, *Razvitak kapitalizma u Rusiji*, »Kultura«, Beograd, 1968, str. 17.

[7] C. Clark, *The Conditions of Economic Progress*, Macmillan, London, 1940; Jean Fourastié, *Le grand éspoir du XX-e siècle*, Galimard, 1963.

[8] Koeficijent elastičnosti potražnje pokazuje promjene u strukturi potrošnje s obzirom na povećanje dohotka stanovništva. Ako je taj koeficijent veći od 1, to znači da se s povećanjem dohotka relativno povećava potražnja za određenom vrstom proizvoda, a ako je manji od 1 — to znači da se ta potražnja smanjuje. Koeficijent potražnje prehrambenih proizvoda je u prošloj deceniji iznosio: u Španjolskoj 0,56, u Grčkoj 0,49, u Italiji 0,42, u Austriji 0,33, u Francuskoj 0,25, u SR Njemačkoj 0,25, u V. Britaniji 0,24 u Danskoj 0,19, u Belgiji 0,16, u Kanadi 0,15, a u SAD 0,08 (Izvor: *Agriculture et croissance économique*, Paris, O.C.D.E., 1965, p. 63).

Koeficijent elastičnosti potražnje za prehrambenim proizvodima u našoj zemlji iznosi oko 0,4.

Digitized by Google

je za krajnji ishod mnogo značajniji utjecaj ovih drugih faktora, to jest onih koji utječu na ubrzanje deagrarizacije. Faktori koji utječu na deagrarizaciju mogu se svrstati u četiri grupe:

1) ekonomski položaj poljoprivrednog stanovništva;

2) društveno-politički položaj poljoprivrednog stanovništva;

3) socijalno-psihološki faktori koji utječu na deagrarizaciju;

4) ponuda nepoljoprivrednog rada.

Ako ove grupe faktora povežemo s promjenama u strukturi privrede, onda je lako zaključiti da je eknomski položaj poljoprivrednog stanovništva ovisan o potražnji poljoprivrednih proizvoda i produktivnosti rada poljoprivrednika, a nepoljoprivredna ponuda rada o razvoju nepoljoprivrednih djelatnosti.

Ekonomski položaj poljoprivrednika. — Od ekonomskih uzroka deagrarizacije izdvojit ćemo agrarnu strukturu, dohodak i standard poljoprivrednog stanovništva.

Na malom, rasparceliranom posjedu seoska porodica ne može živjeti po današnjim mjerilima. Ekonomski resursi gospodarstva i potrebe domaćinstva su neusklađeni. Taj se problem neusklađenosti može riješiti jedino povećanjem posjeda ili zapošljavanjem »suvišnih« članova domaćinstva u nepoljoprivrednim djelatnostima.[9] Koliki bi prosječni individualni posjed u nas trebao biti da bi na njemu seoska porodica mogla ostvariti zadovoljavajući dohodak? U anketi koju smo 1976. godine proveli na uzorku od 4.339 individualnih gospodarstava ispitanicima smo postavili takvo pitanje. Prema njihovim odgovorima hipotetička bi granica željenog posjeda za cijelu Jugoslaviju iznosila oko 8 ha, a najveća bi bila u Sloveniji — oko 11 ha.[10] Međutim, individualni se poljoprivrednici veoma rijetko opredjeljuju za povećanje posjeda kao način rješenja svojih ekonomskih nedaća. To je skupo, nesigurno i kratkoročno. Poljoprivrednici preferiraju drugu, preostalu im alternativu — zapošljavanje u nepoljoprivrednim djelatnostima. Kako se gotovo sva naša individualna gospodarstva nalaze ispod ove granice »željenog« posjeda — to je razumljivo što većina mlađih poljoprivrednika želi promjenu zanimanja, odnosno prelazak u nepoljoprivredne djelatnosti. Sve ankete seoske omladine, bilo

[9] Promjena vrste proizvodnje i njena intenzifikacija mogu također biti rješenje za individualno gospodarstvo, ali je to vrlo često vezano upravo uz širenje posjeda, pa to kao mogućnost posebno ne izdvajamo.

[10] Rezultati spomenute ankete opsežno su obrazloženi u studiji *Mješovita gospodarstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji*, Centar za sociologiju sela, grada i prostora IDIS-a, Zagreb, 1977 (podatak je na str. 639).

Digitized by Google

one školske dobi ili one koja je već radno aktivna, pokazuju tu »okrenutost« od poljoprivrednika.[11]

Kako bi pokazali ekonomsko zaostajanje poljoprivrede, agrarni se ekonomisti koriste konceptom viškova poljoprivredne radne snage. Procjene viškova poljoprivredne radne snage svojevremeno su vršene na osnovi rezultata popisa stanovništva 1961. godine. Prema jednoj takvoj procjeni u nas je te godine bilo oko 1,5 milijuna suvišnih poljoprivrednika.[12] Umjesno je postaviti pitanje — da li danas, nakon razdoblja masovne deagrarizacije u nas postoje viškovi poljoprivredne radne snage? Uporedo s opadanjem broja poljoprivrednika u nas se na individualnim posjedima proširila mehanizacija, koja istiskuje radnu snagu, čini je suvišnom. Dakle, mehanizacija mijenja kriterije pune uposlenosti, odnosno ona »proizvodi« nove viškove poljoprivredne radne snage. Traktor zamjenjuje poljoprivrednike koji su otišli, ali istovremeno »tjera« one koji su ostali. Zato se može reći da u našoj individualnoj poljoprivredi i dalje postoje prilične rezerve radne snage.[13] Taj zaključak na izgled proturječi sa znatnim neobrađenim površinama individualnog sektora, s brojnim staračkim domaćinstvima u selu. No, proturječnost je prividna. Naime, radna je snaga veoma nejednoliko raspoređena na individualnim gospodarstvima: negdje je ima previše, a negdje je uopće nema (seosko gospodarstvo ne otpušta svoje nezaposlene članove!). I obrada udaljenih, malih parcela postala je za mnoga seoska domaćinstva nerentabilna, pa se tako povećava neobrađeno marginalno zemljište.

Poljoprivredno stanovništvo ima niži dohodak od nepoljoprivrednog. Ta je pojava prisutna gotovo u svim zemljama svijeta.[14] U nas je ta razlika dosta izražena; pod pretpostavkom

---

[11] U anketi provedenoj 1967. i 1968. godine E. Dilić je utvrdio da od 1.922 učenika osmih razreda osnovne škole njih samo 3,9% žele ostati poljoprivrednici (E. Dilić, *Društveni položaj i orijentacija seoske omladine*, Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela — Zagreb i Institut društvenih nauka — Beograd, 1971, str. 127).

[12] I. Klauzer, *Viškovi radne snage u poljoprivredi Jugoslavije*, »Sociologija sela«, br. 7-8/1965, str. 106.

Najveću studiju o viškovima poljoprivredne radne snage izradila je Zajednica naučnoistraživačkih ustanova za ekonomiku poljoprivrede pod naslovom: *Rezerve poljoprivredne radne snage na individualnim gospodarstvima Jugoslavije*, Skopje, 1964.

[13] Grupa autora iz Skopja procijenila je da su se 1971. godine rezerve radne snage na individualnim gospodarstvima kretale između 1.218 i 1.960. tisuća (vidjeti: E. Dimitrieva, I. Stančevski, L. Sokolov, *Rezerve radne snage po područjima u SFR Jugoslaviji*, Ekonomski institut na Univerzitetot »Kiril i Metodij« — Skopje, 1974, str. 103).

[14] S. Kuznetz iznosi da se šezdesetih godina omjer prosječnog poljoprivrednog dohotka i prosječnog dohotka za sve djelatnosti u razvijenim zemljama kretao u rasponu od 0,4 (Japan) do 1,1 (Australija) (S. Kuznetz, *Modern Economic Growth: Rate, Structure and Speed*, Jale University Press, New Hawen, 1967, p. 117).

Digitized by Google

da nema drugih, dodatnih prihoda, prosječni poljoprivrednik ostvaruje oko 45% dohotka nepoljoprivrednika. Međutim, vanjske zarade poljoprivrednika znatno su se uvećale, pa to osjetno ublažava ovu razliku. Primjerice, godine 1975. prosječno je domaćinstvo sa zemljišnim posjedom izvan gospodarstva ostvarivalo 50,8% ukupnog dohotka.[15] Značajno je napomenuti da čak i čista poljoprivredna domaćinstva u prosjeku od sveg svojeg dohotka ostvaruju trećinu izvan gospodarstva.

Poljoprivredni dohodak ima brojne nedostatke. On je dobrim dijelom naturalan, iz godine u godinu znatno oscilira, pristiže neregularno i slično. Stalna mjesečna zarada iz radnog odnosa stoga je privlačna za poljoprivrednike.

Zaostajanje u dohotku odražava se i na standard poljoprivrednog stanovništva. Kao indikator standarda može se uzeti opremljenost domaćinstva trajnijim potrošnim dobrima. Prema anketi Saveznog zavoda za statistiku iz 1973. godine poljoprivredna su domaćinstva imala 11 puta manje osobnih automobila od nepoljoprivrednih domaćinstava, imala su 5,5 puta manje televizora, 10 puta manje strojeva za pranje rublja, 4 puta manje frižidera i 3,5 puta manje električnih i plinskih štednjaka.[16]

Društveno-politički položaj poljoprivrednog stanovništva. — Naše je društvo poslije rata upregloo sve snage da se oslobodi naslijeđenog utega agrarne zaostalosti. Zato je veliko značenje dato industrijalizaciji. Poljoprivreda je bila potisnuta iza industrijskih prioriteta razvoja; znatan broj poljoprivrednog stanovništva bio je izvan glavnih tokova društvenih promjena. Protuteža pritisku na seljaštvo bila je u perspektivama zapošljavanja izvan posjeda, školovanja djece itd. Tako su pojačani repulzivni faktori u poljoprivredi i atraktivni faktori izvan poljoprivrede. Seljak će, ako ne za sebe, onda za svoju djecu i unuke željeti status nepoljoprivrednika i sve ono što on donosi.[17] Raniji »mit zemlje« zamijenit će »mit radnog odnosa«. Stalni radni odnos donosio je, pored stalnog dohotka, i druge materijalne i socijalne prednosti. Spomenimo zdravstveno i mirovinsko osiguranje, dječji dodatak, mogućnost korištenja društvenih fondova itd.[18] Stalni je radni odnos, dakle, osiguravao

[15] Izvor: *Statistički godišnjak Jugoslavije 1977*, str. 179.

[16] M. Petrović, *Snabdevenost domaćinstava nekim trajnim potrošnim dobrima 1973*, »Jugoslovenski pregled«, br. 2/1974, str. 77—78.

[17] S. Šuvar piše: »U novom društvenom poretku, za koji se i sam uspješno borio, seljak s neobičnom upornošću traži sebi novu perspektivu, očekuje buduć nost bitno različitu od prošlosti. Možda njemu samome nova stremljenja i nisu jasna, ali je njegova želja za promjenama neobično intenzivna. Pulsove novog društva i skalu vrednota na kojoj ono inzistira naročito dobro osjete mladi naraštaji seoskog stanovništva« (S. Šuvar, J. Jelić, I. Magdalenić, *Društvene promjene i djelovanje komunista u selu*, Agrarni institut — Zagreb, 1968, str. 15).

[18] Godine 1954. dječji je doplatak činio 25% dohotka radničke obitelji.

Digitized by Google

socijalnu sigurnost, koja je postala jedna od glavnih aspiracija seoskog stanovništva. Ta je aspiracija bila pojačana slabljenjem tradicionalnih seoskih mehanizama solidarnosti i zaštite, koji su ranije postojali unutar porodičnih skupina. Pojavila su se takozvana staračka domaćinstva kao ekonomski i socijalni problem sela. Nadalje, stalno zaposleni su u prilici da unutar svoje radne organizacije sudjeluju u društveno-političkom životu, u radničkom samoupravljanju, što individualni poljoprivrednici nisu mogli, jer su radili na vlastitom posjedu. Treba reći da se ova nepovoljnost u pogledu socijalne sigurnosti i političkog statusa individualnih poljoprivrednika sada postepeno prevladava: kompletira se zdravstveno osiguranje poljoprivrednika, uvode se početni oblici mirovinskog osiguranja, individualni poljoprivrednici se putem raznih oblika udruživanja uključuju u samoupravljanje.

Socijalno-psihološki faktori. — Na prvo mjesto treba staviti širenje urbanih vrednota, koje na veoma širokom planu potiskuju tradicionalne seoske vrednote. Već smo spomenuli da je zemlja izgubila mjesto centralne vrijednosti u selu. Niti ekonomski niti kulturno zemlja više nije u fokusu seoskog življenja. Urbanizacija i industrijalizacija postepeno su razbile seljačku autohtonost i pokazale zaostajanje sela. Tržište je otkrilo neuspjeh seljačkog rada, škola i sredstva masovnog komuniciranja razotkrili su selu premoć urbane civilizacije. »Novina — to je grad serviran svakog jutra«, duhovito primjećuje jedan sociolog. Na urbane je vrijednosti naročito prijemčiva mlada generacija. Ona je prva koja se integrira u urbani sistem. Mladi su protagonisti konflikta sa starijom generacijom poljoprivrednika, koja je formirana u tradicionalnoj seljačkoj kulturi. Ovo zabacivanje tradicionalnih osnova agrarnog življenja od strane mladih ljudi pojačano je nepogodnostima ekonomskog i socijalnog statusa poljoprivrednika. Za mlade je poljoprivredno zanimanje na dnu ljestvice zanimanja svrstanih po ugledu, pa oni nastoje od njega pobjeći.[19]

Nepoljoprivredna ponuda rada. — Mogućnost zaposlenja jeste objektivna determinanta deagrarizacije. Poljoprivrednik može napustiti posjed tek ako ima radno mjesto izvan njega. Ugledni francuski agrarni ekonomista L. Malassis tvrdi da u poljoprivredi ostaje onoliko radne snage koliko ne mogu apsorbirati nepoljoprivredni sektori privrede.[20]

Industrijalizacija je u nas otvorila velik broj radnih mjesta na kojima se zaposlila radna snaga. U poslijeratnom je razdoblju prosječno godišnje povećanje zaposlenosti u nas iznosilo 138 tisuća. U vrijeme restrikcije u zapošljavanju krajem

[19] U spomenutoj anketi seoski su omladinci zanimanje poljoprivrednika svrstali na 8—9. mjesto na ljestvici od 10 zanimanja, a seoske omladinke na 10. mjesto (E. Dilić, *Društveni položaj*..., cit. izd., str. 124).

[20] L. Malassis, *Développement économique et emploi agricole*, »Cahiers de l'I.S.E.A., Tome II, No 1, 1968, p. 17.

Digitized by Google

šezdesetih godina uslijedilo je masovno zapošljavanje u inozemstvu, što je jedan vid deagrarizacije.[21]

Ukratko se može reći da je poljoprivredno stanovništvo prelazilo u nepoljoprivredne djelatnosti uslijed nepovoljnog ekonomskog, društvenog i političkog položaja u kojem se nalazilo te uslijed devalviranja vrednota na kojima je počivao život tradicionalnog sela.

3. Oblici deagrarizacije

Prvo razlikujemo direktnu i indirektnu deagrarizaciju.

Direktna deagrarizacija. — Direktna deagrarizacija se javlja onda kada poljoprivrednik neposredno, bez obrazovne pripreme, prelazi u nepoljoprivredne djelatnosti. Takav oblik deagrarizacije dominirao je u prvom poslijeratnom razdoblju. Tada se u industriji masovno zapošljavala nekvalificirana seoska radna snaga. Prema podacima P. Markovića kvalifikaciona struktura osoba koje su u razdoblju 1957—60. godine odlazile s gospodarstava bila je: 30% sa završenom školom, a 69,9% bez škole.[22] U šezdesetim je godinama ovaj oblik deagrarizacije bio u znatnoj mjeri prisutan. Od kontingenta aktivnih poljoprivrednika u dobi 15—24. godine u 1961. godini deset godina kasnije nedostajalo je njih 47%, što znači da su prešli u druge socijalno-profesionalne kategorije stanovništva.[23] Među njima je veliki broj mladih poljoprivrednica koje su kontingent aktivnih poljoprivrednika napustile zahvaljujući udaji za nepoljoprivrednike. S tim u vezi je podatak da se sada više od polovinu poljoprivrednika udaje za nepoljoprivrednike.

Direktna je deagrarizacija dobila zamah zapošljavanjem naših individualnih poljoprivrednika u inozemstvu. Desila se zanimljiva stvar: upravo u vrijeme kada se u nas inzistiralo na kvalificiranosti radne snage u društvenoj privredi, kada je stavljena barijera zapošljavanju poljoprivrednika, oni su našli posao u visokoindustrijaliziranim zapadnoevropskim zemljama.[24]

Indirektna deagrarizacija. — Posljednjih godina u nas sve više preovladava napuštanje poljoprivrede kanalom školovanja, odnosno putem obrazovne pripreme za nepoljoprivredno zanimanje. Mladi sa sela koji se školuju za nepoljoprivredno zani-

[21] U razdoblju 1965—70. godine zapošljavanje u inozemstvu bilo je gotovo dvostruko veće od povećanja zaposlenosti u zemlji.

[22] P. Marković, *Strukturne promene na selu kao rezultat ekonomskog razvitka*, »Zadružna knjiga«, Beograd, str. 71.

[23] Detaljnija objašnjenja u: V. Puljiz, *Eksodus poljoprivrednika*, cit. izd., str. 121—122.

[24] Mi smatramo da se odlazak poljoprivrednika na rad u inozemstvo može smatrati napuštanjem poljoprivrede, odnosno deagrarizacijom. Mada se jedan broj »inozemaca« kasnije vraća u poljoprivredu, većina ih se ili na duže vrijeme zadržava u inozemstvu ili se po povratku zapošljava izvan posjeda.

Digitized by Google

manje nikada, u stvari, ni ne postaju aktivni poljoprivrednici, pa se njihovo napuštanje poljoprivrede može tretirati kao »ne-ulaz« za razliku od »izlaza« koji označava direktnu deagrarizaciju.

O tome koliko se seoskih mladića i djevojaka indirektno deagrarizira možemo posredno suditi na osnovi koeficijenata nastavljanja školovanja na drugom stupnju svih učenika. Za cijelu zemlju taj je koeficijent školske godine 1971/72. iznosio 90,7%.[25] Može se procijeniti da sada školovanje drugog stupanja nastavlja oko 70% djece poljoprivrednika. Izvjestan broj djece poljoprivrednika ne uspijeva završiti osnovnu školu, dok neki napuštaju školovanje drugog stupnja. Ima i osoba koje se nakon školovanja u očekivanju radnog mjesta privremeno smještaju na posjedu.[26] To nas navodi na zaključak da se na individualnim gospodarstvima sve više smještaju i rezerve za nepoljoprivredne poslove osposobljene radne snage.

Deagrarizaciju možemo dijeliti na potpunu i djelomičnu, ovisno o tome da li poljoprivrednik nakon zapošljavanja u nepoljoprivrednim djelatnostima ostaje živjeti i djelomično raditi na posjedu ili ga, pak, u potpunosti napušta.

Potpuna deagrarizacija. — Potpuna deagrarizacija se dešava onda kada poljoprivrednik prestaje da se ma u kom obliku bavi poljoprivredom. On u pravilu napušta individualni posjed, mada se može desiti da ima i takvih osoba koje žive na individualnom gospodarstvu, a da uopće ne sudjeluju ili sasvim iznimno sudjeluju u poljoprivrednoj proizvodnji.

Teško je reći koliki je bio opseg potpune deagrarizacije. Postoji procjena P. Markovića po kojoj je u razdoblju 1949—70. naša individualna gospodarstva napustilo 4.424 tisuće stanovnika.[27] Među njima je izvjestan broj onih koji su se prestali baviti poljoprivredom i prije napuštanja posjeda. To naročito vrijedi za neoženjene sinove i neudate kćeri ili, pak, mlade bračne parove koji se privremeno smještaju u roditeljskoj kući, prije nego što će se odvojiti i formirati neolokalno domaćinstvo. Može se reći da je potpuna deagrarizacija karakterističnija za mlađe generacije, koje se školuju za nepoljoprivredna zanimanja.

Djelomična deagrarizacija. — Djelomičnu deagrarizaciju obilježava sloj seljaka-radnika i mješovita poljoprivreda. Mješovita poljoprivreda je raširena svugdje u svijetu i nema nagovještaja o njenom nestajanju. Prema popisu poljoprivrede 1969. godine u nas je bilo 43,8% mješovitih od svih gospodarstava,

---

[25] Izvor: *Statistički bilten SZS*, 755, str. 7.

[26] Popisom poljoprivrede 1969. godine na individualnim gospodarstvima registrirano je 361.592 osobe koje su tražile, a nisu našle zaposlenje. Sigurno je među njima bio pretežan broj mladih ljudi čije je zapošljavanje izvan poljoprivrede za izvjesno vrijeme odgođeno.

[27] P. Marković, *Migracije i promene agrarne strukture*, Centar za sociologiju sela, grada i prostora IDIS-a, Zagreb, 1974, str. 39.

Digitized by Google

što je povećanje u odnosu na 1960. godinu, kada je bilo 38,9% mješovitih gospodarstava.[28] Najveći udio mješovitih gospodarstava nalazimo u Sloveniji (52,4%), a najmanji u Crnoj Gori (35,3%).

Seljaka-radnika je 1960. godine bilo 1.306 tisuća, a 1969. godine 1.420 tisuća.

Ovi podaci o mješovitoj poljoprivredi i seljacima-radnicima su nepouzdani, jer se oslanjaju na već djelomično prevladane definicije dodatne zaposlenosti poljoprivrednika. Zanemarena je tako zaposlenost poljoprivrednika u inozemstvu, stalni sezonski rad u turizmu i slično. Kada se ovako šire definira kategorija mješovitih gospodarstava, onda ih sada u našoj poljoprivredi ima oko 60%.[29] Suptilnije analize pokazale su također da postoji cijela lepeza tipova mješovitih gospodarstava, koji se redaju na kontinuumu na čijem su jednom polu ona domaćinstva koja su tijesno vezana uz zemljišni posjed, a na drugom ona koja s tim posjedom održavaju veoma slabe veze. Status seljaka-radnika obično se smatra prelaznim u okviru takozvane direktne deagrarizacije. Naši podaci, međutim, pokazuju da je među seljacima-radnicima sve više onih koji su u taj status »ušli« nakon što su se školovali za nepoljoprivredna zanimanja.[30] Pojavljuju se i razni oblici takozvane hobi poljoprivrede kojom se bave gradski stanovnici. Tako se situacija što se tiče mješovite poljoprivrede sve više komplicira. U njoj nalazimo istovremeno i onih koji napuštaju individualnu poljoprivredu i onih koji se u nju, iz raznih, dijelom neekonomskih razloga, vraćaju.

4. Posljedice deagrarizacije

Deagrarizacija izaziva brojne posljedice u različitim domenama seoskog života. Mi ćemo upozoriti na njene važnije demografske, socijalne, ekonomske i prostorne posljedice.

a) *Demografske posljedice.* — Deagrarizacijom nisu podjednako zahvaćene sve grupe poljoprivrednog stanovništva. Poljoprivredu više napuštaju mladi ljudi. Uslijed toga u strukturi poljoprivrednog stanovništva dolazi do povećanja starijih kontingenata. Ta je pojava poznata pod imenom »starenje poljoprivrednog stanovništva«. Najveći »manjak« poljoprivrednika pojavlju-

[28] U kategoriju mješovitih uključili smo i takozvana nepoljoprivredna gospodarstva, to jest ona koja imaju zemljišni posjed, a svi su im aktivni članovi angažirani u nepoljoprivrednim djelatnostima.

[29] To su pokazali rezultati naše ankete provedene 1976. godine na uzorku 4.339 individualnih gospodarstava. Rezultati su sadržani u studiji *Mješovita gospodarstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji*, cit. izd.

[30] U spomenutoj anketi utvrdili smo da je 30% ispitanih seljaka-radnika u taj status »ušlo« iz nepoljoprivrednog zanimanja.

Digitized by Google

je se kod najvitalnijeg radnog kontingenta u rasponu 25—34. godine. »Višak« se javlja u dobnim grupama iznad 50 godina.

Proces starenja poljoprivrednog stanovništva je naglašeniji u razvijenim područjima. Prosječna starost poljoprivrednih stanovnika iznosila je 1971. godine za cijelu zemlju 32,5 godina (1961 — 30,4 godine). U Hrvatskoj ta je prosječna starost poljoprivrednika iznosila 36,3, u užoj teritoriji Srbije i u Vojvodini 35,5 godina. Ispod prosječne starosne granice od 30 godina, koja se smatra kritičnom, bilo je poljoprivredno stanovništvo Bosne i Hercegovine (27,5 godina), Crne Gore (29,1 godina), Makedonije (28,6 godina) i Kosova (24,0 godine).[81]

Deagrarizacija utječe na prirodni priraštaj poljoprivrednog stanovništva. Još je 1953. godine za 2,7 promila bio manji prirodni priraštaj poljoprivrednog nego nepoljoprivrednog stanovništva. Da se stanje u međuvremenu znatno promijenilo, svjedoče podaci da je prirodni priraštaj u gradovima SR Hrvatske 1971. godine iznosio 9,2, a u selima 1,4 promila. Štoviše, u pet od šesnaest demografskih rajona SR Hrvatske prirodni je priraštaj u seoskim područjima bio negativan. Treba, međutim, pretpostaviti da je još nepovoljnija situacija bila s poljoprivrednim stanovništvom, budući da u selu živi blizu polovina nepoljoprivrednika, a oni su demografski vitalniji.

Nadalje, među poljoprivrednim je stanovništvom više žena, pa se to odražava i u spoljnoj strukturi poljoprivredne radne snage. Postoji, također, povezanost između stupnja privredne razvijenosti i feminizacije u poljoprivredi. Tako je najviše ženskog u ukupnom poljoprivrednom stanovništvu 1971. godine imala SR Slovenija (55,0%), a najmanje Kosovo (48,8%). Za razliku od starenja, feminizacija poljoprivredne radne snage nije prisutna u većini razvijenih industrijskih zemalja. U njih je poznata pojava maskulinizacije u poljoprivredi. Postoji dosta nagovještaja da je feminizacija u nas prolazni fenomen. Feminizacija je, u stvari, prolazna pojava koja se javlja u jednoj fazi privrednog razvoja kada je veća ponuda nepoljoprivrednog rada muškoj radnoj snazi, kada se ženska djeca manje školuju i kada je u selu još jako ukorijenjen patrijarhalni moral, koji djevojkama brani emancipaciju i odlazak od kuće prije udaje.

b) *Socijalne posljedice.* — Deagrarizacija je srušila stubove tradicionalnog seoskog načina života: ekonomsku i demografsku autarkiju te socijalno-kulturnu heterogenost. Razmjenu dobara koja se širi uporedo s ulaskom sela u robno-novčanu ekonomiju slijedi razmjena ljudi. To slabi koheziju sela kao zaokruženog socijalnog sistema. Posebno je u tom pogledu indikativno slabljenje seoske endogamije. Granice seoskog socijalnog sistema sežu dotle dokle se vrše ženidbe i udaje. Deagrarizacija

[81] Izvor: *Društvene promjene u selu*, Centar za sociologiju sela Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Jugoslovenski centar za poljoprivredu i šumarstvo — Beograd, Radnički univerzitet »Đuro Salaj« — Beograd, Beograd, 1974, str. 59.

Digitized by Google

znači širenje tog socijalnog prostora, znači razmicanje njegovih lokalnih granica.

Kako je nekadašnji seoski socijalni i ekonomski sistem postao tijesan okvir življenja, oko njega je izrastao novi i po dimenzijama znatno veći. U stvari, podjela rada, ekonomska i bračna razmjena, društveni i kulturni život smjestili su se u znatno širi okvir. Umjesto susjedstva, zaselaka, sela, sjedište zabave, tržište roba i usluga postali su primarni, općinski i regionalni centar. U njima su izrasle institucije za zadovoljenje potreba seoskih stanovnika. Seoski je socijalni sistem »eksplodirao«. Selo je postalo dio veće cjeline; u mnogim svojim funkcijama ono se integriralo u globalno društvo.

U seoskom domaćinstvu smanjenje broja članova prati labavljenje i transformacija porodice. Vanjsko zapošljavanje pospješuju proces individualizacije članova seoske porodice i slabljenje njihove materijalne međuzavisnosti. Istovremeno slabi autoritet kućedomaćina i reducira se broj porodičnih funkcija. Odgojna i socijalizatorska funkcija već dugo nisu porodični monopol, porodica je izgubila ulogu profesionalnog osposobljavanja potomstva, iz nje se dobrano »iselilo« rad, a djelomično i potrošnja.

c) *Prostorne posljedice.* — Naseljenost stanovništva u prostoru u vezi je s načinom proizvodnje. U agrarnoj je epohi zemlja bila osnova življenja. Stanovništvo se naseljavalo zavisno o raspoloživosti i kvaliteti zemljišta. Uslijed toga se u nas formirao disperzni tip prostorne naseljenosti. Industrija, međutim, nameće tip koncentrisane i integrirane naseljenosti s intenzivnim komunikacijama.

U nas se poslije rata desilo veliko pomjeranje stanovništva od zabačenih, manjih, prema većim naseljima, uglavnom gradovima, u kojima su smješteni objekti društvene privrede i institucije. Stara se seoska naseljska mreža preobražava u novu, u čijem su središtu industrija i grad. Mnoga su naselja osuđena na odumiranje, a perspektive održanja imaju tek ona koja će naći ekonomsku, demografsku i društvenu ravnotežu unutar gradsko-industrijskih gravitacija.

O opsegu tog pregrupiranja govore podaci da se, na primjer, u SR Hrvatskoj u razdoblju 1961—71. godine broj stanovnika smanjio u 79,2% naselja, a da je u 35,8% naselja to smanjenje bilo veće od 15%. Na drugoj strani, demografski je prosperitet u Hrvatskoj pokazalo samo 13,6% naselja u kojima živi 52,7% stanovnika ove republike. U tim su naseljima koncentrirane institucije, materijalna dobra i stanovništvo. Ona tvore okosnicu nove naseljske armature.

U cijeloj našoj zemlji institucije su koncentrirane u oko tra tisuće naselja, koja se mogu ocijeniti kao prosperitetna; u daljnjih deset tisuća naselja šire se urbani infrastrukturni sistemi zahvaljujući kojima će se ona održati, dok je neizvjesna sudbina

Digitized by Google

oko trinaest tisuća naselja, a sigurno će nestati oko deset tisuća naselja.[32]

d) *Ekonomske posljedice.* — Ekonomske posljedice deagrarizacije su brojne i dalekosežne.

Općenito se može reći da interes seoskog stanovništva za zemlju kao proizvodno sredstvo sve više opada, pa se tako zemljišni posjedi javljaju kao dopunska ekonomija onih koji na njima žive. Prisutna je ekonomska marginalizacija individualnih gospodarstava. Prema kriteriju ekonomske vitalnosti možemo izdvojiti grupu od oko 15—20% individualnih gospodarstava koja proizvode toliko da mogu prehranjivati one koji na njima žive. U stvari, što više raste razina prosječnog životnog standarda, sve je veći broj individualnih gospodarstava koja padaju ispod one granice koja dijeli marginalna od ekonomski vitalnih gospodarstava.

Navedimo dva podatka koja potvrđuju ove konstatacije. U našem istraživanju mješovitih gospodarstava ispitanici su iznijeli mišljenje da prosječni posjed koji seoskom domaćinstvu treba osigurati primjeren standard treba iznositi oko 8 ha. Kada smo ispitanike iz mješovitih domaćinstava pitali o važnosti prihoda, 75,9% ih je izjavilo da smatra važnijim prihode izvan gospodarstva, 10,6% smatra važnijim prihode s gospodarstva, a 13,4% smatra jednako važnim obje vrste prihoda.[33] U istu se kategoriju može svrstati i podatak o prioritetu aktivnosti u mješovitim gospodarstvima. Kada bi morali birati između poljoprivredne i nepoljoprivredne djelatnosti, onda bi 90,8% seljaka-radnika napustilo poljoprivredu, a tek 9,2% nepoljoprivrednu aktivnost.[34]

e) *Neke posljedice na organizaciju SK na selu.* — Navedeni procesi deagrarizacije odrazili su se na određen način i na stanje organizacija SK na selu. Naznačićemo one značajnije promjene u stanju SK na selu za koje se može manje ili više pouzdano tvrditi da su u posrednoj ili neposrednoj povezanosti sa procesima deagrarizacije o kojima je bilo naprijed riječi.

Promjene u broju članova SK. — Znatan broj članova SK poljoprivrednika napustio je selo i preselio se u gradove i vjerovatno povezao u druge osnovne organizacije SK, a drugi, također znatan deo, povezao se u osnovne organizacije SK gde se zaposlio, uz ostajanje da živi na gazdinstvu i u selu.

Tako se broj individualnih poljoprivrednika u SK u periodu od 1953. godine smanjio za više od 2,2 puta (od 189.392 na 84.751 u 1979. godini). Time je njihovo učešće u članstvu SK svedeno na simboličnih 4,5% od nekadašnjih 27,1% (1953. godine). Stanje

---

[32] S. Suvar, *Između zaseoka i megalopolisa*, Centar za sociologiju sela Instituta za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Zagreb, 1973, str. 186—187.

[33] *Mješovita gospodarstva...*, tom II, str. 394.

[34] *Mješovita gospodarstva...*, tom III, str. 828.

Digitized by Google

po republikama i pokrajinama je različito i kreće se od 14% (Kosovo) do 0,4% (Slovenija).

Promjene u socijalnoj strukturi članstva SK. — Proces heterogenizacije seoske populacije, odnosno povećanja u njoj pripadnika raznih nepoljoprivrednih zanimanja, uticao je i na mijenjanje socijalne strukture članstva u seoskim organizacijama, pogotovo što se uporedo odvijao proces odlivanja poljoprivrednika članova SK iz seoskih organizacija SK. Naime, u seoskim organizacijama postepeno se povećavalo učešće članova SK pripadnika raznih nepoljoprivrednih profesija (poljoprivrednih radnika iz društvene poljoprivrede, prosvetnih radnika, službenika, industrijskih radnika, zanatlija, milicionera i drugih), koji su u mnogim seoskim sredinama postali dominantan deo članstva SK.

Danas su individualni poljoprivrednici zastupljeni svega sa oko 30% u ukupnom članstvu seoskih organizacija SK.

Promjene u starosnoj strukturi članstva SK. — Kako je u navedenom obimu deagrarizacije u značajnom broju bila zastupljena omladina i takozvana vitalna aktivna radna snaga, to se, bez sumnje, promijenila i starosna struktura članova SK poljoprivrednika u pravcu sve veće zastupljenosti starijih dobnih skupina.

Tako je omladinski uzrast među poljoprivrednicima članovima SK danas zastupljen samo sa oko 25%.

Promjene u broju organizacija SK. — Navedeni procesi deagrarizacije zajedno sa procesima depopulacije seoskih naselja utjecali su ne samo na broj seoskih organizacija SK, nego i na njihov prostorni raspored i s tim u vezi na organizacione promjene u oblicima djelovanja organizacija SK na selu. Naime, broj seoskih organizacija SK se kontinuirano smanjivao, vršilo se spajanje manjih u veće organizacije SK, koje su pokrivale veći broj seoskih naselja i tako se, u stvari, proširivao krug seoskih naselja »nepokrivenih« osnovnom organizacijom SK. Tako se broj seoskih organizacija SK u periodu od 1958. godine skoro prepolovio (od 15.097 1958. godine na 9.754 1979. godine).

5. Socijalna reprodukcija individualnih gospodarstava

Uslijed odlaska mladih ljudi u selu je nastala relativno brojna kategorija gospodarstva bez radne snage, koja se postepeno ekonomski gase. Tako se u budućnosti može očekivati sve veći mortalitet individualnih gospodarstava.

Deagrarizacija je znatno oslabila vitalnost poljoprivrednog stanovništva. To se vidi iz ranije iznesenih demografskih pokazatelja. Demografsko slabljenje odrazilo se i na individualna gospodarstva. Mnogim gospodarstvima upravljaju posljednje generacije individualnih poljoprivrednika. Neka će gospodarstva dospjeti u ruke nepoljoprivrednika, a neka će se ugasiti.

Digitized by Google

U nekoliko naših istraživanja i radova pokušali smo malo više svjetla unijeti u tendencije u socijalnoj reprodukciji individualnih gospodarstava.[35] Ovdje ćemo iznijeti neke važnije rezultate prikupljene prilikom istraživanja mješovitih gospodarstava, jer je riječ o novijem, opsežnom i jugoslavenskom istraživanju, koje je obuhvatilo ne samo mješovita, nego i poljoprivredna gospodarstva.[36] U svim tim istraživanjima služili smo se konceptom takozvanih potencijalnih nasljednika, i to na gospodarstvima u kojima kućedomaćin ima 50 i više godina. Pretpostavili smo da se na osnovu socijalno-profesionalnog statusa potomaka kućedomaćina može zaključivati o budućnosti individualnih gospodarstava. Prvo prikazujemo strukturu potencijalnih muških nasljednika koji su živjeli na ispitivanim gospodarstvima u kojima je kućedomaćin imao 50 i više godina, a bili su 10 ili više godina mlađi od kućedomaćina:

	N	%
— potencijalnih nasljednika aktivnih poljoprivrednika	889	27,1
— potencijalnih nasljednika uzdržavanih članova	1.258	38,3
— potencijalnih nasljednika aktivnih nepoljoprivrednika	1.137	34,6
	3.284	100,0

Ako se zanemari kategorija potencijalnih nasljednika uzdržavanih članova, koja će pretežnim dijelom preći u nepoljoprivrednike, onda je u prednjoj tabeli centralni podatak da je među potencijalnim nasljednicima osjetno više nepoljoprivrednika nego poljoprivrednika. To znači da su mlađe generacije stanovnika na posjedima više deagrarizirane nego one starije.

Broj potencijalnih nasljednika veći je na većim gospodarstvima te u nerazvijenim područjima. Tako je na Kosovu na jednom gospodarstvu bilo 3,5 puta više potencijalnih nasljednika nego u drugim područjima zemlje. Isto se može reći za potencijalne nasljednike poljoprivrednike.

Pomoću takozvanog prvog potencijalnog nasljednika koji se određuje naznačenim redom prioriteta: (1) potencijalni nasljednik poljoprivrednik, (2) potencijalni nasljednik nepoljoprivrednik, (3) potencijalni nasljednik uzdržavani član, utvrdili smo slijedeće tipove socijalne reprodukcije:

---

[35] Vidjeti: *Društvene promjene u selu*, cit. izd., str. 155—166; *Eksodus poljoprivrednika*, cit. izd., str. 80—95.

[36] Opširnije o socijalnoj reprodukciji u citiranoj studiji *Mješovita gospodarstva...*, str. 484—526.

Digitized by Google

	N	%
— prvi potencijalni nasljednik poljoprivrednik	760	29,7
— prvi potencijalni nasljednik nepoljoprivrednik	869	34,0
— prvi potencijalni nasljednik uzdržavani član	210	8,2
— nema potencijalnog nasljednika na gospodarstvu	718	28,1%
	2.557	100,0

Iz gornjih podataka vidi se opseg i značenje posljedica deagrarizacije na agrarnu strukturu. Naime, proizlazi da će manje od trećine ispitivanih gospodarstava u slijedećoj generaciji ostati u rukama poljoprivrednika, nešto više od trećine preći će u ruke nepoljoprivrednika, a nešto manje od trećine preuzet će sukcesori koji ne žive na posjedu.

Iz ovih podataka može se izvući slijedeći zaključak: većina našeg individualnog poljoprivrednog zemljišta dospjet će u ruke nepoljoprivrednika, bilo onih koji žive na posjedu bilo onih koji žive izvan njega. Deagrarizaciju stanovništva, dakle, prati i deagrarizacija vlasništva nad zemljištem. To je veoma značajna pojava koju treba imati na umu prilikom planiranja razvoja našeg individualnog sektora i prilikom planiranja podruštvljavanja poljoprivrede.

Distribucija tipova socijalne reprodukcije pokazuje da je takozvana poljoprivrednička reprodukcija (tip 1) najviše zastupljena u nerazvijenom području, da je takozvana nepoljoprivrednička reprodukcija (tip 2) nešto više rasprostranjena u razvijenom području te da je u nerazvijenom području osjetno više individualnih gospodarstava bez potencijalnih muških nasljednika na posjedu (tip 4).

Korisne zaključke moguće je izvući iz distribucije tipova socijalne reprodukcije po osnovnim poljoprivrednim rajonima.

Tipovi socijalne reprodukcije po poljoprivrednim rajonima

Kućedomaćin ima 50 godina i više

Tip socijalne reprodukcije	Poljoprivredni rajoni			
	ravničarski	brežuljkasti	planinski	mediteranski
Tip 1	19,2	33,9	34,7	19,9
Tip 2	26,9	32,6	35,2	42,9
Tip 3	7,0	7,2	8,3	12,3
Tip 4	24,4	13,6	12,3	16,0
Tip 5	22,4	12,7	9,6	8,9

Vidljivo je da u pogledu socijalne reprodukcije najslabije stoje anketirana gospodarstva u ravničarskom rajonu (čak njih

Digitized by Google

46,8% je bez potencijalnog muškog nasljednika, a najpovoljnije gospodarstva u planinskom rajonu (21,9% bez nasljednika na gospodarstvu). Tamo gdje su uvjeti za poljoprivrednu proizvodnju povoljniji nepovoljnije su perspektive socijalne reprodukcije gospodarstava i obrnuto. Anketirana gospodarstva na mediteranskom području imaju relativno visoku nepoljoprivrednu reprodukciju. Tu je najraširenija i najstabilnija mješovita poljoprivreda.

Pokazatelji koje smo ukrstili s tipovima socijalne reprodukcije omogućavaju nam da iznesemo nešto detaljniji prosječni opis svakog od tipova:

— tip 1 (nasljednik poljoprivrednik) češće nalazimo u nerazvijenom brežuljkasto-planinskom području; to su gospodarstva s većim površinama, veće gospodarske snage s tendencijom proizvodne ekspanzije i s osrednjim standardom domaćinstva;

— tip 2 (nasljednik nepoljoprivrednik) češće nalazimo u razvijenom, a najviše u mediteranskom području; pretežno su to mješovita gospodarstva, po površini i ekonomskoj snazi ispod prosjeka, s blagim tendencijama ekonomske ekspanzije i s višim standardom domaćinstva;

— tip 4 (nema nasljednika na posjedu) najviše se javlja u nerazvijenom području, a naročito ravničarskom; to su uglavnom poljoprivredna gospodarstva s manjim zemljišnim površinama, ekonomski regresivna i s niskim standardom domaćinstva.

6. Zaključak

Deagrarizacija je u našoj zemlji u posljeratne tri decenije bila veoma intenzivna, štoviše, jedna od najbržih u svijetu. Učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnom je od tri četvrtine opalo na manje od jedne trećine. Može se predvidjeti da će ga 1985. godine biti oko jedne petine.

Masovnu je deagrarizaciju pokrenuo industrijski razvoj, koji je zemlju postepeno izvlačio iz zaostalosti. Poljoprivredno je stanovništvo bilo u nepovoljnijem položaju u odnosu na nepoljoprivredno, a ta je razlika i danas uočljiva. Tog ekonomskog i društvenog zaostajanja sela naročito je svjesna mlađa generacija koja, svakako, teži dosegi urbane tekovine življenja, koje dobrim dijelom donosi zapošljavanje izvan poljoprivrede.

Deagrarizacija se javlja u više oblika koji indiciraju način napuštanja poljoprivrede i stupanj povezanosti sa zemljišnim posjedom. Naročito je značajno to što je u selu nastao brojan sloj seljaka-radnika, odnosno mješovitih gospodarstava, koji zauzimaju sve važnije mjesto u socijalnoj strukturi našeg društva. Mješovita poljoprivreda postaje dominantna u našem selu, ona postaje model življenja mnogih stanovnika.

Digitized by Google

Kada se analiziraju posljedice deagrarizacije, onda veliku pažnju privlače one koje presudno utječu na budućnost našeg individualnog posjeda i mogućnosti podruštvljavanja poljoprivrede. Socijalna reprodukcija posjeda sve više slabi, zemljište dospijeva u ruke nepoljoprivrednika, pojavljuju se značajne neobrađene površine. Model kojim se može prevladati strukturna kriza individualnog sektora jeste udruživanje i podruštvljavanje proizvodnih sredstava i rada.

Digitized by Google

Mara Bešter

O nekim otvorenim pitanjima slobodne razmjene rada na području društvenih djelatnosti

1. Razlozi za ukidanje budžetskog sistema na području društvenih djelatnosti su bili prije svega društveno-politički. Samoupravljanje kao proizvodni odnos nije moguće ograničavati samo na materijalnu proizvodnju, već je potrebno izgraditi konzistentan sistem za čitavo područje društvene aktivnosti. Radi se, naime, s jedne strane, o fundamentalnom pitanju socijalističkog samoupravnog društveno-ekonomskog odnosa, o zahtjevu da radnici sami upravljaju uvjetima, sredstvima i cjelokupnim rezultatima svoga rada. S druge strane, iako priznajemo opravdanost i svrsishodnost koncepcije materijalne proizvodnje, moramo istovremeno podvući da tu koncepciju ne možemo shvatiti pojednostavljeno. Društveni proizvod je rezultat udruženog rada, znači, i rezultat rada radnikâ u oblasti obrazovanja, kulture, nauke, zdravstva i drugih društvenih djelatnosti. Iz toga proizlazi elementarni zatjev za ujednačavanjem društveno-ekonomskog položaja radnikâ u sferi društvenih djelatnosti s onima u materijalnoj proizvodnji. To je, ukratko, idejno-politička podloga slobodne razmjene rada.

Digitized by Google

No, osim navedenog društveno-političkog motiva, postoje i ekonomski razlozi za ukidanje budžetskog sistema. Na ovom mjestu navodimo samo neke od njih.

Prvo, za posljednjih nekoliko desetljeća karakteristično je tržišno plansko privređivanje i u centru pažnje su ekonomske analize na makro planu.

Historijski proces društvene podjele rada predstavlja proces izdvajanja i osamostaljivanja novih djelatnosti. Pri tome je naročito važna činjenica da je dio tih djelatnosti (u našoj terminologiji društvene djelatnosti) izdvojen iz robnog tržišta. To je omogućilo formiranje troškova faktorâ kao mikroanalitičke kategorije koja obuhvaća samo one troškove do kojih dolazi u radnoj organizaciji gdje se neka roba proizvodi. Stvara se utisak da finansiranje društvenih djelatnosti predstavlja transferna plaćanja.

U stvarnosti, međutim, stvari stoje drugačije. Troškovi neke robe su i troškovi koje je proizvodnja te robe prouzročila na području društvenih djelatnosti. Prema tome, klasična koncepcija troškova faktorâ kao mikroanalitička kategorija nije adekvatna za analize na makro planu.

Drugo, oba velika područja društvene aktivnosti — materijalna proizvodnja i društvene djelatnosti — konkuriraju na isti ograničeni fond faktorâ proizvodnje, te je stoga pitanje adekvatne raspodjele faktorâ na oba područja od izvanredne važnosti.

Treće, u situaciji u kojoj se već danas na područje društvenih djelatnosti odnosi znatan dio cjelokupnog fonda društvenog rada — pitanja adekvatnog tempa razvitka, pravilnog strukturiranja društvenih djelatnosti i racionalnog poslovanja i na tom području su vrlo značajna. Drugim riječima, postavlja se pitanje optimalne alokacije faktorâ unutar područja društvenih djelatnosti, između pojedinih sektora tog područja, između pojedinih projekata itd.

S obzirom na brzo širenje (i to apsolutno i relativno) društvenih djelatnosti, kao i s obzirom na prihvaćenu spoznaju da se radi o djelatnostima od izuzetnog značaja za cjelokupno društveno-ekonomsko zbivanje, prije navedena i slična pitanja danas su od prvenstvene važnosti, a na njih budžetski sistem, analogno kao centralni plan u materijalnoj proizvodnji, nije mogao dati zadovoljavajuće odgovore.

Za nas se, tako, imperativno postavilo pitanje izgradnje novog modela društvenih djelatnosti, koji bi bio u skladu sa vizijom socijalističkog samoupravljanja i koji bi dao efikasne odgovore na gore pomenuta i slična pitanja. Proces izgrađivanja novog sistema treba zato brižljivo pratiti i stalno analizirati sa oba aspekta.

2. U sprovođenju ideje »slobodne razmjene rada« na području društvenih djelatnosti postigli smo, po našem mišljenju, odre-

Digitized by Google

deni stepen koji imperativno traži ubrzanje rada na izgradnji pomenute koncepcije i prije svega na operacionalizaciji te ideje.

Decentralizacija odlučivanja, pa i decentralizacija finansiranja područja društvenih djelatnosti, raznoliki izvori finansiranja itd. — doneli su, neosporno, mnoštvo inicijativa, snažnu ekspanziju pojedinih sektora tog područja, pa i mnoge probleme, velike neracionalnosti i, u krajnjoj konsekvenci, gledano globalno, jedan teret koji naša privreda teško podnosi.

Pošto, pak, na području društvenih djelatnosti lični dohoci predstavljaju visok postotak u cjelokupnom dohotku, nikakvo mehaničko i linearno smanjivanje sredstava za to područje i pojedine sektore ne dolazi u obzir ako ne želimo prouzrokovati ozbiljne političke i druge probleme.

Gdje su, dakle, ključne karike u daljem izgrađivanju koncepcije slobodne razmjene rada da bismo na području društvenih djelatnosti postigli bolje rezultate? Po mom mišljenju, riječ je o tri kompleksa koja treba istovremeno i sistematičnije proučavati.

3. Prvi kompleks vidimo u ovladavanju proširenom reprodukcijom, i to na razgranatoj strukturi (SIZ-ova, teritorijalnih zajednica različitih nivoa itd.); drugim riječima, u ovladavanju proširenom reprodukcijom unatoč regionalizaciji djelatnosti i unatoč decentralizaciji odlučivanja. Po mom mišljenju, nema velike koristi od toga da ponovo i ponovo konstatiramo da je dosadašnje planiranje na tom području neefikasno, da su planovi fragmentarni, kratkoročni, nepovezani tid., da su odluke pod utjecajem raznih »izama«, regionalizama, lokalizama, ličnih ambicija, pa ponekad i političkih pritisaka. Nije od velike koristi ni stalno ponavljanje da su potrebne dugoročne projekcije i srednjoročni planovi, da treba obezbijediti koordinaciju između planova i njihovo povezivanje u cjelovit sistem itd.

Po našem mišljenju, treba napraviti bitan korak naprijed od tih opštih konstatacija. Način kako smo mi do sada pristupali planiranju na području društvenih djelatnosti, pa i sama decentralizacija odlučivanja direktno stimuliraju predimenzionirane želje i potrebe u planovima tog područja. Treba zato ugraditi neke sistemske odbrambene mehanizme.

Mislimo da se treba jasno opredijeliti oko slijedećih pitanja:

a) Prije svega, treba fiksirati okvir za čitav postupak planiranja, sporazumijevanja i dogovaranja. U sporazumu o osnovama plana treba fiksirati ne samo globalne proporcije raspodjele društvenog proizvoda, nego i proporcije za pojedine sektore društvenih djelatnosti (zdravstvo, školstvo, kulturu itd.). To mora biti ocjena i sporazum donijet na *narodnoprivrednom planu*, sporazum donijet uz maksimalno moguć demokratičan postupak i vodeći računa o mnoštvu faktora, od stupnja razvijenosti privrede pa do specifičnih kulturnih, nacionalnih i drugih momenata. Te proporcije su onda putokaz i limit za izradu sred-

Digitized by Google

njoročnih planova samoupravnih interesnih zajednica različitih nivoa.

b) Kad su samoupravne interesne zajednice, sa angažovanjem delegatske baze, pripremile planove, dolazi faza za koju je od velikog značaja realizacija ideje o susretnom planiranju. Smisao novog sistema društvenih djelatnosti jeste u tome da potrošači usluga identificiraju svoj izbor potreba, da odrede svoje prioritete. No, mislimo da sada treba osigurati (i u tome vidimo susretnost planiranja) konfrontaciju na *republičkom* nivou svih nacionalnih programa u školstvu, zdravstvu i kulturi, pa i onih programa koji tangiraju djelatnosti šireg značaja (na primjer, stručno i visoko školstvo), sa realnim mogućnostima, to jest sa planiranim finansijskim sredstvima. Ta konfrontacija mora biti kompleksna za sve sektore društvenih djelatnosti. Za pomenute djelatnosti srednjoročni plan mora biti postavljen na republičkom nivou i na narodnoprivrednim kriterijima.

Planovi djelatnosti lokalnog karaktera, pak, moraju biti usklađeni na lokalnom nivou, na nivou opštine i mjesne zajednice.

c) Kao treće vidimo nužnost bilansiranja ukupnih sredstava, sredstava za investicije i za tekuću proizvodnju usluga. Jer nova investicija u jednoj godini prouzrokuje povećanje obima usluga, pa i sredstava za pokrivanje troškova u narednim godinama.

d) Iako je plan u znatnoj mjeri nastajao u samoj samoupravnoj strukturi, uz učešće potrošačâ usluga, treba sada na osnovu kompletnih planova svih nivoa tu predviđenu »efektivnu tražnju« za uslugama pojedinih sektora, pa time i kompletne finansijske obaveze koje iz toga proizlaze, pretresti u OUR-ima.

Ne možemo dovoljno podvući činjenicu da samo kompleksan prikaz situacije i fundiranosti prioritetâ sa aspekta čitavog područja, uz obrazložene kriterije, može biti adekvatna osnova za pravilne odluke u OUR-ima. Parcijalni prilaz, izjašnjavanja danas o finansiranju jednih usluga, sutra o finansiranju drugih itd., a to ide u desetine pojedinačnih sporazuma, znači, među ostalim, i manipuliranje neposrednim proizvođačima, što umanjuje njihov interes, a njihova odgovornost za odluke može biti samo formalna.

e) Poslije tog pretresa i korekcije planova u OUR-ima moguće je pristupiti formiranju društvenih dogovora za intersektorsku alokaciju i za alokaciju sredstava unutar pojedinih sektora. I na osnovu takvih dogovora i sporazuma, koji bi morali imati srednjoročni karakter, bilo bi potrebno odrediti fiksne izvore i osnovice za doprinose. Fiksne ne samo u kvalitativnom, nego i kvantitativnom pogledu, i to opet za srednjoročno razdoblje.

Fiksnost izvorâ finansiranja je izvanredno značajna iz više razloga. Navodimo dva:

Digitized by Google

S obzirom na izvanredno brz rast društvenih djelatnosti u apsolutnom, pa i u relativnom pogledu, u cjelokupnom fondu društvenog rada raste izvanredno brzo udio tog područja. Radi se, tako, o sredstvima koja u strukturi materijalnog proizvoda već znače vrlo značajnu stavku, tako značajan uvjet privređivanja da ga mora radna organizacija apsolutno unaprijed poznavati da bi se moglo ekonomski fundirano i poslovno uspješno odlučivati. To na jednoj strani.

Na drugoj strani je područje društvenih djelatnosti tako značajan elemenat u cjelokupnom procesu društvene reprodukcije da razvitak tog područja ne može biti prepušten ni stihiji ni kratkoročnim konjunkturnim kolebanjima u privredi. Pri tome ne treba izgubiti iz vida činjenicu da se efekat usluga društvenih djelatnosti odražava u materijalnoj proizvodnji obično u nekom kasnijem razdoblju, dakle, sa određenim *time lagom*.

f) Kao šesto posebno želimo istaći problem pojednostavljenja sistema i time smanjenja troškova za njegovo funkcionisanje.

Najprije moramo podvući činjenicu da demokratičan karakter sistema nije funkcija kompliciranosti i usitnjenosti organizacione strukture. Postojeća situacija je takva da treba ozbiljno proučiti organizacionu strukturu po pojedinim sektorima društvenih djelatnosti kako u pogledu nivoa decentralizacije (republika, regija, opština) tako i u pogledu svrsishodnosti posebnih interesnih zajednica na branžnom principu. Rješavanje ne može biti dato kao opšta shema ni za jedno ni za drugo pitanje. Rješenja treba postaviti na kriterijima i demokratičnosti, pa i racionalnosti odlučivanja.

4. Drugi kompleks problema tangira racionalnost poslovanja u OUR-ima društvenih djelatnosti. Čitav sistem sada u praksi ne sprečava, da ne kažem, teži neracionalnom ponašanju u OUR-ima društvenih djelatnosti, stimulira porast kvantiteta usluga, a zanemaruje borbu za kvalitet. Tu treba zato postaviti u centar pažnje način finansiranja programa institucija. Unatoč brojnim deklaracijama, u praksi se, naime, još uvijek finansiraju institucije, a ne programi rada. Drukčije ne može ni biti u situaciji kada u brojnim djelatnostima nismo definisali ni jedinicu usluga, kad su još otvorena principijelna pitanja kao što je utvrđivanje elemenata strukture cijene, kada ne postoje kalkulacije za cijene usluga i slično.

S obzirom na velike razlike između sektorâ i podsektorâ društvenih djelatnosti (na primjer, klinika, hemijski institut, institut društvenih nauka, osnovna škola dječji vrtić itd.), vrlo je teško postaviti neku jedinstvenu shemu strukture cijene. No, u cijeni moraju biti, svakako, sadržani slijedeći elementi: materijalni troškovi (neposredni plus oni koji imaju karakter općih proizvodnih i općih upravnih troškova); doprinosi po zakonu i samoupravnim sporazumima; ugovorne obaveze; doprinos za

Digitized by Google

stambenu izgradnju i za fond zajedničke potrošnje (po samoupravnom sporazumu). Pri tome, pak, treba težiti za što razrađenijom strukturom cijene koja će pružati veće analitičke mogućnosti, pa time i društveni uvid i uticaj na stupanj racionalnosti u odvijanju proizvodnih procesa na tretiranom području.

a) Zaustavimo se, prvo, na pitanju materijalnih troškova. Danas se barem za glavne stavke materijalnih troškova *de facto* priznaju (i to širokogrudo) individualni troškovi. Tako nema potrebnih napora za njihovo snižavanje. (Na primjer, po kvadraturi površine prostorija dodjeljuju se sredstva za grijanje, osvjetljavanje, čišćenje itd.) U interesnim zajednicama treba izraditi normative za materijalne troškove, treba voditi politiku i poduzimati mjere koje mogu doprinijeti potrebnoj ekonomičnosti i racionalizaciji na tom području.

b) Pređimo sada na pitanje proširene reprodukcije.

Postavlja se pitanje da li sredstva za proširenu reprodukciju osiguravati kroz cijenu* ili djelimično kroz cijenu, što predviđa zakon o slobodnoj razmjeni rada u Sloveniji, ili treba kroz cijenu u principu finansirati samo tekuće troškove poslovanja, pa finansijska sredstva za proširenu reprodukciju u osnovi sakupljati pomoću posebnih društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma, kao što je bila praksa do sada.

Po našem mišljenju, za usluge koje se finansiraju putem doprinosa, dakle, za gro usluga, treba eliminisati elemenat proširene reprodukcije iz strukture cijene i finansiranje investicija izvesti na osnovu posebnih dogovora. To proizlazi iz nerobnog karaktera proizvodnje na području društvenih djelatnosti, iz činjenice da cijena usluga zato ne može odigrati funkciju alokatora faktora. To posmatrano teorijski. U praksi, pak, postoje jake tendencije za neopravdanim dupliranjem skupih aparatura, tendencije da se svaka institucija opremi kompletnom vlastitom opremom, koja je onda često vrlo nisko iskorišćena itd. Po našem mišljenju, treba se oduprijeti takvim tendencijama i iz šireg ugla, u samoupravnim interesnim zajednicama, pa onda procijeniti i obezbijediti optimalnu opremljenost rada sredstvima u pojedinim institucijama, i to s obzirom na predloženi i proanalizirani program rada.

No, za onaj dio usluga društvenih djelatnosti koje su predmet robne razmjene, naravno, akumulacija figurira u strukturi cijene usluga i predstavlja jedan od izvora finansiranja onih investicionih odluka koje su donijete na nivou samih radnih organizacija.

c) Problem amortizacije je, po našem mišljenju, manje jasan: na jednoj strani, uključivanje tog elementa u strukturu

---

* Takav stav zauzima, na primjer, B. Šefer u knjizi *Principi i metode slobodne razmjene rada u društvenim djelatnostima*, Zagreb, 1978.

Digitized by Google

cijene izgleda sasvim normalno i neosporno, a na drugoj strani je očigledno da se jednostavna reprodukcija direktno veže ili čak spaja sa procesom proširene reprodukcije. Pitanje amortizacije traži, svakako, još proučavanja na osnovu empirijskih podataka i mislimo da će ta proučavanja, odnosno njihovi rezultati dovesti do diferenciranih rješenja za pojedine sektore društvenih djelatnosti i za pojedine kategorije osnovnih sredstava. Na ovom mjestu navodimo neke polazne tačke za koje smatramo da bi o njima trebalo voditi računa u pronalaženju konkretnih rješenja.

Mislimo da prije svega treba odvojiti pitanje tko određuje režim amortizacije, tko je nosilac amortizacionih sredstava i pitanje amortizacije kao elementa strukture cijene.

Razmotrimo prvo pitanje: da li je svrsishodno da amortizacija predstavlja elemenat strukture cijene? Mislimo da je odgovor nužno potvrdan, bez obzira na to da li su nosilac amortizacionih sredstava radne organizacije ili su ona izdvojena i koncentrirana na razini interesnih zajednica. Argumentacija takvog stava leži prije svega u tome da trošenje osnovnog sredstva predstavlja realni trošak tekućeg poslovanja, bez obzira na konkretan oblik proizvodnje, isto kao, na primjer, potrošeni reprodukcioni materijal. I jedan i drugi faktor proizvodnje potrebno je nadoknaditi ako želimo da reprodukcioni proces teče nesmetano. Razlika između jednog i drugog elementa sredstava za proizvodnju je tehničke, a ne ekonomske prirode: osnovna sredstva, naime, zadržavaju svoj oblik i figuriraju u više proizvodnih procesa i tako se stvara privid da njihova zamjena nije neizbježna.

Amortizacija predstavlja trošak tekućeg poslovanja koji je potrebno pokriti. Bez obzira na točnost tvrdnje da jednostavna i proširena reprodukcija idu u velikoj mjeri istovremeno i da njih operativno tako reći nije moguće razdvajati, one predstavljaju ipak dva pojma, i to ne samo teorijski, već i u praktičnoj politici za niz izračunavanja u vezi sa programiranjem razvoja društvenih djelatnosti i pojedinih sektora tog područja, pa i za ocjenu najsintetičnijih pokazatelja kao što je, na primjer, društveno bogatstvo.

Pređimo sada na pitanje: tko određuje režim amortizacije i tko je nosilac amortizacionih sredstava?

Smisao postupka amortiziranja je, kao što je poznato, u tome da amortizacioni otpisi osiguraju zamjenu osnovnog sredstva kada ono bude izdvojeno iz proizvodnog procesa. Pri tome račun amortizacije predstavlja uvijek i svuda, prvo, samo imputiranu i ne stvarnu transakciju. I drugo, u uvjetima robne proizvodnje određivanje amortizacionog režima predstavlja predmet poslovne politike, budući da je ubrzana amortizacija postala u savremenom svijetu ekonomska nužnost.

Pitanje ubrzane amortizacije je na području društvenih djelatnosti prilično drugačije. U toj oblasti su motivi za prijevre-

Digitized by Google

meno izdvajanje osnovnog sredstva pretežno neekonomski. To znači da postupak amortiziranja nije pitanje poslovnih odluka i na taj način pitanje određenog rizika. Na taj način otpada razlog da bi određivanje režima amortizacije moralo biti funkcija radne organizacije i da bi radne organizacije morale biti nosilac amortizacionih sredstava.

Postavljamo sada pitanje: da li radne organizacije mogu biti kreatori režima amortizacije i prije svega nosioci amortizacionih sredstava ili je svrsishodnije odrediti režim amortizacije na razini interesnih zajednica i koncentrirati amortizaciona sredstva u interesnim zajednicama?

Što se tiče određivanja režima amortizacije, to je, svakako, pitanje koje treba rješavati na nivou interesne zajednice. Za to postoji više razloga, od argumenata koji važe za minimalnu amortizaciju u materijalnoj proizvodnji (to jest osiguranje integriteta društvenih sredstava) do nužnosti usklađivanja amortizacionog režima u okviru određenog podsektora društvenih djelatnosti.

Za odgovor na pitanje da li su radne organizacije direktno nosioci amortizacionih sredstava ili ta sredstva treba koncentrirati na razini interesnih zajednica, potrebno je razmotriti slijedeće momente:

Tu se radi prije svega o strukturi osnovnih sredstava. Relativni udio sredstava za rad u cjelokupnim osnovnim sredstvima je na području društvenih djelatnosti, promatrano u cjelini, prilično manji u usporedbi sa situacijom u materijalnoj proizvodnji. Nužna posljedica te činjenice je prosječno dugo upotrebno razdoblje osnovnih sredstava. No, baš u pogledu strukture osnovnih sredstava postoje osjetne razlike između sektorâ društvenih djelatnosti i čak unutar sektora (primjer klinike i osnovne škole) i taj momenat će biti sigurno jedan od onih koji će tražiti u praksi diferencirana rješenja.

Dalje, čak u materijalnoj proizvodnji je danas teško odvajati jednostavnu i proširenu reprodukciju. Takvo je razdvajanje na području društvenih djelatnosti mnogo problematičnije, i to zbog same dužine trajanja, kao i zbog činjenice da su investicije na području društvenih djelatnosti motivirane nizom neekonomskih momenata, koje doživljavaju na tako duga razdoblja velike promjene. Mislimo da je zato nerealno pretpostavljati jednostavnu reprodukciju.

Protiv teze da radne organizacije budu nosioci amortizacionih sredstava govori i činjenica da pomoću amortizacije možemo obnavljati postojeću neracionalnu mrežu institucija i održavati nisku iskorištenost sredstava.

Naše opredjeljenje u pitanju raspolaganja amortizacionim sredstvima je zato slijedeće: amortizaciju zgrada treba apsolutno koncentrirati na nivou interesnih zajednica; pitanje amortizacije opreme treba još detaljnije proučiti, i to po sektorima, odnosno podsektorima društvenih djelatnosti i po kategorijama opreme.

Digitized by Google

Pri svemu što je bilo rečeno, pak, priznajemo da OUR-i na području društvenih djelatnosti moraju imati direktno neki manevarski prostor za zamjenu osnovnih sredstava.

Tu je, prvo, pitanje investicionog održavanja. To bi morao biti poseban elemenat, pored amortizacije, u strukturi cijene, i ta sredstva bi nužno morala ostati radnim organizacijama. Investiciono održavanje bi bilo potrebno koncepcijski još proširiti u usporedbi s definicijom te kategorije u materijalnoj proizvodnji.

Drugo, »sitni inventar« koji ide u materijalne troškove. Ta kategorija je uvijek i svugdje konvencionalno određena. Po našem mišljenju, tu kategoriju treba definirati šire i fleksibilnije. To će biti značajno osobito u zdravstvu, pa i u tehničkim institutima.

Treće, tu je pitanje jednog dijela društvenih djelatnosti koji je podvrgnut zakonima robne proizvodnje i gdje se stvara akumulacija kroz cijenu usluga. Iako se pri tome radi o relativno malom dijelu usluga, ipak se na taj način proširuje manevarski prostor radnih organizacija.

Sve u svemu, mislimo da kroz novi amortizacioni režim treba energično dokrajčiti sadašnju situaciju kad, na jednoj strani, institucijama koje se nalaze u starim zgradama amortizaciona sredstva ne znače praktički ništa i one tako ne mogu izvesti ni najnužnije opravke na zgradama; time, pak, propada znatan dio društvenog bogatstva. Na drugoj strani, institucije koje su u novim zgradama raspolažu ogromnim amortizacionim sredstvima koja se po pravilu neracionalno troše.

d) U vezi s kompleksom racionalnosti poslovanja u OUR-ima društvenih djelatnosti treba istaći i činjenicu da je to pitanje još uvijek apsolutno otvoreno pitanje interne raspodjele dohotka. Ukoliko smo uspjeli postaviti neka mjerila za obavljeni rad, to su mjerila za kvantitet, a ne i za kvalitet rada. I postojeći sistemi raspodjele tako direktno stimuliraju trku za kvantitetom obavljenog posla. S obzirom na značaj djelatnosti o kojima je riječ, to može imati veoma teške i dugoročne posljedice.

5. Treći kompleks su pitanja informacionog sistema. To je duboko i suštinsko, a nikako tehničko pitanje.

Prelaz na sistem slobodne razmjene rada u procesu zadovoljavanja zajedničkih potreba ne može bazirati na informacionom sistemu koji je služio budžetima. Riječ je o nužnim informacijama kako za planiranje tako i za praćenje izvođenja planova i tekućeg poslovanja. Zato treba uspostaviti osnovnu evidenciju u OUR-ima društvenih djelatnosti po jedinstvenoj metodologiji.

Situacija je danas takva da informacioni sistem postaje *conditio sine qua non* da bismo uopšte mogli dalje graditi novi sistem društvenih djelatnosti.

Digitized by Google

Branko Vojičić

Pravo veta u Savjetu bezbjednosti

(U Povelji i praksi)

Američko veto u maju o palestinskom pitanju i januarski događaji u Savjetu bezbjednosti povodom veta sovjetske diplomatije kojim je — na kraju debate o Avganistanu, Sovjetski Savez, već drugi put za nepunu godinu (prošle godine Savjet bezbjednosti je doživio isti prizor povodom intervencije Vijetnama u Kampućiji) — spriječio osudu vojne intervencije protiv jedne nesvrstane zemlje još jednom su ukazali na svu složenost i zamršenost, ali i realnost u savremenim međunarodnim odnosima i svjetskoj organizaciji. U svjetlosti tih zbivanja prirodno se nameće pitanje aktuelizacije teorijsko-praktičnih pitanja sistema OUN, Savjeta bezbjednosti i prava veta. Međutim, poseban je interes za proučavanje prava veta kao *političke* kategorije, jer je pravo veta institucija čija (zlo)upotreba prouzrokuje paralizu Savjeta bezbjednosti, a time i lagano kompromitovanje stvarne moći OUN.

I

1. — Pravo veta je princip na kome počiva važeći sistem kolektivne bezbjednosti Ujedinjenih nacija, u kome centralnu ulogu

Digitized by Google

ima Savjet bezbjednosti i »prvenstvenu odgovornost za održanje međunarodnog mira i bezbjednosti«, sa najdalekosežnijim i najoperativnijim ovlašćenjima u smislu regulisanja međunarodne upotrebe sile. U stvari, pravo veta predstavlja »pravni odraz principa političke ravnoteže velikih sila u okviru Organizacije ujedinjenih nacija, principa koji predstavlja kamen temeljac sadašnjoj Organizaciji ujedinjenih nacija, i osnovni elemenat koncepcije kolektivne bezbednosti u današnjem svetu«[1].

U kolektivnoj bezbjednosti Ujedinjenih nacija Savjet bezbjednosti — organ ograničenog sastava, u kome isključivi uticaj imaju velike sile — ima u skladu sa Poveljom posebnu nadležnost prilikom utvrđivanja da li postoji prijetnja miru, povreda mira ili agresija, i ovlašćenje da odobrava, preporučuje i primjenjuje kako preventivne mjere i mjere pritiska tako i oružane kolektivne mjere u međunarodnim odnosima, i jedini je organ Ujedinjenih nacija čije odluke imaju obaveznu snagu, naravno, ako se izuzmu presude Međunarodnog suda pravde.

Da bi Savjet bezbjednosti odgovorio svojoj prevashodnoj namjeni, tvorci Povelje su, rukovodeći se iskustvom iz Drugog svjetskog rata, vodili računa da pri njegovom ustrojstvu osiguraju u njemu stalno prisustvo pet velikih sila pobjednica: Sjedinjenih Američkih Država, Sovjetskog Saveza, Velike Britanije, Francuske i Kine. U međunarodnim odnosima one imaju najveću moć, a kao takve, razumije se, i odgovornost za očuvanje svjetskog mira, pa se smatralo da će budući mehanizam kolektivne bezbjednosti biti efikasniji ukoliko bude centralizovan u rukama velikih sila, koje su realno najviše u mogućnosti da tu efikasnost obezbijede ili uskrate.[2]

Radi obezbjeđenja »brze i efikasne akcije« Savjeta bezbjednosti predviđeno je, takođe, da ovaj organ ima manji broj članova (do revizije Povelje 1963. godine bilo je 11 članova, a poslije toga 15) jer se stalo na stanovište da se sporovi među državama ne mogu tako brzo i efikasno rješavati u plenarnom organu (Generalnoj skupštini), već se to mora povjeriti stalnom i užem tijelu — Savjetu bezbjednosti. Istovremeno, prihvatanjem Povelje države-članice pristaju da Savjet bezbjednosti donosi odluke i postupa u njihovo ime (član 24) i obavezuju se da tako donesene odluke izvršavaju (član 25), bez obzira na to da li su učestvovale u njihovom donošenju ili nijesu.

---

[1] Vuko Gozze-Vučetić, *Osnovni problemi oružanih snaga Ujedinjenih nacija i kolektivna bezbjednost, Razvoj i perspektive Ujedinjenih naroda* (zbornik radova), Zagreb, 1973.

[2] »Nosioci antihitlerovske koalicije, velike sile, koje su snosile najveći teret rata, smatrale su da kontrola nad upotrebom sile i u posleratnom svetu treba da ostane u njihovim rukama, a ne da se prenese na neku supranacionalnu organizaciju. Otuda je od samog začetka stvaranja nove svjetske organizacije težište bačeno na jedinstvo velikih svjetskih sila« (Smilja Avramov, *Transformacija sistema kolektivne bezbednosti*, isti zbornik).

Digitized by Google

2. — Pravo veta se u Povelji UN nigdje izričito ne pominje. Međutim, zbog utvrđene procedure prilikom glasanja u Savjetu bezbjednosti, pravo veta je rezervisano za pet velikih sila, poimenice navedenih u članu 23. Povelje. Dugo među velikim silama nije postojala saglasnost o tome kako će se odlučivati u Savjetu bezbjednosti. To pitanje nije bilo riješeno na konferenciji stručnjaka u Dambarton Oksu (1944), na kojoj su četiri vodeće savezničke sile (Sjedinjene Američke Države, Sovjetski Savez, Velika Britanija i Kina) donijele projekt buduće Povelje i same sebi obezbijedile stalno mjesto u Savjetu bezbjednosti, koje ne podliježe ničijem izboru.[3]

Na osmodnevnoj konferenciji vodećih državnika Sjedinjenih Američkih Država, Sovjetskog Saveza i Velike Britanije u Jalti, februara 1945. godine, usvojena je poznata »Jaltska formula«, kojom se ustanovljava pravo veta (lat. *veto* — zabranjujem), docnije uvršćena kao član 27. Povelje.[4] Prihvaćen je američki predlog da se prilikom glasanja u Savjetu bezbjednosti odluke o svim suštinskim (takozvanim materijalnim) pitanjima mogu donositi samo jednoglasno — uz izričit pristanak svih stalnih članica (u praksi, kasnije, i uz prećutnu saglasnost neučestvovanjem prilikom glasanja, što je u izvjesnoj mjeri ublažilo posljedice prava veta). »Jaltska formula« je, u stvari, sankcionisala povlašćeni položaj velikih sila u Savjetu bezbjednosti, ne samo kao grupe, već i pojedinačno. Glas jednog stalnog člana protiv predloga znači njegovo odbijanje. Na taj način samo prihvatanje načela jednoglasnosti je posredno priznanje da se nikakva efikasna akcija u Savjetu bezbjednosti, a time ni u kolektivnoj bezbjednosti Ujedinjenih nacija, ne može preduzeti bez sporazuma pet velikih sila.

3. — Pravo veta je *kompromis*, i to — kako podvlači profesor B. Janković — »politički kompromis dvostranog karaktera. To je sporazum između velikih sila, budućih stalnih članova Saveta bezbednosti, s jedne strane, i velikih sila i drugih država, s druge strane«[5].

Dobrim dijelom pravo veta je bilo *preduslov* da se obrazuju Ujedinjene nacije, jer ustanova veta jasno pokazuje da velike sile nijesu imale međusobno povjerenje i svaka od njih je tražila da osigura svoje interese u budućoj svjetskoj organizaciji. Sjedinjene Američke Države su, predlažući veto, jasno stavile na znanje ostalima da svako drugo rješenje za njih nije prihvatljivo i da kao takvo ne bi bilo usvojeno i ratifi-

[3] Vidi: Juraj Andrassy, *Postanak Povelje, Povelja Ujedinjenih naroda*, Zagreb, 1976, str. 30—32; *Ujedinjene nacije* (zbornik dokumenata 1941—1945), Beograd, 1974.

[4] Branimir Janković, *Međunarodno javno pravo*, Beograd, 1974, str. 170; Branimir Janković, *Pravo veta u Savetu bezbednosti*, »Naša stvarnost«, 1953, br. 7—8, str. 91—94.

[5] Branimir Janković, *Međunarodno javno pravo*, cit. izd., str. 156.

Digitized by Google

kovano u Senatu. Sovjetski Savez je posebno branio pravo veta jer je smatrao da će mu ono omogućiti da lakše nadzire svoju interesnu sferu, sprečavanje donošenja odluka sa kojima se ne slaže, kao i zbog velikog interesa da se pozitivno utiče na međunarodne procese. Velika Britanija se ne odriče svog kolonijalnog carstva i vodećeg položaja u Komonveltu, pa u vetu gleda najbolje sredstvo da se zaštite i očuvaju njeni »imperijalni interesi«. Tako, velike sile zasnivaju svoju poslijeratnu saradnju i opstanak Ujedinjenih nacija na pretpostavci solidarnosti kao najvažnijem uslovu za mir i bezbjednost, a pravo veta je trebalo da bude poluga koja će goniti velike sile na dogovaranje i saradnju, s jedne strane, i efikasno ih štititi od »nasilja« većine, s druge strane.[6]

4. — Pravo veta je *verifikovana privilegija* velikih sila, jer je ono izraz povlašćenog i monopolskog položaja velikih sila, što je rezultat njihovog povlašćenog položaja na svjetskoj političkoj sceni. Taj povlašćeni položaj se najbolje ogleda u OUN, u Savjetu bezbjednosti, u kome su (po Povelji) samo velike sile stalni članovi Savjeta bezbjednosti (član 23/1), dok su potvrdni glasovi svih stalnih članova Savjeta bezbjednosti potrebni da bi se mogla donijeti odluka, s tim što je nužno da opšta većina bude od devet glasova (član 27/3). Dalje, samo su stalni članovi Savjeta bezbjednosti istovremeno i stalni članovi Starateljskog savjeta UN (član 86/1b); samo načelnici štabova (ili njihovi predstavnici) stalnih članova Savjeta bezbjednosti sačinjavaju Komitet vojnog štaba (član 47/2). Ratifikacijom svakog stalnog člana Savjeta bezbjednosti pojedinačno bilo je uslovljeno stupanje na snagu Povelje (član 110/3); svaki stalni član Savjeta bezbjednosti može da spriječi prijem novog člana u UN (član 4/2); svaki stalni član može da spriječi isključenje člana iz UN (član 6); da spriječi naimenovanje generalnog sekretara UN (član 97); da spriječi primjenjivanje prinudnih mjera od strane regionalnih organizacija (član 53/1); i, konačno, svaki stalni član Savjeta bezbjednosti može da spriječi izmjenu Povelje, bilo da

[6] »Kompromis postignut po završetku drugog svetskog rata, oličen u Povelji Ujedinjenih nacija, stvorio je Organizaciju u okviru koje će se obavljati mnogostrana pregovaranja — u kojem će određeno mesto imati i velike sile i male države. Međutim, kada je reč o najvažnijim pitanjima međunarodne zajednice — održanju međunarodnog mira i bezbednosti — celokupan mehanizam stavljen je u izričitu zavisnost od saglasnosti poimenično navedenih država kojima je Poveljom dat status stalnih članova Saveta bezbednosti. Ukoliko u određenim slučajevima takva saglasnost postoji, one, uz glasove manjeg broja nestalnih članova Saveta bezbednosti, mogu donositi pravno obavezne odluke (političku, ekonomsku i vojnu moć, naravno, imaju i bez Povelje), kojima su ostali dužni da se pokoravaju; ukoliko takve saglasnosti nema (što je u presudnim slučajevima do danas bilo pravilo), Organizacija je osuđena na nemoć« (Obrad Račić, »Jugoslovenska revija za međunarodno pravo«, Beograd, 1976, br. 1—2, str. 77).

Digitized by Google

se to vrši putem opšte konferencije ili putem amandmana (član 108. i 109).[7]

Ovakav položaj velikih sila u Savjetu bezbjednosti je nedemokratski, jer su velike sile unaprijed privilegovane, čime se bitno narušava načelo jednoglasnosti država, što je jedan od bazičnih principa Povelje. Ali, ovakav položaj se ne da shvatiti ako se nemaju u vidu odnosi koji su vladali u antihitlerovskoj koaliciji, kako među samim velikim silama tako i između njih i drugih zemalja.

5. — Iako je po Povelji (član 24) određeno da »prvenstvena odgovornost za održanje međunarodnog mira i bezbjednosti« pripada cijelom Savjetu bezbjednosti, zbog načina glasanja u njemu, to jest zbog prava veta, sistem kolektivne bezbjednosti je objektivno, za sve članice Ujedinjenih nacija, u zavisnosti od ravnoteže i saradnje pet velikih sila. To, na žalost, u praksi često (do)vodi do toga da Savjet bezbjednosti konstatuje da je mir ugrožen samo onda kada to priznaju velike sile. Ako saradnje među velikim silama nema, nema ni kolektivne bezbjednosti. Savjet bezbjednosti utvrđuje (član 39) kada postoji ugrožavanje mira, povreda mira ili agresija i odlučuje o mjerama koje u tom slučaju treba preduzeti. Međutim, bilo koja stalna članica Savjeta bezbjednosti može vetom da spriječi donošenje odluke da je izvršena agresija i ko je agresor. Situacija se komplikuje time što ni jedna strana u sukobu ne priznaje da je agresor, već svoju akciju pravda legitimnim razlozima. »Zapravo, ni jedna strana u sukobu ne priznaje da je agresor, već svoju oružanu akciju želi da opravda na temelju legitimnog prava na samoodbranu, utvrđenog u članu 51. Povelje, isto kao što ni jedna ne priznaje da je izvršila oružanu ili neku drugu vrstu intervencije u unutrašnje poslove drugih država. Zapravo, ako nešto od toga i priznaje, svoju akciju pravda pozivom legitimne vlade ili uzima kao pravni osnov prethodno ugovorenu obavezu u nekom međunarodnom sporazumu.«[8] U takvim situacijama mnogo ne pomaže definicija agresije, koja je konačno usvojena 1974. godine Rezolucijom Generalne skupštine 3314/XXIX, čime treba da se objektiviše utvrđivanje agresora. Velikim silama,

[7] Šire i potpunije o tome: Đura Ninčić, *Problem suverenosti u Povelji i praksi Ujedinjenih nacija*, Beograd, 1967, str. 146—147.

[8] »U dosadašnjoj praksi kada je Savet bezbednosti trebalo da utvrdi agresora i da odluči o merama za sprečavanje agresije, bio je po pravilu paralisan usled činjenice što njegove odluke nisu bile donesene jednoglasnošću svih stalnih članica Saveta bezbednosti. Podela sveta na vojno-političke blokove, trka u naoružanju, različito shvatanje velikih sila o tome šta predstavlja agresiju su glavni razlozi zbog kojih je Savet bezbednosti, usled veta, bio paralisan kada je trebalo da odluči je li izvršena agresija i o merama koje treba preduzeti protiv agresora« (Vuko Gozze-Vučetić, citat iz navedenog zbornika).

Digitized by Google

međutim, i dalje ostaje diskreciono pravo prilikom donošenja sličnih odluka.[9]

6. — Pravo veta u prvim godinama OUN dugo nijesu primjenjivale Sjedinjene Američke Države, jer su uvijek računale na svoju disciplinovanu »glasačku mašinu« u Generalnoj skupštini, što je, u suštini, bio »skriveni veto«. Grupa pretežno zapadnih zemalja je uvijek u Generalnoj skupštini glasala za predloge Sjedinjenih Američkih Država. Pravom veta se služio uglavnom Sovjetski Savez.[10] Vetom je blokirao donošenje odluka koje su, u suštini, bile uperene protiv interesâ Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih zemalja. Zato u tom periodu svako insistiranje na tome da se pravo veta ograniči ili ukine u Savjetu bezbjednosti, ma odakle dolazilo, bilo je direktno upereno protiv interesâ Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih zemalja, koje su tada bile u manjini u OUN. Nije slučajno što je Sovjetski Savez veto okvalifikovao kao »ugaoni kamen« bez koga nema opstanka Ujedinjenih nacija. Bez efikasne odbrane pravom veta ove bi zemlje bile primorane da istupe iz Ujedinjenih nacija, što bi, razumije se, mialo nesagledive posljedice po mir i bezbjednost u svijetu.

Porastom članstva Ujedinjenih nacija i sve progresivnijim uticajem nesvrstanih zemalja, koje danas čine većinu u OUN, Sjedinjene Američke Države dolaze u situaciju da svoje interese sve češće brane pravom veta. Više ni u kom slučaju ne mogu da računaju na »skriveno veto«, na svoju »automatsku većinu«. Posljednjih godina u praksi Savjeta bezbjednosti Sjedinjene Američke Države su više puta bile u poziciji da vetom blokiraju donošenje pojedinih rezolucija ili su sprečavale prijem izvjesnih država u članstvo Ujedinjenih nacija (na primjer, u vezi s bliskoistočnom krizom, oko prijema Angole i Vijetnama u Ujedinjene nacije itd.).

Velika Britanija i Francuska se suzdržano služe mogućnošću da vetom onemoguće donošenje i sprovođenje odluka Savjeta bezbjednosti koje im nijesu u interesu, zato što one nemaju faktičku moć kakvu posjeduju supersile (Sjedinjene Američke Države i Sovjetski Savez). Radi se o neskladu između prava (povlašćenog položaja u Savjetu bezbjednosti) i stvarnosti. Kada su Velika Britanija i Francuska vetom spriječile akciju Savjeta bezbjednosti u vezi sa sueckom krizom 1956. godine, Ujedinjene nacije su efikasno djelovale slanjem vanrednih snaga, koje su razdvojile zaraćene strane. Pitanje je da li bi to uspjele da nije bilo saglasnosti o tom pitanju između Sjedinjenih Američkih

[9] Vidi: Miodrag Sukijasović, *Agresija najzad definisana*, »Jugoslovenska revija za međunarodno pravo«, Beograd, 1976, br. 1—2. str. 116—135; Račić — Dimitrijević, *Međunarodne organizacije*, Beograd, 1978, str. 236.

[10] Od osnivanja UN do 1965. godine SSSR je sâm uložio 103 veta od ukupno 109, dok SAD ni jedno.

Digitized by Google

Država i Sovjetskog Saveza. Francuska i Velika Britanija, velike sile iz 1945. godine, vremenom su to ostale na papiru u poređenju sa supersilama. Međutim, to im ni u kom slučaju ne smeta da složno, sa Sjedinjenim Američkim Državama, trostrukim vetom, ozbiljnije onemogućе djelovanje Savjeta bezbjednosti. Na primjer, Sjedinjene Američke Države, Francuska i Velika Britanija su trostrukim vetom 1974. godine osujetile isključenje Južne Afrike iz Ujedinjenih nacija, a godinu dana kasnije, takođe trostrukim vetom, spriječile embargo Južne Afrike zbog politike prema Namibiji.

7. — Sistem kolektivne bezbjednosti ne može biti drugačiji nego univerzalan. Ali, on to nije čak ni na osnovu Povelje — zbog prava veta. Svaka velika sila koja ima pravo veta u mogućnosti je da spriječi svaku primjenu prinudnih akcija Ujedinjenih nacija protiv nje same. Ukoliko postane agresor, pitanje će se rješavati na terenu. S druge strane, zategnuti odnosi i ideološke barijere između velikih sila sprečavaju efikasno djelovanje Savjeta bezbjednosti, čime otvaraju slobodu, ničim kontrolisanu, regionalnim organizacijama i blokovima da preduzimaju »kolektivne mjere« po svom nahođenju — čak i suprotne Povelji. Usljed političkih i ideoloških sukoba, od niza regionalnih organizacija koje postoje, mali broj je stvoren kao podsistem u sistemu kolektivne bezbjednosti Ujedinjenih nacija za svoj region, već kao savez uperen prema spoljnom napadaču (prema »nesavezniku«), iako je Povelja u regionalnim ustanovama predviđala potporu svjetskom sistemu kolektivne bezbjednosti.[11]

Suprotno ideji kolektivne bezbjednosti, stvoreni vojni savezi, naročito u periodu hladnog rata, u suštini su vraćanje natrag — na politiku sile i ravnotežu snaga. Tendencija njihovog stvaranja poklapa se sa tendencijom jačanja regionalnog hegemonizma velikih sila. Vojni blokovi su, u suštini, izraz nepovjerenja prema kolektivnoj bezbjednosti. Ali, mjesto da kao takvi članicama pružaju pojačanu bezbjednost, članice su sve više otvorene hegemoniji vodeće sile u bloku.[12]

8. — Univerzalnost Ujedinjenih nacija je logičan zaključak koji proizlazi iz ciljeva Povelje, ali je vetom dugo to onemo-

[11] Vojin Dimitrijević, *Ujedinjene nacije i regionalizam, Ujedinjene nacije i savremeni svet* (zbornik radova), Beograd, 1971.

[12] »Usled blokade u radu Saveta bezbednosti upotrebom prava veta stvoreni vojni savezi mogu ne samo da preduzimaju akciju izvan celokupnog sistema UN, već da se ovakav tip akcija nastavi, a da univerzalna organizacija ne bi bila u stanju da ma šta preduzme... osnovna svrha organizacije složenog sistema vojnih saveza bila je da se na taj način izbegne primarna uloga Saveta bezbednosti i upotreba veta pri preduzimanju vojne akcije i omogući supersilama da obezbede sprovođenje globalne strateške koncepcije o blokovima i interesnim sferama« (Dimitrije Pindić, *Regionalne organizacije zasnovane na Povelji UN*, Beograd, 1978, str. 220. i 232).

Digitized by Google

gućavano u praksi. Prijem novih članova vrši se u Generalnoj skupštini na osnovu preporuke Savjeta bezbjednosti (to spada u takozvana »važna pitanja«, pa Generalna skupština donosi rješenje o prijemu u članstvo dvotrećinskom većinom glasova u smislu člana 11. Povelje), pa je svaka od stalnih članica Savjeta bezbjednosti u mogućnosti da svojim negativnim glasom stavi veto na prijem bilo koje države. Činjenica da jedna država ispunjava sve kriterijume predviđene Poveljom (član 4) za prijem — da je miroljubiva, da prihvata obaveze sadržane u Povelji, da je, po ocjeni Organizacije, sposobna i voljna da te obaveze izvršava — nije dovoljna, pošto velike sile svoje odluke vrlo često nijesu zasnivale po navedenim mjerilima, već po političkoj opredijeljenosti država.[13]

U praksi su tako Sovjetski Savez, s jedne, i zapadne sile, s druge strane, vetom sprečavali prijem novih članova u Ujedinjene nacije, štiteći svoje interese, kako novoprimljene države ne bi svojim prisustvom uvećale suprotni glasački blok. Ni jedna država, na primjer, koja je podnijela molbu da bude primljena u Ujedinjene nacije u periodu između 1950. i 1955. godine (vrijeme hladnog rata) nije dobila odgovarajuću preporuku Savjeta bezbjednosti za prijem.[14] Sličnih primjera ima dosta, kao što je primjer iz 1955. godine, kada je u »paketu«, tek poslije nekoliko veta, u članstvo primljeno 16 država odjednom, bliskih objema stranama u hladnom ratu. Isto tako, dugo je među velikim silama postojao takozvani »džentlmenski sporazum« da se van Ujedinjenih nacija drže »podijeljene države«.

9. — Zbog svoje strukture i ustrojstva Savjet bezbjednosti nije bespomoćan samo kada je u pitanju oružana intervencija neke velike sile koja raspolaže pravom veta, nego i u slučajevima vojnih intervencija bilo koje države koja je pod zaštitom neke od velikih sila, ili je u njihovoj sferi uticaja ili ulazi u orbitu njenog bloka. Na taj način država koja namjerava da izvrši ili već vrši agresiju, intervenciju i slično, ukoliko kao »zaštitnika« ili »saveznika« ima neku veliku silu u Savjetu bezbjednosti, ima *a priori* garanciju da će zbog toga ovaj organ biti onemogućen da djeluje. Naročito u slučaju ako je u tome velika sila podstrekava ili ako se poklope njihovi interesi. Konkretna zemlja, zbog prava veta i garantovanih prava koja imaju velike sile, za svoje akte neće biti osuđena u Savjetu

[13] U članstvo, dakle, ne može biti primljena bilo koja država, za razliku od prijema prema Paktu Društva naroda (član 1). Za prijem Pakt nije predviđao preporuku Savjeta, ali je takođe propisivao dvotrećinsku većinu prisutnih članova Skupštine za prijem u članstvo. Na taj način, neka država je mogla biti primljena u članstvo Društva naroda i protiv volje država stalnih članica Savjeta, što se ne može dogoditi u Ujedinjenim nacijama.

[14] Vidi: Ranko Petković, *Dvadeset godina Ujedinjenih nacija*, »Sedma sila«, Beograd, 1965.

Digitized by Google

bezbjednosti niti može doći do stvaranja oružanih snaga Ujedinjenih nacija ma sa kojim ciljem (kolektivne oružane mjere, »tampon trupe« i slično). Time se stvaraju pretpostavke za spoljnopolitičke avanture malih zemalja-»saveznika« i »bratskih zemalja«, pod različitim firmama i izgovorima.

Najsvježiji primjeri poklapanja interesâ velike sile (»zaštitnice«) i male države (»štićenice«) bili su u vezi s vijetnamskom intervencijom u Kampućiji. Tada je Sovjetski Savez, 15. januara 1979. godine, vetom spriječio usvajanje rezolucije nesvrstanih zemalja (Bangladeša, Bolivije, Gabona, Jamajke, Kuvajta, Nigerije i Zambije) kojom se intervencija u nesvrstanu Kampućiju osuđuje i traži povlačenje »stranih trupa« sa njene teritorije. Identično se dogodilo i sa rezolucijom zemalja ASEAN-a od 17. marta 1979. godine, kojom se slično tražilo, a koja je spriječena 112. vetom sovjetske diplomatije.

10. — Pravo veta je, očigledno, uzrok paralize Savjeta bezbjednosti. No, kako po Povelji Generalna skupština ne može da raspravlja o pitanjima iz oblasti zaštite mira i bezbjednosti dok se ona nalaze na dnevnom redu Savjeta bezbjednosti (član 12), njegova paraliza je uzrok paralize cijele Organizacije.[15] Pokušaj da se to otkloni preduzet je u jednom opasnom trenutku po svjetski mir (rat u Koreji). Koristeći odsustvo sovjetskog delegata, Savjet bezbjednosti je proglasio Sjevernu Koreju za napadača i pozvao države članice da pruže pomoć Južnoj Koreji. Preporuku su prihvatile Sjedinjene Američke Države, koje su i oružano intervenisale, dok je 15 bliskih država uputilo simbolične kontingente, pod zastavom Ujedinjenih nacija. Sovjetski Savez se 1. avgusta 1950. godine vratio u Savjet bezbjednosti i ponovo počeo da djeluje u ulozi stalnog člana. U međuvremenu situacija se izmijenila. Kineski »dobrovoljci« su ušli u Koreju. Savjet bezbjednosti ovoga puta, zbog veta Sovjetskog Saveza, ne može da djeluje. U takvoj situaciji, zbog bojazni da se u budućnosti zbog veta Sovjetskog Saveza neće moći donositi kolektivne mjere u Savjetu bezbjednosti, Generalna skupština je 3. novembra 1950. godine usvojila Rezoluciju »Ujedinjeni za mir«. Po njoj, ukoliko bi Savjet bezbjednosti, zbog prava veta, bio spriječen da stavi u pokret regularni mehanizam kolektivne bezbjednosti predviđen u glavi VII Povelje, Generalna skupština bi po Rezoluciji mogla da se sazove na hitno vanredno zasjedanje, na zahtjev većine članica Ujedinjenih nacija ili proceduralnom odlukom Savjeta bezbjednosti koja ne podliježe vetu.

Rezolucijom se na Generalnu skupštinu prenose ovlašćenja u pogledu stvaranja oružanih snaga Ujedinjenih nacija, čime se obezbjeđuje »ventil sigurnosti« za kolektivnu bezbjednost Ujedinjenih nacija. Ranko Petković smatra da »u odsustvu radi-

[15] Vidi: Velibor Gavranov, *Principi i primena sistema kolektivne bezbednosti Ujedinjenih nacija*, Beograd, 1969.

Digitized by Google

kalnih izmena u sistemu kolektivne bezbednosti Ujedinjenih nacija, ovlašćenja koja je dobila Generalna skupština na osnovu Rezolucije »Ujedinjeni za mir« su posredno razrešila osnovne protivurečnosti strukture i mehanizma Saveta bezbednosti: veto postoji, ali posledice veta više ne moraju da budu porazne, jer parališu samo jedan organ Ujedinjenih nacija, ali ne i čitavu organizaciju u ostvarivanju njene prvorazredne misije«[16]. Bilo bi zaista dobro da je sve tako. Međutim, opravdano, svi ne misle kao ovaj autor. Tako, na primjer, Vuko Gozze-Vučetić u citiranom zborniku (*Razvoj i perspektive Ujedinjenih naroda)* smatra da »sistem kolektivne bezbjednosti po Rezoluciji »Ujedinjeni za mir« bremenit je istim defektnostima kao i u slučaju kada Savjet bezbjednosti utvrđuje agresora i odlučuje o mjerama za suzbijanje agresije. Kao što odluka Savjeta bezbjednosti može biti rezultat kompromisa prvenstveno političkih interesa velikih sila, odnosno prevaga pojedinačnog interesa neke velike sile ili grupe velikih sila, tako i preporuka Generalne skupštine donijeta na osnovu Rezolucije »Ujedinjeni za mir« može biti prvenstveno rezultat momentanih odnosa snaga u Skupštini, momentane skupštinske većine, koja se neki put postiže i metodama ekonomskog i političkog pritiska«.

Sjedinjene Američke Države, tada još »lider većine«, predlažući ovu rezoluciju, imale su za cilj da liše veta Sovjetski Savez, jer bi u slučaju prenošenja pitanja u nadležnost Generalne skupštine veto bilo neutralizovano i amortizovano glasačkom nadmoćnošću Zapada. No, bilo kako bilo, ova rezolucija je dobro iskorišćena u drugim situacijama. Tokom suecke krize 1956. godine, u času trojne agresije na Egipat, kada Savjet bezbjednosti nije mogao da djeluje zbog veta Velike Britanije i Francuske, koje su poslale svoje trupe da bi »razdvojile« zaraćene strane, a, u stvari, zajedno sa Izraelom izvršile oružanu intervenciju, Jugoslavija (tada nestalni član Savjeta bezbjednosti) podnosi predlog da se primijeni Rezolucija »Ujedinjeni za mir«. To je i učinjeno. Pitanje je preneseno na Generalnu skupštinu, a ona je donijela preporuku koju Savjet bezbjednosti nije mogao da donese, uključiv i akciju oko obrazovanja vanrednih snaga Ujedinjenih nacija. Generalna skupština je, osim u vezi sa sueckom krizom, sazivana na hitno vanredno zasjedanje još u nekoliko situacija: u vezi sa mađarskom krizom 1956. godine, u vezi sa događajima u Kongu 1960. godine, Kipru 1964. godine. Najnovije hitno vanredno zasjedanje Generalne skupštine po ovoj rezoluciji bilo je u vezi sa intervencijom Sovjetskog Saveza u Avganistanu, kada je Savjet bezbjednosti bio blokiran vetom sovjetske diplomatije.

[16] Ranko Petković, op. cit.

Digitized by Google

II

11. — Avganistanska kriza je ponovo dovela Ujedinjene nacije u poziciju kada ne mogu suštinski da utiču na sprečavanje agresije. Razloge za to ne treba tražiti samo u slabostima i propustima samih Ujedinjenih nacija i nedostacima Povelje, već je to rezultat prije svega političkih odnosa između stalnih članica Savjeta bezbjednosti, bez čije saglasnosti ovaj organ uopšte ne može da odgovori svojoj prevashodnoj namjeni.

Pravo veta je realnost i svi stalni članovi Savjeta bezbjednosti se ne žele njega odreći niti ga ukinuti ili ograničiti. U takvoj situaciji najrealniji pravac akcije bio bi suzbijanje mogućnosti zloupotrebe prava veta (veto je nužno zlo, bez obzira na to što je nedemokratska ustanova u međunarodnim odnosima) i raditi na tome da se poboljša međunarodna saradnja na ravnopravnim osnovama u okviru Ujedinjenih nacija i međunarodne zajednice uopšte.

Protivurječnost, dakle, ostaje. Iako je praksa Ujedinjenih nacija pokazala da je korišćenje prava veta bilo sredstvo da bi se zaštitili interesi velikih sila, pravo veta je, s druge strane, sprečavalo donošenje takvih odluka koje, kao takve, ne bi mogle biti sprovedene u praksi s obzirom na moć njima suprotstavljenih velikih sila. Takve odluke bi bile praktično neostvarljive — »mrtvorođene«. Zbog toga »Ujedinjene nacije ne mogu biti uspešne, pa ni korisne, ako odluke u Generalnoj skupštini nameće većina koja, inače, nema ekonomske, finansijske, tehnološke, kadrovske ni vojne mogućnosti da te odluke ostvari. Iz tog ugla posmatrano, smatra se da je nužno — ako već nije moguće obuzdati tu »većinu« — zadržati stare ili uvesti nove instrumente koji manjini razvijenih država članica daju povlašćen položaj.«[17]

Ujedinjene nacije ne zavise samo od političke i moralne pomoći velikih sila, već i od njihovih značajnih finansijskih doprinosa. U skali za 1976/77. godinu, na primjer, pet stalnih članova Savjeta bezbjednosti zajedno doprinosi čak 51,93% redovnog budžeta svjetske organizacije. Otuda nije slučajno što opozicija ma koje od velikih sila, s obzirom na njihovu specifičnu težinu u međunarodnim odnosima, može vrlo lako dovesti do uskraćivanja podrške i finansijskih sredstava, čime se može, u svakoj situaciji, uticati da se određene odluke ne donesu ili spriječe ako su već donesene.

Međutim, ne treba gajiti iluzije da bi države članice Ujedinjenih nacija prihvatile danas neki efikasniji sistem kolektivne bezbjednosti dok se fundamentalne protivurječnosti koje danas razdiru savremenu međunarodnu zajednicu pozitivno ne riješe, jer se svaka efikasnost sistema kolektivne bezbjednosti i suverenost država članica bitno isključuju. Mjesto i uloga Ujedinjenih nacija u savremenom svijetu najviše zavise i zavisiće

[17] Obrad Račić, op. cit., str. 77.

Digitized by Google

prije svega od spremnosti svih zemalja, posebno velikih sila, da doprinesu njihovoj efikasnosti u razrješavanju najvitalnijih problema svjetskog mira i bezbjednosti. Takve kakve jesu, Ujedinjene nacije, gotovo u svakom konkretnom slučaju, najrealnije manifestuju sve procese i struje savremenih međunarodnih odnosa i zajednice u cjelini.

12. — Od osnivanja Ujedinjenih nacija do danas odigrale su se krupne transformacije i prestrojavanja u međunarodnim odnosima koji su snažno uticali i na Ujedinjene nacije. Pod uticajem nesvrstanih zemalja Ujedinjene nacije nijesu više organizacija država pobjednica Drugog svjetskog rata, već univerzalna svjetska organizacija koja ne samo da realno odražava stanje u međunarodnim odnosima, već, kao »živ organizam«, najpozitivnije utiče u progresivnoj transformaciji međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa, bilo posredno ili neposredno. Zahvaljujući afirmaciji pokreta nesvrstanosti i prijemu u članstvo Ujedinjenih nacija velikog broja od kolonijalizma oslobođenih zemalja, koje nijesu bile opterećene hladnim ratom i njegovim posljedicama u mjeri u kojoj su bile druge države, ojačala je uloga Generalne skupštine kao najdemokratskijeg organa Ujedinjenih nacija.

Stavljajući u prvi plan potrebu stalnog jačanja Ujedinjenih nacija kao nezamjenljivog instrumenta međunarodne saradnje i multilateralnog pregovaranja, nesvrstane zemlje — u svojoj borbi za mir i demokratizaciju međunarodnih odnosa, u težnji da se prevaziđu svi oblici politike sile, hegemonije, miješanja, svi oblici diskriminacije i neravnopravnosti — kritikuju zloupotrebu veta. Zato nije nimalo »slučajno što takva praksa primene veta nailazi na sve veću kritiku u kojoj jačaju zahtevi, dolazeći često iz kruga nesvrstanih zemalja, da se ograniči ili sasvim ukine pravo veta stalnih članova Saveta bezbednosti. Premda takvi zahtevi nisu ostvarljivi... (oni) odražavaju stremljenje koje traži punu ravnopravnost članova Ujedinjenih nacija i ukidanje povlašćenog položaja velikih sila«.[18]

Upravo zbog toga su nesvrstane zemlje na Petoj konferenciji u Kolombu kritikovale zloupotrebu veta i donijele posebnu rezoluciju (predlog Jugoslavije) o Ujedinjenim nacijama. Rezolucija Libije[19], kojom se tražilo ukidanje prava veta (pred-

[18] Živojin Jazić, »Jugoslovenska revija za međunarodno pravo«, Beograd, 1976, br. 1—2, str. 188.

[19] »Libijski Predsednik je kazao da velike sile s pravom na veto u UN negiraju prava zajednice nesvrstanih, prava svih naroda. Dodao je da svet, međutim, nije stvoren za velike, bogate i mnogoljudne, već da svaki narod ima pravo na mesto pod Suncem. Pošto je naveo primer Angole, kojoj 'američki veto onemogućuje da postane članica UN, Gadafi je naglasio da »sada znamo opasnosti od prava na veto.« Ono je, po njemu, kontroverzno čak i kad su u pitanju same velike sile, jer jednoj daje mogućnost da spreči volju druge, a još je smešnije kad jedna zemlja sprečava volju svih ostalih. Ukidanje veta Gadafi je oce-

Digitized by Google

log je dobio podršku Iraka i Gvineje), nije naišla na podršku i odobravanje većine. Nesvrstane zemlje, shvatajući realnu situaciju, zalažu se da se Ujedinjene nacije osposobe da efikasno rješavaju sve probleme u svijetu, jer, kao što je jednom prilikom rekao drug Tito, »iako je razvoj međunarodnih odnosa, usljed podvojenosti i postojećih protivrječnosti u svijetu, otežao rad Ujedinjenih nacija, dosadašnje iskustvo pokazalo je da su one najpogodnije mjesto za sporazumno rješavanje spornih problema«.

Šesta konferencija nesvrstanih zemalja u Havani 1979. godine takođe je pozvala, u svojoj Završnoj deklaraciji, stalne članove Savjeta bezbjednosti da se uzdrže od zloupotrebe prava veta. Istovremeno je osudila prijetnju Sjedinjenih Američkih Država da će vetom onemogućiti svaku rezoluciju o primjeni neotuđivih nacionalnih prava palestinskog naroda i odlučila da se sazove Generalna skupština na vanredno zasjedanje ukoliko Savjet bezbjednosti, zbog odsustva saglasnosti među stalnim članovima, i dalje bude pokazivao nespremnost za djelovanje. Konferencija je usvojila libijsku Rezoluciju o korišćenju veta, u kojoj se pozivaju »sve države članice Ujedinjenih nacija da usmjere svoje napore u pravcu preispitivanja Povelje Ujedinjenih nacija, naročito onih njenih odredbi koje se odnose na pravo veta koje uživaju stalni članovi Savjeta bezbjednosti, u skladu sa procedurom, željom i aspiracijama svih naroda svijeta«[29].

13. — Ukinuti veto — opravdan zahtjev ili iluzija? Protagonisti revizije Povelje Ujedinjenih nacija, a naročito ukidanja prava veta, snažno ukazuju na činjenicu da je pravo veta privilegija velikih sila još iz vremena neravnopravnih međunarodnih odnosa, kada u međunarodnoj zajednici nije bilo toliko novooslobođenih država. Kritičari veta u njemu vide uzrok svih nedostataka, slabosti i zala u sistemu kolektivne bezbjednosti Ujedinjenih nacija i smatraju da bi se, ako bi se veto ukinulo ili ograničilo, time razriješile protivurječnosti koje opterećuju Savjet bezbjednosti.

Ovakva razmišljanja i pravci akcije, međutim, nijesu realni. Pravo veta je pojavni oblik, izvedena kategorija, manifestacija, barometar u sistemu odnosa koji vladaju u međunarodnoj zajednici i međunarodnim odnosima. Zato je svaka kritika prava veta, i posredno i neposredno, u stvari, kritika samih međunarodnih odnosa, kritika njihove fizionomije i fiziologije, to jest društvenog bića: ravnoteže snaga, interesnih sfera, domina-

---

nio kao uslov jednakosti svih naroda u međunarodnoj zajednici i zato je pozvao nesvrstane zemlje da se mobilišu u tom pravcu« (»Politika«, 19. avgust 1976).

[29] Vidi: »Međunarodna politika«, br. 707, od 16. septembra 1979, u kojoj se nalaze rezolucije usvojene na Šestoj konferenciji nesvrstanih zemalja u Havani.

Digitized by Google

cije i monopola, trke u naoružavanju, svih oblika diskriminacije i potčinjenosti. Pravo veta, kako ispravno primjećuje Vuko Gozze-Vučetić, ne predstavlja neki princip koji se jednostavno može prihvatati, korigovati ili odbacivati, već princip na kojem počiva sada važeći sistem kolektivne bezbjednosti.

S druge strane, formalna revizija osnovnih odredbi Povelje, i kada bi se mogla izvoditi bez saglasnosti velikih sila poimenice navedenih u članu 23. Povelje, ne bi ništa kvalitativno izmijenila ako se ne bi mijenjali i postojeći međunarodni odnosi.

Već od prvih dana postojanja svjetske organizacije pokretanje revizije Povelje Ujedinjenih nacija imalo je izrazito politički karakter. U takvim inicijativama je centralno mjesto razumije se, zauzimao princip jednoglasnosti. Međutim, ni po Povelji bilo koja revizija, izmjena ili dopuna nije moguća bez izričitog pristanka svih pet stalnih članova Savjeta bezbjednosti. Ni jedan od njih ne može izgubiti taj status bez sopstvenog pristanka. Prema tome, nema ukidanja ili ograničavanja prava veta bez saglasnosti onih koji to pravo posjeduju.[21] A niko od njih neće dobrovoljno da se odrekne prava veta. Zato je mnogo realniji pravac akcije: razvijati svestranu međunarodnu saradnju u skladu sa interesima i željama svih naroda svijeta, doprinositi prevladavanju podjela između blokova i vojnih paktova i time smanjivati međunarodnu zategnutost.

[21] »Bilo kakva izmena i dopuna Povelje moguća je ako je izglasana dvotrećinskom većinom članica Organizacije, dok je za stupanje na snagu postavljen (kako u članu 108, tako i u članu 109) veoma težak uslov: ratifikacija od strane dve trećine država članica Ujedinjenih nacija i, što je posebno važno, uključujući i sve stalne članove Saveta bezbednosti« (Obrad Račić, op. cit., str. 76).

Digitized by Google

Mijat Šuković

Revolucionarni etatizam i kontinuitet revolucije u Jugoslaviji

Na naučnom skupu »Savez komunista Jugoslavije i socijalistička revolucija«, održanom na Bledu od 7. do 9. februara 1980. godine, iznesene su teze, tvrdnje, ocjene da je u fazi revolucionarnog etatizma u jugoslovenskoj revoluciji, koja obuhvata period od 1945. do 1950. godine, *izvršena promjena puta jugoslovenske socijalističke revolucije, da je u tom periodu izvršen zaokret u revolucionarnim kretanjima tako što se prešlo s puta njene autentične demokratske varijante na put etatističkog koncepta razvoja društva, da je sistem koji je u tom periodu postojao u Jugoslaviji izraz napuštanja temeljnih ideja socijalističke revolucije i temeljnog učenja marksizma, te da je taj period period zaokreta i prekida kontinuiteta socijalističke revolucije, devijanta u njenim tokovima, a da je predaja fabrika radnim kolektivima, izvršena 1950. godine, p o v r a t a k na temeljne ideje marksizma i na raniji pravac kojim se jugoslovenska revolucija kretala u oružanoj fazi.* Diskontinuitet, dakle, u smislu devijacije, u smislu poništavanja kontinuiteta, a ne u smislu dijalektike odnosa kontinuiteta i diskontinuiteta u općem značenju riječi, u smislu »neraz-

Digitized by Google

dvojnog dijalektičkog para u sadržaju svakog revolucionarnog procesa«.

Prema tim tezama, to je naučno nesporno, a da nauka ima samo zadatak da utvrdi i objasni zašto je u tom periodu došlo do »promjene puta revolucije« i do njenog »vraćanja«, pedesetih godina, na njen raniji put. U tom kontekstu inicirana je rasprava o tezi da centralističko-hijerarhijski odnosi u Komunističkoj partiji nijesu mogli stvoriti drugačiji državni sistem sem centralističko-hijerarhijski.

Na skupu je osporena teza, tvrdnja, ocjena o *promjeni puta jugoslovenske socijalističke revolucije* i izneseni neki argumenti o postojanju neprekinutog kontinuiteta, u smislu nepostojanja zaokreta, preusmjeravanja i ponovnog vraćanja na raniji put.

I nakon te rasprave, međutim, u literaturi i raznim komunikacijama iznose se tvrdnje, ocjene o diskontinuitetu, sa značenjem promjene puta revolucije.

Da li je ta teza, tvrdnja, ocjena naučno tačna ili nesporna? Da li je aktuelno i naučno značajno pokretati raspravu o njoj?

Ova tema nije samo istoriografska, iako se u okviru nje razmatra sadržaj i ocjenjuje revolucionarna vrijednost poodavno proteklog vremena. Rasprava o ovoj temi ima širi značaj. Značajna je za teorijsko uopštavanje ukupnih iskustava jugoslovenske socijalističke revolucije, a time i za teoriju socijalističke revolucije uopšte. Značajna je i za metodologiju ocjenjivanja kretanja socijalističke revolucije i interpretaciju naučnih rezultata sadržanih u radovima klasikâ marksizma. Ne samo zato što ima mjesta raspravi o tome da li je period od četiri do pet godina u kretanju socijalističke revolucije dovoljan period da se izvrši temeljni zaokret tokova revolucije i opet temeljni povratak na ranije tokove, već i zato što ima razloga da se u raspravi učvrsti saznanje o obavezi da upravo period revolucionarnog etatizma, više nego bilo koji drugi period, traži da se ocjene o njegovoj skladnosti autentičnom marksizmu i strategiji socijalističke revolucije zasnivaju na sveobuhvatnoj i kritičkoj analizi cjeline stvarnosti, cjeline tokova, a ne samo na analizi pojedinih djelova te stvarnosti, podlijeganjem metodu ilustrativnosti i pritisku jednostranosti. Jer stvarnost jugoslovenskog društva u periodu revolucionarnog etatizma nije bila jednodimenzionalna, jednosmjerna, bez protivrječnosti. Naprotiv, jugoslovenska stvarnost u tom periodu bila je izrazito puna protivrječnosti, pa i sadržaja u sistemu koji su imali različita usmjerenja. Zato, *umjesto metoda korišćenja jednoličnih boja,* neophodan je metod svestranosti, analiza cjeline tokova. I to sa raščlanjivanjem. Između ostalog, pa i naročito to, sa produbljenim sagledavanjem koja je komponentna *stvarnosti u periodu revolucionarnog etatizma bila utemeljena kao osnovna, razvojna, za dalje življenje, kao projekcija budućeg, kao zadatak budućnosti, a koja je imala funkciju da obezbjeđuje tu komponentu u datom periodu, koja ima instrumentalni karakter, sa perspektivom da nestane kada zadatak bude izvršen. To otvara i problem: koja komponen-*

Digitized by Google

ta stvarnosti, ona koja je utemeljena kao razvojna ili ona kojoj je opredijeljen kratkotrajni vijek, treba da opredijeli sadržaj zaključka o postojanju ili nepostojanju diskontinuiteta, zaokreta, napuštanja marksizma u rečenom smislu.

Imajući sve to u vidu, iznosim svoja saznanja i poglede o konkretno-istorijskom sadržaju faze jugoslovenske revolucije koja se označava kao revolucionarni etatizam, te o skladnosti sadržaja te faze jugoslovenske revolucije i marksizma, temeljnih i dugoročnih usmjerenja socijalističke revolucije, strategije i taktike njenog izvođenja. Naravno, s uvjerenjem da ovdje iskazano bude samo jedan doprinos obradi ove teme, bez pretenzija da ovdje iznesena saznanja budu potpuna, a zaključak nesporan. Neki elementi sadržaja ovog teksta iznose se da budu predmet dalje kritičke analize.

I. O konkretno-istorijskom sadržaju etape revolucionarnog etatizma

Istorijska je činjenica da je u periodu od 1946. do 1950. godine u Jugoslaviji postojala državna svojina osnovnih sredstava za proizvodnju. Postojalo je i državno-centralističko upravljanje privredom i drugim društvenim djelatnostima. Država je normativno uređivala sve odnose u privredi, u društvenim djelatnostima, u društvu u cjelini. Bila je isključivi nosilac prava uređivanja društvenih odnosa. Preko državnog aparata upravljala je i viškom rada. U takvim odnosima radnik je, zaista, bio u podređenom, svojevrsnom najamnom položaju prema državi.

Međutim, te činjenice nijesu jedini sadržaj tadašnje stvarnosti. Bilo je i drugih, njima suprotnih. O njima će biti govora kasnije. Prije toga je potrebno reći sljedeće: sámo postojanje tih sadržaja ne kazuje kakva je bila njihova uloga *u istorijskim kretanjima socijalističke revolucije; da li su oni uspostavljeni da zaustave dalje kretanje socijalističke revolucije, da je preusmjere na njeno izrođavanje, ili su, obrnuto, istorijski proizvod kontinuiteta revolucije, objektivno uslovljen, nužan izraz upravo kontinuiteta socijalističke revolucije, snaga obezbjeđivanja njenog autentičnog i daljeg kretanja bez izrođavanja i bez usporavanja.* A te su činjenice važne za izvođenje istorijski tačnih ocjena. Zato se moraju utvrditi i ocijeniti. One i daju odgovor na ova pitanja. Činjenice koje daju odgovor na ova pitanja sadržane su u *dijalektičkom jedinstvu (1) veoma složenog spleta objektivnih okolnosti u kojima se odvijala socijalistička revolucija u Jugoslaviji u toj fazi, (2) veoma složenih i teških izrazito revolucionarnih zadataka koje je revolucija u toj fazi morala da rješava, morala riješiti bez usporavanja, bez odlaganja, bez kompromisa i (3) u ostvarenim rezultatima, djelima te faze socijalističke revolucije i značenju tih rezultata za dalji razvoj socijalističke revolucije.*

Digitized by Google

Poznate su činjenice koje čine to dijalektičko jedinstvo. Ipak je, radi kasnije analize, potrebno navesti osnovne i najbitnije. To su:

Prvo. Zadaci socijalističke revolucije koje je ona morala izvršiti u toj fazi, bez odlaganja i usporavanja, da bi ostala dosljedna liniji procesa oslobađanja rada i čovjeka, bili su: izvršiti eksproprijaciju eksproprijatorâ, to jest izvršiti nacionalizaciju osnovnih sredstava za proizvodnju, i agrarnu reformu (što je učinjeno u periodu od 1945. do 1948. godine), za šta je bila neophodna i odlučna revolucionarna prinuda; zaštititi tekovine revolucije i spriječiti potencijalnu kontrarevoluciju, jačanje konzervativizma i mogućnost stagnacije i dovršiti borbu sa tada postojećom svojevrsnom »legalnom opozicijom r e v o l u c i j i«; odbiti spoljne hegemonističke pritiske, koji su tada bili vrlo snažni, kako politički i ekonomski, tako i vojno; udariti temelje industrijalizaciji zemlje — što je zahtijevalo veliku centralizaciju sredstava akumulacije i centralističko odlučivanje o njihovoj upotrebi — i osnove za dalje tokove socijalističke revolucije.

Rešenje tih zadataka bilo je u s l o v da se odstrane prepreke na putu daljeg oslobađanja radničke klase i drugih radnih ljudi u Jugoslaviji i da se stvore pretpostavke za dalji hod socijalističke revolucije.

Drugo. Radnička klasa u toj fazi bila je malobrojna (krajem 1945. godine bilo je svega 461.000 uposlenih u društvenom sektoru), koncentrisana u svega nekoliko većih industrijskih centara; nedovoljno organizovana; pritisnuta teškim obavezama obnove i konsolidovanja ratom opustošene privrede i društvenih djelatnosti i stvaranja materijalnih i drugih uslova za normalizovanje tokova života; nedovoljno obrazovana, još neoslobođena ideološke svijesti i mentaliteta starog društva. Demokratska politička iskustva i demokratska kultura masa, takođe, nijesu bili na zavidnom nivou.

Jedno s drugim dovedeno u dijalektičku vezu uvjerava da radnička klasa u toj fazi nije bila u stanju da s a m o kroz oblike samoorganizovanja i samodjelovanja, na principu usaglašavanja i samoupravnog odlučivanja, obezbijedi efikasno i revolucionarno ostvarivanje zadataka socijalističke revolucije u toj fazi. Da bi ona mogla s v e društvene poslove uzeti u svoje ruke, bio joj je potreban viši stepen organizovanosti, obrazovnog i kulturnog nivoa, ideološke naobrazbe, radničko-klasne svijesti. A da se to postigne, trebalo je izvjesno vrijeme. Zato je radnička klasa, *upravo radi obezbjeđivanja svojih interesa, radi obezbjeđivanja tokova istorijskog procesa oslobađanja rada u čovjeka, bila primorana da u datim uslovima sopstvenu diktaturu ostvaruje preko svog revolucionarnog avangardnog jezgra, snagom osvojene političke vlasti oličene u stvorenoj socijalističkoj državi. Jedino tako je mogla najuspješnije i najefikasnije izvršiti zadatke te faze revolucije.* Drugog izlaza nije bilo da bi se očuvale tekovine borbe i obezbijedio dalji tok revolucije. To je ostvareno uspostavljanjem državne svojine, kao *početnog i pripremnog oblika* svojine za nastajanje društvene svojine kao višeg oblika podruštvljenosti sredstava za proizvodnju, i povje-

Digitized by Google

ravanjem organizovanoj avangardi revolucionarnih snaga društva da se u stvorenom državnom aparatu institucionalizuje kao rukovodeća snaga revolucije i da putem državnog aparata i prinudom kada je i koliko potrebno, u ime i u interesu revolucionarnih snaga društva, u ime radničke klase, nacionalizuje sredstva za proizvodnju, banke, trgovinu, da dovrši agrarnu reformu i da intervenišе u privredne i sve druge društvene tokove radi zaštite tekovina i obezbjeđenja tokova revolucije, što je dobilo izraz u državno-centralističkom upravljanju.

Postojala je, dakle, nužnost uspostavljanja sistema upravljanja društvenim poslovima u i m e revolucionarnih snaga u fazi nacionalizacije i odbrane revolucije od opasnosti spolja i iznutra. Ta nužnost istorijski opravdava uspostavljanje tog sistema u datim uslovima. Opravdava i njegovo trajanje sve dok su ga uslovi zaista nalagali, dok ti uslovi ne prestanu, kada bi njegovo dalje zadržavanje preraslo u cilj, u svrhu za sebe.

Treće. Tada uspostavljenu državu i njene institucije stvorile su revolucionarne mase z a s e b e i za društvo u cjelini. One su i dale ovlašćenja državnim institucijama. Ali, zadržale su za sebe pravo pune kontrole. Stvorile su ih i dale im ovlašćenja s o b a v e z o m države da putem svojih institucija i mjera proširuje i učvršćuje osnovu i prostor za slobodno djelovanje revolucionarnih snaga, da štiti revoluciju i obezbjeđuje njen dalji tok, a ne da z a u s t a v i tok revolucije. Ta i sa takvim ciljevima uspostavljena država i etatistički sistem, sudeći po konceptu, stoga, nijesu bili suprotstavljeni narodu, kao što je narodu suprotstavljena buržoaska država ili država staljinističkog koncepta. Nijesu, čak, bili ni odvojeni od naroda u smislu u kojem je od naroda odvojena buržoaska država ili država staljinizma. Ta država, da se poslužim Engelsovim riječima iz predgovora trećem izdanju (mart 1891) Marksovog *Građanskog rata u Francuskoj*, i mije imala one najgore strane države kao društvenog zla, jer su joj te strane u revoluciji odsječene, iako je zadržala prirodu države kao činioca izdignutog iznad društva. Ona nije bila »obmana« niti oličenje »iznevjerenog ideala«.

Četvrto. Etatizam se *u tom periodu* ispoljio i realizovao, zaista, *kao sredstvo, kao instrument za ostvarivanje*, a ne za gušenje autentičnih interesa revolucionarnih snaga, a prije svega radničke klase, kao sredstvo njihove socijalne afirmacije u istorijskim kretanjima, za stvaranje uslova uspostavljanju i učvršćivanju socijalističke demokratije, a ne kao cilj kome se teži, cilj za sebe, ne kao t r a j n a orijentacija društvenog razvoja. To, očigledno, kazuju i potvrđuju rezultati, istorijska djela, te faze socijalističke revolucije u Jugoslaviji.

Naime, djelujući u ime klase i koristeći državnu svojinu i državni aparat za to djelovanje, avangarda nije, zaista, centralizovani višak rada upotrebljavala za realizaciju nekih drugih interesa i ciljeva osim interesa onih čija je avangarda i ciljeva revolucije, a zahtjeve, interese i ciljeve tih snaga ostvarila je u toj fazi sa i z-

Digitized by Google

vanrednim uspjesima. Drugim riječima, avangarda je u toj fazi, djelujući u ime klase, stvarno izrazila i uspješno ostvarila interese revolucionarnih snaga društva, prije svega radničke klase. Zaštitila je tekovine revolucije od napada spolja i iznutra, izvršila je nacionalizaciju i agrarnu reformu, udarila je temelje industrijalizacije itd. Ni intenciono se etatizam nije ispoljio i realizovao tako da stvara uslove za trajnije zadržavanje centralističkog birokratskog upravljanja viškom rada i svojevrsnog najamnog položaja proizvođačâ prema državi, što bi bilo antirevolucionarno i antimarksistički. Naprotiv, odmah po izvršenju druge nacionalizacije, kada su u osnovi izvršeni zadaci te faze, *snage koje su nosile etatizam otvorile su proces prevazilaženja državno-administrativnog upravljanja osnovnim sredstvima za proizvodnju, privredom i društvenim životom. Nije, dakle, etatizam bio, ni postao, sredstvo za zaustavljanje, za preusmjeravanje tokova jugoslovenske socijalističke revolucije, već revolucionarno sredstvo za obezbjeđivanje onih uslova bez kojih revolucija nije mogla ići naprijed, a koji se u datoj fazi bez etatizma nijesu ni mogli obezbijediti.* Otuda je za taj etatizam, sa takvim rezultatima, primjerena oznaka — *revolucionarni etatizam*, a nije za njega primjerena oznaka — uzurpacija vlasti u cilju stvaranja i trajnijeg obezbjeđivanja cjelokupnog sistema osamostaljene i apsolutizovane birokratske vlasti nad društvom i nad samom radničkom klasom, kakvo obilježje ima staljinizam.

Razumije se, postojala je opasnost da uspostavljeni državni aparat i avangarda u njemu postanu nezavisni od revolucionarnih snaga, od radničke klase, da se orijentišu da obezbijede i trajno čuvaju svoju povlašćenu poziciju u sistemu. Postojala je opasnost, realna, da se diktatura proletarijata oliči isključivo »u državnom i partijskom aparatu«, u kom slučaju se, kako su klasici marksizma analizom utvrdili, ona »objektivno sama po sebi pretvara u diktaturu nad proletarijatom«. Umjesto sa funkcijom da obezbijedi prevazilaženje najamnog odnosa radnikâ prema državi, pretvorila bi se u snagu trajnog održavanja takve potčinjenosti radnikâ državi.

Ta opasnost je stalno potiskivana razvijanjem političkog života u društvenoj bazi, a potisnuta otvaranjem procesa zamjene etatističkog sistema odnosâ samoupravnim odnosima. Tako ta opasnost nije postala puna stvarnost.

Bilo je i grešaka u širokim i složenim revolucionarnim kretanjima (na primjer, prinuda u procesu kolektivizacije zadruga). Bilo je i pojava da su pojedini organi iz sastava državnog aparata, iz raznoraznih razloga, koristili državni aparat i radi svojih ciljeva, a ne samo revolucionarnih. Ali, ocjenjivano *u cjelini, po rezultatima, po djelima*, ni u državnoj strukturi u cjelini ni u avangardi, zaista, nijesu preovladale, dominirale snage i tendencije nerevolucionarne po smjeru djelovanja. Avangarda je zaista ostala avangarda do kraja tog perioda, a ne uzurpator vlasti. Etatizam je, uprkos svemu, stalno izvršavao revolucionarne zadatke. Postojanje stroge »partijnosti« unutar avangarde, kako u odnosu

Digitized by Google

na klasu, tako i u odnosu na istorijsku odgovornost koju je avangarda preuzela na sebe, doprinijelo je da te snage i tendencije ne preovladaju.

Dijalektičko jedinstvo ova četiri kompleksa činjenica ne kazuje samo to da je etatizam u periodu 1945—1950. godine bio *istorijski nužan* u razvoju jugoslovenske socijalističke revolucije, već i da je on, zaista, imao *revolucionarna svojstva u toj fazi*, da je poslužio za izvršenje nekoliko ključnih zadataka u istorijskom procesu oslobađanja rada i čovjeka, a time u procesu socijalističke revolucije, i da ti zadaci, u tom periodu, u datim društveno-istorijskim uslovima, drugačije ne bi mogli biti izvršeni. Kazuju, takođe, da su izvršenjem tih zadataka uspješno obezbijeđene tekovine oružane faze revolucije i stvoreni svojinski i drugi uslovi za dalje uspješno razvijanje revolucije. I najzad, kazuju da etatizam nije svoju snagu *tako usmjerio da se trajno održi, već je stvarao uslove i ostvario proces svog vlastitog prevazilaženja.*

Da li je taj i takav etatizam zaokret, devijacija, incidentna pojava u tokovima jugoslovenske socijalističke revolucije?

Prije odgovora na pitanje potrebno je iznijeti činjenice i o drugim sadržajima koji čine obilježje stvarnosti u Jugoslaviji u tom periodu. Prostor ne dopušta da se iznesu sve činjenice. Ali, evo samo nekih.

Prvo. Na samom početku tog perioda, od maja do kraja oktobra 1945. godine, vodila se odlučna politička bitka u zakonodavnom tijelu nove jugoslovenske države o ulozi radnikâ i radničke klase u upravljanju fabrikama i društvom. Ta bitka se vodila u procesu donošenja Zakona o radničkim povjerenicima. Prva faza te političke bitke završena je donošenjem Zakona u prvoj verziji.[1] On je zasnovan na koncepciji da je s a m o »vlada odgovorna za privrednu politiku koja se sprovodi«, da je država ona prava garancija koja će »svakog vlasnika tvornice i radionice... primorati i natjerati da rade u skladu sa našim opštim potrebama i interesima«[2]. Zato su u tom zakonu sužena i prava i dužnosti radničkih povjerenika. Pobijedio je u njegovom duhu stav iz diskusije da pravo radnikâ da učestvuju u kontroli proizvodnje »može biti stvar budućnosti«[3], a da je priznavanje tog prava radnicima u tom momentu »previše preuranjeno« i da bi nas ono moglo »skupo stati« ako bismo ga tada proveli.[4]

Međutim, druga faza diskusije o tome završila se donošenjem zakona u drugoj verziji. Po sadržini i istorijskom smjeru to je zakon drugačiji od prvog.[5] U njemu je utvrđeno i garantovano r a d n i c i m a u »svim privatnim, zadružnim i državnim preduzećima, nadleštvima, ustanovama i organizacijama u kojima je zaposleno više od pet radnika, namještenika i službenika« da iz

[1] „Službeni list DFJ", br. 54/45, str. 483.
[2] *Stenografske bilješke sa 21. sjednice Predsjedništva AVNOJ-a*, str. 468.
[3] Isto, str. 470.
[4] Isto, str. 468.
[5] „Službeni list DFJ", br. 84/45, str. 900.

Digitized by Google

svog sastava, tajnim glasanjem, na period od godine dana, biraju svoje povjerenike (najviše do 20 u jednom preduzeću), sa pravom povjerenikâ da u stalnoj vezi sa sindikatima organizovano rade na »zaštiti socijalnih, ekonomskih i kulturnih interesa radnikâ«, da »vrše kontrolu proizvodnje i izvršavanja plana u preduzećima«, izuzev preduzeća koja vrše proizvodnju isključivo za vojsku, i da »upravama preduzeća daju svoje mišljenje o primanju i otpuštanju radnika« itd. Tim zakonom je ne samo »*potvrđeno pravo našoj radničkoj klasi da učestvuje, da stvarno učestvuje jednim dijelom u upravljanju fabrikama, rudnicima i privrednim preduzećima*, bez obzira da li su ona pod upravom države ili su privatno vlasništvo«[6], i potvrđeno *da je radnička klasa u NOB-i* »*pokazala i dokazala svoju zrelost i sposobnost da rešava sve, pa i najteže probleme*«[7], već je tim zakonom, u suštini, izraženo opredjeljenje *da se sistem razvija, t r a j n o, tako da organizovani radnici budu aktivni i odgovorni subjekti upravljanja fabrikama i učestvovanja u vršenju vlasti.*

Rasprava o ovim pitanjima i konačni rezultat te rasprave imaju istorijsku vrijednost, koja obavezuje da se uzme u obzir prilikom ocjene tog perioda.

Ovaj zakon nije ukinut u periodu revolucionarnog etatizma niti je na bilo koji način napušten njegov smjer, njegov duh, ni zakonodavno, ni teorijski ni praktično-politički. Nijesu ni na koji način ponovo afirmisane teze o odlaganju obezbjeđivanja učestvovanja radnikâ u upravljanju za neku daleku budućnost, koje su bile privremeno pobijedile u periodu maj—jul 1945, a odbačene u oktobru iste godine. Naprotiv, ideje o učešću radnikâ u upravljanju fabrikama i naroda u ostvarivanju vlasti putem narodnih odbora u čitavom periodu od 1945. do 1950. godine stalno su isticane u društveno-političkom djelovanju.

Drugo. Ni izričito, ni prećutno, ni teorijski ni akciono-politički vodeće snage jugoslovenske socijalističke revolucije u periodu od 1945. do 1950. godine nijesu iskazale stav, opredjeljenje, da će se izgradnja socijalizma u Jugoslaviji kretati po konceptu koji ima svojstva birokratskog — etatizma. Naprotiv, Tito je, kao marksista — revolucionarni stvaralac, kome je bio stran dogmatski način mišljenja, svjestan da uspjeh u stvaranju socijalističkog društva zavisi, pa i presudno, i od izbora puta, oblika i sredstava izgradnje socijalizma, već odmah po završetku oružane faze revolucije, stalno i nepokolebljivo iskazivao, širio i učvršćivao uvjerenje i opredjeljenje da originalna, samosvojna jugoslovenska socijalistička revolucija mora zadržati sopstveni, samostalni, demokratski put u toku stvaranja socijalističkog društva. Stav o originalnosti jugoslovenske revolucije koji je Tito 10. novembra 1941. godine iskazao riječima: »... naša borba razvija (se) u posve specifičnim uslovima i (da) zato *ide i svojim originalnim putevima*«, pa »ne

[6] Isto, str. 470.
[7] Isto, str. 467.

Digitized by Google

dajte da vas s m e t a j u tu razne analogije«[8], ponovio je i naglasio već 1947. godine. To je učinio slijedećim riječima:

»Nov put za postignuće tog cilja (stvaranje socijalističkog društva — prim. M. Š.) ne mora n i t i m o ž e b i t i u svim zemljama isti onakav kakav je obilježen u velikoj Oktobarskoj revoluciji. Postavljati ovo pitanje dogmatski, bilo bi nemarksistički i nedijalektički. Ti putevi mogu imati mnogo zajedničkih dodirnih tačaka, i imaju ih, ali specifični uslovi i karakter unutrašnjeg razvitka u svakoj zemlji opredjeljuju i specifičnost puta za postignuće i ostvarenje boljeg društvenog sistema, *u konkretnom slučaju, kao kod nas, za postignuće istinski narodne demokratije.*«[9] U cilju sve većeg razvijanja takve demokratije, Tito je neprekidno i nepokolebljivo djelovao da se podstiču i razvijaju incijativa i stvaralaštvo masa i njihovih društveno-političkih organizacija pri rješavanju društvenih problema, da one snage koje su vodile oružanu revoluciju postanu nosioci i društveno-ekonomskog i političkog sistema mladog socijalističkog društva u Jugoslaviji. Neprekidno i nepokolebljivo, već 1946. i 1947. godine zalagao se za širenje socijalne i političke osnove sistema narodne demokratije koji je uspostavljen, za produbljavanje narodnog, demokratskog karaktera tog sistema. U inicijativi i stvaralaštvu masa i njihovih društveno-političkih organizacija Tito je i vidio nepresušno vrelo snage i moći da se rješavaju materijalni i drugi problemi društva i garanciju za savladavanje opasnosti od birokratizacije sistema. U tom pravcu Tito je i usmjeravao razvoj sistema.

Sve je ovo jasno i očigledno sadržano u Titovom djelu iz tog perioda — djelu shvaćenom kao dijalektičko jedinstvo njegovog revolucionarno-teorijskog, strateško-političkog i akciono-praktičkog djelovanja i rezultata svih oblika tog njegovog djelovanja.

Što u tom periodu to zalaganje, nastojanje, usmjeravanje nije dalo veće rezultate u razvoju istinski narodne demokratije, razlozi se ne nalaze u napuštanju koncepta socijalističkog demokratizma, u prihvatanju koncepta koji taj put mijenja za put birokratskog — etatizma, nego u složenom spletu okolnosti i težini zadataka koje je trebalo riješiti u toj fazi revolucije, o čemu je već bilo govora.

Treće. U poznatom radu *Snaga narodnih masa*, čiji naslov na zgusnut način izražava poruku sadržine rada, Edvard Kardelj još 1945. godine izričito i nedvosmisleno iskazuje opredjeljenje da su *socijalistički demokratizam, samoupravljanje naroda put stvaranja socijalističkog društva u socijalističkoj Jugoslaviji.* Tom opredjeljenju je u tom radu dat karakter t r a j n e vrijednosti i t r a j n e orijentacije. Sadržina rada jasno pokazuje da je to opredjeljenje zasnovano na marksističkoj analizi karakteristika tokova jugoslovenske revolucije, da je proizašlo iz njenih zakonitosti, iz iskustava (pozitivnih i negativnih, izraženih u pojavi birokratiza-

[8] *Pismo CK KPJ Pokrajinskom komitetu KP za Crnu Goru i Boku*, vidi *Zbornik dokumenata i podataka o NOR*, tom III, knjiga I, Vojnoistorijski institut.

[9] Vidi knjigu *Tito i revolucija*, str. 187—188.

Digitized by Google

cije), iz marksističkog saznanja da se socijalizam može izgraditi samo snagom miliona organizovanih i usmjerenih ljudi. Nije, dakle, to opredjeljenje iskazano bez duboke analize, bez sagledavanja zakonitosti društvenih kretanja, a ni sa svrhom da ima dnevno prolazni karakter. Naprotiv, taj rad je *imao karakter studioznog teorijskog sumiranja revolucionarnih iskustava jugoslovenske revolucije, marksističke analize i istorijskog osmišljavanja birokratizma kao faktora izrođavanja socijalističke revolucije, sa vrsnim povezivanjem činjenica iz života sa teorijom. Mada taj rad nije tako karakterisan, on je, istinski, imao karakter ideološke platforme za stvaranje socijalističkog sistema u prvim poslijeratnim godinama u Jugoslaviji. A osnovni sadržaj tog rada kao platforme je: čvrsta vjera u snagu naroda; organizovani i usmjereni narod je ona snaga koja jedina može izgraditi socijalizam.*

Nema sumnje da je taj rad djelo marksiste, vizionara i realiste — Edvarda Kardelja. Ali, isto tako nema sumnje da je Kardelj u tom radu uopštio, iskristalisao, jasno izrazio kolektivno opredjeljenje rukovodstva KPJ i revolucionarnih snaga, da je to bilo opredjeljenje svih.

I sadržaj rasprave o citiranom Zakonu o radničkim povjerenicima i pobjeda koncepta o zrelosti i sposobnosti radnikâ da kontrolišu proizvodnju, da sudjeluju u upravljanju fabrikama, kazuje da je u podlozi i tog zakona ideološka platforma o vjeri u snagu radnikâ, radničke klase, naroda, masa. Kazuje da je ta ideološka koncepcija već tada bila prihvaćena u društvu i postala materijalna snaga društvenih kretanja.

Četvrto. U čitavom periodu od 1945. do 1950 godine u jugoslovenskom društvu su podsticane, a ne gušene, inicijative masa, diskusije i akcije usmjerene na širenje slobode i demokratije. Državna struktura nije ispoljila averziju prema aktivitetu masa niti tendenciju da, u ime monopola države, obuzdava demokratski politički život.

Naprotiv, nastojalo se da se i u uslovima državne svojine, što je moguće više, ostvaruje ustavno načelo (iz Ustava FNRJ od 31. januara 1946) da narod učestvuje u ostvarivanju vlasti putem zborova, konferencija, aktivnošću kroz društveno-političke organizacije i sve druge oblike djelovanja masa. U tom periodu je, naime, postojala i *ustavno utvrđena dužnost* narodnih odbora »da se u izvođenju opštih i mjesnih zadataka *oslanjaju na inicijativu i široko učešće narodnih masa i na organizacije radnog naroda*« i obaveza svakog mjesnog odbora vlasti da »saziva u zakonom predviđenom roku mjesni zbor birača, kome polaže račun o svom radu«. Ta dužnost i obaveza ostvarivane su u tom periodu ne manje nego u oružanoj fazi revolucije i ne manje nego u narednoj deceniji.

Zajedno sa tim demokratskim oblicima učešća svih građana u ostvarivanju vlasti postojali su i posebni oblici *uticaja radnikâ, radničke klase*, na odlučivanje o zajedničkim poslovima. To su, između ostalih oblika, *proizvodna savjetovanja i razmatranje pra-*

Digitized by Google

vaca i uspješnosti rješenja pojedinih pitanja u okviru Sindikata, kao klasne organizacije radničke klase. Na proizvodnim savjetovanjima su učestvovali radnici koji su se isticali u radu, predstavnici sindikalnih organizacija, omladinske i partijske organizacije. Na njima su razmatrana pitanja organizacije i uslova rada, planova proizvodnje i uspješnosti njihovog ostvarivanja i o tim pitanjima zauzimani stavovi. Organi odlučivanja morali su voditi računa o tim stavovima. U okviru sindikalnih organizacija razmatrane su mjere za unapređivanje proizvodnje, organizacije rada, za poboljšavanje uslovâ rada i života radnikâ i za unapređivanje rada preduzeća i rada direktora. Organizacije Sindikata u tom periodu bile su ovlašćene da u svakom preduzeću, na osnovu tih razmatranja, daju i predloge za rješavanje pojedinih pitanja. Kolika je bila uloga Sindikata u tom periodu, ilustrujem i činjenicom da je Vijeće Saveza sindikata Jugoslavije 1945. godine imalo svojstvo i formalnog predlagača zakonskog teksta o radničkim povjerenicima. A mi u razvijenijem samoupravnom sistemu to pravo sindikalne organizacije nijesu ostvarile.

Činjenica da je sudjelovanje radnikâ i građana u rješavanju društvenih poslova kroz prikazane oblike imalo savjetodavni, a ne rješavajući karakter, čini da su domet i dejstvo njihovog učešća kroz te oblike bili ograničeni. Ali, i pod tim uslovima, nije naučno prihvatljivo sve to zanemarivati, negirati, obezvređivati. Naprotiv, oni se moraju uzeti u obzir prilikom izvođenja zaključaka i realno valorizovati.

Peto. Narodni front je u tom periodu djelovao kao društveno-politička organizacija svih građana. Snažno usmjeren tokovima u oružanoj revoluciji da okuplja, organizuje i aktivira građane u procesima rješavanja društvenih poslova, Narodni front nije u ovom periodu prestao to da čini. Naprotiv, širio je svoje oblike djelovanja i omogućavao da građani, i putem konferencija u okviru Narodnog fronta, učestvuju u odlučivanju o društvenim poslovima. Omladinska i druge organizacije djelovale su u istom pravcu.

Šesto. Stvarni život koji se u tom periodu odvijao u društvenim ćelijama rada i života, posebno proizvodnim, karakteriše usmjerenje da se vodi »nemilosrdna borba svuda i na svakom području protiv svih birokratskih i drugih metoda koji ... u bilo kom smislu koče privlačenje masa na izgradnju socijalizma«, kako je istakao Edvard Kardelj u referatu na Petom kongresu Komunističke partije Jugoslavije (1948). U njima je bio razvijen politički život. Kritika i odgovornost bile su na zavidnom nivou. A sadržaj stvarnih tokova u društvenim ćelijama rada i života mora biti neizostavno jedan od bitnih izvora za ocjenu tog perioda. Zanemariti to, pa ocjenu izvoditi s a m o na osnovu globalnih kretanja, s a m o na osnovu onog što se zbivalo u vrhovima društvene organizacije, nije u skladu sa principima naučne metodologije. Naučna metodologija obavezuje da se sagledava i jedna i druga komponenta stvarnosti.

Sedmo. Opredjeljenje da se stalno učvršćuje i produbljuje smjer izgradnje društva na principima socijalističkog demokratiz-

Digitized by Google

ma sadržano je i u programsko-političkim, za vodeće snage revolucije obavezujućim, usmjeravajućim dokumentima iz tog razdoblja. Podsjećam samo na sljedeće:

a) U Programu Komunističke partije Jugoslavije usvojenom na njenom Petom kongresu (1948) utvrđeno je opredjeljenje KP da se zalaže za (3) »... stalno učvršćivanje veza organa narodne vlasti s radnim masama i sve šire učešće radnih masa u radu narodne vlasti preko zborova birača, savjeta građana, komisija, odborničkih grupa itd., jačanje odgovornosti izabranih odbornika i narodnih poslanika i masovne kontrole nad njima, polaganje računa odbornika, narodnih poslanika i odbora u cjelini biračima o svom radu«, (5) i da vodi stalnu i nepomirljivu borbu »protiv birokratizma svake vrste, kao reakcionarnog nasljeđa koje vodi odnarođavanju državnog aparata, kao ozbiljne prepreke brzog ekonomskog, političkog i kulturnog napredovanja zemlje i radnog naroda«[10].

b) U referatu na Petom kongresu Komunističke partije Jugoslavije Tito je iskazao stav da je, isto kao i u oružanoj borbi, radnička klasa, radne mase, osnovna snaga izgradnje socijalizma, a ne država. Suština njegovog referata na Kongresu je: cijela radnička klasa mora da učestvuje u vršenju vlasti. Ona treba da preuzme tu ulogu.

U tom referatu Tito je, konstatujući da je uspostavljena vlast naroda, da su uspostavljeni najvažniji uslovi »za dalje razvijanje naše zemlje u socijalizam«, izričito istakao: »Taj razvitak je već do danas otišao tako daleko da će se morati izmijeniti djelimično i naš Ustav, a naročito glava IV o društveno-ekonomskom uređenju u našoj zemlji«, što je učinjeno 1953. godine pretvaranjem državne svojine u društvenu.

c) I Edvard Kardelj je u referatu na Petom kongresu KPJ istakao da utvrđeni smjer izgradnje socijalističkog društva podrazumijeva »svestrano učešće masa u radu organa narodne vlasti i razvijanju kritike radnih masa kroz masovne organizacije u pogledu rada državnih organa...«[11]

Kardelj je u maju 1949. godine isto opredjeljenje još šire i preciznije izrazio u radu o narodnoj demokratiji i istakao: »*Razvitak socijalizma ne može ići nikakvim drugim putem nego samo putem stalnog produbljavanja socijalističke demokratije u smislu sve veće samouprave narodnih masa, u smislu sve većeg njihovog privlačenja ka radu državne mašinerije, od najvišeg do najnižeg organa, u smislu sve većeg učešća u neposrednom upravljanju u svakom pojedinom preduzeću, ustanovi itd.*«[12]

Prema tome, ako se spoje u dijalektičku cjelinu normativna strana, procesi u realnom životu i programsko-politička opredjeljenja, a sve su to komponente društvene stvarnosti jugoslovenskog društva u tom periodu, dolazi se do slijedeća dva zaključka:

---

[10] *Stenografske bilješke*, str. 829.

[11] Isto, str. 545.

[12] *O narodnoj demokratiji u Jugoslaviji*, Zagreb, 1949, str. 49—50.

Digitized by Google

Prvo. U periodu od 1945. do 1950. godine etatizam u Jugoslaviji uspostavljen je i ostvarivan *kao sastavni i neizdvojivi dio,* mada dominirajući kada se gleda statično, *šireg koncepta stvaranja društva na principima socijalističkog demokratizma, sa ciljem da bude u funkciji ostvarivanja tog koncepta, a ne radi ustaljivanja birokratskog etatizma kao trajne orijentacije.*

Drugo. *Demokratska komponenta sistema u tom periodu bila je polazište sistema i bila je utemeljena kao osnovna orijentacija razvoja, kao sadržaj kojem treba stvarati uslove za razvoj, kao zadatak koji treba ostvarivati, kao projekcija budućeg. Etatizam je bio u funkciji toga, a ne cilj za sebe, ne sadržaj kome treba osigurati budućnost.*

Gledano sa vidika činjenica koje su obilježje razvoja jugoslovenske revolucije od 1950. do 1980. godine, slijedi zaključak:

U čitavom periodu od 1945. do 1980. godine smjenjivale su se pojedine faze revolucije (među njima i faza revolucionarnog etatizma), *ali je proces uvijek ostajao samo jedan, s jednim smjerom matice tog procesa — socijalistički demokratizam, diktatura proletarijata sa socijalističkim demokratskim obilježjima.*

Dakle, konkretno-istorijski sadržaj društvene stvarnosti u Jugoslaviji u periodu od 1945. do 1950. godine — jedinstvo normativne, programsko-političke i životne ravni te stvarnosti — pokazuje da u tom periodu *nije izvršena promjena c j e l i n e onih društvenih odnosa i tokova koji socijalističku revoluciju čine revolucijom, a uspostavljenih u Jugoslaviji u oružanoj fazi revolucije. Nije izvršena, a to je naročito značajno, promjena opredjeljenja o socijalističkom demokratizmu kao osnovnom obilježju društva koje treba izgraditi i radi čijeg je stvaranja pokrenuta i vođena socijalistička revolucija, niti promjena opredjeljenja o socijalističkom demokratizmu kao osnovnom pravcu daljeg razvoja socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Trajne i dugotrajne komponente sadržaja revolucije, dakle, nijesu promijenjene u tom periodu.*

Nijesu izmijenjeni u tom periodu ni o s n o v n i o d n o s i u toj cjelini. To jest oni odnosi u toj cjelini koji opredjeljuju karakter i prirodu svih ostalih društvenih odnosa. A to su *svojinski i produkcioni odnosi. Naprotiv, u tom periodu je nastavljen i snažno intenziviran u ratu započeti proces podržavljenja osnovnih sredstava za proizvodnju i uspostavljanja produkcionih odnosa na toj svojinskoj osnovi.*

Rezultat je bio snaženje i jačanje fonda državne svojine i učvršćivanje produkcionih odnosa na toj osnovi. Istorija jugoslovenske revolucije, naime, potvrdila je marksističko saznanje da proletarijat prvo mora pretvoriti sredstva za proizvodnju u državnu svojinu, kao prvi i pripremni oblik za prelazak u društvenu svojinu kao viši oblik podruštvljavanja. A proces pretvaranja osnovnih sredstava za proizvodnju započet konfiskacijama u oružanoj fazi *kontinuirano je nastavljen* u periodu 1945 — 1950. godine prvom i drugom nacionalizacijom. Nastavljen je i proces razvijanja produkcionih odnosa koji proizlaze iz državno-svojinske osnove.

Digitized by Google

Drugim riječima, *nijesu izmijenjeni ni cjelina ni osnovni sadržaji odnosa* uspostavljenih u oružanoj fazi revolucije. Samo su prošireni, ojačani, učvršćeni institucionalno razgranati procesi započeti još u oružanoj fazi revolucije. U tom kontekstu ojačao je i birokratizam, koji je postojao i u posljednjoj godini oružane revolucije, o čemu je argumentovano pisao Edvard Kardelj početkom 1945. godine u poznatom i već citiranom radu *Snaga narodnih masa*. Izmjena kvantiteta je nesporna. Ali to je prije svega punije, šire izvođenje procesa koji je u oružanoj revoluciji započet.

Ako se kao mjera komparacije uzimaju osnovni odnosi u oružanoj fazi revolucije u Jugoslaviji i u njenoj fazi 1945—1950. godine, onda izmjene kvantiteta o kojima je riječ znače suštinski, *revolucionarni, veliki skok* u ostvarivanju revolucionarnih ciljeva, a ne zaokret, devijaciju, bez obzira na to što tim skokom nije ostvaren socijalistički oblik svojinskih i produkcionih odnosa — društvena svojina i socijalističko samoupravljanje. Jer tim kvantitativnim narastanjem državne svojine i produkcionih odnosa koji nastaju na toj osnovi u jugoslovenskom društvu su preovladali državno-svojinski odnosi u ekonomskoj sferi nad privatno-svojinskim odnosima, što nije bilo ostvareno u oružanoj fazi revolucije. A to je revolucionarni skok, iako ne osnovni cilj. Skok zato što slijedeća faza revolucije nije bila moguća bez tog podržavljenja. A ako je to tako, onda je to, objektivno, kontinuitet u zakonitostima kretanja socijalističke revolucije, a ne devijacija u njenim tokovima.

Narastanje jačine državno-svojinskih odnosa proširilo je, pojačalo je, u odnosu na stanje u oružanoj fazi revolucije, negativne efekte državno-svojinskih odnosa. I moralo je, objektivno. To je dobilo izraz u enormnom narastanju administracije, u jačanju prinude na p o j e d i n i m područjima (prinuda u procesu kolektivizacije sela, na primjer). To su i greške u širokim i složenim tokovima revolucionarnih kretanja. Ali, te greške su, da upotrebim Titove riječi izgovorene na Petom kongresu KPJ, bile »*sasma drugog karaktera*« od onih sadržaja koji bi opravdavali ocjenu o *promjeni puta revolucije* u tom periodu u Jugoslaviji.

Istorijski komparativno ocjenjivano, sa sigurnošću se može zaključiti: u sadržajima c j e l i n e jugoslovenske stvarnosti u periodu od 1945. do 1950. godine, a integralni dio te cjeline je i usmjerenost o pravcima daljih kretanja, *ne preovlađuje staljinizirani koncept diktature proletarijata, staljinski dogmatski put u socijalizam. Naprotiv.*

II. Marksizam o državnoj svojini i etatizmu u fazi eksproprijacije eksproprijatora

Je li revolucionarni etatizam sa konkretno-istorijskim sadržajem ostvaren u Jugoslaviji od 1945. do 1950. godine antimarksizam ili nije? Da li ga je moguće dovesti ma u kakvu vezu s marksizmom? Da nije taj, takav i toliko trajući revolucionarni etatizam, u datim društveno-istorijskim uslovima, upravo ono što podrazumijeva

Digitized by Google

marksizam, kao teorija revolucije, što se podrazumijeva kao redoslijed poteza u kretanjima?

»Proletarijat uzima državnu vlast i *pretvara sredstva za proizvodnju prije svega u državnu svojinu*« — piše Engels u *Anti-Dühringu*. Zatim, u znamenitom pismu Bebelu (iz 1875), Engels piše da je država »prolazna ustanova«, ali se njom u socijalističkoj revoluciji nužno »služimo u borbi, u revoluciji, da bismo *nasilno gušili svoje protivnike*«. A u *Komunističkom manifestu* o ovoj temi kaže se, između ostalog, i slijedeće: »Proletarijat će svoju *političku vlast iskoristiti za to da postepeno* oduzme buržoaziji sav kapital, da u rukama države, tj. proletarijata organizovanog kao vladajuća klasa *centralizuje sva* sredstva za proizvodnju i da *što je moguće brže* poveća masu proizvodnih snaga«.

I Lenjin je, u *Pismima iz daleka*[18], isticao da je moguće i neophodno »revolucionarno iskorišćavanje revolucionarnih formi države radi borbe za socijalizam«, da je »korišćenje prelaznih formi starog društva ka novome *prirodnoistorijski proces*«.

Drugim riječima, sistem podržavljenja svojine osnovnih sredstava za proizvodnju i etatističkih odnosa uspostavljen u Jugoslaviji od 1945. do 1950. godine, ocjenjivan marksističkim sadržajima, nije ostvarenje države sa svojstvima marksističkog koncepta »proletarijat organizovan kao vladajuća klasa«. Jer je taj koncept ostvaren tek onda kada radnik u društvu, koristeći i aparat svoje države, neposredno ovlada cjelinom svoje i društvene reprodukcije. A sistem koji je u periodu od 1945. do 1950. godine postojao u Jugoslaviji nije obezbjeđivao da radnici i drugi radni ljudi n e p o s r e d n o odlučuju o društvenim poslovima, da upravljaju društvom. Državni organi su, u njihovo ime, to činili. To, naravno, nije obilježje razvijenog socijalizma kao sistema društvenih odnosa. Zato je naučno ispravno gledište da takav sistem nije c i l j socijalističke revolucije.

No, nije dovoljno samo to da se izvede zaključak da je taj sistem u datim uslovima i sa kratkim trajanjem suprotan marksizmu. Moraju se uzeti u obzir i druge činjenice, kako iz sadržine samog marksizma tako i iz sadržine uspostavljenog sistema.

Prije svega, moraju se uzeti u obzir naprijed iznesene činjenice o nužnosti tog sistema u datim društveno-istorijskim okolnostima, o stvarnim efektima tog sistema, kao i to da *je on trajao samo onoliko vremena koliko je bio nužan*, a iz sadržine marksizma bar naprijed citirani stavovi.

Kada se to učini, slijedi zaključak: dijalektičko jedinstvo svih tih činjenica dokazuje da je uspostavljanje državne svojine i etatističkog sistema odnosâ u tokovima socijalističke revolucije, *pod uslovom da je to nužnost diktirana društveno-istorijskim okolnostima i da njihovo trajanje bude samo dok ta nužnost zaista postoji, sastavni dio marksizma kao teorije socijalističke revolucije*, sastavni dio cjelovitog marksističkog koncepta i z v o đ e n j a socijalističke revolucije, a ne antimarksizam. To je upravo ono što se u marksiz-

[18] *Izabrana dela*, tom X, str. 386.

Digitized by Google

mu podrazumijeva pod korišćenjem političke vlasti da se što brže, iako postepeno, oduzme buržoaziji sav kapital i centralizuje u rukama države radi što bržeg uvećavanja proizvodnih snaga, što se smatra prirodno-istorijskim procesom revolucionarnog iskorišćavanja revolucionarnih formi države radi borbe za socijalizam. To se može negirati, opet da se poslužim Lenjinovim riječima iz *Države i revolucije*, samo pod uslovom »zaboravljanja riječi« marksizma. Čak se može reći da je u našim narodnooslobodilačkim odborima iz tog perioda i u skupštinama širih zajednica, sve do Skupštine FNRJ, bilo, kako je Lenjin govorio za sovjete, daleko »više revolucionarnih misli nego u svim revolucionarnim fazama«[14] kojima se sada ocjenjuje da je u tom periodu jugoslovenski sistem, i po sadržini i po tendenciji, bio napuštanje autentičnog toka socijalističke revolucije, da je bio antimarksizam.

III. Strategija i taktika izvođenja socijalističke revolucije u Jugoslaviji i etatizam u periodu od 1945. do 1950. godine

Strategija i taktika izvođenja jugoslovenske socijalističke revolucije izgrađivana je postupno, ali kontinuirano. Njena izgradnja temeljena je na marksističkoj nauci o socijalističkoj revoluciji. Strategija i taktika nijesu formulisane u jednom dokumentu, da bi se njegovim citiranjem kazalo ono što je sadržaj njihov. No, ukupni tokovi jugoslovenske socijalističke revolucije, od 1941. do sada, uvjeravaju da je njena strategija — socijalistički demokratizam, s tim da se, radi njegovog obezbjeđivanja, u fazi koja to nužno traži i dok ta nužnost postoji, uspostave državna svojina i etatistički produkcioni odnosi sa revolucionarnom ulogom. Ni iz jednog sadržaja koji izražava strategiju izvođenja socijalističke revolucije u Jugoslaviji, nastalog do 1945, ne proizlazi da je u strateškim opredjeljenjima bilo isključeno podržavljenje osnovnih sredstava za proizvodnju i etatizam na toj osnovi kada budu nužni. Zato se sa sigurnošću može reći da uspostavljanje državne svojine, kao prve i pripremne faze podruštvljavanja svojine, i etatističkih odnosa, kao nužnog izraza te svojine dok ona postoji, u datim društveno-istorijskim uslovima, nije napuštanje, zaokret, devijacija strategije socijalističke revolucije u Jugoslaviji, već konkretno, revolucionarno svrsishodno ostvarivanje te strategije. Čak nije napuštanje ni taktike ostvarivanja strategije revolucije.

IV. Zaključak

Analiza društvene suštine faze revolucionarnog etatizma (1945—1950) u Jugoslaviji *mora uzeti u obzir istorijsku podlogu, svu složenost, sve protivrječnosti sadržaja u društvenoj stvarnosti Jugosla-*

[14] *Izabrana dela*, tom X, str. 410.

Digitized by Google

vije u tom razdoblju. Ako se tako postupi, i zaključna ocjena mora biti razuđenija. Mora se sastojati od nekoliko komponenti. Naime, obilježje faze revolucionarnog etatizma je, zaista, istorijska ograničenost u razvoju socijalističkog demokratizma kao osnovnog obilježja jugoslovenske socijalističke revolucije. Etatistički sistem uspostavljen u toj fazi nije davao dovoljno prostora za ostvarivanje, razvoj i razinah socijalističke demokratije. U toj fazi nije učinjen vidniji korak u razvoju demokratskih sadržaja i oblika revolucije. Naročito ne ako se stanje ocjenjuje statički i ako se ne uzima u obzir stvaranje uslovâ da se u narednoj fazi može učiniti veći i brži korak u tom pravcu. Kao produkt tog sistema u realnosti su nastajale i greške u pojedinim područjima društvenog života.

Ali, etatistički sistem stvoren u tom periodu *imao je revolucionarne podobnosti* za rješavanje odgovarajućih zadataka diktature proletarijata, za obezbjeđivanje tekovina i za stvaranje osnove za dalji razvoj socijalističke revolucije. Ispoljio se, istorijski se potvrdio *kao snaga koja je u istorijski kratkom periodu izvanredno uspješno obezbijedila ostvarivanje osnovnih revolucionarnih zadataka te faze revolucije. Zatim, što je takođe važno: stvorio je uslove za vlastito nestajanje, za svoje istorijsko prevazilaženje.*

Najzad, ali ne po važnosti najmanje značajno, revolucionarni etatizam je proizašao, objektivno, iz zakonitosti razvoja socijalističke revolucije, a nije bio usmjeren u pravcu jačanja *istorijske prevage, istorijskog nadjačavanja* etatističke komponente nad socijalističko-demokratskom. Ni *klasno-socijalna osnova* na kojoj je uspostavljen i egzistirao etatistički sistem u tom periodu nije produkovala i reprodukovala etatizam kao cilj za sebe, već je imala snagu za reprodukciju odnosa u kojima će demokratska komponenta u biću širokih tokova revolucije i s t o r i j s k i nadvladati etatističku komponentu u tim tokovima.

Saglasno tome, rani poslijeratni period (1945-1950) socijalističke revolucije u Jugoslaviji, koji se opravdano označava kao period revolucionarnog etatizma, *izraz je obezbjeđenja kontinuiteta u razvoju jugoslovenske socijalističke revolucije,* a ne njen diskontinuitet u smislu devijacije, zaokreta, preusmjeravanja. *Marksizam je, a ne antimarksizam. Dosljednost je u ostvarivanju strategije koncepta izvođenja jugoslovenske socijalističke revolucije.* Napuštanje kontinuiteta i strategije bi bilo da je učinjeno suprotno, da su tada nedovoljno organizovane i nedovoljno osposobljene revolucionarne snage stavljene u odnose da, bez revolucionarne prinude koju ima država, rješavaju pitanje nacionalizacije, savlađuju snažne kontrarevolucionarne pritiske iznutra i spolja, vode nedovršenu, iako dobijenu bitku. U političkoj sferi vode bitku sa svojevrsnom, tada postojećom »legalnom opozicijom revoluciji«, iza koje je stajao, sve do druge nacionalizacije (1948), snažan privatni sektor osnovnih sredstava za proizvodnju, nedovršenu bitku u ideologiji i da rješavaju druge zadatke te faze. Jer u datim društveno-istorijskim okolnostima one ne bi mogle bez revolucionarne prinude države uspješno izvršiti te zadatke.

Digitized by Google

Kada se to pitanje razmatra u kontekstu cjeline, stvarnost daje dovoljno osnova da se izvede i sljedeći zaključak:

Osnovni pečat toj fazi jugoslovenske revolucije daje *odlučna, beskompromisna borba da jugoslovenska socijalistička revolucija nastavi, bez prekida, kretanje svojim putem, utvrđenim u oružanoj fazi revolucije, da se negira, i teorijski i društvenom praksom, tretiranje državno-centralističkih odnosa kao sinonima za socijalizam, da se odbaci sovjetski model kao obrazac, kao linija, kao model važeći za sve socijalističke revolucije i komunističke partije svijeta,* a ne tendencija stvaranja državno-centralističkog sistema kao snage koja će istorijski prevladati revolucionarni demokratizam, kao sistem koji će biti trajno uspostavljen poput sovjetskog modela. Sve što je istorijski nastalo poslije te faze u Jugoslaviji, to takođe potvrđuje, dokazuje.

Imajući u vidu da autori tvrdnju o »zaokretu« jugoslovenske revolucije u tom periodu i prelasku na antimarksizam i motiv za to vide u podražavanju staljinizma, na kraju citiram iz ekspozea Edvarda Kardelja podnesenog još 31. marta 1952. godine u Narodnoj skupštini FNRJ, o Predlogu opšteg zakona o narodnim odborima, sljedeće:

»Istina, mi bismo lagali sebe, ali ne bismo mogli da slažemo istoriju, kad bismo tvrdili da razvitak naše revolucije nije nosio i još ne nosi snažne uticaje ne samo Oktobarske revolucije, koji su pozitivni, nego i njenog staljinskog perioda, koji su negativni. Ali, niko ne može da tvrdi da su ti uticaji, i to negativni uticaji, *bilo kada odlučujuće zagospodarili našom revolucijom i da ona nije ostala verna samoj sebi, to jest socijalizmu*« (*kurziv* — M. Š.).[15]

I sukob Komunističke partije sa staljinizmom 1948. godine na svojevrstan način potvrđuje da su suština diktature proletarijata i put stvaranja socijalističkog društva u Jugoslaviji bili drugačiji od staljinističkog koncepta, da je u Jugoslaviji i do 1948. godine zadržan sopstveni, samostalan, specifičan put izgradnje socijalizma. I staljinistička ocjena, iznesena u tom sukobu, da se Komunistička partija Jugoslavije, u tom periodu, razvodnjava u masama i obezličuje u Narodnom frontu, ma koliko je apsurdna sa stanovišta revolucionarne uloge avangarde i ma koliko da je izraz dogmatizma, takođe kazuje da je Komunistička partija Jugoslavije u tom periodu svoju ulogu ostvarivala na način koji nije bio saglasan staljinističkoj koncepciji uloge avangarde i načinu njenog ostvarivanja. Zapravo, i njom se izražava saznanje, činjenica da je KPJ u tom periodu djelovala kao »partija masa«, kao sastavni dio širokih revolucionarnih snaga, na način koji sadrži u sebi značajna revolucionarno-demokratska obilježja, a ne kao izdvojena, osamostaljena snaga, revolucionarnim snagama nadređena, tim snagama neodgovorna i bez njihove kontrole.

[15] *Izbor iz dela*, knj. III, str. 80.

Digitized by Google

Jovan Andrijašević

Dohodak od izuzetnih pogodnosti ili renta

(Povodom napisa Marijana Korošića: »Ekstradohoci i rente u privredi)

U »Socijalizmu« br. 6 za 1980. godinu objavljen je članak Marijana Korošića *Ekstradohoci i rente u privredi.* Pročitavši ovaj rad Marijana Korošića, odlučio sam da polemišem sa autorovim poimanjem i interpretiranjem kategorije ekstradohotka i rente u našem samoupravnom socijalističkom sistemu. Razlozi koji su uticali na takvo moje opredeljenje su sledeći:

Prvo, materija ekstradohotka i posebno dohotka od izuzetnih pogodnosti ima veliko ekonomsko i idejno-političko značenje u našem društvu.

Drugo, što se kod pojedinih autora u nas koji se bave ovom problematikom zapažaju bitne razlike u samom prilazu izučavanju ovih kategorija.

Treće, što se u jednom delu naše publicistike takozvani »rentni odnosi i oblici« posmatraju sa stanovišta teorijskih saznanja o renti i rentnim odnosima prethodnog sistema društvene proizvodnje.

Digitized by Google

Četvrto, što se u ovom radu, umesto kategorije »dohotka od izuzetnih pogodnosti«, nudi kategorija *rente kao dohodovne kategorije.*

Peto, što se u svojstvu osnove za posmatranje i utvrđivanje dohotka od izuzetnih pogodnosti, umesto ukupnog dohotka, nudi čisti dohodak ili takozvani višak dohotka.

Šesto, što je autor, istražujući ovu materiju, zanemario naučna i praktična saznanja ove vrste do kojih se u našoj literaturi došlo upravo na bazi primene Ustava i Zakona o udruženom radu.

Sedmo, u osnovi mog opredeljenja da uđem u polemiku sa nekim bitnim autorovim opredeljenjima u ovom radu je izuzetan značaj ove problematike i bitne razlike ne samo u prilazu ovoj materiji, već i u celokupnoj razradi. Smatrao sam da se preko nekih stavova koji su ovde izneti ne može preći.

1. Dohodak od izuzetnih pogodnosti ili renta

U celom svom radu autor nam, umesto dohotka od izuzetnih pogodnosti, nudi *rentu* kao dohodovnu kategoriju, tačnije, kao kategoriju unutar ekstradohotka. To se jasno vidi kako iz naslova rada tako i iz njegove razrade u svim delovima. Autor je u tom smislu bio dosledan sebi, pa je koristio samo onu literaturu u kojoj se na sličan ili identičan način pristupa ovom problemu.

Da ne bi bilo zabune da nam autor, umesto »dohotka od izuzetnih pogodnosti« kao sastavnog dela ukupnog dohotka, *nudi* rentu kao dohodovnu kategoriju, to jest kao kategoriju unetu spolja u sistem dohodovnih odnosa, poslužićemo se nekim mestima iz njegovog rada.

»Ekstradohodak i renta kao ekonomske kategorije imale su do sada vrlo slab »ugled« u jugoslavenskoj ekonomiji.«[1]

»Međutim, pokazuje se da ekonomska nauka i društvena praksa moraju objasniti i ustanoviti te kategorije ne zato da ih konzerviraju ili unapređuju, nego zato da bi njihovi izvori mogli biti presječeni, a ekonomska moć koja leži u osnovi svake rente da bude okrenuta prema progresivnim ciljevima. Ako se to neće ili ne može učiniti, to će činiti praksa nezadrživog »nadimanja« tih kategorija i odnosa koji stoje u njenim ishodištima, u osnovi stihijski, a nepredvidivo u krajnjem rezultatu.«[2]

»Renta u pojedinim dijelovima privrede ipak postoji, premda ne svugdje i ne na svakom mjestu. Ona čak nije anakronizam i samo rezultat robne proizvodnje, to jest zakona ujednačavanja prihoda na uložene resurse. Ona će postojati i u budućnosti u okviru robne proizvodnje, jer su prirodna dobra ograničena,

[1] Marijan Korošić, *Ekstradohoci i rente u privredi*, »Socijalizam«, br. 6/1980, str. 3.
[2] Isto, str. 3—4.

Digitized by Google

jer je zemljište različite plodnosti, a neki prirodni izvori iscrpivi; uglavnom, jer će jednaki rad ili jednaki »društveni kapital« davati nejednaki rezultat. Osnovno pitanje sistema nije, međutim, u postojanju rente, već u tome tko i u kakve svrhe koristi taj dio natprosječnog dohotka. Problematika rente je zato kompleksna, pokriva ukupnost društvenih odnosa i od važnosti je za zemlju kao cjelinu.«[3]

»Funkcioniranje sistema privređivanja i raspodjele danas se ostvaruje kod nas u uvjetima djelovanja čitavog kompleksa činilaca koji u značajnoj mjeri deformiraju funkcionalno i društveno prihvatljiv sistem raspodjele. To dovodi do prisvajanja dohotka bez rada i prelijevanja tog dohotka u osobne dohotke pojedinih organizacija udruženog rada.«[4]

U daljem tekstu citira se član 18. Ustava SFRJ, član 111. Zakona o udruženom radu i član 116. Ustava SR Hrvatske.

Autor nam, dakle, kaže da u našem sistemu privređivanja *postoji renta* u raznim oblicima, a Ustav SFRJ i Zakon o udruženom radu su sankcionisali ne rentu u njenim raznim oblicima, već »dohodak od izuzetnih pogodnosti« koji se pojavljuje u tri oblika: dohodak od izuzetnih prirodnih pogodnosti; dohodak od izuzetnih tržišnih pogodnosti i dohodak od drugih izuzetnih pogodnosti.

Otuda autoru možemo otvoreno postaviti pitanje: da li su njegovi stavovi o renti u skladu sa Ustavom i Zakonom o udruženom radu? Ili: da li je dohodak od izuzetnih pogodnosti ili renta dohodovna kategorija? Još određenije: može li se kod nas govoriti o renti i rentnim odnosima?

Na ta pitanja autor je odgovorio potvrdno, iako je očevidac društvene prakse i njoj odgovarajućeg teorijskog i pravnog izraza koji govore drukčije, to jest koji mu ne daju za pravo da rentu izdigne na pijedestal legalne društvene kategorije i rentnih odnosa kao svojevrsnih produkcionih odnosa.

Zadržimo se malo više na tome.

Pitamo se: da li su naši agrarni odnosi rentni odnosi ili nisu?

Moj odgovor je da nisu. Ne samo da nemamo rentnih odnosa, već ni rente u smislu da postoji renta bez rentnih odnosa (renta minus rentni odnosi).

Svakome ko je ovladao Marksovom teorijom rente moralo bi biti jasno da renta u raznim oblicima pretpostavlja privatnu svojinu nad zemljom i ostalim prirodnim resursima, odnosno takvu strukturu odnosâ proizvodnje u poljoprivredi u kojoj figuriraju i vlasnik zemlje (zemljovlasnik) i zakupac (korisnik zemlje). Natprosečan profit koji se u kapitalističkoj poljoprivredi stvara pojavljuje se pre svega kao ekstraprofit. On se pretvara u rentu samo tada i utoliko kada i ukoliko prelazi iz ruku zakupca u ruke vlasnika zemlje. Sve dok ostaje u ru-

[3] Isto, str. 4.
[4] Isto.

Digitized by Google

kama zakupca, on jeste i ostaje ekstraprofit. Kada ne bi bilo privatne svojine nad zemljom, ni u kapitalizmu ne bi bilo rente, već jedino ekstraprofita.

U sistemu naših produkcionih odnosa nema zakupnih odnosa, nema vlasnika zemlje kao posebne klase koja živi od rente nad zemljom datom na korišćenje zakupcu.

Bez daljih dokaza jasno je da u našim agrarnim odnosima nema rente kao ekonomskog izraza posebnog tipa odnosâ proizvodnje i sticanja dohotka.

Ali, uđimo malo bliže u fiziologiju naših agrarnih odnosa. Klasična struktura u poljoprivredi i privredi kao baza za pojavu rentnih odnosa i rentnih dohodaka više ne postoji u društvenom sektoru poljoprivrede i privrede. U svojstvu nosioca proizvodnje pojavljuje se organizacija udruženog rada kao *korisnik* zemlje i ostalih uslova proizvodnje i rada u društvenoj svojini. Takav proizvodni odnos je svojevrstan *oblik negacije monopola* na uslove rada (zemlju i ostala sredstva za proizvodnju) kao objekt privređivanja. *To je početni oblik neposrednog spajanja udruženog rada u raznim oblicima sa zemljom i ostalim uslovima proizvodnje i rada s elementima monopola nad zemljom i ostalim uslovima rada.* Reč je, dakle, o društvenim oblicima spajanja rada i uslova rada s elementima monopola nad tim uslovima kao objektom privređivanja.

Dakle, u našim agrarnim ili zemljišnim odnosima ne samo da nemamo monopola nad zemljom kao objektom svojine, već ni monopola nad zemljom kao objektom privređivanja. Kada bi naše organizacije udruženog rada koje se bave poljoprivrednom proizvodnjom monopolistički raspolagale dohotkom od izuzetnih pogodnosti, a ne rentom, onda bi se radilo o tome da u našim agrarnim odnosima imamo monopol nad zemljom kao objektom privređivanja. Kako toga nema — jer postoji njegovo ograničenje, jer se organizacije udruženog rada koje stiču dohodak u izuzetno povoljnim uslovima zakonom i samoupravnim sporazumima obavezuju da ga posebno izdvajaju i usmeravaju za proširenje materijalne osnove rada — to ne može ni biti govora o monopolu nad zemljom kao objektom privređivanja.

Upravo zbog toga i kažemo da naši agrarni odnosi jesu odnosi neposrednog spajanja rada organizacija udruženog rada sa sredstvima za proizvodnju, sa elementima monopola nad zemljom kao objektom privređivanja.

Dakle, o renti i rentnim odnosima ne može biti reči ako se uvažavaju vladajući agrarni odnosi u našoj zemlji.[5] Oni koji smatraju da upravo ovakvo ukidanje rente, njenim utapanjem

[5] Neposredno spajanje svojine nad proizvodnim resursima i proizvodnje na njima u licu istog subjekta (organizacije udruženog rada) *ukida* rentu kao određeni odnos proizvodnje, zadržavajući ekstradohodak kao jedini oblik natprosečnog dohotka. Istina, ekstradohodak u sebi može sadržavati uticaje raznih faktora: prirodnih, tržišnih i drugih.

Digitized by Google

u ekstradohodak, odnosno u ukupan dohodak, ipak označava rentijerstvo, čini se da nisu shvatili naše vlastite agrarne odnose, njihovu unutrašnju fiziologiju.

Mislim da bi se, umesto rasprave oko toga da li u nas postoji ili ne postoji renta, trebalo usredsrediti na naše vlastite agrarne odnose i iz njih izvoditi one zaključke koji se jedino i mogu izvoditi.

Pored onoga što je u Ustavu SFRJ i u Zakonu o udruženom radu dato o dohotku od izuzetnih pogodnosti, učinjeni su i prvi koraci u razradi kategorije »dohotka od izuzetnih pogodnosti« u sva tri njena oblika.[6] Po našem dubokom uverenju, samo na tim osnovama je moguće dalje raditi na dubljoj razradi ove materije.

Posle svega što je do sad urađeno na ovom planu možda je nepotrebno vraćati se na stvari sa kojima se čovek sreće na samom početku rada na dohotku od izuzetnih pogodnosti. Prirodno je da čovek koji se počne baviti dohotkom od izuzetnih pogodnosti počne od rente, da se čak identifikuje s njom, dok ne nađe pravo rešenje, ali isto tako i da se to stanovište napusti kada se objasni kategorija dohotka od izuzetnih pogodnosti.

Autor je, međutim, zaobišao sve te nalaze i rezultate koji govore u prilog prihvatanja ne rente kao dohodovne kategorije, već *dohotka od izuzetnih pogodnosti* kao nove ekonomske i ustavne kategorije.

2. Osnovica za utvrđivanje ekstradohotka

Drugo pitanje o kome bih želeo polemisati sa autorom jeste pitanje *osnovice* za utvrđivanje ekstradohotka, odnosno dohotka od izuzetnih pogodnosti ili rente, kako to autor kaže.

U delu rada »Metode utvrđivanja ekstradohotka« autor daje dve alternative u pogledu osnovice za utvrđivanje ekstradohotka, odnosno rente: prva je ukupan dohodak, a druga čisti dohodak, ali tako da naginje čistom dohotku kao osnovici za utvrđi-

[6] U Komisiji za društveno-ekonomske odnose Predsedništva CK SKJ u periodu 1975—1977. godine posebna Radna grupa je dobila zadatak da izuči ovu materiju polazeći od člana 18. Ustava SFRJ i člana 111. Zakona o udruženom radu i da predloži odgovarajuća rešenja. Kao rezultat toga rada objavljen je sintetički materijal: *Ekstradohoci u privredi,* sa podnaslovom *Primena Ustava i Zakona o udruženom radu,* »Privredni pregled«, Beograd, 1977.

Nakon toga je nastavljen rad na utvrđivanju metodologije utvrđivanja dela dohotka od izuzetnih pogodnosti. Jedan deo tih rezultata je prezentiran u radu dr. Jovana Andrijaševića: *Dohodak od izuzetnih pogodnosti,* »Samoupravljanje«, br. 6/1980, str. 42—57.

Digitized by Google

vanje ekstradohotka i rente kao dela ekstradohotka, što je u skladu sa njegovim opredeljenjem i u nekim ranijim radovima.

Opet imamo dve alternative, a u stvarnosti, Ustavu SFRJ i Zakonu o udruženom radu postoji samo jedna alternativa: ukupan dohodak.

U Ustavu SFRJ, Zakonu o udruženom radu i na njima zasnovanim sistemskim zakonima čisti dohodak nije fiksiran kao osnov za izdvajanje dohotka od izuzetnih pogodnosti, već jedino ukupan dohodak. To nije slučajno. Čisti dohodak zaista ni u jednoj varijanti ne može poslužiti u svojstvu osnovice za izdvajanje dela dohotka od izuzetnih pogodnosti. Zašto?

Čisti dohodak je samo deo ostvarenog dohotka, te kao takav ne može poslužiti sintetičkim izrazom rezultatâ rada i privređivanja osnovne organizacije udruženog rada.

Izuzetna povoljnost u sticanju dohotka svoj sintetički izraz može naći i *de facto* nalazi jedino u ukupnom dohotku.

Ako bi se umesto ukupnog dohotka u svojstvu rečene osnove uzeo čisti dohodak osnovne organizacije udruženog rada, desilo bi se da jedan deo dohotka od izuzetnih pogodnosti bude odliven izvan osnovne organizacije udruženog rada materijalne proizvodnje preko izdvajanja iz dohotka za potrebe društvene zajednice, mimoilazeći proces izdvajanja dohotka od izuzetnih pogodnosti za potrebe materijalne osnove rada. Tako bi se dohodak od izuzetnih pogodnosti ili »renta« prikazao manjim nego što stvarno jeste. Otuda je jasno da bi uzimanje čistog dohotka u svojstvu osnove izdvajanja dohotka od izuzetnih pogodnosti značilo, u stvari, legalno prikrivanje jednog dela ovog dohotka, odnosno njegovo pretakanje u potrošnju radnika društvenih delatnosti, društveno-političkih zajednica i organizacija itd. Dakle, odlio bi se izvan materijalne proizvodnje umesto da se usmeri u materijalnu osnovu rada proizvodnih osnovnih organizacija udruženog rada.

Smisao opredeljenja za osnovicu izdvajanja dela dohotka od izuzetnih pogodnosti iz dohotka osnovne organizacije udruženog rada i jeste u tome da se deo dohotka od izuzetnih pogodnosti izdvoji iz ukupnog dohotka pre njegovog raspoređivanja na deo za društvenu zajednicu u najširem smislu te reči[7] i čisti dohodak osnovne organizacije udruženog rada. Drugog opredeljenja nema.

---

[7] Ustavno načelo da su svi subjekti udruženog rada obavezni da izdvajaju deo dohotka od izuzetnih pogodnosti za proširenje materijalne osnove rada ne važi samo za radnike proizvodnih, već i svih drugih organizacija udruženog rada. Ako bi se čisti dohodak prihvatio kao osnovica za izdvajanje dela dohotka od izuzetnih pogodnosti, na jedan legalan i prikriven način bi se radnici koji svoj dohodak stiču izvan materijalne proizvodnje nalazili u privilegovanom položaju u odnosu na radnike materijalne proizvodnje. Naime, u njihovom ličnom dohotku bi se našao i deo »rente«.

Digitized by Google

3. Jedinica posmatranja

Treće pitanje na koje bih želeo skrenuti pažnju čitaoca jeste pitanje jedinice posmatranja vezano za deo rada pod naslovom »Rezultati empirijskog istraživanja«.

U pokušaju empirijske identifikacije ekstradohotka i rente autor je napravio dve kardinalne metodološke greške, koje ceo njegov napor obezvređuju. Prva metodološka greška se sastoji u tome što je nivo grane kao celine, totalitet grane proizvodnje, uzeo kao jedinicu posmatranja, a druga metodološka greška je u tome što utvrđivanju dohotka od izuzetnih pogodnosti nije prišao sa stanovišta ravnotežne cene i ravnotežnog dohotka. On je, istina, pošao od neke vrste normalnog dohotka, ali više pragmatski.

1) Koliko je meni poznato, to je prvi pokušaj da neko utvrdi ekstradohodak na nivou grane (dakle, ne unutar grane, već na nivou grane). Grana kao totalitet se ne može uzeti u svojstvu jedinice posmatranja iz više razloga, među kojima je najznačajniji sledeći. U stanju privredne ravnoteže ekstradohodak na nivou grane je ravan nuli. Naime, on se unutar grane proizvodnje preliva od jednih ka drugim organizacijama udruženog rada, tako da je algebarska suma ekstradohotka za jedne organizacije udruženog rada i umanjenja dohotka (u ovom slučaju ravnotežnog) za druge organizacije udruženog rada ravna nuli. Tu se, dakle, zaista na nivou grane ništa ne može ni utvrditi ni dokazati. Zato je potrebno da se uđe u granu i da se tu kod pojedinih organizacija udruženog rada ili njihovih grupacija potraži i utvrdi ekstradohodak.

2) Da bi se to moglo učiniti unutar grane, neophodno je odabrati granu čiji su uslovi proizvodnje (organski sastav, stopa bruto ličnog dohotka i stopa akumulativnosti) ravni prosečnim društvenim uslovima proizvodnje, u kom slučaju je ravnotežna cena ravna tržišnoj vrednosti proizvoda kao unutargranskoj kategoriji.

Autorov pokušaj da priđe empirijskoj verifikaciji rente na jedan čisto pragmatičan način, bez stvaranja prethodnih uslova za to, jasno pokazuje kako je nemoguće savladati veliku reku pre nego što se ona premosti.

Istraživanja koja sam u vezi s tim obavio u toku proteklih pet godina, radeći na projektu: »Dohodak u sistemu udruženog rada«, nedvosmisleno su pokazala da ekstradohodak od izuzetnih pogodnosti, ma u kom obliku se on pojavljivao, nije moguće niti shvatiti niti izmeriti polazeći od bilo koje druge osnove izvan ravnotežne cene i ravnotežnog dohotka. To je poduprlo moje opredeljenje da ravnotežnu cenu i ravnotežni dohodak postavim u osnovu analize svih oblika u kojima se dohodak u sistemu udruženog rada javlja, u tom smislu i dohodak od izuzetnih pogodnosti.

Digitized by Google

Došlo se do saznanja da svi pokušaji da se problem utvrđivanja ekstradohotka od izuzetnih pogodnosti reši na jedan pragmatičan način, bez utemeljenja na osnovama ravnotežne cene i ravnotežnog dohotka, znače upravo bezuspešno preskakanje preko jedne velike reke pre nego što je na njoj podignut most. To znači da najpre treba objasniti ekstradohodak, uključujući i onaj njegov deo koji se duguje izuzetnim pogodnostima, polazeći od ravnotežne cene i ravnotežnog dohotka ili, što se svodi na isto, povezati ravnotežnu cenu i ravnotežni dohodak sa formiranjem cena i dohodaka u delatnostima koje stiču i raspoređuju dohodak u izuzetnim uslovima, uključujući i dohodak od izuzetnih pogodnosti. Neophodno je, dakle, na toj osnovi objasniti i naučno izmeriti ekstradohodak i dohodak od izuzetnih pogodnosti u sva tri njegova oblika, pa tek onda i na osnovu toga vršiti njegovo hipotetičko i empirijsko verifikovanje.

Do određenih hipotetičkih verifikacija već se došlo i one nas vidno približavaju empirijskim rešenjima i verifikacijama.

4. Subjekt dohotka od izuzetnih pogodnosti

I, naposletku, ostaje još jedno pitanje o kome bih želeo da polemišem sa autorom.

Na strani 4, u trećem pasusu, autor kaže: »Osnovno pitanje sistema nije, međutim, u postojanju rente, već u tome tko i u kakve svrhe koristi taj dio nadprosječnog dohotka.« U rečenici iza toga se, u stvari, pledira za to da bi društvo kao celina trebalo da bude taj subjekt koji treba da zahvata rentu.

Autor, očigledno, ni ovde ne polazi od ustavnih načela dohotka od izuzetnih pogodnosti koja se u odnosu na subjekte korišćenja »rente« pojavljuje kao obavezujuća, dakle, jača od njihove subjektivne volje. Tu postoji niz načela, ali ću ukazati samo na jedno koje smatram za ovu stvar važnim. Reč je o načelu neizmenljivosti upotrebe dohotka od izuzetnih pogodnosti.

Saglasno ovom načelu, ni jedan neposredni subjekt dohotka od izuzetnih pogodnosti ovome ne može izmeniti namenu, da ga, recimo, umesto za akumulaciju, upotrebi za potrošnju ma koje vrste, da njime poravna neke svoje obaveze prema trećim licima itd.

Ako se i u meri u kojoj se uvažava ovo načelo, sasvim je irelevantno ko će biti neposredni subjekt dohotka od izuzetnih pogodnosti.

Razume se, sasvim je prirodno da to bude onaj subjekt ili oni subjekti koji je (su) neposredno spojen (spojeni) sa izvorima iz kojih potiče dohodak od izuzetnih pogodnosti.

Dalekovidost i životvornost ovog načela Ustava SFRJ i Zakona o udruženom radu najjasnije se mogu sagledati na pri-

Digitized by Google

meru ulaganja sredstava u poboljšavanja prirodnih resursa iz kojih nastaje dohodak od izuzetnih pogodnosti. Naime, ulaganja sredstava u poboljšanje resursa iz kojih nastaju pojavljuje se, u stvari, kao akumulirani ekstradohodak koji u tu svrhu jedino i može biti namenjen. Ova činjenica da je dohodak od izuzetnih pogodnosti prirodno *vezan za izvore iz kojih nastaje i da im služi* potvrđuje realnost ustavnog koncepta da se dohodak od izuzetnih pogodnosti *usmerava na mestu realizacije*, ne otuđujući se od osnovne organizacije udruženog rada. Postaje jasno da osnovna organizacija udruženog rada nije slučajno odabrana za subjekta dohotka od izuzetnih pogodnosti. Ukoliko bi neko drugi izvan ili pokraj osnovne organizacije udruženog rada bio subjekt dohotka od izuzetnih pogodnosti, onda se dohodak ove vrste ne bi odvajao samo od osnovne organizacije udruženog rada, već i od svoje namene, ne bi služio za ulaganje u poboljšanje plodnosti resursa iz kojih nastaje.

Pošto je osnovna organizacija udruženog rada neposredno vezana za zemlju i ostala sredstva za proizvodnju, prirodno je da upravo ona bude onaj subjekt koji će taj dohodak akumulirati i usmeravati u proizvodnju na određenoj ili nekoj drugoj parceli. Ako osnovna organizacija udruženog rada kao subjekt ovog dohotka ne bi taj dohodak posebno iskazivala i proizvodno usmeravala, onda bi se i ona imala tretirati na isti način na koji bi se tretirali i drugi subjekti izvan osnovne organizacije udruženog rada koji bi odvajali ovaj vid dohotka od njegove jedine namene. Suština odnosâ proizvodnje osnovnih organizacija udruženog rada koje stiču dohodak u izuzetno povoljnim uslovima i jeste u tome što oni uključuju u sebe *obavezu* osnovnih organizacija udruženog rada za namensku upotrebu dohotka ove vrste. To treba shvatiti kao društvenu obavezu osnovnih organizacija udruženog rada koje stiču dohodak u izuzetno povoljnim uslovima, kao i svaku drugu obavezu kojoj treba udovoljiti. Otuda je izlišno tražiti neke posebne motive i razloge zbog kojih bi osnovne organizacije udruženog rada bile zainteresovane za izdvajanje dohotka ove vrste. Njihov motiv je u tome da ispune određenu društvenu obavezu. Razlika između osnovnih organizacija udruženog rada koje stiču dohodak od izuzetnih pogodnosti i onih osnovnih organizacija udruženog rada koje nè poseduju izuzetne pogodnosti u sticanju dohotka i jeste u tome što imaju obavezu više — da izdvajaju dohodak od izuzetnih pogodnosti za proširenje materijalne osnove rada.

Polazeći od tako shvaćenih odnosa proizvodnje udruženog rada u delatnostima u kojima se stiče dohodak od izuzetnih pogodnosti, Ustav i Zakon o udruženom radu razrađuju i ostala načela, načelne obaveze osnovnih organizacija udruženog rada koje obavljaju svoju osnovnu delatnost i stiču dohodak u izuzetno povoljnim prirodnim, tržišnim i drugim uslovima.

Digitized by Google

Saglasno Ustavu i Zakonu o udruženom radu, osnovne organizacije udruženog rada imaju određenu obavezu prema zemlji i ostalim fiksnim društvenim fondovima s kojima su spojene.

Prvo, osnovne organizacije udruženog rada su dužne da vrše restituciju kako obnovljivih tako i neobnovljivih mineralnih i nemineralnih bogatstava prirode.

Drugo, one su dužne da racionalno, a ne rasipnički, troše prirodne i druge resurse (zemlju, rude, vode i slično).

Treće, materijalni troškovi vezani za reprodukciju ovih resursa sadrže u sebi sledeće elemente: (1) troškove restitucije; (2) troškove zaštite; (3) troškove unapređenja prirodnih resursa, odnosno životne sredine.

Četvrto, ukoliko data osnovna organizacija udruženog rada vrši prenos zemlje ili nekog drugog prirodnog resursa na drugu osnovnu organizaciju udruženog rada, ona to čini pod istim uslovima pod kojima je taj prirodni resurs dobila na upravljanje i korišćenje. U vezi s tim precizirani su uslovi pod kojima jednom data zemlja ili drugi prirodni resurs nekoj osnovnoj organizaciji udruženog rada može biti oduzet. Kod prinudnog oduzimanja zemljišta ili kakvog drugog prirodnog resursa ista osnovna organizacija udruženog rada ima pravo samo na naknadu za ono što je ona uložila u to zemljište ili u taj prirodni resurs. To je maksimum koji jedna osnovna organizacija udruženog rada može tražiti u tom slučaju.

Peto, ukoliko ustupa zemlju ili neki drugi prirodni resurs, osnovna organizacija udruženog rada ne može sama naplaćivati rentu kroz promet zemlje.

Šesto, ostatak sredstava (zemlje ili nekog drugog prirodnog resursa) kod likvidacije date osnovne organizacije udruženog rada (ostatak sredstava koji preostaje posle likvidacije) *pripada opštini.*

Iz obaveza koje osnovna organizacija udruženog rada kao subjekt privređivanja u poljoprivredi i drugim delatnostima kod kojih se prirodni resursi pojavljuju u svojstvu osnovnog sredstva za proizvodnju jasno proizlazi da ona, da bi mogla ispunjavati te obaveze, mora biti i subjekt dohotka od izuzetnih pogodnosti. Kada je reč o zemlji i šumama, sasvim je jasno da osnovna organizacija udruženog rada taj subjektivitet deli i sa opštinom (tačnije, sa samoupravnom interesnom zajednicom za gazdovanje zemljištem ili šumama u opštini), odnosno sa regijom. U rudarstvu to nije slučaj, jer osnovna organizacija udruženog rada ni sa kim ne deli subjektivitet nad prirodnim resursima, odnosno nad dohotkom od izuzetnih pogodnosti koji oni odbacuju.

Treba posebno naglasiti da je dohodak od izuzetnih pogodnosti, ma gde se javljao, deo ukupnog društvenog ekstradohotka sa kojim subjekti gazduju u okviru ustavnih, odnosno zakonskih kompetencija, dakle, u skladu sa društveno odre-

Digitized by Google

nim režimom namene i upotrebe. Reč je, dakle, o *društvenom dohotku od izuzetnih pogodnosti* na upotrebi kod određenih subjekata udruženog rada, u prvom redu osnovne organizacije udruženog rada u okviru koje se vrši njegovo sticanje, raspoređivanje i izdvajanje.

5. Struktura ekstradohotka ili odnos između ekstradohotka i dohotka od izuzetnih pogodnosti

U delu rada pod naslovom: »Ustanovljivanje dijela ekstradohotka koji se može smatrati rentom« autor razlaže ekstradohodak na tri dela. »Ostvari li se prodajom proizvoda veći dohodak od ravnotežnog, pokazuje se ekstradohodak. Međutim, ta ostvarena pozitivna razlika nije homogena. Ona se sastoji iz tri dijela. Prvi dio viška dohotka iznad programiranog raspoređuje se u fondove akumulacije ako je to ekonomski nužno. Drugi dio proizlazi iz izabranih metoda organizacije, izbora proizvodne varijante, inovacija, racionalizacija. Treći dio ekstradohotka je renta.«[8]

Ključni problem nije u tome na koliko se elemenata razlaže ekstradohodak, već da se dva (prva dva) od tri elementa definišu kao ekstradohoci koji potiču od rezultata rada i poslovanja organizacije udruženog rada, a treći element kao renta.

Dakle, unutar jedne iste veličine — ekstradohotka imamo kvalitativno različite elemente. Mi ovde naglasak ne stavljamo na to da je taj treći element ekstradohotka manje uslovljen rezultatima rada i poslovanja OOUR-a od prva dva, već na to što se taj element naziva rentom, čak i kada su u pitanju industrijske organizacije udruženog rada. To da se svaki oblik dohotka za koji se smatra da nije rezultat rada onog koji ga stiče naziva rentom (tehnološka renta, preduzetnička dobit i slično) jeste manir građanske, a ne marksističke ekonomije. Renta je kategorija vezana za zemljišne odnose i samo se u tim okvirima ona može upotrebljavati. Prema tome, unutar industrijskih delatnosti i uopšte nepoljoprivrednih delatnosti, odnosno delatnosti izvan poljoprivrede, šumarstva, rudarstva i slično, nema nikakvog smisla koristiti kategoriju rente. Videli smo da joj nema mesta ni u našim agrarnim odnosima, dakle, ni u onim delatnostima koje su oslonjene na zemlju ili druge prirodne resurse. Otuda je bez ikakvog osnova uzimati bilo koji deo ekstradohotka ma u kojoj delatnosti kao rentu. Autor je, opet, ovde zamenio kategorije. Umesto da govori o tome da se ekstradohodak razlaže na ekstradohodak od internih faktora (ili takozvani racionalizatorski ekstradohodak) i ekstradohodak od izuzetnih pogodnosti, on govori o dva oblika ekstradohotka koji se duguju internim faktorima u OOUR-u i renti.

[8] M. Korošić, op. cit., str. 14.

Digitized by Google

Iz celokupne prethodne analize jasno proizlazi zaključak da je neosnovano iz više razloga zamenjivati kategoriju ekstradohotka od izuzetnih pogodnosti (ili dohotka od izuzetnih pogodnosti) kategorijom rente. Umesto toga, treba govoriti o ekstradohotku i njegovoj razdeobi na dva dela: ekstradohodak od internih uzroka (ili racionalizatorski ekstradohodak) i ekstradohodak od izuzetnih pogodnosti.

Na kraju, želim da iz celokupne prethodne analize, svodeći sve svoje primedbe na rad autora, izvedem sledeći zaključak.

Renta kao ekonomska kategorija koja izrasta na tlu agrarnih odnosa koji se zasnivaju na privatnoj svojini nad zemljom i drugim prirodnim resursima inkompatibilna je sa sistemom privređivanja u socijalističkom samoupravnom društvu.

Dohodak od izuzetnih pogodnosti kao deo ekstradohotka u delatnostima koje stiču dohodak u izuzetnim pogodnostima je nova ekonomska i ustavna kategorija u sistemu udruženog rada, a ne drugo ime za rentu.

Otuda moramo biti kritični prema svakom pokušaju zamene kategorije dohotka od izuzetnih pogodnosti kategorijom rente.

Digitized by Google

Predrag Golubović

Povodom filmova

1.

Teme, kao životni podaci ili fikcija inspirisana životom, nemaju prednost jedna nad drugom. Po tome ne postoji prednost savremene teme nad ratnom, ratne nad takozvanom istorijskom ili obrnuto, u bilo kakvom redoslijedu i upoređenju. Isto tako, ne postoji ni prednost žanrovskog pristupa određenoj temi, jer tragično, komično, poetsko, dramsko podjednako mogu da iskažu suštinske i egzistencijalne ideje čovjekovog humanog življenja.

Tek realizovana, jedna tema razvija složene i duboke ideje koje je iz oblasti životnog događanja i životne istine prenose u mnogo šire i aktivnije područje poetske istine i misli.

Uobičajeno je da se taj složeni postupak preobraćanja jedne teme u prostore izražajnosti njene ideje, u zanatskom, stručnom i profesionalnom značenju i postupku, naziva dramaturgijom. Ali, često se zapostavlja da dramaturgija svoje osnovno polazište — temu, kao povod, i njenu filozofsku definiciju, kao krajnji ispoh djela određuje prema vremenu kome i pripada, prema njegovim događajima i humanim i moralnim načelima kojima je uslovljena korespondencija između pojedinca i dru-

Digitized by Google

štva, kao i prema svim kontradiktornim pojavama koje se javljaju u individualnoj svijesti i ponašanju. Očigledno, dramaturgija nije samo zanatski postupak, već prevashodno idejno izražen stav prema savremenosti i svijetu, koji se očitava od izbora teme, određivanja odnosa njenih elemenata u bilo kojoj od komponenti u kojima se ti elementi stiču i rezultiraju krajnjim misaonim i humanističkim angažmanom, kao poentom; do izbora ličnosti i svjesne prevage u tendencijama njihovog ponašanja, koja odgovara autorski sugeriranom pogledu na svijet. Po tome film se u svom stvaralačkom postupku uvijek vezuje za svoju aktuelnu savremenost i svakidašnjicu, kao što i svoju misaonost ostvaruje na idejama koje se, makar u početnom podsticaju, mogu prepoznati u konfliktnim situacijama savremenog života.

Samoupravljanje kao oblik našeg života i samoupravno mišljenje kao filozofsko i humanističko određenje prema sebi i svijetu postaju osnovne okolnosti tog stvaralačkog postupka kojim bi stvaralac htio da odredi svoju poziciju u svijetu u kome postoji, kao i smisao svakog preduzetog čina. Očigledno je da u oblasti filma radije, banalno i bukvalno, samoupravljanje lociramo nekom izabranom temom nego što u svakoj životnoj temi pokušavamo da otkrijemo dublje filozofske i humanističke ideje koje se nalaze u situacijama života kojim živimo i koje, usvojene, kao određenje, postaju oblik samosvjesnog ponašanja u osvajanju sopstvene, a kroz to i društvene slobode.

Ovogodišnji pulski i postfestivalski razgovori, u mnogim slučajevima, pokazuju da podjednako ne uvažavamo one pretpostavke stvaralačke prakse koje se osnivaju na realnim životnim činjenicama, čime se, prirodno, različito određuje i naš odnos prema sopstvenoj, a iz toga, uzročno, i tuđoj slobodi.

U razmatranju mnogih filmova sa savremenom tematikom sudovi o tim djelima sadrže i ocjene da je, najčešće, riječ o temama koje su periferne u našoj stvarnosti i tek dotiču neke od velikih tema samoupravljanja, odnosno još uvijek ne prodiru u suštinu samoupravljanja.

Odavde počinje prvo razmišljanje: ono kao osnovni postulat kojim se suprotstavlja izrečenom sudu postavlja već otrcanu aksiomu da nema malih i velikih tema, te se ni umjetnost nikada nije vrednovala po temama, već po idejama koje se, kao sinteza svih postupaka i tendencija u okviru jedne teme, javljaju kao dominante jednog umjetničkog djela i njegovog psihološkog, emotivnog, misaonog i humanog dejstva. Umjetnost nikada nije priznavala te, takozvane »periferne teme«, ako se tiču čovjeka i njegovog života. Ta podjela ne postoji čak ni u građanskoj klasifikaciji, koja je, inače, podložna mnogim i različitim oblicima kategorizacije.

Ako jedna tema obrađuje život, prepoznatljiv i autentičan, i ako je ta tema isječak tog života, odnosno njegova pojava kao

Digitized by Google

vid njegove istine, onda je ona u svim svojim elementima i valjana umjetničkog djela i, ma koliko izgledala skromna u svom prvobitnom tematskom podsticaju, snažna i jaka da na svom prostoru razvije probleme i ideje najegzistencijalnijih pitanja ljudskog života i ljudske slobode, kao vrhunskog cilja tog života. Svakako, taj domet zavisi prevashodno od kreativne moći umjetnika koji se obraća određenoj temi.

Kada je riječ o samoupravljanju — što kao sinonim označava naš savremeni život sa svim njegovim težnjama za ostvarivanjem čovjekove slobode — ne mogu da pronađem razliku između »perifernih« i »glavnih« tema. U tom razdvajanju tema nije li riječ, možda, o grešci da se samoupravljanje shvati kao dogma, pa kroz to i traži tema koja treba da iskaže »suštinu« samoupravljanja. Prenebregava se bitna činjenica da samoupravljanje svoju suštinu i ostvaruje upravo u svakom koncentričnom krugu izazvanom čovjekovim ponašanjem — od same ideje ostvarene ljudske slobode. A ta sloboda se gestom i činom dokazuje u svakom segmentu života, u svakom opredjeljenju, a ne samo dramatski suprotstavljenim i razlučenim stanjima života.

Veliko interesovanje inostranih gledalaca i inostrane javnosti, uopšte, vlada za jugoslovenski film koji govori o samoupravljanju. Nude se koprodukcije za filmove sa takvim temama. Da li pod tim neko podrazumijeva film o mehanizmu samoupravnih procesa, kojih u našem životu ima koliko i raznolikih odnosa? Hoće li neko iz takvog filma da shvati neke kodekse, da u vidu dijaloga ili postupaka ličnosti dobije, određene parole ili krilatice koje, ako ne znače naređenje, svakako treba da budu nekakva direktiva, valjda, od nekog »vrhunaravnog samoupravnog tijela«, za naše ponašanje u životu, kao i programirano ponašanje u svakoj životno istovjetnoj ili bar u grupama sličnoj situaciji? Očito — nesporazum postoji.

Taj nesporazum navodi na razmišljanje o dramaturškom metodu kao postupku kojim hoćemo da kroz jednu temu razvijemo ideje svog vremena i stava prema životu i svijetu. Neki od naših filmova prihvataju za svoje sadržine teme koje su krizne u savremenom životu društva, koje otvaraju problematične strane društva i koje, već tim svojim angažovanjem, aktiviraju umjetničku i društvenu svijest na prevazilaženju situacije jednog životom utvrđenog i otkrivenog konflikta; odnosno koje plediraju za prevazilaženje određenog stanja savremenog života, a to znači i unapređivanje cjelokupne lične i društvene situacije dramskog lika, a kroz to i savremenog junaka koji je dramski predtekst. Ta nova moguća situacija razvija svijest o neminovnosti i potrebi drugojačijeg svijeta. Razvijanje te pobude uništava ravnodušnost. A ravnodušnost je otuđenje, odnosno oblik dehumanizacije i same ličnosti i nemogućnosti uspostavljanja njenog odnosa sa okolinom.

Digitized by Google

Upravo u sučeljavanju sa tim temama počinje debakl savremene jugoslovenske scenaristike, odnosno njenog umjetničkog metoda — dramaturgije. U problemski postavljenim temama — mnoge su problemske već samim izborom i ukazivanjem na određeno stanje života — dramski punktovi, a to znači misaoni i emocionalni naglasci, kao i razrješenje dramske radnje, uvijek su ostvarivani na elementima i rekvizitima klasične, građanske dramaturgije. To znači da se za osnov rješenja moralnih i humanih pitanja dramaturgija oslonila na kodekse i forme jednog drugog morala i života, a ne onog iz kojeg crpe svoju temu kao predtekst svoje umjetničke vizije i istine. Prema tome, umjetnički metod kojim se u jednoj temi razvijaju njene ideje ne odgovara idejama i oblicima savremenog života. Time se i naša životna tema naglo svodi na šematizovani ishod, a to znači na već poznati i kanonizovani misaoni i idejni postulat. Tog trenutka, očigledno, ne može se govoriti o novoj vrijednosti niti o ostvarivanju novih prostora čovjekove slobode, a najmanje o filozofskoj kategoriji koja kao pretpostavka jednog filma ili umjetničkog djela uopšte, kao nova životna i humanistička situacija, u drugim oblicima i drugim epohama razvoja društva nije bila poznata.

Jedna dramska situacija ili dramski preokret nastaju kretanjem i aktivnošću dramskog lika. U našem filmu sa temom iz našeg života ta aktivnost se osniva na okolnostima savremenih zbivanja, na njihovim konfliktnim ili još u samom životu dovoljno neusvojenim, pa time i neafirmisanim humanim dominantama. U stvari, ti konflikti ili nerazvijene situacije su dramska jezgra koja, razlažući se na suprotstavljene ili istosmjerne tendencije, razvijaju i mogućnosti drugačijeg, novog ponašanja i reagovanja, koje, već time što se javlja kao mogućnost, poriče isključivost ranijeg ishoda, odnosno dogmatskog mišljenja uopšte.

Međutim, naša dramaturgija najčešće ne uvažava vrijednost tih postulata, kao elemenata iz kojih se formirala i aktivirala dramska situacija. Ona, mnogo lakše i jednostavnije, prihvata jednom već usvojen ishod sučeljenih ponašanja ili kontradiktornih postupaka — najčešće u jednom registru moguće dramatike precizno i jednostrano definisanom. Tako se šablon javlja i kao krajnje dramsko, znači misaono rješenje. U tome je čak i sâm idejni i filozofski smisao čitavog djela unaprijed određen, pa dramska radnja, u svom toku, nije ni bila mogućnost otkrivanja novih humanih i poetskih istina, već samo potvrda jedne već postojeće. Kao da čitav stvaralački postupak pokušava da jednu istinu učini što neprikosnovenijom i nepromjenljivijom. Zbog toga dramski preokreti skoro nikada i ne nastaju niti proističu iz ponašanja dramskog lika ili čak onog unutrašnjeg naboja koji gledalac, kao aktivni učesnik dramske radnje, akumulira u sebi, praćenjem određene film-

Digitized by Google

ske priče, pa već tim, sugeriranom istinom i emocijom, dolazi u stanje da se emocionalno, a potom i svjesno aktivira, prepoznajući u sebi »emociju koja misli« i kroz nju preispituje sopstvene moguće reakcije i opredjeljenja, sasvim nezavisno od postupaka dramskog junaka.

Dramski ishodi u našem filmu, pored toga što su šematizovani, najčešće su i banalni, a to znači svedeni do one »običnosti« koja ne posjeduje dramski i misaoni podtekst. Zbog toga često utvrđujemo da mnogo naših filmova polazi od inspirativnih tema, koje su, na žalost, kako se to kaže, »ispuštene« ili »nedorečene«. Taj fenomen (jer više to nije pojava, već skup pojava) zapravo i nastaje zbog toga što filmski scenarista i dramaturg lakše pronalaze dramatičnu i konfliktnu temu (jer je ona još uvijek životna činjenica) nego što svojim stvaralačkim postupkom uspijevaju da označe odrednice moralnog ponašanja i shvatanja slobode u svom savremenom liku, odnosno kroz to formulišu humane slojevitosti dramskog lika koji svojim ponašanjem i ukupnom egzistencijom pokreće neko neodgonetnuto pitanje ovog vremena.

Takav mogući završetak dramske radnje, koji svojim ishodom otvara nove mogućnosti ljudskog reagovanja i određenja prema pojavama savremenosti i života uopšte, još uvijek je uspješniji u dramaturgiji dokumentarnog filma, jer je tu najbliži životnom rješenju. Međutim, u složenoj i razuđenoj materiji igranog filma — gdje tendencije dramske radnje daleko prevazilaze već usvojena i uočena životna rješenja i gdje bi one u umjetničkom rezultatu trebalo da prethode budućem životnom dešavanju — nesigurnost naše savremene filmske dramaturgije tek u rijetkim slučajevima uspijeva da dramski ishod odredi, pa, recimo, i motiviše unutrašnjim težnjama dramske radnje.

Primjerâ šematizovanog ishoda dramske radnje u našem filmu ima mnogo. Nabrojani, oni bi tačno pokazali kojima se sve rekvizitima, navodno, rješavaju pitanja samoupravnog ponašanja u ovom društvu. Pri tom to uvijek ostaju rekviziti za neki muzej naše neiživljene, građanske dramaturgije i psihologije, a nikada misaoni prodori u nove oblasti svijesti, čije bi aktiviranje neminovno izazvalo i nove oblike i načine reagovanja.

Ranijih godina u filmovima takozvane savremene kritičke sadržine centralni lik dramskog sukoba bio je direktor kao sinonim birokratski utvrđene vlasti. Dok se on nalazio u obaveznom dekoru raskošne vile, mercedesa i sekretarice-ljubavnice, dotle su antagonističke dramske tendencije označavane prije svega radničkim kombinezonima, u miljeu radničkih menzi, a osnovno dramsko razrješenje dešavalo se na dugom i dramatičnom sastanku, najčešće radničkog savjeta. Prirodno, nosilac te antagonističke radnje bio je radnik bez stana, a kroz

Digitized by Google

to životno pravo bila je ugrožena i svaka druga njegova suština — mogućnost formiranja ili održavanja porodice i slično.

Posljednjih godina, očigledno, već snažnom promjenom društvenih odnosa i situacije života uopšte takav šematizovani lik i odnos nisu se mogli održati. Sada je, u filmovima najnovije produkcije, nosilac dramskog konflikta postao skoro uvijek novinar kao nekakva inkarnacija sintetizovane samoupravne svijesti. Pri tom sukob njegove aktivnosti i svijesti nije sa pojavama života koje sticajem prilika i profesije takav lik upoznaje, ulazi u njih, pa time postaju i dio njegove sudbine, na najrazličitije načine, već je to glavni urednik, u kome se, ponovo, mogu lako prepoznati samo malo izmijenjeni oblici šematizovanog prikaza nekadašnjih direktora. Zanimljivo je da sada ovakav lik novinara svoj sukob, odnosno konflikt svoje akcije i svjesnog humanog opredjeljivanja redovno doživljava kao poraz na ličnom planu: dok on vodi svoju samoupravnu bitku, po pravilu, žena ga napušta, odvodi dijete, ne dozvoljava mu da vidi oca itd., što sada izaziva i tragične posljedice kod dramskog junaka.

Lako se može utvrditi da u osnovi i jednog i drugog odnosa, kao osnovna inspiracija i životni predtekst, nisu služili događaji i ličnosti same savremenosti, već su i drama i njeni protagonisti formirani po modelu malograđanskog i čaršijskog mišljenja i shvatanja određenih društvenih i životnih pojava.

Prije svega, sve karakteristike direktora kao dramskog lika preuzimane su iz onog tipiziranog lika koji je u jednoj socrealističkoj predstavi označavao »glavnog gazdu« u kapitalizmu, pa je kao takav prenijet i u drugu društvenu sredinu i epohu. Ponekad pominjana ili označena »revolucionarna prošlost« nekog od tih direktora nije bila povod bilo kakvom humanom ili filozofskom preispitivanju u liku takvog junaka ili njegovom odnosu sa sredinom, već samo jedna vještački pridodata etiketa koja je trebalo da mu obezbijedi autentičnost sredine i vremena. Na žalost, ona to nije mogla jer se u njoj nije prožimala ni jedna od tendencija vremena. Time ne želimo da kažemo da birokratizacija vlasti jednog perioda društva nije u ličnostima direktora označena i vrlo snažnim, dramatičnim i često bolnim sukobima i tragičnim posljedicama. Naprotiv, sve te posljedice, šematski uspostavljenim likom, bivale su obično prenebregavane, a time se nije u našem raspoloženju i svijetu javljao sve širi i življi akvititet reagovanja, kroz koji se obogaćuje ljudski unutrašnji svijet, isto kao što se i čovjekova svakodnevica obogaćuje raznovrsnijim, pa, prema tome, i manje isključivim ponašanjem.

Kada je takav lik postao dramski neuvjerljiv, jer birokratizovana moć nije više presudno mogla da ugrožava čovjekovu slobodu, pojavio se lik novinara. U njegovoj suštini na-

Digitized by Google

lazi se onaj fenomen koji nazivamo slobodom govora, pa i slobodom mišljenja. Sámo onemogućavanje da jedan novinar objavi svoj kritički članak o nekom kriznom događaju čiji je bio svjedok ponovo nas vraća na malograđansku psihologiju da takve slobode govora, štampe, stvaralaštva često ne postoje u nas. Nastojanja takvog lika da ipak dođe do svoje istine kažnjena su raspadom porodice i svim onim katastrofama u osnovi kojih se nalazi sentimentalno osjećanje, koje najčešće može iz solidarnosti, u prvi mah, da se pretvori u optužbu onog koji ga izaziva, jer on svojim ponašanjem van pravila ugrožava jedan uspostavljeni odnos, prije svega u hijerarhiji poslušnosti.

Ali, ovaj uticaj malograđanskog mišljenja nije svoje mjesto pronašao tek u filmovima sa savremenom tematikom. Još mnogo ranije, u filmovima o ratu i revoluciji, mnogi duboko individualni i dramatični likovi formirani su ne po snažnim dramskim predtekstima, već po jednom usvojenom, malograđanskom mišljenju, koje je često i tim likovima i pojavama sasvim mijenjalo osnovnu suštinu. Osnovno u tome je bilo oduzimanje svake individualnosti liku ili činu, jer individualne oznake izdvajaju lik iz jedne bezličnosti mase u kojoj nesigurni pojedinac pokušava da nađe svoju snagu i opravdanje. Zbog toga malograđanin nikad i ne razmišlja o slobodi, jer mu istovjetnost likova i situacija oko njega nalaže da spokojno vjeruje u sigurnost svog bivstvovanja.

Individualni gest, kao presudni čin u stvaranju svijeta, u sebi i oko sebe, može da dokaže i ostvari ličnu slobodu. U jugoslovenskom filmu često se zaboravljalo i zapostavljalo da je bezlična masa, jednaka u ponašanju i reagovanju, osnovna oznaka na kojoj se ostvaruje psihologija fašizma, odnosno soldateske. Individualnog graditelja, slobodnog čovjeka i individualno razvijenu svijest o sopstvenom činu, pa i činu istorijskog pokreta koji ostvaruje, ne može čovjek da izvuče iz uniformne prilike, iz šesnaestoreda hitlerovaca, koji upravo time što je bez fizionomije, što je jedinstven u neindividualnosti djeluje snagom fizičke sile. Niko ne može poreći snažnu sugestiju kadrovima Leni Rifenštal u filmu *Triumf volje*. Ali, isto tako, niko ne može odgonetnuti ni jednu ličnu crtu, čak ni spoljnu, a da ne govorimo o unutrašnjim, psihološkim ili emocionalnim postupcima, bilo kog od tih šlemom okovanih mozgova.

U našem filmu, upravo ne shvatajući taj značaj očuvanja individualnosti, a kroz to i lične etičnosti, revolucionari su najhumaniji, odnosno najbliži svom istinskom biću, kada izvršavaju zadatke, a najslabiji kad su sami, kada bi, u stvari, i morali da djeluju iz ličnog opredjeljenja i lične potrebe, i to ne potrebe za očuvanjem života, kao činjenice, već morala kao ideje tog života, a to znači slobode u vrlo širokom smislu.

Digitized by Google

Iz našeg filma mi nijesmo uspjeli da shvatimo ni humanistički i filozofski odredimo duh i ideju bombašâ ili proleterâ, već je on mnogo jasniji i određeniji u životnim anegdotama i dokumentima o tim našim ratnicima. Međutim, duh samurajâ, legionarâ, kaubojâ, komandosâ odlično poznajemo iz filmova i prihvatamo ih kao filozofske, a kroz to i životne istine na kojima gradimo naše saznanje o njima.

Mnoga neuspjela djela dosta su šablonizirano svela predstavu o borcima revolucije na neku vrstu automata, sastavljenih, kao iz napunjenih akumulatora, pogonima određenih parola, deviza, naređenjâ, koji ne pripadaju ličnostima boraca koji se slobodno određuju, ni po pobudama ni po drugim, trenutnim, emotivnim ili psihološkim potrebama reagovanja, već se u njima nalaze kao arsenal ili mehanizam koji se pokreće i navija ključem neke spoljne sile i odluke i stavlja aktere u usmjereno pravolinijsko, uvijek predviđeno, kretanje. Tako je, na primjer, jedan od najslabije ostvarenih likova u jugoslovenskom filmu o revoluciji onaj tipični lik komesara. Ne pridržavajući se životne situacije, dramskog predteksta, izvanrednih komesara naše revolucije, ljudi od lične akcije, sa bogatom skalom raspoloženja i reagovanja, koji su, prije svega, u istoriji i sjećanjima svojih savremenika i ostali kao izuzetni humanisti, čime su uticali na događaje — filmski lik komesara je mnogo više podvrgnut onom malograđanskom, skoro antikomunističkom tretiranju komesara »boljševika«, u obaveznom tipiziranom kostimu kožne vindjakne, kačketa, okruglih žičanih naočara i asketskog, tačnije, jezuitskog, ponašanja prema ljudima. Mjesto bilo kojeg životnog elementa, on kao da je nekakva supstanca stvorena od parola šrafova, uslovljenih pokreta, velikog revolvera, kao simbola, i, iznad svega, bezličnih osjećanja i prema drugima i prema svojim odlukama i gestovima. Komesar na našem platnu, uglavnom, uliva strah. On se ne smješka, on nema svoj svijet, njega ništa ne boli, on ne voli, nema brata, majke, žene ili djevojke, čak kao da nema ni zavičaja ni mjesta rođenja. On je, očigledno, i dolutao iz nekih skaradno sklopljenih predstava koje su lebdjele nad tim pojmom mnogo prije nego što je sâm lik i postao životna stvarnost.

U većini jugoslovenskih filmova Nemci su kukavice. To postaje jasno kada se shvati da u sukobu Hitlerovog vojnika i našeg junaka mi jedino kroz hrabrost afirmišemo našeg junaka i njegov čin. Tim postupkom se nalazimo na afirmaciji ratničkog, a ne revolucionarnog. Očigledno, mnogo teži postupak bi bio našeg junaka dokazivati nekim drugim vrijednostima. A to bi se moralo dogoditi ako bismo, pridržavajući se čak istorijske autentike, kao bukvalne činjenice, priznali hrabrost njemačkom vojniku kao jednom od najizgrađenijih vojnika u istoriji svijeta. Tog časa, suprotstavljajući mu isto tako hrabrog našeg junaka, morali bismo, mjesto njegove vojničke priprem-

Digitized by Google

ljenosti i spremnosti u naoružanju i vještini, u našem junaku da otkrivamo i nalazimo one druge, prije svega humane tendencije, koje bi odnijele prevagu nad suparnikom kao nosiocem određene antagonističke ideje. Na taj način našli bismo se na prostoru otkrivanja ideja slobode i njenih višeznačnosti u našem junaku, kao i njenih univerzalnih humanih vrijednosti koje određuju nadmoć jedne životne ideje nad drugom u krajnjem istorijskom dometu.

Sukob hitlerovskog vojnika i našeg borca sukob je prije svega etičkih shvatanja slobode. Već u toj postavci jasno je da se u našem junaku mora da istražuje fenomen hrabrosti, jer hrabrost je duhovna kategorija (zato su hrabri oni koji se plaše, koji poznaju strah). Do hrabrosti se dolazi. Za razliku od njemačkog fašiste kod koga je to fizička, skoro fiziološka osobina, koja proizlazi iz osjećanja sile, a počiva na osvajačkom duhu i želji za dominacijom, naš junak postaje hrabar. Kroz hrabrost kao odbranu sebe, odnosno sticaj novih okolnosti koje ugrožavaju njegovu individualnost, a on svojom odbranom izražava svoju slobodu, razvija se i čovjekova svijest. Zato je sasvim prirodno što su u nas dječaci, studenti ili do rata sasvim mirni građani, u raznim prilikama, svoju odbranu, kao razvijeni oblik svoje svijesti, izražavali u junačkim i herojskim ponašanjima i postupcima. Taj razvoj se, očito, oslanja na etičko poimanje svijeta, odnosno odbranu sopstvenih moralnih i humanih stavova.

Revolucionar, slobodan čovjek, više se ispoljava u sukobu sa izdajom nego sa konfrontiranim neprijateljem. Jer izdaja je dvojnost jedne iste ličnosti, stanje moguće u etičkom odlučivanju kao prevaga nehumanog i nemoralnog u vlastitom činu. Možemo slobodno reći da je izdaja, kao i laž, stanje imanentno čovjekovom duhu, isto koliko i moralna postojanost. Čovječanstvo se u svom razvitku uvijek kretalo između moralne postojanosti i izdaje, ropske poniznosti i pokornosti. Pri tom pod izdajom ne podrazumijevamo ponašanje bijednika i plaćenika, nego onaj trenutak kada negativne tendencije životnih okolnosti i istorije savlađuju i lome jake ličnosti i protagoniste. U tome je izdaja krah ličnih nastojanja. Samo ta vrsta poraza humanog ponašanja ima značaja za dramsko suprotstavljanje, jer se tek tada otkrivaju jake i neiskorišćene suštine ljudskog humaniteta i gesta koji proizlazi iz njega, dokazujući da sloboda uvijek ima perspektivu.

Te ideje osvajanja slobode kao permanentnog procesa razvoja društva prirodno bi bilo da su se iz fabule filmova sa temama iz rata razvile i u onaj dio jugoslovenskog filma koji se bavi savremenim temama, posebno onima koji svojim kritičkim pristupom pokušavaju da odgonetnu ponašanje i perspektivu dramskog lika postavljenog u događaje i konflikte koji još uvijek nijesu riješeni u samoj svakodnevici, a postavljeni su kao prepreka svakom daljem humanom kretanju.

Digitized by Google

Tragajući za trenucima u kojima se kroz samoupravne odnose ostvaruje sloboda, savremena dramaturgija je usmjerena poglavito na incidentne slučajeve — kao da samoupravljanje, poput nekog dežurnog vatrogasca, u tim izuzetnim slučajevima, različitim oblicima intervencije, štiti, pa tek onda i razvija neku određenu slobodu. To bavljenje kriznim situacijama koje su se već dogodile (a u nas se najčešće takvi filmovi i događaju u vidu procesâ, u širem smislu, koji štite nečije narušeno ljudsko i društveno pravo) obavezno dovodi do retrogradne analize koja ne unapređuje sadašnjost, sem saznanjem o događaju koji joj je prethodio. U toj vrsti filma, u kojoj se najčešće vrstom sudske presude ili neke druge odluke ili sentence brani neko pravo, dešava se da upravo ta izrečena presuda ili administrativna odluka, bez obzira na to koliko je pravedna za slučaj o kome je riječ, postaje dogma — jer se ne može prenijeti i na neki drugi slučaj. A sloboda koja se ostvaruje samoupravnim mišljenjem i procesom života upravo je za svaki slučaj i za svaku tendenciju života drugačija, a ne određena modelom. Samo kroz tu raznovrsnost ponašanja i otvaranja prostora novom reagovanju otvara se i prostor individualnoj slobodi. Inače, stvaranje dramskog kraja kao modela obavezno dovodi do kanonizacije jednog morala, tačnije — do stvaranja moraliteta, što znači ograničenja u ljudskom ponašanju. Tako djelom kojim želimo da poreknemo jednu dogmu, istom isključivošću stvaramo drugu. Jedna jednosmjerno naznačena, usmjerena i definisana radnja ne može izazvati nikakvo polivalentno razmišljanje. Ono može nastati samo u otvorenim formama i strukturi koja svim svojim elementima razvija raznolike i mnogostruke ideje integralnog djela. Samoupravno mišljeni film, u tom konceptu života i filozofskom određenju koji nazivamo samoupravljanjem, može samo putem otvorene forme ispitivati sve moguće tendencije koje se javljaju u jednom dramskom događaju, kriznom i konfliktnom u čovjekovom životu i njegovoj svakidašnjici, ali ih ne može definisati i svojim završetkom. Taj završetak mora da se nađe u reagovanju gledaoca i u njegovom svjesnom određenju prema jednom slučaju, kao individualnom, a u širem kontekstu tog događaja i njegovih ispoljenih tendencija i prema opštem problemu sopstvene i društvene slobode. Tada se ne može govoriti o pragmatski shvaćenom problemu slobode i odnosa koji se ostvaruju u njoj. Očigledno je da takav film pomjera mnoge elemente svoje bukvalno shvaćene građanske dramaturgije iz oblasti zanata u oblast društveno aktivirane svijesti. Tog trenutka i film svojim djelovanjem može postati oblik osvajanja slobode. A aktiviranje te slobode, vraćamo se na početnu premisu, ostvaruje se prevashodno kroz stvaralački postupak, i to onaj za koji se dugo i uporno vjeruje da pripada samo dijelu zanatske realizacije djela.

Digitized by Google

Ali stara forma ne može izdržati intenzitet nove sadržine. Nove teme uguravane u stare dramaturške šeme dovode tu temu do ograničenog ishoda, u kome se završetkom, kao dogmom, zatvara svaka mogućnost daljeg razvoja bilo koje od ispoljenih tendencija jedne dramske radnje. To znači da se takav stvaralački postupak za osnov moralnih i humanih pitanja oslanja na kodekse i forme jednog drugog morala i života, a ne onog iz kojeg crpe temu kao predtekst svoje umjetničke vizije. Prema tome, umjetnički postupak kojim se u jednoj temi razvijaju njene ideje ne odgovara suštini tih ideja, pa se naša životna tema naglo svodi na šematizovan dramski ishod — a to znači poznati i kanonizovani misaoni i idejni postulat.

Međutim, razvoj pravih mogućnosti kritičkog filma nailazi na jake zapreke u procjeni i vrednovanju umjetničkog djela. Prije svega, uporno se pokušava da se jedna takva kritička tema »rasloji« na umjetnost i politiku. Obrazloženje je, staro i poznato, da se umjetnost nalazi u sferi filozofskih i humanih trajnih vrijednosti, dok je politika pragmatska dnevna situacija. U osnovi, taj stav se svodi na polazište građanske estetike, jer odvaja umjetnost od savremenosti, kojoj pripada i politika, kao idejna vrijednost ili čak i kao pragmatska kategorija. U suštini je idealistički pristup o nepolitičnosti umjetnosti, što, prevedeno na jezik humanog angažovanja, znači neangažovanosti umjetnosti — i dalje, odsustva svake komunikacije i potrebe komunikacije između umjetnika, njegovog djela i savremenosti u bilo kom vidu, čak i onom, metafizički shvaćenom, svevremenskom prisustvu djela u bilo kom vremenu i sredini. Ovaj stav, kontradiktorno, sam u sebi razvija sopstveno političko polazište, jer izdvaja jednu vrstu djelâ od drugih, onih koja su po tom ukusu i kriteriju zasnovana na političkom mišljenju i u sebi sadrže onu vrstu angažmana koji se može identifikovati kao politički cilj umjetničkog djela. Ukoliko to političko postaje dominantno, djelo se naziva još i »režimskim djelom«. A šta označava fenomen »režima« u samoupravnom i demokratskom društvu? Očigledno, u osnovi takvih nastojanja je da se fenomen vlasti isključi iz onog prostora u kojem se u ovom društvu ona formira slobodnim izborom i demokratskim stavom svakog člana društva, ili bar ogromne većine, i da se suprotstavi, pa i pretpostavi tako izdvojena vlast samoupravnom mišljenju koje je osnova ovog društva. Prirodno je da »režimsko« prema sebi stvara »opozicionarsko«, za razliku od samoupravnog koje unutar sebe stvara kritičko sučeljavanje. Već po tome i »režimsko« i »opozicionarsko« su isključivi — znači, dogmatski, za razliku od kritičkog koje je polivalentno i otvorena forma. Dogma se ne ruši drugom dogmom. Isključivost bilo koje vrste može značiti supremaciju nad drugom isključivošću, ali ne i ishod ka slobodnom mišljenju.

Digitized by Google

2.

Iako je ovogodišnji Festival Jugoslovenskog igranog filma bio izuzetak u istoriji te manifestacije po tome što se nije pojavio praktično ni jedan film sa tematikom iz rata i revolucije (jedan je u savremenu tematiku unosio ratne retrospekcije samo kao povod moralnom preispitivanju svog junaka), razgovor o ratu i revoluciji, odnosno antiratnom i antirevolucionarnom, razvio se oko povoda koji nije ni slučajan ni beznačajan: da li su naši filmovi sa tematikom iz rata i oružane revolucije u svojoj biti, prevashodno, antiratni ili razvijaju i druge, složenije ideje ljudske slobode.

Film je jedini umjetnički medij koji je novo jugoslovensko društvo razvilo sa revolucijom. Kao novi način komunikacije između stvaraoca i njegove publike ili, još tačnije, između te publike i njene vlastite životne situacije, film je svojom novinom otvarao jedan veliki prostor do tad neaktiviranog humanog i psihološkog reagovanja. Tačnije, taj prostor je neumitno provocirao reagovanja, jer je gledalac u njemu prepoznavao svoje prisustvo, a kroz to učestvovao u konfliktnim situacijama lične sudbine, što nije bio slučaj predratne bioskopske epohe, u kojoj je jugoslovenski gledalac poznavao film isključivo kao prizor tuđe sudbine, tuđih ideja, koji je govorio tuđim jezikom, a prikazani tuđi način i model života, bez mogućnosti da istim takvim medijskim putem bude upoređivan sa našim, mogao je da razvije i jedan oblik nesporazuma gledaoca sa sopstvenom sviješću, na način otuđenja sa realnom životnom situacijom.

Sve je to uslovljavalo pojavu domaćeg filma. Nju je očekivao jugoslovenski gledalac kao dalji stepen sopstvene identifikacije sa medijem, jer uslovno prihvaćeni heroji Oktobra ili čak Otadžbinskog rata, kao bliže prošlosti, prisutne i kroz filmove tog prvog posleratnog repertoara, mogli su da ostvaruju emotivnu, psihološku i misaonu reakciju jugoslovenskog gledaoca, ali do pokretačkog impulsa nedostajala je ona posljednja stepenica — umjetnička identifikacija koja podrazumijeva životne činjenice prepoznatljive u samoj savremenosti kao oblik najjače sugestije i vjerodostojnosti umjetničkog djela. To je moglo da se ostvari u temama i ličnostima koje je gledalac prepoznavao u vlastitom iskustvu i vlastitoj sudbini, utoliko prije što vrijeme tek završenog rata, kao epoha jakih i snažnih osjećanja, izazvanih životnim konfliktima i zbivanjima, u umjetničkom djelu više nije moglo djelovati tako jako samim činjenicama kojima je obilovao i život. Savremenost je očekivala novu istinu tih činjenica, kao ishod mnogih neodgonetnutih situacija i nezavršenih spoljnih i psiholoških konflikata, jer se na njima izgrađivalo ono što bi se moglo nazvati humanističkim angažmanom vremena i epohe. Ta nova istina oslobađala je ličnosti i događaje njihove konkretnosti, konkretnih karakteristika

Digitized by Google

i postupaka, i prenosila ih u širi, humanistički aktivni global mogućnosti svakog gledaoca, a ne samo onog koji je učestvovao u ratu i ratnim događajima. Tako su se autentični događaji, a kroz njih i revolucija uopšte, konkretizovali u idejama.

(U ovome se nalazi i objašnjenje za jednu od prvih neobičnosti jugoslovenskog filma: zašto se od početka u njemu ličnosti prepoznatljivih, istorijskih događaja i sudbina nisu nazivali i pravim imenima. Očigledno, ne iz straha od te vrste identifikacije, jer je ona u samom životu i svim njegovim manifestacijama, u to vrijeme, bila kudikamo izraženija, već iz želje da se individualno uopšti do ideje koja je moguća i u svakom drugom čovjeku — u ovom slučaju bioskopskom gledaocu. Ne govorim dalje o negativnoj primjeni ovog postupka koji je do naših dana doveo do toga da u našim filmovima mnoge značajne bitke i istorijske činove ostvaruju neki anonimni komandanti, koji, očigledno, ne pripadaju ni istoriji ni bilo kojoj drugoj autentičnosti.)

Jugoslovenski film je vršnjak jugoslovenske revolucije. Njegova pojava bila je još jedan stepen ostvarene slobode.

Opterećen ratom, kao svojom najbližom prošlošću i najprisutnijom temom u svijetu svoje sadašnjosti, jugoslovenski film se obratio tim događajima. U stvari, on se nastavljao iz njih. To je bila potreba da se životna stvarnost produži u umjetničkoj stvarnosti. U tome jugoslovenski film karakteriše jedna izuzetno značajna istina: on nije posjedovao takozvanu istorijsku distancu niti se temama obraćao sa pozicija provjerenih vrijednosti. Istorijska distanca bila je zamijenjena istorijskom aktivnošću. Po tome što je koliko i život učestvovao u selekciji vrijednosti i njihovoj afirmaciji, jugoslovenski film je od prvog dana bio revolucionarni film, napor za ostvarivanje slobode.

U trenutku tek završene oružane revolucije (tačnije, zvanično završene, jer će oružane intervencije revolucije trajati još nekoliko godina), kada se mijenjala etika jednog društva i rušile mnoge tradicijom i poretkom uslovljene norme, jugoslovenski film je bio izraz neodložne potrebe da se jedno doba na etički i politički način afirmiše i unese u svijest i svijet gledaoca. Film je pokušavao da sintetizuje i produži u stvarnosti ideje iz oružane revolucije, svejedno da li su se one nalazile u samom životu revolucionara ili su se razvijale u drugim umjetničkim i društvenim elementima same revolucije — poeziji, prozi, slikarstvu, zakonodavstvu ili organizaciji narodne vlasti.

Razvijajući ideje i moralne postavke revolucije kao humanističke ideale novog vremena i društva, naš film iz rata pokušavao je da sobom izrazi kontinuitet revolucionarne promjene svijeta, kojom se istorijski čovjek pretvarao u čovjeka savremenosti. On je na humanističkim gestovima i moralnim primjerima iz rata pokušavao da ostvari koordinate savremenog heroja

Digitized by Google

kao aktivnog činioca društva. To je bila njegova dominantna slobodarska tendencija, jer je slobodu, u najširem smislu, postavio kao osnovni postulat svakog čovjekovog čina.

Po tome naš ratni film nije samo žanr ove kinematografije, već mnogo više, njen umjetnički i idejni angažman koji izvorište moralnih, humanističkih, znači slobodarskih opredjeljenja našeg čovjeka nalazi u izvornim događajima revolucije. Time što ih interpretira i prenosi u drugu stvarnost, on ih ne kanonizuje, već razvija u tokovima svoje savremenosti. Zbog toga je prirodno što se naš film, naročito u svojim prvim godinama, a i kasnije, vrlo često, obraćao temama rata, tačnije — revolucije.

Jugoslovenski film nije u okolnostima rata nalazio samo prostor svojih tema. To bi bilo utoliko teže što se neposredna ratna prošlost višestruko nastavljala u neposrednoj sadašnjosti. Tako shvaćene teme još nisu bile završene. Sudbina djece bez roditeljâ, žena bez muževa, majki bez sinova, razrušenih gradova i slično trajala je još uvijek. Fabule nijesu bile okončane ili, tačnije, dramske posljedice svake ratom otvorene teme tek su se nastavljale i intenzivirale u savremenosti prvih poratnih godina. Te, uslovno rečeno, nezavršene teme, sa određenim dramskim, a u životnoj stvarnosti i psihološkim i emotivnim posljedicama bile su elementi opšte konfliktne situacije. Njima se obraćao jugoslovenski film. Upravo ta umjetnička angažovanost, tematska određenost, društvena i idejna opredijeljenost izdvaja ova djela iz one vrste filmova u svjetskoj produkciji koji se nazivaju ratnim isključivo zbog toga što svoje teme nalaze u ratnim događajima. Naš film se ne određuje po pojednostavljenoj šemi ratnog i antiratnog niti na toj osnovi ostvaruje svoju osnovnu humanističku angažovanost. Iako sâm rat, u osnovnom smislu, postavlja pitanja ljudske slobode, često ratni filmovi i njihovi heroji svoje postupke svode na premoć jednih nad drugima, ali ne u prostoru ugrožene i odbranjene slobode, već afirmacije snage, spretnosti ili ratnih lukavstava. Za razliku od tih filmova, jugoslovenski film je uvijek, od svog početka, kao osnovni dramski postulat i dramsko inspirativno jezgro postavljao pitanje elementarne ljudske slobode. Iz te ideje razvijali su se i svi drugi odnosi, od kojih je najznačajniji — saznanje te slobode i raznovrsnost ljudskog čina kojom se ona dokazuje. Po tome naši filmovi su bili podstaknuti mnogo dubljim porivima i humanističkim dilemama koje su se iz istorijske fabule prenosile u svijet savremenog gledaoca.

Ako je rat prinuda koja u pojedincu i njegovoj okolini razvija destruktivne sile, pa time i aktivira mogućnost nehumanog ponašanja, onda se antiratno ispituje u odnosu pojedinca prema tom fenomenu. Ali, ako se događaji u jednom pojedincu i njegovom unutrašnjem svijetu ispituju zbog konflikata koji u njemu samom nastaju u saobraćanju sa sopstvenim idejama, borbom i idealima — znači da u junaku ispitujemo one ideje koje se javljaju u fenomenu revolucije. Pri tom je osnovno

Digitized by Google

polazište da čovjek koji je ušao u revoluciju human — iz njenih događaja, drama, borbi i krvi mora izaći humaniji nego što je bio, jer je revolucija, između ostalog, i borba za očuvanje etičnosti. Po shvatanju istorijske epohe i društva u kome živimo revolucija ima humani konačni cilj, bez obzira na to što unutar sebe doživljava krize i pojave koje ponekad mogu i duboko da ugroze taj put ka humanijem i slobodnijem svijetu. Konačni ishod u životu čitave jedne ili više generacija ne može se dovoditi u sumnju, jer bismo onda doveli u sumnju čitav ljudski život, oddosno opšti razlog postojanja. Kada o tome govorimo, mislimo na one pokušaje koji u našem filmu događaje revolucije poistovećuju sa krvavim trenucima rata i ratnog pokolja, pa u jednakosti zla, kakav je rat, poistovjećuju obje strane — i onu sile i ugrožavanja ljudskog humaniteta i onu koja u ime tog humaniteta i slobodnog čovjeka svoje žrtvovanje ispoljava kao visoko realizovan humani i etički čin kroz koji se i dokazuje slobodan čovjek. Pri tom je postalo modno da se takav pristup temama revolucije proglašava antidogmatskim pristupom revoluciji, iako je, najčešće, krajnji misaoni i idejni zaključak takvih filmova vrlo jednostran i isključiv, znači dogmatski. Uz to što je istorijski, pa kroz to i umjetnički netačan, takav postupak nas navodi i na još jednu misao: u nas se antidogmatskim, u čaršijskom rasprostranjenom mišljenju, najčešće i skoro isključivo smatra onaj postupak kojim se devalvira neka vrijednost. Nijesam primijetio da se o antidogmatskom, a to znači manje isključivom i drukčije mogućem, govori i u slučajevima kada se na temama revolucije i kroz filmove koji se njima bave revolucija i njene ideje prenose na mnogo širi plan humanog dešavanja u pojedincu, što, prirodno, eliminiše moguću isključivost. Za takve afirmativne tendencije proširivanja humanog dejstva revolucije u našoj misli i pisanoj riječi o filmu ne utvrđuje se da su antidogmatske. Iako je fenomen antidogmatskog, prije svega, u svojoj suštini, afirmacija novih vrijednosti. Ali, još uvijek za tu odrednicu se mnogo lakše odlučujemo za ono što, bez razloga i argumentacije, potezom istorijske i umjetničke laži, devalvira vrijednosti koje su osnov revolucije i revolucionara. Sličan postupak tumačenja revolucije nalazio se u filmovima jednog perioda, poznatim kao crni talas, čija je prividna težnja dehumanizacije rata i stvaranja takozvanog antiratnog bila, u suštini, usmjerena na razaranje humanih, moralnih i društvenih vrijednosti i odnosa koji su stvoreni i ostvareni revolucijom.

Digitized by Google

Boris Nonevski

Žilava manjina — poezija

Ljudi koji ne odustaju da nasele planetu lepotom i gorčinom i sumnjom, kad je ona ugrožena, oni koji u magmi postojanja prepoznaju i izdvajaju oblike po meri čoveka — jedna sorta ljudi čija su htenja još nedovršena poput »torza čiji udovi leže u budućnosti« okuplja se u svoju »republiku« usprkos svih zakona političke gravitacije savremenog sveta. Struga, »kada se gostoprimstvo ubraja u izumrle stvari« (Encensberger), evo već devetnaesti put prestonica je svih poetika globusa. Jedna manjina iz svih naroda, svih zemalja i kontinenata, iz godine u godinu, godinama donosi svežanj svog semena slobode da proklijava na toplom suncu juga, da ga oplodi nadom da ljudi mogu da žive (ako ne od) i sa pesmom. Oni koji hodaju nebom okupljaju se da nađu uporište na zemlji. Da nađu slobodnog prostora na duhom racionalnosti i (ili) represijom okupiranoj planeti i poput antičkog Anteja još silovitije da krenu visočije.

Zborovanje na Struškim večerima poezije, pored raznolikosti poetskih iskaza, koji su utemeljeni u individualnom i neponovljivom činu stvaranja, predočava nam i različite kulturne situacije u kojima nastaje poetska reč. Jer stvaraoci, pored svoga *ja*, u pesmi donose i deo njihovog *mi*, deo duhovnog okvira koji u sebi uključuje istorijsko pamćenje i ovovremena traganja. Tako Struš-

Digitized by Google

ke večeri poezije, okupivši svekolika pesnička zračenja sveta, postaju fokus u kome se očitavaju tradicija i traganja jednog segmenta ljudske kulture. U tom reprezentativnom uzorku ljudske osećajnosti, razume se, utapa se i makedonsko, kao i pesničko iskustvo narodâ i narodnosti Jugoslavije: da bi se prožimalo i, istovremeno, iznalazilo svest o sopstvenim vrednostima i uzletima po nagornini pesničkog stvaranja.

Kada je makedonska poetska reč narasla do punoletstva, u njoj se, kao prirodna potreba, rodila želja da se susreće i da odmerava snagu sa sebi ravnima, koliko i da se propituje o sopstvenim korenima, o izvorištima svoje posebnosti. Na jednoj seansi susretanja sa tradicijom, na literarnom čitanju grupe istaknutih makedonskih pisaca povodom jubileja (15. jul 1961) izlaženja Zbornika braće Dimitrija i Konstantina Miladinova, rodila se pomisao da postoje uslovi za organizovanje jedne tradicionalne pesničke manifestacije festivalskog karaktera. Od tada, iz godine u godinu, broj učesnika na Struškim večerima poezije u stalnom je porastu. Već 1964. godine one prerastaju u opštejugoslovensku manifestaciju na kojoj uzimaju učešće pesnici iz svih republika. Sledećeg leta festival u okupljanju pesnika prelazi jugoslovenske granice i u Strugu dolaze eminentni predstavnici iz više zemalja. Kako se povećavao broj sudionika, umnožavao se i sadržaj zborovanja. Tako da sada Struške večeri poezije po reprezentativnom sastavu učesnika, po raznolikosti programa i parametrima vrednovanja stvaralaca slove za najveću i najautoritativniju pesničku manifestaciju u svetu koja je već poodavno ušla u registar UNESCO-a.

Ovde i sad nismo u stanju da rekonstruišemo bezmalo dvodecenijsko trajanje Struge. Pred veliko oko Ohridskog jezera dolazile su, zastajale i »ostajale« hiljade pesnika sa hiljadama stihova, govorile su poetike svih kontinenata, predstavljani su lirski zapisi svih jugoslovenskih naroda — ali, ipak, izazovu metamorfoze programskih koncepata odolele su dve tačke. U njima je zgusnut međunarodni ugled i avans za duhovna ulaganja, za optimizam u pogledu preživljavanja poezije. Bez pretenzije da ih rangujemo, pokušaćemo čitaocu da predočimo njihov kroki.

Po svojoj neprimerenosti »duhu vremena« današnjeg kao *prvi* izdvajamo Međunarodni miting poezije »Mostovi«.

Savremeni svet kao nijedna epoha do danas poznaje fenomen masovnosti i okupljanja. Ljudi svoju potrebu za pripadanjem transponovali su u političkim pokretima, društvenim asocijacijama sa neposrednim materijalnim interesima, raznim neformalnim grupama (od onih za zaštitu čovekove okoline do simpatizera sportskih klubova). Apsolutni šampion tih »premošćivanja« podvojenog sveta svakako su sredstva masovnog komuniciranja. Taj mamutski nervni sistem u velikom planetarnom telu postaje gospodar čulâ svih ljudi. Jedan ekskluzivan nastan, posredovan njihovim nevidljivim kanalima, može da obuzme pažnju i pola globusa. Olimpijske igre bile su čujne i vidljive čak i za više od toga. Ljude mogu da okupljaju i okupljaju ih magnetna polja po-

Digitized by Google

litičkih ideja, nacionalna htenja, neizvesnost i obrti igara, ali poezija, bar do sad, nije pokazivala moć zgušnjavanja kolektivne pažnje. Najviše što je mogao da očekuje pesnik, kada su pesmi predviđali sumornu jesen, kada je čulnost »trebalo« da ostari u racionalitetu — bilo je da se njegovo stvaralaštvo druži sa usamljenim pojedincem. Međutim, kada na Međunarodnom mitingu poezije »Mostovi« pesnici iz svih zemalja sveta svojeusno izgovaraju stihove, kada na dvema obalama Drima okupe hiljade ljudi, tada oko lirskog slogana bude više publike nego na fudbalskom igralištu. Struga tada ima više ljubitelja poezije nego stanovnika. Svejedno što ova svetkovina traje jedan dan, jednu noć — prisustvo tolikog sveta, kako reče jedan od učesnika, »najveća je odbrana postojanja i smisla poezije«.

Međunarodni ugled ove manifestacije ne donosi samo sadržaj programa. U neku ruku on je samo pretpostavka na kojoj izrasta njen dignitet. Visoko mesto na tabeli svetske kulturne situacije Struške večeri poezije obezbeđuju i nivoom učesnika. Najveći među jednakima iz sazvežđa velikana isplutava na institutu »Zlatan venac« koji se dodeljuje svake godine jednom od učesnika za vrhunska pesnička ostvarenja. Dosadašnji Orfeji, nosioci nagrade »Zlatan venac« su: Viston Hju Odn (SAD), Pablo Neruda (Čile), Euđenio Montale (Italija), Fazil Hisni Daglardža (Turska), Leopold Sedar Sengor (Senegal), Ežen Gilvik (Francuska), Artur Lundkvist (Švedska), Rafael Alberti (Španija), Miroslav Krleža (Jugoslavija) i, ove godine, Hans Magnus Encensberger (SR Nemačka), kao i pesnici koji su ranije dobili »Zlatan venac« putem međunarodnog konkursa za pesmu: Robert Roždestvenski i Bulat Okudžava (SSSR), Laslo Nađ (Mađarska), Mak Dizdar i Miodrag Pavlović (SFRJ).

Stvaralačka legitimacija svakog autora ponaosob dovoljna je da nas uveri u afinitet i vrednosne parametre organizatora, u njihove visoke kriterijume prilikom ustoličavanja laureata. Svojim izborom da su se, bar do sad, nalazili na samim vrhovima stvaralaštva u svetu mogli su da se uvere jednim dodatnim »filterom«. Naime, »Zlatan venac« mnogim dobitnicima bio je »zadnji korak ka Nobelovoj nagradi« (Švedski radio 1979. godine). Neki, doduše, sa njim još stoje u njenom predvorju, ali pesnici poput Pabla Nerude, Euđenija Montalea i Artura Lundkvista ovenčali su se i priznanjem Švedske akademije.

I pored toga što su laureati proneli u svetu glas o Strugi, a i ona o njima — u nagradama se ne dovršava smisao Struških večeri. Njihov najveći motiv je pre svega da moralno podupiru pesničko stvaranje, da okupljaju i upoznaju pesnike. Ili, kako ih je prošle godine nadahnuto definirao Pjer Gamora iz Francuske: »Često, čak previše često, ljude pera i hartije poznajemo zahvaljujući hartiji. Svakako da je pisanje jedno od najvećih otkrića, ali njime se ne može zameniti istina žive reči, neposrednog kontakta... Struške večeri daruju nam mogućnost da otkrijemo i pronađemo lica, glasove, prijateljstva od krvi i mesa. A ovi susreti... gostoprimstvom i pažnjom makedonskih prijatelja i njihovom po-

Digitized by Google

stojanom željom da služe kulturi kroz žive kontakte postaju još upečatljiviji.«

Na koji je način ove godine Struga otvorila gradske porte pesnicima sveta? Kada i kako je pored večnog Drima potekla još jedna reka reči u novom koritu svetske poezije?

Samo što će stići (21. avgusta), okupiće se pesnici, zajedno sa ostalim svetom, pred svojim i njihovim Domom poezije uz zvuk fanfara da zapale vatru koja se neće gasiti sve dok ne ode poslednji od njih. Nakon toga Blagoja Čorevski, glumac Dramskog teatra iz Skopja, ovogodišnji dobitnik Sterijine nagrade za glumačka ostvarenja, izgovorio je ono što zna svaki Stružanin, svaki Makedonac — ponavljao je zajedno sa svakim čovekom iz okupljene mase: »T'ga za jug«, najlirskiji svežanj stihova Konstantina Miladinova. Na taj način pesnici sveta čuvaju od zaborava patrona koji ih okuplja na manifestaciju u njegovu čast i zahvalnost, a Stružani se podsećaju na svog najznamenitijeg sugrađanina — studenta atinskog i moskovskog i zatočenika carigradskog. Jer »T'ga za jug« isplakana je dok je taj prosvećeni Makedonac uzalud tražio *prostor* pesmi svojoj i svog naroda po hladnim moskovskim ulicama. Sto trideset godina je prošlo od njenog rođenja, a ona je sve mlađa u našoj svesti. Konstantinu je u trideset i drugoj godini, pod misterioznim okolnostima, u carigradskim kazamatima oduzeto pravo da *tuguje za jugom*, a on, evo, stotinak godina živi i stotinama će živeti u pesmi. Jer »T'ga za jug« je prethodni slogan, amajlija svima onima koji prebivaju na severu života, kojima socijalni i politički uslovi opstanka zamenjuju pravo na pevanje plakanjem. I, koliko je ona (»T'ga za jug«) naša, makedonska, toliko u njoj stoje zapisana htenja, uzdasi, svakog pesnika, svake poezije koju nekakve sile mraka sputavaju, ne daju da punim glasom izgovori reč, istinu.

Kada su bili izgovoreni i poslednji stihovi himne pesničke republike, pred otvorenim dverima Doma poezije okupljeni narod slušao je pesme Miroslava Krleže, nosioca prošlogodišnjeg »Zlatnog venca«, i Slavka Janevskog, dobitnika nagrade »Braća Miladinovci«, isto tako za lanjsko zborovanje, koja se dodeljuje svake godine jednom makedonskom pesniku za zbirku pesama između dve Struge. Pre nego što će stići u salu Doma, gde će se obaviti svečano (protokolarno) otvaranje XIX Struških večeri poezije, posetilac zastaje u holu gde je otvorena izložba knjiga. Na štandovima su istaknuta inostrana izdanja delâ predsednika Tita, nemačka, inostrana i jugoslovenska izdanja ovogodišnjeg laureata »Zlatnog venca«, Hansa Magnusa Encensbergera, kao i odabrane knjige skoro svih makedonskih izdavača.

Dok su oni (srećni) posetioci (koji su nekako uspeli da dođu do ulaznice) slušali pozdravne govore na samom činu otvaranja manifestacije, trostruko, četvorostruko, možda i više od tog, ostalo ih je na keju Drima. Ljudi koji su se brinuli o redu bili su neumoljivi — iz prostog razloga što ne baš mala sala Doma poezije nije mogla da primi ni jednog čoveka više. Eto još jednog pa-

Digitized by Google

radoksa Večeri da poezija »ide na kartu više«. Eto još jednog socio-estetskog fenomena koji zahteva teorijsko objašnjenje. Inače, Program svečanog otvaranja bio je podeljen u dva dela. U prvom, pesnici iz svih naših republika i pokrajina na jezicima narodâ i narodnosti prineli su senima predsednika Tita buket svežih stihova inspirirani njegovom ličnošću i delom, a u drugom, savremenu makedonsku liriku, u izboru Milana Đurčinova, a u poštu dela Konstantina Miladinova, govorili su makedonski glumci. Time je bila iščitana knjiga promemorija.

Kasno uveče, ili rano ujutru, onog momenta kada se po Griniču razvenčavaju noć i dan, Todor Čalovski, pred upornim ljubiteljima poezije, upriličio je izbor iz »najdominantnijeg roda u našoj književnosti«. U jednoj intimnoj prostoriji hotela »Drim« i u isto takvoj atmosferi slušali smo pesme koje su ispevane između dve Struge. Iako se autor izbora, kako sâm kaže, opredeljivao »za *pesme*, a ne za pesnike«, pred publikom su se redali stihovi »iz tako reći svih generacija pesničkih talasa« u Makedoniji. Predstavljajući pesničku osećajnost i po dubini životnog iskustva njenih autora, u toj ponoćnoj antologiji slušali smo stihovanja od Konevskog, Janevskog i Šopova, preko Ganeta Todorovskog, Radovana Pavlovskog do Riste Lazarova, Kletnikova, Kulafkove, Plevneša i Gordane Mihajlove-Bošnjakovske. Na ovom izboru Čalovskog surađivali su Avni Engili za poeziju koja se u SR Makedoniji stvara na turskom jeziku i Resul Šabani na albanskom. Tako, u tom rukohvatu jednog segmenta naše duhovnosti našle su se boje i civilizacijske uslovljenosti podneblja. Dakako, jedna ovakva panorama, koliko je određena samom istinom jednogodišnjeg narastanja pesničkog stvaranja, toliko je uslovljena i subjektivnošću izbora, da ne kažemo i afinitetom sastavljača prema pojedinim poetikama i pesnicima. Otud je on samo jedan presek u stratumima pevanja, a da bi bio relevantan, uvek treba da se relativizuje. Ali svejedno, i povrh toga, Todor Čalovski, pokazujući »svojeličan pesnički štimung«, u jednom tolerantnom izboru predočio nam je partiture iz makedonske poezije i sa univerzalnim sazvučjima.

Pred kompetentnim auditorijumom Struških večeri poezije ovog leta bio je prezentovan i jedan mali (uvek mali za njene tradicije i bogatstvo) odlomak indijske poezije. Sjaradž Singh Džen, iz ogromne mase indijskih pesnika, za ovu priliku izabrao je dvadeset i pet stvaralaca. Iz konciznog predgovora sastavljača izbora saznajemo da je savremena indijska poezija višejezičko stvaralaštvo. Iz indoevropske, dravidske i dordske (ili kafirske) jezičke grupe razvilo se sedamnaest književnih jezika na kojima se danas u Indiji stvara literatura. Tu leksičku raznolikost umnožava i engleski jezik, koji se zadnji uključio kao sredstvo pesničkog iskaza. Uz tu složenu jezičku situaciju treba dodati i činjenicu da je savremeno indijsko stvaralaštvo izraslo iz različitih kulturnih i verskih tradicija; sveukupnost savremene indijske kulture sačinjavaju nasleđa od prearijske i arijske kulture, s jedne, i musliman-

Digitized by Google

ske i hrišćanske, odnosno zapadne kulture, s druge strane (Šjaradž Džen).

Ali, i pored akulturacionih procesa koji su se odvijali u prošlosti, i pored evidentnih prožimanja raznolikih vrednosti koje su i danas aktuelne, poezija Indijskog potkontinenta, jednako kao i pre, i danas ljubomorno čuva jednu osobenost svoje poetike — panindijsku utemeljenost. U osnovi toga je neprolazni interes pesnika za stara indijska predanja, osobito epska (*Ramajana*, *Mahabharata*), koliko i puranska.

Ako prethodni stav prihvatimo kao prvu osobenost savremene indijske poezije, ako je ona ishodovana u duhovnom kontinuitetu, u »istorijskom pamćenju«, druga se ogleda u neposrednom delovanju istorije. Kada je muslimanska vlast u Indiji bila učvršćena, započelo je drugo osvajanje — islamizacija podanika. Na to domaća religijska tradicija snažno podstiče stvaralaštvo. Poezija, svejedno što varira »bhakti« sadržaje (ljubav prema bogu, vernost), u vernost svom korenu etablira duh rezistencije. Razvija se poezija hindu dijalekta u kojoj su prepevane staroindijske teme (Rama, Kršna i druge). Budući da je jedno vreme Indija, skoro u celosti, bila muslimansko carstvo, tamo, ipak, prodire jedna nova kultura. Stvara se književnost na persijskom i arapskom jeziku. »A vrlo značajan nastan... predstavlja razvitak urdu jezika. Savremena indijska poezija ne može se zamisliti bez poezije urdu jezika; urdski jezik zauzima mesto odmah iza hindskog. Znači, tu ulazi prvi strani elemenat u indijski kulturni život (drugi će biti zapadni koji će uneti Englezi). Urdu poezija unosi arapske pesničke forme i sadržaje, koji vremenom postaju romantičarska svojina indijske poezije, svojina koja *ukrašava celinu, ali nikad ne nadvladava*« (Šjaradž Džen). Ovome treba još dodati da je sva ova poezija izrazito lirska i kao takva postaje građa za razvijanje indijske muzičke tradicije.

Zadržavajući i dalje svoje osobenosti, indijska poetika dolazi u dodir sa kulturom zapadnoevropske tradicije. Prožimanje koje će uslediti najpre će se osetiti u bengalskoj poeziji, »koja prihvata slobodan stil i italijanski sonet u svojoj versifikaciji« (Šjaradž Džen). Uticaj Evrope (koji i danas postoji) biće toliko snažan da će se stvoriti književnost na engleskom jeziku. Po ugledu na nju razvijaju se novi (za indijsku kulturnu situaciju) književni rodovi: drama, roman, novela, esej.

Uporedo s tim, budući da se indijska tradicija bitno nije menjala, »morala je da odustane od onoga što nije moglo da drži korak sa opštim promenama«. Na scenu stupaju reformatori Ram Mohan Ram, Vivekanand i Gandi. U sklop njihovih socijalno-kulturnih preobražaja ulazi i pesništvo u koje će biti utisnut pečat hindurizma (neohinduizam). I dok je njihov uticaj posredovan, izveden iz njihovih filozofsko-socijalnih doktrina i delovanja, »simbol novog duha i stvaralaštva« u indijskoj poeziji postaje Rabindranat Tagore. »Njihova vizija o sveopštoj ljubavi, mističnom jedinstvu čoveka i svemira, univerzuma i internacionalizma, pred-

Digitized by Google

stavlja jedinstvenu simbiozu indijske misli i tradicije, s jedne, i savremenih zapadnih vrednosti, s druge strane« (Šjaradž Džen).

Najnovija poezija indijskih naroda, pa i ona koja je upriličena u izboru na makedonskom jeziku, narasta u oscilirajućim traganjima između tradicije i savremenosti. Ovom prilikom nećemo se konkretnije baviti zbirkom savremene indijske poezije. Čitalac koga to zanima najverovatnije će sâm to uraditi, ali sad vredi napomenuti da je to prvi izbor pesama indijske poezije koji se pojavljuje na makedonskom jeziku.

Pred istim auditorijumom, iste večeri i na isti način bio je predstavljen i izbor savremene mađarske poezije. Pesnike zastupljene u toj antologijskoj panorami odabrao je Paskal Gilevski.

Mađarska poezija, književnost i literatura nije nepoznata na našim prostorima. Bogatstvo njene tradicije, značaj koji je imala u evropskim kulturnim kretanjima i geografska blizina susedne zemlje učinili su pristupačnim njene duhovne vrednosti. Za makedonsku kulturnu istoriju Mađarska ima još jedno dodatno značenje. U Budimu, sada već daleke 1814. godine, štampane su prve knjige Joakima Krčovskog, a dva leta kasnije i drugog makedonskog preporoditelja Kirila Pejčinovića.

Tada se još nisu bile pojavile njihove nacionalne pesničke veličine: Mihaj Verešmarti, Šandor Petefi i Janoš Aranj, koji će, zajedno sa dva velika pesnika dvadesetog veka — Endre Adijem i Atilom Jožefom, širom sveta proneti slavu talenta svoje zemlje, koliko i uslovljavati i podsticati traganja pesništva svog naroda. Od tada i od njih mađarska poezija živi u stvaralačkom kontinuitetu, dok se na makedonskom kulturnom prostoru, usled poznatih istorijskih poremećaja, menja pesnička topografija. Njene lirske vode poniru i u tom međuvremenu izlaze samo na nekim pukotinama istorije, da bi u mlazevima nadolazile tek nakon oslobođenja jednog dela makedonske zemlje (SR Makedonija). Tako da će svog starog prijatelja, koji joj je pružio ruku kada je ona učila da hoda, makedonska poezija udostojiti na adekvatan način tek kada preboli traume svog rađanja. Kod nas (u Makedoniji) i ranije, u periodičnim izdanjima, pojavljivale su se pesme mađarskih autora, ali prva antologija izašla je pre desetak godina. U njoj su zastupljeni pesnici koji su se afirmisali posle Atile Jožefa. Ova druga antologija, na neki način, nastavlja onamo gde je stao prethodni izbor. Sastavljač našu pažnju usmerava na pesničko stvaranje poslednjih desetak godina. Pri tom panorama savremene mađarske poezije započinje sa dva najznačajnija autora: Đulom Ilešom i Šandorom Verešom. Za njima slede Ferenc Juhas, Laslo Nađ, Ištvan Šimon, pa preko Ronaija, Garaija sve do Tandorija, koji se već dokazao i kao vrstan prevodilac makedonske poezije na mađarski jezik. Pored njega, makedonsku poeziju mađarskoj književnoj javnosti posredstvom prevoda prezentuju i Ileš, Šandor Vereš, Ištvan Vaš, Kepeš, Ronam, Laslo Nađ i drugi. Većina njih, a i ostali mađarski pesnici redovni su gosti Struških večeri poezije (Laslo Nađ je dobio i »Zlatan venac« 1968. godine za najbolju pesmu putem me-

Digitized by Google

đunarodnog konkursa, a Juhas je jedinstveni dobitnik nagrade časopisa »Stremež« za najbolju pesmu pročitanu na Struškim večerima poezije 1967. godine). Tako je kontakt koji je bio uspostavljen sa mađarskom kulturnom situacijom daleke 1814. godine sada prerastao u razvijenu saradnju sa makedonskom poezijom koja će se sigurno još razgranjavati.

Treći kolektivni nastup ove godine pripao je slovenačkoj lirici. Ciril Zlobec je za ovu priliku iz sveukupne pesničke situacije izabrao dvadeset i tri pesnika i pedeset pesama koje su oni stvarali poslednjih desetak godina. Iz kratkog predgovora kojim je propratio tu panoramu saznajemo da je ona »pesnički trenutak koji još traje i (koji) presudno determiniraju pesnici sa antologijskim vrednostima, koliko i oni drugi, brojniji, koje će vreme još premeravati, presuđivati, odabirati, mnogo njih odbaciti, ili koji su sad sa svojim delom nesumnjivo prisutni, uzbudljivi, sa unošenjem svakojakih novosti, estetskih i idejnih, možda karakterističnih za ovaj trenutak slovenačke lirike«. Ciril Zlobec mogućeg čitaoca obaveštava da je u poeziji njegovog naroda prevaziđen »ekskluzivizam između tradicije i modernizma« i da su sad pesnička traganja upućena ka radikalno novim područjima koja najčešće po svojim obeležjima pripadaju kontingentu avangarde. Prolazeći po njegovim bespućima, duh poezije uravnotežiće suočavanje sa tradicijom koliko i suprotstavljanje između nje i modernizma. Umesto toga, u poeziji i sveukupnoj intelektualnoj i kulturnoj situaciji Slovenije rodiće se »kao razvojna nužnost i kao željeni rezultat estetski i izražajni pluralizam«, koji, opet, nije bez korena u tradiciji, pa čak i onoj najbližoj. Pesničke fakture koje su zastupljene u izboru najbolje odobravaju prethodnu konstataciju. Evo samo nekoliko imena: France Forstnerič, Niko Grafenauer, Edvard Kocbek, Svetlana Makarovič, Tone Pavček, Tomaž Šalamun, Dane Zajc i sastavljač ove panorame — Ciril Zlobec.

Ako bismo sad hteli da povučemo dve crte između slovenačke poezije i one kod koje je ona bila u gostima da bi gostovala u čitavom svetu, ako je približimo makedonskoj, one se sastavljaju ne toliko u pesmi koliko u smislu pevanja. I kod jedne i kod druge ono je »jedna od osnovnih konstanti nacije«. Ta dva naroda, koja su kroz istoriju bila kidana i prigušivana, ponižavana i vređana, osporavana i ugrožavana, svoj su legitimitet i u najplačnija vremena nalazila u pevanju. Ako nisu mogli da rimuju svoja osećanja, puštali su glas kada je on bio zabranjivan, kroz usta im je izbijao krik koji je negde u budućnosti ulazio u pesmu. Otud i kod jednog i kod drugog naroda »uverenje u sebe, u kult reči kao posebne vrednosti«. One su (reči) rasterećivale sve magline istorije i zabadale se u samu srcevinu njihovog identiteta, kao što i sad sa njima zidaju posebnost egzistencije.

Pesnička predstava u Strugi, kao i sve do sad, i ove godine imala je svog junaka. Ovog leta to je bio Hans Magnus Encensberger. Tom nemačkom pesniku pripala je međunarodna nagrada »Zlatni venac«. Do godine i on će imati svoju zastavu stihova na obalama Drima (kao Neruda, Montale, Viston Hju Odn, Alber-

Digitized by Google

ti...), koja će vijoriti i raznositi poruke njegovog pevanja u svet — Encensbergovu domovinu. Jer on samo po administrativnim aktima i pedantnim istoriografijama slovi kao Nemac. Po duhovnom habitusu, životopisu, konačno, po topografiji njegovog stanovanja, pored toga (što je Nemac) i pre toga pripada onom senzibilitetu ljudi koji svojim delom naseljavaju više kultura, odnosno jednu kulturu koja bez pasoša prelazi nacionalne granice.

Hans Magnus Encensberger rođen je 1929. u Kaufbojernu, a detinjstvo provodi u Nirnbergu. Onamo će završiti i gimnaziju, a studije nauke o književnosti, jezika i filozofije u Erlangenu, Frajburgu, Hamburgu i Parizu. U Erlangenu dve godine surađuje u studentskom pozorištu, da bi 1955. u istom mestu odbranio doktorat o pesničkom postupku u lirskom delu Klemensa Brentana. Do 1957. urednik je na radiju u Štutgartu i profesor po pozivu na Visokoj školi za oblikovanje u Ulmu. Sledeće godine putuje po SAD i Meksiku, a 1957—1959. sa statusom »slobodnog književnika« vodi se u mestu Stranda u zapadnoj Norveškoj. Godine 1959—1960. stipendista je Vile Masimo u Rimu. U 1961. peseljenje na Tjome, ostrvo u Norveškoj. Profesor po pozivu na Univerzitetu u Frankfurtu postaje 1964, a sledeće godine preduzima i prvo putovanju u Južnu Ameriku, koje koincidira sa njegovim preseljenjem u Zapadni Berlin, gde osniva časopis za društveno-politička pitanja i književnost. Godine 1967. preduzima novo putovanje u SSSR. Odande kao stipendista SAD provodi 1967—1968. godinu u Konektikatu. Iz političkih razloga vraća stipendiju i putuje na Daleki istok i na Kubu. Tamo boravi 1968—1969. Neposredno pre svog drugog boravka u Strugi Hans Magnus Encensberger sa Porukom Večerima poezije, datiranom 14. maja 1980. godine, javio se iz Minhena. I možemo li sad biti sigurni da će se nakon završetka ove manifestacije opet tamo vratiti?

Ako je nepredvidivo putovanje, tragovi puta Encensbergerovog uveliko su izvesni. Ovom prilikom nećemo do kraja ići za njim, ali zaustavićemo se na najvažnijim tačkama. Prvu svoju zbirku pesama — *Odbrana vukova* objavljuje 1957. godine. Sledeća knjiga poezije — *Azbuka za slepe* izlazi 1964. Zatim, posle jedanaest godina, dolazi nova pesnička knjiga — *Mauzolej-37 balade o istoriji progresa.* U međuvremenu objavljuje eseje sa političko-filozofskim i književno-estetskim sadržajima. Najznačajniji su: *Sitnice* — 1962, *Politika i zločin* — 1964, *Nemačka, Nemačka između ostalog* — 1967. i *Politička razmimoilaženja* — 1974. Posle Kube objavljuje dramu (kako je on naziva, »scensku dokumentaciju«) *Saslušavanje u Havani*, a 1978. alegorijski ep *Propast Titanika.*

Od prve zbirke pesama, preko političko-filozofskih i književno-estetskih eseja do *Propasti Titanika*, Encensberger u svom svetogledu vidi savremenu problematiku. Dakako, »ovde i sad« nećemo i nismo u stanju detaljno da obrazlažemo svekoliko stvaralaštvo njegovo. Ono što u njegovom opusu pada u oči jeste njegova, ako tako može da se kaže, opsednutost da pomera granice kritič-

Digitized by Google

ke svesti. Nalazeći da je savremeni čovek zaslepljen sopstvenim otkrićima, koja su u svom projektu trebala da mu otvore oči da bi sebe i svet oko sebe bolje video, ali koja su ga zatim toliko »podigla« sa zemlje da mu se ovozemaljska egzistencija ukazivala kao nešto daleko i nedokučivo — on ustaje protiv onih »otkrića« koja hoće da nagovore čoveka kako mu je lep ovaj svet. U tom suprotstavljanju petrificirane svesti Encensberger pronalazi i koordinate duhovnog opstanka i delovanja pesnika u okruženju reificirane stvarnosti. Njegov (pesnikov) dug bio bi da »povećava gnev u svetu za jedan gram«.

U duhu takve zamisli on ostaje i u svojim političko-filozofskim reminiscencijama, ali se u njima ona preobrće u intelektualnu sumnju, u nepristajanje na dostignuti nivo saznanja. Kada se u krugu frankfurtske škole (pre svega kod Horkhajmera i Adorna) sublimirao pojam »industrije kulture«, koji je trebalo da obuhvati svekolike sadržaje načina života koji se unose spolja u čovekov svet, a čiji je primarni motiv stvaranje profita i kao rezultat tog nametanja ljudstvovanje svode na izmanipulisano opstojanje, — Encensberger vrhuni taj fenomen unošenjem u pojmovno-kategorijalni aparat intenzivnijeg pojma »industrije svesti«. Industrijalizacija ljudske duhovnosti je fatalnija utoliko što je ona već preplavila globus kao »ključna industrija dvadesetog veka«, kao strateška činjenica održavanja vlasti i rušenja poretka. »Gde god se danas okupira ili oslobodi neka visokorazvijena zemlja, gde god dođe do državnog udara, revolucije, prevrata, novi režim ne osvaja prvo puteve i središta teške industrije, nego radio-stanice, štamparije i telegrafske službe. Dok menadžeri i eksperti za tešku industriju i industriju potrošne robe, kao i za javne službe, samo mogu utvrđivati svoje položaje, funkcioneri industrije svesti neodložno se smenjuju.« Sa ovakvom dijagnozom bolesnika dvadesetog veka ne moramo da se u potpunosti složimo; možda u njoj nisu naznačeni svi sindromi, ali uz pomoć Encensbergerovu, otvarajući njenu utrobu, gledamo da u osnovi te traume stoje njeni »najzdraviji« organi. Industrija svesti, nevidljiva manipulacija ljudima moguća je kada: (a) mase prekorače elementarni nivo prosvećenosti. Tamo ona nalazi filozofsku pretpostavku; (b) politička pretpostavka je »proglašavanje (ne i ostvarenje) ljudskih prava, pogotovu sloboda i jednakosti«; (c) dok svojim radom čovek sanira samo svoje biološke potrebe, industrija svesti kao sredstvo vladanja nad ljudima nije potrebna. U njihov život ona se uglavljuje tek sa blagostanjem masovne proizvodnje potrošnih dobara. Tada »se oslobađaju energije koje za vlast nisu bezopasne«; (d) četvrti uslov svog postojanja ona nalazi u tehnološkom progresu, u njegovim rezultatima. I treba li sad lečiti, može li se zahtevati ozdravljenje (bolesnika) sveta koga truju njegovi »zdravi« organi? Encensberger je postavio samo dijagnozu. Prećutavši terapiju, on je prorekao i njegovo beznađe. Evidentno, on ne želi da druguje s njim, kao što objektivno po načinu života i duhovnim stremljenjima naslućuje jedan novi svet.

Digitized by Google

Ovogodišnje Struške večeri poezije, kao i sve one do sad, proglasile su i Orfeja makedonske poezije. Nosilac nagrade »Braća Miladinovci« ovog leta je mladi pesnik Eftim Kletnikov. Njemu je ovo priznanje odato za njigu *Okoto na temniot.*

U ovakvim koktel tekstovima teško je, skoro nemoguće, iscrtavati stvaralački portret bilo kog autora. Budući da Eftim Kletnikov i njegovo pesništvo nije nepoznato široj kulturnoj javnosti, mi nećemo davati (i pored toga što zaslužuje i mimo nagrade) prikaz, već ćemo prikazati, rečima samog autora, kako je ono nastajalo. Konkretnije, kako se rodila ideja o njegovoj nagrađenoj knjizi *Okoto na temniot.* U intervjuu koji je ovaj pesnik dao »Studentskom zboru« preparira sâm trenutak rađanja umetničke imaginacije i ona, koliko je relevantna za njegovu poetiku, toliko sugeriše i individualitet samog stvaralačkog čina. No, ustupimo mesto pesniku, neka on bude tumač svojih snova. »Ja sam sin poljoprivrednika, zato, i kad se navraćam ka izvoru moje pesme, njene podsticaje nalazim u vezi sa prirodom, u iskonskoj vezi čoveka sa njom, koji su u osnovi radosni, ali koji skrivaju, istovremeno, u sebi i sen tragičnog. Bilo je leto, pre tri godine; kosio sam livade u Maleševiji. Jednog podneva sunce je imalo tako žestok svetlosan zamah. I, umesto da otopi pejzaž, ta svetlina beše učvrstila njegove oblike do neke čudesne metafizičke okamenjenosti. Tog trenutka zvižduk kose postao je oštar, metalan, kao da nije prolazio kroz meku mirisnu snagu bilja. Nesvesno sam stao. Svetlina koja je iznad mene, i u meni grmela odjednom je otežala. Učini mi se da neka velika senka počinje da raste u njenom jezgru, na oko sasvim bez uzroka i direktne veze sa himničnom muzikom i bojom pejzaža. I učini mi se da je neko *tamno oko* svedok tog *događanja* u koje se sve popelo (naleglo) u zenitu svog muka. Tada, odjednom, potpološka u travi pušta svoj glas. On je bio isto tako napuknut tamnom linijom, ali povratio je pejzaž u svom prirodnom toku. U predvečerju, kada sam se vraćao sa kosidbe u Negrevu, sâm, kroz šumu, osetio sam da u *događanju* ispod podneva, usred livada nije bilo prisutno samo moje, već i *iskustvo* nekog *drugog — Tamnog.*

To beše *slika* u kojoj je proklijala knjiga. Iz tačke te slike zatim koncentrično su se množili krugovi. Ja i Tamni pričali smo ne samo o *tamnom,* već i o *svetlom.* To je bila jedna strana, ali ja sam morao da se pomirim sa nemogućnošću dijaloga. Morao sam da sledim njegovu »nezainteresovanost«, njegovu duboku usamljenost — čisto odsustvo u smrti. On nije destruktivan i pored toga što u nekim pesmama može da liči na to, ali samo u prvom sloju.«

Tako, putevi pesničke imaginacije sasvim su neizvesni. Čovek nikad ne zna gde će ga zateći radost rađanja novog života koji hoda nebom, a podupire se zemljom. Ali jedno je izvesno, Eftim Kletnikov je, već sada, u mladim godinama izrastao u zrelo doba, u relevantnog i punopravnog člana makedonske pesničke republike.

Digitized by Google

Vezivno tkivo Struških večeri poezije, događaj u kome spontanitet izrasta do vrhovnog zakona postojanja i opstojanja pesme, jesu »Noći bez interpunkcija«. U tim ponoćnim pesničkim susretima autori govore sopstvene stihove. Poezija zaseda bez dnevnog reda. Iz pesama se oblikuje pesma, sve dok se ljudi ne umore od lepote. Taj novootkriveni komunikacijski prostor u kome protiče pesnički senzibilitet na putu do javnosti, reprezentacija pesničkih kapitalaca koja se okuplja da bi govorila svoje stihove, svake godine iznova podupire potamneli optimizam u moć poezije. Jer za ta stihozborovanja ljudi pomeraju satnicu svog ritma življenja, produžavaju pansione u hotelima. Najuporniji pak krenuće na put dug sedamdeset, sto, čak i preko dvesta kilometara.

Animator tog najpesničkijeg okupljanja na Struškim večerima poezije, budni sanjar svih noći, ove godine, kao i lane, bio je mladi makedonski pesnik Jordan Plevneš. Pored dužnosti, ove godine on je bio i počastvovan. Njemu je pripala nagrada za debitantsku knjigu poezije *Teorija na otrovot*, koju dodeljuje list »Studentski zbor«. I pored toga što ovo priznanje ovenčava juniorske godine pesnika, stvaralaštvo Jordana Plevneša po svom estetskom dignitetu već sada može da se meri seniorskim parametrima.

Dakako, ni program Struških večeri poezije nije mogao da izostavi uveliko opšte mesto ovakvih okupljanja — simpozijum. S tom razlikom što je, čini nam se, ove godine srećno odabrana tema: *Šta može poezija?* Na to pitanje pokušavali su da iznađu odgovor teoretičari poezije, istoričari književnosti, estetičari, književni kritičari i, dabome, pesnici. Ako pokušamo da na neki način sažmemo kazivanja domaćih i inostranih učesnika, onda — pored iskazanog optimizma u moć poezije koji se temeljio više na htenjima, na voljnim argumentima — kao njihov protivstav, kao kontrapunkt u debatnoj sali odzvanjala su i mišljenja o limitirajućim faktorima savremene epohe. Poeziju i pevanje sputavaju dve globalne tendencije modernog sveta koje u sprezi kumulirajuće negativno deluju. Prvo, to je sklizavanje svesti, njeno inkliniranje ka pragmatičnim vrednostima tehnificirane egzistencije i, drugo, narastanje političkog stratuma u totalitetu društvenosti koji od pesnika i pevanja zahteva da liru štimaju na utilitarnim partiturama poželjnih i očekivanih »proizvoda«.

I dok organizatori mogu da budu zadovoljni brojem učesnika i diferenciranim pristupima zadatoj temi, nama ostaje da žalimo što nije došlo do sučeljavanja među njima. Naime, učesnici simpozijuma miroljubivi ton Struških večeri poezije preneli su i u debatnu salu, tako da je izostao dijalog. Nekako sve vreme govornici su prolazili jedan pored drugog, iskazivali su čak i »provokativne« stavove, ali neka membrana, neki gluvi prostor uvek ih je razdvajao.

Između dve sesije simpozijuma u Ohridu, po tradiciji, u crkvi Svete Sofije okupili su se još jednom ljubitelji poezije i pesnici, dabome, na priredbi gde je bio rečima iscrtavan pesnički

Digitized by Google

portret dobitnika »Zlatnog venca« Struških večeri poezije Hansa Magnusa Encensbergera. U akustičnom prostoru starog zdanja najpre je besedio laureat, a zatim je makedonski pesnik Ante Popovski održao slovo o njegovoj poeziji, da bi, na kraju, Encensberger i artisti govorili stihove laureata.

Nakon toga velike trupe pesnika — prvi put u istoriji inostrane trupe bez oružja i ratovanja — osvojile su gradove Makedonije. Literarna osvajanja koja su onamo započeli nastavili su u radnim organizacijama Skopja, da bi ih dovršili na Međunarodnom mitingu poezije u glavnom gradu SR Makedonije. Tako je završeno i ovo predjubilarno zborovanje pesnika čitavog sveta. Do godine oni će se okupiti dvadeseti put, a sada su se razišli da nadžive još jednu godinu, ako ne u osami, ono sigurno u manjini u jednom, od prekomerne racionalnosti obeleženom, svetu.

Iz svega što je rečeno do sad, čitalac, nadamo se, može da nasluti kulturni rezultat ovogodišnjih Struških večeri. Njihovim umnožavanjem može da očita i učinak u devetnaestogodišnjem trajanju. Ali baš ono što će jednostavnim sabiranjem nakupiti njihov celokupan opus ocrtava i potrebu za daljim osmišljavanjem ove manifestacije, njenog programskog sadržaja i forme programskog koncepta.

Poput turističke, i pesnička sezona na Strugi kratko traje. Dok su tu pesnici, organizator zaista uspeva da izgradi zgusnut program sa intenzivnim kontaktima. Ali, kada se oni raziđu, na duhovno druženje kojemu će Struga biti uporišna tačka ne mogu da računaju, razume se, kad se izuzmu privatni kontakti.

U smislu nastavljanja i održavanja kontinuiteta nisu nedostajale ideje i predlozi. Bilo je govora o osnivanju međunarodnog instituta za poeziju, razmišljalo se i o pokretanju internacionalnog časopisa za poeziju, ali još uvek to prebiva kao idejna skica ili projekat koji tek treba da se ostvari. Na simpozijumima koji se redovno održavaju svake godine, i to po značajnim pitanjima poetike, učesnici iz čitavog sveta prinose relevantna neposredna pesnička i uopštena teorijska iskustva koja ostaju u uskom krugu simpozijumske publike, te pokretanje jednog medijuma koji će posredovati saobraćaj novih ideja, novih iskustava još je aktuelnije. Doduše, organizatori publikuju deo saopštenja sa skupa, ali sa čitavom godinom zakašnjenja. Njihov napor nije uzaludan, ali najvažniji deo skupova — diskusija uvek ostaje nedostupna široj naučnoj i kulturnoj javnosti. Ostaje nejasno zašto domaća periodika, kada je evidentna oseka u intelektualnoj situaciji kod nas, ne preuzima inicijativu da upriliči to iskustvo našim čitaocima.

Digitized by Google

Ljubiša R. Mitrović

Savremena francuska sociologija i samoupravljanje*

»Ideja o samoupravljanju izašla je iz knjiga u kojima je bila skrivena, da bi postala jedan od središnjih elemenata kolektivne svesti.«

(Lisjen Goldman)

I

Francuska sociologija danas, i pored toga što sledi trend savremene sociologije na Zapadu, po mnogim svojim obeležjima je specifična i osobena. Za razliku od nekih drugih nacionalnih sociologija na Zapadu, koje su pretežno okrenute problemima vlastitog društva, savremenu francusku sociologiju karakteriše otvorenost prema problemima savremenog sveta u najrazličitijim vidovima ispoljavanja njegovog društvenog bića i društvene sve-

*U ovom radu autor izlaže neka svoja zapažanja o savremenoj francuskoj sociologiji i samoupravljanju na osnovu utisaka i saznanja do kojih je došao u okviru svog studijskog boravka u Francuskoj, na Visokoj školi socijalnih nauka u Parizu i u Internacionalnom centru za koordinaciju istraživanja samoupravljanja.

Digitized by Google

sti. Širok je spektar interesovanja francuskih sociologa kako za probleme industrijskog društva, kako za kapitalističko tako i za socijalističko društvo, tako i za tradicionalno i za zemlje u razvoju. Sva ta interesovanja izražena su, između ostalog, u brojnosti i različitosti tema kojima se bave sociolozi, sektorâ istraživanja, pojavi i razvoju novih sociooloških disciplina u sistemu sociooloških nauka, kao i novih naučnih institucija u oblasti sociologije.[1]

Ako se za Pariz u konvencionalnom rečniku turista govori da je svetski grad, onda se za savremenu francusku sociologiju tim pre može reći da je okupirana najaktuelnijim pitanjima savremenog sveta (od pitanja kojima se bavi sociologija bede, nezaposlenosti i rasne diskriminacije, preko gorućih problema industrijskog društva, do pitanja koja su vezana za savremene društvene pokrete, a posebno za radnički pokret, samoupravljanje i participaciju, do problema koji su vezani za socijalnu ekologiju i antinuklearne pokrete).[2]

Ako učinimo globalni osvrt na stanje u savremenoj francuskoj sociologiji, videćemo da je, posle Gurviča, vrlo mali broj dela iz opšte sociologije, a sve više se publikuju dela iz posebnih sociologija, koja se snažno razvijaju i u okviru kojih se vrši dalje cepanje posebnih sociooloških disciplina i dolazi do pojave takozvanih pojedinačnih sociologija. Zakon podele rada i pojava takozvanog razmrvljenog rada sve su više izraženi, na specifičan način, i u intelektualnoj sferi razvitka nauke, pa i sociologije. U sociološkom sistemu nauka u Francuskoj danas susrećemo mnogobrojne posebne sociologije, između kojih: sociologiju rada, sociologiju saznanja, sociologiju politike, sociologiju društvene organizacije, sociologiju religije, sociologiju vaspitanja, sociologiju masovnog komuniciranja, sociologiju literature, sociologiju umetnosti, sociologiju slobodnog vremena, sociologiju prava, sociologiju sudstva, sociologiju mode, sociologiju ekonomije, sociologiju medicine, sociologiju javnosti, sociologiju sela, grada i države, sociologiju samoupravljanja, sociologiju sporta, sociologiju morala, sociologiju otuđenja, sociologiju porodice, sociologiju seksa, sociologiju dece, sociologiju zemalja u razvoju, sociologiju sindikalizma, sociologiju mentalnih bolesti,

---

[1] Pored fakultetâ i univerzitetâ u okviru kojih se izučava sociologija (a ona se ne izučava isključivo na filozofskom fakultetu, već i na drugim fakultetima društvenih nauka), u Francuskoj danas postoji preko 300 naučnih instituta i centara za studije i sociološka istraživanja, od kojih neki imaju i međunarodni karakter.

Što se tiče periodike, to jest časopisa u Francuskoj, danas u oblasti sociologije postoji veći broj, među kojima ističemo: Revue française de sociologie; Cahiers internationaux de sociologie; Actes de la recherche en sciences sociales; Sociologie du travaille; L'Homme et société; L'Autogestions.

[2] Vidi o tome u zborniku radova grupe autora: *Aspects de la sociologie française*, Les éditions ouvriéres, Paris, 1966 i *Perspectives de la sociologie contemporaine* (hommage à Georges Gurvitch, Presses universitaires de France, Paris, 1968).

Digitized by Google

sociologiju hobija, sociologiju kulture, sociologiju svakodnevnog života, sociologiju kooperacije, sociologiju jezika, sociologiju moderne civilizacije, sociologiju međunarodnih odnosa, sociologiju socijalnih promena, revolucije i tako dalje. Skoro da nema područja društvenog života savremenog društva koje nije postalo predmet sociološkog izučavanja, sa tendencijom konstituisanja u posebnu sociološku disciplinu. U fokusu interesovanja francuskih sociologa nisu samo problemi industrijskog društva, već i problemi društava koja se u ekonomskom pogledu nalaze na najnižoj lestvici društvenog razvoja, kao i problemi zemalja u razvoju. U tom smislu je i konstituisana jedna posebna sociologija — sociologie de devéloppement, koja se sistematski bavi sociološkim istraživanjem različitih pitanja i problema zemalja u razvoju (od načina proizvodnje do kulture).[3]

U idejno-teorijskom pogledu savremena francuska sociologija predstavlja pravi mozaik različitih uticaja. Ona je pod uticajem kako klasične sociološke škole u Francuskoj, a posebno Dirkema, tako i pod uticajem sve snažnijeg prodora marksizma koji sve više pleni generaciju mlađih sociologa. Takođe je u metodološkom pogledu evidentan uticaj funkcionalizma i pozitivizma u empirijskim istraživanjima.

Iako se iz pregleda razvoja posebnih sociooloških disciplina i tema koje su vezane za empirijska istraživanja može zaključiti da je francuska sociologija okupirana problemima savremenosti, u teorijskom pogledu ona se najvećim delom oslanja na sociološku tradiciju. U tom smislu zapaža se vraćanje na klasike sociološke misli (Sen-Simona, Ogista Konta, Marksa, Prudona, Tokvila, Dirkema, Maksa Vebera).[4] Među marksistički orijentisanim sociolozima veliko interesovanje vlada kako za dela klasikâ marksizma tako i za dela socijalutopista, posebno za Furijeova dela.[5]

Što se tiče opšte teorijske sociologije, ona je u Francuskoj uglavnom pod uticajem Marksovih, Dirkemovih i Gurvičevih dela. Ovi mislioci su svojim teorijama izvršili snažan uticaj, tako da danas u Francuskoj postoje i određene škole, kao i periodika (časopisi) koji dalje razvijaju njihovu misao. Novih pokušaja izgradnje velikih sociooloških sistema skoro i da nema. Makro sociološku problematiku sve više potiskuju mikro sociološka, empirijska i socijalno-psihološka istraživanja različitih fe-

[3] Po našem mišljenju, u sistemu obrazovanja sociologâ kod nas i sociološkog istraživanja trebalo bi uvesti u nastavne planove i programe obrazovanja sociologa i ovu disciplinu ili bi u okviru opšte i savremene sociologije trebalo u nastavni program integrisati ovu problematiku i posvetiti joj značajno mesto, i to ne samo zbog naše spoljnopolitičke orijentacije, već, pre svega, zbog sociološkog značaja promena koje se zbivaju u ovim društvima.

[4] Vidi o tome knjigu Raymonda Arona *Les Etapes de la pensée sociologique*, Gallimard, Paris, 1967.

[5] Vidi: *Actualité de Fourier*, Paris, Editions Anthropos, 1975 (Colloque d'Arc — et — senans sous la direction de Henri Lefebvre).

Digitized by Google

nomena društvene stvarnosti. U kontekstu razmatranja ovog pitanja treba posebno istaći teorijski napor Anri Lefevra[6], koji se sa marksističkih pozicija, stvaralački aplicirajući Marksovu teoriju otuđenja na savremenost, zalaže za konstituisanje sociologije svakodnevnog života, i Alena Turena, koji razvija aktivističku koncepciju sociologije akcije i permanentne sociologije, kao svojevrsne kritičke i angažovane sociologije u kontekstu društvenog razvoja.[7]

Francuska sociologija, može se s pravom reći, angažovana je na svim glavnim istraživačkim sektorima savremenog društva: od problema rada i odnosa u industriji, preko problema takozvanog potrošačkog društva, do problema koji su vezani za socijalne promene i revoluciju. Ona otkriva nova područja istraživanja i time sociološku nauku čini vitalnijom u kontekstu društvenog razvoja, a poziv sociologa u profesionalnoj podeli rada dobija sve precizniju ulogu i status.[8] Sve je veći broj dela u kojima se obrađuje problematika rada, odnosa u industriji, radničkog pokreta, omladine, dece i žena. Poslednjih godina konstituiše se i razvija i sociologija udruživanja, participacije i samoupravljanja, a fenomen samoupravljanja sve više okupira istraživače i naučne institucije.

II

Ideja radničkog pokreta o samoupravi proizvođača — koja u savremenom svetu, uprkos svim barijerama i otporima, postaje živa snaga i pokret koji menja svet, univerzalno-svetska tendencija — upravo je, kao što je poznato iz istorije, prvi put zaživela u praksi pariskih komunara 1871. godine. Iako je Pariska komuna ugušena u krvi, njeni oslobodilački principi i načela žive u kolektivnom pamćenju radničkog pokreta kao snažna pokretačka ideja vodilja. Uprkos svim tim lutanjima proleterskog pokreta po mraku, u pojedinim istorijskim situaci-

[6] Vidi: Henri Lefebvre, *Critique de la vie quotidienne II*, fondements d'une sociologie de la Quotidienneté, »Le sens de la marche«, L'Arcle editeur a Paris, 1961.

[7] U okviru Turenove škole takozvane sociologie permanente, od 1978. do danas izašla su sledeća dela: *La voix et la Regard*, Paris, Editions du Seuil, 1978; *Lutte étudiante*, Editions du Seuil, Paris, 1978; *La prophétie anti-nucléaire*, Editions du Seuil, Paris, 1980; a predviđa se objavljivanje sledećih dela: Les prochains ouvrages de la Série ponteront sur le mouvement occitan le syndicalisme ouvrier et le mouvement des femmes.

[8] U Francuskoj je poslednjih godina objavljen veći broj knjiga u kojima se razmatra pitanje poziva sociologa. Između ostalih, posebno su interesantne sledeće: *Le Métier de sociologue* (Pierre Bourdien et Jean-Claude Chamboredon), Paris. Mouton — Bordas, 1968; *Comprendre la sociologie* (Claude Javeau), Paris, Marabout — Université, 1976; *Guide de l'etudiant en sociologie, (par J. Cazeneuve, A. Akoun et F. Balle)*, PUF, Paris, 1971.

Digitized by Google

jama, i pored svih potiskivanja i zaborava, ona je uvek bila prisutna u proleterskom pokretu, poput velike oslobodilačke nade i u svakoj se novoj društvenoj situaciji iznova kao feniks rađala. Takav je slučaj i sa radničkim pokretom Francuske, koji je od Pariske komune pa do danas prolazio kroz različite etape u kojima je interesovanje za samoupravljanje bilo različitog intenziteta, ali nikada nije bilo napušteno.

Za poslednjih petnaest godina u Francuskoj ideja i pokret za samoupravljanje sve više rastu i postaju vrlo značajan faktor u svojoj idejnoj i političkoj snazi. To interesovanje iz godine u godinu sve više jača. Majsko-junski događaji iz 1968. godine od bitnog su značaja za dalji razvoj i borbu radničkog pokreta na platformi samoupravljanja. Majski pokret u Francuskoj uzdrmao je vladajući kapitalistički režim mnogo dublje nego što je to bio slučaj sa studentskim pokretima u SR Nemačkoj, SAD i drugim zemljama. Međutim, taj pokret bio je »sposobniji da ospori nego da pobedi; da zamišlja nego da transformiše; da se izrazi nego da se organizuje«[9]. Njegovi nosioci nisu bili periferni društveni slojevi, već upravo radnička klasa, inteligencija, studenti. Kao rezultat pokreta radnika i studenata, došlo je do oštrog i temeljnog osporavanja postojećeg poretka, kapitalističkih odnosa, države i vladajućeg sistema vrednosti. Iako su majski događaji iz 1968. godine u Francuskoj zatekli političke partije nespremne za akciju, oni su doprineli da se partije i sindikati postepeno počnu više baviti proučavanjem samoupravljanja i njegovim unošenjem u svoje programe. Došlo je do svojevrsne »obnove« samoupravnih ideja u Francuskoj.[10]

Iako u radničkom pokretu Francuske, a posebno među mladim radnicima i omladinom, sve više raste interesovanje za samoupravljanje; iako se u političkoj osnovi društva razvija i jača pokret za participaciju i samoupravljanje[11], a osobito u industriji (neki istraživači tvrde da je pokret za participaciju i samoupravljanje najjači u fabrici »Reno«), — treba naglasiti da je u Francuskoj danas različit odnos socijalnih i političkih snaga i u okviru same levice prema ideji samoupravljanja.[12] Mno-

---

[9] Touraine Alain, *Le communisme utopique — le mouvement de mai*, Seuil, Paris, 1972.

[10] Dr Bogdan Trifunović, *Francuska levica i samoupravljanje*, »Radnička štampa«, Beograd, 1976.

[11] U različitim vidovima ispoljavanja klasne borbe u savremenom društvu na Zapadu parole o participaciji i samoupravljanju sve se odlučnije ističu u zahtevima radnika. Ne retko ćete na transparentima radnika štrajkača u Francuskoj naići na parolu »Participacija da, represija — ne!« i druge.

[12] Bliže o participaciji i samoupravljanju u akcijama političkih partija i sindikata vidi u knjizi dr B. Trifunovića *Francuska levica i samoupravljanje*.

Digitized by Google

ge idejno-političke grupacije, od prudonista i trockista do marksista, izjašnjavaju se za samoupravljanje (iako među njima postoje znatne i bitne razlike). U sadašnjoj situaciji samoupravljanje je, nema sumnje, postalo tema koja se unutar levice u celini ne može zaobići.[13] Za samoupravljanje kao koncept novog društva, kao bazični odnos novog, socijalističkog društva i njegove globalne socijalne i političke organizacije najodređenije su se izjasnili i opredelili: Sindikat — Francuska demokratska konfederacija rada (GFDT)[14] i Ujedinjena socijalistička partija (PSU).[15] Socijalistička partija se takođe izjasnila u prilog samoupravljanju, mada nije jasno da li su za to opredeljenje bili odlučujući taktičko-politički ili strateški razlozi. Komunistička partija Francuske, iako do majskih događaja 1968. nije prihvatala samoupravljanje (smatrajući ga anarhosindikalističkom idejom), posle tih događaja, a osobito poslednjih godina, sve naglašenije insistira na neophodnosti široke demokratizacije upravljanja u preduzećima[16], što je došlo do izražaja i u rezolucijama sa XXII i XXIII kongresa KPF.[17]

Takve socijalno-političke tendencije, izražene u zahtevu za participaciju i samoupravljanje u savremenom francuskom društvu, izraz su dubljeg strukturnog sukoba nosilaca modernih proizvodnih snaga sa zastarelim kapitalističkim proizvodnim odnosima i potrebe revolucionarnog razrešenja tog sukoba kroz podruštvljavanje sredstava za proizvodnju i demokratizaciju sistema odlučivanja, to jest izraz su potrebe integrisanja sfere rada i sfere upravljanja kroz demokratski sistem samoupravljanja. Pri tom je taj zahtev različito idejno i politički koncipiran, od reformističkih (koji se zadovoljavaju funkcionalnom demokratizacijom odnosa u preduzeću u granicama vladajućeg sistema) pa do radikalno-revolucionarnih koji teže ukidanju kapitalističkog načina proizvodnje i kapitalizma kao globalnog društvenog sistema. No, bez obzira na njihovu različitu idejno-političku suštinu, ove tendencije sve više ukazuju na zakonitu nužnost prevazilaženja sistema heteroupravljanja i njegovu zamenu sistemom samoupravljanja.

III

Samoupravljanje u Francuskoj nije predmet interesovanja samo političkih partija, već sve više zaokuplja pažnju naučnika, istra-

[13] Francois Borella, *Les partis politiques dans la France d'aujourd' hui*, Editions du Seuil, Paris, 1973.

[14] Henri Arvon, *L'autogestion*, PUF, Paris, 1980.

[15] Vidi o tome: *Programme autogestionnaire présenté par a PSU*, Editions SYROS, Paris, 1978.

[16] Felix Damette, Jacques Scheibling, *Pour une stratégie autogestionnaire*, Editions sociales, Paris, 1979.

[17] Referat Žorža Maršea na XXII kongresu KPF, »Le Socialisme pour la France«, Editions Sociales, Paris, 1976.

Digitized by Google

živača različitih profila i naučnih institucija. Poslednjih godina sve se više širi krug autora, teoretičara, časopisa i uvećava broj naučnih institucija koje se bave problematikom participacije i samoupravljanja, a izražena je i težnja ka konstituisanju i razvijanju sociologije samoupravljanja u sistemu sociooloških nauka u Francuskoj. Među najistaknutijim autorima koji su se bavili ili se bave ovom problematikom u Francuskoj treba istaći sledeća imena: Ž. Gurviča, A. Lefevra, L. Goldmana, S. Malea, P. Navila, R. Garodija, I. Burdea, D. Ševoa, I. Divinjoa, J. Fišera, A. Majstera, A. Gorca, P. Rosanvalona, A. Guilerua i druga.

Ne ulazeći šire u razmatranje pojedinačnog doprinosa nekih autora i analize njihovih dela, ovde ćemo ukratko istaći samo neke autore i njihove teze koje ukazuju na istorijsku aktuelnost i humanističko značenje samoupravljanja kao svetsko-istorijske alternative društvenog razvoja u borbi za socijalizam, kao i njihov značaj za konstituisanje sociologije samoupravljanja. U Francuskoj sociologiji ime Ž. Gurviča i njegove zasluge nisu vezane samo za razvitak opšte teorijske sociologije i sociologije saznanja, već se ističe njegov doprinos sociološkoj teoriji samoupravljanja i sociologiji samoupravljanja.[18] Treba, međutim, reći da je među najenergičnijim zagovornicima ideje samoupravljanja i sociologije samoupravljanja u Francuskoj nesumnjivo Ivon Burde, koji je, sa Jozefom Fišerom, jedan od rukovodilaca seminara za samoupravljanje i sociologiju samoupravljanja na Visokoj školi socijalnih nauka u Parizu i jedan od urednika časopisa »L'Autogestions«. Burde je autor većeg broja dela koja su vezana za istoriju i teoriju samoupravljanja i u kojima se nalaze elementi sociologije samoupravljanja.[19] On u svojim radovima nadahnuto tvrdi da je »samoupravljanje od sada osa spram koje niko ne može izbeći da se odredi«.

Problemima koji su vezani za teoriju samoupravljanja bavio se i lucidni francuski marksista našeg doba A. Lefevr, koji je takođe bio jedan od članova redakcije časopisa »L'Autogestion« u vreme njegovog osnivanja.[20] Razmatrajući pitanja koja su vezana za teoriju samoupravljanja, Lefevr ističe da je »ideja samoupravljanja istovetna sa idejom slobode«, da je koncept samoupravljanja »otvaranje prema mogućem« i da se u tom procesu samoupravljanje kao aktuelni i univerzalni oblik klasne borbe, oblik demokratskog razrešenja društvenih protivrečnosti našeg doba, pokazuje kao sredstvo borbe koje krči put i kao sredstvo reorganizacije društva preobražavajući ga od ba-

[18] I. Duvignaud, *Georges Gurvitch: une théorie sociologique de L'autogestion*, »Autogestion«, No 1/1966, Paris, p. 5—13.

[19] Među najvažnija njegova dela svakako spadaju: *La délivrance de Prométhee*, (Paris, Ed. Anthropos, 1970), *Pour l'autogestion* (Ed. Anthropos, Paris, 1974), *Clefs pour l'autogestion* (Ed. Seghers, Paris, 1975).

[20] H. Lefebvre, *Problèmes théoriques de l'autogestion* (»L'Autogestion, № 1/1966, Paris, p. 59—71).

Digitized by Google

ze do vrha, od svakodnevnog života do države. A samoupravljačka država može biti samo odumiruća država. Jedino pomoću samoupravljanja članovi dobrovoljnog udruženja mogu ovladati sopstvenim životom tako da on postane njihovo sopstveno delo. To se može nazvati i usvojenje ili dezalijenacija.[21] I Rože Garodi, taj dugogodišnji ideolog KPF, koji je zbog razlaza sa partijskim rukovodstvom 1968. isključen iz partije, danas polazi od ideje o povezivanju socijalizma i samoupravljanja[22], ističući da je samoupravljanje danas »horizont svih borbi za socijalizam, kako na Istoku tako i na Zapadu«. Samoupravljanje, kako kaže Garodi, »stavlja pod znak pitanja sve birokratske i hijerarhijske forme: one koje su proizvod kapitalizma, kao i one koje su proizvod autoritarne centralističke koncepcije »socijalizma«... Samoupravljanje, kaže dalje Garodi, predstavlja poziv za borbu protiv svih oblika integracije koji dolaze izvana... Samoupravljanje je zahtev za prevazilaženjem granica koje mračno trojstvo — imati, moći i znati — nameće slobodnom razvoju čoveka i svih ljudi«[23].

Ako se prati sociološka literatura i periodika kroz jednu globalnu analizu sadržaja, može se zaključiti da za poslednjih desetak godina stalno raste broj publikacija u kojima se obrađuje fenomen participacije i samoupravljanja. Među časopise koji su, takođe, dokaz jednog novog, ne samo teorijskog interesovanja, već i izraz novog političkog trenda u francuskom društvu i koji doprinose teorijskom istraživanju fenomena participacije i samoupravljanja, svakako spadaju ovi: »Sociologija rada«, »Revija za kooperaciju« i »Revija za komparativne studije Istok—Zapad«, »Socijalizam ili barbarizam«, a pre svega časopis »Samoupravljanje«.

Časopis »L'Autogestions« najpre se zvao »L'Autogestion« do broja 11 iz 1970, a zatim »Autogestion et socialisme«, da bi u 1980. godini izašao pod nazivom »L'Autogestions«[24]. Ovu reviju izdaju u koordinaciji Internacionalni centar za istraživanje samoupravljanja, Nacionalni centar za naučna istraživanja i Kuća nauka o čoveku. Prvi broj časopisa »L'Autogestion« izašao je decembra 1966. godine. Od tada do danas publikovano je 44 broja na oko 7.000 stranica. Ovaj časopis objavljuje studije, debate i dokumente o temi samoupravljanje, a po bogatstvu infor-

---

[21] A. Lefevr, *Teorijski problemi samoupravljanja*, u: *Samoupravljanje i radnički pokret*, IC »Komunist«, Beograd, 1973, tom II, str. 25—26.

[22] Takvo svoje opredeljenje Garodi je teorijski obrazložio u sledećim svojim delima: *Pour un modéle français du sociologisme* (Gallimard, Paris, 1968); *Les grand tournaut du socialisme* (Gallimard, Paris, 1969); *Le projet espérence*, Robert Laffont, Paris, 1976).

[23] R. Garodi, *L'Alternative*, u: *Samoupravljanje i radnički pokret*, op. cit., str. 41.

[24] Ovakvim nazivom redakcija časopisa verovatno želi da skrene pažnju na pluralizam oblika pojave samoupravljanja u savremenom svetu.

Digitized by Google

macija i raznovrsnosti tema ovaj časopis predstavlja u neku ruku malu enciklopediju samoupravljanja.

Časopis »L'Autogestions« predstavlja svojevrsnu permanentnu hroniku o pokretu za samoupravljanje u savremenom svetu. Bavi se teorijom i istorijom ideje o samoupravljanju, kao i pitanjima koja su vezana za sociologiju samoupravljanja. Časopis teorijski problematizira ideju samoupravljanja iz ugla različitih nauka, a u njemu dominira sociološki interdisciplinarni pristup problemima i pitanjima vezanim za samoupravljanje. U idejno-teorijskom smislu časopis je otvoren za autore različite idejne orijentacije. On okuplja, pored marksista, i pripadnike drugih teorijskih struja u savremenoj sociologiji i politikologiji. U njemu sarađuje i jedan broj naših autora i teoretičara, sociologa, filozofa i politikologa.[25]

Ako se analizom sadržaja učini osvrt na ovu reviju za samoupravljanje, videće se da se u tematskom pregledu nalazi veliki broj zanimljivih tema vezanih za samoupravljanje. Svaki broj časopisa ima po jednu osnovnu temu koja je posvećena nekom od važnih pitanja vezanih za ideju, pokret i praksu samoupravljanja, bilo iz istorije radničkog pokreta ili iz naše savremenosti. Ovde ističemo neke od tih tema. Tako je, na primer, br. 1 časopisa »L'Autogestion« iz 1966. godine posvećen problemima sociološke teorije samoupravljanja; br. 2—3 posvećen je problemima samoupravljanja u Alžiru; br. 4 — radničkim komitetima i radničkoj kontroli u vreme revolucije 1917/18. u Rusiji; 5—6 je posvećen mogućnostima samoupravljanja na univerzitetu; 7 — nekim teorijskim pitanjima samoupravljanja; br. 8 — samoupravljanju u Jugoslaviji; br. 11—12 — radničkim savetima u Čehoslovačkoj; br. 20—21 — Šarlu Furijeu i samoupravljanju; br. 22—23 — ekstremnoj levici i samoupravljanju; br. 24—25 — boljševicima i radničkoj kontroli od 1917—1921. godine; br. 26—27 — radničkom pokretu, upravljanju i neposrednoj akciji u Italiji; br. 28—29 — ekonomiji, neposrednoj akciji u Francuskoj, saznanju radnika o samoupravljanju, novim pozicijama i tendencijama; 30—31 — Gde je samoupravljanje? U Jugoslaviji? U Alžiru? Jedinstvo levice i samoupravljanje, saveti u Mađarskoj, saodlučivanje u Nemačkoj; br. 32 — samoupravljanje u SAD; br. 33—34 — pokreti upravljanja u Portugalu, rasprave o marksizmu; br. 35—36 — Rusija 1917, Marks, Roza Luksemburg i samoupravljanje; br. 37—38 — Bakunjin i samoupravljanje, radnički saveti i samoupravljanje u Istočnoj Evropi; br. 39 — Crna Afrika i samoupravljački socijalizam; br. 40 — samoupravljanje i izbori; 41—42 je posvećen Drugoj međunarodnoj konferenciji o participaciji, kontroli radnika i samoupravljanju; br. 43 — tendencijama lokalnog samoupravljanja — kibuci.

[25] Među našim autorima, čiji su radovi objavljeni u ovoj reviji, nalaze se: E. Kardelj, A. Fiamengo, J. Goričar, M. Marković, N. Pašić, R. Supek, B. Horvat i M. Matić.

Digitized by Google

Prvi broj nove revije »L'Autogestions«, koji je izašao februara 1980. godine, nastavlja rad prethodnog časopisa, a tematski je posvećen pitanjima samoupravljanja u Japanu i Jugoslaviji. Najzad, treba istaći da je, pored tematske raznovrsnosti, dobra odlika ovog časopisa i to što je svojom problematikom okrenut ne samo teoriji i istoriji borbe za samoupravljanje, već i problemima savremene društvene prakse, jer samoupravljanje postaje sve više ne samo univerzalna svetska tendencija, već i delotvoran pokret i revolucionarna praksa koja menja savremeni svet. Takođe treba istaći jednu pozitivnu osobinu ovog časopisa, a to je da se u njemu može redovno naći najnovija bibliografija o samoupravljanju, kao i upućivanje na druge časopise i knjige koji se bave problemom samoupravljanja, što je vrlo korisno.

Samoupravljanje, kao društveni fenomen u savremenom svetu, u Francuskoj je predmet istraživanja mnogih naučnih institucija. Tako se u Parizu istraživanjem ove problematike organizovano bave, između ostalih: Association pour le devéloppement des sciences sociales Appliques (ADSSA), zatim Centre de sociologie des organisations, Centre de recherches sociologie à cooperation et Centre á l'étude de Cooperation et autogestion en Montpellieu. Međutim, najorganizovaniji je studij pitanja samoupravljanja na Visokoj školi socijalnih nauka, gde u okviru sistema obrazovanja postoji i poseban seminar za sociologiju samoupravljanja. Formiran je krajem 1977. godine, a glavne teme koje su na njemu do sada obrađivane bile su: Kritička analiza hijerarhijskih sistema; Samoupravljanje i ekologija itd. U februaru i martu ove godine u okviru seminara obrađene su sledeće teme: Aktuelne tendencije ka samoupravljanju u Iranu; Stanovanje i samoupravljanje; Država, pravo i samoupravljanje; a u toku aprila i maja — Neosocijaldemokratija i samoupravljanje; Ekonomija i samoupravljanje; Potrebe i želje u perspektivi izgradnje jednog samoupravljačkog društva; Ideja samoupravljanja i iskustva Jugoslavije. Učesnici na seminaru su pretežno poslediplomci i doktorandi iz različitih zemalja sveta, različne idejne i teorijske orijentacije, ali koje interesuje studij fenomena samoupravljanje. Seminar vode prof. Ivon Burde i Jozef Fišer. Metod rada na seminaru je demokratski dijalog: put do saznanja kroz borbu mišljenja, kroz aktivno učešće svakog pojedinca na seminaru. Atmosfera je radna, stvaralačka, tako da sve to odudara od klasičnog metoda rada na univerzitetu.

U Parizu, sa sedištem u Kući nauka o čoveku (Maison des sciences de l'Homme), od novembra meseca 1976. godine postoji i deluje Internacionalni centar za koordinaciju istraživanja samoupravljanja (CICRA). Ovaj centar je formiran na osnovu zaključaka Prve međunarodne konferencije o participaciji, radničkoj kontroli i samoupravljanju, koja je održana 1972. godine u Dubrovniku. Centar ima za cilj podsticaj i koordinaciju naučnih istraživanja o samoupravljanju; organizuje seminare i kolokvije

Digitized by Google

o pitanjima koja su vezana za participaciju, radničku kontrolu i samoupravljanje; bavi se informisanjem članstva CICRA o publikacijama koje tretiraju fenomen samoupravljanja i radi na konstituisanju Centra za dokumentaciju o samoupravljanju u svetu. U ostvarivanju ove uloge Centar periodično izdaje i publikaciju (bilten) »Lettre du CICRA«. Ovaj bilten služi za informisanje članstva CICRA o značajnim istraživanjima i događajima koji su vezani za problematiku samoupravljanja, a na kraju svakog broja biltena daje se pregled najaktuelnije literature o samoupravljanju, radničkoj kontroli i participaciji.

Što se tiče Centra za dokumentaciju o samoupravljanju, treba reći da se on nalazi u biblioteci Maison des Sciences de l'Homme. Ovde postoji specijalni fond knjiga, brošura, periodika i dokumenata iz celog sveta, a koji su vezani za problematiku samoupravljanja. U katalogu knjiga može se naći preko 2.000 kartica[36] sa temama koje su vezane za ovu problematiku, znalački klasifikovanih po određenim oblastima, pitanjima i problemima. Sve to, kao i celokupna organizacija Centra za dokumentaciju i biblioteke, dosta je podsticajno i poučno za formiranje i organizovanje ovakve dokumentacije o samoupravljanju i u našoj zemlji radi organizovanijeg i sistematskog praćenja savremene literature o fenomenu samoupravljanja u svetu, kao i daljeg razvoja teorije i sociologije samoupravljanja u nas.

•

Savremenu francusku sociologiju karakteriše otvorenost prema problemima savremenog društva, teorijski i idejni pluralizam i sve snažniji prodor marksizma; širi razvoj posebnih sociologija i orijentacija na empirijska istraživanja. U njenom predmetnom registru, to jest saznajnom polju, poslednjih godina tema samoupravljanje i participacija zauzima sve značajnije mesto. Rezultatima do kojih je ona došla svakako treba prilaziti kritički, zbog prisustva različitih idejnih i klasnih pristupa fenomenu samoupravljanja. No, bez obzira na svu tu raznolikost, koja je prirodna s obzirom na strukturu francuskog društva, jedno je nesumnjivo — naime, da savremena francuska sociologija (a posebno onaj njen deo koji je kritički i marksistički orijentisan) svojim stvaralaštvom daje doprinos naučnom istraživanju i afirmisanju velike, oslobodilačke ideje samoupravljanja u savremenom svetu i njegovoj borbi za socijalizam.

[36] U katalogu knjiga o samoupravljanju u savremenom svetu veliki je broj kartica sa naslovima knjiga koje obrađuju samoupravljanje u Jugoslaviji, pisanih kako od strane naših, tako i od strane inostranih autora.

Digitized by Google

Kica Bardžieva

Čekajući Becketta!

(9. Međunarodni kongres za estetiku, Dubrovnik, 25 — 30. avgust 1980)

Dubrovačke letnje igre završile su se veoma hvaljenom i reklamiranom (osobito među učesnicima Kongresa), pa zato i nestrpljivo očekivanom »Apokalyptikom« Milka Kelemena, multimedijalnim delom nazvanim »opera-balet«. Nismo saznali do kraja izvedbe zašto je to delo, osim operom, nazvano i baletom, dok nam je njegova multimedijalnost ostala još zagonetnijom. Ipak, postojalo je barem jedno jasno saznanje: najveći deo publike otišao je sa konkretnim posledicama tog pokušaja »multimedijalnosti«, sa glavoboljom izazvanom prejakim ozvučenjem!

»Apokalyptikom« je završio i prvi dan 9. Međunarodnog kongresa za estetiku, potvrđujući tom koincidencijom čak i bukvalno *post festum* rađanje filosofske i estetičke refleksije. Svakog od tih sedam kongresnih dana, u melanholičnoj atmosferi kraja leta, sa poslednjim upornim turistima, na prepodnevnim panel-diskusijama, sastajalo se nekoliko stotina estetičara iz svih krajeva sveta u velikoj dvorani Doma sindikata.

Drugi karakteristični znak ovog svetskog kongresa za estetiku bio je momenat odsustva. Primetno je bilo odsustvo nekih poznatih estetičara iz naše zemlje, čije je učešće već bilo najavljeno,

Digitized by Google

kako objavljenim referatima tako i članstvom u jugoslovenskom organizacionom komitetu (pomenimo samo Fochta, Grlića, Jeremića).

Na Kongres nisu stigli, ili su do poslednjeg dana očekivani, ni mnogi značajni svetski estetičari i umetnici. Neki od njih bili su najavljeni i očekivani kao rukovodioci pojedinih sekcija, pa je njihovo odsustvo bilo, možda, jedan od razloga što te sekcije uopšte nisu održale svoje sastanke. Navešćemo samo neke: Dalhaus, Schmit, Grasi.

Najavljeni gosti Kongresa Jonesko i Mirčea Eliade ostali su do kraja dragi i veoma očekivani gosti! Očekivao se Beckett! Od prvog pa sve do poslednjeg dana Kongresa.

Inače, održavanje kongresâ estetičara počelo je 1913. godine u Berlinu. U radu kongresa učestvovao je i Vićentije Rakić, profesor pedagogije na Beogradskom univerzitetu, sa referatom »Vaspitanje igrom i umetnošću«.

Na Drugom kongresu, održanom u Parizu 1937. godine, referisao je tadašnji profesor estetike na Beogradskom univerzitetu Milutin Borisavljević. Sledeći kongres je održan 1956. godine, pod predsedništvom Etiennea Souriaua, koji je sve do svoje smrti bio počasni predsednik Društva za estetička istraživanja (The International Commitee for Aesthetic Studies). Godine 1972. održan je kongres u Bukureštu, a 1976. u Darmštatu.

U kongresnim materijalima se ističe da je, počev od 1960. godine, na ovim kongresima zapaženo učešće i naših estetičara, u većem ili manjem broju. Na ovom kongresu, međutim, ne može se reći da je učešće naših estetičara bilo najaktivnije i najzapaženije, izuzimajući rad na organizaciji samog kongresa.

Ovaj kongres, po prvobitnoj zamisli organizatora, trebalo je, po mnogo čemu, da bude različit od svih dosadašnjih. Naime, Kongres je bio zamišljen kao sinteza teorijskog i reprezentativnog dela, kao mogućnost ravnopravnog razgovora i jedinstvenosti estetičarâ i umetnikâ u njihovoj zabrinutosti za svoj domen istraživanja, odnosno stvaranja, za sudbinu estetike i umetnosti. Tako, na primer, učešće umetnika je određivano time »što će nešto izvesti, ali i kao ravnopravnih govornika« u radu sekcija i panel-diskusija. Na žalost, njihovo učešće u tom radu nije bilo na nekom zapaženijem nivou.

Glavno težište teorijskog dela kongresa trebalo je da bude u radu sekcija sa estetičarima koji se bave istim problemom. Time što su na Kongres bili pozvani ne samo oni koji se estetikom bave kao univerzitetski profesori, odnosno istraživači, već i oni koji su svojim teorijskim interesom vezani za umetnost, kao kritičari umetnosti i istoričari, ali i kao umetnici — očekivalo se da će rad u sekcijama biti veoma plodan i intenzivan.

Kongres je radio i na prepodnevnim plenarnim sednicama zamišljenim kao panel-diskusije, sa dva-tri koordinatora koji su animirali diskusiju sa referentima. Druga forma rada Kongresa bila su specijalna popodnevna predavanja, kao i večernja predavanja

Digitized by Google

na kojima su se pojavljivali najistaknutiji estetičari iz svih zemalja.

Generalna tema Kongresa bila je »Stvaralaštvo i ljudski svet« (ili Fisis-Techne-Poiesis, starogrčki podnaslov neophodan zbog znatnih razlika u nacionalnim terminologijama). Ta generalna tema trebalo je da se konkretizuje u radu sekcija u nekoliko pojedinačnih tema, koje predstavljaju različite aspekte ove veoma široko određene teme. Bile su predviđene sledeće sekcije: »Fenomenologija stvaralaštva«, »Estetika i semiotika«, »Estetika i hermeneutika«, »Marksistička estetika i stvaralaštvo« (sa Dolgovim kao jednim od koordinatora), »Potreba umetnosti u modernom svetu« (čiji je glavni koordinator, poljski estetičar Stefan Moravski, svojim neumornim zalaganjem dao pečat ne samo radu sekcije, nego i celom Kongresu), »Tradicija i inovacija«, »Stvaralaštvo i obrazovanje«, »Stvaralaštvo i tehnologija«, »Stvaralaštvo i orijentalna estetika« (sa japanskim estetičarem Imamichiem kao glavnim koordinatorom), zatim veoma značajna sekcija s obzirom na našu zemlju — »Stvaralaštvo i samoupravljanje« (u koordinaciji sa M. Dufrenneom). Ovoj poslednjoj temi, umesto sekcijskog rada, bila je dodeljena jedna prepodnevna panel-diskusija, u kojoj je uvodno izlaganje imao Predrag Matvejević.

U određenju generalne teme ne stoji termin »umetničko«, nego samo »stvaralaštvo« (i ljudski svet), čime je otvoreno veoma široko polje razmatranja i veliki broj pristupa. Jer, u principu, nije reč o problemu koji pripada samo estetičkom istraživanju, nego mnogo šire: psihološkom, antropološkom, sociološkom, istorijskom, prirodno-naučnom, biološkom, filosofskom, teološkom itd.

Što se tiče obrazloženja ideje Kongresa, u nekim referatima su istaknute određene protivrečnosti koje to obrazloženje nosi u sebi. Pomenimo, kao karakteristične i suštinske, primedbe američkog estetičara Jeromea Stolniza. Po njegovom mišljenju, tačno je da je problem umetničkog stvaralaštva jedan od najzapostavljenijih problema u estetici, ali, isto tako, veliki je broj estetičara koji smatraju da je isti taj problem »nesavladivo nespoznatljiv«. Do sada je u literaturi o estetici *aesthesis* bio prilično nezavisan od *poiesisa*. Po Stolnizu, postoje dve mogućnosti za estetiku koje bi ovaj kongres sugerisao: ili će se objašnjenje pojma stvaralaštva unaprediti, da će sugerisati, potkrepiti ili čak implicirati značajnu spoznaju o umetničkom delu, estetskom iskustvu i umetničkoj kritici, ili će taj pojam biti problem najšire razmatran u estetičkoj teoriji.

Prva mogućnost — da će teorija o umetničkom stvaralaštvu izroditi suštinske pretpostavke za ostale oblasti i probleme estetike — ne može se braniti *a priori*. Po Stolnizu, ne treba zanemariti »krucijalnu razliku između stvaranja jednog objekta, njegovog prosuđivanja u estetici i njegovog kritičkog vrednovanja. Zahtevi umetnika i umetničkog stvaralaštva ne mogu diktirati estetičkoj percepciji koja ima svoje sopstvene imperative«. Jer percepcija može odvojiti estetski objekt od njegove geneze i posmatrati ga

Digitized by Google

u odnosu na njegovo unutrašnje biće. Stolniz zaključuje da je između glavnih problema estetičke teorije — stvaralaštvo, umetničko delo, estetsko iskustvo, kritika i prosuđivanje — umetnička kreacija najmanje važan problem.

Pomenuta mogućnost brojnih pristupa veoma široko određenoj generalnoj temi Kongresa izrazila se u velikoj šarolikosti referata ponuđenih na Kongresu. U njima se govorilo o baštovanstvu i kreaciji, o čovekovom mozgu kao umetniku i umetnosti kao ispoljavanju skrivenih mogućnosti mozga, o prikazivanju harmonije u grčkom slikarstvu vaza, o matematici kao stvaralaštvu, o tradiciji i inovaciji u klasičnom baletu i baletskoj arabeski itd.

Najčešća određenja pojma stvaralaštva bila su da je to pre svega proizvođenje nekog novog objekta. Tako pojam stvaralaštva uključuje i pretpostavlja stvaralački proces koji završava novim objektom. A akcenat se stavlja na proizvođenje novog objekta pre svega zbog toga što se jedino u odnosu na stvoreno delo jedan proces može okarakterisati kao stvaralački i originalan u odnosu na neki drugi. Originalnost je druga karakteristika stvaralaštva, jer je ona uvek stvaranje umetničkog dela, stvaranje nečeg novog koje do tada nije postojalo. Veoma često se u vezi s tim govorilo o stvaralaštvu i imaginaciji. Tako Frances Maria Berenson ističe u svom referatu da je neophodno napraviti distinkciju između stvaralaštva i imaginacije. Jer imaginacija je neophodna stvaralaštvu, ali stvaralaštvo nije uvek neophodno povezano sa imaginacijom. To je osobito važno kad se ima u vidu zamenjivanje umetničkog proizvoda umetničkim stvaralačkim gestom ili akcijom, što kao rezultat stvara teškoću u određivanju pojma stvaralaštva. *Ready-mades* se ne stvara, ona su samo delo imaginacije, a ne predstavljaju nešto bitno novo stvoreno.

Pojam koji se često pojavljivao u referatima i razgovorima o stvaralaštvu je pojam stvaralačkog procesa. Ali, zadržavajući se jedino u domenu umetničkog stvaralaštva, teško je odrediti po čemu je jedan proces stvaralački, a drugi to nije, ako se odbaci mogućnost stvaranja umetničkog dela. To je osobito evidentno u iskustvima konceptualizma, *ready-made*, *land-art* i slično. Nezavisno od temeljne značajnosti destingviranja specifičnosti stvaralačkog procesa, u diskusijama se nije išlo u neku suptilniju analizu tog problema. To ostaje kao jedan od najvažnijih problema ne samo za estetiku shvaćenu kao filosofija umetnosti, nego, pre svega, za veoma često pominjanu opštu teoriju stvaranja. Jer bez tog distingviranja nemoguće je principijelno govoriti o stvaralaštvu, imajući u vidu njegovu relevantnost za estetiku. Tako se dešavalo da se govori o pojmu stvaralaštva shvaćenom veoma široko, uključujući i »stvaralački« rad kuvarice ili frizera!

Najsnažnije izraženo shvatanje stvaralačkog čina koji nije obavezan da proizvede estetski objekt bilo je prisutno u referatu poznatog francuskog estetičara M. Dufrennea. On ističe taj isti fakat o odsustvu proizvođenja estetskog objekta u savremenoj umetničkoj praksi, intonirajući ga veoma optimistički, za razliku

Digitized by Google

od mnogih drugih estetičara koji u tome vide nemogućnost distingviranja stvaralačkog od nestvaralačkog procesa.

Po Dufrenneu, stvaralački akt se manifestuje u objektu, iako je forma objekta jedan objekt drugačijeg vida i smisla, koji sugeriše stvaralaštvo sveta: delo je geneza i ono sugeriše genezu. Ono što ostaje u srcu ideje stvaralaštva uvek je ideja *poiesisa*, obuhvatajući čoveka svom težinom i čineći ga sposobnim da stvara objekte koji su, po Kantu, pojavljivanje prirode. Dufrenne ističe da se ova ista ideja danas ponovo afirmiše u shvatanjima da umetnost dopunjuje prirodu. Umetničko delo može da dopuni prirodu isto kao statua, park, freska, sid, ali isto onako kao što to čine stvari u prirodi, pesak, brda, okean itd. Dufrenne smatra da se ovo tvrđenje može braniti time što su svi ti predmeti proizvodi *technea*, ali potpuno je različito stvaranje umetničkih predmeta kao svesne aktivnosti i stvaranje u prirodi. Kant govori o geniju koji stvara kao priroda da bi mogao da opravda i odredi i umetničko delo kao »svrsishodnost bez svrhe« (kako je doživljen svaki predmet ili pojava u prirodi kao estetski objekt), ali ta se teorija ni kod Kanta ne može bez protivrečnosti potpuno primeniti na umetnička dela. Veoma simplifikovano i proizvoljno Dufrenne izjednačuje prirodne sa estetskim i umetničkim objektima, određujući i stvaranje u prirodi kao *techne*, što je apsolutno nemoguće, jer je *techne* određeno svesnom aktivnošću, što se ne može tvrditi i za stvaranje peska, brda, okeana itd.

Pomenuta Dufrenneova tvrđenja postaju jasnija ako podsetimo da, po njemu, reč kreacija danas gubi svoje dvojno značenje. Ona više ne označava akt kreatora (i to je ta tendencija u poređenju sa prirodom) — pokušaj depersonalizovanja akta stvaranja. Pojam kreacije menja svoj smisao pre svega time što više ne označava akt stvaranja perfekcije. »Bog je mrtav, a čovekovo stvaralaštvo ne nudi se više da bi konkurisalo božanskom stvaralaštvu.« Pojam kreacije Dufrenne svodi na skromne dimenzije: rad na formi, suprotstavljanje materijalu, manipulisanje ciljevima, sredstvima — i sve to zahvaljujući slučaju! Svaka individua je pozvana da stvara. Stvaralaštvo je, pre svega, naziv za sva dela koja su polustvorena. Sámo delo pokazuje da je geneza: uvek u »radu«, u traganju za onim što je provokacija, nepredvidljivo i neizvesno, rad percepcije.

Istog smera su i razmišljanja francuskog estetičara R. Passerona, koji je govorio o poietici kao nauci i filosofiji stvaralaštva. Prihvatajući Valeryjev termin, Passeron poietikom naziva »nauku o tvorcu« nauku i filosofiju onoga što je E. Souriau nazvao »ustanovljavanjem dela«. Po njemu, estetika se može odrediti kao filosofska disciplina o doživljavanju onoga što je u domenu osećanja.

Na strukturalnom planu, ističe Passeron, poietika, kao ukazivanje na izvore stvaranja, ne nalazi se u blizini drugih humanitarnih nauka, nego u izvoru svih disciplina, svakog istraživanja, svake konstruisane doktrine ili načina konstituisanja. Kao jedan

Digitized by Google

manje ili više koherentan sistem, poietika se interesuje za istraživanje kao uslov, pa ako se može izgraditi jedna semiotika uslova stvaralaštva, njena mogućnost je obeležena metodima poietike. Pošto je svesna da je celokupno stvaranje podložno vrednostima inherentnim samom radu, poietika se izdiže na nivo doktrine svih doktrina. Poietika se odnosi, pre svega, na kreativni umetnički rad, ali ona proširuje svoje perspektive i na ostale stvaralačke aktivnosti. Passeron smatra da se vrednosti koje poietika određuje kao inherentne umetničkom stvaralačkom radu odnose i na tehnološku invenciju, muziku, pravo, politiku i sve ostale sektore civilizacije, gde nas »odgovornost da stvaramo obavezuje da imamo imaginaciju«. Predmet poietike je formiranje strukture, rađanje i napredovanje dela itd.

Passeron zaključuje da se ovim veoma udaljio od estetike, ali da mu je upravo to bio i glavni cilj. Određujući tačan smisao reči estetika, on smešta objekt u srce celokupnog saznanja, ali smatra da akt stvaranja obuhvata mnogo više od samog saznanja. On iziskuje jednu latentnu afektivnost koja izmiče estetici, logici, pa čak i samom moralu. To je ta energija, taj *ergon poion* o kome su govorili stoici. Poietika traži od nas da imamo dvojni pogled u kome dijalektika nalazi svoj smisao: ona je u svom protivrečnom jedinstvu filosofija saznanja i filosofija života.

U nekoliko referata mogla se sresti tema o izgubljenim dimenzijama estetike, o krizi estetike. Ti su referati bili intonirani sasvim drugačije od onih koje smo spomenuli. U njima se kristalizovala svest o tome da je estetika u određenoj protivrečnoj situaciji, pre svega kao posledica procesâ koji se dešavaju u umetnosti u poslednjih nekoliko godina. Reč je o tome da li se taj »kolaps« estetike može prevaziđi, odnosno da li je njen glavni predmet umetnost, a ne estetsko procenjivanje prirodno lepog ili ostalih pojava u životu. U takvoj situaciji Passeronov predlog je jedna od mogućnosti. Široko shvaćen pojam stvaralaštva dobija svoje određenje u poietici, dok estetika ostaje ono što joj samo ime sugeriše — nauka o *aesthesisu*, estetskom osećanju i doživljaju.

Rumunski estetičar Nadin je jedan od onih koji su govorili o izgubljenim dimenzijama estetike. On smatra da današnja estetska praksa izražava i trpi posledice kontinuiranih istorijskih procesa u umetnosti u kojima se ona potpuno izmenila, učestvujući pri tom u promeni sveta. Suprotno svakoj drugoj formi čovekove prakse, estetska praksa (koja je, po Nadinu, uvek u sebi uključivala i momenat sumnje) danas teži ka samonegaciji, pa čak i ka samodestrukciji. Prvi efekat tog procesa je progresivni gubitak nezavisnosti estetske svesti u odnosu na neposredne faktore ljudske egzistencije. U tim procesima, koji nauku i tehnologiju izbacuju u prednji plan, javlja se, po Nadinu, paradoksalni fenomen: s jedne strane, estetska praksa gubi svoj momenat svetlosti (to je taj fundamentalni razlog estetske prakse kao želja čovečanstva da transcendira vreme!), dok, s druge strane, pokazuje elitističku prirodu ili jedan implicitni snobizam.

Digitized by Google

Proces kojim se estetska praksa integriše u generalnu praksu ima, po Nadinu, primarni efekat u gubitku individualnosti umetničkog akta. Estetska praksa postaje tehnologizirana, pa čak i tehnologija. Druga karakteristika te situacije jeste mogućnost reproduktibilnosti, čime se umanjuje značaj takvih komponenti estetske prakse kao što su spontanost, participacija, misterija itd. Simbolička dimenzija estetskog oblikovanja je u kontinuiranom opadanju. Postaje jasno da estetska praksa participira u tom istom procesu demistifikovanja koji je moderna praksa potpuno prisvojila. Postoji tendencija širenja estetskog nivoa ka nivou egzistencije. Taj isti momenat širenja i brisanja razlike između estetske prakse i života bio je kod Dufrennea, na primer, pozitivno intoniran, čak je predstavljao veliku afirmaciju pojma stvaralaštva. Nasuprot tome, Nadin smatra da u sintagmi *phisis-techne-poiesis* prva dva termina teže da dominiraju i čak anihiliraju treći, mitski momenat. U današnjem svetu čovekova kreativnost je subordinirana onim istim faktorima koji uzrokuju čovekovu alijenaciju. Ti procesi mogu biti interpretirani jedino kao refleks globalne krize savremenog čoveka i globalne krize vrednosti. U takvoj situaciji aksiološki nihilizam zamenjuje transhistoričnost vrednosti, nameću-ći hipersenzibilnost direktno doživljene forme vremena, onog što je neposredno. U prednji plan izbija jedan vid narcizma i samorefleksije, koji sama umetnost izaziva da postane objekt umetnosti, da meta-nivo postane meta-meta- itd.

U čemu Nadin nalazi razlog za ovo različito interpretirano stanje estetske prakse? Dok je Dufrenne u istim ispoljavanjima nalazio mogućnost dopunjavanja prirode, vraćanja prirodnom ambijentu, Nadin smatra da je razlog za takvo stanje estetske prakse »odbacivanje kosmologije — odnosa između čovekovog sveta i sveta u kome njegov svet egzistira u zagrljaju nauke, čiji su rezultati ponekad parafrazirani u »estetskom objektu« ili postaju komponenta savremene supkulture«. Takozvane estetske akcije (*happening, land-art, flux*) lišavaju imena, desemiotizuju estetski objekt i vraćaju ga u pretkulturni red stvari. U tom smislu može se govoriti o reifikaciji u umetničkoj praksi. Granična linija između umetnosti i života je izbrisana. Sve je potencijalno jedan estetski objekt, odnosno može da bude proklamovan kao takav. Estetska praksa ograničava se na prostu selekciju ili definisanje konteksta.

Iz svega ovoga Nadin zaključuje da je takvim stanjem umetnosti još više izražena potreba jednog novog tipa svetosti, odnosno potreba mita i, što je još važnije, potreba koherentnog sistema vrednosti. To može biti jedino novi tip odnosa između čoveka i kosmosa, cele njegove okoline.

Zadržaćemo se na referatu poljskog estetičara Stefana Moravskog, koji pokušava na najizrazitiji način da promisli stanje u kome se nalazi savremena estetika. Po njemu, estetika danas nailazi na paradoksalan, čk i »tragično-farsičan« prijem. Neki je odbacuju kao mračnjaštvo, smatrajući da nije dostojna očekivanja kojima kao filosofska disciplina mora odgovoriti, odnosno da je besciljna i beskorisna u odnosu na očekivanja umetničke prakse. Drugi, opet,

Digitized by Google

napadaju estetiku jer je, navodno, odživela svoju svrsishodnost. Moravski smatra da se isti prigovori mogu uputiti i svakoj filosofskoj disciplini, pa ako je uopšte reč o krizi estetike, ona tu krizu deli sa celim domenom humanističkih nauka. Proces reifikacije umetnosti obuhvatio je i samu estetiku »koja je počela da se stvara i izvršava kao igra radi same igre«.

Govoreći o interpretaciji pomenutog stanja umetnosti, najsnažnije izraženoj kod Marusea, gde se umetnost shvata kao »fakel« koji ukazuje na srećniji mogući svet, radi koga se treba boriti sa *statusom quo*, Moravski smatra da je u takvoj interpretaciji estetika osuđena na propadanje, čak mora biti poništena. Ta interpretacija je bila najtešnje povezana sa avangardom. Po Moravskom, razmatranje pop-arta i ostalih avangardnih pokreta sve do konceptualizma pokazuje da ta tendencija teži da odbaci to celokupno nasleđe koje je osiguravalo autonomiju umetnosti i svetost umetničke profesije. U tom slučaju estetičar se stvarno posmatra »kao ostareli mentor koji uobraženo traži da se sat civilizacije vrati natrag«.

Odgovarajući na ovu interpretaciju, Moravski se pita — čak i ako se pođe sa stajališta da je umetnost u odumiranju — zašto predmet estetike moraju biti umetnička dela? U stvari, ovde je reč o jednoj veoma značajnoj distinkciji. Naime, kad se predmet estetike povezuje jedino sa umetnošću, tada smo u domenu Hegelovog određivanja estetike kao filosofije umetnosti. U tom slučaju postojanje i mogućnost estetike se jedino i konačno povezuje sa sudbinom umetnosti, u odnosu na koju ona uvek dolazi *post festum*. Estetika shvaćena kao filosofija umetnosti, u stanju u kojem se umetnost danas nalazi, treba da preuzme ulogu »nekrologa umetnosti« (Adorno), koji bi u istom trenutku bio i njen. Ipak, predmet estetike se ne iscrpljuje u potpunosti u istraživanju umetnosti i umetničkih dela, jer još uvek postoji mogućnost odbrane pretpostavke na kojoj se gradila estetika, osobito kod Kanta, da postoji jedan stav ili odnos čoveka u stvaranju i doživljavanju sveta koji se može nazvati estetskim. To je ta distinkcija koju Passeron principijelno traži, ali jedino da bi oslobodio prostor za onu opštu nauku stvaralaštva koju on naziva poietikom.

Moravski, isto tako, smatra da se glavni problem estetičkog istraživanja može locirati na drugom mestu, uzimajući za predmet prirodno lepo i određene modele čovekovog ponašanja, kao i određene karakteristike objekata proizvedenih u svakidašnjoj praksi. Po njemu, svi ti fenomeni zaslužuju da budu tretirani kao »estetske celine« uvek kad su harmonični, kad ritam, simetrija i proporcija povezuju njihovu strukturu. Kontroverza se okreće oko konflikta prirode i kulture kao fundamentalnih okvira razmatranja.

Pitanje o »kraju umetničke prakse« može da ima nekoliko odgovora, koji, po Moravskom, odlučuju o poslednjem ili — ili mogućnosti estetike. Da li će se umetnost restaurisati i pronalasci avangarde ugasiti i izgubiti? Ili će, pak, umetnost produžiti da koegzistira sa antiumetnošću, nezavisno od toga da li u miru ili u ratu? Da li će raspad umetnosti, konačno, roditi i nešto novo, neo-

Digitized by Google

čekivano i nezamislivo, koje će zauzeti glavno mesto u čovekovim razmišljanjima i aktivnostima?

Moravski smatra da nema teorijskih mogućnosti za trajanje antiestetike, što je očigledno i iz rukopisa Adorna, Dufrennea i samog Moravskog iz sedamdesetih godina. Jasno je saznanje da nema povratka i da je prelaz ka novoj estetičko-filosofskoj refleksiji već započet.

Druga mogućnost za razrešavanje krize umetnosti i estetike (koja je u najširem smislu bila preokupacija ovog kongresa) dovela bi estetiku, po Moravskom, u stanje takmičenja sa nekom »disciplinom koja se ne može nazvati saznanjem lepog (kalistikom), pa čak ni poetikom u aktuelnom značenju reči, nego bi više bila jedan vid poietike ili teorije kreativnih procesa. Čini se evidentno da će značenje stvaralaštva zauzeti najviši stupanj i da će obuhvatiti sve vrste umetničkih veština. Objekti ili događaji ili bilo šta što je napravljeno u jednom ili drugom smislu, na jedan ili drugi način, predstavljaće karakteristike poiesisa«. U toj viziji estetika bi, po mišljenju Moravskog, trebalo da ima aplikaciju samo za umetnost koja će biti produžavana iz prošlosti, »kao magacin skupocenih relikvija«. Estetička refleksija bi bila jednaka istoriji estetičkih ideja i postala bi ista ili barem slična arheologiji.

Fundamentalno pitanje, po Moravskom, jeste: »Do koje mere estetika može braniti svoj status i boriti se protiv potpunog gubitka bilo kakvog smisla. Umetnost može biti permanentna i estetska bezinteresnost urođena: šta će one značiti, manje ili više, u poređenju sa ostalim sferama čovekovih iskustava, proizvoda, vrednosti?« To je dilema pred kojom je završio i ovaj kongres estetičara sveta.

U pogledu organizacionog dela Kongresa, bila je ponuđena jedna nova forma rada i ujedinjenja dosadašnjeg Međunarodnog komiteta za estetička istraživanja. Naime, do sada je on predstavljao asocijaciju individualnih istraživača, a Komitet su sačinjavali i rukovodili radom celog Međunarodnog udruženja estetičara: E. Souriau, Jan Aler (koji je do ovog kongresa bio i njegov predsednik), Imamichi, Osborne, Brunius, Dufrenne, Mourelos, Ovsiannikov, Pareyson, Vasquez, Tatarkiewič i još neki poznati estetičari sveta.

Na Kongresu je ponuđeno da se osnuje nova Međunarodna asocijacija za estetiku, pa je, u tom cilju, izabrana i Komisija od sedam članova koja će ispitati mogućnost i do sledećeg Kongresa u Montrealu 1984. godine pripremiti statut i novu organizacionu šemu. Međunarodna asocijacija za estetiku predstavljala bi svetsku organizaciju nacionalnih udruženja za estetiku. Za novog predsednika Međunarodnog komiteta za estetička istraživanja izabran je poznati italijanski estetičar Luigi Pareyson.

Digitized by Google

Dr Tihomir Vlaškalić: Borba za socijalističko samoupravljanje

(Izbor tekstova i redakcija dr Žarka Papića, Novi Sad — Beograd, 1978)

Samoupravne ideje i težnje izrazile su se na razne načine u svetu u svim dosadašnjim socijalističkim revolucijama, iako su kasnijim razvitkom socijalističke prakse dobile, u većoj ili manjoj meri, karakter participacije radnika u upravljanju proizvodnjom. Kod nas je samoupravljanje postalo kontinuiran proces koji svojim pozitivnim rezultatima potvrđuje istorijsku progresivnost.

U samoupravnom razvoju ekonomskog sistema i društva uopšte veoma je značajna uloga organizovanih snaga socijalističke društvene svesti, na čijem se čelu nalazi Savez komunista. U prevladavanju protivrečnosti i konflikata interesa, kojih ima u našem samoupravnom društvu, spontanitet i empirizam ne mogu biti jedini faktori razvoja, pa je utoliko značajnija uloga Saveza komunista kao vodeće idejne i revolucionarne snage na onim područjima društvenog života od kojih zavisi stabilnost samoupravnih osnova našeg društva. Samoupravljanje nije dovršen i savršen društveni sistem, pa samim tim ni društvo bez protivrečnosti i konflikata interesa u društvenoj strukturi. Ali, i pored toga, s pravom možemo naglasiti da samoupravljanje u jugoslovenskim okvirima ide ka realizaciji ideje »slobodne asocijacije udruženih proizvođača«, koja se nalazi u samoj žiži monumentalne projekcije besklasnog društva koju su izgradili osnivači naučnog socijalizma.

Zato u sadašnjem trenutku afirmacije samoupravljanja smatramo veoma značajnom pojavu knjige dr Tihomira Vlaškalića *Borba za socijalističko samoupravljanje*, u izdanju Centra PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje — Novi Sad i Centra za marksističko obrazovanje SK Beo-

Digitized by Google

grada. Pojava ove knjige u našim uslovima je od višestrukog značaja. U prvom redu zbog toga što ona na upečatljiv način ukazuje na činjenicu da se u našoj zemlji ulažu koordinirane akcije na formulisanju i razradi našeg novog, samoupravnog i privrednog sistema. Drugo, knjiga rečito govori o angažovanju naše ekonomske nauke na istraživanju problema koji su neizbežni pratilac tekućih samoupravnih tokova i traženju naučno fundiranih rešenja za niz otvorenih problema koji na ovom terenu još uvek postoje.

U prvom delu knjige (»Borba za sprovođenje Pisma i govora druga Tita u Savezu komunista Srbije«) prezentirani su tekstovi referata, intervjua i članaka druga Tihomira Vlaškalića, nastalih u novoj etapi neposredne borbe Saveza komunista Srbije za socijalističko samoupravljanje od 1972. do 1978 godine. Tekstovi koji karakterišu borbu Saveza komunista Srbije za politiku SKJ, a protiv liberalističko-tehnokratskih tendencija, borbu za ostvarivanje stavova i inicijativa druga Tita u periodu do Desetog kongresa SKJ, dati su uglavnom, hronološkim redom, u prvom delu knjige. U cilju racionalizacije obima ovog prikaza opredelili smo se da istaknemo samo osnovne pravce angažovanja Saveza komunista Srbije u razdoblju od Pisma druga Tita pa do danas.

Autor je posvetio pažnju razvoju birokratsko-centralističkih i tehnokratsko-menadžerskih tendencija, ukazao na korene ovih pojava i predložio odgovarajuća rešenja radi njihovog suzbijanja. Kao verna ilustracija navedenih procesa mogla bi poslužiti i parola o tržišnoj orijentaciji. Izgledalo je da je suština ideološkog problema i sukoba nastupila oko tržišne privrede u smislu odnosa između tržišnog i planskog elementa u sistemu privređivanja. Pri tome se pod tržišnom komponentom podrazumevalo ono što je ekonomski racionalno u sistemu, a pod planskom ono što je administrativno. Po oceni dr Vlaškalića, ovde su izbegnuta osnovna pitanja vezana za karakter produkcionih odnosa i da je greška u tome što je Savez komunista Srbije dopustio da se na pogrešan i nenaučan način prihvati i podržava parola o tržišnoj orijentaciji, bez utvrđivanja društvenog karaktera produkcionih odnosa.

Realizacija ustavnih amandmana i borba protiv tehnokratizma su u ovoj studiji eksplicitno tretirane. Zaključak dr Vlaškalića, koji se odnosi na pojavu i borbu protiv tehnokratizma, mogao bi se formulisati kao stav da je tehnokratizam ideologija monopola vlasti i da on nikada nije ni mogao biti opredeljenje radne inteligencije, čiji je cilj stvaralaštvo, a ne vlast nad stvaralaštvom. Istaknuto je da se svuda mora insistirati na kreativnim i konstruktivnim prilazima u vezi sa primenom ustavnih amandmana, jer njihova primena znači celovitu društvenu transformaciju.

Metodološki široko postavljena tema ove glave iziskivala je analizu uloge inteligencije i nauke u samoupravnom društvu, pa su naredni redovi ovog rada pisani u duhu te analize. U radu se dalje ukazuje na osnovne metode jačanja Saveza komunista u funkciji razvoja samoupravljanja. Od posebnog je značaja zaključak da SKJ nema iluzija da nema protivnika samoupravnom razvoju i politici Saveza komunista, kako u zemlji tako i van nje. Ako analiziramo savremeno društvo u celini, što dr Vlaškalić preporučuje, doći ćemo do zaključka o objektivnim razlozima neprekidnog postojanja protivnika našeg puta razvoja i politike Saveza komunista. Jačanje Saveza komunista i njegove uloge u našem društvu danas treba posmatrati u funkciji razvoja samoupravljanja, a ne izvan tog procesa — istaknuto je u daljem izlaganju. Nije preskočena ni pojava tumačenja da naše insistiranje na jačanju Saveza komunista i njegove uloge u ovoj etapi društvenog razvoja znači sužavanje demokratije i jačanje birokratskih tendencija. U odgovoru na ovakva tumačenja zaključuje se da borba za razvoj samoupravljanja kao oblika diktature

Digitized by Google

proletarijata, u kojoj su milionske mase radnih ljudi uključene u upravljanje društvenim poslovima, zahteva Savez komunista kao organizovanu avangardu koja te procese vodi i koja otvara perspektive. To nije partija državne birokratije niti takozvane intelektualne elite, već partija samoupravnog društva.

U drugoj glavi studije, pod naslovom »Samoupravno udruživanje rada i sredstava — nova etapa u razvoju samoupravnih odnosa«, upoznajemo se sa uspesima, problemima i teškoćama na putu jačanja i učvršćivanja samoupravljanja. Od posebnog je značaja i analiza druga Vlaškalića koja se odnosi na domete realizacije i oživotvorenja Marksove vizije o asocijaciji slobodnih proizvođača u jugoslovenskim uslovima. Zaključuje se da su dve društvene odlike od presudnog značaja prilikom utvrđivanja najkrupnijih obeležja posleratnog socijalističkog razvoja našeg društva. Prva je iz 1950. godine kada je Zakonom o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva nagovešten razvoj samoupravljanja, a druga je oličena u Zakonu o udruženom radu, kojim je naše društvo otklonilo krizu perspektive samoupravljanja.

Jedno od značajnih pitanja, za koje je potrebna studiozna razrada, jeste društveni karakter prisvajanja. Analizi ovog fenomena u radu se posvećuje dosta prostora: Pretvaranje rezultata proizvodnje, i u tom okviru i dohotka kao oblika realizovane nove vrednosti, u društvenu svojinu prva je konsekvenca razrešavanja protivrečnosti između društvenog karaktera proizvodnje i privatnog prisvajanja. Jedan od glavnih zahteva formulisan je u težnji da se ukupni dohodak, kroz proces njegove primarne raspodele, mora locirati u OOUR-ima, kao dohodak tih organizacija kojim raspolažu udruženi radnici. Sama društvena valorizacija rada pri sticanju dohotka kroz mehanizam i kategorije socijalističke robne proizvodnje u principu nije sporna, pa bismo se mogli više zadržati na terenu sekundarne raspodele, ukazujući samo na ključne ideje, koje su predmet sveobuhvatnog obrazlaganja u ovom delu knjige. Sam društveni karakter dohotka, koji proizlazi iz društvenog karaktera proizvodnje i razvijene društvene podele rada, dobija realni atribut svoje društvenosti i sa aspekta prisvajanja, u ovom slučaju u domenu sekundarne raspodele. Polazna premisa je da su radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada, raspolažući dohotkom, najdublje zainteresovani, čak ekonomski prinuđeni, da izdvajaju deo dohotka za akumulaciju. Pitanje je kako obezbediti da ponašanje udruženih radnika u namenskoj raspodeli sadrži odnos prema dohotku kao kategoriji društvene, a ne grupne svojine. Vlaškalić smatra da je navedeno pitanje ispravno postavljeno u Zakonu o udruženom radu, ali ostaje da praksa samoupravnih sporazuma i dogovora, uz izdašniju pomoć i oslonac na teorijska istraživanja i predloge, traži rešenja bolja od sadašnjih.

U kontekstu već izloženih pogleda postepeno se prelazi na analizu idejno-političkih osnova novog sistema planiranja, pri čemu se ukazuje na pogrešno shvatanje, ranije prisutno kao praksa i način mišljenja, da je *planiranje* privrednih tokova *stvar države, a tržišno ponašanje stvar preduzeća*, dok rešenje treba tražiti u optimalnom odnosu između ta dva elementa. Kada danas govorimo o sistemu planiranja sa stanovišta izgradnje ustavne koncepcije društvenih odnosa u celini, neophodno je ukazati na sledeću značajnu okolnost: krupne ekonomske, tehnološke i političke promene u svetu danas pokazuju da niz starih mehanizama funkcionisanja privrede otkazuje i da se otvaraju nove dileme oko privrednog i društvenog razvoja. U tom kontekstu reč je i o sve naglašenijim akcentima na planiranje i na nove aspekte u njegovom društvenom sadržaju. Mišljenje autora u pogledu raspravljanih pitanja mogli bismo uobličiti u zaključak o nemogućnosti prihvatanja teze da se planira-

Digitized by Google

nje svede na *razvojnu politiku — nezavisno od društvenih subjekata*, nezavisno od njihovih interesa i motiva, dok se druga projekcija zaključaka odnosi na mišljenje da ne možemo izgraditi sistem planiranja ako prenebregavamo višenacionalni karakter naše zajednice i pravo udruženog rada svake nacije da raspolaže sopstvenim nacionalnim dohotkom. Istovremeno se uočava da za funkcionisanje privrede i društvenog razvoja *nije bitno da svaki deo privrede* na isti način i sa istim sistemom veze i stepenom povezanosti bude uključen u celinu društvene reprodukcije.

U trećem delu studije (»Idejna borba Saveza komunista za razvoj socijalističkog samoupravljanja«) iscrpno se ukazuje na potrebu sve izrazitijeg jačanja Saveza komunista i razvoja socijalističkog samoupravljanja kao dva izraza jedinstvenog procesa, kontinuiteta naše socijalističke revolucije. Za Savez komunista je od posebnog značaja, upravo zbog širokog uticaja na svest i društvena opredeljenja, idejna opredeljenost i društvena angažovanost kulturnih i naučnih radnika i stvaralaca. Ovaj deo studije, po našem mišljenju, predstavlja dragocen doprinos potpunijem sagledavanju potrebe sve šireg angažovanja mlade generacije u borbi za samoupravljanje.

U okviru četvrte glave studije, pod naslovom »Savez komunista u socijalističkom samoupravljanju«, prezentirani su članci i govori dr Vlaškalića koji se odnose na nužnost jačanja Saveza komunista i na njegovu ulogu u daljem razvoju našeg društva. Svi tekstovi ovog dela studije napisani su sa izvanrednim poznavanjem materije i istančanim smislom za ono što je bitno. Dugogodišnji rad dr Tihomira Vlaškalića kao naučnog radnika i ličnosti na čelu Saveza komunista Srbije i duboko poznavanje problema omogućili su mu da u izlaganjima o Savezu komunista Srbije i njegovim perspektivnim akcijama bude u svakom trenutku duboko kritičan i konstruktivan.

Završavajući ovaj kratak osvrt na knjigu *Borba za socijalističko samoupravljanje*, ostajemo u uverenju da je veoma teško na malom prostoru saopštiti celokupan sadržaj i potpunu ocenu ove knjige. Širok pristup problemima i mnogostrukost pojava koje se istražuju potvrđuju našu polaznu konstataciju da će ova knjiga izazvati široko interesovanje svih radnih ljudi u njihovom opredeljenju za učvršćivanje samoupravljanja i jačanje Saveza komunista.

Radovan Kovačević

Dr Ivo Paić: Diktatura proletarijata i sloboda — Ogled o revoluciji

(„Radnička štampa", Beograd, 1979, strana 190)

Pojava knjige dr Ive Paića *Diktatura proletarijata i sloboda*, sa podnaslovom: *Ogled o revoluciji*, pobuđuje znatiželju koja bi mogla početi s pitanjem: da li je moguća sloboda u diktaturi proletarijata ili, još preciznije, u klasnoj diktaturi proletarijata? Po autoru, izgleda da je ona moguća, ali samo kao *transpolitički odnos*, stanje, ozbiljenje ljudske egzistencije na ljudski način. Kako taj transpolitički odnos nije ovovremen i ovozemaljski, sloboda ostaje zadatost klasne borbe proletarijata, a klasna diktatura proletarijata postaje »obogaćena« novim pitanjima i novim teorijskim kontroverzama.* Naravno, sve to komplikuje

* Usputnim statističkim „reckarenjem" moglo se utvrditi preko pedesetak postavljenih pitanja na koja se teško moglo odgovoriti na ponuđenom prostoru, a na najveći broj se nije ni odgovorilo jer mogu da predstavljaju predmet posebnih monografskih obrada, bilo da je reč o ogledu ili studiji. Takav „metodički" pristup analizi problema koji je u fokusu rada inicira polemička razmišljanja.

Digitized by Google

svaki prikaz ove knjige koji se ne bi sveo na običnu informaciju o njenom sadržaju.

U samom uvodu knjige autor je izložio plan, strukturu sadržaja, za koji smatra, sasvim tačno, da se »razmatranje klasne diktature proletarijata, kao *praktično pitanje (kurzv* — D. D.), ne može razviti po načelima neke sistematike koja ima svoj predmet, da bi ga objasnila i razumjela, izdvaja od dijela veza unutar cjeline društvene stvarnosti. Naprotiv, ako je doista ispravna tvrdnja da je riječ o praktičnom, revolucionarnom pitanju, onda bi se doprinos mišljenja njegovu cjelovitijem razumijevanju mogao utemeljiti na spoznajama cjeline uvjeta što tvore njegov praktički status i cjeline njegovih učinaka na stvarnost. To je osnovna ideja ovog ogleda«. Tako se, prema planu i »metodičkoj« sistematici koju autor primenjuje u prvom delu rada, ukazuje na bit nekih predrasuda u pitanju klasne diktature proletarijata; u drugom je prikazan bit i odnos klasne diktature proletarijata i revolucije u Marksa; u trećem autor razmatra obrise revolucionarnog i pragmatističkog shvatanja klasne diktature proletarijata, i, na koncu, četvrti nosi naslov »Diktatura proletarijata kao samodjelatnost radničke klase«. Ovaj plan je svakako interesantan, inklinira ka celini »problematizacije« pitanja klasne diktature proletarijata, kako u konkretno-istorijskim oblicima njenog ispoljavanja, tako isto i u daljem teorijskom promišljanju problema sa stanovišta slobode i njenih mogućnosti danas i sutra. U tom pogledu autor ne ide utabanim stazama, ne prihvata postojeća »metodička« uputstva i čini *upitnim* mnoge stavove i stanovišta, traži njihovu »bit«, »suštinu«, proverava njihovu ovovremenost i kritički prosuđuje bezmalo sva dosadašnja »shvaćanja klasne diktature proletarijata«. To je nesumnjivo najveća vrednost ovog ogleda sa »pedagoškim« značenjem u čijoj je suštini *organizovana marksistička sumnja*, koja, na žalost, nije konsekventno sprovedena jer su mnoga pitanja ostala bez odgovora ili se u samom radu javljaju kontradiktornosti na koje ćemo ukazati; zatim se izriču »tvrdi« zaključci kojima se najbolje antidogmatske namere pretvaraju u nove »dogme«, a kritika prakse postaje vanistorijska jer ne sledi *»osnovnu ideju ogleda«*, naime da je reč o praktičnom, revolucionarnom pitanju koje jeste pitanje samo ako se razmatra na konkretno-istorijski način.

Dakle, treba početi iz početka, i to sa pitanjem: da li je tačna tvrdnja da proletarijat »čuva civilizacijske tekovine i mnoge civilizacijske strukture, dakle, u građanskom svijetu osvojene sadržaje demokratije, kao djelo svih dotadašnjih naprednih klasa i pokreta, te kao djelo vlastite dotadašnje borbe u okvirima građanskog svijeta u čijim njedrima proletarijat nastaje« (str. 18). Autor se dalje ne bavi *selekcijom* civilizacijskih tekovina građanskog društva, koje, uzgred, dobijaju u klasnoj diktaturi proletarijata nove sadržaje i oblike, nego dokazuje potrebu očuvanja tih tekovina kako ih je definisao u citiranom stavu. Drugim rečima, ako je reč o klasnoj diktaturi proletarijata kao praktičnom, revolucionarnom pitanju, civilizacijske tekovine građanskog društva u samoj praksi klasne diktature proletarijata zakonito moraju menjati svoje sadržaje ako diktatura proletarijata ostvaruje svoje ciljeve sredstvima koja odgovaraju ukidanju klasne podele društva. Oblici i praksa staljinističkog poimanja diktature proletarijata nisu dovoljan dokaz za »boleći« odnos prema *svim* civilizacijskim tekovinama građanskog društva.

Kritikujući s pravom predrasude u »pitanju o klasnoj diktaturi proletarijata«, dr Paić utvrđuje osnovna polazišta svoje analize, a i tamo gde ukazuje na oblike mistifikacije samog pitanja deluje sasvim ubedljivo. Na žalost, autor ne navodi ni izvore ni autore koje podvrgava kritici. On pri tome ističe da »povijesni lik

Digitized by Google

marksizma nije u sebi jedinstven«, te da »u marksizmu ima mnogo pravaca, a mnogobrojne su i takozvane marksističke kontroverze« (str. 13). Pažljivim čitanjem teksta ne može se steći pouzdan utisak da je u pitanju različit ideološki odnos prema marksizmu kao jedinstvenoj teoriji, te različite interpretacije pojedinih marksističkih stanovišta, što bi, po našem mišljenju, iznetoj tvrdnji »pomoglo« da bude jasnija i preciznija. Ovako iznета čini se da doprinosi onim oblicima mistifikacija protiv kojih autor vrlo uspešno i argumentovano »ustaje« i koje uglavnom na utemeljen način demistificira. No i u tome ostaje, ipak, nešto nejasno. Naime, ako se tvrdi da je predrasuda kad se »izjednače samoupravljanje, klasna diktatura proletarijata i država«, a pri tome se ne navodi ko je zastupnik te *teorije*, — za širi krug čitalaca se samo množe zablude, da ne kažem i »sumnjičenja«, koja ne pripadaju autoru, ali mogu stvoriti pogrešne predstave kod čitalaca jer je autor još na prvim stranicama ogleda obećao da će biti »jasan i razumljiv«.

U drugom delu rada, u kome se govori o »biti i odnosu klasne diktature proletarijata i revolucije u Marksa«, čini se napor da se samo pitanje klasne diktature proletarijata marksistički utemelji. Vrlo se uspešno dovodi u pitanje etatistički koncept diktature proletarijata i tumače stavovi klasikâ marksizma o klasnoj diktaturi proletarijata. Međutim, autor ukazuje na kategoriju *momenta* (misli se na poznatu »listu« mera kad proletarijat istupa ili nastupa kao vladajuća klasa, odnosno na »listu« mera na koje se ukazuje u Manifestu), pri čemu se stiče utisak da on stoji na stanovištu da jedino tada, znači, u momentu preuzimanja vlasti, klasna diktatura proletarijata istupa kao sila. On s pravom tvrdi da taj *momenat* ne može biti celina revolucionarnog programa, uprkos tome što takva shvatanja postoje i što etatizam ne prekoračuje granice navedenog *momenta* (str. 49), u čemu se, naravno, slažemo sa autorom. Konsekventno ostajući na kategoriji *momenta*, u daljoj analizi se gubi iz vida da klasna diktatura proletarijata zadržava komponentu *sile*, odnosno političke sile u čitavom prelaznom razdoblju. Ta komponenta u samoj studiji nije dobila odgovarajući analitički sadržaj niti je, kako bi rekao autor, dovoljno problematizirana. Zapravo, kritički se analizira pretvaranje *momenta* u celinu revolucionarnog programa društvenih promena, ali se »zaboravlja« potreba analize komponente vlasti u okvirima klasne diktature proletarijata. To dovodi, po našem mišljenju, uz još neka autorova stanovišta, do toga da se neadekvatno tumači Marks i njegovo stanovište o klasnoj diktaturi proletarijata kao obliku vlasti čitavog prelaznog perioda (pismo Vajdemajeru). Analizirajući stavove iz tog pisma, dr Paić kaže: »U drugom stavu riječ je o političkom prijelaznom razdoblju koje odgovara, koje je primjereno samom prelaženju od kapitalističkog prema komunističkom društvu. Ili, u terminima iz 1852, od klasnog prema besklasnom društvu. Nadalje, *izgleda (kurziv* — D. D.) da je d r ž a v a toga odgovarajućeg političkog razdoblja »revolucionarna diktatura proletarijata« (str. 43). Postavlja se pitanje: Zašto *izgleda?* Zar taj Marksov stav nije jasan? Ni na kraj pameti nam ne bi palo da se »hvatamo za reč« da dr Paić, pored toga što tvrdi da je Marks nezaobilazan u raspravama o klasnoj diktaturi proletarijata, na izvestan način »popravlja« Marksa. Na postavljeno pitanje: Šta bi, dakle, bila prava tajna Komune? (str. 78), dr Paić odgovara: »Komuna (kao »politički oblik«) ne može biti konačno pronađeni politički oblik pod kojim se moglo izvesti ekonomsko oslobođenje rada« (str. 78). Izgleda da autor u ovom »popravljanju« Marksa gubi iz vida sledeće:

Prvo. Ekonomsko oslobođenje rada nije moment, kao što ni di-

Digitized by Google

ktatura proletarijata nije moment u političkom i sociološkom smislu, nego se radi o društvenom procesu, istorijskom toku borbe proletarijata za ekonomsko *oslobađanje* rada. Kratkotrajna praksa Komune je potvrdila *mogućnosti* toga procesa unutar političkog oblika koji jeste klasna diktatura proletarijata.

Drugo. U *procesu* ekonomskog oslobađanja rada proletarijat, odnosno radnička klasa, mora se služiti i političkim sredstvima upravo na način, kako to i autor ispravno tvrdi, klasne diktature proletarijata koja se ne pretvara u osamostaljenu moć države ili u diktaturu birokratije i koja, pored političke komponente (vlasti), u celini svoje revolucionarne prakse sadrži niz odnosa i procesa koji praktično dokidaju oblike otuđenja i društveno-ekonomske pretpostavke građanskog društva u svim njegovim varijantama. Sledstveno tome, zašto Komuna ne bi bila »pronađeni politički oblik« kad ekonomsko oslobađanje rada nije i ne može biti moment, nego društveni proces sa konkretno-istorijskim pretpostavkama i mogućnostima?

Treće. Ako se u pitanju klasne diktature proletarijata proletarijat »lišava« političkog oblika, onda se on lišava i klasne diktature proletarijata kao bitnog političkog okvira ekonomskog oslobađanja rada. Zatim, dr Paić govori o ekonomskom *oslobođenju* rada, a ne o ekonomskom *oslobađanju* rada. Dosledno kategoriji, a, rekli bismo, i konceptu *momenta* klasne diktature proletarijata, stvara se, očito nehotice, nova predrasuda: gubi se iz vida društveni proces kao revolucionarna praksa, a »popravljanje« Marksa »izleće« kao, najblaže rečeno, neadekvatno tumačenje »nezaobilaznog« mislioca klasne diktature proletarijata.

Sledstveno ovim kritičkim opaskama, autor ne pravi razliku između politika kao konkretno-istorijskih praksi. Postoji politika i politika. Otuda svođenje svake politike na autorovu definiciju »upravljanja ljudima pomoću ljudi« postulira politiku kao konkretno-istorijsku praksu *isključivo* u sferi otuđene delatnosti i prakse. Ako se *svaki politički oblik* svodi na tu definiciju, onda autentična klasna diktatura proletarijata ne može imati komponentu političkog. To izmamljuje pitanje: ako klasna diktatura proletarijata nije i politička, između ostalog, u jednoj svojoj dimenziji i značenju, kako onda može biti klasna!? Ili, ako Komuna »ne može biti konačno pronađeni politički oblik...«, postoji li neki »politički oblik«, za sada nepoznat, koji može biti politički okvir ekonomskog oslobađanja rada? Naravno da postoji. Izgleda da autor taj oblik vidi upravo u samoupravljanju, i o tome nema spora. Međutim, nije sasvim jasno da li autor samoupravljanje vidi *i kao* politički oblik mimo Marksovog stanovišta »obrade ljudi pomoću ljudi«, koje je, kao što i sam autor zna, imalo sasvim jasno-konkretno-istorijsko značenje. I dalje, između Komune »kao pronađenog političkog oblika« i *zajednice rada* nema u Marksa kontradiktornosti ni »u prvom, ni u drugom tumačenju«, bez obzira na »opaske o jednostranom čitanju Marksa« (str. 79), jer se u Marksa nalazi i stanovište o tome *šta je htela Komuna:* da sredstva za proizvodnju, kapital i zemlju koji su služili eksploataciji učini *pukim sredstvima* slobodnog udruženog rada i to upravo u Komuni kao »pronađenom političkom obliku...«. Ne smatramo da se tvrdnjom, odnosno interpretacijom Marksa u smislu: »Bit i okvir takvog *oslobađanja* (sada oslobođenja — prim. D. D.) jest zajednica rada kojoj je, valja ponoviti, politički oblik jedno od bitnih djelatnih sredstava, a nipošto ono pod čime se može izvesti ekonomsko oslobađanje (sada oslobođenje — prim. D. D.) rada« (str. 79). Ne ulazeći podrobnije u raspravu o odnosu sredstava i ciljeva klasne diktature proletarijata, čime se autor inače podrobno bavi, valja podsetiti na Lenjinovo shvatanje, na koje se dr Paić ne poziva, da je klasna diktatura proletarijata kao sila uperena protiv *snaga i ten-*

Digitized by Google

dencija starog društva, pa je samim tim i »jedno od bitnih djelatnih sredstava«, u stvari, politička sila protiv snaga i tendencija starog društva. Naravno, sada je tu *problem sile*, koja u metodološkom okviru analize dr Paića ostaje isključivo ili, da ublažimo, pretežno van konteksta analize izuzev u njenom jednostranom, isključivo ili pretežno, otuđenom značenju. To zapravo i izaziva nedoumice o odnosu politike-revolucije i slobode. Tako, na primer, Paić tvrdi da je »politička emancipacija jedan od n u ž n i h momenata prakse utemeljenja n o v i h, socijalističkih sadržaja ljudskog društvenog opstanka« (str. 67—68) i nastavlja da objašnjava kako je Marks mislio da to nije i p o s l e d n j i oblik emancipacije, što je poznato. Međutim, smatramo da pitanje političke emancipacije r e š a v a građansko društvo, a da je zadatak diktature proletarijata da rešava pitanja *ljudske emancipacije*. Verovatno, ovi i slični nesporazumi su produkt Paićevog shvatanja, da ponovimo bez nekih kriterija selekcije, »očuvanja civilizacijskih tekovina«; zatim njegovog shvatanja »politički prelaznog perioda« i sl. Sve je to samo drugo pitanje o autorovom shvatanju »transpolitičkog razumijevanja« diktature proletarijata ili shvatanja o odnosu politike-revolucije i slobode. Naime, utisak je, i ponavljam utisak, da je jednostrano tumačenje *političkog* unelo nove kontroverze u pitanje o klasnoj diktaturi proletarijata.

Na strancima koje slede (treći odeljak knjige) nalazimo i ovaj stav: »U svojim idejama i svojim dostignućima te su revolucije (misli se na oktobarsku, kinesku, kubansku, vijetnamsku) međusobno različite, a niti jedna od njih *nije podudarna Marksovu pojmu revolucije (kurziv — I.P.)*. To je ispravan uvid. No, pogrešno je ako se iz toga zaključi da povijest obezvređuje Marksa i da u cjelokupnom tome revolucionarnome zbivanju *nema dokaza centralnoj tendenciji* Marksove misli revolucije« (str. 116). Ako nešto nečemu nije podudarno, onda je i centralna tendencija van okvira podudarnosti. I dalje. Na jednom mestu (str. 116) kritikuje se »birokratsko prikrivanje stalno tinjajuće klasne borbe« pa se kaže: »Napušta se i riječ »klasna diktatura proletarijata«, što nadalje implicira navodno nepostojanje klasne borbe... da bismo u istom delu rada našli naslov »Evrokomunizam« — okret k povijesno primjerenom djelovanju« (str. 133). Naravno, može se naći još ovakvih »obrta«, a ponegde i »tehnike kukavičjeg jajeta«, pri čemu se preko pojedinog autora kritikuje drugi i slično.

Iznete primedbe, naravno, ne umanjuju vrednost ove knjige niti devalviraju napor dr Paića da se »uhvati u koštac« sa jednim krupnim i aktuelnim teorijskim i praktično-revolucionarnim pitanjem. Da u najkraćim crtama ukažemo na nesumnjive vrednosti ovog rada.

Prvo. Zasluga je autorova što je »otvorio« brojna pitanja koja su po svojoj upitnosti i teorijski i praktično aktuelna. Bez obzira na to što na brojna pitanja nije odgovorio, ta su pitanja inspirativna, ona iniciraju potrebu teorijskog mišljenja koje ne bi moglo da traje u uslovima birokratsko-dogmatske zatomljenosti. Značajan broj pitanja ukazuje na potrebu posebnih monografskih studija disciplinarnog i interdisciplinarnog karaktera. Stoga je prava šteta što se pokrenuta pitanja nisu, kako bi rekao dr Paić, konsekventno problematizirala.

Drugo. Problem klasne diktature proletarijata-revolucije i slobode Paić razmatra u svetsko-istorijskom okviru. Zato, bez obzira na to što se znatiželjan čitalac sa pojedinim stanovištima koja su »tvrdo« kazana ne slaže ili što bi mogao imati brojne primedbe na pojedine analitičke zahvate, korišćenje pojedinih kategorija i slično, knjiga »drži« celinu istorijskog procesa u fokusu analize. Istina, ta celina ne nalazi uvek »najbolje oslone tačke«, što, naravno, utiče na nivo i zasnovanost analize, ali, uprkos

Digitized by Google

tome, analiza ostaje u »krugu« pokrenutih pitanja.

Treće. Poštena upitnost autorova, njegova »metodička marksistička sumnja«, bezmalo nepoštedna, ali zato čini doprinos teorijsko-saznajnom naporu nedogmatskog mišljenja, koje, istini za volju, u svom kritičkom »naletu« ponegde ostaje »tvrdo« — ne dozvoljava upravo onaj pristup problemu za koji se i sam Paić zalaže.

Četvrto. Koliko autor uspešno nalazi dokaza za svoja kritička razmatranja etatističkog socijalizma, toliko ima manje kritičkog uvida u neka savremena zbivanja u Evropi, na šta će, verovatno, ukazati bolji i obaveštеniji čitaoci nego što je autor ovog prikaza.

Dragomir Draškoviđ

Pogledi savremenih ekonomista

(„Ekonomski biro", Beograd, 1979, strana 170)

Pogledi savremenih ekonomista je treća po redu knjiga edicije »Marksistička biblioteka« i proizašla je iz istoimenog ciklusa predavanja održanih na Kolarčevom narodnom univerzitetu. Njoj su prethodile knjige *Problemi i kretanja u savremenoj ekonomskoj nauci* i *Savremena ekonomska teorija i politika stabilizacije.* U knjizi se analiziraju ekonomske koncepcije teoretičara različitih pravaca i orijentacija, čiji su radovi u ovom veku predstavljali svojevrsne prekretnice. Razmatraju se koncepcije Kejnsa, Novožilova, Leontijeva, Doba i Olina, čiji radovi predstavljaju temelj savremenog izučavanja makroekonomske teorije i politike, teorije vrednosti, planiranja, teorije razvoja i međunarodne trgovine. Pored toga, u knjizi je nekoliko radova posvećeno ekonomskim koncepcijama o novom međunarodnom ekonomskom poretku, evrokomunizmu, savremenom kapitalizmu i monopolizaciji, neomarksističkim shvatanjima u Americi.

Prof. Branislav Šoškić je autor priloga *Kejnsova ekonomska misao.* Kejnsovo delo je, kako ističe autor, prekretnica u razvoju ekonomske misli XX veka; njegovi doprinosi se označavaju kao epohalni, pa se čak govori i o »kejnsijanskoj revoluciji«. U odnosu na tradicionalnu ekonomiju Kejns je učinio zaokret u višestrukom smislu. Prvo, on odbacuje tradicionalnu maršalijansku orijentaciju na problematiku cena i raspodele i u prvi plan ističe makroekonomske agregate — zaposlenost, a kasnije i opšti nivo cena. Drugo, Kejns pokazuje da su zaključci neoklasične analize primenljivi samo u jednom posebnom slučaju — kad postoji potpuna, savršena konkurencija u kojoj ponuda i tražnja određuju cene svih faktora proizvodnje, jer tržište na najbolji način rešava probleme uposlenosti svih faktora proizvodnje, pa i rada. Odbacujući ove pretpostavke, sublimirane u Sejovom zakonu tržišta, Kejns je ukazao na fenomen nezaposlenosti, koji je iz stvarnosti razvijenih kapitalističkih zemalja preneo na stranice svoje *Opšte teorije zaposlenosti, kamate i novca.* Kejns je prvi u svoj teorijski sistem uključio elemenat nezaposlenosti sa kojom se kapitalizam već suočio. Sve je to navelo Kejnsa da rešenja potraži na drugoj strani — u državnom upravljanju kapitalističkom privredom, u mešanju u sve tokove privrednog života. Po mišljenju B. Šoškića, a na osnovu analize Kejnsovih doprinosa, između tradicionalne i Kejnsove ekonomske teorije postoje razlike: (a) u domenu istraživanja; (b) u oceni sposobnosti tržišnog mehanizma i (c) u pogledu ekonomske politike. Kejnsova teorija je, po mišljenju autora, kao »teorija regulišućeg kapitalizma« udahnula novi dah kapitalistič-

Digitized by Google

kom načinu proizvodnje, pa se stoga danas, kako kaže Galbrajt, i ne postavlja pitanje da li će vlada biti kejnsijanska ili ne.

Prilog prof. Ljubiše Adamovića posvećen je švedskom ekonomisti Bertilu Olinu, dobitniku Nobelove nagrade za ekonomiju za doprinose teoriji međunarodne trgovine. Olin je teoriju komparativnih troškova gotovih proizvoda dopunio i komparativnim troškovima faktorâ proizvodnje, čime je već 30-tih godina izrazio sve značajniju pojavu u međunarodnoj trgovini — međunarodno kretanje rada i kapitala — koja će dobiti puni značaj posle Drugog svetskog rata. Olinova teza da je moguće izjednačavanje cena faktorâ proizvodnje odražavala je uslove slobodne konkurencije koji, u stvari, nikad i nisu postojali u svetskoj privredi obeleženoj kolonijalnom dominacijom metropola. Autor ističe da je doprinos Olina i Hekšera teoriji međunarodne trgovine u tome što su ovi teoretičari istakli da je inicijalni impuls međunarodnoj razmeni *minimalna razlika* u relativnom bogatstvu faktorima proizvodnje, jer se izvozi ona roba u čijoj proizvodnji zemlja A raspolaže većom količinom potrebnih faktora proizvodnje od zemlje B. Polazeći od te pretpostavke, ističe Adamović, Olin je usmerio pažnju na problem lokacije, jer rešavanje ovog problema utiče na kretanje svetske trgovine preko transportnih troškova. Rastuća međuzavisnost zemalja je, po mišljenju Olina, s jedne strane podsticala međunarodnu razmenu, ali je, s druge strane, uslovila i protekcionističke mere, koje su uslovile da se u strukturi društvenog proizvoda jedne zemlje smanjuje udeo »međunarodnih roba«, a povećava udeo »roba za domaće tržište«.

U knjizi se razmatra i doprinos Vasilija Leontijeva izučavanju odnosa vezanih za društvenu reprodukciju. Autor priloga je prof. Bogdan Pilić. Leontijev je svojom input-output analizom, to jest analizom odnosâ koji se u reprodukciji uspostavljaju između primalaca i davalaca reprodukcionog materijala, dalje razradio Marksove sheme reprodukcije i svojim modelom prikazao funkcionisanje ekonomike jedne zemlje. Konstatujući da je u nas, uprkos orijentaciji na stalno razvijanje teorije i prakse planiranja, malo učinjeno na planu primene, pa i razrade Leontijevljeve input-output analize, autor prezentira svoj model input-output veza unutar jugoslovenske privrede, na osnovu koga se pregledno mogu uočiti odnosi ulaza (formiranje sredstava) i izlaza (raspodela sredstava).

Leontijevljevu input-output analizu treba posmatrati kao nastavak Marksovih shema reprodukcije. Na Leontijevljevu input-output analizu se nadovezuju ekonometrijska istraživanja i globalno modeliranje, koji upotpunjuju metodologiju planiranja.

Prof. Stojan Jankov je autor priloga posvećenog Novožilovu, poznatom sovjetskom ekonomisti, čiji su najveći doprinosi razmatranje teorije vrednosti i teorije i politike planiranja. U analizi Novožilovljevih stavova autor polazi od logične premise da, ako se planski zadaci razlaze sa zakonom vrednosti (tržištem), to ne znači da oni ukidaju delovanje tržišta. Pre se može reći da oni izazivaju loše i neželjene posledice koje su, u stvari, rezultat snažnog delovanja »ograničenog« zakona vrednosti. Po autorovom mišljenju, ne treba protivstavljati plan i tržište, već oba ova elementa treba suprotstavljati stihiji, a to nije tržište, pogotovu ne u njegovom današnjem obliku. Te ideje je Novožilov zastupao još 30-tih godina i u tome je njegov epohalan doprinos. Novožilov je smatrao da decentralizacija ne isključuje centralizaciju, već da ih, naprotiv, treba dijalektički povezati, kao što je i tržišni mehanizam neophodan upravo u nekim planskim ekonomijama, gde on uspostavlja sve one veze koje se ne mogu predvideti niti uspostaviti planom. Stoga je regulisanje plana i tržišta, po Novožilovu, najglavniji zadatak socijalističke ekonomije, u čijem se rešavanju, po njegovom mišljenju, mora po-

Digitized by Google

ći od suprotstavljanja plana i tržišta anarhiji.

Shvatanja Morisa Doba analizirao je dr Lazar Pejić. Iako Dob nije dao zaokruženu ekonomsku teoriju, kao što su to učinili Marks ili Smit, njegova analiza i kritika kapitalističkog načina proizvodnje, građanske političke ekonomije, posebno marginalističkog pravca, odbrana klasične političke ekonomije dale su veliki doprinos marksističkoj ekonomskoj teoriji. Kao dugogodišnji profesor u Kembridžu, Dob je napisao brojne radove, pa ipak je jedan od najznačajnijih *Studije o razvitku kapitalizma*, u kome je razjasnio mnoga nerešena pitanja vezana za razaranje feudalizma i nastanak kapitalizma i podstakao na teorijsko-metodološkom planu izučavanje načina proizvodnje. Razmatrajući problematiku vrednosti, Dob je istako da postoje tri linije u razvoju ekonomskih ideja o ovom problemu (radna teorija vrednosti — Marks, Rikardo; međuzavisnost ponude i tražnje koja determiniše vrednost; potrebe pojedinaca kao potrošača). Dob kritikuje dve poslednje linije razmišljanja i time se nedvosmisleno i potpuno izjašnjava u prilog stavova klasične političke ekonomije. Takvim svojim stavovima Dob je uvek izazivao podozrivost tradicionalno konzervativno orijentisanih kembridžkih profesora.

U knjizi *Pogledi savremenih ekonomista* analiziraju se i neki značajni pravci ekonomske misli. Prof. Vera Pilić analizira shvatanja neomarksista u Americi i ističe da se ne može govoriti o originalnim korenima marksizma u Americi, jer je njegovo jezgro poreklom iz Evrope. Autor zatim analizira stavove Barana i Svizija i odbacuje njihovu kritiku Marksovih stavova. U radu se analiziraju i stavovi De Leona i Huka, pisaca koji su još za Marksovog života dali određene doprinose marksističkoj teoriji.

Posebno analizirajući gledišta Barana i Svizija, Vera Pilić ukazuje na teze nekih autora koji dokazuju da su Baran i Svizi preuzeli stavove o tendencijskom padu profitne stope od Natalije Moskovske, a da pri tom nisu ni citirali dela ni pisce čije su stavove preuzeli. S obzirom na zanimljivost ove teze, može se očekivati da će ona biti predmet daljih analiza u stranoj i našoj stručnoj javnosti.

Dr Ivan Stojanović u svom radu analizira ekonomske stavove evrokomunizma. Po njegovom mišljenju, pred evrokomunističke teoretičare postavljaju se sledeća važna pitanja: (1) perspektive kapitalizma; (2) putevi izgradnje socijalizma i (3) odnos prema multinacionalnim kompanijama i problemima međunarodnih ekonomskih odnosa. Po mišljenju autora, evrokomunistički pisci (u radu se razmatraju samo stavovi pisaca vezanih za KP Francuske) podstakli su izučavanje inflacije, ne posmatrajući je više kao odnos između stvari (ponuđena — kupljena roba, ponuđena — realizovana cena), već kao odnos između ljudi. Autor ističe da inflacija danas služi monopolskim krugovima kao mehanizam pomoću koga se obezvređuje nominalni rast nadnica i preraspodeljuje društveno bogatstvo u korist monopolističkih krugova razvijenih kapitalističkih zemalja.

Poruke ekonomske teorije o novom međunarodnom ekonomskom poretku je prilog dr Davora Savina u kome se analizira sadašnje stanje privreda zemalja u razvoju i daje pregled teorijskih modela prevazilaženja zaostalosti, počev od Nurkseovih začaranih krugova siromaštva, Kindlbergerovih koncepcija o malom tržištu, Rozenštajn-Rodanove teorije »velikog podsticaja«. Te već klasične i velikim delom i u teoriji prevaziđene koncepcije su samo delimično tačne, jer, kao što to ispravno primećuje Meir, polovina identifikovanih faktora koji utiču na privrednu aktivnost zemalja u razvoju nije objašnjena. Na takvo stanje se u praksi nadograđuje nespremnost razvijenih da pomognu zemljama u razvoju, pa se i dalje nalazimo u začaranom krugu: ekonomska teorija je ponudila rešenje (novi međunarodni ekonomski poredak) koje u

Digitized by Google

praksi još uvek ne nailazi na prihvatanje razvijenih.

Stanje ekonomske nauke u razvijenim kapitalističkim zemljama i problematika monopolizacije i inflacije predmet su razmatranja prof. Gordane Konstantinović. Autor, analizirajući stavove Galbrajta, Robinsonove, Kaldora, Kejnsa, ukazuje na tesnu povezanost monopolističkih struktura i stalnog rasta cena. Stalni interes tih struktura jeste da dokažu kako su radnički zahtevi za višim nadnicama podsticaj inflacionoj spirali i da je stoga logično da radnici i podnesu najveći teret stabilizovanja cena.

U knjizi *Pogledi savremenih ekonomista* analizirani su stavovi nekih značajnih pisaca i pravaca koji su obeležili ekonomsku misao XX veka. U tom pogledu ova knjiga se ograničava samo na neke najznačajnije pisce i pravce koji su predstavljali svojevrsne prekretnice u ekonomskoj teoriji i nikako ne pretenduje na sveobuhvatnost u pogledu izbora.

Miomir Jakšić

Vera Emil Pintarić: Od kiča do vječnosti

(SSOH, Zagreb, 1979)

Knjiga Vere Emil Pintarić *Od kiča do večnosti* predstavlja, u stvari, zbirku njenih priloga koje je sada prvi put objavila, kao i nekih koje je ranije objavljivala u našoj i stranoj periodici i publicistici. Ovo je prvi put da jedan naš autor celu knjigu posvećuje fenomenu kiča.

U samom početku autor kritikuje ona polazišta u razmatranju kiča koja kreću sa krajnjih granica, krajnjih polova razlikovanja kiča i »prave« umetnosti. Ipak, ona obrise kiča nazire u njegovoj sladunjavosti, plitkosti i otrcanosti. On je napadan i nasrtljiv. Ako se kič predmetu proširuje plitkost i sladunjavost, on i dalje ostaje kič. Međutim, ako se on upotrebljava kao građa za nešto što nadilazi tu sladunjavost, nastaje takozvani eksperimentalni kič ili camp. Autor navodi mišljenje Susan Sontag, po kojoj je bitna odlika campa ljubav za neprirodno, veštačko i preterano. U campy obradi važno i ozbiljno prelazi u zabavno i otmeno. Širok je spektar campy pojava, pa tako, na primer, campy ponašanje je svako ono ponašanje koje je suprotno lepom i privlačnom (mladi pankeri, na primer).

No, u biti fenomena kič leže sami ljudi, njihov odnos prema kiču. Autor navodi Karpfena, po kome je za najveću osudu kičasti život. Takvih života, kaže Karpfen, »ima posvuda; u najvišim institucijama, u crkvi i državi, u politici, ideologiji, kulturi i znanosti i u svakidašnjem životu«. To su, kaže Karpfen, »fariseji i licemjeri; malograđani koji se služe lažima konvencija, oni kojima je svako promišljanje strano«. Oni žive miran i egoističan život, a za druge ih nije briga. Stoga je problem u kič ljudima kojih je oduvek bilo, a sa industrijskom civilizacijom oni su prekrili planetu. Broh kaže da kič sistem zahteva od svojih pristalica da »rade lijepo«, a sistem umetnosti stavlja na čelo etičko — »radi dobro«. Po njemu, kič je zlo u vrednosnom sistemu umetnosti.

Autor ubacuje u igru teoriju odnosa ili susedstva, dobro znanu umetnosti. Navodeći kao primer Matisovu sliku »Veliki crveni enterijer« (a to može da se dokaže sa bilo kojim drugim umetničkim delom), on kaže: »nije teško dokazati kako se poredak slike temelji na promišljenom razmještaju prikazanih predmeta; pomjeri li se položaj bilo koje od tih crno rubljenih stvari, izmijenila bi se slikareva ideja o uzlaznoj razmjeni razlika crvenoga, vođenoj od dna do vrha slike. A baš ta snažna osjećajnost izražena prelivima crvenila glavni je motiv u »unutrašnjem« prostoru

Digitized by Google

slike«. Ali kada načelo oduzimanja, dodavanja i naglašavanja biva u kič predmetima, kao i umetnosti, rezultat vremena, stvar postaje delikatnija. Uzimajući za primer Fidijev Partenon, autor se pita: »Da li je taj hram uistinu odavao načelo krajnjeg oduzimanja, suzdržanosti pri bogatstvu, dorsku moralnost ili je djelo vremena.« Jer vreme, kao i ljudima, menja izgled i značenje.

U drugom delu knjige V. E. Pintarić piše o ruskoj umetničkoj avangardi, koja, iako se javlja dvadesetih godina, još nije dovoljno izučena. Mnoga od tih vrednih umetničkih dela i dan-danas leže u trezorima sovjetskih muzeja. Ona razmatra odnos umetnosti i publike i odnos političkog rukovodstva prema umetnosti. Ruska umetnička avangarda stvara novi eksperiment. Javljaju se kubofuturisti, suprematisti, konstruktivisti u likovnoj umetnosti, a zajedno sa njima deluju kompozitori, književnici i glumci. Oni se obraćaju publici na svojevrstan način. Pesnici čitaju pesme na ulicama, slikari vešaju slike po fasadama zgrada. To je vrsta vizeulnih medija koja je najbliža, najdostupnija tada polupismenom ruskom narodu. Deviza avangardista Rodčenka, Maljeviča, braće Stenberg i ostalih jeste da umetničko stvaralaštvo ne može biti samo »spekulativna djelatnost« i »refleksivna kontemplacija«, nego svrsishodni »aktivni proces«. Približavajući se masovnoj publici, veliki kipar Tatlin oblikuje odelo »primereno novom načinu života«. Zahvaćena burnim promenama posle Velike oktobarske revolucije, ruska umetnička avangarda je svojim konkretnim delovanjem dokazala Zapadu da nije bio u pravu kada je tvrdio da su takve akcije neprimerene širem društvenom totalitetu.

Nakon velikog razmaha umetnosti avangarde, njenog uzleta, nastupaju društveno-istorijski događaji čije posledice ova umetnost i danas oseća. Sledi 1924. godine Lenjinova smrt. Već 1927. godine Staljin je apsolutni vlastodržac. Zatim, 1930. godine Majakovski, najangažovaniji pesnik revolucije, vrši samoubistvo. Najzad, 1932. godine u Rusiji su dekretom raspuštene sve umetničke grupacije i osnovan je Savez sovjetskih umetnika. Naravno, na scenu stupa ono što je svima dobro poznato — socijalistički realizam na svim poljima stvaralaštva. Propisuje ga država kao jedini pravac u umetnosti. Mnogi slikari i kipari napuštaju zemlju i odlaze u inostranstvo, a oni koji su ostali postaju izgnanici u svojoj zemlji. Autor s pravom postavlja pitanje uloge kulture i umetnosti u razvoju socijalističkog društva. Zbog čega i kako, koji su to uzroci zbog kojih političko rukovodstvo ne prepoznaje revolucionarnu inteligenciju i stvaralačku avangardu, zbog čega je ne prihvata. Umetnost avangarde pledira za dokidanje granice između umetnosti i života. Videćemo kasnije kako autor dovodi u vezu ideje avangarde sa postavkama kontrakulture.

Posle toliko vremena, tek prošle godine su prvi put na izložbi Pariz—Moskva 1900—1930, održanoj u centru »Žorž Pompidu« u Parizu, izložena do tada neviđena dela ruske avangarde. Izložba je održana uz obećanje organizatora da će se ista takva 1981. godine pojaviti u Moskvi. Pitanje koje autor postavlja jeste — kako se moglo dogoditi da zvanična ideologija ne priznaje apstraktnu umetnost koja se pojavila u prvoj zemlji socijalizma i koja je tolike godine zabranjivana u ime socijalističkog realizma. Klauzula pod kojom je izložba održana je »pokušaj posthumne odbrane ljudskih prava sovjetske avangarde, koja već pripada povijesti, što je svakako jedinstveno u povijesti umjetnosti«. U samoj postavci je bilo 25.000 dela, dokumenata poređanih u hronološkom redu zajedno sa francuskim delima. Autor ovakvu hronološku postavku pokušava objasniti i željom da izložba izgubi na važnosti, jer se, na primer, Maljevičeva »Crvena konjica« nalazi u redu ostvarenja socijalističkog realizma. Apsurdna je i sama pomisao da avangardnu umetnost pola veka nije videla sovjetska, pa ni svetska publika

Digitized by Google

i da je tek prošle godine dospela u Pariz. Zaista je na mestu razmišljanje šta je ideologija spram večnosti umetnosti. Ždanov je proglasio to razdoblje sovjetske umetnosti »sramotom ruske kulture«.

Jedan kraći deo knjige autor posvećuje političkom plakatu, koji je kod nas gotovo neistraženo područje za razliku od komercijalnog. Politički plakat je jedna vrsta verbo-vizuelne komunikacije. V. E. Pintarić ih klasifikuje u dve grupe. U prvoj grupi su oni koji osporavaju postojeće, vr še kritiku. U tu grupu spadaju protesti mlade američke generacije (hipi, andergraund). Tu takođe spada akcioni plakat, koji je sredstvo neposredne političke akcije, revolucionarni i ratni (Oktobarska revolucija, Španski rat, pokreti otpora, urbane gerile, fašistički i oni plakati iz 1968. godine). U drugoj grupi su oni koji se zalažu za održavanje i propagiranje postojećeg. U tu grupu spadaju plakati kao sredstvo slobodne političke propagande (komercijalizacija »prodaja« izbornog kandidata, političke partije, ideologijske platforme). Tu spadaju i oni koji služe jednosmernoj političkoj propagandi (nema konkurencije, nekontrolisana emisija i percepcija, jednosmerno propagiranje određene ideologije ili njenih nosilaca). Kineski strip ne ide za estetskim kriterijumima, ali njegova poruka postaje medij. Kriterije plakatu daje sama politička i sociokulturna situacija.

Sigurno da je, pored odeljka o avangardi Oktobra, najzanimljiviji deo knjige onaj koji obrađuje odnos između fašizma i kulture. Uoči dolaska fašizma na vlast Nemačka je bila središte kulturnih zbivanja u Evropi. Uprkos velikoj ekonomskoj i društvenoj krizi koja je pretila Nemačkoj, osnovana je škola Bauhaus u Vajmaru 1919. godine, koja je specifičnim prilazom arhitekturi, usmerenoj ka radnom okolišu radničke klase, postala čuvena. Javljaju se novi ekspresionisti (grupa die Brücke), slikari nove objektivnosti (Neue Sachlikeit). U Berlinu, nakon Oktobarske revolucije, izlažu ruski avangardisti, pisci izdaju knjige. Nemački umetnici kao arhitekti razmatraju položaj čoveka u savremenom svetu.

Stupanjem nacizma na scenu počinje da se menja karakter umetnosti, koja sada dobija izrazita obeležja germanizma. Kiparstvo, na primer, pledira za monumentalnosti sa porukama germanizma. To su uzroci »čelične muškosti«, »podlosti političkog kiparskog kiča«. U nacizmu je kič »upotrebljen kao sredstvo političke propagande«. On je nosilac ideoloških ciljeva. Usvojen je od države i prezentiran kao stil jednoga režima pod parolom umetnosti. Kao takav, on je najveća opasnost ne toliko za umetnost i kulturu koliko za samu čovekovu egzistenciju. Šper je u *Sećanjima na Treći Rajh* izneo činjenicu da je Hitler nametnuo umetnosti shvatanje svoga kasnog 19. stoleća, koje se moralo dopadati i državnicima i narodu. U to vreme nemački kulturni radnici emigrirali su u inostranstvo. I Hitler i Staljin su umetnosti nametnuli ideologijski teror. Podsetimo da je Staljin umetnike nazivao »inžinjerima ljudskih duša« i zaveo diktaturu socijalističkog realizma. Šper, a i drugi, odrekli su se vlastitog ubeđenja i ukusa i prihvatili su potpuno prilagođavanje jednom režimu. Grade se reprezentativna državna zdanja, monumentalnih razmera. Autor govori o »ideologijskom umorstvu slike« u naci-slikarstvu. Česta tema je ženski akt, ali ne i portret ili žena-majka. To je u skladu sa nacističkim shvatanjem uloge žene, po kojem jedino čista germanska žena može biti dostojna materinstva.

U delu knjige o marginalcima u umetnosti autor ih definiše kao »pojedince i manjine, etničke, nacionalne, političke, ideologijske; svi oni što su ispali iz sloga, drop-outsi, ili oni što su na rub odgurnuti. To mogu biti i mislioci i skitnice«. Oni nisu uključeni u vladajući poredak i postojeći vrednosni sistem. Oni se trude da žive zdravije od onoga što nudi potrošački način života. U arhitekturi marginalci odbijaju »rasipništvo u materiji, energetici i izvorima

Digitized by Google

sredstava; podjelu rada, razdvajanje rada od radosti; mrvljenje znanja, posredovanje specijalista svih vrsta«. Marginalci su za arhitekturu koja je protiv kliširane ortodoksne arhitekture.

Kontrakultura, po autoru, ima podudarnosti sa umetnošću avangarde. Ono što je avangarda dvadesetih godina teorijski razradila učesnici kontrakulture sprovode u stvarnosti. Mondrijan je bio marginalac, video je dalje i nije prihvatio postojeće. I ruski avangardisti bili su marginalci. Šezdesetih godina ideje marginalaca se šire. Autor smatra da se stvaralaštvo marginalaca može preispitati kao novi vrednosni model.

U jednoj suptilnoj analizi, u paraleli, V. E. Pintarić uspeva da na svež način objasni razliku između kiča i umetnosti. Navodeći primere iz života, u kontekstu društveno-istorijskih događaja, ona uspeva da se odlepi od dnevno-informativnog prikaza, koji se na prvi pogled može učiniti. Čini se da knjiga nije ni išla za nekim teorijskm produbljivanjem stvari, što ne umanjuje njenu vrednost. Ovo tim pre što knjiga ima dokumentacijsku vrednost i što je rađena stručno i na osnovu neposrednih impresija.

Sofija Pualić

Vojvodina

(„Jugoslovenska revija", Beograd, 1980, strana 256)

Nedavno je u Novom Sadu, u Klubu delegata Skupštine SAP Vojvodine, promovisana knjiga *Vojvodina*, koja je opravdano izmamila već prve pohvale i priznanja.

Reč je o novoj, luksuznoj foto-monografiji, u izdanju »Jugoslovenske revije«, koja je rađena u saradnji sa Sekretarijatom za informacije SAP Vojvodine.

U stvaranju ovog svojevrsnog portreta Vojvodine i njenih višenacionalnih žitelja, u slici i reči, učestvovali su mnogi stručnjaci najraznovrsnijih oblasti delatnosti. Bogata i zanimljiva građa izneta je pregledno, čitko i jasno u posebnim poglavljima: Priroda, Istorija, Stanovništvo, Naselja, Privreda, Obrazovanje, Kultura, Kulturno-istorijski spomenici, Štampa, radio i televizija, Zdravstvo, Sport, Turizam. Od ukupno 256 stranica, koliko ima ova foto-monografija, na tekst otpada 80 stranica. Dve trećine knjige čine fotografije u boji, koje su radili priznati jugoslovenski i inostrani majstori fotografije. Motivi su novi, specijalno snimani za ovu knjigu. Izvanredno uspele, znalački postavljene prema tekstu, fotografije i druge ilustracije živo dočaravaju zemlju, ljude, vreme i događaje.

Tekst i slike uvlače čitaoca postepeno sve dublje u život etnički šarolike ravničarske Vojvodine i vode ga kroz njenu istoriju — od paleolita kroz doba praistorije, antičko doba, srednji vek i dolazak Turaka, da bi ga kasnije upoznale sa nacionalnim pokretima Vojvodine, prilikama između dva rata do narodnooslobodilačke borbe, socijalističke revolucije i današnjih dana. Vekovima je ta zemlja bila poprište borbi; kulture su se smenjivale i ostavljale neizbirisiv trag, svedočanstva, čineći kulturno nasleđe ovog kraja raskošnim. »Po dugogodišnjoj privrednoj usmerenosti Vojvodina je nazvana »žitnicom Evrope«, po nacionalnoj šarolikosti »malom Evropom«, a po kulturnoj razvijenosti njen najveći grad Novi Sad upoređivan je s antičkom Atinom. Današnja slika Vojvodine je mnogo bogatija i u ekonomskom i kulturnom pogledu, a otkrivaju se i njene doskora neslućene mogućnosti« (str. 18).

Koje god poglavlje da odaberete za čitanje, čitalac će zadovoljiti svoje interesovanje. Sva kazivanja pokrepljena su podacima. Uz tekst idu i fotografije i druge

Digitized by Google

ilustracije, a to su svedočanstva za sebe — keramička posuda iz bronzanog doba koja pripada latinskoj kulturi, rimske bronzane posude, nađene u iskopinama Sirmijuma, paradni šlem s pozlatom i ukrasnim kamenjem, nađen u Sremu itd.

Legende nisu šture. Naprotiv, kazuju sve što je interesantno da se zna. Na primer: »Tvrđava Bač podignuta je 1338—1342, na ostrvu rečice Mostonge, a dograđivana je 1490—1495. Ruševine Bača su najbolje očuvane od svih srednjovekovnih gradova u Vojvodini.« Ili: »Ruševine Arača kod Novog Bečeja u Banatu. Od nekadašnje benediktinske opatije iz XI veka sačuvani su fragmenti dekorativne skulpture, a iz XIII veka ostaci impozantne trobrodne romantične bazilike.« Ili: »Bitka kod Sente«, slika Ferenca Ajzenhuta u Gradskoj većnici u Somboru, uspomena je na podvig 500 Somboraca koji su u austrijskoj vojsci, pored hiljada drugih, doprineli pobedi nad Turcima 1697. godine.« Ili: »Zabeleženo je da još od rimskog doba Dunavom plove brodovi. Otkako je 1831. godine ovom velikom međunarodnom rekom prošao prvi parobrod, ne prestaju da prolaze kolone natovarenih šlepova i tankera. Plovni putevi u Vojvodini dugi su oko 1.400 km, što čini skoro dve trećine plovne rečne mreže u Jugoslaviji« (str. 47).

Lepota prostranih polja pod suncokretom na fotografijama u boji koje raskošno prekrivaju stranice knjige prosto razneže čitaoca. »Suncokret je ukras vojvođanskih njiva. Poslednjih decenija povećavaju se površine pod suncokretom, a prinosi su sve veći. Na imanjima kombinata »Servo Mihalj« kod Zrenjanina dostignut je 1978. godine rekordan prinos od 46 mc po hektaru« (str. 1).

Impresionira, kao u avionskom letu nad Holandijom, snimak mreže kanala između Tise i Dunava. U tekstu stoji: »Navodnjavanjem 510 hiljada hektara plodnog zemljišta, pretežno černozema, u Bačkoj se mogu ostvariti dve žetve godišnje. Zahvaljujući visokim prinosima žitarica postignutim selekcijom semena i primenom savremene tehnologije, omogućeno je da se veće površine odvajaju za gajenje industrijskog bilja i stočne hrane« (str. 62). Đeram je nekada bio karakterističan detalj vojvođanskog pejzaža. Sada dominiraju silosi i dimnjaci rafinerije. Oku čitaoca ne promiče fotografija poslednje vetrenjače u vojvođanskoj ravnici.

U slici i reči prikazana je i Fruška gora kao privlačan kompleks šuma, livada i voćnjaka. »Fruškogorsko vinogorje bilo je poznato još za vreme Rimljana. Legenda kaže da je rimski car Prob pre 1.700 godina zasadio prvu vinovu lozu na Fruškoj gori. Od XVIII veka vinogradarstvo se naglo razvija. Posle II svetskog rata stvaraju se velike plantaže« (str. 146). I Vršac je okružen vinogorjem. Na fotografiji u boji posmatramo u njemu karnevalske proslave berbe grožđa.

Poglavlje: Kultura je opsežna: »Vojvodina ima bogatu kulturnu tradiciju i vredno nasleđe koje su bogatili svi narodi i narodnosti ovog područja. Brojni narodi, narodnosti i etničke grupe koje su se tokom vekova doseljavale donosili su, stvarali i reprodukovali elemente sopstvene kulture. Likovna umetnost i muzika imaju najdužu tradiciju koja datira još iz praistorije. Mnoge narodne umotvorine iz drevnih vremena sačuvane su u različitim vidovima sve do naših dana. Najranija pismenost bila je vezana za pravoslavne i katoličke manastire. Narodi koji su ovde živeli međusobno su se susretali, mešali i uticali jedni na druge. Vojvodina se po svom položaju našla na rubu uticaja dveju civilizacija, zapadne i orijentalne — ipak, srednjoevropska kultura dala je osnovni pečat društvenom životu« (str. 168). Posebnu pažnju privlače fotografije brojnih manastira sa živopisnim freskama — Dositejevog Hopova, Ravanice, Krušedola. Impresionira ikonostas manastira Ravanice, pa ikone »Sivačka Bogorodica«, »Nedremano oko« iz XVIII veka i druge koje se čuvaju u Galeriji Matice srp-

Digitized by Google

ske. (Svi značajniji slikari toga doba pokazuju na ikonama težnju ka modernizaciji likovnog izraza.)

Foto-monografija upoznaje i sa delima poznatih vojvođanskih likovnih umetnika — Katarine Ivanović, prve slikarke kod Srba (Autoportret), Paje Jovanovića (Portret Mihaila Pupina), Uroša Predića (Devojka na studencu), Milana Konjovića, Save Šimunovića itd. Neobično osvežavaju slike Emerika Feješa, Anujke Maran, Martina Jonaša, Ilije Bosilja, Jana Knjazovica i drugih naivnih slikara poznatih i van granica naše zemlje.

Foto-monografija *Vojvodina* će, bez sumnje, doprineti dubljem i svestranijem informisanju čitalaca u našoj zemlji i inostranstvu. Rađena predano, u stvaralačkom zanosu, knjiga pruža estetsko uživanje. Čitalac će joj se radi toga češće vraćati. Knjiga kao da izazovno poziva čitaoce da posete ovu našu autonomnu pokrajinu i lično upoznaju zemlju, ljude i njihova dostignuća.

Knjiga *Vojvodina* je štampana na osam jezika — engleskom, francuskom, nemačkom, ruskom, mađarskom, rusinskom, slovačkom i srpskohrvatskom. Rađena je u visokoj tehnici i luksuzno opremljena.

U predgovoru vojvođanski pesnik Mirosav Antić kaže: »Svi mi koji živimo kroz ove stranice izgovaramo taj život kao disanje i zato više liči na pesmu nego na monografiju.

U ovoj monografiji zapisane su redom godine naših lutanja i nalaženja, čudesne strmine čovečnosti, kroz ratove, kroz kaljave godine robovanja i sunčane decenije samoupravnog socijalističkog, ovog današnjeg sveta koji smo sami sebi zaradili, dok je zemlje i čoveka — zauvek.

Vojvodina je danas naša sloboda i sve što imamo. Lepota koja se ne može ponoviti. Sigurnost svakog od nas u sutra. I jedna velika mudrost naučena od života, naučena od iskustva, naučena od Tita.

Ovako mi sebe vidimo. Ovako smo sebe i izgovorili.«

Vukica Novaković

Digitized by Google

Digitized by Google

4 6915

Digitized by Google

Digitized by Google

PERIODICALS

Digitized by Google

GENERAL LIBRARY - U.C. BERKELEY

B000568670

Digitized by Google

Digitized by Google